ОТАЏБИНА

КЊИЖЕВНОСТ, НАУКА, ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ВЛАСНИК И УРЕДНИК

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

ГОДИНА ШЕСТА

КЊИГА ОСАМНАЕСТА

СВЕСКА 69, 70, 71 и 72-га

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У КРАЉЕВСКО-СРПСКОЈ ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1888

Шта има у овој књизи, и где је што?

I. Лепа Књижевност

1. Песме лирске и епске

2. Приповетке, новеле, романи, путничке црте

II. Наука

1. Расправе и чланци

2. Прилози за историју

а) српских ратова

б). За историју српске спољне политике

III. Друштвени живот

1. **Политички** (држ. финансије)

2. Просветни

3. Привредни

А. фон. Стефани, Привредни положај Србије 1886 г. стр. 255.

Ф. Г. Винтер, Каква треба да буде жељезничка саобраћајна политика Србије, стр. 321, 468, 633.

А. фон. Стефани, Банкарске и мењачке радње у Србији, стр. 488.

Месечна извешћа о стању српске трговине, 1. Децембар 1887. стр. 518, Јануар 1888 стр. 684.

А. фон. Стефани, Статистика парних машина у Србији стр. 643.

4. Књижевни

1. Књига Емила де **Лавлеја** о балканском тропољу, приказ Мил. Р Веснића, стр. 138. — 2. Човечији живот, приповетка Лава Толстова, превео Окица Глушчевић, реферат Др. Милана Јовановића стр. 346 — 3. Прилози за реформу казнених завода Миленка М. Жујовића, реферат Миленка Р. Веснића стр. 350 — 4. Пијаћа вода, написао М. Петровић, реферат проф. Симе Лозанића, стр. 361. — 5. Вешти учитељ Франц. језика, написао А. Матић, критика Јов. В. Несторовића, стр. 367. — 6. Хемија за више основне школе, израдио Раша Милошевић, реферат проф. Симе Лозанића, стр. 501. — 7. Архијепископ Данило II, написао Милан С. Ђуричић, критика од — ϱ, стр. 509. — 8. Прва посланица сеоском женскињу од Јов. Милинковића, реферат Др. Милана Јовановића, стр 515 — 9. Земљопис за ниже разреде средњих школа, написао проф. В. Карић реферат проф. Љубе Ћирића, стр. 669—10 Разговор о најбољем облику владавине од А. Н. Спасића, реферат Миленка Р. Веснића, стр. 677.

5. Позоришни

Пред позориштем, од Драгутина Ј. Илијћа, стр. 171.

Госпођица као сељанка, шаљива игра од М. П. Шапчанина, реферат Драгутина Ј. Илијћа, стр. 524.

6. Појединих удружења

Београдско друштво за гимнастику и борење, стр. 175.

IV. Прилози

1. **Јавна говорница**
   а) Писмо уреднику »Отаџбине« од капетана Милисава Симића, стр. 369
   б) » » » од пуковника Ј. Мишковића, стр. 681
   в) » » » » г. Раше Милошевића стр. 682
2. **Јаван рачун „Отаџбине“** за 1887 годину, стр. 186.
3. **Некролог** проф. Др. Ј. Панчића, стр. I.
4. Једна исправка за текст, стр. 686.

БУЛЧЕ

I

Ако желите да вас позабавим којом причицом, и ако хоћете да дознате и од нас како живимо сад, и како нам беше некад, онда нека буде: ево потрудићу се, да силама, које ми алах удели, учиним своје. И гледаћу да причање буде подједнако драго и вама каурима, и нама којих се тиче. Алах је над нама свима и људи су његова деца само онда, кад живе у миру и као браћа међу собом. Велики калифа Омар, богом умудрен, беше наредио још пре толико стотина година, да и Хришћани и Мухамеђани припадају богу на молитву под једним истим кровом у велељепном Дамаску, и да заједнички славе вашега светога Јована. Зар то није био јасан призрак божанске истине, да су сви људи браћа и пред богом једнаки? Ма које вере били, само ако су овде на земљи честити, њему су сви мили. Силни су хтели да на земљи не буде тако, па су неправдом то и постизали, како код нас тако и код вас. Али алаху дојади гледати неправду и ми смо данас ето и на земљи сви равни једни другима. Нека се слави име његово!

А вама ево приповетке.

II

Више него добар час после сунчева захода једне летње вечери 1878 године жураше друмом нишким у Лесковац један господски интов. У њему беше стар отмен господин у

сивим хаљинама, са прашљивим шеширом и плавичастим наочарима на носу, велики чиновник српскога краља, који путоваше да види нове крајеве, што их Србин задоби од Турчина, и да узгред посети у Лесковцу свога зета, такође чиновника. Време беше тихо, ваздух чист и свеж, јер се тога дана после подне беше туд излила плаха летња киша. За старца беше главна ствар баш та свежина, што је тако благодетна после несносне омарине, и он уживаше крепећи се њоме. Али младић, што сеђаше њему с леве стране, не беше ни на близу такав. Сила мисли и спомена из прошлости тога краја стаде да му пролеће кроз главу, кад кроз густо грање високих врба, што се дижу с обе стране друма, угледа први пут високо мунаре на лесковачкој мошеји. Месец на истоку пун и сјајан беше већ одскочио за добро копље, и сад просипаше своје зраке на танко мунаре и на знамење ислама на њему. Младићеве очи пре свега то уочише, и он се сети и овом приликом оних речи мудраца: о непостојанству свега онога што долази од човека. Колико се је силних крвило о ове крајеве, колико је крви и суза пало кроз толике векове, да им се данас ни спомена не зна. Он гледаше на исток лево и на запад десно; с обе стране изгледаше као да се месец с неба и онај са мошеје поздрављају. Срце му поче бујније куцати на ту лепоту, и готово му дође да пролије сузу над запечаћеном прошлошћу, исто као султан Челебија пред олтарем Аја-Софије, гледајући свршетак поносите Византије.

Те мисли беху тако силне и живе у њему, да на друго што главе и не окреташе. Међу тим интов промицаше све даље, и стари господин задовољно слушаше, како се у пољу звон стада и свирка пастира, што се враћаху својим кућама, све више и више губи, и како из врло бликске вароши почиње да се чује по који глас и лавеж. Интов стиже најпосле на мост на Ветерници. С десне стране реке указа се турска махала са поноситим мунаретом над собом. Мујезин беше таман изашао, да огласи своју молитву. Тајанственом свечаношћу

разлегаше се његов глас кроз вечерњу свежину и тишину, јер на тој страни беше све тихо и глуво, као да већ све сном дубоким спава. На против с леве стране, у много већој каурској половини вароши, беше свет још доста жив. Био је тога дана велики празник и варош је вазда била у свечану руху. Па ипак млади путник још ништа не примећаваше од гласова што допираше с те стране. Он се све једнако занимаше својим милим предметом и тек онда се трже, кад каруца скретоше у једну улицу, и почеше да треште по неравној калдрми. Он поче да се занима предметима, који му долазише пред очи, посматраше куће, ограде око њих, и лица која се још где где могоше срести. Наскоро зађоше у пространу чаршију и обоје, како младић тако и старац, зачудише се тако лепој и правилној улици у једној вароши, у којој Турци до јуче господарише. То трајаше све дотле, док интов не скрете десно, па онда у једно сокаче, где се и заустави пред кућом зета старога господина.

III

Нећу вам причати о томе, како су дочекани и угошћени. Важније нас ствари чекају, а те се не тичу више старога господина, већ његовог сестрића Ивана, нашега познаника. Рано сутра дан похита Иво да прошета кроз варош. То му беше прва брига. Старац оста у постељи; он се одмараше од дуга и трудна пута.

Иво беше повисоко стасито момче од својих двадесет година. На очи беше гиздав и угледан, да свакој цури мора запасти око за таким момчетом. Таман га гарила наусница, а кад се насмеши, појаве се испод ње зуби бели као бисер. Одевен беше просто, али све стајаше на њему, као да је заједно са њим расло. На говору беше одмерен, на радњи промишљен и не затрчљив. Али што ћу да вам га даље описујем? Познаћете га на скоро какав је по срцу и по души из онога што ћу вам причати о њему.

Кућа у којој беше одсео са старим господином беше у мáли, али близу главног друма и Ветернице. И тако после кратке шетње угледа на један пут пред собом отворен простор. Упути се тамо и зачуди се призору, који му се отвори пред очима. Беше изашао на широки друм, што води поред хришћанске мале у Врање. Поред друма, с оне друге стране, све поред турских градина, тече Ветерница и на њој беше необично живо. Хришћанске жене и девојке беху пораниле, да беле платно и бели појасеви од овога већ беху покрили зелену траву поред реке, и онако влажни блистаху се наспрам сунца необично живо. Иво заста гледајући вредну и веселу младеж; песма и кикот са те стране допираше до њега; за то се упути на ту страну. Ветерница беше већ бистра макар, да се могаше видети по полеглој трави, да је јуче надолазила. Кише није било у планини иначе би била и сад мутна и бујна. Тако су вредне Лесковчанке могле изаћи на посао. Неколико млади девојака беше већ сишло из мáле по воду, које беше толико, да није било нужно, да се буше рупе у песку, те да се у њима накупи, као што се то иначе готово увек ради. Иво стиже до моста, што води прêко у Турску малу, пређе преко њега и тамо у заклону стаде да посматра женскадију. Изгледаше, да га ни једна није приметила, јер не престаше певати и смејати се, макар да мушка глава беше тако близу.

Иза њега беху турске градине, ограђене што зидом што олепљеним плетом. С поља изгледаху мртве и пусте, али се по живом зеленилу и по плодним воћкама, што се помаљаху над високим оградама, познаваше да није тако. Лесковачки Турци не беху још покушали да се иселе, осим оних, што побегоше за време рата, па доцније или не смедоше или не могоше натраг. Иво помисли и на то: како би било, да зађе мало дубље у мáлу, али му готово мучно беше, да се реши на то тако рано у јутру.

Мисли му при том одлетеше на Турке и на њихово господовање. Како је то морало бити друкчије пре краткога

времена. Хришћанин по свој прилици није смео приступити ни оној ћуприји, а он се сад шета тако мирно поред турских ограда, па мисли чак на то, да уђе и у саму ма́лу. Занет тиме и не спази, како се из најближе баште, на којој беху врата одавно одшкринута, упути право к њему нека жена. Беше то старица Туркиња, која га беше спазила још у првом тренутку, кад је прешао преко моста и посматрала га врло чудновато. Најпосле се упути лагано к њему и тек кад му приђе са свим близу, а он се трже на тих клапат њених нанула и окрете се на ту страну. Пред њим беше жена умотана у чађаво зелену ферецу од главе, на којој беше бео јашмак, па све до ногу на којима беху местве и нануле. Јашмаком беше умотала све лице, тако да само нос и очи беху откривене. И саме руке беху сакривене у борама алватне једноставне хаљине.

Иво се осети са свим необично, а кад жена поче, да га мери мрачним очима својим, беше готов да са младићским нестрпљењем и жестином пита: шта има да га гледа тако? Али Туркиња не даде да се дође до тога и он поред све своје срџбе виде, како те мрачне очи засијаше на један пут необичним сјајем и цело тело старе жене учини се као да лако задрхта.

— Ефендм, поче одмах за тим, јесте ли ви из Београда?

Те речи изговори са свим друкчије, него што се говори у оном крају. Нарочито реч Београд изговори протегнуто, те се Ивану учини као да није у Лесковцу, већ негде тамо далеко испод Авале плаве.

— Јесам. одговори кратко.

Була се тек сад загледа у њега и као да се понова увери о нечему.

— А је ли ваш отац чиновник у Београду?

— Јесте, одврати Иво, коме цела ствар поче да бива занимљива а не досадна.

— Судија Савић?

Шта је то?! Сад му спомену и очево име. Од куд да дође до тога? Ово је заиста неко чудо, помисли у себи, па рече:

— Јесте, био је судија, а сад је у пензији.

— А ви се зовете Милан? поче старица а глас јој стаде да дркти. Господине, дакле се не варам, ви сте његов син Милан?

Иво се запрепасти још више на то питање, па са свим у забуни и испрекидано одговори:

— Ја нисам Милан. Милан је био мој старији брат, али је одавна умр'о; ја га једва и памтим....

— Онда си ти Иван. Иво! чедо моје слатко, ти си! ти си! Нисам се преварила.

Ивану се почеше окретати око главе и баште и врбе крај реке, и мост и Ветерница на те речи. Та Туркиња га зове сином. А још горе му би, кад у тој забуни осети, како га узе за руку, па је стаде љубити. Кану и суза на ту руку и он се трже као опечен.

— Ханумо! поче, како најбоље могаде, — ханумо, шта ви то говорите? Ви ме познајете, а данас ме први пут видите. Бар ја вас нигде за живота нисам видео. Од куда је и како је то? Заиста, ја не знам шта да мислим.

— Све ћу ти казати чедо моје, поче Туркиња, и стаде га изнова мерити очима, и ти се нећеш више нимало чудити овоме што те јутрос задеси. Него ајде са мном, да видиш најпре моју кућу. Ја сам сама и осим једне кћери немам никога својега; не бој се дакле и не премишљај. Ето та прва башта моја је. Ајде, да видиш и моју Зулејку. Она ће те сматрати као рођенога брата, кад јој кажем ко си. Дико моја! Ти ми се тако много чудиш свему овоме што чујеш од мене, али да видиш, Зулејка се неће баш тако чудити. Причала сам ја њој толико пута о твојим родитељима.

па и о теби. Него, синко, — свако зло нек у гору бега, — је ли ти мајка још у животу?

— Јесте.

— Моја добра госпођа! Колико сам пути долазила њој у оно срећно доба. Како смо лепо живеле као добре сусетке! Али ајде, ајде, да не дангубимо. Ваљаће ти, да се враћаш и кући скоро, а ја те стала задржавати беспослицама. Испричаћу ти доцније све. Ајде.

И Туркиња пође на капиџик. Иван као неким магнетом вучен пође са њом без и једне речи, и на скоро се обре у прекрасном врту пуном цвећа и воћака. Капиџик се затвори и он оста сам с Туркињом.

IV

Иван се изненади лепотом цвећа и зеленила у башти, али на скоро му дође као да то и не гледа. Он осети сву необичност свога положаја и тога шта ради.

Куд идеш? Шта чиниш? дође му да пита сам себе. Каква је и шта је та необична жена, што му таква чуда наказива. Хтеде да застане, да је накнадно пита, али Туркиња кривудавом стазом измицаше много брже, него што он доби срца за то. Она га неколико пути опомену, кад изгледаше да је у недоумици са речима: ајдете, ајдете слободно. Најпосле га узе и за руку и показа кућу, која се помоли пред њима иза зеленила.

— Ево, сад ћемо овуда. Ја ћу напред.

Иво виде, да је доцкан, да се сад противи. У исти мах сети се и како му Туркиња рече, да ће видети и њену кћер, па му то даде воље да истраје до краја. За цело није мала ствар видети Туркињици лица. Крв му појури у лице на ту помисао и он поста сав само поуздање. Осети како му груди посташе тешње а срце у њима поче јаче да лупа; чисто га не осећа само, него га и чује.

У том се обоје обреше пред кућним вратима.

— Ту смо, рече Туркиња. Сад ћу је звати, да нам отвори. Како ће се уплашити грлица моја, кад те смотри, али ја ћу је већ умирити. Не брини ти.

И за тим викну:

— Лејке! и кад се нико не одазва опет:

— Лејке сине! отвори!

Из куће се зачу али с противне стране одзив:

— Ти си мајка?

— Ја сине; оди, отвори....

— Има неки с тобом?

— Има!

Иво слушаше необични глас, који му се учини пун, умиљат и чист као сребро. Не прође два три тренутка а реза у брави пред њима кврцну и са свим у близини зачу се исти глас.

— Отворила сам.

Али то беше и све. Иво познаде по клапату папуча, како цура, што их тако лепо услужи, оде.

Туркиња се маши кваке и отвори.

— Отишла је; али се ти томе не чуди; таки је адет у нас. Она и не зна да од тебе не треба да се крије.

Ивану оде памет за том необичном појавом и са свим послушно пође за Туркињом, као да није први пут у веку у Турској кући. Уђоше у мрачни ходник, којим одмах скренуше у десно и кроз ониска врата уђоше у одају, која беше као нека врста општега предсобља, јер свуд у наоколо беху врата што воде у разне одаје. С друге стране беше такав исти ходник, али слободан и без оних вратоца. Очевидно беше, да су дошли путем, којим гости не долазе, јер с оне противне стране допираше и светлост у предсобље.

Старица, Ашин-агиница пође десно и отвори једна врата. Иво угледа помалену али видну и лепо намештену одају.

Туркиња га узе за руку, пређе преко прага, па се онда окрете њему:

— Нека ти је благословен улазак у ову кућу, у којој си гост, и нека ти цвећем обрасте стаза, која те у њу довела. Добро ми дошао.

Тако поздрави ханума свога госта, па га понуди да седне.

Иво се спусти на ниски миндерлук што беше постављен свуд уз дуваре и прекидаше се само тамо где беху врата, што воде на поље и у суседну собу. Миндерлук беше покривен лепим ћилимима и меканим шиљтетима за рахатлук. Патос беше такође застрт ћилимима, на зидовима беше неколико слика, што представљаху неке чудновате и шарене тице и цвеће све у живим бојама. С једне стране у зиду беше леп долап, а с друге одмах до суседне одаје амамџик, лепо изведен и готово уоквирен лепим дрворезом на первазу; врата на њему беху такође мајсторски израђена. Али ипак најлепше у целој соби што беше, то беше, по Ивановом нахођењу, таваница, која беше сва изрезана од дрвета, пуна правилних лепих фигура и са великом звездом на средини. Иви се отеше очи за том лепотом, докле га домаћица не прекиде у посматрању:

— Ето, ту ти живим сама без икога својега, и да ми није још тога детета, моје Зулејке, морала би свиснути од туге. Овако ми је срце ипак пуно, кад њу погледам и она ми је сва брига. Заборавила би на све патње, само кад би њу видела срећну.

Старица заста у говору: очевидно беше јој тешко да говори даље. Иво употреби прилику да упита:

— Дозволите, ханума, али мени је тако чудновато и никако не могу да решим загонетку, која ме амо доведе. Од куд познајете ви мене? Од куда ми знате родитеље? Заиста, у ово време, на овакав начин....

— Шта има ту чуднога, ефендм? Ја овде живим већ толико година, али овде нисам рођена. Помисли сад само, да је могуће, да сам и сама некад живела у Београду, па ће ти бити све јасно.

Заиста, да је Иван имао кад у непрестаној забуни, у коју беше запао, да на то помисли, било би тако. Али овако се и сад изненади на те речи и викну:

— Ви из Београда?!

— Јесте; тамо сам се родила, тамо одрасла, тамо и удала. Ово што ћу ти казати, биће за тебе по свој прилици ново. Али можда си слушао што год од матере, како се у Београду живело онда пре десет и петнаест година. Ми смо били суседи; међу нашим кућама није било никад ни најмање међусобице. И кад они проклети дани настадоше, кад оно бескућници и харамије бацише нож и смрт међу Србе и Турке, твоја је мајка заједно с тобом и старијим синчићем нашла првога заклона од пљачкаша у нас. Твој отац нам је то лепо накнадио доцније, кад смо се насумце морали склонити у град, и кад су Срби зашли по ма́ли, да нам врате мило за драго. Нека му бог за то плати, јер да није њега било, ми би остали пука сиротиња као многи други. Па и пак је то био почетак наших беда. Ми се на скоро после тога морадосмо иселити преко Видина у Ниш, а одатле у Лесковац. На путу у Ниш умре ми двоје деце, две златне јабуке, а после две године овде у Лесковцу премину ми и муж. Ја остах сама с једним дететом, које преживе оца. Дани моје младости, моје среће у животу и дому осташе у Београду; овамо сам понела само недаће и патње. Муж ми је био честит ерлија, трговац, радња је ишла красно, кућа напредовала и била пуна свега. Али и то би и прође са Београдом. Узалуд Ашин покушаваше најпре у Нишу а за тим овде, да стане на стару меру; среће трговачке не беше више: и она оста у Београду. Све оста у Београду. Не чуди се дакле, што те овако необично предусретох, кад те видех и

познадох. Кад год месец у ведрој ноћи засија над Лесковцем, ја га питам, да ли види тако исто и Београда? како је тамо? да ли види моје опустеле дворе, или их више и нема? можда се не познаје више ни место где су били? Колико год су пути прелетали у јесен ждрали на далеки југ, ја сам их питала: Идете ли од Београда? Носите ли ми поздрава из њега? Је ли још онако диван? Има ли у њему још пријатеља, који ме се сећа овамо у даљини? Колико сам пути у пролеће поздрављала по њима станак моје среће. О господине, гледајући те овде у својем дому, чини ми се, да ми је ту и цела прошлост, моја младост, моја срећа, мој мили завичај, мој лепи Београд.

Туркињи грунуше сузе низ образе. Иво ћуташе и осећаше, како му се груди стежу а очи пуне сузама. Речи ханумине коснуше му се срца и он оде мислима за њеним причањем.

Старица убриса очи, па се окрете право њему.

— А Милан, рече, није у животу?

— Преминуо је давно; једва се сећам тога.

— Сирото дете. Никад се није одвајао од моје деце. А и тебе сам толико пути успавала, синко, њихајући те на овим истим рукама. Али си онда био мали, управо вршњак моје Зулејке и не бих те за цело познала, да ниси тако налик, зло се не приказало, на покојног брата и на оца. Он је сад стар; можда њега не бих ни познала више. Да ниси с њим дошао у Лесковац?

— Нисам; већ са ујком Аксићем.

— Једва се сећам имена. Али оставимо се тога. Сад знаш ко сам и нећеш имати ништа против тога да ми будеш гост. Али сад треба да те познам и с мојом Зулејком и да кажем и њој ко си.

Ханума уста са миндерлука те одшкрину врата што воде у другу собу и викну кротким материнским гласом:

— Лејке!

— Ево мати! зачу се из друге или треће одаје.

— Оди матери, сине, да видиш госта какога смо добили, зовну је мати на ново и уђе у отворену собу.

Али то умиљато зивкање би са свим узалуд. Девојка не хтеде никако да уђе, макар да беше дошла много ближе, што Иво познаде по шапату њеном са матером:

— Како ћу да дођем. Не могу; молим те, мајка, не могу; бојим се.

— Чега имаш да се бојиш, говораше мати. Покри лице јашмаком, па ајде да се поздравиш. Ово није човек као други људи: овога господина хоћу да сматраш као рођенога брата. Погле чедо; на овим истим грудима, што су тебе одраниле и њега сам пре толико година њихала по читаве ноћи, кад му је мајка била оболела. Толико пути је у једној истој бешици било места за вас обоје. Видиш то је господин Иван Савић, син онога господина Савића, о коме сам ти толико пути причала. Ајде сине, поздрави се с њиме.

И рекавши то узе је за руку и уведе у собу. Иво погледа.

Пред њим се обре вилинско створење: повисоко, као јела вито и у пасу танко чељаде. Преко чела и лица беше намакла јашмак тако, да јој се ни очи не могаху видети. Па ипак, десна рука, која га брижљиво притискиваше уз подбрадак, сведочаше својом белоћом и нежношћу своје коже, да и лице мора бити тако. На струку јој беше лепо везено јелече са сребрним копчама припето уз тело и за дојке изрезано тако, да их покриваше само кошуља од бурунџука. Дисаше брзо и немирно од узбуђења и то се могаше јасно видети по бурунџуку, који се живо затезаше и спушташе над оним зарезима. Испод јелечета прикачене о кукове спуштаху се до стопала широке шалваре тако, да се више њих виђаше такође бурунџук и појас са лепим сребрним паф-

тама. На ногама имађаше лаке жуте местве, тако да јој се корак једва могаше и чути.

— Не бој се грлице, умириваше је мати. Гле ти ње, како ће да ме осрамоти. Оди ближе господину. Пружи му руку. Такав је адет у њих, тамо у Београду, где си се и ти родила. За то и хоћу. да тако радиш.

Иван беше устао, те је и тиме још већма збунио. Али сад кад виде да Зулејка оклева, приђе сам ближе и поче:

— По томе, што ми ваша мати исприча, ја не могу друкчије да вас сматрам него као своју познаницу...

— И сестру, упаде у реч Ашин-агиница.

— А као брат имам права на поверење и оданост од стране сестре, као што ћу и ја бити такав на спрам ње. Зулејка, ево ти пружам своју руку као брат.

Да не беше матере поред ње, за цело би тога часа умакла главом без обзира. Али овако не имаде куд, јер јој мати скоро силом догура руку до Ивине.

— Тако, Зулејка, поче Иво. Ето видиш, да ти ништа нећу учинити.

Али Зулејка не могаде издржати, да остане мирна тако близу мушке главе. Колико Иво дође ближе, толико она више трже главу натраг и у страну, а на ове његове речи се очигледно стресе, што и он осети, држећи је за руку. Лако пребачени јашмак који пре тога припињаше руком уз лице поче да се миче низ погнуту немирну главицу. Мати је беше уватила за другу руку, видећи је да с тешком муком ту стоји; и тако сад не могаде ни том да га задржи. Она поче да извлачи своје руке из њихових, да се помогне, али баш то убрза целу ствар. Ситне рубије уплетене у витице црне косе засијаше на белом челу као звездице на мрачну небу: јашмак паде.

Она врисну, сва задрхта и сакри лице колико могаде себи на прса, која се надимаху као житно поље на ветру.

Као снег бео врат окићен ситним ђерданом од рубија и бисера показа се у свој својој раскошној лепоти, као најлепши створ алахов, као најмилији, пред жарким зрацима сунчевим клонули цвет, стајаше она пред непознатим човеком дрхтећи од његова погледа. Још јаче повуче грчевито себи обе руке и Иво немаде снаге да јој деснице задржава. Он је пусти и она покри очи, које једва беше и смотрио. Испод витих трепавица синуше оне пред њим онолико дуго, колико најбржа муња преко мрачна облака, али у једно и са таким пламеном, да он дубоко на срцу осети како га тај пламен ожеже.

— Лејке, шта је теби? питаше мати. Тако си дивља.

— Плашљива као срна, примети Иво.

— Али срна има чега да се плаши: Она бега од ловца и вука. Чега ти имаш да се плашиш?

Ашин-агиница се зло пререче. Ако срна има узрока да се плаши, њена кћи за цело нимало мање. Зулејка беше заиста потпуна лепотица, а на то се иде много више у лов, него на срне и зверове. Беше тако лепа, да би Иво остао целог века тако стојећи и гледајући је.

Али најпосле дође и томе крај. Девојка се све јаче отимаше да бежи, тако да је мати најпосле и сама пусти. Једним скоком беше већ у другој соби.

Иван оста гледајући у празна врата. Туркиња га понуди да седне. Затим пљесну длановима и нека стара жена донесе наргиле. Ашин-агиница нареди, да се донесе и кафа. Али Ивану не беше до тога. Извини се да не пуши, и замоли да се кафа не спрема, јер мора да иде кући, где ће га по свој прилици већ чекати. Навали толико, да и сама домаћица одуста од намере и пође да га испрати. Неколико пути позва га, пратећи га, да дође још који пут, док је у Лесковцу.

Иво се опрости и пође преко моста. Беше узбуђен и иђаше нагло. Мисли му све одоше за лепом Туркињицом.

Њена лепота и она стидљивост једнако му пред очима. Па она бојажљивост, тако истинита и дивна: права чиста и чедна девојачка душа. О, све до најмање ситнице, све беше тако замамљиво, да није могуће заборавити. Целог оног дана за њега не беше друге мисли осим на лепу познаницу и о томе, кад ће опет отићи тамо. Заиста, он озбиљно мишљаше, да оде одмах сутра дан опет, те да потражи дивно чељаде и да не одлази од њега без велике невоље.

Иво беше из дубине душе заљубљен.

V

Ашин-агиница згреши пред пророком. Она је мислила да ради добро, али се зло преварила. Допустила је да се збуде у њеној кући оно, што коран не допушта и што турски образ не подноси. Погазила је дин, што је странца тако увела у свој дом. Мислила је да од тога неће бити ништа, али се љуто преварила.

Зулејка се показа као право невино и чисто дете. Још никад није била у таквој прилици као данас; срце јој беше дакле слободно и готово да прво семе, које падне на њега истера у бујну клицу. Први пут у животу близу мушкарца морала се онако осећати, и све што се са њом деси, беше таке природе, да не могаде проћи без икаквих последица. С девојком у тим годинама — она не беше и узрастом као душом дете — није се шалити; она је сувар готов да букне у најжешћи пламен на прву жишку. Иво беше момче, да га види око, па богме ни Зулејкино не остаде слепо. Пре оне забуне видела је она врло добро лепо и стасито момче пред собом. Како је срећна била баш за то, што јој лице беше покривено у том часу; иначе би оно руменило, што се преко њега просу, одало врло јасно њено узбуђење. Кад побеже од матере, требаше доста времена да протекне, те да дође к себи. Мајка је, пошто Иван оде, затече још прилично

узбуђену, али она утече у башту, да би то сакрила. И ваздан тога дана гледаше да буде сама. Није вајде, њој баш необично дође то што мати узимаше тако олако.

Ашин-агиница, живећи у Београду, мешала се ваљада више него и која друга турска жена с каурским женама. Рођењем је била и сама Хришћанка, али је као сироче више своjевољно него силом, као што би се то могло мислити према ондашњим приликама, пошла за Турчина. Била је лепа и разумна, и мужу, који не хтеде поред ње такве да држи других жена, одана свим срцем и свом душом. Он је то видео и допуштао јој по коју слободицу, коју су други закраћивали својим женама. Тако је могла ићи својим познаницама па и Хришћанкама у свако доба, кад је он био заузет својим трговачким пословима. У кућевне послове није се мешао никако, јер је брзо увидео, да му је жена дорасла да сама води кућу. Децу је брижљиво чувала и неговала као нежна мати. Све је то било за њега доста да је љуби и поштује. На дому је било увек слоге, и за то је Ашинагиница и данас неутешна за таким мужем.

И ово што учини сад са ћерком могло је бити само тако, што је тако пређе живела. Алах нека јој опрости; цео живот јој је био пун горчине и патње, за то је и могла тако да се огреши.

Зулејка целе ноћи не склопи очију. Хиљаде мисли стадоше јој се врзмати по главици, па и пак у све беше уплетен јучерањи необични догађај и гост. За њу беше то нешто са свим ново, и она осећаше да јој нешто, о чему дотле није имала ни појма, пало на груди; нешто ново, што тамо још никад није било, сишло на срце па га буни и потреса; нешто тако необично, загушљиво, али и тако мило, тако слатко.

Тако сачека и зору. Тек тада мало придрема, али је и у томе краткоме сну пратише исте представе и исто осећање. Учини јој се да је близу ње; опет је држи за руку, гледа је право у очи, тако мило и значајно, и говори нешто од чега она ни речи не разуме, па и пак тако радо слуша.

а сад — сад јој се приближи, уста му тако близу њених — о боже! —

Она врисну и прену се. Сва дрхташе од узбуђења а груди јој се тако надимаху, да их мораде притиснути обема рукама. Беше већ свануло.

Прође нешто времена док се спреми и очешља. При том покуша, да се окане мислити на јучерањи догађај, али узалуд. Затим оде матери и после неког времена сиђе у башту, да залије цвеће. Сунце беше већ одскочило.

VI

Ивану беше прва брига тог јутра, да нађе изговора за шетњу. А кад и то срећно сврши, упути се истим путем којим и јуче преко Ветернице на капиџик Ашин-агиничине баште, лагано га отвори и стаде за тренутак, да боље разгледа, куда ће.

Неки необични звуци допреше до њега. Песма и позната ал и некако необична чује се отуд из баште. Он поче да је прати пажљивије и познаде Зулејкин глас. Ноге му заклецаше. Колико беше тврдо наумио, да иде напред, и пак оклеваше. Сав се претворио у слушање а срце му једва куца; са лица као да неко диже руком ону јутарњу свежину; сав пребледео, не уме напред.

Али песма преста за тренутак и он дође себи. Но шта се ту имаш мислити! рече као прекорно сам себи и пође напред.

Песма се зачу опет и он разабра и речи. Заливајући цвеће певаше Зулејка својим умиљатим гласом познату лесковачку лепу песму:

„Од радости момче недочуло:
Већ он узе сивога сокола,
И припаса сабљу димискију,
И узјаха коња аџамију;
Оде право драгој под пенџере. ...“

Које песма, које Зулејкин посао око цвећа. еле и једно и друго беше таман добро дошло, да Иво непримећен дође са свим близу. Бепе се нагнула, да оплеви мало травице, што беше изникла под једним бокором шебоја и кад то сврши и исправи се: хтеде да врисне препаднута.

Пред њом беше Иван.

Прво што јој паде на ум, беше, да гледа на коју ће страну да умакне. Срећом се Иван сети за времена да отвори уста и то је спречи.

— Не бежи Зулејка, јер добро знаш, да ти нећу ништа учинити.

Она покуша да сакрије лице, на коме не беше никаквог заклона. Иначе беше обучена као и јуче осим што на ногама немаде местава, него ниске нануле преко везених чарапа.

— И не кри се, настави Иво, јер немаш шта од мене да кријеш. Али ја нисам ни дошао да те овде узнемирим. Ако ти је непријатно што стојим овде. а ти ми реци, где ти је мати, па ћу ићи к њој и ако ти је по вољи. задаћу ти тврду веру. да ти се никад више неће случити што год онако непријатно као јуче. Где ти је мати?

— Мати?

— Јесте. пошао сам њој. да јој покажем слику моје матере, без које никуд не идем на пут. Њу сам носио и прошле зиме. кад смо овуд ратовали и она ме је као прави анђео хранитељ сачувала од сваког зла.

— Ти си овуд ратовао?

— Јесте Зулејка, као војник српскога краља. Иво рече ово као прави војник. У осталом знађаше и то да људи из ослобођених крајева како хришћани тако и Турци друкчије нису ни звали владаоца српског. Та ко би и могао толике крајеве отети од султана осим један краљ?

— И добро си се показао.

— Постао сам официр.

— Официр! узвикну зачуђена цура, која се већ расћерета. Ти официр! Па камо ти сабља?

— За сад сам само резервни, али сам се већ тражио за сталног и онда ћу је се доста наносити.

Зулејка погледа својим великим очима. Хтеде да га види, како би од прилике изгледао као официр, али чим му сагледа очи, збуни се и заборави на то. За то окрете, оборивши очи, на друго:

— А где ти је материна слика?

— Хоћеш да је видиш и ти?

Зулејка не рече ништа, али Иво извади из џепа спремљену фотографију и пружи је њој.

Зулејка пружи далеко руку, као да хтеде тиме спречити, да јој Иво не дође ради тога ближе.

— Ето. то је моја мајка. Како ти се допада.

— Како је лепа!

— Па добра, додаде Иво.

— И како личиш....

Али Зулејка не доречe. Сва поцрвене.

— Што се устежеш! Кажи слободно. Личим на њу. Је ли?

Зулејка порумене још јаче. Али се Иво сети да је разговори:

— Видиш Зулејка, хоћу да ти испричам једну причицу, које се сад сетих гледајући тебе и твоје цвеће. Има код нас много песама, у којима се вели, да је девојка мирисаво цвеће, али и међу цвећем има бољег и лошијег. Кад је Бог створио овај свет, а он сагради, тако вели прича, и за себе један врт и у њему створи све цвеће што га' данас има на свету: од првоцветне јагорчевине и зеленога кукурека до позне зимске руже, од мирисаве и снћушне мајкине душице до безмирисне и поносите лале, од зумбула до ђула: све цвеће што цвета овде код нас и оно, коме треба много топлије

сунце него што је ово наше. Башта беше пространа и уређена тако, да јој се не би могла лепоте нагледати. Еле кад би све готово, а Бог позва своје анђеле, да им то покаже, и да их пита, за које цвеће мисле, да је најлепше. Анђели дођоше и чудише се и хвалише све како је дивно и премудро смишљено. Овде китњасто цвеће, тамо бујно зеленило, ту сладак мирис, тамо ватрене и раскошне боје: све то похвалише по вредности и заслузи. Али кад дођоше пред бокор, на коме беше развила своја нежна, као биљур чиста недарца, краљица цвећа, ружа, а они сви засташе од усхићења и повикаше у глас: Ово је најлепше цвеће, ово је најмилије цвеће, с овим се не може ни једно друго сравнити, ово је краљица цвећа! И ружа, која беше тако чиста и невина на ту једногласну хвалу тако се застиде, да сва порумене и поста још лепша и још дивнија. Ето Зулејка, ако је девојка цвеће лепше од свакога другога, онда колико је она још дивнија, кад се тако мило и непритворно застиди као ти сад!

Ово беше нова стрела. Зулејка наново порумене и осети, како то момче може да чини шта хоће са њом.

— Како ти то лепо умеш да говориш, промуца једва чујно.

— Како умем! А како су умели они анђели да узвикну. Ово је најлепше цвеће, ово је најмилије цвеће!? Зар не може, као њима ружа, тако и мени да отвори уста твоја чедност, твоје душе чистота, твој чар и лепота? Зар ја могу да ћутим и да не одам хвалу ономе што заслужује хвале? Зар могу да прођем поред светиње без осећаја побожности у грудима? Па за што нам алах и даје лепоте, ако не да познамо у њима величину његове доброте и савршенство његовога промисла.

— Шта! Ти каурин, па спомињеш алаха?!

— А зашто да не? Зар и ваш мујезин не покликује онамо с оне поносите мунаре свако јутро и вече: Бог је један! Тако и нас учи наша прква. Па кад је ваш само је-

дан и наш само један, тада је за цело и наш и ваш један исти и онда су људи сви његова деца а међу собом браћа.

— Лепа наука! учини Зулејка.

— И треба да се љубе као браћа.

Зулејка погледа први пут слободно и право у очи на ове речи, па после мале почивке прихвати:

— И ти љубиш све људе као своју браћу?

— Све; да како.

— И оне, који нису твоје вере?

— Зашто да не? Вера је за појединца а љубав за све.

— То те не разумем.

— Хоћу рећи: сваки верује у оно чему га други научи, или доцније кад буде зрео човек у оно што њему годи и одговара. Отуд и толико различних вера. Али љубав не може бити разна: она је иста за свако чисто и непокварено срце.

— И тако ти не правиш баш никакве разлике између — рецимо — каквога твојега познаника тамо у Београду и рецимо — овде....

— Тебе? прекиде је Иво.

— Хтедох рећи, моје матере. Али баш кад хоћеш, онда и мене. Нема разлике?

— Како да не? Зар то може бити једна и иста љубав.

— Ха ха ха! стаде се на један пут на глас и слатко смејати весела ханумица, тако да се мораде окренути на другу страну.

— Ха ха ха! ето његове науке и мудрости!

И опет удари смеј.

Иван се запрепасти на тај изненадни кикот. Гледаше је убезекнут и не знађаше шта је рекао ни шта да почне. Најпосле промуца:

— Зулејка, шта ти је? што се смејеш толико? Шта сам ти то казао тако смешно?

— Ништа, ништа! поче весела цура. Ено ми матере; иде право амо. Хоћеш ли да јој кажем, да идеш право њој и да те се ја ништа, баш ништа не тичем.

Иви прелете као нож кроз груди, јер виде како се оне речи, којима беше почео цео овај разговор, тако мало слажу са свршетком. А и она их изговори некако слободније готово са некаквим преговором. Иво се уједе за усне и спреми се на све што ће доћи.

Заиста Ашин-агиница, бивши и сама у башти, пође на кикот, да види шта се случило.

— Тако! тако! Сад се више не плашите једно од другог, говораше долазећи.

— О ни најмање, поче Зулејка. Он не окреће ни главе на мене. Дошао је само теби.

— Да молим за мало цвећа; ја веома волим цвеће, извињаваше се Иво.

— И ти му, Лејке, ниси хтела дати?

— Велим, док дођеш ти.

И при том погледа у збуњено момче и једва се уздржа од смеја. За тим оде, набра најлепшега каранфила, направи китицу, опточи је зеленилом, лепо притврди ибришимом и дође натраг:

— Ево не могу да ти дам више; треба и за други пут.

— Али то други пут хоће ли бити за мене?

— Ако будеш такав, као што си данас говорио. Само...

— Само шта?

— Ти не знаш?

— Не знам.

— Не знам ни ја.

Мати је погледа, али она се окрете на другу страну и поче:

— А гле Златке Хасанове. Идем да видим шта ме тражи.

— Збогом Зулејка, рече Иво. И ја ћу да идем. Казао сам код куће, да ћу се одмах вратити.

За тим се опрости с Ашин-агиницом, која га испрати до капиџика.

Тек кад дође кући и седе да се одмори, сети се да је заборавио, да покаже Ашин-агиници материну слику.

— Још боље, помисли у себи. Тако ћу имати ради чега да одем и сутра.

У собу уђе стари господин и кад га виде на миндерлуку, не рече ни речи. Дошао је на време, помисли у себи; није никуд базда о.

VII

После подне изађе Иво из вароши у поље, да се прође. Иђаше друмом и опет мишљаше само на Зулејку. Мисли му се бркаху, једне с другима. За што се смејала, кад јој је онако непажљиво показао, да је заљубљен? Да ли га није навалице баш сама на то навела, па му се онда смејала, кад је видела, да је у њеним замкама. У један мах се покаја, што је овамо пошао, те није опет њој отишао. Хтеде да се врати, али се опет предомисли.

Не; није могуће да је каћипера и намигуша. Та све тако јасно говори против тога. Како би могао и помислити на то. И баш тај кикот је најчистије огледало њеног непоквареног срца. Она је први пут у животу пред собом видела момче у забуни па јој то пало смешно. И којој цури није смешно, кад први пут помисли, да се неко заљубио у њу, а она је то видела и својим очима. То тако увек бива, а већ после колико ће уздисаја и непреспаваних ноћи бити, то је друга ствар; почетак о томе и не сања. Ни пре ни после тога није се ништа случило, што би му могло дати повода, да друкчије суди о њој. О, та она је тако чедна и чиста, да је равна сваком и најчистијем анђелу.

Тако мишљаше Иво и разговараше сам са собом. Али ако је све тако до сад било, шта ће бити од сад, питаше се даље? Ту треба пре свега знати: како њој срце куца. Али на који начин да се увери о томе?

— Шта имам ту да се мислим!? Исто онако као што је она мене — или управо, као што сам се ја њој лакомислено одао — треба и ја њу да нагнам, да ми се нехотице исповеди. Треба само све тако удесити да се збуни и да дође у неприлику. Морам сутра право тамо. Морам одмах. За што одлагати?

У том заста па окрете натраг. Али беше тако далеко одмакао, да увиде, да данас не може бити ништа од тога. Ипак пође кући.

Долазећи кући спази из далека пред капијом упрегнута кола. То га узнемири те похита брже.

— Где се деваш ти младићу? поче старац, кад га виде. Ето за мало што не одох без тебе.

Ива пребледе од страха. Једва умеде да запита:

— Куда ујко?

— Куда? На посао! па да се иде кући. Не ћемо седети овде до века.

Иво се смрзе.

— Али ујко, ја бих молио, да останем — нешто ми — не знам како — али ја бих....

— Шта ти фали? Нема ту изговора! рече строги старац.

— Али ето нисте ништа понели за рану, за преноћиште, примети Иво, радујући се из прикрајка, што му паде на ум то лепо питање.

— Не треба то ништа, поче старац. Ићи ћемо само до воденице на Ветерници. Тамо ћемо повечерати и у ноћ доћи натраг.

Иво то и хтеде да дозна. Спасен за овај мах од дужег пута отрча да узме топлију хаљину. Кад дође натраг

старац са својим зетом, беше већ у интову. Иво скочи у кола и седе пред њима.

Кочијаш ошину и после неколико минути каруце већ јурише друмом уз Ветерницу.

VIII

Сутра дан по'ита Иво познатим путем на познати капиџик. Сад не заборави, да покаже Ашин-агиници слику своје матере. То беше изговор, да и данас дође. Међу тим као да не беше више тешко да се дође до Зулејке, јер и она баш у тај мах имађаше да потражи матер за нешто. Кад дође у собу, учини се, као да се зачуди, да је ту Иво, а међу тим га је била са свим лепо смотрила одмах на првом кораку, чим је отворио капиџик и ушао у башту.

Ашин-агиница, кад виде слику Иванове мајке, поче опет да говори о некадањем животу и о старим пријатељима. Иван чу опет толико добра о својим родитељима, а Туркињи дође опет да се заплаче.

— О сине мој, поздрави твоје добре родитеље кад одеш кући. Загрли и изљуби своју милу мајку и за мене, ако ме није заборавила. Али то није могуће. Она се мора свега сећати. Кажи јој, како овде седим и станујем, али душом живим тамо, где ми је све мило и драго остало, у лепом Београду. Кад бих могла у животу да га видим још један пут, чини ми се, била бих онако исто срећна као пре толико година.

— За што да не? поче Иво. Сад је лако. Сад је и Београд и Лесковац-у једној државн, а пријатељи ваши би вас зацело дочекали усрдно...

— Није томе сад време, одврати Ашин-агиница. Поред бриге за ово дете, и ту погледа на Зулејку, која обори очи преда се — не смем ни помислити на тако што.

— Но па макар и мало доцније, док то прође, примети Иво, видевши чега се тичу те речи.

Зулејка поцрвене.

— А хоћеш ли, рано, скоро кући? упита Ашин-агиница.

Иво се збуни и не знаде шта да каже. Смислио беше, да баш на то питање наведе Зулејку, па да види, како ће да изгледа, кад јој каже да ће да иде из Лесковца. Он погледа у Зулејку и тако у место да њу искуша, а он се поново сам искуша. Зулејка то виде врло добро па и Ашинагиница.

— Па све зависи од амице; он је овде у гостима код зета, али опет изгледа...

Иво заста. Зулејка га погледа питајући.

— Изгледа, да ћемо скоро кући: сутра прексутра.

— То је богме скоро, примети Ашин-агиница.

— Ујки се тако ита. То је његова воља.

Зулејка се узнемири и јасно се виђаше, да јој је врло тескобно онде у соби. Да би то сакрила, пође на поље. Заборави да каже ма шта за извину.

— Куд ћеш Лејке? учини мати.

— Сад ћу ја доћи мајка. Морам да видим нешто.

Како необично друкчији беше тај глас од онога јучерањега, који Иван онако са заносом слушаше. Оштру разлику примети он са свим добро, и мати виде како се узнемирила.

— Али ћеш доћи да кажеш збогом пре поласка?

— Доћи ћу, извесно ћу доћи, одговори Иван оборивши очи.

После неколико тренутака већ му поста мучно да седи више у соби и поче се спремати за одлазак, извињујући се тиме да ће га амица чекати.

Ашин-агиница га не могаде задржати. За то викну Зулејку, да дође да се опрости. Но Зулејка се не одазва и она погледа кроз прозор у башту, да види, да ли је тамо.

— Ено је код цвећа. Сад ћу је дозвати.

— Нека, нека, поче Иво, тамо ћу се опростити са њом. И тако ћу онуда проћи. Збогом, ханумо.

Иво се саже први пут да пољуби Туркињу у руку, али она не допусти. За тим га испрати до прве стазе у башти, па се врати у кућу.

Иво пође право Зулејки. Она га је смотрила, још док је био са њеном мајком, па се беше, једно због матере а друго и због некога свога чудног расположења, окренула на другу страну и нашла се у послу тако да се чињаше, да и не слути о томе, да је Иван близу.

— Лејке! зовну је он тихо, али се она не окрете.

— Лејке! викну мало јаче.

— Ко ме виче? учини цура и окрете се лицем у пола к њему.

— Ја, Лејке.

— А што ме зовеш тако?

— За то што ми се чини, да је тако лепше.

— Само за то?

— И што тако волим.

— Волиш а хоћеш да идеш... рече брзо цура, али јој с тиме заста реч у грлу. Учини јој се као да је нешто најстрашније казала. Ноге јој се пресекоше а би покушала, да побегне.

— Е морам Лејке. Жао ми је, али можда већ прекосутра не ћу бити више у Лесковцу.

— Жао ти је? Да ти је жао, не би за цело тако ни говорио, а камо ли то и учинио.

И то говорећи са свим искрено мишљаше, да је тако, као што каже.

— Кад би зависило од мене, ја никад не бих одлазио одавде, али овако....

— Овако ћеш отићи и после два дана заборавићеш на

све. Неће ти никад ни на ум пасти Лесковац и оно што си у њему доживео. Нећеш ни у сну снити....

Даље не могаде. Иво је гледаше срећан и усхићен, како се збуни и како једва уздржава сузе, да јој се не оклизну низ трепавице на румене образе.

— Не Лејке! То неће никад, нити може то бити. На против, свака моја мисао тицаће се само тебе и ако не овако лицем а ја ћу извесно душом бити код тебе. То је сушта и непобитна истина, да ти се могу заклети свим на свету, да је тако.

Таквих речи Зулејка још не беше чула у животу. Дркћући и једва стојећи на ногама слушаше она младића, који јој тако збораше.

— И прва прилика, која се да, или чим будем свој господар, ето ме у Лесковац, да потражим....

— Доћи ћеш опет амо? — учини Зулејка, не могавши сачекати да дорече.

— Што је могуће пре, настави Иво. Чим добијем службу за коју сам се молио, чим припашем сабљу као официр српскога краља; али Лејке, ја ћу доћи амо само тако, ако ћу и тебе овде застати. Слушај, Лејке, ја већ видим, да, радио ма шта и противио се сам себи ма како — што ми хвала богу ни на ум не пала да чиним — ја живети не могу без тебе. Ако ти ниси већ видела да је то истина, онда ти је ето сад износим. И ако ма и један делић од тога нађем код тебе, онда од мене неће бити срећнијега човека. И за тај најмањи део поклонићу ти цели живот свој и све своје биће. Можеш ли ми поклонити толико од твога срца? кажи, те ме усрећи или.... порази....

— Само толико? промуца Зулејка после малог ћутања.

— Више? Све?! кликну Иво.

Зулејка ништа не рече, али јој Иво прочита све с лица. Он је гледаше неко време наслађавајући се њеном забуном. За тим рече:

— И чека ћеш ме док се тако вратим у Лесковац?

На то питање беше већ много лакше одговорити, али Зулејка и сад ћуташе.

— Хоћеш? упита Иво понова.

Зулејка климну главом.

— И онда ћеш поћи свуда, куда те ја поведем?

Зулејки удари крв још јаче у лице.

— Тада ће и твоја мати видети опет њен мили Београд; моћи ће и да се пресели тамо и тако ће бити срећна опет као некада.

— Моја мати? о како би срећна била она! Али како то може бити? Она је Туркиња и ја....

— Твоја мати није Туркиња, прекиде је Иво. Она је кћи хришћанских родитеља. И тако ти као њена кћи немаш да презаш ни од чега.

— А ти?

— Из истога разлога ја још мање.

— Иване!

— Грлице! Зар не говорим истину?

— О тако лепу истину.

То беше доста. Иво јој дође са свим близу, узе је за руку и рече:

— А сад, грлице, збогом. Сутра ћемо се опет видети.

И како беше близу ње, пребаци јој у једном тренутку руку преко плећа, притиште је себи на прса и врелим пољупцем запечати цео разговор. То беше потврда за све, да је у истини зборено. Она сва задрхта и Иван осети како се заљуља од узбуђења, осети како му клону на прса, осети са свим близу својега њено срце, које поче бурно да куца. У пребледеле образе полете јој крв и она сва порумене од стида помешанога сад и са уживањем. Очију не смеде подићи и тек кад је Иво тихо и нежно неколико пути зовну по имену, усуди се да га погледа. Беше то поглед онакав, са каквим

само нежни ђул, отварајући недарца сунцу на пољубац, на исток погледа, и исто као сунце своје мило цвеће тако и Иво своје злато обасу пољупцима. Зулејка не беше више плашљива. Као питомо јагње прилуби се на његова мушка прса и наслађаваше се његовом мушком лепотом. Женама су, вели пророк, затворена небеса и рај; али тога раја једва и да има, у којем би се Зулејка срећнијом осећала него сад у овом тренутку. Алах је милостив; он је поклонио сваком чистом срцу тандарихе и на земљи. Благо томе, ко се запоји њеном слашћу.

Тако се спојише и сјединише два срца, да их више никаква сила не растави. Али Иван мораде најпосле да полази. Прибоја се и да га ко не спази тако са Туркињицом, за то је полагано пусти из загрљаја па се поче журити.

— А сад морам брзо кући. Сутра ћемо се за цело видети.

— Ал' ако сутра отпутујеш?

— Опет ћу доћи макар само за један тренутак. Збогом, грлице. Буди ми весела и надај се само добру.

С тиме је узе још једном за руку и хтеде јој ближе прићи. Али му се при том омакоше очи низ башту и он смотри Зулејкину матер тамо у послу око нечега, па се trже; опрости се и пође на капиџик.

Све док се врата не затворише, Зулејка не скиде очију са њега. А кад га неста, њој на један пут паде тешко, што га пусти, да оде тако брзо. Сетна оста онде још доста времена. Али на једаред је то прође и она осети у грудима сву величину своје среће. Весела и раздрагана пође стазицом тамо где јој беше мати.

На један пут јој пролете као нож кроз груди:

— Ако је мати видела!

И сва бледа и једва корачајући дође јој мало ближе. Са свим близу не смеде никако, јер макар и да није видела

мати, шта је чинила, њој се и пак чињаше, да су јој на лицу морали остати јасни трагови од тога, шта је било.

— Где ти је гост? упита мати као мимогред.

— Отишао.

— Кад?

Зулејка дође мало себи. Да је мати видела то, чега се она боји, за цело не би тако питала.

— Сад, овога часа.

И сад јој беше прва брига, да се склони где год, те да се умири од узбуђења. За то се упути право кући. Мати као да не окрете на то ни главе.

IX

„И дувар има уши“, каже пословица и тако се нађе ушију, које ће да чују и усти, која ће да распричају по мали све што се збиваше код Ашин-агинице. Нађе се људи који дођоше да из прикрајка виде, колико истине има у томе и тако пуче по мали све што се последњи пут деси с Ивом и Зулејком у башти. Људи се узбунише и стадоше говорити само о томе. Сви сматраху, да је то највећа срамота, која се може дину нанети, беху огорчени до крајности и сложише се да то више не трпе. Беше их се скупило тога дана у каву око двадесет лица на договор. После дужег и живог разговора закључише, да се сутра дан њих десетина нађе око баште ханумине, те да стану на пут Ивану, кад пође девојци и да га ако буде нужде, врате натраг макар и најгрубљом силом. Други ће отићи у исто време Ашин-агиници, да се расправе с њом онако, како најбоље узмогну и како им турски закон налаже. У исто време договорише се, да се што пре иселе. Беху то све људи, који никако не могаху да се сложе с новим редом. Ашин-агиницу сматрали су и пређе као туђинку, а сад је омрзоше са свим и закључише да приморају и њу да се исели. Тако ће морати да пође с њима у бели свет, где је то зазорно ђаурче за цело неће

више наћи, а и она ће увидети најпосле, да нема више смисла заносити се за прошлошћу и за Београдом. Ако не послуша и не прода кућу, они ће је запалити и опет натерати да иде с њима.

Само један међу њима Селим Бећирбеговић и тиши и много мудрији него остали мишљаше, да не би требало наглити. Он саветоваше, да се све најпре испита, да се причека на згодан тренутак и говораше, да тако радећи могу нанети самима себи више зла него другоме. Али њега нико не хте чути и тако оста на њиховом. Знајући, да је цела та ствар жишка, која се може разбуктати у најжешћи пламен крвавог раздора између лесковачких Турака и Хришћана, у коме само они могу горе проћи, Бећирбеговић науми, да све то спречи на начин, који сам нађе за најбољи. И тако их остави, да га исмевају и оде кући, али се сутра дан рано у јутру диже у чаршију, те тамо распита за наше путнике, где су одсели и како може доћи до њих. Кад то сврши упути се право њима у кућу и заста амицу Иванова таман спремна да некуд изађе. Иво беше још код куће; чекаше да амица оде, па да иде тамо, куд га срце вуче.

Стари господин се запрепасти, кад чу од Бећир-беговића шта је Иво радио и у каквој је опасности. Хтеде одмах да га зовне и да пита за све, али га Селим бег утиша и он се предомисли, да ће боље бити да не гони клин клином. Селим бег Бећир-беговић беше мудар човек и гледаше да не буде од његова предузећа више зла него добра. Он каза амици Ивановом и то: од куда је та жена, ко је и каква је, на што се старац мало умири, јер Бећир-беговић додаде, да је кућа Ашин агина од како се за њу зна била честита. Он му представи целу ствар као опасну само због тога, што Турци не могу то да трпе и што су се договорили да нападну и непосредно на Ивана, што може великим злом уродити, и мишљаше, да би најбоље било, да се Ивану не допусти да иде Ашин-агиници у кућу. То се старцу допаде

и сагласи се с Беһирбеговићем тим пре, што намераваше да путује већ сутра дан у Београд.

Кад Беһирбеговић пође кући, он му лепо заблагодари на доброти и учини се као да ништа није ни било. За тим зовну кочијаша, нареди да се преже, па онда викну Ивана и рече му, да се спреми да изађу мало у шетњу.

— Мало у шетњу! помисли Иво и оста непомичан пред Амицом. Очевидно се беше збунио, али се старац учини као да ништа не примећује.

— Но, шта си стао, те се не спремаш. Похитај, да би се до по дне вратили. Узми топлију хаљину, јер ето је још ладно.

Иво немаде куд већ учини тако. Посету одложи за после по дне. Онда ће казати и матери Зулејкиној шта је намислио, и нема сумње, поклониће му кћер. Он ће тада бити најсрећнији човек, али ће чувати све као најдубљу тајну и тек онда ће је открити родитељима, кад буде свој господар. А да ће он бити задовољан његовим избором, то му није брига: удесиће и тренутак и начин, кад ће и како ће изаћи с тиме пред њих и све ће се најбоље свршити. Најпосле, и ако буде баш какве примедбе, они ће морати заволети Зулејку као рођену кћер, јер она је тако добра, тако мила као прави анђелак.

То беху његове мисли при поласку. Старац га припита за неке ствари, али кад виде по одговорима, да је Иво расејан, остави га самом себи.

На највеће јаде своје Иво виде на скоро да се превари у рачуну. Одоше они чак у Власотинце и вратише се тек доцне у мрак у Лесковац. У грудима му се куваше ваздан јед и срџба. Шта ће му казати Зулејка кад га сутра дан види? И какав је он то красни младожења, кад мора као мало дете, да слуша другога. Може, и има право да посумња у све, о чему ју је уверавао и у све, што јој је обре-

као. Није ни сањао да је то све по плану амицином било, што су тако дуго остали.

Зулејки и њеној матери ни мало боље не прође тај дан. Кућа им беше вазда пуна јетких и кивних људи. Једни долазише, док други одлазише, а сви из реда грдише па и претише. Ашин-агиница хтеде да потражи заштите код власти, али не могаде оставити детета, а кад покуша да иде с њом заједно, онда почеше претити, да ће јој кућу запалити. Нек се не враћа натраг, јер је за цело неће више наћи. Беше то права напаст за јадну жену. Узалуд покушаваше, да се споразуме на лепо с њима: они одговорише, да ће то бити тек онда, кад буде заједно с њима у Скопљу или ма где у царевини падишиној. Они су већ спремни за селидбу и она ако хоће, да не остане пука сирота без и где и чега, нека се пожури, да пође с њима. За кућу ће јој они сами наћи купца; они ће се и за све остало постарати.

Зулејка се беше затворила у своју собицу и вазда плакаше. Мајка је обилажаше сваки час и ту виде, како јој се дете променило. Зулејка исповеди јецајући на материним грудима све и рече да ће умрети, ако Иво у скоро не дође. Ведро и осмешљиво небо над њеном главом покри се на један пут најцрњим облацима, из којих се гром већ спремаше да је погоди. Мати је тешаше да ће све проћи и да ће бити срећна. Нека се не боји ништа, говораше, наћи ће она заштите од напасника у држави српскога краља; ако буде нужде ићи ће и пред њега и он, који је могао ратовати са царем царевâ, моћи ће за цело и њих заштитити од зулумћара. Тада ће потражити и своје старе познанике, и родитељи Иванови кад виде, какву ће и чију ће кћер добити за снаху, благословиће заједно с њоме младе заручнике.

Ашин-агиница доиста не беше клонула духом, макар да не вероваше ни сама у свему тим својим речима. Али њој беше главно да утеши дете, које заиста беше поражено и у

очајању. У другим приликама за њу не би било радоснијега гласа од тога, да чује, да Иво хоће да запроси Зулејку а овако не имаде кад ни да мисли озбиљно о томе. Беше јој прва брига, да се опрости ове најближе напасти; али то трајаше скоро до мрака и она не могаде ништа учинити да се помогне.

Кад Иво стиже у вече кући с амицом, виде на своје највеће запрепашћење, да је све спремно, да се сутра зором полази на пут за Ниш. Старац тако наредио још јутрос; његове ствари заједно с Ивановим беху већ сложене и спремне. Ивану се смрче пред очима и тек сад поче да се каје, што је јутрос тако лако пристао да иде у шетњу, те није остао код куће. Од шетње је могао да се изговори, али сад од поласка није ни мислити. Дође му, да оде старцу, да му све исповеди и да тако сутра оде с његовом дозволом Ашинагиници, те да сврши с њом што је имао. Али одмах увиде, да би то био веома опасан посао, јер је ујак врло строг па и прек човек, нарочито за таке ствари. Заљубити се значи за њега померити памећу, а заљубити се још у Туркињу — но, то би требало старцу да чује, па да видиш бруке. Могао би му начинити људски посла и код родитеља, те би се могло још и све покварити, што је тако лепо удесио. Не имаде дакле куд, него да пригне плећа пред судбином и да похита да у Београду дође што пре до службе и онда да сврши тамо све, и да пође што може пре у Лесковац по заручницу. За вечером и после сву ноћ само тиме разбијаше главу, како ће најбрже доћи до краја. Из Београда ће писати и извинити се, а уједно и запросити Зулејку у матере. Чим добије одговор и за тим од родитеља дозволу, похитаће у Лесковац. С тим мислима и плановима најпосле и задрема и трену; али то беше већ пред зору и њега на скоро пробудише да се спрема за пут.

Беше му у дубини душе жао на старца, али не рече ни речи. Старац гледаше чудећи се како је послушан па му би по мало и мило што је такав.

— Красно дете! помисли у себи, праштајући се са зетом и ћерком и седајући у кола. Можда и грешим што радим тако.

Иво стеже срце и јуначки издржа и ту недаћу. Кад стигоше на ћуприју на Ветерници, с које је, долазећи у Лесковац, први пут угледао турску малу, окрете главу на другу страну, да не гледа тамо, јер би му тешко било да савлада пред старцем своје осећаје. Али се у толико тврђе завери и закле свим на свету, да неће погазити задате речи и да ће скоро туда пројездити не тако сетан и поражен са мргодним старцем, него весео и срећан као ђувегија са својим милим златом.

X

У Београду Иво посвршава брзо своје послове и само чекаше одговор на своје писмо од Зулејкине матере. Оног дана, кад је обукао униформу, изненадио је родитеље новошћу, да хоће да се жени и да је нашао већ и девојку. Оцу изгледаше цела ствар прилично зачињена романтиком, па остави сина нека се запаја сањаријама док је млад. Он не рече ни речи против, али мати распита за све и тако Иво мораде да каже чија је кћи његова заручница. И отац и мати не могаху довољно да се начуде таком случају и нарaвно кабулише и благословише.

У томе стиже и писмо из Лесковца. Иво га отвори једва дишући и поче да му разрешава садржину. Беше написано невештом руком: очевидно Ашин-агиница није могла наћи бољега писара. Не беше много дугачко, али за Ивана пуно ужаса. Ашин-агиница га зове да похита неодложно у Лесковац, ако је од речи и ако не мисли да му злато умре од туге. Од како је отишао из Лесковца, Турци их једнако чувају и једва је улучила прилику да испрати ово писмо. Зулумћари јој не дају да се макне из куће и присиљавају је непрестано да се исели с њима, претећи, да ће је си-

лом повести сѫ Зулејком, ако неће лепим, и да ће јој запалити кућу у том случају. Зулејка је бона и очекује га као спаситеља. На свршетку га још један пут преклиње да похита да их избави од зла и беде, јер лако може бити доцне, а тада ако буде силе од зулумћара, Зулејка за цело неће преживети, а то ће и њу отерати у гроб.

Иван беше као громом згођен. Требаше времена док дође себи и смисли шта да ради. Пре свега показа родитељима писмо, па похита у министарство да моли за одсуство, које и доби. После подне спреми се за пут и сутра дан седе у каруцѫ заједно са момком и пође на пут, који му се учини дугачак као преко света. Дани му се одужише у читаве године, док најпосле четвртог дана око подне стиже у Лесковац. Не хтеде ићи рођацима, већ одседе у хану, да се прихвати јелом и да распита од људи, шта је с Турцима: јесу ли још ту и спремају ли се да се иселе.

Таман седе да поруча и у хан уђе пандур капетанов и стаде тражити неког очима, а за тим дође механџији, који таман послуживаше Ивана.

— Је ли био овде ећим Ливас Ефендија?

Механџија у место да одговори на питање задуваном човеку, коме изгледаше да је заиста нужно да дође што пре до лекара, нађе за нужније да запита:

— А што ке ти?

— За невољу; несрећа се десила.

— Каква несрекја?! примети ханџија багателишући и мислећи, да ће тиме особито угодити госту, који се беше окренуо, да чује и сам, шта се случило.

— Таква.... поче пандур. Знаш јутрос, кад ови наши Турци пођоше у селидбу....

Иво се трже, а механџија се опет умеша:

— Што ни се сака за Турци? Куј ги је тераја да беже, нека си съг поломе вратови.

Али сад се Иван умеша.

— Пә шта би, бега ти?

— Знаш, господине, какви су напасни и јетки на све што је српско, тако и међу собом не трпе никога, који би хтео лепо с нама. Неколико зулумћара застрашили целу малу па ко неће да се исели, а они га наморају. Тако су и јутрос повели једну удовицу. Дошли су још пре зоре у кућу, покупили најбоље ствари и наморали да седне заједно са ћерком у затворена кола, где их сакрише међу ствари. Сирото дете! Лепо је, господине као вила из планине, ја онаке лепоте још не видех. Камен да се заплаче а не човек.

Иво беше устао на ноге и блед као крпа једва промуца:

— Шта је било дакле, добри човече?

— То ти је било, господине; упропастила се сиротица..

Иво се зањуња.

— То се већ причало по Лесковцу, како је неки младић од наших одлазио њима у кућу, како је то Зулејкин ђувегија, и како ће се она покрстити и поћи за њега; само чека да јој дође. Сирота, баш није заслужила онако млада, да је тако остави и заборави. Еле то су Турци знали и зулумћарима је то био трн у оку, па кад су видели да немогу ништа лепим и законом, а они употребили силу. И тако кад су пролазили јутрос поред Мораве, баш више Црног Вира, а она им завара очи, скочи из кола за тили час дотрча до обале и....

— Шта! дрекну Иво.

— Сурва се у Мораву.

— Зулејка?!

— Јесте, она.

— Удавила се?

— Готово. Људи притрчаше и после велике муке једва је извукоше онесвеслу из воде. На срећу бесмо и ми близу,

па похитасмо, да видимо шта је. Капетан се враћа из среза у варош и срећа нас нанесе баш у тај час на исто место. Капетан рече кочијашу да стане и поче да пита, шта се десило. Турци не могаху да сакрију и ми видесмо сиротицу, како лежи у несвести, и тек после неког времена поче долазити себи. Мати, која беше ван себе од страха и туге, кад то виде, поче да плаче од радости, па паде ничице пред капетана. „Господине, поче говорити, о господине, сам те бог милостиви посла, да ме избавиш беде и напасти. Ти то можеш, ти си чиновник српскога краља, који брани моћном руком сироте и слабе од силних и обесних, који подједнако дели правду свима, не правећи разлике између Турчина и Хришћанина. Не остављај ме, господине, овим разбојницима, који ме силом поведоше у бели свет, где немам никога својега заједно с овим јадним дететом, што воли доћи себи главе него трпити насиља....“ Тако мољаше и преклињаше Туркиња и господин капетан, — бог да прости ко га роди, смилова се, гледајући је тако јадну, па се окрете мени и посла ме амо по лекара. Шта је даље било, не знам ти ништа више казати, господине, али на сваки начин ваља да похитам по доктора.

— Је ли то далеко одавде? упита Иво.

— Доста, господине.

— Је ли господин капетан остао сам с њима?

— Један је пандур с њиме, али место није пусто; биће сад тамо још људи.

— Добро, хвала ти, рече Иво и пружи пандуру добар бакшиш.

— Потражи ећима што брже, па га доведи амо, да идемо заједно на мојим колима. Идем да видим и ја шта је то било; коњи су добри.

После пола сата Иво беше већ у колима заједно са лекаром Грком Ливас Ефендијом, младим и честитим човеком,

који се доцније беше настанио у Нишу. Ус пут му исприча и то, за што га се толико тиче судбина Туркиње и њене кћери.

XI

Путујући с лекарем Иво гледаше да прикрије свој немир, али узаман. Страшне беху мисли, што га распињаху: да ли ће на време стићи? да ли се Зулејки у опште може помоћи? Да ли ће је у животу застати? Све то беше тако страшно; изгледаше као убијен. И за што не пожури, да стигне на време у Лесковац, него мораде да се задоцни баш за то пола дана? Неки клети удес заклео се, да га прати на сваком кораку, док му не убије сву срећу живота. За што да се тако деси, да се баш данас Турци иселе? Кад су тако дуго чекали, за што не осташе још барем до сутра?

Такве му се мисли врзмаху по глави и лекар га гледаше ћутећи, јер познаде по његовом суморном погледу и по бледу лицу, да је на пакленим мукама. Путоваху брзо; кочијаш да сатре коње, а пандур једва могаше да јаше за њима на своме добром коњу. Два пуна сата прођоше тако; за Ивана два века. Најпосле угледаше на друму некакву касабу и пред њом нека господска кола. Пандур ободе коња, дојаха до наспрам каруца па викну:

— Капетанова кола!

— Капетанова?! учини Иво више бојажљиво него радосно.

— Они су нам пошли на сусрет, рече Ливас Ефендија. Ја бих рекао, да немате више узрока, да се бојите.

Иво једва да чу, шта лекар рече. Беше се нагао у страну, те гледаше пут касабе, која им долажаше све ближа, не би ли приметио каквога знака. Али се узалуд труђаше: сунце беше припекло да проври мозак, и пред ханом не беше нигде живе душе. Сневесељен окрете се у кола.

После десетак минути стигоше пред касабу. Пандур сјаха и поче да веже коња за ограду. Ливас Ефендија рече:

— Ја мислим, да би најбоље било, да одем ја сам, да видим, може ли се допустити, да им се јави ге тако изненада.

— Ако су ту, учини Иво.

— Нема сумње, одврати лекар и оде.

Иво послуша и оста смрзнут и као на трњу у колима. Ливас Ефендија уђе у хан и тамо нађе капетана и две женске, Туркиње. Лица им беху сакривена, али по ономе, што му беше испричао пандур, познаде, да је то Ашинагиница са ћерком. Он се поздрави с капетаном, који му довикну весело на сусрет:

— Здраво докторе! Ви богме баш у добри час! Кад би се смрт тако журила, бога ми, никога не би стигла.

Ливас Ефендија виде да је и без његове номоћи све добро прошло, па рече:

— Лако је вама: ви сте власт, па не сме на вас. Знао сам ја то, па ме ни глава није заболела, да се журим.

Обе женске чуше ове речи и да су биле слободна лица, видело би се, како им преко усана прелете лак осмејак.

— Али чекајте ви, настави ећим Ливас. Ако сте ви овако лепа лова отели од смрти силом своје власти, нисам вам ни ја дошао празне руке. Имам чиме да изненадим и ја вас. Чекајте, да видите.

И с тим речима изађе на поље и	 ману Ивану, да дође.

— Ту су и здрави су, — пришану му.

Иво скочи и потрча на врата. Срце му поче брже куцати и крв му појури у лице. Но кад се маши за кваку да отвори, осети ипак како му колена заклецаше. Узбуђење беше јаче од његове мушке снаге. Отворивши врата стаде на праг. Жене, које беху чуле речи ећимове, чекаху да виде, шта им је то донео и зачудише се кад видеше младог официра на вратима. Зулејка га прва познаде.

— Иво! врисну веселница и паде матери на груди.

— Иво! учини Ашин-агиница, и загледа се јаче у младића, докле га познаде.

— Ђувеѓија? учини капетан.

— Ђувегија, потврди сећим.

— Иво! ти си? сине! питаше Ашин-агиница.

— Он је, он је, јецаше Зулејка грлећи матер и не дижући главе.

— Ја сам! викну Иван и притрча Туркињи. Проклети удес је хтео да тако задоцним, али хвала богу, све је прошло, и ја сам ето ваш за навек.

При том пољуби у руку Ашин-агиницу, па се маши и Зулејкине и једва савлађујући усхићење, рече:

— Лејке, зар ме нећеш погледати?

Цура диже главу с материних прсију. Иво јој поможе да устане и тако је загрли.

— Можеш ли ми опростити, Лејке, што си с мајком тако љуто страдала мојом кривицом. Можеш ли, грлице?

— Иво! изусти Зулејка мало и прекорно. Како можеш и помислити, да сам се срдила на тебе?

XII

Тога дана по пријатној ладовини јездише врањским друмом двоја каруца пут Лесковца. У једнима беше капетан с Ливас еЕфндијом, а у другима предњим Иво с Ашин-Агиницом и Зулејком. За капетановим колима јашише два пандура и час по метаху пушке правећи шенлук за срећан свршетак. Капетан беше расположен и препираше се са доктором, ко ће да буде кум а ко девер од њих двоје младим заручницима. Ливас Ефендија рече најпосле шалећи се, да капетан, као власт, треба да има првенство, макар да кумство треба да буде његово, јер, вељаше, да није било главом њега, не би од свега тога ничега било. Он се задовољава и деверством

Капетан кабули па тако и би.

Иво бејаше срећан и пресрећан. Исприча, како је у Београду све готово за венчање и како су му се родитељи чудили, кад су чули, шта му се све случило у Лесковцу. Доцне у вече стигоше у Лесковац. Ашин-агиница хтеде кући, али Иво недаде, бојећи се нових неприлика и зала од заосталих Турака. Морадоше преноћити у хану, а он оде на конак рођацима.

После десетак дана, једне недеље по дивну времену, пројездише кроз београдске улице кићени сватови. Напред јашише неколико другова Иванови, а по двоје и поред првога и другога интова. У првоме беше невестица с венцем од мирте на глави поврх црне косе, која јој опточаваше бело чело и ружичасто лице. Свуд око ње беше раскошно цвећем искићено. Беше то Зулејка, сада Анђелија, поред ње сеђаше девер ћим Ливас Ефендија, који не пожали труда, да дође у Београд чак из Лесковца. У другом беше кум, наш познаник капетан заједно са срећним младожењом. У последњима беше Ашин-агиница с Ивином мајком, обе у једнаком помодном оделу.

Као што рекосмо Зулејка беше добила на крштењу име Анђелија. Али Иво је и данас најрадије, тепајући а и за спомен на оне срећне дане прве љубави зове „булче бело“.

„Булче“ зваше је и његови познаници причајући међу собом по нешто, њима познато, из њена живота и пожртвовања за својега драгана.

„Булче,“ зовем је и ја у себи, кад год је се сетим, па тако и сад причајући вама о свему што већ знате.

Нека јој Алах опрости, што погази дин; она је то заслужила чиститом својега срца и оном искреном љубављу, којом и данас усрећава мужа својега. Нека им Алах подари сваке среће и нека благослов његов бди и од сад над њиховим чистим срцима, да буду и од сад пуна љубави, као зелена ливада цвећа у лепим данима премалећа.

Тако постаде ова приповетка.

Н.

НА МИШАРУ

И служи срамно ползи туђинца роб,
Пригнув коварству срце и жудњу злу —
У битки српску крв продаје
Вук неверногa црна душа.
І. Ст. Поповић.

Сутон на земљу беше почео већ да слази,
А ја сам занет, снужден, кроз поље сам ишао,
И када месец сину, ја онда тек опазих,
Да сам на Мишар простран занесен изишао.
Седох на траву меку и дрвен крст погледах,
Ал око крста народ огорчен нешто збори,
А међ' њим неку вилу у белом сву угледах,
И чух где тужним гласом народу проговори:

Вила

Облак се густи вије
Изнад Србије;
Громови страшни прете,
Да јој се свете;
Олуј се грдан диже,
Да је сустиже.

Народ

О нас ће се муње плахе ломити,
А наше ће груди њу заклонити;
Над нама ће громи страшни грмети
Над нама ће небо све изгрмети;
Над нама ће облак пљуском постати,
Ал ће наша мати опет остати.

Вила

Страшни се гласи носе,
И свуд проносе;
Чује се нека јека
Поиздалека —
То Србе тужне воде,
Да их заводе.

Народ

Над нама ће звезда стара блистати,
На смрт Србин неће лако пристати,
Дух ће га Душанов свуда водити —
Душманину неће Србин годити,
Док срце у српским бије грудима,
Дотле нема маха мрским ћудима.

Вила

Срби већ чуда чине
Од домовине,
И многи добро знају,
Да је издају,
Али за љубав сјају
Гроб јој копају.

Народ

И Бранковић клети Србе издаде,
Али Српство цело још не пропаде.
Вук с дван'ест хиљада мртвих почива,
Али им гроб судба срамом покрива.
А народ се српски дичан уздиже,
И што му је пало опет подиже.

Збор се разиђе снужден и виле с њим нестаде,
Крст је усамљен стај'о, кô гробни белег сваки ;
А мени чудни призор на срце тешко паде,
Дигох се с траве дрхтав и пођох кући таки.
Ал када према гробљу мишарском путем савих
Нека ми ладна језа обузе целе груди,
А глас се оца мога из гробне сенке јави,
И ја се на то тргох и из сна свог пробудих.

Вл. М. Јовановић.

РЕМОН

РОМАН МАРИЈА ИШАРА

(НАСТАВАК ИЗ СВЕСКЕ 67-МЕ)

12.

Наклоност ових дама према лепим госпођицама Бернетовим пређе на скоро у праву нежност; честим похађањем а и позивањем к себи учинише, те није било недеље кад Мара и Мабела не ручаше у замку. Оне су собом уносиле у замак пријатност, младост и живот; и сви би тога дана бивали весели. И збиља сам се поносио: рекао би човек, да су то две виле које свуда сеју бисер милине и среће; више се пута и сам г. Керандрејски у тој струји непомућене веселости осмејкиваше, растерујући своје тешке бриге; у топлој љупкости ових срдаца, у нежном изливу њихових осећања, као да се понова рађао, заборављао.

Но при свем том, по неким извесним речима, по нежном нарочитом циљању у говору, приметим, да се они нечем надају, што би требало за ме да је очајање, али ме на против јако увесељаваше. Они су радили, ни више ни мање, на томе, да господин Шарл Риго узме моју заручницу. Ја сам казао то и Мари; а она се томе заједно с Мабелом, слатко насмејала, и ми склописмо читаву заверу против тог бедног љубавника. У осталом ја сам, с' најтврђим убеђењем, веровао да је сувише дрско од њега и помишљати на то. Чим би Маркиза, или госпођица Дијана, као саучесник, удесили, да, ма и за тренут, остану на само г. Шарл и Мара, одмах би им притрчала и Мабела као трећа; по неки пут би обешењачки додала својој сестри лепезу: и онда би живо отпочела нêма игра наших разговора са знацима, као оно у Паризу; Мара не скидајући лепезу са усана, шиљала ми је,

пред очима овога шмокљана, хиљаду значића љубави, чија нежност освежаваше топлину наших успомена.

Но, по несрећи, не бесмо толико вешти, да то прикријемо и испред очију госпође Ленкурске. У различитим знацима, који се чешће понављаху и које она истина не разумеваше, ипак овај сентиментални бабац прозушка на скоро да морају имати срдачни смисао. Приметио сам да је постала пажљивија. Али ми не бесмо више у оној љубавној фази, где се срце, узбуркано и плашљиво, издаје једним погледом; наша љубав беше достигла врхунац поуздања: виђали смо се свакога дана; знали смо своје најтајније мисли; наше се душе слише у једно, па могасмо сачувати себи толико обазривости, да пркосимо оштроумљу оних који нас вребају. Ми смо се волели толико да смо умели волети се и ћутати. Међу тим чим смо приметили, да на нас пазе, престадосмо са нашим знацима, а то, јасно се видело, не беше право госпођи Ленкурској.

Али и ако сам доскочио вребању, ипак не постадох мање подозрив, па сам се тога ради понашао веома обазриво. Пошто ми је стало до тога, да предупредим сплетке и намере, које би најзад могле помутити наше спокојство, обратио сам био пажњу на све што се дешавало око мене, али то све чувајући се лисичјих погледа. Од тада моје опхођење са Маркизом постаде са свим фамилијарне природе. У осталом није ми више ни требало бог зна какве вештине, да прозрем њихове планове; јер није протекло ни осам дана, а госпођа Керандрејска саопшти ми, под условом највеће тајности, смишљене планове о будућности господина Шарла.

Нисам се никако преварио о побудама тога увода; уважење које ми Мара указиваше, давало им је ослонца за то; а важност тога не беше никако за одбацивање. Такво поверење доводило ме је у неприлику; тиме се доводила моја част у незгодан положај, кад сам морао да играм двојаку улогу,

и то све због намера, против којих су устајали и моји најсветији осећаји, а међу тим било би глупо да се издам.

Ограничио сам се дакле био на околишеће одговоре; но то никако није ишло у рачун госпођи Маркизи: она је хтела да ме задобије за своју ствар и сазна моје мишљење о томе. Најзад, видевши ме тако резервисаног, рече:

— Ви сте, уверена сам, пријатељ нашој породици и рећи ћете нам своје мишљење о тако озбиљном кораку; а ако предвиђате какву озбиљну препреку нашој жељи, држим да ћете нас поштедети непријатности — да будемо одбијени. Ја вам велим ово са свим искрено: држим да би срећа наше драге Маре овом удајом била потпуно обезбеђена. Колико ја знам, она није још никоме обећана..... Знате ли можда ви? —

— То је, госпођо, питање, на које вам само она може одговорити, одвратих тако хладним тоном, да се Маркиза збуни.

Она ме погледа испитујућим погледом.

— Ну, ја видим, настави она, да вам нису по вољи наши планови. — У осталом, разумећете и сами, да су све то само куле у ваздуху, додаде она нехатно; и најзад држим да није потребно да вам напомињем апсолутност ћутања.

Не дадох од себе никаквог знака обећања. Дакле, борба је отпочета; требало је сад борити се, осујетити склопљену заверу против мојих најдражих осећања.

Али, док сам ја пазио на њих, на своју несрећу будем умешан у неке друге сплетке, на које ни из далека нисам помишљао.

13.

Био сам изненађен једним доста чудноватим догађајем, коме у први мах не давах никаквог значаја, или управо

сматрао сам то као просту случајност. Једнога дана пошао сам био Мари на састанак; чим сам ушао у Сентандрејску шуму, опазим где се примицаху, из дубине стазе којом сам ишао, две особе, чије би ме присуство узнемиравало. Пошто ми је већ била прилично позната околина, а бојао сам се радозналаца тако близу стана сер Џорџа Бернета; сакријем се дакле у једну честу, да избегнем пролазеће, и не мало се зачудим, кад прођоше поред мене, тако близу да сам их могао познати, Маркиза и господин Мељан. Они се нису иначе баш најбоље слагали, па ми сад овако њихово понашање изгледаше доста чудновато; али ја бејах и сувише заузет својим личним бригама, да ми и није толико падала у очи та промена; држао сам да су се помирили, и нисам више на то ни мислио.

Међу тим, како сам морао да мотрим на све, што се плело противу мене, остао сам цело вече у замку, и изненадила ме јако затегнутост између госпође Керандрејске и господина Мељана; паде ми одмах на памет сусрет у шуми Сентандрејској. И изгледао је готово, да се то ледено понашање покатшто открави у одсуству господина Маркиа. Такве ме околности доведоше у неприлику; маркиза је била и сувише велика кокета, да ме изненади што управља стреле на човека као што је господин Мељан; победа би ипак имала својих дражи; он је био елегантан, личан, а у његовом понашању беше мало британске хладноће. Било му је од прилике тридесет и четири године, финог и подсмешљивог духа, заносио се у говору, што се женама допада; за мој рачун он беше мало и непристојан. У осталом, рекао сам већ једном, ми постадосмо другови. Навикнут на париски живот, пребивао је у Езиролу само ради економије. Пошто је био Паризлија као и ја, то му је моје друштво добро дошло, ја пак, мало жељан друштва г. Шарловог, радовао сам се што сам нашао друга, чије су се мисли занимале сличним предметима као и моје. Често, у вече, пошто би се повукли из салона, како беше добар ноћник, долазио би к мени да пу-

шимо или би лутали по парку задовољни обојица, што ћемо се поверљиво разговарати о непрекидном ћеретању а све о новим и новијим стварима, како беше обичај у салону нашега замка, што у осталом и јесте осетна навика галскога духа. Служећи се неком чудноватом лакошћу у парадоксима господин Мељан ме је често подсећао на мога драгог и оригиналног Стевана, који тиме не беше мањи у мојим очима.

Ја сам мотрио, а и он је то на скоро приметио, најтајније погледе, које је маркиза крадимице измењивала са својом мајком или са њим; он није био човек који се тако лако узнемири; озбиљно се био предао својим намерама, и продужио своју улогу са таком мирноћом, као да ја бејах слеп, или да сам његов повереник. Али госпођа Керандрејска била је без сумње несигурнија и у колико је он постао смелији у толико она беше обазривија.

— Па, драги мој, рече ми једнога вечера господин Мељан, ког сте се врага ви умешали, од ово четрнаест дана, међу женске? Ви не избијате више из салона. Ви који сте се пређе тако вешто отуд извлачили, сад сте се тако јако привезали за сукњу као какав — „*први љубавник.*“ А имате очи којима би завидео и сам митолошки Аргус!.... не мислим овде никако маркизу.

— Вере ми, врло мало мислим о маркизи, одговорим му; ви видите да се ја само мало разговарам са госпођицом Дијаном.

— Госпођица Дијана је красна, удари он гласом познаваоца.

— Јест, и мени се тако чини, одговорим нехатно.

— Хм! онда ви још нисте на чисто, кад нисте уверени о томе! Међу тим ви се прилично интимно разговарате.

— Признајем да ми се добро расположење с' њене стране допада.

— Она је лепа! понови он.

— Ви то говорите у некој иронији.... Нећете ваљда држати, да ћу бити према њој непоштен.

— Красна! мој драги... честитам вам!

И он ми стиште руку као да сам признао оно, што се њему врзло по памети.

— Добро! Ви почињете да уображавате... Изгледало би као да сам ја какав Ловлас. *) Озбиљно вас уверавам, да не полажем ни најмање права на срце тога детета. Ја сам врло искрен, ви то знате, и сматрао бих себе као злочинца, кад бих покушао кога вечера да помутим њено спокојство.

— Изредно!... Само мудро, каваљерски: ви волите тајанственост, па добро: сваки по својој вољи.

— На моју часну реч, ја вам се заклињем, да немам шта да кријем.

— Ама коме ви то! Бојите се да вас не издам. Па, збиља, оставимо једном на страну неповерење и будимо искрени! Ми можемо бити један другоме од користи. То није могуће: ви сигурно не смете да ми се поверите?.... Е па, да би вас разуверио, хоћу да вам дам за то јемства.

— Још једанпут: ја вам се заклињем....

— То је лепо! — Но ја ћу вам рећи, пошто сам у овом тренутку тако расположен, па још у пољу, да сам, готово већ годину дана, заљубљен у нашу лепу креолку. Она је у почетку поступала са мном као са каквим црнцем на своме добру; била је горда.... као и све лепе жене. Узмите

*) Једна од главних личности у „Clarisse Harlowe“ славном Ричардсоновом роману. Име *Ловлас* ушло је у пословицу, и њиме хоће да се обележи развратан човек.

Преводилац.

сад у најсрећнијем случају да је она хладна као снег, чију белину има; и да почетак платонске љубави, која је скупостала спротог Наталиса и начинила га дивљачнијим него бледолику Лалажу, мучи нежност Хорацијеву. — Ух! Какво је то доба!... Какви обичаји!.... У кратко, покрај рђавог дочека с њене стране, или боље услед њене суровости, дошао сам до таквог закључка, да бих пристао и да се оженим.... да нисам те зиме у Паризу, најмање десет пута помишљао на њене очаравајуће дражи!.... а не смем да се кунем, да је нисам ни једне ноћи снивао.

— Доста, мој драги Мељане! повичем узбуђен толиким поверењем, не откривајте ми никако тајну с којом, верујте, не бих умео да се здружим....

— Врло добро, врло добро!.... Остављам вам да погађате, продужи он, као да сам тиме хтео само да га надражим на исповест. Еле, отпочео сам ја праву идилску љубав. Али наједаред упадосте ви међу нас, као курјак међ овце; заплашисте моју пастирку, отесте ми из руку фрулу, мој пастирски штап и разбисте ми гитар. Пошао сам био на тајни састанак, на нежни разговор и ви дођосте да ме узнемирите код моје љубавнице!.... Па до врага! драги мој, потпомажимо се! Ако се ви бојите мотрења, удесићу ја то тако, да ће се тетка мање бринути за своју нећаку. Дакле, највећи нападни савез који можемо удесити, а у сваком случају и одбрану. Видите дакле, како се не устежем да вам се поверим!

У залуд сам говорио и клео се свим свецима, да немам шта да причам, — било је немогуће убедити Мељана.

— Добро! говорио је он, зар је то какво зло? — Је ли какав злочин, што желите да се ожените том младом девојком? Најзад, пошто нећете да признате, извршите своју намеру тајно; али и пак за то ја ћу вас у нужди вешто помоћи. У овој прилици, сами сте криви, што сте подозрив, јер сте дозволили, да се и сувише увиди, да се не поверa-

вате радо маркизи и госпођи Ленкурској; знају да сте заљубљени и говоре о томе; користите се дакле овом мојом напоменом.

14.

Био сам толико изненађен тим подозрењем, које је лебдело нада мном, да, свим могућим отискивањем госпођице Дијане, нисам никако успео да разуверим господина Мељана. У осталом морам признати на своју срамоту, да сам то све чинио са неком тако смешном наивношћу... шта ћеш: у какво се коло ухватиш онако и играј, веле старе добричине: у осталом разговор међу људима узима у опште врло лако сумњиви карактер, да човек мора имати довољно снаге и умешности, па да сваку сумњу отклони. Позовите се на морал: ви на мах дајете грађе будаластим шалама: нападните врлину женскиња: плашљиве или јогунасте, највише их се предаје, и ставља под вашу дреку заставу. Па ипак, најсмелије лармаџије, често пута, остају у срцу непокварени; но кад би се давало ма какво одличије домаћој врлини људи, било би их врло мало, који би га с правом понели.

У целој оптужби којој сам ја био предмет, више ме је збуњивала мисао, да господин Мељан кује, тако рећи, заверу противу мога оца, па, стидећи се, да, ма и за један тренут, својим ћутањем примим удела у томе злочину, решим се, да противстанем развратним плановима који су ми изгледали, шта више, и гнусни. Највеће несреће неизбежно су произлазиле из таквих намера. Господин Керандрејски није био од оних слепих мужева, који се ослањају, за своју част, на женину заклетву; видео сам га, како је првих дана био љубоморан и због мене. 'а привидно неслагање жене му са његовим пријатељем било је врло грубо лукавство, да га на дуже време вара.

Али кад сам размислио о свему чи/ › би спречио намере господина Мељана, тек сам тада / део све тешкоће.

Шта да му кажем!..... Он је љубио! о томе нисам могао сумњати, јер, ма да се сам себи подсмевао, његово срце беше узбуђено под тим сарказмом. Како да га убедим? — Зар се љубавна страст задовољава саветима, зар може да се уклони испред опасности?.... Сер Џорџ је употребио противу мене убеђујуће разлоге говорећи ми: „Ви нећете добити моју кћер!“ — А ја сам, међу тим, посветио сав свој живот остварењу својих снова. Господин Мељан нема се шта бојати од мене; он је знао добро, да га ја нећу потказати.

Међу тим моја се савест узнемиравала. Неки ми је глас говорио, да би неутралност била кажњива: пустити да се изврши то рђаво дело, изгледало ми је као и бити саучесник, шта више значило би потпомагати га. Љутио сам се на самога себе; али крећући се у кругу непријатеља, са свију страна наилазио сам на препреке. Којим начином да се утакнем између жене, мужа и љубавника? — Створио бих себи непријатеље; а никако се не остављају некажњене људске погрешке.... Најзад у једном од оних несрећних тренутака, кад нама овлада она страна савести, која нас надахњује себичношћу у нашим унутарњим препиркама, где смо судије ми сами, био сам готов да угушим своју тежњу к правичности, тешећи се, да ће маркиза већ умети да противстане тако нечасном искушењу..... Сећање на Мару, та најбоља страна моје душе, спасла ме је кажњиве слабости: кад бих оставио ту ствар саму себи, зар бих био само саучесник, а зар не и понижен?... Требало је да те мисли кријем од мог доброг анђела!.... А због тога што сам у срцу крио, црвенео сам.

Решив се одлучно, увидео сам, да треба да се користим живим изразима осећања сваког вечера, ако мислим да спасем госпођу Керандрејску и изиграм планове господина Мељана. Уздајући се у бога у овој борби, где сам се излагао тако великој опасности, а уверен у часност своје намере и у законитост свога права: решио сам се да избавим свога

оца од очајања, а за зло, које је учинио мојој мајци и мени. —

Бејах се дакле латио свога посла кад дођоше г. Девиљар и Стеван у Сентандрėју.

Четири месеца беху већ протекла од како не видех Стевана; никад нисмо били тако дуго раздвоіени. И браћа се не састајаху са више радости. Загрливши га осећао сам, да нисам више сам у животу. Цела моја породица били су његов отац и он; по смрти моје матере они ме пригрлише на своје груди, а г. Девиљар беше према мени тако нежан и добар, да ми је одузео свако право да се сирочетом назовем; он се старао о мени тако брижљиво као о свом другом сину; изабран, да ми буде тутор, примио се без поговора — нова алка у ланцу синовље захвалности.

Сер Џорџ не заборави, да ме позове на гозбу у част добродошлице; и нађосмо се сви на железничкој станици, да дочекамо наше драге пријатеље; па одатле одемо у Сентандреју. Сви се стрпамо у једна велика кола, и као да баш случај хтеде да нас обдари дирљивом успоменом, сви се нађосмо тачно на истим местима у колима, као онога јутра при нашем излету у вили Морони à la Madona del Monte: Мабела и Мара беху, по обичају, селе на горње седиште; а ја, vis-à-vis Сер Ђорџу и г. Девиљару, био сам са Стеваном њима окренут лицем. Тек што смо пошли, ја се и Мара погледасмо: исти погледи, иста мисао. — Беху ли то какви предзнаци, Боже мој? Наша срца куцаху од радости брже, очи нам се засузише, при спомену дана, кад смо обоје први пут дознали да се волимо. А да би ту успомену освежила, извуче Мара из недара мали медаљон доброга попе господина Мозе-а, са свим сличан ономе што га мени даде, па га пусти да виси на прсима о златном ланчићу. Кад је Мабела приметила чиме се ми заносимо, одушевљавајући се и сама нашим успоменама, прекину започету препирку са Стеваном, да би, хуком своје бурне веселости, забашурила тајанствену радост, којом се ми наслађавасмо.

Беше то дан безграничног уживања. Отргнувши се мрачне средине Езиролске, у овим нежним доказима љубави осећао сам као да се поново рађам: моје очи сусретале су само драге ми особе, рука ми се додиривала с поштеним и пријатељским рукама. А срце моје, дуго гушено кужним дахом страсти и мржње, тријумфоваше својим оживљењем.

Пролазио сам с Маром лагано стазом њезина детињства: ево ту је алеја, коју је она засадила, али је Мабела беше покварила: мало даље, брежуљак на коме су се играле; ту је пасао слепи, остарени пони, а на звук њиховога гласа дотрчао би и ишао за њима као какав пас. За тим, дође голубињак, где нас је разговетним поздравом: „Добар дан Мабела, Маро!“ дочекао леп, ћубаст папагај, на што би одмах озбиљни мужјак крештећи одговорио: „Држите се право, госпођице, држите се право!“

— То је старо преклапало! подвикну љутито Мабела, сваки се држи како хоће!

— Госпођице; добар савет злата вреди! рече јој Стеван. Читао сам ту изреку у некој врло старој књизи.

И нова се препирка измеђ њих отпоче: Мара и ја користисмо се тиме, да кажемо.... да кажемо једно другом како се љубимо. Шта и да желимо више?

Али на жалост! дан пројури као и сви дани; срећни или несрећни сви се губе у ноћи. Требало је да се одлази! Опростим се са Сер Џорџем, који је поступао са мном с' таквом срдачношћу, да ме је то усхићавало.... Зар та његова пријатност није посведочавала, ма и мало, важност коју је придавао мојој, у једном лудом тренутку зачетој нади? Али ја сам био и сувише срећан, а да се љутим на њега због тога тренутка: бављење г. Девиљара у Сентандреји даваше ми прилике да чешће одем тамо, сањао сам само о радостима на које ћу наилазити.

Бејах позван и за идућу недељу.

Стеван и моје лепе пријатељице отпратише ме до баштенских врата.

— Сутра, рече ми Мара.

Стеван беше присутан позиву Марином, али се правио невешт и ћутао је: ми смо се решили, да се једно другом жртвујемо за братско пријатељство.

Са изванредном вештином, а да мене сачува од несмотрености, Мара му саопшти нашу љубав.

— Ми вас толико волимо, да не желимо да буде тајана међу нама, рече она довршивши свој говор. Па зар ви нисте брат Ремонов?

— Ах! па да, из дубине душе брат! ускликну он, очаран тим обожавања достојним поверењем.

— У осталом, настави Мара смешећи се, пошто сте нас ви први прозрели у вили Морони, треба да вам откријемо и последице вашег сазнања.

— Па зар сам што год крив због тога? упита Стеван тако наивним изгледом.

— Шта вам раде ваше четири рођаке? наставиће Мара смејући се.

— Ах! моје четири рођаке.... Хм! Хм!... мислим да су добро....

— Страхота сам љубоморна на старију.... та ви знате, она што је тако лепа и коју би ви хтели да дате Ремону....

— Да ли се је већ утешила? придода Мабела.

— Надају се, да ће је спасти очајања, давши јој мене за мужа.

— Ах! несрећница, она је онда пропала! брзо одговори несташница.

Најзад требало их је оставити баш у сред хиљаду најпријатнијих осећања. Вратим се у Езирол са уздигнутом главом: моја је душа с анђелима певала химну љубави и младости, а славуј је одговарао у светилишту густе шуме. Све

то беше сагласност, среће и блаженства. Нејасно брујање распростирало се по лишћу на дрвећу; рекао би човек, да је то лако дисање успаване природе. Бледи зраци са неба огледаху своју меланхоличну светлост у површини жуборећег потока, а роса по зеленој и мрачној маховини одсјакивала је као бисер. Све, од земље до неба, изгледаше ми као неко бескрајно миловање, као пољубац који је лебдео по ноћном ваздуху; и ја лутах, да се што више науживам. Слика Марина испуњавала је ову самоћу; при сваком кораку долазила ми је по каква успомена на памет и тако сам претресао догађаје прошлих дана. И против своје воље дођох до баштенског зида замка, поред обале Галезона: нека дера поможе ми при пењању, и наскоро сам био на другој страни.

Тек што сам метнуо ногу на ову жалосну земљу, кад нека сова тужно захука; али ја бејах и сувише срећан, те не могах то да примим као какву слутњу

— Јаучи, бедна животињице, јаучи! узвикнем, ово један срећник пролази.

Извучем се из шибља и упутим се стазом к замку.

Ишао сам од прилике десет минута, дрвеће беше тако густо, да сам се више пута у помрчини ударио о какав трм, кад наједаред осетим, да ме неко снажно шчепа за руку, и нађох се прса у прса с неким човеком, који као да је изникао из земље.

— Ви имате некакву чудновату вољу за шетњу, драги мој Мељанс, рече он грубим гласом.

Познадох мога оца.

Проговорим, да бих га разуверио и умирио.

— Ах! ви сте то, Ремоне! викну изненађен.

Он ме пусти.

— Шта радите ви у ово доба у парку?

— Идем из Сентандреје; ви знате, да сам тамо ручао.

— Ах! збиља; ја сам на то и заборавио.

И са свим махинално пође са мном. — Потпуно сам га разумео. — Несрећник! Вребао је ноћу! Сумња, које сам се ја толико бојао, беше се пробудила.

Неко сажаљење, које се не да речима изразити, обузело ме је при првом погледу на такву несрећу. Какво неизмерно очајање продираше из душе овога, тако гордог човека, који се морао понижавати шпијунством, да би очувао част свога имена, остављеног ћуди једне женске без срца!

Обојица смо ишли замку, ледено ћутање владаше међу нама; погађао сам, да је тражио начина, како да ми објасни своју присутност на овом месту у сред ноћи; имао сам саучешћа у његовом очајању, па сам лупао главом, да нађем какву год фразу, какву реч којом бих га помогао, да се извуче из незгоде, што је онако сумњиво поменуо име г. Мељана, чиме је дао очита знака своје плашње; најзад паде ми на памет једна мисао.

— Ваљда сте одредили, какву заседу у планини.... кад идете на сусрет господину Мељану?

— Јест, одговори он хитро, за то сте ме и срели овде.... Дуго сам седео.... и.... пошао сам да му кажем, да не рачуна никако на мене, па видећи, где ви идете, држао сам да је он.

Па да би са свим растерао код мене сумњу, стаде живо говорити о пријатељству које га везиваше са човеком, чије је неверство већ осећао. А ја, ја сам помишљао шта ли мора да пати онај бедни љубоморник у својој гордости, у својој љубави може бити. Да би ме преварио титрао се својим боловима; али растрзање срца његовог, примећавало се испод грозничаве веселости; никад га не видех тако весела, и док ми је причао, не знам какве, ловачке шале, опазио сам, да се хватао за цев од пиштоља, која му је вирила испод његовог огртача. — Заиста дира у срце!

16.

Од како сам се настанио у замку, сваки ми је час доносио по какво ново откриће у драми, у којој и сам учествовах; сваки ми час, и преко моје воље постајаше све то пријатнији.

Свака онака страст прогута оне, који јој приступе: сведоци постану саучасници, она их пригрли у своја наручја, уплете их у хиљаду интриганских замчица, тако нежно, да их они и не осете; она их полако, полако принуђава на, у почетку невине, уступке, али који и пак имају своје кривице па онда, постепено, иду тако далеко, да човек, већ и из милосрђа, губи и право прекора.

Околина госпође Керандрејске беше јој толико одана, да је, и из сопствене користи, не хтеде ни за шта окривљавати; у очима ове породице, навикнуте да мога оца сматрају само као непријатеља, хладноћа коју маркиза показиваше према г. Мељану, у присуству свога мужа, није ни из далека личила на притворство, него је само давала новога доказа патње у којој је страдала. „Бојећи се, да преко сваке мере не раздражи, и онако љубоморног и неповерљивог, тиранина, била је принуђена да прикрива и најневинија пријатељства“ Тако су се тумачиле измишљеним фразама лажи, којима бих можда и ја поверовао, да нисам у својим рукама имао све конце тих сплетака.

Међу тим олуја се приближавала; Маркијево шпијунство довољно је сведочило, да се у њему пробудила сумња, и ја, да бих предупредио несрећу, испричам г. Мељану свој ноћни сусрет с Маркијем: нисам прећутао и да је његово име било изушћено, и то откриће било ми је као неко срество, да га приволим, да у будуће прекине с тим немогућим односима.

Али страст се врло лако погоди с мудрошћу. У пркос непоколебљивих захтева морала, бива често тренутака, кад најкривљи постане опет невин, то су страшне борбе, где се

нежношћу примирена сујета буни противу неочекиваног јарма; полети душе, угушене тежње сумњичењем.... све се то диже, све се буди; љубавни сок, тако дуго уздржаван, излива се прекомерном силином и ломи узбуркано срце.

У осталом хвала на поверењу г. Мељану, читао сам страхујући у души маркизиној; видео сам како се бори, али сам се надао, да ће њена гордост обесхрабрити тога љубавника, кога је мучила својим ћудима.

— Држите ли ви, да се ја варам? говораше ми г. Мељан. Ја знам добро, да ме ова жена не љуби; кокетира са мном, да прекрати досадност, која је мучи; и само због тога предаје ми се! — Чега имам да се бојим? Двобој!? Имао сам их три, и то због креатура које сам презирао.

— Али ви губите оно што зовете љубављу! рекох му ја.

— Но! кад она буде изгубљена, ми ћемо у брзо ишчезнути.

И ма да се из свих тих речи показа невиност Маркизина, ипак сам видео како се г. Керандрејски све више и више гризе. Пред својом женом чинио се безбрижан: али чим би био на само или кад би се нашао међу својим радницима, постајао би ћутљив и падао у самртно очајање. Често, кад би му пала сумња на памет, јурио би као опарен замку. То сурово неспокојство, кога сам ја био прикривени сведок, било је тако јако, да сам га ја жалио из дубине душе, и пред таквом огромном несрећом заборављао сам, готово неправду тако скупо испаштану; заборављао сам да нас је са свим немарно напустио; заборављао сам да је, због њега, моја мати пропала; да сам ја због њега, копиле: што ме може бити на свагда раздваја од моје Маре.

Као да нисам више ни живео; сетивши се на то груди ми се цепаху, и, ја сам страховао за своју љубав.

Довршење поправака Бо-Сежура, добро ми је дошло, да ме извуче из овог буновног стања, и, ја се радосно сместим у свој нови стан.

Мој лични слуга за собу и кујну, неки баштован за моје коње, беше све моје домаће особље, те сам тако био ослобођен гостопримства, које ми налагаше да непрестано чиним неке уступке, те је тиме доводило у неприлику моју искреност и сметало ми слободном делању у овој борби, у којој сам, са свим природно, морао да заузимам непријатељски положај на спрам госпође Керандрејске.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

СЛИВНИЦА

XII
НА ГРАНИЦИ

Да почнемо опет са нашим крајњим левим крилом, или још боље с одредом на Тепошу, јер ћемо код њега сазнати шта се ради и на мистериозној Ржани.

11-ог Новембра обилазио је мајор Т. Поповић своје десно крило, осматрајући са висова цео положај. С њиме је је ишао и командир првог ескадрона другог коњичког пука, капетан Сава Пауновић. Кад су свршили осматрање, командир ескадрона оставио је један свој вод у долини испод оног виса на коме је био с. г. Поповићем, на самом путу који води из Петерлажа са налогом: да непрекидним низом патрола одржава везу између тепошког одреда, активног дунавског дивизијског ескадрона, и VII-ог пука. Уједно је изјавио г. Поповићу своје мишљење да би на онај вис, одакле су осматрали, требало послати два топа.

Мајор Поповић нашао да је мишљење капетана Пауновића умесно, па је она своја два топа из резерве одмах извео на тај положај. Тек што су топови извучени на тај вис, а то је било доцкан по подне, а на десном крилу, код Ца-

риброда отпоче борба... Што се више дан губио, то је и ватра тамо по:тајала све слабија и у први сумрак светломрцао је само још по који метак. Мајор Поповић је одмах по тактици Черњајевљевој наредио да се на целом његовом положају наложе силне ватре.

Преко дан јављено је овом команданту да његови Пироћанци, које је послао да попуне празнину између Тепошког и Ржанског одреда, нису могли постићи везу са Ржанцима.

Како је њему, као окружном начелнику тога краја, била позната Ржана врло добро, као и цео терен око ње, то је он писао мајору Аксентију Јовановићу и саветовао му да пошље мајора Марка Милошевића са једним батаљоном да поседне Видлич, те да дође у везу с Тепошким одредом, а уједно поседањем те највише тачке, која влада Ржаном, да и себе осигура. Истина мајору Т. Поповићу није био познат распоред трупа г. Аксентијевих, али чинило му се да ће 4 батаљона II позива, једна чета сталног кадра, и два брдска топа, бити довољна и сувише за одбрану Ржане, ако би се како ваља користио јединствени положај тога места.

Али г. Акса као да се наљутио што му се други меша у надлежност, јер је на тај савет одговорио писмом од 11. Новембра, у коме каже да је Његово Величанство Краљ Врховни Командант својим решењем од 9. т. м. поставио *њега* за команданта Ржанског и дао му осем његова три батаљона II позива још и два батаљона XV. пука другог позива, заједно са њиховим командантом Мајором Марком Милошевићем. Према таквом наређењу Њег. Велич. Краља, он не може упутити мајора Марка са батаљоном тамо а „своји положаји“ слабити, јер и иначе од Маркова два батаљона једва да један буде потпун, јер је непријатељ пред њима концентрисан са 4 батаљона и „један ескадрон“ који су јуче напали на Ржани и одбијени. Такођер горњим наређењем и његов други баталион који се сада налази код мајора Т. Поповића под „његову команду“ и он је за Ржански „поло-

жаји“ упућен, но може бити да је каквом грешком узео погрешан правац и тамо дошао. За то га моли да одмах тај 2. бат. нишког II. позива, са „њеним“ командантом поручником Миланом Вучковићем упути у Ржану на „његови положаји.“ —

Ми смо у овоме изводу из писма г. Аксентијевог нарочито задржали факсимиле неколиких његових израза, да се види колика је писменост тога г. мајора. Живели мајорски испити!

Наравно да се мајор Т. Поповић одмах обратио врховној команди с питањем шта да чини с г. Аксом? Уједно је разложио колико је важно да се поседне Тепошки положај и да се доведе у везу десно и лево.

Врховни Командант, писмом које је писано сутра дан у 4 сата 50 минута у зору наређује да дотични батаљон остане на Тепошу услед садање ситуације, јер се наша војска повукла од Драгомана до иза Цариброда, па јој је леви бок изложен, и мајор Т. Поповић може јој са Тепоша учинити највеће користи. На крајњем левом крилу је Дунавска дивизија. Нека одмах с њоме дође у везу, а разуме се да одржава везу и с Ржаном, куда нека пошље приложен налог за њеног команданта.

Мајор Т. Поповић одговорио је — бар тако прича у свом пом. писму — врховној команди, да је то иронија кад се тражи да један батаљон чува десно крило онима иза Цариброда и да преко свега тога затвара Берковачки и Петерлашки пут.

Вероватно услед тог одговора јавио му је командант Нишавске војске да је наредио шумадијском и дунавском дивизијару, да онај од њих коме буде угодније, према распореду трупа ступи с њиме у споразум ради брањења петерлашког пута. — —

И ако смо напред видели да је пуковник Прапорчетовић, ноћу између 10. и 11. Новембра добио Краљеву запо-

вест да се *одмах* крене с оба своја пука, као што сам вели, око *три* сата после пола ноћи, опет су се оба коњичка пука кренула 11. Новембра тек око 6 сати изјутра. Бригадир са првим пуком коњице стигао је у 8 сати код Суковског карантина. Уз пут јавио му је његов ордонанс да ће пуковник Топаловић до зоре бити у Цариброду, а после на положају. Како је већ свануло било то бригадир нареди да пук остане код карантина (а Краљ му је заповедио да га пошље Лукавицом и да му одреди Rendezvous где ће га стићи пошто се састане с Топаловићем) спреман у свако доба да се одмах кренути може, а сам оде на положај спрам села Гојин дола где је нашао пуковника Топаловића како са шумадијским дивизијаром и начелником енжењерије врховне команде: бирају положај и *тачке за утврђење.*

Ах Тотлебене, зар тек сад?

Ту командант нишавске војске нареди: да један ескадрон оде друмом Софијским преко Цариброда, што више у напред и да заклања одступање наших трупа са те стране, а остала три ескадрона да иду Лукавичком реком да заклањају одступање дринске дивизије.

Самога „пак“ коњичког бригадира и његов „штаб“ задржа пуковник Топаловић при своме *штабу.*

Кад се коњички пук већ био кренуо да изврши горњу заповест, Топаловић је у толико промени што нареди да Лукавицом иде само један ескадрон, а пуковар са два ескадрона да иде Трнским путем, да избије што даље напред како би и тај пут био у нашим рукама док се додир са противником не добије.

Коњички бригадир издавши овакве налоге додао је да она два ескадрона један од Цариброда а други из Лукавице, пошто све наше трупе одступе, ударе преким путем да се састану са својим пуком. Али пошто су до подне све трупе одступиле из Лукавице и почеле заузимати своје положаје, то је пуковник Топаловић приметио да би добро било и ни-

шавску долину заклањати коњицом. Одмах је коњички бригадир наредио да се онај ескадрон који је био отишао к Цариброду, кад се вратио, постави са стране друма да спречава дебушовање бугарске коњице, а наредио је и команданту II-ог коњичког пука да на то место један ескадрон постави. Њима се придружише два дивизијска ескадрона (дрински и моравски) и тако је сада на томе месту било 4 ескадрона. Командант I. коњичког пука са своја три ескадрона остао је на путу Трнском, код села Борова, и ту је одржавао додир с Бугарима, који су већ дотле допрли били. Командант II. коњич. пука остао је са 2 ескадрона на Тепошу. У таквом распореду је заноћила коњица овога дана.

А дунавска дивизија? Она је све своје пукове, услед многих губитака, а по налогу „више“ команде реформисала у место на по три на по 2 два батаљона. Пошто је дринска дивизија одступила то је дунавска добила налог да остави Липнички положај, и 11. Новембра зором повукла се на висове око Цариброда, на десној обали Нишаве. Како је међу тим и шумадијска дивизија одступила била, то је Драгомански теснац остао непријатељу слободан. Распоред дунавских трупа овога дана био је онај: У првом борном реду, на висовима северно од Цариброда био је IX. пук. Лево од њега био је VII-ми пук, десно, на висовима западно од Цариброда, XV-ти пук. Цела артиљерија (осем оне батерије што је била на Тепошу код мајора Т. Поповића) и коњица — чак код Суковског моста. Хајде што је дивизијски ескадрон послат натраг, неће бити велика штета, али што су Дунавци своје три батерије послали чак на Сукови мост?

Или се хтео дати отпор непријатељу код Цариброда, или се то није хтело, средње нема смисла. Ако се мислило одупрети на висовима око Цариброда, онда за што ти висови нису начичкани топовима? Ако се Цариброд није мислио задржати, онда што је сама пешадија излагана? Је ли тај распоред по г. Хорстиговој или по каквој „вишој“ наредби?

Ево шта нам је сам г. Хорстиг после рата о томе казао:

„XV-ом пуку одређено је да брани десно крило позиције, вис западно од Цариброда, јужно од пута за Чиноглавце; лево крило, северно од пута одређено је IX ом пуку. VII-ми пук био је позади у резерви; пласирање артиљерије било је због изванредно каменитог земљишта и стрмих падина веома мучно. Она је постављена на простору између XV-ог и IX-ог пука. — У *другој* линији стајала је шумадијска дивизија јужно и непосредно иза Чиноглаваца, а северно од Обреновца."

Према овим речима г. Хорстига изгледа да је дунавска артилерија била овога дана постављена у *првој* линији за одбрану Цариброда. Ми ћемо одмах видети шта је истина. Још је чудноватије што нам је г. Хорстиг казао *после* рата о самој борби за Цариброд, кад се ове речи упореде са дунавском релацијом. Ево његовог приватног причања:

„У *подне* поселе су бугарске трупе Цариброд, и продреше и у Лукавичку (?) долину. Између 4 и 5 сати извршише Бугари јуриш који је свршен губитком југозападне падине виса за дунавску дивизију."

А ево како је у своје време представљена ова борба службено:

„Око 2 сата по подне отпочели су Бугари, чим су дебушовали из Теснаца, са два батаљона напад на наш XV-ти пук (такође два батаљона). „У след великог замора наших трупа — вели написмено г. Хорстиг на дотичном месту непријатељ је успео да освоји од XV-ог пука вис између Цариброда и Нешковца и да се на њему одржи. Ово је био узрок те је и IX-ти пук, који је био даље истакнут, морао да се повуче, а с тим је Цариброд дефинитивно остао у непријатељским рукама. Према тада издатом распореду шумадијска и дунавска дивизија имале су да бране простор између Нишаве и Берковачког пута."

Међутим није ни тако било. Када су Бугари отели онај вис на коме је стајао XV пук, онда су са три батаљона напали на два батаљона нашег IX-ог пука, и *борба је трајала до мрклог мрака.* Пред вече је повучен VII-ми пук у позадност, његов положај одмах заузеше Бугари, и тако је сада IX-ти пук допао под унакрсну ватру са три стране, а нарочито под шрапнелску ватру. Услед тога морао се и IX-ти пук повући на висину VII ог.

Сада да видимо како ова борба за Цариброд изгледа по причањима једног војника из IX-ог пука:

„У јутру око 6—7½ сати формирана су три батаљона пука у два, јер су се до сад батаљони, услед губитака у мртвима, рањенима и болеснима, јако смањили. Тако је наредио дивизијски командант. Око 7½ сати изјутра кренуо се преформиран IX-ти пук над Цариброд и ту је до 1 сата по по дне заузео положај на оштром врху. Образовао је дакле први борни ред. Лево и назад сместио се VII-ми пешад. пук на вису, на ком је имао преглед у долину лево и штитио бок IX-ог пешад. пука. XV-ти пук је позади, а артилерија код Суковског моста. Предњи је борни ред дивизије дакле без артиљерије, па и цела дивизија. Десно од дунавске дивизије на нижем вису између Цариброда и Нешковог виса, стајао је XV-ти пук.

Бугари су отпочели напад према IX-ом и XV-ом пешад. активном пуку. Најпре су напали са 2 батаљона VIII пука наш XV-ти пешад. пук и са 4 батаљона на IX-ти пешад. пук. Сем тога дејствовала је бугарска артиљерија на оба пука. XV-ти пук повукао се са нижег виса на Нешков вис и бугарска два батаљона овде не хтедоше даље надирати, него се окрену на леви бок IX-ог пешад. пука. Међутим VII-ми пешад. пук скинут је са оног угодног виса лево од IX-ог пеш. пука и повучен назад. Бугари су га одмах заузели и осули ватру на десни бок IX-ог пеш. пука. Пук је тучен сада са 3 стране до мрклог мрака и кад су Бугари

навалили бајонетом, онда је пуковски командант наредио, да се одступи. Пук се скупио у мраку са једним делом изнад села Милојковца, а са другим на превоју између виса пред Чиноглавцем и виса лево од овог, што је над Петрлажом. Те вечери стајао је на овом вису VII-ми пешад. пук. Код IX-ог пука радио је лекар скоро до пола ноћи на превијању рањеника, који су могли сами по мраку долазити, јер су болничари одмах кад и први делови у мраку одступили. Ранији рањеници испраћени су одмах, јер их је вредни и поуздани лекар Илија Коловић одмах код батаљонске резерве превијао и у позадност шиљао.

По делу аустријског пуковника Билимека борба овога дана представљена је мало другше. А како Билимек изјављује, да су му српски официри давали податке, вероватно је да му је о овоме податке дао неко, који је стајао бар код Суковог моста, ако не даље. Необавештење и незнање а можда и пакост хтели су и овде да докажу, како Власи нису добри војници и ако је ово светао дан овога пука. Билимек на страни 157 и 158 свога дела вели да су само 2 батаљона напали и освојили нижи вис између Цариброда и Нешковог виса, а не каже, који је српски пук тај вис бранио. Не каже се да је то био XV-ти пук и да је за кратко време напустио нижи вис и дошао на Нешков код XII-ог пеш. пука. Хоће се, да се види, како је за тим кад је нижи вис освојен, напало на Влахе (IX-ти пук) на оштром врху 4 батаљона бугарска да су Власи рано одступили и тиме изложили противнику, бајаги XV-ти пук и осамили XII-ти пешад. који је, по одступању XV-ог пука, задржао Нешков вис помоћу батерија са друма. Пресна је лаж, да је IX-ти пук рано одступио, но је на против издржао борбу до мркле ноћи и дошао у контац. И докле је XV-ти пук од 3 батаљона само испред 2 бугарска батаљона напустио нижи вис за кратко време, дотле је IX-пук од 1 батаљона издржао до мрклог мрака борбу на оштром врху најпре против 4, а за тим против 6 батаљона и то под јаком шрапнелском и гра

натном ватром бугарске артилерије, а без свога и једног топа. Осим свега тога што је противник само у пешадији без артилерије 3 пут јачи, пук је, услед повлачења VII-ог пука са левог крила пао у ту незгоду, да буде обухваћен ватром са три стране. И он се је одржао и пак до мрака и бајонета прса у прса. Радо би чули, који се је јошт пук противу оволике снаге и овако борио.

На послетку вредно је знати, да се је дивиз. командант са шефом штаба само у почетку распореда код првог борног реда видео. За тим је у почетку борбе отишао назад, а шеф штаба остао донекле у борби и затим се и он вратио. Даље не беше никаквих заповести.

Ама зар у нас ни дивизија нема једноставну команду која управља целином, зар чак и поједини пукови могу да раде шта хоће? Зар није дивизијар сам управљао битком? Јок, његаваздан тражи командант оближње — шумадијске — дивизије и нигде не може да га нађе. А одмах ћемо видети за што га је тражио. Шумадијска дивизија имала је да поседне Нешков вис изнад Цариброда. Тај је вис имао да буде њен истакнути положај, *пошто се артиљерија на исти није могла извести.* Главни положај Шумадинаца био је на вису „Дêлу“ између села Обреновца, Милојковца и Чиноглаваца.

Нешковац је по себи неподесан вис за поседање и одбрану. Никакво земљано утврђење није се дало на њему подићи, јер је цео вис сам крш. Пуковник Binички, који је синоћ, 10-ог Новембра, у 10 сати ноћу примио натраг своју команду, обишао је лично са командантом свог артилеријског пука и „осталима“ овај вис у јутру рано 11-ог Новембра, и пошто су се уверили да се он само са пешадијом може бранити и то у свези с „оштром чуком“, то је командант шумадијске дивизије наредио да његов XII-ти пук поседне Нешков вис, а оштру чуку поселе су дунавске трупе које су биле лево од шумадијских. Главни положај Шума-

динаца („Дел“) утврђен је преко дан јако, како за пешадију тако и за цео артилеријски пук.

Из релације дринске дивизије имамо за овај дан један извод у коме се каже како је врховна команда „необавештена довољно у времену овом“ издала наредбу да се све дивизије концентришу пред Суковском реком са фронтом ка Цариброду, и то у првој линији моравска дивизија на левој а шумадијска на десној обали Нишаве, а у другој линији дринска за моравском а дунавска за шумадијском.

Не знајући ништа о овоме налогу врховне команде, пуковник Мишковић остао је на положајима на којима се затекао 10-ог Новембра после борбе, и 11-ог Новембра ступио је понова у борбу*). Услед јачег противника и с тога што су шумадијски пукови већ одступили били, морао је и он да се повлачи и у један сахат по подне сиђе изнад утока Лукавице у Нишаву, код моста. Тек ту је г. Мишковић добио горње наређење врховне команде о повлачењу и извештај о формирању нишавске војске. Он је одмах потражио г. Топаловића, нашао га је на граници, и пошто су се споразумели, издат је овакав распоред за трупе деснога крила:

На вису Кукли према Трну један и по батаљон XIV-ог пука.

На Марковом и Големом „риду“ друга половина XIV-ог пука.

У резерви други батаљон V-ог пука.

На Планиници, с фронтом ка Трну један батаљон V-ог пука, а трећи батаљон IV пука у првој бојници са две батерије шумадијског артиљеријског пука. У другој бојници један батаљон V-ог и два батаљона IV-ог пука са две батерије шумадијске и једном батеријом моравском. Санитетска чета позади. Пионирска чета дринска да отвара комуникације за артиљерију.

*) У своме писму од 28 Јуна 1886 пише ми г. Мишковић о 11-ом Новембру само ово: „11-ог повлачење Ја, не знајући о томе наређењу остао са последњим батаљоном борећи се.“

Енжењерски депо, музициона колона и комора иза Суковске реке.

Возарски пук и пољске болнице код Пирота.

Штаб дринске дивизије у Планиници.

Испред свију ових трупа десног крила Нишавске војске био је, као што смо напред видели истакнут I-ви коњички пук под командом потпуковника Симоновића код села Борова.

Као што из овог распореда видимо моравска дивизија, која се 11-ог у јутру кренула Лукавичком долином, беше у подне стигла позади Цариброда, а у вече беше већ заузела своје нове положаје. Чудновато је да се релација дринске и моравске дивизије, и ако су обе биле на једном крилу Нишавске војске, дакле једна до друге, не слажу ни у тако простом питању која је трупа заузела коју тачку. По моравској релацији на Кукли није била половина XIV пука, као што се каже у дринској, већ први батаљон I-ог пука и две чете трећег батаљона истог пука; на Марковом риду није била друга половина XIV п. већ један батаљон дринске дивизије и две чете трећег батаљона I-ог пука, а цео XIV пук био је на коси испод Големе главе до Гојин-дола и т. д.

Кад се две дивизијске релације не слажу чак ни у томе какав је на једноме месту био распоред трупа, онда није чудо што се још мање слажу у казивању како је нека борба вођена, и онда није чудо што ми имамо овакву муку да из тога хаоса нађемо истину.

У овом специјалном случају изгледа као да Дринска релација неће бити тачна, јер се она 11-ог Новембра повлачила *са свим растројена* као што доказују ова два рапорта:

Пуковник Мишковић, тај узор уредног и тачног ђенералштабног официра, шаље 11-ог Новембра пре подне врховној команди рапорт *без датума, без места и сата одашиљања* у коме вели, да се са три чете другог батаљона

петог пука, својим шефом штаба и ађутантом налази на висовима између Нишавског и Лукавичког слива, заклањајући одступање наше војске. Шести пук који се ноћас био концентрисао изнад села Драгојла, одступа насипом. За остале своје трупе вели дрински дивизијар *да не зна ништа где су*, и ако је синоћ по свршетку боја био заповедио да дринска дивизија заузме положај за одбрану у висини села Вишња. Вероватно су његове трупе „отишле даље." Борба је јутрос (11-ог Нов.) отпочела у 7 сати са другим батаљоном V-ог пука *и још и сада траје*, а он (Мишковић) налази се на висовима изнад Цариброда....

Тако исто без датума и без сата у који је одаслат рапорт, јавља из *Новог села* Јосип Јаковљевић, командант дринског артиљеријског пука „да се не зна где је пуковник и командант дринске дивизије, да се трупе дринске дивизије које су заморене и растројене, постале врло непоуздане, прикупљају у Новом селу *„због што је положај над Новим селом врло дугачак, на ком су два пута који воде у Н. Село."* Артиљерија је, сем једне батерије, на путу Цариброд-Суково.", Покорно о преднаведеном извештава Команданта Нишавске војске с тим, да се ни о шестом пешачком пуку за сад не зна шта је. Дрински дивизијски ескадрон такође не зна се. Рањеници су евакуисани.

Подвучене врсте овог рапорта које никаквог смисла немају, као и оба рапорта у опште, најбоље показују какав је 11-ог Новембра био морал и самих виших команданата дринских трупа.

Према оваквој ситуацији дринске дивизије, Врховни Командант депешом од 2 с. 45 м. из Пирота наређује пуковнику Топаловићу да уради одмах све што може да се ове трупе уредно повуку код осталих на одређен положај за одбрану, и да одмах извести шта је и „какав је завршетак, као и рапорт о стању те трупе под пуковником госп. Мишковићем."

Сиромах пуковник Топаловић! Први дан његове нове команде над Нишавском војском не беше ружама и одмором окићен. И да није било трупа, које су се у таквом растројству повлачиле као г. Мишковићева, он не би знао шта ће пре да ради, да ли да прикупља војску, да јој бира положаје, да је на њима распоређује, да јој казује где и како треба да се утврди, или да одговара на силна питања, депеше и наредбе, којима су га буквално засипали 11-ог Новембра.

Ево да само завиримо у кореспонденцију коју је имао командант Нишавске војске првога дана свог командовања.

Најпре га пита Врховни Командант шта је до сада сазнао о јучерањој борби, о погинулим официрима, садањој ситуацији, верно и тачно, као и о томе је ли стигао Мишковић, кад, где, и шта је рапортовао?

Још г. Топаловић није могао на ово одговорити а стиже му друга зеповест (10 сати 5 мин. пре подне) од Краља*) у којој тражи *одмах* извештај: какав је положај дефинитивно изабрао, његов фронт и наслони? Осем снаге којом располаже, ставља му се на расположење и онај одред у Ржани од 5 батаљона другог позив, једне чете првог позива и два брдска топа. Да означи *материјално и морално стање трупа*, како би се Краљ према овоме могао оријентирати. Наређено је да дивизијске мунидијске колоне и резервна буду пред Пиротом, а профијантске и остале колоне у правцу Сукова. Одговор на горња питања са доставом и осталога што је по г. Топаловићевом мишљењу потребно да се достави Краљу, да написмено и што пре пошље по нарочитом официру.

Тек што је услед ове заповести расписао свима дивизијарима да му јаве материјално и морално стање својих трупа, већ је Топаловић примио од пуковника Биничког из

*) Са примедбом за телеграфску штацију у Сукову да се „на личну одговорност руковође“ најхитније преда г. Топаловићу.

Милојковца рапорт писан у $10^{1}/_{2}$ сати пре подне у коме јавља: да је вис над Обреновцем, који му је назначен за објект одбране, таквога створа према Цариброду и долини пред мостом на Лукавичкој реци, да је апсолутно немогућно поседсти га пољском артиљеријом, а и пешадија ће се тешко на истоме моћи распоредити и бранити што је то сам крш.

Ако се жели да се тај вис упорно брани, онда моли да му се упуте бар два брдска топа, па да један пешачки пук с њима брани исти вис и брише долину с једне и с друге стране виса. Јавља да је као главни положај за пољску артиљерију а и за пешадију споразумно са командантима дотичним (ваљда артиљеријских пукова) изабрат вис пред Чиноглавцима, са кога се згодно брани долина Калотинске реке (?) и путови с једне и с друге стране за Пирот „водећи“ па и Берковачки што преко Тепоша води. Трупе дунавске дивизије још нису све придошле (у $10^{1}/_{2}$ сахати пре подне).

Топаловић је одмах наредио да се Бинички пошљу два брдска топа за вис над Обреновцем. У томе беше већ 11 с. пре подне. У 11 с. 5 минута већ је имао нову заповест Врховне Команде у којој му се препоручује да нареди свима дивизијским командантима да за време боја употребе своју жандармерију (?) за оно, за шта је и опредељена: да се сва налази одмах позади бојнице и *да убија свакога бегунца*. По том нека дивизије *прсташе* и *бегунце* што пре формално, или и без формалности судске, *стрељају на очи трупама*. Ово да се изврши с места и као најхитније. Командант има што пре о извршењу ове заповести да извести с тим, колико је из које дивизије стрељано.

Командант Нишавске војске саопштио је одмах свима командантима дивизија ову заповест Врховне Команде.

Апстрахујући од првог дела ове заповести, односно дивизијске жандармерије, о којој ја дотле ништа чуо ни видео нисам, јер ми се чини да је само сваки штаб имао по

неколико жандарма — хоћу да се зауставим макар мало код наредбе *да се*, макар и без судских „формалности“ *стрељају ирсташи и бегунци.*

Да ли је било „прсташа“ у нашој војсци или не, то је чак за мене, главног лекара те војске, врло тешко пресудити, и ја бих само за оне смео рећи, да *су се сами ранили*, који су то *сами признали*, а таквих је у другој половини овог нашег рата заиста било, као што их је много било и у Бугарској војсци, јер ево шта о томе прича Гопчевић[1]): „Одмах с почетка рата пало ми је у очи да *међу бугарским* рањеницима има *много рањених у шаке и прсте.* У средњу руку може се узети да их је било *80%* *свију рањеника.* Ја сам то најпре тумачио пуцањем из ровова, при чему су само руке изложене, *јер ја сам својим очима гледао како заклоне главу и пуцају не гађајући.* Али ми доцније рекоше лекари *да је велики део оних рањеника сам себе ранио.* У осталом тога је порока било и на српској страни као што сведочи она депеша из Београда да у београдским болницама има 800 прсташа.“

Каква је то депеша коју помиње г. Гопчевић ја не знам, нити хоћу овде да улазим у детаље тога питања, све што се имало казати о родовима повреда, ја сам то казао у нарочитој књизи одмах после рата[2]). Овде ћу само да констатујем да је у обе противничке војске било војника који су се сами ранили, само да би се могли извући с бојишта, и ако је г. Гопчевић добро ухватио проценат, да их је било више у бугарској него у српској војсци.

Даље је неспорни *факт*, који су забележила готово сва завојишта наше војске позади бојнице, да су се *прсташи појавили* у већем броју *тек* од онога дана, када је војска изгубила веру у своје вође, када су је стали мувати од Сливнице до Лукавице и одмах опет натраг, кад је у заповедању

[1]) l. c. стр. 488

[2]) Историја српског војног санитета, књ. четврта.

настао онај хаос који смо покушали да фотографишемо ; једновремено са том појавом почиње се говорити и о бегунцима у нашој војсци, а њих је до 7. Новембра једва било овде онде по који усамљен случај. Према томе изгледа да за ове појаве у нашој војсци нису криви сами војници толико, колико целокупно вођење нашега рата, које је од трупа тражило чак и *немогућна* напрезања. Ова беху тако нечовечна, да су људи изгубили и морали изгубити сваки морал, да су стављани пред алтернативу самоубиства или самообрањења. Један је случај упамћен где је обоје следовало. Један који се сам ранио да се само курталише ових напрезања, која више није могао да издржи, отишао је преким путем обилазећи све болнице, право у своје село, и пред прагом своје куће, пре него што је и кога свога видео — убио се из своје пушке... Овај случај требало би добро да упамте наши стратези. .

Мени се чини да је ова наредба за стрељање п獄сташа и бегунаца чак и без „формалности“ ратнога суда, које за цело нису много заметне и дангубне, и *сувише строга*, и сувише *доцкан* издата. Ко зна какав је стратег у врховној команди смислио ову депешу о стрељању. Јер да је сам Краљ врло добро знао, да узрок овим појавама лежи дубље, између осталог, у *тоталној физичкој изнурености војника*, доказује његова депеша од данашњег у 10 сати 50 минута пре подне, дакле само *десет минута после заповести о стрељању* прсташа и бегунаца, депеша, у којој препоручује команданту Нишавске војске да што пре снабде све дивизије са муницијом, храном, и осталим потребама. *Главно је*, вели Краљ, *да се снага војника поврати што пре у нормалност.* За то да се трупама разда и пића и топлог одела. Интендантура треба да уложи крајњи напор све своје снаге, да се трупа што пре свима потребама снабде.

Депешом од 12 сати 35 минута по подне Краљ наређује Топаловићу да се извести о тачном стању муниције на рукама и колони, и да јави, уједно нека препоручи *највећу*

штедњу муниције и паљбу само на сигурној даљини. И ако је врховна команда много тражила да јој се одговори, она ургира тај одговор и депешом од 12 сати и 55 минута после подне, у којој вели да очекује као најхитније да јој се јави о стању јучерањег боја и све остало што је захтевано.

Док је командант Нишавске војске прикупљао податке за одговор на тако крупна питања Врховнога Команданта, већ је од Њега стигла још једна депеша којом се наређује да се саслуша артиљеријски потпоручик Светозар Јовановић, ордонанс-официр пуковника Мишковића о догађају како је рањен[1]) *и то село* (по свој прилици Јарловци) *да се одмах спали* а пуковнику Мишковићу да се јави за овај случај са његовим ордонансом.

Тек што је пуковник Топаловић доспео да одговори Краљу бар односно заузетих положаја и распореда трупа на њима, стиже рапорт од потпуковника Симоновића, у коме јавља да је и долином Лукавичке реке приметио да иду јаче патроле непријатељске; оне су ступиле у борбу, но с ким, не могаше још дознати. Ове бугарске патроле које су пред његовим коњичким пуком, изгледају да су незнатне, и стоје на једном месту с леве стране Трнског пута, више села Борова на једној коси. Пуцњава више села Лукавице све јача. На патроле више села Борова послао је један јак вод, који ће их отерати или „открити“. Он (Симоновић) остаје у Борову.

У 4 сата по подне стиже депеша од пуковника Хаџића из *Трна*, којом јавља да је за одбрану Трна посео огранке и друге тачке Руја. Како се Бугари већ крећу у његовом десном боку, то наше власти у Трну нису више сигурне. С тога је телеграфску штацију наместио над Кладенцем, а начелник срески престао је фунгирати. Овде *нема хране за војску*. Наредио да се из Свођа доноси. Моли „Команданта

[1]) Ранио га сељак, који је из куће пуцао.

Царибродске трупе“ да потпомогне ово, јер му *ни данас сви људи нису добили хлеба.*

Топаловић је ову депешу одмах у целини саопштио Врховној команди.

У 4 сата и 30 минута по по дне телеграфише Краљ пуковнику Топаловићу да на изабраном положају прикупи све трупе по распореду који је саопштио. Нека никако не растура трупе. Главно је да се са најнужнијим делом поседне положај, све остало иза (позади) у резерви, а резервне дивизије позади за сваку случајност. Положај утврдити, артиљерију развити у свој јачини, извесни део оставити за евентуалност, и то ако је потреба. Пешачка ватра да је нај јача само са сигурне даљине. *На том положају треба се одржати по што по то,* јер он (Топаловић) ће и сам појмити да *од тога зависи част војске.* Пре боја нека се војсци саопшти послата наредба и речима охрабри на чврсто и сигурно држање. *Одступи био-би катастрофа.* Употребити са свима командантима и официрима сву моћ да се трупа у чврстој управи одржи. Сву снагу употребити да се трупа снабде храном и муницијом, а после све возове бацити у назад. Профијантске колоне нека баци и даље иза Пирота. Краљ се нада да ће војска у оваквој критичној и војничкој и политичкој ситуацији, појмити свој свети задатак, одбити и протерати противника. Обратити нарочито пажњу на то да војници гађају и не троше муницију у ветар. Ову ноћ употребити на све, само да се успех осигура. Краљ ће се и даље налазити у Пироту. Нека што чешће о свему јавља.

После једног сата (5 с. 40 м. по по дне) стиже још једна депеша у којој Врховни Командант наређује да се војсци што пре изда вино и ракија. Нека се још ноћас тре-бује дупла порција за два три дана. Управнику пиротског магацина препоручено је да на требовања издаје.

Пуковник Хорстиг и данас још болује од своје болести

која га је снашла чим је примио команду над Дунавском дивизијом. Један од његова два рапорта што их је данас поднео Команданту Нишавске војске каже да му је „јављено“ да је непријатељ виђен од Смиљевачких висова, из чега је вероватно да има намеру *„да наше лево крило обиђе.“* Он ће преноћити у Чиноглавцима. У другом данаш. рапорту јавља да неће преноћити у Чиноглави, јер је иста доста далеко од трупе и позиције, него ће ноћити у Милојковцима, „о чему част има известити.“ —

У $7^1/_2$ сати у вече долази команданту Нишавске војске овакав рапорт пуковника Милована С. Павловића који заступа команданта моравске дивизије. Осмотрио је, вели, положај који му је потпуковник Магдаленић показао да је одређен за утврђивање и поседање са трупама његове дивизије, и који лежи испред Планинице. По његовом мишљењу овај положај има следеће недостатке: На даљини пушчане ватре надвишавају га два згодно положена виса на које противник може да развије велику снагу и да се заклоњен приближи положају одређеном за поседање, припремајући напад жестоком ватром против наших трупа. Даља му је махна што је сувише мали за подизање двеју пољских батерија и пешачког утврђења, што је пролаз и снабдевање с муницијом овога положаја немогућно преко дубоког потока, што је одступ артилерији немогућан, и што би губитак овог положаја повукао за собом и кључ положаја на Планиници, а тиме би произвео и катастрофу; што XIV-ти пук не може да буде резерва према таквом распореду, нити би он могао да дође у помоћ, јер би био ангажован за одбрану пута Софија-Пирот. Овако посматрајући овај положај, пуковник Милован дошао је до закључка да би најбоље било овакав распоред учинити: Један пук да поседне вис поред кога води пут за Врапче, да овај пук одржава везу с оним висом за који му је потпуковник Магдаленић рекао да га треба нај јаче утврдити, а други да остане у резерви и да се поставн позади овог положаја. Дринска дивизија имала би да

заузме ову тачку и целу косу до пута Софија-Пирот, са положајем на Планиници, остављајући један пук у резерви, те би тако обе ове дивизије имале трупа и за поседање и за резерву. На врху виса имало би се поставити неколико батерија, које би са овог положаја још из далека пратиле ватром наступајуће противникове трупе, у кратко: боље би било, да се место изабратог положаја узме предњи, који предлаже, те да се тако користе све добре и рђаве стране које нам терен даје. Услед оваквог стања, пуковник Милован наредио је следеће: да један батаљон I-ог пука поседне Ћувик, поред кога иде пут из Пирота за Врапче и утврди: да један батаљон истог пука поседне стрељачке ровове који се ноћас копају, на вису испод те косе, који би остао без одбране (по пројекту г. Магдаленића) и ровове онога виса који он (Милован) предлаже за утврђивање. Трећи батаљон I-ог пука да остане у резерви. Наређено је извлачење обеју пољских батерија и брдске и оне ће ноћас бити извучене до Планинице. Моли за одобрење овог свог предлога и наређења које је издао, иначе тражи писмени налог за утврђивање и поседање, како би се по њему могао тачно управљати. Са штабом је ноћас у Планиници, а сутра ће јавити где ће бити.

Командант Нишавске војске одговорио је одмах да одобрава предлог и наређења пуковника Милована С. Павловића односно утврђења и поседања положаја.

11-ти Новембар завршио је пуковник Топаловић у телеграфској штацији на Сукову, одакле се разговарао са Врховним командантом, који је био дошао у Пиротску телеграфску штацију, и одатле позвао команданта Нишавске војске у његову телеграфску штацију.

Како је њихов *разговор* бележен и у Пироту и у Сукову, то га можемо саопштити од речи до речи:

Краљ: Какав је положај трупа вечерас?

Топаловић: На левом крилу дунавска дивизија, до ње у десно шумадијска и артилеријски пук у другој линији, а

ноћас ће изаћи и брдска батерија. На десном крилу према долини дрински артиљеријски пук и XIV-ти пешадијски, а позади као резерва, шести пук. На вису, који је на крајњем десном крилу налазе се први, четврти и пети пешачки пук. Ноћас треба да изађу и две пољске батерије тимочкога и четири шумадијског артилеријског пука.

Краљ: Где је други пук пешадије?

Топаловић: Други пук је са једном брдском батеријом у Трну, као посада.

Краљ: Колика је дужина положаја на левом крилу, јесу ли све трупе на положају истакнуте или не, и има ли каква трупа, осем брдске артиљерије, у другој линији као резерва?

Топаловић: Дужину левога крила тачно не знам, јер ми још није тачно познато колико се пуковник Хорстиг у лево пружио, пошто је *доцне* на тај положај изашао, али држим да дужина праве бојне линије неће бити већа од једног до 1 и по километра. Све четири дивизије изтакнуте су на положају и свака има своје резерве, јер због самог створа положаја другчије није могло бити. У другој линији као резерва има на левом крилу и пешадије, а и артилерија је у другој линији због тога што је ту подесније за постављање.

Краљ: Је ли вам познато што о данашњој борби на левом крилу?

Топаловић: Ништа више од онога што сам јавио, јер још немам извештаја. Пуковник Хорстиг доставио је само да је дознао да они намеравају да нападну наше лево крило.

Краљ: Да ли се примечавало какво кретање непријатеља на нас, у коме правцу, и у каквој снази?

Топаловић: Приметило се да је дошло долином ка Цариброду 3—4 батаљона, а из Лукавичке реке један коњички пук. Из долине су пуцали топовима.

Краљ: На коју страну?

Топаловић: Према пуковнику Хорстигу.

Краљ: Зна ли се што о јучерашњој борби, са каквом силом и у ком су правцу нападали?

Топаловић: То ми није познато, пошто нисам имао времена да се обавештавам о томе. Само пуковник Мишковић, кад је дошао, изјављивао је љутњу што се само дринска дивизија криви за одступање, када су и трупе лево од њега попустиле биле, као што су и његови остали пукови, противно његовом налогу, одступили са положаја, на којима им је заповедио да се зауставе.

Краљ: Где мислите де ће непријатељ напасти по вашем уверењу?

Топаловић: У правцу Тепоша, куда воде путови, у правцу Цариброда и Тепоша, као и Берковачким путем. Или би могао напасти такође на десно крило са Врапче у правцу ка Сукову. Но и мени изгледа вероватнији напад на лево него на десно крило.

Краљ: Како сматрате данашњу борбу, као просто гоњење или као насилно рекогносцирање или припрему за напад?

Топаловић: Ја мислим да је она била изазвата у след закашњења дунавске дивизије, а уједно им је послужила и као рекогносцирање.

Краљ: На који начин мислите да примите борбу, и узевши све околности у обзир, надате ли се успеху?

Топаловић: Борбу мислим да примим тако, да се у положајима *упорно* држимо, а да ли ће бити успеха, то ће зависити од држања војника, *јер положај је јак* и на појединим тачкама трупе су доста груписане, а и артилерија ће моћи своје дејство да развије.

Краљ: Верујете ли у неопходну потребу да се позиција одржи?

Топаловић: Ја мислим да треба овде да се чврсто одупремо, јер ако би олако напустили овај положај непријатељу, то би га могло осмелити да нас још јаче и безобзирније гони, а и могло би наше трупе још јаче поколебати и раслабити, премда с друге стране, ако би му испало за руком да наш упорни отпор са свим сломије, могло би произвести одступање у нереду. Али мислим, ако би отпор наш био упоран, да у случају победе, непријатељ нас не би могао нагло гонити, јер би и сам био у след нашег отпора раслабљен и у неколико растројен. Једино, ако би хтели да ништа не мећемо на коцку, могли би се решити на постепено повлачење без да борбу примамо, али у том случају можда би непријатељ у скоро био и пред самим Пиротом.

Краљ: Ваљда сте примили своје писамце, што вам је однео гардијски потпоручник Андреја Божић? Из њега сте могли видети да је ваша мисао, да се упорно браните, потпуно сагласна са политичким потребама. *Мило ми је што видим код вас енергије.* Што год имате вина и ракије раздајте, иначе што пре набавите куповином. Команданти и трупе нека цео дан буду спремне за борбу и на окупу. Приметно бих да ми изгледа, као да је лево крило сувише слабо. и да би тамо требало имати главну резерву. Обратите највећу пажњу на препоруку да се пешадијска ватра отвори само на сигурној даљини. Артилеријску ватру употребите што је могуће јаче. Известите ме редовно о стању ствари, а непремено сутра у јутру у 7 сати. Најстрожије наредите да се трупе и артилерија што скорије и што боље утврде. Јавите где ћете се сутра изјутра налазити. Муниционе колоне привући што ближе. Профијантска колона што даље иза Пирота. Имате ли још шта да доставите или питате?

Топаловић: Наредио сам да се трупе утврде и оне су, чим су на положај изашле, почеле да се утврђују. И сам сам мислио, ако би опазио да ће на левом крилу бити главни напад, да један пук пошљем са десног крила у помоћ. На-

стаћу свима силама да се код трупа морал подигне и што јачи отпор непријатељу противстави. Друго немам ништа за сада да доставим.

Краљ: Понова вам препоручујем да пешадијска ватра буде што пажљивија и у власти старешина, *јер вам је познато стање пешадијске муниције.* Напротив артиљеријску ватру развити у својој највећој јачини и концентрисати ватру свију батерија на највише грозећу тачку, и тако поредом док се све грозеће тачке не сломију. Ово одмах да се препоручи командантима артиљеријских пукова. Сам распоред у бојном поретку да је у опште са што јачим резервама ради сваке случајности. Ради утврђивања изволте наредити да се одмах сав пуковски алат и енжењерског депова довуче и разда трупама. Употребите сву снагу да се ово што сигурније изврши. Више немам шта да вам препоручим. —

Тиме се свршио овај разговор између Врховнога Команданта и пуковника Топаловића, који је сигурно велики део ноћи заузео јер је сваку реч овог огромног разговора ваљало откуцати слово по слово.

И тако је се 11-ти Новембар свршио за нас губитком Цариброда и одлуком да се на граници *упорно бранимо.*

А сада да видимо како се прича овај дан са Бугарске стране.

„На једном вису — вели прајски официр[1]) — северно од Нишаве, који се зове Прељањште (?) и који доминира најближом околином Цариброда, налажаху се још српске трупе. Како то беше незгодна сметња за слободно развијање бугарске војске, а изгледаше да би тај вис, у бугарским рукама, знатно угрожавао српске положаје на самој граници, то се Кнез одлучио да отме тај вис. Почела је борба тек око 3½ сата по подне. Пошто је један пук развио с фронта, те тиме привукао пажњу на се, беху се три друга батаљона

[1]) L. c. стр. 67.

неприметено привукла иза леђа српске позиције, и нападоше из једне јаруге изненадно, потпомогнути ватром једне бугарске батерије код Цариброда. Кад је буг. пешадија стигла на половину виса обустављена је ватра и пошло се на јуриш. Срби, изненађени са свог левог крила, повукоше се у нереду.

„Центрум и лево крило бугарске војске имађаху овога дана само незнатне чарке, јер је моравска дивизија очистила Трн тако да је бугарско лево крило сутра дан могло стићи до Сукова.“

А ево како г. Гопчевић прича[1]) 11-ти Новембар.

„Кад смо изашли из Драгоманског теснаца и ушли у ону поширoку равницу уоквирену висовима, чусмо топовску грмљавину. Ту сретосмо г. Калчова на коњу, који сада беше капетан и ордонанс код главног команданта потпуковника Николајева и он нам рече да је бугарска предводница напала српску заштитницу која се код Цариброда ушанчила. „Нема — рече — сумње да ћемо данас узети Цариброд.“

„Кад смо били дошли до хана, неколико километара од Цариброда, показа нам се интересантна слика: Срби држаху висове пред нама и пред Царибродом и просипаху невероватно силну ватру на Бугаре који са свију страна надираху. Беше три сата по подне.

„Овде морамо накнадно рећи да је бугарска предводница, тога дана око 10 сати пре подне ударила на српску заштитницу, која је држала излаз из теснаца. Користећи се својом бројном надмоћношћу, Бугари обиђоше српски положај с обе стране и тако принудише она два српска пука који су ту били да се повуку до на висове код Цариброда где опет заузеше положај. *Да им Топаловић није оставио ни једну батерију, то је просто непојамно.* Или је хтео да држи Цариброд, и онда је ваљало да се одупре целом војском, или је хтео да се повлачи к Пироту, и онда је било

[1]) L. c. стр 521.

будаласто оставити овде ова два пука без артиљерије. *Да је ту била цела српска војска, Бугари би изгубили битку,* јер су тако невешто наступали, да их је ту свега било девет хиљада и једна батерија, а остатак војске стигао је 12. па чак и 13. Новембра.

„На целом путу од Сливнице до границе, Срби беху оборили сва дрва, које рад прегледности, а које рад огрева, *али им није пало на памет да дарну ни у телеграф ни у друм. Да су порушили све мостове, да су раскопали друм на неколико места, да су закрчили драгомански теснац, задржали би непријатеља бар три-четири дана.* Али они, осем моста на Лукавици *нису ништа покварили*, а од телеграфа само су неколико мотака извадили, а жица је лежала читава на земљи.

„Срби стајаху на висовима северно од друма, између Цариброда и хана, а и на ономе вису, на чијем је подножју варош. Бугари, по својој невештини, развише се најпре у долини Нишаве између Калотинаца и Цариბродског хана. Тек доцније им паде на памет да се дочепају висова с обе стране и да тако пођу против Срба.

„Борба је почела око 1 сат, али док се цела бугарска предводница искупила, и док је напад могао озбиљно да почне, било је већ три сата по подне. Једна шумица згодно заштићаваше српске стрелце. Бугарска батерија стаде просипати гранате на ту шумицу али без видљивог дејства. Око 4 сата попе се приморски пук на висове с десне стране и пође косом против Срба. За један сат био је цео тај вис узет, и Србима остајаше само још онај вис над Царибродом. Батерија сад окрете ватру против њега (стојећи непрекидно на друму или у долини) а тако исто и бугарска пешадија са већ узетог виса, докле се у долини формирао трновски пук за напад.

Око 5½ сата пођоше оба пука на јуриш[1]) који се у 6 сати свршио успешно, јер не дође до гушања.

[1]) Против два батаљона, као што знамо, дакле по 4 на једнога.

„Ова борба коштала је Бугаре 70 људи[1]).

„Око $6^{1}{}_{2}$ сати стиже Кнез Александар у Цариброд, и одседе у истој кући где је Краљ Милан становао.

„При уласку бугарских трупа у Цариброд, избациле су три српске чете (одакле?) *петнаест плотуна на један ескадрон бугарске каваљерије, и ни једно једито зрно није погодило ни једнога коњаника и ни једнога коња!*

„У Цариброду смо 4 дана гладовали и ми и трупе и сам Кнез, јер се ни за које паре није могло ништа добити. Прво вече не би имао ни Кнез ништа да окуси да му ја нисам послао једну печену патку, вина, коњака и хлеба. Кад ми (коресподенти) нисмо имали више ништа ни за себе, па се потужисмо кабинетском секретару Менгесу, он нам је дао неколико цигарета — да утолимо глад.[2])

Из ова два извора видимо само како су Бугари повратили Цариброд и шта је све требало да смо ми урадили а нисмо на то ни помислили. Да би видели целокупно кретање бугарске војске 11. Новембра, треба да завиримо и у књигу потпуковника Хунгербилера[3])

„Бугарска војска — вели он — распоредила се за наступање 11. Новембра овако: Предводница, која је ноћу знатно појачана, и код које се и Кнез налазио, наступала је друмом ка Цариброду. Десно и лево на висовима маширала су побочна одељења. Свуда је била по једна чета у извидници.

„Око 10 сати пре подне крену се са Сливнице и мајор *Гуџев* са 8 батаљона (4 бат. VII. пука. 4 батаљона румелиота) пешадије, два ескадрона коњице и једном батеријом ($10_{,5}$ см.) и ударио је истим путем којим је пре њега

[1]) Из IX-ог и XV пука дошло је на завојиште само 30 рањеника.. (Историја срп. вој. санитета, IV, стр. 178.)

[2]) О гладовању бугарске војске, као и о другом нереду који је у њој владао, има у Гопчевићевој књизи читава глава од стр. 509 до 634.

[3]) L. c. стр. 134

отишао капетан Бендерев. Мајор Гуцев имао је да састави оба деташмана и да над њима прими команду, а Бендерева да узме за свога шефа штаба. Претпостављало се да ће се обе колоне састати још истога дана. Али колона мајора Гуцева наступала је много спорије него што се очекивало и тако су се спојиле тек 12. Новембра код Петерлажа; Бендерељева два топа уђоше опет у састав своје батерије.

„Једновремено са мајором Гуцевим измаршира је из Сливнице и румелијски потпуковник *Филов* са осам батаљона пешадије, три батерије другог артиљеријског пука и једним целим коњичким пуком, и пошао је царибродским друмом.

„Левокрилна колона капетана *Попова* наступала је за одступањем српске моравске дивизије, и заузела је Трн и Врапче.

„Бугарска предводница стигла је пред Цариброд у 2 сата по подне и наишла је пред Царибродом само на српске предстраже, јер српска војска беше концентрисана позади границе.

„Бугарска предводница чим је сишла у равницу пред Цариброд развила се на обалама Нишаве, и гурала је своје колоне дуж страна које се с околних висова у долину спуштају. Срби се повукоше назад, а Бугари заузеше Цариброд Срби су оставили само пред својим левим крилом, на Нешковом вису једно истакнуто одељење, иначе њихови главни положаји тога вечера беху северно од друма дуж државне границе (код Милојковца) а јужно од друма мало напред (код Жељуше).“ — — — —

Најзад имали би још да цитирамо г. Фон *Хуна* који има читаву главу под насловом „од Сливнице до Цариброда“*) и у којој врло романтично описује сцену како су кнезу донели депешу великог везира о примирју и о шиљању тур-

*) L. c. стр. 184—200.

ског комесара у Пловдив баш у сред битке на уласку у Драгомански теснац, како је он са целим својим штабом сјашио и диктирао у плајваз својим официрима одговор великом везиру и дипломатску ноту за велике силе. Официри су лежећи потрбушке на једном навиљку сена, писали ове судбоносне депеше — које смо ми напред у целости саопштили — на цедуљама из својих блокова, које су за тим послате у пољски телеграф у Сливницу. Један од тих официра писао је по диктирању кнежевом упуство за министра спољних послова Цанова, како он, Кнез Бугарски, неће од Србије тражити као цену мира никакво парче земље, *него само тридесет милиона ратне оштете!...*

Али осем овог романа који му можемо поклонити, имају две ствари у овој глави које треба да цитирамо.

Говорећи о конфигурацији Драгоманског теснаца г. фон Хун вели:

„Не разумем, и никад нећу разумети да су нас Срби пропустили кроз целу дужину Драгоманског теснаца, а да нас не поздраве ни једним топовским метком, јер баш да узмемо да је цела српска војска била већ неспособна за озбиљан отпор, могли су бар неколико батаљона и неколико храбрих официра пробрати који би нам загорчали пролаз кроз теснац, који је узан а десет километара дугачак, у коме се десно и лево дижу зидови од стена тако, да се ни на коју страну мрднути не може, у коме се друм тако савија да се често на хиљаду метара може владати њиме. Та неколико чета би нас задржало читаве сахате. И они не беху урадили ништа, ама ништа!“

„Па и пред Цариградом, нити су затворили улазак у варош, нити су пазили шта бива у равници пред њима као на длану, они се задовољише да бране висове! Међутим је у равници стајала масирана читава румелијска *бригада*, красан нишан за српску артиљерију, али Срби беху, из страха да не изгубе коју од својих старих топовских крнтија, одвукли своју артиљерију без трага далеко.

„Чудновата је српска артиљеријска тактика по којој изгледа као да Срби не сматрају топ као просту ратну машину, него као *заставу* коју би срамно било изгубити. То је врло лепо начело, само кад се по њему поступа, онда се топови извлаче из борбе баш када су најпотребнији. Свагда кад се наша пешадија приближује српској артиљерији на одстојање, на коме би она могла да је десеткује, српска артиљерија је одступала на врат на нос. Тиме су постигли да ми нисмо отели ни један српски топ, али и то, да наша војска није имала скоро никаквих губитака од српске топовске ватре. А топ који не убија противнике чини ми се да се са свим промашио задатак свога живота."

Чудновато да ни један извор с бугарске стране ни једном речи не помиње бугарски покушај да се још данас дочепају Нешковег виса — ваљда за то што је тај напад одбијен.

Међу тим ево шта се може наћи у релацији шумадијске дивизије под 11-тим Новембром:

Чим је XII-ти пук посео Нешков вис, око 9 сах. пре подне, мајор Сава Петковић јавио је пуковнику Биничком за кретање противничких трупа у десно од Нешковог виса ка оштрој Чуки путем Цариброд—Милојковац а коњица путем Цариброд—Пирот. Шумадијски дивизијар одговорио је Команданту XII-ог пука наредбом да свој положај упорно брани, одржавајући непрестано везу са трупама дунавске дивизије, а команданту ове дивизије писао је и молио га да своје трупе упути на тесну везу и узајамно помагање. Но *како се пуковник Хорстиг није могао нигде да нађе*, то се пуковник Бинички обратио са предлогом и молбом Команданту Нишавске војске за наређење: да дунавска дивизија остане на важним положајима у лево од шумадијске, те да јој заштићава леви бок.

Ова молба и предлог г. Биничког биће она цедуља, која је његовом руком писана 11. Нов. у 4 с. 30 мин. по подне

у Суковом мосту, у којој се вели: да би рђаво било кад би се сад повукле трупе, *пошто су ангажоване за борбу*, а и иначе повлачење шумадијске дивизије штетно је, јер би се тиме отворила два пута од Цариброда ка Милојковцу и Крупцу. Најпрактичније ће и најкорисније бити да Дунавци остану на левом боку Шумадинаца и да чувају поменуте путове.

На овој цедуљи има написано

„Одговорено да се усваја мишљење његово“, а у шумадијској релацији цитира се тај одговор овако:

„Ваш предлог одобравам с тим да Дунавци остану у леви бок ваш, с чега изволте се с њиме споразумети. Ја другче нисам ни мислио“

Ком. пук. Топаловић“

Овде има нешто нејасно. Ко је то наређивао да шумадинци одступају и ако су трупе ангажоване? Где су оне ангажоване у борби? Из чега је то пуковник Бинички закључио да Дунавци неће остати на његовом левом крилу?

Тек *после* ове нејасне кореспонденције, о којој знамо да је вођена *после* $4^1/_2$ *сата по подне*, прича г. Бинички у својој релацији ово:

„Око $3^1/_2$ сата по подне отпочела је на предстражама XII-ог пука борба, и све се већма развијала. Трајала је до у мркли мрак и завршила се *одступањем противника*. У њој је учествовао цео XII-ти пук ове и цео XV-ти пук дунавске дивизије. У овој борби XII.ти пук имао је 7 рањеника а утрошио је 26.700 метака.

„*XV ти пук* чим се после борбе прикупио код XII-ог пука тражио је дозволу од свог дивизијара (за кога ја цео дан нисам могао сазнати где је) да може одступити, и *одступио је фактично исте ноћи**) *са онако важних по-*

* Између 11-ог и 12-ог Новембра.

положаја у позадност. И тако је XII-ти пук остао усамљен са изложеним својим левим боком на Нешковом вису."

Међу тим рапорт који је пуковник Бинички одмах после ове борбе послао из Чиноглаваца пуковнику Топаловићу ево како гласи:

„Данас у $3^{3}/_{4}$ с. по подне кренуо се противник на напад са ћувика над Царибродом, кога је још синоћ био заузео. Јачина је била $1-1^{1}/_{2}$ батаљона; његово наступање било је потпомагано артиљеријом која је данас била намештена. Овај напад био је снажно дочекан и одбијен, али баш тад заузет (?) нашим трупама.

Ком. пуковник Ст. Бинички."

Још ноћу између 11-ог и 12-ог Новембра, када је пуковник Бинички сазнао за парцијално одступање дунавске дивизије, наредио је мајору Цинцар Марковићу да се са два батаљона примакне трупама дунавске дивизије на Оштрој Чуки, и ојача IX-ти пук а по потреби и XV-ти на превоју између оштре чуке и Нешкова виса.

12-ог Новембра у јутру, око 7 сети стигао је Командант XI пука пред речени положај, на ком се 11 ог Нов. налазио IX-ти пук, у лево од њега VII-ми, а у десно XV-ти, *на место да на томе положају нађе Дунавце, нашао је бугарску војску*, којој мал што није у руке пао, пошто је само с ађутантом, пуковским лекаром и ордонансима одјашио напред, држећи насигурно да су тамо Дунавци. Он се одмах повукао на задње положаје где су била танко распоређена и развучена два батаљона VII-ог пука, које је хтео да поткрепи на случај напада.

„Међутим — наставља пуковник Бинички у дивизијској релацији — пошто сам се уверио о правом стању ствари на левом крилу, и пошто Команданта дунавске дивизије ни ордонанси ни официри од моје стране изаслати нису могли да нађу, јер је он, као што сам доцније дознао, *преноћио*

на Суковом мосту)* — ја сам наредио Команданту XI-ог пука да он са два батаљона оде на Нешков вис те да се појача и боље поседне овај истакнути положај. Предложио сам Команданту Нишавске војске да се на левом крилу те војске постави заједнички командант за обе дивизије и над оним балаљоном II-ог позива на Тепошу, молећи да се или ја потчиним дунавском дивизијару, или да ми се његове трупе ставе на расположење."

Акт о коме овде говори г. Бинички писан је у Милојковцу, носи датум 12-ог Новембра, без сата када је отправљен, и ове је садржине:

„У след вашег (?) налога трупе дунавске дивизије оставило су најважније положаје и повукле су се у назад, оставив моје лево крило изложено обиласку. Оне су отишле чак иза Чиноглаваца у позадност, а неке у равницу. Командант дунавске дивизије нит ми се јавља где је, ни за што се повлачи. Коњаници који налоге доносе не доносе их на време, као н. пр. наводим то, да сам сад баш добио налог да дођем до вас и да настанем око утврђивања. У опште све свезе између појединих команданата и вас посве су трајаве, и никакве сигурности нема да ће се овај или онај налог однети.

„После повлачења дунавске дивизије ситуација није најповољнија. Молим наредите одмах да дунавска дивизија наступа и заузме положаје у висини мојих трупа. *Она не треба да дејствује, само да се показује, а ја ћу са мојом дивизијом бранити положај.* Не буде ли пак сагласија и узајамног потпомагања, онда нема могућности за држање позиције, па ма како иста јака била.

„У интересу дејства у опште било би боље *или да се ја ставим под команду команданта дунавске дивизије*

*) А ми смо прочитали рапорт г. Хорстига пуковнику Топаловићу како неће да ноћи ни у Чиноглави, јер је то далеко од позиције, него у Милојковцу....

или да он мени његове трупе стави на расположење. Стање је муниције прилично, но извешће не могу поднети док све трупе не поднесу.“

На то је пуковник Топаловић одговорио:

„Молим вас; за сваку помоћ и иначе за какав споразум обраћајте се Команданту дунавске дивизије који вам је најближи, и на тај начин, моћи ће се пре извршити оно што се хоће, а и неопходно је нужно узајамно потпомагање *које може бити* и треба да буде, *и без да се означи на том крилу заједнички командант.* Ја сам г. Хорстигу препоручио такво помагање и споразум.“

Све је то лепо и красно, ал шта ћемо кад ево пуковник Бинички нигде не може да нађе пуковника Хорстига, па не могу ни да се споразуму, а камо ли да се узајамно помажу, као што Командант Нишавске војске препоручује?

Мало даље ћемо видети да би ипак боље било да је пуковник Топаловић једног од њих двојице поставио за команданта левог крила.

Кад Бинички није никако могао да нађе *Команданта* дунавске дивизије он је замолио њеног *шефа штаба,* кога је могао наћи, и кога је нашао, да што пре прикупи дунавску дивизију и да заузме згодан положај.

После два сата јавио је потпуковник *Радомир Путник* шумадијском дивизијару ово: да довршује регулисање положаја дунавске дивизије; она ће се налазити у истој висини са шумадијским предњим положајем Нешковцем. Како због овога средина (дољача) између Шумадинаца и Дунаваца остаје празна, то моли да тај простор заузму предстражом шумадијске трупе јер су оне прикупљеније. С овим распоредом дунаваца биће леви бок шумадинаца осигуран. Одаслао је нешто коњице да тражи онај батаљон другог позива, за који му је г. Бинички казао да се налази лево од њега.

Како је међутим стигла и једна наредба команданта Нишавске војске за дунавског дивизијара, у место овоме, у руке његовог шефа штаба, то је потпуковник Р. Путник, одговарајући на ту наредбу (да пионирску чету пошље у Бериловцу) казао, да сада дунавски пионири утврђују лево крило дунав. дивизије да ће их довече послати у Бериловцу, али уједно, осећа потребу да Команданту Нишавске војске јави и објасни за што он распоређује дунавске трупе код њихова жива дивизијара па додаје

„У исто време част имам јавити да се дунавска дивизија налази у висини села Нешковца и ту сада довршује распоред и утврђује се. Распоред овај чиним по претходном споразуму са командантом шумадијске дивизије, *пошто свога Команданта нисам могао наћи.*“

Има још једна цедуља од 12-ог Новембра, која је врло карактеристична. Писао је г. Бинички пуковнику Топаловићу. Из села Михаиловца, без сата одашиљања. У њој моли „главног команданта“ да *најстрожије* нареди команданту дунавске дивизије „да скупи своје трупе и да их концентрично постави на лево крило.“

Ама где је пуковник Хорстиг? Да није рањен или погинуо? Како то да не могу да га нађу толики ордонанси и официри?

Па врло просто. Званично је јавио да ће ноћити у Милојковцу, а отишао је на Суковски мост. Сутра дан враћајући се отуда јавио се Команданту Нишавске војске цедуљом из Чиноглаве, писаном 12-ог Нов. у 7 сати 25 мин. у којој моли да му се пошље један пук за резерву његовом увек слабом „левом крилу“ јер оно може „да дође *у опасности*“ (sic). Но како је тај његов „леви“ страх био већ и сувише познат, он додаје, да тај пук пешадије треба *њему* послати и за то, што би иначе био несигуран и одступ *шумадијског* артиљеријског пука, као да и овај већ мисли на одступање.

Сад, тек из ове цедуљице, видео је пуковник Топаловић куда треба слати заповести за дунавску дивизију, и послао му је у Чиноглаву наредбу о нужном споразуму са г. Биничким. Мора бити да је том приликом било и мало благог пребацивања што су дунавске трупе тако далеко одступиле, јер г. Хорстиг, пошто је видео шта је његов шеф штаба урадио, не могавши њега нигде наћи, труди се да се оправда, и пошто се најзад састао са г. Биничким пише Команданту Нишавске војске (опет из Чиноглаве, само не бележи сат одашиљања):

„По вашем синоћњем наређењу треба дунавска дивизија назад и лево од г. Беницког да узме положај. Ово нисам досад учинио за то што су трупе биле у борби[1]) и није била потреба. Но синоћ по мраку, кад је престала борба, одступио је IX-ти пук из узрока, како командант пука јавља, што су Бугари са три стране на њега са бајонетом напали. У споразуму са г. пуковником Беницким, узео сам (он!) положај по кршевима, који је доста сложен но не фланкиран[2]) јер сам сва три пука груписао на једном полукругу, на најмањем растојању, да стоје чвршће и да су у руци Командантовој. Немогућно је да се трупе у целости укопају јер је сам камен.“

У једном доцнијем рапорту, пошто је г. Хорстиг и видео како је „он“ распоредио своје трупе јавља: да IX-ти и VII-ми пук стоје у висини са шумадијском дивизијом, а XV-ти у резерви. Све три су батерије у свези са пешадијом, која је истурена на камените висове код Петерлажа. Трупе *сад* заузимају положај.

Кад је Бинички видео на свом левом крилу дунавску дивизију он је дахнуо душом и јавља Топаловићу (без места и сата одашиљања):

[1] Пред Цариградом лево.

[2] Па што се онда толико боји за своје лево крило да мало час тражи читав пешадијски пук у помоћ.

„Ја са мојом дивизијом стојим врло добро, и ако се трупе дунавске дивизије концентришу, како сам се са Командантом њеним споразумео, онда се немамо бојати да ће нас непријатељ моћи да сузбије. *И по трећи пут* молим да ми се пошљу на вис Нешков (не стоји шта: сигурно испала из плајваза брдска артиљерија) а тим пре што ми је цео шумадијски артиљеријски пук узет, послат на Планиницу.“[1])

Истога дана јавио је г. Бинички Команданту Нишавске војске да су наши ноћас ухватили Станка Пејчина из Петролажа баш кад је хтео да пређе Бугарима, и да га је он јутрос пред трупом на положају стрељао.

И на Тепошу ухваћена су два бугарска шпијуна. Они су то непрестано одрицали доказујући да су сељаци из Одоровца, који су пошли за дрва. И ако беху у сељачком руву опет се видело, нарочито за једнога да је војник, јер на питање мајора Т. Поповића, где и колико има бугарске војске, он је одговорио:

„Ако имате карту ја ћу вам показати а ви ћете на карти видети.“

Тај сељак што се разуме у картама, доцније је признао да је гардист бугарски.... Па ипак Т. Поповић није их стрељао.

А г. Фон Хун се тужи како Бугари нису имали никаквих шпијуна![2]).

Кад већ поменусмо Тепош да свршимо што има да се за данашњи дан забележи на тој позицији.

[1] Чудновето, а г. Хорстиг баш због тог шумадијског артиљеријског пука и његовог „одступа“ тражи од г. Т. Поповића један пешадијски пук да га стави позади свог левог крила.

[2]) L. c. стр. 186. „Eine andere Mangelhaftigkeit bei dem bulgarischen Heere, die ich mir nie habe erklären können, war *das gänzliche Fehlen eines Kundschafterdienstes.*“

Ноћу између 11-ог и 12-ог Новембра око 2 сата после по ноћи избачено је „неколико пушака“. У рапорту који је о томе поднео командант II-ог бат. II-ог позива нишког, поручник Милан Вучковић, не стоји ни ко је те пушке избацио, ни где, ни против кога.

„Међутим — прича г. Т. Поповић у свом пом. писму — њега су тих неколико пушака жестоко узбуниле као што доказује следећа сцена:

„Ноћ је. На један пут ето ти Милана у моју колебу.

„— Молим, г. мајор, што сте ме звали? —

„— Боже сахрани. Нисам вас звао! —

„— О, а мени један војник донесе писамце *па каже наредио* г. Мита да одмах дођем к вама.

„— Па добро, камо то писамце.

„— Он поче превртати по џеповима па кад виде да ја чекам, а он рече:

„— Знате, како сам по мраку ишао низ брдо, па се скотрљам по овом камењару, и писамце, које сам држао у руци, испустим.... Тражих га, тражих. пипах и пипах па га не могох наћи.

„— А познајете ли војника који вам га је донео? —

„— Е, од куд ћу га познавати? —

„— Добро, добро. Одморите се мало па се вратите на своје место.

„— Шта? Зар не могу остати овде? Ето ти, што је мени најтеже то ме снађе. да се морам ломити ноћу по овом камењару.

„— Не иде другчије. Не били долазити. А у осталом ни овде ти није лакше! —“

„— — — — — — — — — — —

„Непријатељ није стајао скрштених руку. 12-ог Новембра око 4 часа по подне отпоче жесток напад на Нешков вис код Цариброда. Крвава и неравна борба продужила се

до у сами мрак. Ја сам ту борбу посматрао са свога крајњег десног крила, очекујући исход борбе. И, у колико сам из даљине могао оценити положај наших трупа, *губитак те позиције лежи ипак у оскудици јединства рада. Док се један пук бије, стоје остали без употребе и дејства.*"

Ми ћемо мало даље видети да ли је ово истина, и за што је опет тако било, а овде само још неколико речи из писма г. Т. Поповића:

„Ни Командант шумадијске ни онај дунавске дивизије не ступише самном ни у везу ни у споразум."

Ово је у толико чудноватије што је „Командант одбране Пирота" у Тепошу и данас (12. Новембра) писао Команданту Нишавске војске ово:

„Ја стојим са једним батаљоном друге класе на Тепошу кроз који пролази пут од Берковца за Пирот. Иза мене десно тај се пут обилази другим од Петерлажа. Ма који од ова два пута ако буде узет, *изволте знати* да: прво, непријатељ долази за леђа свима позицијама око Цариброда, и друго, има Пирот пред собом отворен.

„Са једним батаљоном држати везу са Ржанским одредом и бранити ова два пута, ствар је са свим илузорна и *смешна*. Ја вам најпокорније и најозбиљније обраћам пажњу на ово, јер за нашу позадност ова два пута ни мало нису мање важности од друма софијског. Ваш понизни

Тодор Поповић мајор."

Сигурно у след овог писма са Тепоша, пуковник Топаловић потписао је једну наредбу Команданту Шумадијске дивизије да, у споразуму са Дунавским дивизијаром, образују од својих дивизијских ескадрона реле који ће их везивати са Тепошем и Ржаном до крајњег левог крила, и у десно до друма за везу са средином положаја. Тако исто писао је под истим датумом и пуковнику Хорстигу и мајору Аксентију у Ржану, али ја се бојим да та сва три писма нису ни екс-

педована адресантима, јер ако сам добро чуо, *оригинална* та писма налазе се и сада у архиви Нишавске војске...

Ако је то истина, онда је штаб нишавски 12. Новембра, још пре битке на Нешковцу, имао толико посла, да није знао где му је глава.

И то је са свима појамно.

Требало је непрестано џуприти у телеграфу, безбројне заповести из Пирота примати, копирати за све дивизије, разаслати, примати од њих одговоре на сваку, редигирати из њих одговоре за врховну команду, која сваких 10—15 минута ургираше, управљати утврђењима, расправљати спорове à la Бинички и Хорстиг итд. итд.

Тај Нишавски штаб није могао ни ноћу између 11. и 12. Новембра једног ока склопити, а већ дању то се по себи разуме.

Ево доказа, ако треба, о колосалном послу који је имала команда Нишавске војске.

Тек што је свршен разговор између Краља и пуковника Топаловића у телеграфу, ваљало је оно што Господар нарећује, расписати свима дивизијама.

Тај распис могао се разаслати тек у два сата после пола ноћи. Ево шта се у њему каже свима Командантима дивизија:

Настати најенергичније да се утврђења до зоре свуда начине, а сутра рано нека референти енжењерије и шефови штабова допуне што би још требало утврдити. Командант моравске дивизије нека нареди да се у долини Нишаве, а између ове и друма, начини јак ров и тај поседне.

Употребити све мере и средства да се морал код трупа уздигне, како би се могао дати упоран отпор непријатељу.

Настати да се војницима уредно издаје храна а и пиће, ракија или вино, и ово, у колико га не би било у магацинима војним, нека се одмах куповином набави.

Нека се војницима често повторава колико је срамно и штетно по српски народ и српску државу да кукавички испред Бугара бегају, а нарочито нека им се каже од колике је важности *политичке* за земљу и за част српског оружја да се храбро и упорно бране у садашњим положајима и да ове пошто по то одрже.

Да се ни по што не изостави употреба оних енергичних мера противу бегунаца и „прстенаша“ (sic[1]).

Препоручити највећу пажњу да се пешадијска ватра отвори само на сигурној даљини; артиљеријску употребити што је могуће јаче, ломећи тако поредом све највише грозеће „предмете“ Несигурне трупе ставити под картечну ватру. Распоред у бојном поретку да је такав да има што јачих „резерви“ за сваке случајности. Ради утврђивања нека се алат из депова изда војницима.

Да се пошљу извешћа о радовима око утврђивања, о распореду трупа на положајима, о моралном њином стању као и о томе да ли команданти имају вере да ће се оне добро бранити у садашњим положајима, да ли верују да ће ова одбрана имати успеха. Нека уједно јаве јесу ли им трупе данас уредно добиле храну и пиће, и да ли ће сутра уредно добити, а треба настати да им се ово уредно издаје. То извешће треба да он (Топаловић) прими најдаље до 6 сати у јутру.

У случају борбе нека шаљу што чешћа извешћа, а Командант Нишавске војске налазиће за време борбе иза левог крила оне половине своје војске, која је на левој обали Нишаве.

Сутра да се изашљу, нарочито на крилима и боковима, што даље извиднице рад откривања непријатеља у тим правцима. — — —

Много је тражио пуковник Топаловић овом наредбом од дивизијских команданата, али он није имао куда, и од

[1]) Тешко свима који имају по који прстен на руци.

њега се толико исто тражило. Најзад све разумем и које како, само не могу да замислим *како* су дивизијари према овој наредби разложили *војницима политичку* важност упорне одбране у садашњим положајима, када је за војника у мирно доба самртни грех и разбирати о политици, и када се педесет година попује са најнадлежнијих места да нико у целој држави осем владе, не треба да се меша у политику, него „сваки да гледа свој посао." Господе, како једна ратна ситуација, за неколико сати створена, може да обелодани сву ништавост једног политичког система, по коме се нека држава управљала читаве десетине година!...

Па онда оно ургирање којим се траже рапорти, за које требају читави дани да се савесно прикупи цела нужна грађа. Најближи дивизијари примили су горњу наредбу команданта у $2^1/_2$ сата после пола ноћи, а у 6 сати треба да су њихови одговори већ у рунама г. Топаловића — наравно, јер он „најдаље" до 7 сати треба да пошље све одговоре у Пирот у једном свом одговору.

Ни највреднији на перу дивизијар г. Мишковић није могао пре $7^1/_2$ сати сести да пише свој одговор у Планиници.

Ево шта има у том његовом писму:

Положај на десном крилу заузет је са једним моравским и три дринска пука и то: моравски са фронтом Цариброду, пети и четврти дрински са фронтом Трну (пети на левом а четврти на десном крилу до Нишаве) а шести пук у резерви; две батерије у првој а две у другој линији за фланковање. Положај се утврђује и од части је утврђен. Има јаку махну што је доминиран са висова на 2000 метара.

Вис изнад Срећковца може служити за прихватање десног бока.

На десном крилу моравскога пука ваља имати артиљерије као и на фронту његовом једну батерију. Ово би требало допунити из „тамошње" артиљерије.

Моли да му се тачно одреде трупе и команданти који

под његову (Мишковићеву) команду спадају и да им се ово јави[1]). Шта је с коњицом према Трну?

Наредио је стрељање бегунаца и прсташа и о извршењу јавиће.

„Наложно“ је требовање пића.

Хлеб и муниција попуњена код трупа. У муниционој колони има артиљеријске муниције потпуно, а пешадијске још око 60—70.000 метака.

Морал код трупа није добар, особито сада после толиких губитака у официрима. Највећа је махна што пуцају на велике даљине а не нишане, па када дође решавајући моменат, немају муниције и одступају.

Наредио је да се само по команди пуца и добро нишани, а да се позади бојнице постави ланац који ће убијати бегунце... — — —

У другом свом рапорту од овога дана, пуковник Мишковић детаљно јавља *стање муниције* за сваку трупу дринске дивизије (то ћемо видети мало даље из рапорта г. Топаловића врховној комади о муницији) па онда вели да је *морал* у последњим борбама знатно опао, но у след стрељања бегунаца и прсташа уздићи ће се, а он је, према наредби Врховне Команде од пронађених бегунаца и прсташа, стрељао код *петог* пука рез. редова 1-ог батаљона Р...... Ј...... из Јабучја среза тамнавског и рез. редова 3-ег батаљона С...... Д...... из Г. Мушића среза колубарског окр. ваљевског; код *четвртог* пука: из 2-ог батаљона каплара М..... Р...... и редове М...... Р..... и В..... Р...... (последњи је бегао но послата је патрола за њим); из 3. батаљона редова В. К. из Брајковића окр. ужичког, и Д. М. из Папратишта. Из 4-ог (?) батаљона поднаредника М. из Оклетца и редова В. В. из Дубнице.

[1]) Изгледа да је г Топаловић за десно крило своје војске урадио оно што за лево није хтео да уради, ни по изричном предлогу пуковника Виничког, т. ј. да је одредио једног команданта за цело крило, за обе дивизије.

Још је стрељан један војник 2-ог баталона V-ог пука; име ће се касније доставити.

Из V-ог пука није „још“ нико стрељан.

Храна се пређе није могла редовно доносити због велике даљине, са које се превлачила, слабе коморе у опште, а нарочито због честих покрета и бојева. Сада се уредно издаје и он (Мишковић) је предузео мере да се и у будуће редовно издаје. Такође и за пиће предузете су мере да се још данас по могућству довуче и војсци изда.

На утврђењу се једнако ради, важнији послови посвршавани су на брзу руку, а ово су продужава заједно с отварањем путова за батерије. — — —

Штета што у овом важном рапорту г. Мишковића нема једне ситнице поменуте т. ј. да ли су ови бегунци и прстаси који су стрељани, стрељани после извршених „судских формалности“ или без тих „формалности“ као што изгледа по ономе једном што је стрељан, а још му се ни имена не зна....

Од Дунавске и Шумадијске дивизије *нема раиорта* о овим стрељањима. Пуковник Милован С. Павловић јавља да у повереној му Моравској дивизији нема *за сада* ни једног прсташа или бегунца, но ако би се који такав случај десио, он ће поступити по наређењу . . . Пуковник Прапорчетовић такође јавља да по постојећој наредби није ни једнога прсташа нити једнога бегунца... стрељао! Хвала Богу!

Али хајдемо даље.

12-ог Новембра, у 10 сати и 15 минута пре подне догодило се нешто врло важно. Начелник штаба врховне команде и Краљев. Српски Министар војни, почасни ађутант Његовог Величанства, ђенералштабни пуковник Јован Петровић — *иомислио је на утврђивање Пирота; равно 48 сати пре него што су Бугари са целом бугарско-румелијском војском стигли пред Пирот...*

У депеши од 12-ог Новембра у 10 с. 15 м. он наређује команданту Нишавске војске да пошље: дунавску пионирску чету с алатима деповим (?) у село Бериловицу на десној страни Нишаве, а моравску пионирску чету с алатним деповом пред пекарнице Пиротске. Уз њих и дотични референти енжењерије да дођу. Ово да изврши одмах ако му ове команде нису преко потребне.

А ако јесу?

Шта је знао сиромах командант Нишавске војске? Он је морао овако важну наредбу да одмах саопшти „дотичнима." Ми смо видели шта је одговорио потпуковник Р. Путник у место свога команданта, који још не беше код својих трупа, за дунавску пионирску чету. Пуковник Милован С. Павловић јавља, у 6 сати у вече, да је моравска пионирска чета радила цео дан на вису Куклову, да је то вече позвата у Срећковац и да ће је сутра, заједно са рефер. енжењ. потпуковником Луковићем послати тако, да буде до подне у Пироту.

Е, па опет добро. Од 13. Новембра у по дне до 14-ог у 8 сати изјутра, када ће бугарска војска прећи границу, остаје таман 20 сати, а за толико времена за цело се може утврдити Пирот кад већ то није учињено за време када је цела војска лежала беспослена у Пироту и око Пирота.

Није вајде, и ако нам се хита да побегнемо из овог хаоса, опет се морамо мало зауставити на енжењерским радовима наше војске.

Да се у тој цељи вратимо на почетак рата и да пропратимо једну, макар коју пионирску чету, кроз све фазе њеног *мученичког* живота у овом рату.

Да узмемо примера ради дунавску „дивизијску енжењерију" којом је управљао мајор Тодор Весић — јер је све једно, што је она препатила, то важи са малим изменама и за све остале пионирске чете.

Еле чујте само:

2-ог Новембра није чета имала никаква посла. За то је сигурно ађутант енжењерског референта поручик Ђурко Филиповић послат од командата дивизије да однесе једну заповест команданту VII-ог пука. Он је *сам* наишао на месту где се од друма одваја пут за Лукавичку реку на пет бугарских коњаника, и напао је на њих. Тројица побегоше а двојица му се предадоше и положише оружје.[1])

3-ег Новембра чета је сву ноћ копала стрељачке ровове на положају VII-ог пука на Видену, и саранила је погинуле.

4-ог Новембра, после два дана марша и једне ноћи копања, чета се није могла употребити за утврђивање положаја на Три Уши, где је тако каменито, да су се само могле градити бусије од камена, што су сами пешаци и радили.

5-ог Новембра у̓ вече употребљена су три вода пионирске чете *за предстражу* на самом софијском друму, испод Три Уши, за то, што се ту десило Његово Величанство, а међутим друм није био затворен никаквим трупама осем дивизијског ескадрона, који је био напред истурен, а међутим „још се није била постигла веза са дринском дивизијом.“

6-ог Новембра отишао је мајор Весић на Чепањ ради утврђивања и нашао на њему један батаљон, снег и маглу, тако, да се није могло имати никакве оријентације. Толико је само видео да се на том вису не може развити више него две чете.[2]) У осталом вис је по себи грдним камењем као бусијама био врло јак положај. Ипак је г. Весић хтео послати једно одељење пионира да га још боље утврди, али чим је сишао са Чепња добио је заповест од шефа штаба да утврди вис изнад и позади села Драгомана. *Овај је посао рађен целу ноћ*, и

[1]) Овај је факт тако занимљив да ће нам се опростити што га умећемо овде, и ако нема свезе са оним што овде хоћемо да покажемо.

[2]) А г. Хорстиг је тамо послао пет батаљона, као што смо видели.

7-ог Новембра до после подне био је свршен. Пред вече нов налог од дивизијара: да се утврди вис на североисточној страни кланца. *Целу ноћ између 7-ог и 8-ог Новембра* подизана су ту утврђења.

8-ог Новембра сви стрељачки опкопи беху подигнути са потпорним заклонима и таман да се отпочне утврђивање резервног положаја, у 10 сати пре подне, заповест од дивизијара: да се овај тек утврђени положај напусти, а трупе да се повуку у Калотину. Ту је мајор Весић добио заповест да иде одмах у Пирот са својом командом, *да се јави најстаријем официру који тамо буде.* *) У 10 сати ноћу стигао је у Пирот. Али је тек сутра дан

9-ог Новембра добио заповест од начелника енжењерије у врховној команди *да са четом отпочне израду* разног облажућег материјала од прућа: *фашина, корапа сапских, и шаначких.* **)

10-ог Новембра у 2 и по по подне заповест од дивизијара: да чета дође у Калотину и да се јави пуковнику Стокићу. У 9 сати ноћу стигао је на место, није нашао ни Стокића нит' икога од IX-ог пука, па се вратио у Цариброд у 11 сати ноћу. Ту се јави свом дивизијару и начелнику енжењерије врх. команде, од којих у 1 сат после пола ноћи добије заповест: да се врати у Мали Јовановац и ту да чека даљу заповест.

11-ог Новембра један официр доноси заповест *Шумадијског* дивизијара да се *дунавска* пионирска чета врати из Јовановца у Обреновац. Она то учини. Мајор Весић потражи у Обреновцу г. Биничког, не нађе га; после подне нађе свог дивизијара и овај му заповеди да утврди Чиноглавски вис. Он се врати с четом у Чиноглаву *и радећи целу ноћ до зоре* утврдио је Чиноглавски вис.

*) Ово је због аудитора Панице.

**) 9-ог Новембра!!! Ах Тотлебене!

12-ог Новембра дође шеф дивизијског штаба на то утврђење, и нареди мајору Весићу да иде напред на лево крило (у лево од Нешковог виса) над село Петерлаж, где је био VII-ми пук већ развијен у ланац. Чета пионирска ушла је с алатом у ланац и подигла је стрељачке заклоне. У 1 сат по подне заповест: да се врати у Пирот и да се јави потпуковнику Магдаленићу. Мајор Весић нареди командиру чете да доврши започети посао, па онда да иде у Бериловицу, а сам оде у Пирот. Чета је свршила посао, *маширала целу ноћ* и 13-ог Новембра освануло је у Бериловици.

Међутим 13-ог Нов. беше потпуковник Магдаленић наредио мајору Весићу да утврди *Нишорску* косу са затвореним утрђењем за две чете и 6 топова. Чета је стигла на Нишорску косу у 1 сат по подне, али *мртва од умора, непрекидних маршева и радова и дању и ноћу*, није то после подне *могла* ништа друго учинити, него обележити ватрену линију за једну чету и три топа, *јер означени терен не дозвољава по својој конфигурацији* веће утврђење. Командир је *морао* оставити људе да се бар ову ноћ мало одморе.

14-ог Новембра „кад је наређено опште напуштање Пирота“ (?) мајор Весић остави своју чету да продужи трасирање и профилирање, а он сам похита у Пирот да јави свом дивизијару какав је задатак добио од врховног енжењера. *Али пуковник Хорстиг му заповеди да он са својом четом* **запали** *стари део Пиротске вароши, тако звану „Тију Бару“*.... Он повуче своју чету са Нишорске косе, и распореди је по вароши да изврши заповест.... Срећом стигне друга заповест команданта Нишавске војске која је ону Хорстигову опозвала, и пијонирска чета се опет скупи те оде до Суводола.

15-ог Новембра утврђивала је теренски басамак спрам села Суводола за један пук. Ноћу између 15-ог и 16-ог утврдила је вис над селом Понором.

16-ог Новембра заповест да иде на Плочу. Чета се одмах кренула. и

17-ог Новембра стигла на Плочу. Одмах отпочела радити анпласман за 6 топова.

18-ог Новембра довршила тај анпласман и отпочела редут за један батаљон.

19-ог Новембра заповест: да чета остане и продужи посао на Плочи а мајор Весић да иде у Ниш где му је потпуковник Магдаленић дао задатак:

да утврђује околину Ниша!...

Ето то је историја једне пионирске чете наше у овом рату. Зар она не баца бенгалску светлост на целокупну нашу енжењерију и њенога шефа у овоме рату?

Али нас та ђавоља пионирска чета далеко одведе. Да се вратимо у штаб Нишавске војске, јер ми његову муку нисмо ни у пола испричали за 12-ти Новембар.

Пуковник Топаловић, знајући са каквим се нестрпљењем чека у Пироту одгорор на питање *о стању муниције*, није могао сачекати податке од свију дивизија, него чим их је добио из три, он их је груписао и доставио.

Ево како смо стајали с муницијом 12-ог Новембра пре борбе на Нешковом вису:

I. *Шумадијска дивизија.* У X-ом пуку сваки војник имао је по 120 метака на рукама, а осем тога и 24 сандука пуна у муницијској колони. XI-ти пук имао је потпуну муницију и „на рукама“ и у муницијској колони. XII-ти пук има потпуно ручну муницију, а у муницијској колони фали му 48 сандука. Код артиљеријског пука и дивизијског ескадрона има потпуно.

II. *Моравска дивизија.* У муницијској колони 242.000 фишека за модел 80-те год. 840 граната са фишецима за 9 см. озадњаке: 792 гранате са фишецима за спредњаке

тешке и 661 граната за брдске топове. Осим овога у оном делу муницијске колоне који је послат у Трн 60.000 фишека за пушке и 300 граната за брдске топове. Код пешадије, у првом пуку по 120 фишека на војника и по 50 на коњима; у четрнајестом пуку 232.000 фишека на рукама а 66.000 у штабној комори дакле свега 298.000 фишека. Код артиљерије позадне 356 граната, 175 шрапнела, 7 *картеча*, 535 фишека и 600 франц. опаљача; код три пољске батерије 744 гранате, 23 картеча, 767 фишека и 800 опаљача. —

III. *Дринска дивизија.* Артиљериска муниција попуњена је код батерија осем тога у муницијској колони било је на сваку батерију по 500 метака.

Пешачке муниције код четвртог пука по 120 метака на рукама; код петог толико исто и у комори 168 сандука: код шестог пука потпуна муниција на рукама и 78 сандука у комори. У муницијској колини имало је око 60.000 метака. —

Овај рапорт завршује г. Топаловић тиме да од Дунавске дивизије још није добио никаквог извешћа о стању муниције.

Међутим и ако г. Хорстиг у ово доба још не беше код својих трупа да би могао поднети своје податке, сигурно је да је Дунавска дивизија односно муниције горе стајала него икоја друга.

А ове три дивизије као што видесмо не беху ни мало у бриљантном стању муниције. Та то беше једва довољно за две озбиљне битке на целој линији. па и то ако би једна дивизија другу помагала муницијом.

Изгледа да је ово била и Краљева прва мисао кад је прочитао Топаловићев рапорт о муницији, јер у 8 сати и 20 минути пре подне Врховни Командант телеграфише команданту Нишавске војске, да нареди сваком дивизијару који има пуну муницијску колону, да се из ње може попуњавати

и штабна муницијска колона других дивизија. Ово да се саолшти што пре.

Пуковник Топаловић је ово одмах саопштио свима дивизијарима.

У 11 сати 5 мин. пре подне телеграфише му начелник артиљерије пуковник Богићевић само ове речи:

„Што је могуће највећа штедња муниције.“

Мора да се пуковник Топаловић горко насмејао кад је испод тих речи резигнирано написао

„Наређено је већ“....

Међу тим стиже једна вест и од наше коњице, прва данас. У њој потпуковник Симоновић јавља да једно бугарско одељење од 2—3 батаљона наступа висом који дели Лукавицу и Нишаву. Он је о том известио и најближег команданта.

Штета што на једном данашњем рапорту пуковника Бичичког нема записан сат одашиљања, те да би се знало кад је писан. У њему Шумадијски дивизијар јавља Команданту „целокупне“ војске, да се Бугари прикупљају у великим масама на висозима над Милојковцем и баш онде где су били Дунавци, који безразложно напустише своје положаје и повлаче се још и сад далеко у назад иза његових положаја, остављајући му лево крило отворено. Пуковника Хорстига тражио је целу ноћ и јутрос, па га до сад нема. Сви су изгледи да ће Бугари напасти на његове положаје, с тога је прека потреба, да му се пошљу два брдска топа и бар два батаљона из моравске дивизије, који треба форсираним маршем да дођу на вис над Милојковцем, а дунавској дивизији да се изда најстрожији налог да *држи* висове лево од њега ка тепошком путу. У опште преко би потребно било да се обрати пажња на лево крило, јер по кретању бугарске војске и скупљању маса највероватније је, да ће покушати да продру ка Крупцу, док међутим у долини Калотинске реке

(Нишаве) само могу демонстрирати, и тамо јамачно не прети никаква опасност.

Кад човек прочита све жалбе пуковника Биничког које је дизао противу дунавског дивизијара само данас 12-ог Новембра, и кад види какав је хаос владао у тој дивизији — онда треба да потражи званичну релацију дунавске дивизије или њен оперативни дневник, па да само у њима прочита тај један дан. По њима ништа уредније и лепше него што је била Дунавска дивизија 12-ог Новембра. Она је била на левом крилу Нишавске војске, услед распореда пуковника Топаловића, она је поседа Ковачево брдо и Голему Царину држећи везу десно са шумадијском дивизијом, која се налазила на Милојковачком вису и на Нешковцу, а лево са трупама II-ог позива, које су поселе код Ђурђеве главе положај на Берковачком друму. На овом положају остала је 12-ог Новембра ова дивизија *не узнемирена* од непријатеља. Међутим како је овога дана шумадијска дивизија, у след напада непријатељева, напустила свој предњи положај на Нешковцу, то се и дунавска дивизија, у след налога, повукла!

Како то лепо, чисто, углачано изгледа, а ми смо видели колико је муке стало, док је дунавска дивизија враћена на лево крило, ми знамо, да „оне трупе“ другог позива нису биле на Ђурђевој глави него на Тепошу, да дивизија са тим батаљоном није имала никакве везе, и ако је мајор Т. Поповић онолико мољакао за то. Али најдражеснија је радост званичне релације што непријатељ данас није *узнемиравао* дунавску дивизију. А што је напао на Шумадијску дивизију, и што се она сама очајно бије, шта се то тиче г. Хорстига? Сигурно је сад он мислио „не можемо ни ми свуда; ми смо своје учинили“ ако није исказао као г. Бинички пред Сливницом.... На сваки начин је мислио, ако непријатељ потисне саме Шумадинце, што је врло вероватно, онда ће и он имати разлога да се даље повуче.

Да видимо каква је била та данашња борба Шумадинаца ?

Око 4 сата по подне отпочео је напад Бугара на Нешков вис. Бинички се у то доба налазио на свом „главном“ положају, на „Делу,“ код артиљерије, која је одмах почела дејствовати на противника *у колико се видео* преко превоја између Нешковог виса и оштре Чуке, одакле је напад у главном вршен. Прегледност је у опште спречавао сам терен, који је изломљен и незгодан, а и ситна шума којом је обрасла северо-источна страна Нешковог виса, јужна страна оштре чуке, па у превој, преко кога води пут из Цариброда у Милојковац.

По извештајима и релацијама Команданта XI-ог пука, надирање непријатеља који је нападао са два пука (шестим и осмим) у јачини од осам батаљона, било је снажно, но и наши су се ипак до мрака добро држали, и први је напад противнички био одбијен. *Но пошто је непријатељ у сами мрак још јаче надро, и наши га дочекали прса у прса, настало је комешање и борба је вођена хладним оружјем, очајна!....*

Тек када је XII-ти пук почео измицати, настао је критичан моменат, *и опште одступање извршено је у нереду*. Једини поручик Мијаило Живковић са једним делом свог батаљона стајао је још према противнику и остао је касно у ноћ на положају, док нису сви остали делови одступили.

У току саме борбе пуковник Бинички молио је пуковника Хорстига да олакша борбу његовим трупама, но он му је одговорио овако:

„Ваше писмо стигло ми је тек у $5^{1}/_{4}$ часова, те по томе доцкан је било. А у истом тренутку чуо сам узвике „Ура“ на страни вашој, и држао сам да сте Бугаре потисли, те је сад и с друге стране излишно. *Овде је терен врло рђав јер је сам камен* (?!!) У исто време молим вас известите ме о резултату ваше данашње борбе *да се могу управљати*

Пуковник Хорстиг с. р.“

Међутим мајор Цинцар-Марковић, као Командант положаја на Нешковом вису тврди: да противник с онаком енергијом и снагом не би смео на Нешков вис наваљивати, да је у току борбе ма какав покрет учињен са трупама дунавске дивизије, јер би дејство њихово са стране, на којој су стајали, морало побудити противника да се и о себи и свом осигурању стара. Али од свега тога није било ништа, и за то се борба на Нешковом вису морала свршити овако жалосно. Али не само командант Нешковог виса говори овако.

Ево да видимо шта прича један војник из деветог пука о овој борби:

„*12. Новембар.* — Овога дана дунавска дивизија је лево од Нешковог виса, на коме је XI и XII пешад. пук. IX-ти је пук напред, а XII на највишем врху на „прегледишту.“ Лево од овог пука био је XV пук; који је јуче са нижег виса између Цариброда и Нешковог виса одступио, па затим и одавде негде одступио. Лево је дакле дунавска дивизија и то до Нешковог виса, лево на вису IX-ти пук, а до њега даље лево VII пук. Да ли је XI пук упућен да помаже IX-ти пук на оштрој Чуки, као што Билимек каже, то је питање, јер је 12-ог изјутра стајао на оном положају, који је затим IX пук заузео. Потом је отишао на Нешков вис. Но и да је упућен да помаже, јасно је како се у дивиз. штабу знало стање IX пешад. пука у вече. Као што штаб није имао појма о његовој борби, нити о јачини противничке снаге, иначе би послао помоћ, тако није ништа знао ни о томе да је IX-ти пук морао да одступи испред 3 пута јаче силе, не рачунећи бугарску артиљерију.

„Овога дана имали су борбу XI и XII пешад. пук шумадиске дивизије, а дунав. дивизија стајала је мирно лево и гледала борбу они 2 пука скрштених руку. Сигурно је размишљала о одступници. Шта више, командант дивизије позвао је к' себи пуковске команданте, који су га дуже вре-

мена тражили позади на височима, али га нађоше у једном придољку са ретком шумом. Одавде никако није могао имати прегледа над својом дивизијом. Један официр дунавске дивизије видио је овога дана ово: пре подне оних бугарских 4 батаљона, што су заузели јучерашњи положај IX пука, остали су ту. Додате су 2 батерије. Према Нешковом вису остала су она два батаљона, што су јуче онако брзо отерала XV пук са нижег виса. Додати су овим бугарским трупама јошт 2 батаљона. У почетку су само два бугарска батаљона напали на Нешков вис, али их је XII пук одбио. Затим су дошла јошт два батаљона и ударили на XII пешад. пук са северне стране, на лево крило. Овај пук пак, посео је био Нешков вис противу свију тактичких правила. На име, страна Нешковог виса на правцу противничког напада обрасла је шумарцима од подножја до близу врха. Батаљони XII пешад. пука, а затим и они XI пука поставили су ланац на задњој ивици и тиме дали прилику свима 4 бугарским батаљонима, да заклоњено узиђу уз стране Нешковог виса, и да се тако рећи изненадно појаве ланцу на задњој ивици шуме. Настане јака борба и оба пука одступе са Нешковог виса на први позадњи, а Бугарски батаљони заузму Нешков вис. Овде су дакле одступили 6 батаљона потпомогнути артиљеријом, испред 4 бугарска, па извештач Билимека, српски официр није нашао за нужно да то каже, као и погрешно заузеће положаја, а могао је управо да слаже, да је IX пешад. пук, који се јуче са своја два батаљона борио противу 6 бугарских и шрапнелске и артиљеријске ватре, не потпомогнут ни артиљеријом ни пешадијом, рано повукао. Ми ово навалично наводимо опет овде за то, што су се извесни старали да докажу несталност IX пешад. пука, а велику наду полагали су на XI пук. Али каква разлика?!

„Овога дана у вече, наређено је да дунавска и шумадијска дивизије одступе и да на вечерашњем положају оставе: шумад, дивизија X пешад. пук, а дунавска дивизија један батаљон VII пешад. пука. Даље је наредио командант

дунавске дивизије команданту IX пешад. пука, да преда пук најстаријем батаљоном команданту, а он да остане код предстраже. Мисија му је, да учествује у обележавању привремене демаркационе линије, које предстоји.

„Напослетку овога дана била је интересантна наредба команданта нишавске војске, која наређује, да ће се сваки командант на одговор узети, ако одступи. Даље да се позади борећих се поставе сигурни војници, да убијају војнике који бегају. Ово наређење било је и излишно и погрешно. Војска је досадашњим поразима клонула духом, а непрестаним маршрањем тамо амо и малаксала. Више је од половине тако званих петомесечара, а у самој ствари тромесечара, јер министри ни једну партију нису држали дуже на вежбању од 3 месеца. Таква војска не може се назвати дисциплинована, а од идеје пожртвовања је далеко. Дотле је доста официра и подофицира изгинуло и тешко је ред одржаван. У место да се разабрало и оценило, зашто је дунавска дивизија стајала одмах лево скрштених руку, препоручују се да се убију они, који су чинили онолико, колико су према приликама и њиховом стању могли.“ — — —

Најжалосније је, вели пуковник Бинички на дотичном месту, што су и његове трупе у овој борби у неколико клонуле, јер се сад први пут појавише и у овој дивизији пр-стаоци, у XII-ом пуку у знатном броју, а у XI-ом пуку, поједини случајеви.

По нашем мишљењу има двоје још жалосније од тога: прво што ни сам Бинички не шиље она своја четири батаљона у помоћ, која је имао на главном положају, него пушта да му се оних 5 батаљона на Нешковом вису сатру, растроје и деморалишу, а друго је факт: да се пет батаљона на Нешковцу гуша са непријатељем, прса у прса, бије се очајно хладним оружјем, и све то гледа својим очима цела Нишавска војска, четири дивизије, и нико, ама нико да им притрчи у помоћ; командант Нишавске војске који обећава

синоћ Краљу да ће се *упорно* држати на овим положајима, стоји, окружен грдним бројем виших официра, и *гледа* очајну борбу на Нешковцу, и не наређује ништа, ништа! Њихов рођени командант дивизије неће да им похита у помоћ са своја четири батаљона, који су му још у руци, он стоји на позадном „главном" положају, као да смо ми икад у овом рату држали „главни" положај, пошто нам је истакнута трупа потучена!

Код таквог заповедања у битци није ни мало чудо, што су и храбри Шумадинци, који су се гушали с непријатељем, морали почети и сами да иду у „прсташе."

Губитци тих храбрих пет батаљона у овој краткој битци на Нешковцу износе *575 људи*, то значи 17% целокупног бројног стања.

Али то ништа не мари. Могло их и 50% погинути, бити рањено или заробљено, опет нико не би ни демонстрирао њима за љубав, а камо ли да се озбиљно бије.

Па кад тако равнодушно гледа цела војска губитак Нешковца, за што је истакнуто тих 5 батаљона на тај вис? Зар они *сами* да задрже целу бугарску војску? Ама зар ни артиљерија са осталих позиција није помагала? Не знам. Забележено је само, да је моравски артиљеријски пук ове борбе изгубио једног стројевог *коња*, и да је утрошио 142 гранате, докле су она три батаљона XII-ог пука утрошила 92.556 а два батаљона XI-ог пука 54.000 метака. Брдска батерија, која је са толиком муком измољена за Нешков вис, одступила је још у почетку борбе, и до дана када је дивизијар у Црноклишту писао своју релацију за цео рат, није поднела ни једног рапортића за што је одступила тако брзо. Наравно, у нас су и брдски топови светиња, заставе! Како би се они изложили да падну непријатељу у руке? А што је капетан Мијаило Катанић остао сам, убијајући Бугаре из револвера, и ако је већ имао две куршумске и три бајонетске ране, докле га са свију страна нису опколили

и ухватили, шта је то, зар то вреди колико један брдски топ? Ко зна да ли није било некога, који је рекао, да је капетан Катанић „луд" што се после толиких рана дао још и ухватити? Уздајмо се, да тако без срца није био нико, али факт је, да ни у једном *нашем* рапорту, ни у једној релацији, које сам могао видети, нисам нашао *ни једне једине речи о јунаштву капетана Катанића*, докле га сви извори с бугарске стране помињу као редак пример српскога јунаштва. Или је баш у томе и узрок нашег ћутања?

Али ако нема никаквог рапорта о томе, сачуван је важни рапорт капетана Ђ. Стејина, на коме нема ни датума, ни места, ни сата одашиљања, али се види да је данашњи, јер се у њему каже: Патрола вратила се натраг и јавила да је брдо, које су бранили XI и XII-ти пук напуштено. Од прилике две чете концентрирале се код малог моста и одоше страном на друго брдо где је десети пук. Поднаредник Милан Пауновић из 4-те чете (ког бат?) XII-ог пука каже да је последњи сишао са брда где је XII-ти пук стајао. Патрола је нашла код малог моста две пушке Маузер Кокине, један сандук с муницијом (1000 метака) и две фишеклије...

То је све, што сам ја с *наше* стране могао сазнати о борби на Нешковцу.

Да видимо, како се она представља са противникове стране.

У књизи потпуковника *Хунгербилера* [1]) има само неколико врста о борби на Нешковцу:

„Једно српско одељење беше истакнуто на западној главици Нешкова, која се налази на северозападу Цариброда, 2000 метара од варошице, која је по томе била у домашају српске дањне ватре. Са виса пуцали су Срби више пута у варош пошто је бугарски главни стан већ био у њој. С тога

[1]) L. c. стр. 135.

Кнез заповеди да се тај вис отме. Одредише два батаљона с деснога крила да то уради. Када су ови јуришали на Нешков вис дошло је до гушања. Кад је српски капетан *Катанић* видео да ће непријатељ да му отме заставу, он је зграби да је лично брани и убио је неколико Бугара из свога револвера бранећи заставу. Кад је и сам рањен пао, имао је још толико присуства духа да заставу преда једном подофициру који ју је спасао. Када су Бугари ухватили капетана Катанића, њему је липтила крв из две устрелне и три бајонетске ране. Кад је швајцарска војна мисија дошла у Софију чула је где сви бугарски официри са хвалом говоре о томе јунаку из непријатељске војске. И Кнез га је одликовао нарочитом визитом у болници.“

Много је опширнији г. фон *Хун* [1]) али наравно што говори о свему и свачему, чак и о туберкулози шпанскога краља Алфонза, који је тих дана умро. Али ипак у овој глави његове књиге има доста којечега што је илустрација погрешака које је учинила Нишавска команда, као и иначе занимљивих података.

„Не толико из обзира на умор наших трупа — вели г. фон Хун — колико због тешкоћа за снабдевање војске храном, и због концентрисања целе војске за упад у Србију, провели смо два дана у Царибродy. Како сам до сад ретко имао прилике да о Србима што добро кажем, мило ми је што овде могу констатовати, да су они за оних девет дана што су држали Цариброд имали у својој војсци чврсту дисциплину и одличан ред; становништво није имало ни на што да се тужи. И по свима селима у којима су били, владали су се Срби примерно; ни једно стадо оваца није дирнуто, нигде ни трага каквога пустошења. Нас је стање Цариброда у толико пријатније изненадило, што смо 10-ог били чули, да су Срби опустошили и запалили варош.

[1]) L. c. стр. 201—212.

„Међутим српски куршуми тако су 12-ог Нов. били досадни по улицама и кућама Цариbродским, да је око подне наређено, да се отме Цариброду најближи вис, који су Срби држали. Око 3 сата по подне извршила су два батаљона приморског пука овај напад, који у свему беше онакав као и досадашњи јуриши бугарски на висове. Борба се могла из вароши прилично добро пратити, и цео свет, и војници и грађани из Цариброда беху на улици да гледају битку. Кад је борба била најжешћа, осуше српски куршуми по Цариброду тако, да се улица за час очистила и све се склони у куће или иза кућа. Како су Срби успели да своје куршуме, који очевидно беху намењени бугарским јуришним колонама, пошљу чак у Цариброд. то је за ме загонетка, и не може се ништа друго помислити, него да су без икаквога гађања пуцали у ветар. Мали бугарски губитци овога дана потврђују ову претпоставку, На скоро зачусмо где банда приморског пука свира „Марицу“ али овога пута није ишло тако лако као датле. Срби сачекаше јуриш и дође до борбе са бајонетом, у којој у мал што не добисмо једну српску заставу. Она већ беше отргнута из руку убијенога српског заставника, кад ал један српски капетан јурну са презирањем смрти у гомилу, уби четири бугарска војника својим револвером и оте своју заставу. У том тренутку стропошта се и он губећи крв из многих рана, али је још имао времена да заставу баци назад низа стрмен, где је један српски војник ухвати и спасе. Много жалим што сам заборавио име тога храброг официра, кога су у ропству третирали са највећим поштовањем и који је срећно преболео своје многе ране. Кад смо сутра дан изашли на место где се ова бајонетска борба водила нашли смо још све погинуле несарањене. Ја сам их избројао и нашао сам 83 српска и 9 бугарских војника међу погинулима. Један официр рече ми да на другој страни има још пет бугарских војника погинулих. То је 14 на 83! Ово је у толико чудноватије, што су Бугари били нападачи. Половина Срба беше убијена пушчаном ватром, друга поло-

вина бајонетом. Овом приликом да поменем, како Бугари за своје успехе на јуришу имају од чести да благодаре тој околности, што своје бајонете носе *увек* натакнуте на пушку, докле српска војска, као и ми у Немачкој, носи бајонет о бедрима и натиче га само онда кад треба. Бугарски војници увераваху да је Србима увек требало тако много времена да натакну бајонет, да су их нападали баш у тренутку када су се око тога мучили, т. ј. када су у ствари били обезоружани. Морам рећи, да ми ово не звони врло вероватно.“

Ако је истина, да је г. фон *Хун* сам собом на Нешковом вису избројао 83 српска погинула војника, онда је он тиме *доказао, да су Бугари по свршеној борби убили кукавички 34 српска рањеника, који су остали на бојишту*, јер ја га могу уверити, да је ***за време борбе*** погинуло из XI. 25, а из XII. пука 24 војника, свега 49! Остало беху рањеници (111 из XI. 242 из XII. пука) и „нестали“ (173, сви из XII. пука, из XI. ни један). —

„И ако — наставља г. Фон Хун — овај вис беше отет, опет наш положај у Царибродy не беше врло згодан, јер Срби стајаху на 5 километара од вароши, коју су могли комотно ставити под своју артиљеријску ватру. Страшан би био хаос, који би у Царибродy, пуном набијеном трупама, настао, да су нешто Срби ноћу почели бомбардовати варош. Што то нису учинили, врло је љубазно с њихове стране, али показиваше слабо разумевање својих интереса. Ми смо се тако мало надали, да ће ноћ између 12. и 13. Новембра проћи без српских граната, да је за сваки случај уклоњен известан део трупа из вароши на један позадни вис, а главни стан бугарске војске беше спремио све што треба да се уклони из Цариброда чим настане ноћно бомбардовање вароши. Противно сваком нашем очекивању, оставише нас Срби целу ноћ на миру.“ — —

Ми знамо, да су ова страховања бугарске главне команде у Царибродy била савим без основа, јер ми нисмо по-

магали ни оних 5 батаљона на Нешкомм вису да се *одбране*, а камо ли да смо помишљали на такво чудо од офанзиве, као што би било ноћно бомбардовање Цариброда.

У осталом, ми ћемо одмах видети, да је команда Нишавске војске имала те ноћи много пријатнији посао. Овде само још неколико података из Гопчевића,[1]) који је за време борбе на Нешковом вису, стајао на противуположеном вису, јужно од утока Лукавице.

Описујући Нешков вис он вели:

„Позиција беше тако јака, да би се могла назвати „sturmfrei“ (т. j. не може се узети на јуриш). Да су Срби на њу извукли само једну батерију (пољску) а то се *могло*, јер су Бугари сутра дан то урадили, они би тиме учинили да Бугари не би могли држати ни Цариброд, јер у њему беше згњечено толико бугарских трупа да би их српска артиљеријска ватра са Нешковог виса *страшно десетковала*. Чак и пушчана ватра са тога виса беше опасна за Цариброд, као што се за време ове борбе показало. Али српски заповедници не предузеше ништа, што би противнику нахудило. *Њихова неспособност* мора просто да се назове *баснословна*.

„Борба је почела око 4 сата по подне, тиме што је један батаљон приморског (из Варне) пука који је стајао на јужној главици Нешковог виса, опалио један плотун на Србе, који су са три батаљона XII. пука држали северну главицу истога виса. Ови одговорише са неколико плотуна, па онда наста неправилна скора ватра. Једна бугарска батерија беше десно од провалије, којом иде пут за Петерлаж, извучена на позицију и опали 28 метака на српску позицију. II српска батерија која беше постављена код Жељуше бацала је овда — онда (ab and zu) по коју гранату на бугарску главицу, али не погађаше.

„Срби одржаваху просто паклену ватру. Кад сам сутра дан пројашио по бојишту, нашао сам у свакоме месту где

[1]) L. c. стр. 526—535.

беше српски стрелац укопан, по 120—150 празних чаурица. Може се дакле слободно рећи, да је оно 3000 Срба што је бранило Нешковац утрошило до 250.000 метака[1]). Овом колосалном расипању муниције одговарао је *на Бугарској страни губитак од 58 људи*, па и од њих шесторица су страдали од своје сопствене артиљерије. Српски куршуми падали су на 3000 метара даље, у Цариброд, где су убили сина нашега газде и ранили многе људе, где су поразбијали прозоре на кућама и где су скаменили мога слугу, јер је један куршум ударио у патос собе у којој се он налазио.

„Код такве невиности српске пешачке ватре није чудо, што су Бугари смело наступали и потисли Србе до на врх положаја. Сада уђе у борбу четврти српски батаљон, чијег смо команданта јасно видели како у кипи од куршума јури по по положају куражећи своје људе. Срби узеше сад офанзиву и за четврт сата повратише цео изгубљен терен.

Ми се богме уплашисмо, јер нисмо знали, да ли иза Нешковог виса не наступа цела српска војска, што је могућно било, и онда би ми од наше војске ласно могли бити отсечени. За то нам чисто паде камен на срца кад су том критичком тренутку зачусмо с оне стране виса „Ура“ и „Марицу.“ Три бугарска батаљона беху с оне стране напала на вис са бајонетом. Одмах се Срби на вису ускомешаше. Онај бугарски батаљон пред њима користио се тиме да и он пође напред. Срби се повукоше на врх виса, и *стојећки усираво*, одржаваху сумануту скору ватру. Кад су и Бугари већ били горе, не остајаше им ништа друго, него да стрче западном подином виса до Нишаве, да је прегазе, и да се повуку на своје трупе на Пиротском друму. Они то и учинише.

„Борба је свршена у 6 сати. С бугарске стране беху ангажована два пука, Трновски и Приморски, са свега 3—4

[1]) Као што смо видели, фактички је утрошено 146.556 метака.

батаљона. Они изгубише свега 13 погинулих и 45 рањених, а Срби оставише 82 погинула и 77 зарбљеника[1]). Међу последњима налазио се капетан I класе и командант батаљона Катанић, који је чуда од јунаштва починио. Пошто је неколико рана добио, бранећи своју заставу, Бугари га заробише и *злоставише*, у место да поштују јунаштво којим је спасао већ изгубљену заставу своју. Они га још раније (један устрел у груди и 4 бајонетска убода). Наравно, бугарском команданту није пало ни на ум, да казни бугарске војнике, који су то учинили[2])

„Кад сам сутра дан обишао бојиште и могао оценити отети вис, дошао са до уверења, да је на њему било у место 3000 Срба само 300 оних турских стрелаца са Плевне, ни један једини од оних 3—4000 Бугара, што су јуришали, неби остао жив.

„Грозно је било погледати по бојишту. Стрељачки ровови беху још пуни лешева, и кад се попесмо онде где је борба вођена бајонетом, беше их још више. Нађосмо осамдесет српских и седам бугарских. Грозно изгледаху они,

[1]) Значи, да је од „несталих“ 173 војника XII. пука, само 77 заробљено, а 96 тумарнуло некуда.

[2]) 29-ог Априла 1887 умро је мајор Мијаило Катанић у Београду. У заповести београдског гарнизонара за 30-ти Април наређен је спровод од једног батаљона; њиме је командовао један капетан. Кажу да је у тој заповести стајало и ово: „Односно присуства г. г. официра поступиће се по постојећем распису.“ Какав је тај распис не знам, али на погребу није било много официра, а на гробљу су и „цивилаши“ морали помоћи да се сандук од кола до раке донесе. Нико није ни у цркви ни на гробу говорио какву беседу Један резервни официр хтео је да импровизира неколико речи, кад је видео да се нико од надлежних није спремио, и, преко мајора С. потражио је дозволу за то, од присутног Министра војног — али није добио никакав одговор... Наравно, ко зна шта би овај „резервни“ надробио о јунаштву Мијаила Катанића? Са тим се надгробним беседама почиње већ градити злоупотреба, оне се држе чак и женама ако су случајно саветниковице. А после онај је резервни могао хвалећи покојнога прекорети неке живе. Боље је овако.

Тако је тихо, и скромно сарањен један од највећих јунака наших у своме рату. Слава успомени његовој!

које гранате беху убиле. Једноме беше тело раскинуто на два комада. Мањи комад налазио се пет корачаји даље. Другоме беше пола главе однесено, а мозак му беше просут. На глави трећега беше грозна рупа, кроз коју беше пројурило парче гранате и однело око. Четврти лежаше у бари од бар четири литра крви — своје сопствене.

„Мој пратилац обрати ми пажњу на неке српске мртваце, и ја се уверих, да су то били *рањеници, које су Бугари накнадно бајонетом убили*."

Да завршимо овај одељак. Не само г. Гопчевић, него и г. Фон Хун, и ако нехотице, потврђују дакле, да су *Бугари* српске *рањенике* убијали.

И они говоре „о братоубилачком рату"....

Таква раса, која убија рањенике, може имати колико хоће победа, нарочито над невешто командованом противничком војском, али велике народне будућности — сумњам да ће имати.

Владан Ђорђевић.

ТАМО АМО ПО ИСТОКУ

пише

ДР. МИЛАН ЈОВАНОВИЋ

IV. *Аден*[1])

Да је аденски залив где год у нашем крају, давна би већ носио име каквога „мора", јер је у истини много шири и дужи од јадранскога мора. Али на истоку владају друге размере: што је у нас море, тамо је залив, што је у нас залив, тамо је лука: окрузи у Индији, били би у нас царевине а

[1]) Види св. 49-ту, у којој је трећи чланак овиx путописа

наше кнежевине тамо су спахилуци[1]). Јединица пазарске монете је рупија (10 гроша); јединица за капиталисте је „лак“ (100,000) рупија) и трговац од 3—4 лака иде у ред меркантилног ситнежа. Читава природа појављује се тамо у колосалним размерама; земље и брда, биље и животиња, све је ту џиновскога кроја, па није чудо, што се и у творевинама људским (нарочито у архитектури) огледају исте размере. Али о томе ћу говорити подробније кад стигнем са својим читаоцем у Индију.

Кад пређемо узану јужну капију црвенога мора и скренемо истоку пут Адена, десна обала почиње да се губи у зраку, док не ишчезне са свим. Ипак је то „залив“, куд пловимо, и ако је до краја тако дуг и простран, да би у њему било места за три европска мора: тиренско, јонско и егејско.

У овоме пространом заливу осећамо већ свеж поветарац из Океана; не дави нас више врућина, од како смо обрнули леђа пакленој капији што се зове Баб-ел-Мандеб; дах нам се ослободи у овој релативној свежини, као оно путнику на суху, кад се иза сунчане жеге нађе у хладу каквог грма.

Да није паром засићен ваздух тако густ, могли би одавде видети брдовити део централне Африке, који се пружа истоку дуж обале за више стотина миља, док се спрам голема отока Сокотре у оштром углу окрене југу. Ово узвишено валовима морским поцепано прибрежје зове се „Гвардафуји“ (од guarda e fugi — гледај па бежи). Неукусно своје име добило је ово место вероватно отуд, што је ту веома јака струја мора према копну, која гони бродове, што туда плове, на шиљасте банке крај високе и стрмне обале. Ако се брод нађе међу њима, он је изгубљен, али не стоји боље ни с онима, што су на њему. Овај је кут земље домовина зло-

[1]) Ово се може коме учинити претерано, али у ствари је тако. Бомбајска „губернија“ броји около 60 милиона становника, а Раће у унутрашњости британске Индије имају веће територије, но што су европске кнежевине.

гласних Сомала, о којима се прича, да радо кушају месо, које је покривено — човечијом кожом, а особито, ако је та кожа случајно бела. Не умем рећи, колико је истине у тој причи, али толико стоји, да је тамо пострадало већ више бродова, а да се са њих нико живи није спасао да би могао причати шта је у ствари. Исто се то збило и с путницима, који су се путили тим крајем у „експедиције“ — они су експедирани у вечност, само што се не зна тачно, да ли кухани или печени.

Сомала има вероватно више милиона на томе простору (ко их је и бројао? !); то је мршав и коштуњав соj, мрко пепељасте коже, дугуљасте главе, правилних црта, дуге гргуљасте косе. Они стоје на првобитном ступњу културе; боре се копљем и стрелама од кремена[1]), а заклањају се у боју дугим, јајастим штитом од хипопотамове коже. Зуби су им тако правилни и бели, да нас — хвата језа, кад их гледамо... У осталом тешко ће се наћи у свету народа, који мање од Сомала, троши на своју одећу; — они се одиста могу поносити адамитском простотом своје тоалете.... Па све и да носе одећу, не би ова имала да прикрије никаква чара. Сомалке су узори грдила; кудрава кика уплашћена на малену лубању, кика која јемачно нигда није долазила у додир с чешљом, лице мршаво и смежурано, дојке дугуљасте висе до појаса, трбух голем и пупчаст по све налик на орангутански, краци мршави, од листова ни трага — таква је Сомалка. Па кад још погледамо кожу, на којој се прелива све црнило на свету, тада нимало не замерамо европским сликарима, што не могоше да се одушеве призором ових афричких лепотица, те да упознаду Европљане с њиховим сликама.

Разуме се да нисам био у земљи Сомала, јер да сам, вероватно не бих стигао да напишем овај путопис; али сам

[1]) Афрички путник, Португиз Серпа Пинто рањен је таквом стрелом у прса, и увераваше ме да нису нигда отроване као у западних Индијанаца.

их ипак посматрао из близа на далеко безопаснијем месту, но што је њихова драга домовина. То беше у Адену, у војној насеобини енглеској, где се повремено баве у гомили, више да прикупе разнобојне метале, којима се радо ките, но да се — *заоденy* европском цивилизацијом.

Енглези су нашли за добро, да ово пусто место, у недостатку бољега, утврде; и да отуда посматрају бродове, што путују за Индије. На уласку у црвено море (Суец) беху се угњездили Французи, с тога је ваљало да се на изласку из њега нађу Енглези. То је створило од голих вулканских стена на аденском прибрежју најпре неколико утврђења, а за тим иза њихових зидина удобну варошицу, коју ћу овде с мојим читаоцем да загледам поизближе. Од тада, као што рекох у последњем писму, имају Енглези боље место за посматрање у Периму, где мора зарад теснаца, сваки брод да проплови на пушкомет, али је Перим само ведета аденских тврђава, а кад се сетим врућине на њему, склоњен сам да верујем, да је вазда и предстража — пакла.

Тек што смо скренули у Аденску луку према северу, напусти нас поветарац и кожа отпоче изнова да цеди крупне капље, као да је проплакала за њиме. Пловећи том луком имађасмо с десна према истоку, висока, шиљаста брда, црвенкасто-мрке боје, а на највишем врху стајаше стражара с катарком, на којој се лепршао марински стег велике Британије.

На подножју ове планине беху од вулканског крша озидане моћне тврђавице, а крај сваке виђаше се по једна касарна. Лука беше пуна бродова из свију крајева света, а међу овима истицаху се својом белотом неколико енглеских монитора застртих двоструким покривалом[1]). Мало даље стајаше на обали здање за дестилацију воде, јер на тој вулканској стени нема ни капи воде. Од куда пијаће воде, кад

[1]) Поморски закон наређује за тропске пределе двоструке шатре на бродовима, јер једна није довољна да сачува од сунчаног удара.

нема ни стрчка од биљке, а од куда растиња, кад нема кише? Централна се Африка у влажно доба године (од Маја до Септембра) топи у води; Индије се у то време непрекидно купају у топлој киши, а Аден — између обе — добија по мало росе тек онда, кад по гдекоји облак у хитроме лету своме према северо-истоку залута мало према западу, што по несрећи не бива сваке године. Можемо замислити како је овде живела прва европска колонија! На сухо не може: нигде хлада — у море не може: ајкуља врви по њему — остају дакле два дувара од брода, а ови су за пакост од челика, па кад их дарнеш руком, мораш брзо да је тргнеш, као оно с угрејане пећи.

Данас Аден има толико воде, колико хоће да има: угљена је ту доста а море је неисцрпиво. Дестилисана вода промеће се у лед, а овај се већим делом топи у собама и ту темперира врућину, као оно дрва у нас што темперирају зиму. У свакој чаши воде плива по комад кристално чиста леда, те се од њега суд зноји, кад нам га принесу. Гледећи само ту бистрину и хладноћу воде, чисто се осећамо свежији.

Док смо се пловећи тихо, ближили крају према Адену, кружаше около нашег брода читав рој Сомала у маленим чуновима, који беху издубљени од кладе и тако плитки и узани, да је у њима места само за једно мршаво тело сомалско, а и то је морало седети у њему опружених ногу. Ивице од чуна беху тако близу морској површини, да се из њега могаше лако веслати рукама. Најмањи покрет ка страни пуњаше га водом и Сомал је час веслао, час рукама црпео оду из њега, али је упорно кружио около њега, као оно галеб около морског стрва, и као овај што даје само један глас од себе, тако и они пуштаху само један прекинут глас између — грозно белих — зуба њихових: „Ана! Сер, Ана! *) Како бациш ситан новчић у море, Сомал је у истом

*) Ана је ситан новчић, 16-ти део од рупије.

тренуту већ стрмоглавио за њим и брзином рибе дохватио га у паду. Гдешто се више њих загњуре за један исти новчић, и тада гледамо, како се у бистрој води отимљу за њ, док га најзад не уграби онај, који се најдубље загњурио. За тили часак сви су опет по врх воде, тресу своју кудраву косу, хватају свак свој, наравно изврнут чун, и крештање отпочиње из нова. Испети се из воде на овај комад шупље кладе није лака ствар, и тешко би то умео и највештији гимнастичар европски. Али није тешко погодити, ко је у тој утакмици уграбио највише пара, јер у недостатку џепова, сваки трпа свој плен, као мајмун, у уста.

Како падне ленгер у воду, сврши се ова сомалска представа. Један по један чунић нестаје да уступи места другима, грађеним по европском кроју, који се сад отискују од краја у правцу брода. На овим баркама примиче нам се по све различит тип људи. Раса је очевидно кавкаска, нос мршав и кукаст, коса глатка и врана, само на слепом оку с обе стране висе по две ритуалне јеврејске витице. На врх темењаче балансира малена сверична капица по све налик на „ћелепуше“ православних свештеника у Угарској, или правије, на језуитске капице. Тело је застрто дугим пространим кавтаном источнога кроја; да је место овога дугачак црн капут европскога кроја, имали би пред собом верну слику пољскога Јевреја, али овако видимо само главе тога старозаветног народа, а по руху су Арапи, као у Европи што су Европљани. — Свакоме виси о прсима по једна врећа без дна, а у њојзи се налазе нојева пера. Јужна Арабија пуна је нојева; као и облиза централна Африка, па како за ту робу нема згодније пијаце од Адена, где се стичу бродови са целога истока, то је ова јеврејска колонија присвојила промет те робе и многи је од ње стекао леп капитал черупајући нојеве у тој околини. Перје се продаје у завежљајима по 4 комада; црно и сиво стаје малену цену, бела су несразмерно скупља, а сва скупа много јефтинија но игде у Европи. С тога мрнари улажу сав свој новац у перје,

сигурни, да ће свугде имати лепе добити за њ. Скупоцену робу ове врсте немају ови телали. Она се може добити на крају, код европских агената, који је прибирају за извоз већином за Француску. Занимљиво је гледати ове јеврејске трговчиће, како вешто манипулирају рукама с обе стране поврећи, износећи сваки тренут нов завежљај и рја, као они сарафи у Цариграду, што по васдан сипљу талире из једне шаке у другу, тако и ови једноплеменици њихови без престанка премећу и ваде своје перје из вреће, и кад год рекну да ће извадити што финије, редовно изваде што лошије. Док се погађају они то исто чине, а кад се погоде, они изваде одиста тај исти завежљај, па ипак није исти: два су спољна пера иста, али унутрашња два су рећа, лошија. И Ту вешту промену они врше просто дотицајем, и не гледећи завежљај. Они прстима распознају сваку перушку у њиховој врећи, као оно вешти карташи, што распознају „маркирану“ карту, па све да је знак на њој и неприметан профаном — прсту.

Да скренем мало пажњу свога читалачког сапутника на околину, која нигде у свету није тако занимљива као овде.

У луци око нас врви шарени и жагорни источни свет. Рекао би све се људске расе ту прикупљају као по договору, толики су разнолики типови, што пролазе мимо нас Па каква разноликост у гласовима! Пљескање весала, узвици мрнара и баркарола, крештање Сомала, лупа гаравих амала, што товаре, у брод, писка паробродских сигнала — све то бруји около нас, дневи ноћи, без престанка, без одмора. Нема часа да у Аденску луку не улази, или не излази из ње по који брод. Ту је стицајна тачка свију главних, ту мета свих локалних источних линија. Али какве су то „локалне“ линије! Оне се зову „Занзибар, Персија, па чак и реунионска острва“ — све се ту стиче, да преда своју робу великим европским бродовима. Свако је у тој плиткој и загушљивој луци жури, да што пре сврши па да јој окрене леђа. Отуд

журба и вика: сваки би да се што пре удали из те луке, и што више граби, то све више осећа, како га силна жега малаксава и мори.

С тога ћемо и ми да бежимо из ове вреве на крај, који у мртвој тишини лежи, или боље бљешти пред нама. Тај крај није одвећ примамљив, кад га гледамо свега посута песком, а заокружена стрмним високим брдима, у облику према мору отворена полукруга, — али у толико је више примамљив онај ред високих кућа на самом подножју брда, и онај густи хлад, што га видимо пред њима. У оним пределима хлад значи то исто, што и еден, елдорадо — рај! Хоће се истина од ивице морске до тих кућа мало шетње, која ни мало није удобна, јер се у томе полукругу, као у некој жижи, стиче сва врућина околних брда, а усијан песак под стопалима тумачи нам доста осетљиво, за што Арапи носе дебеле ђонове на својим сандалима. — Кад гледамо оне нојеве што се флегматично шећу по том песку, чекајући да им упрте што имају да носе каквој удаљеној стражи на брду, чисто им завидимо што се тако добро осећају и ако босоноги. Нас је облио крупан зној, очи нам засењује јара и белота песка под нама, па ипак нико не помишља, да се мало пожури — што већа жега, све се то спорије хода.

Читава грађанска насеобина европска смештена је у једноме циглом реду кућа, које су саграђене у томе према мору отвореном брдском котлу. Како су куће саграђене уза само брдо, то читав ред њихов преставља као и ово правилан полукруг. Брдо то у целини преставља једну огромну ограду, која будући савијена у полукругу допире са своја два крака до мора, остављајући само уску обалу за пролаз кола и пешаке. На тим теснацима уздигнуте су стражарице и свако који улази у колонију мора туда да прође. Опрезност ова у насељавању имађаше својих узрока: Енглези су на силу заузели овај положај, и од тада имађаху сва урођења арапска племена из околине против себе. Та племена су по-

лудивљи горштаци, они исти, који се сваки час, и ако су Мусулмани, кавже са цариградском портом. Како је Аден, једно од средишта светске трговине, разуме се да је на овом малом простору нагомилано благо, и да је ово морало дражити халапљивост околних урођеника. Испрва беше и насртаја на ову трговачку колонију, али од како је посада, близу ње смештена и појачана, а са источне стране од копна подигнута на путу тврђавица, кроз коју мора свако да прође, обезбеђена је ова колонија од насртаја, и може безбрижно да обавља своје послове.

(Свршиће се)

КО ЈЕ НАРЕДИО ОДСТУПАЊЕ СА СЛИВНИЦЕ?

Пошто је наш часопис донео дотичне одељке историје српско-бугарског рата, у којима се говори о горњем питању, уредник је добио два писма у којима се то исто питање вентилише, и ми хитамо да их саопштимао нашим читаоцима.

Нама је толико важно да се дође до *праве истине* у свима појединостима српско-бугарског рата, да ћемо врло радо штампати не само сваки нов прилог нашој „Сливници“ него и сваку па и најстрожију критику те наше историје. Она компанија која се саставила из једног вишег активног, једног нижег резервног официра и једнога професора, да пише брошире под насловом „Сливничари-критичари“ без нужде се излаже великом трошку и дангуби. Све што та господа имају да кажу јавно о последњем рату, и о нашем представљању појединих догађаја у њему — ми ћемо врло радо штампати у „Отаџбини“ како би сви они, који су прочитали наше инкриминације против извесних команданата, могли прочитати и њихову одбрану. Нека буду уверени да им нећемо избрисати ни један погрдни епитет, који би они на-

шли за нужно приденути нама лично. јер ти украси стила јако доприносе објективности одбране.

Ово неколико речи управљамо свима који налазе да је њихова радња у рату, с наше стране, нетачно представљена, и молимо их понова за њихове исправке односно критике. Ако им је забрањено да под својим именом штампају своје одбране, нико им не може забранити да то учине анонимно. *Само* уредник, који има да одговара пред судовима за сваки чланак без потписа, мора знати ко му шта шаље. А колика је дискреција нашег уредништва у тим питањима, доказује огромна грађа за историју свију наших ратова, коју смо до сада штампали у „Отаџбини“.

А сад ево писама која смо добили:

I.

„7. IX. 1885 у 7 часова *у вече.* Цариброд.

„Пошто је Министар војни, шеф штаба врховне команде, пуковник Јоца Петровић из Цариброденог телеграфа конферисао по телеграфу лично с Краљем о ситуацији на целој бојној линији, од чега је само толико избило на површину *да је шеф штаба на своју одговорност наредио одступање са целога фронта*, он је отправио овaку телеграфску нотицу начелнику ађутантурног одељења врх. ком. пуковнику Драгашевићу, коју је овај примио у 10½ часова ноћу, и која гласи:

„„Са пуковником г. Богићевићем одмах у јутру прегледајте све положаје Пиротских висова, изаберите најподесније одбранбене тачке и наредите да се на истим одмах почну радови. Надзор над радовима оба ћете вршити; радну снагу узмите из тамошње околине. Шта будете урадили поднесите ми овим путем извештај. У исто време наредите моме посилном да све моје ствари натовари на комору моју и пренесе у Белу Паланку и ту их чува на сигурном месту. Шеф штаба врх. команде.

Пуковник

Петровић““ —

II

„Стари друже,

Искупљујем реч да ти саопштим оно што знам поуздано о последњем рату, јер историја треба да је тачна и потпуна. Истина је, треба са разних страна и разних гледишта да се чује реч, и онда би изашао на видик и предлог Драгојевићев: да се узајмљених 25 милиона употреби на бакшиш Султану те да се с њиме учини уговор и он изврши што треба с Бугарима итд.

„Но ја држим да је важно да знаш, да је 8-ог Новембра у јутру, пошто је заноћио у Царнброду, Министар војни и шеф штаба отишао прво Калотинској, па онда Лукавичкој реци с Атанацковићем, и да се у вече вратио у Царнброд.

„Око 9 часова и 20 минута у јутру 8-ог Новембра јавио се Краљ из Беле Паланке и послао је оваку наредбу телеграфској станици у Царнброду:

„„Врховни Командант одређује следеће: да господин Милан Кујунџић успита команданта дриске дивинзије, а разуме се и Министра: да ли је Дринска дивизија *у свези* са шумадијском и моравском? И где су ове сада? По том да ли би се то дивизије што пре довеле *у свезу*, и да ли би могле предузети удар у противнички *леви бок* када овај почне наступати клисуром? Разуме се да би једна дивизија остала у резерви и позади за сваку евентуалност или какво потребно решење за осигурање успеха.

„„Ово питање да однесе на писмено р. мајор Кујунџић г. Министру војном те да се на то Врховном Команданту одговори.

„„Врховни је Командант наредио да се дивизије што пре групишу и поставе према већ издатим наређењима која су Г. Министру позната. А да ли се још други и то какав распоред може учинити?

„„По свој прилици треба Дунавску дивизију избавити из њене досадање ситуације и дати јој *ослон*, те да се добро држи. Ако је потребно ојачање, онда какво?

„„Ово се може и што пре осигурати. Само моравска и шумадијска дивизија ваља пошто по то да се прикупе према потреби у лево. Од тога само зависи могућан успех и још да се противник *избаци* из теснаца, нападнут у леви бок.

„„На све ово да Г. Министар одговори и да каже шта је наредио.“

„Ову је наредбу г. Кујунџић одмах преписао и послао један препис у Дринску а један у шумадијску дивизију, за случај ако не би нашао Министра у Дунавској дивизији. И доиста Министар беше већ отишао када је г. Кујунџић стигао у Дунавску дивизију пред кланцем Драгоманским. Г. Хорстиг рече му да је он разговарао са шефом врх. штаба и да му је предложио: да се само око Пирота остави нешто војске, а све остало да се крене на Тимок, јер по нападу на наш леви бок, он рачуна да ће главни удар бити управљен противу Лешјанина, о не противу положаја Пиротских.

„А кад је Јоца Петровић *добио Краљеву наредбу, он је*, у договору с Атанацковићем и Мишковићем, *противно њојзи, заповедио повлачење трупа на границу Србије.* Кад је се Јоца вратио у вече у Цариброд, он је почео телеграфисати Краљу у Белу Паланку шта је наредио, спомињући обзир на Тимочку војску. Но Краљ га прекине и вели да је, по договору са председником министарства, из политичких обзира потребно, да се тврде позиције ухвате онако како је јутрос наредио, и да се ту војска концентрише.

„Сад се писале нове контр-наредбе и шиљане су дивизијарима. Но ови су по наредби шефа штаба већ се били кренули са својих позиција форсираним маршем који је наличио на бегство. Неки су дивизијари добили контр-наредбу

тек у 4 часа у јутру као што сведоче враћени куверти који су у мојим рукама. Беницки је већ био на Суковом мосту и одговорио је да он не може примити даљу команду, кад је јутрос шиљао да саопшти да се Бугари повлаче, а њему се заповеда да и он јури натраг, а сад су му трупе попадале од умора и неповерења.

„— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

„Наредба се дакле није могла извршити.“

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Emile de Laveleye: La péninsule des Balkans. Vienne, Croatie, Bosnie, Serbie, Bulgarie, Roumélie, Turquie, Roumanie. Bruxelles (C. Muquardt) 1886. 8. I (360) — II (436).

„Седма европска велесила“ расте и јача сваким даном. Као и њене другарице, она се сад више не бори само за опстанак, већ по самом природном току развића иде на то да у светлом збору заузме што углед није место. И сви су изгледи ту, да ће упоредо с културним европским развићем и она дотле доћи, да на место последњег, које јој је у почетку иронички одређено било, наскоро заузме прво место. Већ на но и која друга велесила, *јавно мњење* командује данас судбином свих, нарочито мањих држава и народа, а тај свој посао врши без праха и олова, без Крупових и Дебанжевих топова, без митраљеза и разних средстава, којима се још и данас руше творевине људскога ума и руке: у његовом магацину нема другог оружја до етичног и моралног права појединог борца, које се оснива било на прошлости било на садашњости, а које не сме крњити права и интересе других. Али и у њему се долази до права и жељених резултата само после ватрене борбе, исто онако као што је то у друштву и у целој органској природи. Но као год што велике војске и државе имају своје ђенерале и владаре, исто вам је тако и с јавним мњењем, а колико се год данас пази на

радње и покрете каквог Бизмарка, Гирса, Калнокија, Солсберија, Молткеа и Буланжеа, исто се тако мотри на сваки израз једног Емила Кастелара, Каткова, Кошута, Лесепса и Емила де Лавелеја, — а шта да рекнемо тек о покојницима, као што су Гарибалди, Виктор Иго, Крашевски и т. д. И може се сигурно рећи, да су речи Е. де Лавелеја, које овде саопштавамо, а које су под насловом „Србија и Бугарска“ изишле пред саму објаву нашег прошлог рата у „Pall Mall Gazette“, још у првим часовима потирале пред Европом дејство наших војних одељења, која су у Бугарску продирала. Наш писац је тада рекао међу осталим и ово: „Ја не могу да верујем, да ће Срби објавити Бугарима рат, јер .. баш на самим нишким вратима . подиже се Ћеле кула, најочигледнија слика српске, хришћанске борбе против Турака и њиховог свирепства. Зар ће Срби, чије су руке још крваве од борбе за ослобођење, ићи да стану на пут Бугарима, који хоће тако исто да извојују себи слободу и независност. Не, то није могуће. У целом словенском свету... чуо би се само узвик гнушања против овог братоубилачког рата.“ Ове речи ученога лијешког професора прештампане су крупним словима у свима европским листовима и под њиховим дејством примана је свака даља вест о рату, његовом току и његовим последицама. И јавно мњење вам је монархичног духа, оно воли да чује човека, кога сматра зналцем и господарем његовог посла. Речи нашег писца примљене су и могле су бити с пуним поверењем примљене већ и с тога, што се учени економ тек био вратио с пута, који је пре тога био предузео ради проучавања по својој струци на Балканском полуострву, и што су неколико дотле изишлих чланака у Revue des Deux Mondes, били већ дали образованом свету сјајно сведочанство, с каквим је трудом и одапошћу он гледао да одговори себи постављеном задатку. Већ у тим чланцима, а нарочито у књизи, чији смо ми наслов горе исписали (и у којој су сви ови чланци систематски уређени с неколико додатака) поштовани писац изгледа као да са свим друкче гледа и говори о Србима, њиховим правима, жељама и надама, но што је то случај с Хрватима, Бугарима, Румунима и т. д. То је већ дало повода поштованом г. Ст. Бошковићу, да против нашег писца односно његових тврђења подигне свој у колико патриотски у толико стручњачки глас.[1]) У излагању пишчевог дела, које смо ми себи овом

[1]) Г. Бошковић је ово учинио најпре у Revue Internationale (1886. IX. X) под насловом „L'Empereur Et. Douchan de Serbie et la Péninsule balkanique“ — низу чланака, који су изнели на циљ да исправе неке о-

приликом ставили за задатак, ми ћемо заједно с читаоцем видети, колико је он у том погледу грешио, а нарочито, колико у томе има до њега *лично* кривице.

Али како је дело и сувише велико, а да би и најглавније његове мисли могли у једном књижевном приказу изнети; како су пак његови поједини одељци за нас од неоцениме важности, то ћемо и ми наш приказ свести на следеће три, за нас најважније тачке: ми ћемо се трудити да изнесемо резултате пишчевог проматрања и испитивања задруге, за тим његове главне мисли о Србији а нарочито о њеном просветном, економном и финансијском стању, и најпосле његове погледе на питање о народностима на нашем тропољу с нарочитим погледом на положај Српства у њима, и с обзиром на пишчево мишљење о будућности балканских народа и могућности балканскога савеза.

I.

Кад је од прилике пре четрнајест година изишло Лавелејево дело „De la propriété et de ses formes primitives“, у коме је белгиски научар био изнео нове погледе на ово питање с нарочитим обзиром на задругу код јужних Словена, коју је он што но реч „на лицу места“ проучавао, поделили су се европски научари на ватрене присталице Лавелејевих теорија и на њихове противнике. Тако је и пр сам Џон Стјуарт Миљ држао, да је с проналаском задруге и њеним објашњењем пронађен кључ, којим се отвара и решава цело питање о првобитној својини, којим су се толики социолози и економи дотле мучили, док је ово мишљење као заблуду побијао нарочито Лероа Болије. По речима пишчевим изгледа, као да му је проучавање промена, које је задруга преживела за последњих петнајест година главни циљ путовања. Он нам одмах и сам даје план свога проучавања. „Најпре ћу, вели, проучити задруге у Славонији, у околини Ђакова, које стоје под надзором вла

машке у расправи E. de Borhgrave-а под истим насловом (Bulletin de l' Academie royale de Belgique 1884. а за тим засебно; српски превод у Београду 1885), а за тим нарочито у предговору к посебном издању тих чланака, који су прошле године изишли као засебна књига под насловом: La mission du peuple serbe dans la question d' Orient... par Stojan Bochkovith.... deuxième édition. Bruxelles (G. Marder) 1886. 6. 8°. XV. 106. о којој су наши политички листови у своје време јавили, а о којој се европска штампа врло ласкаво изразила.

дике Штросмајера, — за тим мислим, да тај посао продужим у Босни, Србији и Бугарској." Ми мислимо, да ћемо својој дужности најбоље одговорити, ако и сами пођемо при нашем излагању за писцем.

Задруга је у старо доба била општи облик породичног и друштвеног живота. То је γένος у старих Грка, gens у Римљана, Cognatio у Германа. Она је у Америци подигла оне величанствене грађевине подељене у ћелије, познате под именом pueblos. Њених трагова је било још до краја XVIII. века у Француској, и то скоро с истим особинама, каква се она још данас налази овде онде код јужн Словена. Старешине у Француској задрузи звали су се „major" „le maistre de communaute" или „chef du chauteau" (хлеб). Данашњи нарочито индустријски развитак задаје овој установи смртну рану, и писац иде да је види, још на њеној самртној постељи, код народа, код којих се у Европи најдуже очувала. Владика Штросмајер понудио је чувеном научару своје гостопримство, и ми овога видимо најпре у Широком пољу (у Славонији), у кући једне старице, матере владичиног секретара, која му је до на железничку станицу на сусрет изишао. Колико је писац одан свом послу, могао би читалац тек онда судити, кад би узео његово дело у руке. Описав најпре до свих ситница унутрашњост и спољашност куће у којој се налази, он испитује старицу о задрузи и узроцима њеног пропадања и бележи најсавесније све њене одговоре, који су тим важнији, што мање-више потпуно расветљују — по народном веровању — питање о нестајању задруге, због чега их и ми овде саопштавамо.

„У мојој младости, вели старица, већина је породица живела у заједници и заједнички обрађивала заједничко добро — очевину. Тако је једно друго помагало, тако смо се одржавали. Ако је који од синова узет био у војску, други су за њега радили, а како је овај знао, да га увек чека општа софра, враћао се кући што је пре могао. Данас кад више нема задруге, ако који од младића отиде у војску, он се и не враћа више. Њега више не мами заједничко огњиште, заједничка вечера, праћена песмом и весељем. Појединци пак не могу више да се одупру болести, нероднοј години и другим недаћама,- најмање сад, кад су намети тако велики. Ма каква беда да их снађе, они се задрже, и онда је с њима свршено. Распадању наших старих, добрих установа доприносе нарочито раскоши и младе жене. Оне би хтеле да имају накита, штофова, ципела и других мамипара, које ситничари из дана у дан по селима носе, — за то им треба новаца. Оне се љуте, ако муж више ради

у задрузи за општу ствар но остали, и мисле, да би били богатији, ако би сву зараду задржавали за себе и своју породицу. Отуда рачуни, пребацивања, свађе Задружни живот постаје за такве паклом, а шта после свега тога може доћи но — деоба. По овој треба сваки да има нарочито огњиште, нарочит лонац, нарочиту кућу, овчара, свињара и т. д. Онда овлада у дугим зимским ноћима усамљеност. Мужу то постане досадно и он почиње да одлази у крчму; остајући сама дома, жена се кад-кад одаје квару... Трговци доприносе такођер квару нашег задружног и породичног живота... У моје време су девојке штедњом и радом, нарочито везом састављале увек приличан мираз у огрлицама, оделу и другом накиту, али то је ипак ишло тако, да од тога њихов задружни посао никада није рамао.

„Данас је сасма друкче. На место наших добрих, јаких, неизношивих платнених кошуља шараних плавим, црвеним и црним везом, данас нам се доносе памучне, које се сијају, но које се већ после другог прања распадају. Место наше народне обуће — опанака, наша младеж почиње да носи бечке ципеле, које се такођер одмах, после прве кише распадају, и остају у блату. На место наших вунених, брижљиво извезених јелека, зимских гуњаца и кожуха, данас се носе памучни, свилени или сомотски, који се под првим јачим сунцем или кишом кваре. Они данас изгледају јефтинији, јер смо ми при изради нашег одела требали по читаве месеце, али мени се чини, да су они баш скупљи, јер тек што се за њих новац да, а они се већ искваре. Па наше зимске ноћи, — како ли ће их потомство проводити? Окренуће леђа једно другом и чаркати у огњиште, а наше ће се старе песме, певане вечером при заједничком раду са свим позаборављати. Већ данашња деца, која у школу иду, уче друге, а ове им изгледају сувише просте... Данас већ има у нашем селу сиромашних, лењиваца и рђавих жена, чега у моје доба детињства није било Мени се чини да све иде на горе. Ми плаћамо данас два пут онолико пореза колико пређе: међу тим наше краве теле увек по једно, а ни кукурузни струкови не доносе по више клипова но пређе."

После два три дана бављења у Ђакову писац посећује једне недеље с владиком Штросмајером задругу у Широком пољу, и тврдећи, да се ова — у опште — пред законом појављује као правна личност, правна јединица, исто онако као и завештај, додаје, да је она нераздвојна веза, јер „њени удружени чланови немају права да захтевају поделу заједничког добра (patrimonium) нити да од овога

продају или залажу какав део. У овој породичној заједници — задрузи — нема наследног права као ни у верским заједницама. По очевој или материној смрти деца могу наследити само поједине покретне ствари, али она имају право на уживање плодова са заједничног земљишта по свом личном праву као чланови сталне породице (famille perpétuelle). Пређе није задругу ништа могло растројити до смрти свих њених чланова. Девојка која би се из задруге удавала могла је добити по нешто мираза, али она овај није могла на основу неког права захтевати. Онај који би задругу напустио, губио би сва права њених благодати. Како унутарњим тако и спољним задружним пословима управља старешина, који је или по годинама најстарији или иначе најспособнији њен члан." Дошав у Широко Поље он најпре описује сељаке и сељанке у свим појединостима, што но реч „од главе до пете." Велики економ а у исто време културни историк, он види у девојачким копчама, у људским подвезама и жабицама, у шарама на зубунима или запрегама, у везу на пешкирима као и на назувицама, предмете оделитих расправа, а прожмани хуманиста не може да се нажали, што све то с дана у дан пропада. Улазећи пак у задружно двориште он бележи све, што у њему види, и његовом оку не може да се измакне, да је задружна кућа већа, лепша, чистија, богатија но инокосна; ушав пак у њу он вам описује зидове, миндерлуке, столове и столице, пећи и све што се у њима налази, а то све с таквим пијететом, као да има посла с најдрагоценијим стварима човечанства. Пратећи га, читалац мисли, да се налази у каквом храму. Писац дознаје да задруга броји 34 главе од којих су четири пара, две удовице, чији су мужеви погинули у последњем, босанском рату. Заједничка се имаовина састоји из више од 100 рала ораће земље, 200 оваца, 6 коња, око 30 крава и волова и великог броја свиња. Многобројна живина сваке врсте опомиње овде на жељу Хенрика IV., „да сваки поданик има по кокошку у лонцу." Око куће је воћњак. Наспрам велике опште је куће мало нижа, али доста дугачка зграда и пред њом толико исто дугачак доксат. На овој се „отвореној галерији" виде толико врата, колико има ожењених људи или удовица, а кад се нова млада доведе, онда се — ако нема празног одељења — зграда дозиђује и нова се врата отварају. У Србији а нарочито у Старој Србији место ове заједничке зграде има готово сваки пар своју стају. Писац улази у једну од ових ћелија, и једна од укућанака показује му готово сву своју спрему до најмањих ситница, које он не може довољно да се нахвали. Тако исто брижљиво обилази он и разгледа житницу, казан, качару и т. д.

Пошто је за тим још једну задругу посетио, пошто је видео коло и чуо девојачку песму, наставља он своја размишљања. „Моја нова посета, вели он, утврђује понова у мени оно повољно мишљење, које сам о задругама имао, и још већма појачава моју тугу за њиховим пропадањем. Оне су од најбољег утицаја; оне боље обрађују земљу, јер имају више радних руку и више марве на расположењу... Оне допуњују користи мале својине и велике културе. Спречујући нагло парчање земље оне стају на пут сеоском осиромашавању, и чине излишним заводе за јавно доброчинство. Узајамним надзором спречују оне кварење обичаја и умножавање злочина. А као год што су општински савези предходна школа за преставнички начин управе, тако исто спремају оне добре грађане за општинску управу. Оне одржавају и ојачавају породична осећања, спречујући да се међу њиховим члановима развија себичност, коју код инокосника увек налазимо.“ Налазећи поред ових још много добрих и корисних страна у задрузи он се најпосле пита: од куда то, да њихов број сваким даном опада? и налази за то нарочитог узрока у новачењу, у жудњи за променом, коју тако зване „напредне“ владе без разлога потпомажу. „En tout cas, vеli он, ce qui tue les zadrugas c' est *l' amour du changement*, le goût du luxe, l'esprit d'insubordination, le souffle d' individualisme et les législations dites »progressives«, qui s' en sont inspirées. J'ai quelque peine à voir en tout ceci veritable progrès.«

За време пишчевог првог путовања задруга је била у добром јеку у војничкој граници, но она је тамо почела нагло да пропада, нарочито од 1874. године, кад је издан закон, који олакшава поделу. Место благостања, које се тамо под владом задруге пре двадесет година могло видети, сад је настао јад и сиротиња, и села су се напунила бескућницима, јер је земља прешла већином у каишарске, нарочито чивутске руке.

Изгледа, као да писац у Београду није ништа могао да дозна о задрузи у Србији до то, да округ шабачки у коме још има задруга даје сразмерно више војника но ужички, у коме су ове ишчезле (?). Он је помиње тек на путу (пред Пиротом) за Бугарску. Задруга Ђенка Тодоровића из Гиплана, у чију је кућу писац узгред свратио, те се прихватио сарме уз добро вино, плаћа држави 200 динара пореза, има на 20 плугова ораће земље, 70 мотика винограда, 60 оваца и коза, 8 комада рогате марве, 2 коња и три свиње. Писац нам не казује, колико ова задруга има душа.

И у Бугарској је било некад задруга, али су их индивидуалистички осећаји нашег времена поткопали, те су данас са свим ишчезле, и ако их је још Каниц налазио на своме путу пре неколико година по северним балканским окомцима. Међу тим он наводи једног другог писца (лорд Bath) по коме у Бугарској има општина, у којима се земљиште сматра заједничким и дели се од времена на време међу кућним старешинама као у руском „миру.“ Колико у последњем тврђењу има истине тешко је оценити, и то тим теже, што наведени писац не показује *која* су и *где* су та села.

Као што до сад видесмо писац је на своме путу, изузев Славонију, мало дошао да говори о главном предмету свога пута; у Босни он и не помиње ни једне речи о задрузи, а ако ове тренутно тамо баш и нема, у Ерцеговини је сигурно има. Али и у Србији као што видесмо, помиње је он само мимо гред. Зашто? Да ли због недостатка материјала или можда с тога, што она у Србији не показује ничега особитога? Можда ће идући одељци на то моћи бар у неколико одговорити.

II

Писац је на свом путу проучио само њему сопственом оданошћу и разумевањем политичко, економно и финансиско стање Босне и Ерцеговине, Србије, Бугарске и Ист. Румелије, Румуније, и — у колико су му извори послужили — Турске. Ми се овде не можемо упуштати у излагања резултата тог проучавања по свима поменутим земљама, али не смемо пропустити а да његове мисли не изнесемо о Србији и њеном стању. То мислимо да нам је дужност тим пре учинити, што је учени професор већ пре 3—4 године до ижице прорекао нашу економну и финансиску садашњост и будућност, и то тако, да се у нашој прокислој кући збива све оно, чега се он при свом бављењу у Србији бојао.

Чим је писац ушао у Србију имао је узрока да се на њу жали. Ни једна уставна држава у Европи нема више пасошке контроле, која се само још у Србији одржала, а која међу тим за свој опстанак нема никаквог оправданог разлога. Лупежи и рђави људи који у Србију хоће да дођу, и не иду путевима, на којима знају да ће им се тражити путне исправе. На часне и поштене пак људе то врло рђаво дејствује.

Дошав у Србију — у Београд — он се интересује за све што му пред очи дође, и гледајући са свог прозора из старог здања,

како се деца у школској авлији код саборне цркве играју, не може да се нахвали детињих игара на чистом зраку и да их доста препоручи, јер оне „оживљују крв, јачају мишиће, дају сигурно око и стварају чврстоћу и јачину воље.“ Проучавајући, каквих у нас има школа и шта се по њима учи, вели он: „Сразмерно се више чини за средњу (но за основну) наставу, а то је непаметно, јер се тако само увећава број кандидата за државна звања. У земљорадничкој и демократској држави — каква је Србија у првом реду — треба се угледати на Швајцарску и обучавати младеж земљорадњи, стварати доброг земљорадника, јер је *он прави* произвођач богатства.“ Ово треба чинити тим пре, што су Срби — иначе храбар и частољубив народ — врло рђави земљорадници. У Србији се још ради с првобитном ралицом, која само земљу цепа, а не преврће је. Па ни при сејању жита се не пази ни на какав ред. Поред свега ни трећина целог земљишта није засејана. Како је иначе подељено земљиште међу становништвом, то би Србија, кад би се њеном просветом умесно руководило, могла постати најсрећнијом државом на свету.

Кудећи наш трговачки уговор с Аустријом, који је закључен у њену корист а на нашу штету, он нема доста речи, којима би покудио концесије и монополе, који се странцима дају, и указујући на неумесност концесије параћинској фабрици, надовезује. „У земљи, где је сваки сопственик и обрађује своју сопствену земљу, није још дошао час манифактурне индустрије. Ту још нема радничке сиротиње, чијом би утакмицом падала надничка цена. У место да се срећном сматра, што се у таквом положају земља налази, где је свакоме могуће живети здравим пољским животом и зарађивати пољопривредом животна средства, српска се влада усиљава, да разним наградама, заштитама и повластицама створи на неприродан начин индустриски сталеж, који би још већма од западног био изложен страшним кризама, од којих ми (на западу) непрестано патимо. Каква заблуда! Она потиче отуда, што се мисли, да је земља, у којој нема градске индустрије, назадна! „Узимајући даље за пример Италију писац тврди, да од ових повластица неће имати користи ни српски народ ни српска држава, до једино страни закупници и капиталисте, који ће се на рачун првих обогатити, па онда отићи да у иностранству потроше у Србији згрнути новац.

И ако писац гледа на политичке партије у Србији већином кроз напредњачке наочаре, и ако су га ови за цело време његовог бављења у Србији окружавали и угошћавали, и ако он међу њима

има и личних пријатеља, ипак не може на ино, а да не осуди њихов начин земаљске управе. „Не могу да се уздржим, вели он, од веровања, да је напредна странка на врло погрешном путу, кад се труди, да у Србији што пре уведе у живот начин управе, којим је француска револуција обдарила Европу. Не гледајући на то, што ће ми се можда пребацити назадњаштво, ја сам готов да тврдим, да су сељаци („умерени део“ радик. странке) врло често при брањењу својих старих установа имали право. Велика је срећа и корист за земљу, кад она има месну самоуправу, наслеђену из старина, и свака влада треба да се чува крњења тих наслеђених права ограничавањем месне одн. општинске самоуправе, јер ако их централизација једном поништи, онда их је врло тешко, готово немогуће у живот повратити, што се већ видело у Енглеској и Француској.

„Чиновништво је, продужује он даље, једна од савремених државних рана. Зашто га намножавати тамо, где га досле није било? Пример ће расветлити моју мисао. Док Белгија, која има на 5,000.000 становника има само девет окружних начелника, дотле Србија с мање од 2,000.000 има двадесет и једног окружног, осамдесет и једног среског начелника, поред осталих чиновника при обојим надлештвима. Зар то није много? Жељени циљ и оправдање лежи у једнообразном и брзом примењивању закона. Изгледа као да не може да се трпи, да све општине не иду истим кораком, но да по неке изостају. Али то свуда бива, па и по најнапреднијим земљама, као што су Швајцарска и Холандија. Једнообразност је лепа, али се врло често прескупо плаћа. Токвиљ је врло лепо објаснио, како је предреволуциона влада баш тиме револуцији створила земљиште, што је укидала и сужавала месну самоуправу. Неоценима надмашност земаља, у којима се месна самоуправа одржала, лежи и у томе, што су оне и у своме демократизму одмерено консервативне. И шта је најпосле узрок ремећењима на западу, ако не: велика индустрија, нагомилавање капитала у рукама појединаца, радничка сиротиња, велики градови и централизација? Па зар тим треба напредњаци да усреће Србију?. ..

„Срби треба у главноме да остану земљораднички народ.... Није истина, да се држава, чији су становници одати већином земљорадњи, не може подићи до великог ступња цивилизације, као што је тврдио немачки економ *Лист*, узимајући за пример Пољску. Пре 30—40 година, док се заштитом није развила индустрија у Сједињеним државама, Нова Енглеска је била у много већем бла-

гостању но што је данас.... Кад би се мој глас могао у Србији чути, ја бих довикнуо Србима (ми подвлачимо следеће редове у нади, да ће наши патриоте добро о њима промислити): *Чувајте ваше општинске установе, вашу сразмерну подељеност земљишта; поштујте месну самоуправу; чувајте се да је не уништите туштом правила и чиновника. Гледајте да имате што бољих учитеља, што просвећенијих свештеника, што више пољопривредних школа, што више добрих путева, па онда оставите слободно довољно поља личној предузимљивости, и, онда ће ваша Србија постати угледном земљом, средиштем наслагања огромног и величанственог кристала, балканског савеза, који је на путу образовања. Али, ако па против будете застрашивали и угњетавали народ, да би што брже корачали за западом, довешћете Србију и саме себе до пропасти, јер ћете изазвати револуцију.*

Колико се вредности има придати овим пишчевим речима видеће се и отуда, што су се неке од његових слутња у неколико већ и извршиле. Писац је до ових мисли и закључака дошао у Августу 1883 године, а као што је на жалост и сувише познато, те се исте године у Октобру појавила зајечарска буна.

За време свог бављења у Србији писац није пропустио да тадашњег министра финансије (г. Мијатовића) учини пажљивим на опасност државног задуживања. Та је болест данашњега времена, која је за младе државе опаснија и од самих ратова, глади или колере. Ратна опустошења се — као што се после 1870 г. у Француској видело — брзо загладе и поправе, али државни дуг отима онима хлеб из уста, који га производе. Окрените се око себе и погледајте Италију, Русију и Мисир. Али је државни дуг особито опасан у земљама, које су удаљене од великих светских пијаца и где је новац редак и скуп. Једна породица из српских брдовитих и иначе неродних крајева живи доста добро, али принудите је, да одвоји годишње 20—30 динара на отплату интереса државног дуга бечким или париским банкарима, она неће бити у стању да их набави. За оне који владају ничега нема примамљивијег и у исто доба опаснијег од лакоће, да се закључи нов државни дуг. Но они нису у стању, да оцене важност онога што залажу. Они залажу *народну будућност*. Банкари су пак увек готови да даду зајма. Мањак у државним касама постаје све већим и већим, јер увек поред старих издатака ваља плаћати и нову камату; закључују се нови зајмови да и овај изравнају, народ се претоварује све већим и већим данцима и наметима, док једног дана не дође банкротство.

Српски су дугови од 1875 или још боље од 1880. нарасли брзином, каква се ни у једној другој држави није видела. Ушло се у колосек, којим Турска иде својој пропасти. Да би се добило 5.000.000 динара потребних за откуп пушака, уступљен је англо-аустријској банци монопол соли на петнајест година, а до данас је већ заложено и све остало. Ништа се страшније за једну државу не може замислити; Србија се тиме одриче своје независности, јер даје право европским финансистима да се мешају у њену унутрашњу управу. Читајући о новим зајмовима, које је српска влада пре две године закључивала у Берлину, писац узвикује с болом у души. „Са српском је независношћу свршено. Место данкова, које је до сад плаћала Турској као васална држава, она ће од сад плаћати још веће и теже европским капиталистама. Она тако иде брзим корацима или банкротству или потпуном економском ропству целог српског народа.“ Па онда још горчије додаје: „Храбри Карађорђе, славни Милошу, зар сте ви за то проливали народну крв!?“ А који српски патриота може друкче мислити, нарочито кад на ум узме наше данашње финансијско и економно стање. Па и пак се у нас иде на томе путу све даље и даље. А да се на њему бар тренутно може с успехом корачати, ми стварамо законе, којих смо се до пре неколико година сами гнушали. У Србији постоји маса огромних, сасма непродуктивних издатака, а да се они подмире морају се гомилати дугови. Зар не би било боље и за земљу спасоносније, да се сви они по могућности уклоне. Ако Турска закључује зајмове без рачуна, зар то може и сме чинити млада држава, која би тек у будућности хтела да види свој идеал. Но како се пошло, Србија се све већма од њега удаљује, и по свим знацима није већ далеко дан, кад ће се у њој видети оно, што се већ видело у Мисиру. „Горди и слободни Срби, вели наш писац, биће принуђени да као Феласи аргатују за западњачке банкаре, а ако се плаћање задоцни, Лендербанка ће помоћу осталих својих другарица принудити Аустрију, да за њен рачун окупира Србију. Али постојано повишавање порезе створиће на сваки начин у самој земљи незадовољство, које да се угуши употребиће се сва срества, и најпосле ће се прећи на аутократску владавину, на какву српски народ није навикнут, и која ће се само оружаном силом одржати моћи. Али нарочито у Србији ваља имати на уму, да се на бајонете може наслонити, но да се седети на њима никако не може.“ — Читајући ове речи, читатељу мора да и нехотице излази пред очи слика наше последње нишке скупштине и сцене, које су се у њој и пред њеном зградом дешавале.

Као што је свакоме добро познато највећу количину нашег буџета троши војска, и то разуме се стајаћа. Али поред онога, што она стварно троши од онога, што у државне касе уђе, ваља добро узети на око и имати у памети и оно, што с тога, што се војници не могу да занимају продуктивним радом, не може ни да дође до државне касе. С тога Србија нити може нити сме ићи за данашњим заблудама у Европи, да што више нагомилава војника по касарнама. Како за њу, тако и за све мање европске државе, вели писац, да ваља да приме швајцарску организацију војске, која би се састојала у доброј артиљерији, савршеном оружју, наученим и ваљаним официрима и народне војске, коју би од времена на време требало озбиљно и строго обучавати. Наши оци отаџбине нису служили по две или три године у касарни, а ни наши борци на Нишу, Ак-Паланци, Врањи и т. д. нису ни половином видели касарнског живота и капларске дисциплине, па су се и пак борили ако не боље а оно бар онако као и наши ислуженици и стални кадар на Сливници и Видину. И ако се о добрим и рђавим странама како народне тако и стајаће војске може дуго говорити, и пак би у садањим тренуцима тај говор код нас био сасма излишан, јер смо ми данас, ако само хоћемо да признамо своје стање, приморани да штедимо како новац с једне тако и народну снагу с друге стране (Не би ли могле можда у одсуству тако скупоценог касарнског живота што год помоћи наше старе јуначке игре вођене онако, како се то данас у Швајцарској ради. Оне уливају много више самопоуздања и јунаштва но машинална касарнска дисциплина, а државу не би готово ништа стале. Како би било да наш ђенералштаб о овоме мало размисли?)

Али не треба мислити да је поштовани белгиски професор само ревностан покуђивач и строг критичар. Не. Он је тако исто готов да похвали, што за похвалу нађе. Тако он н. пр. вели за нашу санитетску уредбу „j'imagine, qu'il n'est pas un médecin, qui ne souhaitât *semblable* organisation pour son pays и на другом месту: „Ја мислим, да ни у једној земљи није хигијенска полиција тако уређена, тако савршена, као у Србији“ Но наш писац је имао сигурно српско санитетско уређење на артији. Ко зна, можда би о његовом извођењу добио други појам, да је само имао прилике и времена, да се дуже у Србији задржи. Тако исто он хвали доондашње уређење наших општина и не знајући, да се њиховој самоуправи још онда спремала посмртна песма, као и већину наших обичаја; даље уредбу наших занатлијских, предузимачких задруга итд.

Српско-бугарски рат припада већ прошлости. Најважнији преставник данашњег међународног права Ролен-Жакмен осудио га је као неуместан, јер његов casus belli није одговарао друштвеним и народним тежњама и погледима краја XIX. века; европска штампа: наши пријатељи и непријатељи изрекли су исти суд. Но ми немамо потребе, да се за тај суд на Европу обраћамо, јер је наша сопствена влада, она *иста*, која је у своје време прогласила и водила рат, својим сопственим поступцима признала пред данашњицом као и пред будућношћу, да је он био неуместан, штетан. Или ваљда има кога, који би ово порекао? Је ли дакле чудо, што је и наш писац као истинити пријатељ слободних демократских држава, као убеђени присталица и морални заштитник балканског савеза, морао исти осудити? Ми бар мислимо, да се томе нико неће моћи чудити.

III

Велики познавалац закона друштвеног развића, — по томе најпозванији међу позванима, да још данас проучи задругу на њеном умору; дубок научар како у економији тако и у финансији, — по томе позван да у економно-финансиским питањима даде стручне поуке државама и народима, који је од њега буду затражили, или бар буду склони, да је понуђену приме, наш писац не изгледа да је и тако практичан политичар, нарочито онда, кад има да говори од односима на нашем тропољу, што нарочито долази отуда, што је он неједнако познат како с прошлицом појединих народа и племена тако и с данашњим етнографским стањем нашега тропоља. Ово је непознавање факата и било узрок, те се у његовом делу налазе и места, из којих би се на први поглед могло закључити, да он не симпатише српском народу онолико колико другима на Балкану, и на која је штовани г. Бошковић у већ поменутој књизи колико достојно толико и научно одговорио. Ми ћемо и овде изнети читаоцу пишчеве мисли онакве, какве их у његовом делу налазимо, па ћемо онда покушати да нађемо узрока њиховом образовању.

На целом свом путу, од Лијежа до Цариграда, а нарочито ступив на аустриско земљиште, имао је писац да се бави питањем народности. Оно га срета у дневним листовима, у министарским кабинетима, на племићским гозбама; о њему говоре чиновници и трговци, владике и ђаци, на путу, у цркви; једном речи: свуда и на сваком месту.

Због уског простора књижевног приказа ми смо принуђени, да се овде одрекнемо излагања пишчевог о решењу народносног питања између Немаца и Чеха, Немаца и Пољака, Румуна и Мађара, Мађара и Хрвата, Бугара и Грка ит.д. но ћемо изнети његове мисли о решењу одн. вођењу овог питања код Хрвата и Срба с једне, и код Срба и Бугара с друге стране.

На позив владике Штросмајера он, као што смо већ видели, долази у Ђаково, и за цело време његовог тамошњег бављења владика не пропушта ни једног згодног тренутка, да преставнику европске науке и јавног мњења што боље расветли положај и задатак хрватског народа и католичке цркве У њему Лавелеј види с покојним италијанским министром Мињетијем човека, који је са свим друкчи од других људи, човека, коме је у данашњици само Бизмарк по духу раван Ми смо далеко од тога, да славноме ђаковачком владици порекнемо ма и једну од његових великих и многих заслуга за хрватски народ. По његовом казивању наш писац прича, како је уважени владика потпомагао књижевна предузећа нашег Вука и Даничића, као и Бугара браће Миладиновића, који су у његовом стану и живели и радили, за што ће му како српски тако и бугарски народ благодарним остати. Он је установио у свом богословском заводу катедру за изучавање старославенског језика, он подиже библиотеке, оснива музеје, купује и збира слике за народну галерију у Загребу, установљава југославенску академију знаности и уметности, дајући јој за основни капитал огромну суму, подиже и новчано осигурава хрватско свеучилиште — а то све из новца, који као духовни отац добија било од своје пастве, било са добара, којима епархија располаже, а којима он примерно, као најбољи, еко ном рукује. Он је ватрен и одан заштитник свога народа и језика му, кад има да се бори против туђина. Жалећи се на поступке мађарске владе у погледу уваћања мађарског језика по школама он узвикује „министарство ће се сигурно манути те заблуде, јер утувите да одавде па до которског залива и с далматинских обала па до... српско-бугарске границе влада један једини језик“ а такав се језик не искорењује лако. При вечери владика говори о пробуђењу народне свести код Срба и Хрвата и ми не можемо да пропустимо, а да овде не приопштимо бар најглавније из тога говора.

„И овде је, као и свуда, вели владика, књижевно пробуђење претходило политичном.... Ми Србо-Хрвати не имаћасмо у почетку ни језика.. Успомене наше старе цивилизације и Душановог царства биле су се већ потрле, и једино, што је све беде и несреће пре-

живело, биле су народне песме. Најпре је дакле требало обрадити наш језик, као што је то учинио Лутер у Немачкој. Ту је у нас Даничићева заслуга... При његовом погребу сјединили су Срби и Хрвати своје сузе. У Београду му је чињен величанствен спровод, коме је и Краљ Милан присуствовао. Сандук је био претрпан венцима из свих крајева, од свих удружења. На једном таквом венцу стајао је натпис „Нада."[1]) То је било величанствено сведочанство за јачину народних осећања.... Рођен Поповић, Даничић је узео ново презиме, да тим још већма да израза својој тежњи, да се са свим посвети пробуђењу свести свога народа. *Он је с Вуком створио Српско-Хрватски језик*, на чијем је академиском речнику радио до свог последњег часа."

У погледу јединства између Срба и Хрвата наш писац, сигурно под утисцима часнога владике, жали што је у Српском језику сачувана ћирилица, што се није као и у Хрвата усвојила латиница. Полазећи с гледишта да треба уклонити сваку препреку, која јужне Славене дели, он мисли да је латиницу ваљало узети за општу азбуку још и с тога, што би их она у неколико приближила образованом западу. Напомињући да осим Хрвата и Словинаца сви јужни Славени пишу ћирилицом и да је она славенска историска азбука, г. Бошковић је на ову пишчеву замерку већ одговорио. Наш писац даље с правом примећује, да је жалосно што се до сад тако јако наглашавала разлика узмеђу Срба и Хрвата с једне и Словинаца и Хрвата с друге стране, јер то тешко да води к жељеном јединству. Он је имао прилике да с владиком говори о православном свештенству у Босни, које је по његовом чувењу сасма оназађено остало. Владика му тврди, да је то истина, но у исто време налази за то објашњења нарочито у томе, што су фанарске владике, који су у Босну на већ познати начин (куповањем владичанских столица) из Цариграда долазили, били непријатељски расположени према сваком развитку, па према томе и према изображавању народних свештеника, за које у осталом није ни било близу никаквих завода. Поред овога владике су толико пљачкале своје подручно свештенство, да је ово било принуђено, да се од својих руку храни, јер је сав парохиски приход морало уступати владикама.

Лавелеј не пропушта да спомене и духовну борбу, која се у своје време водила између ђаковачког владике и православног вла-

[1]) Ово је био венац „Наде" — дружине ђака на беогр. вел. гимназији.

дике задарског, и напомињући да је ова борба оправдана, он вели да не верује да је могуће, *нити да би требало желети*, да исход борбе изађе у католичку корист, а уз то наводи речи из писма једног свог пријатеља, доброг познаваоца јужних Словена, по којима, „будућност ових зависи у велико од тога, да ли ће они умети издићи своје *племенске* интересе над *верским*, при чему решење питања лежи у велико у рукама ђаковачког владике.“ — Цело досадање тврђење пак како Лавелеја тако и самога владике стоји у чудноватој опреци са следећим Штросмајеровим речима „за нашу милу стару Аустрију ја бих у свако доба дао свој живот. Ми, *западни* Славени можемо *само под њеним окриљем* живети, расти и постављеним се идеалима примицати.“ Из њих се види у неколико и правац Штросмајеровог рада на верском пољу. Као што је познато, и као што смо ми имали прилике, да то на другом месту јаче истакнемо, католичанство је у средњем веку било узрок, што Босна никако није могла да стане на чврсту ногу; у њему има да се тражи објашњења и околности, што ова никад није могла чврсто и на дуже време да остане у заједници с ондашњом Србијом, а само је оно могло довести до оне верске анархије, која се најпре огледала у богумилству, а чија је последица било напуштање хришћанства и прелажење у мухамеданство. Далеко од тога, да нашој браћи католичке вероисповеди ма што пребацимо, ми смо тврдо уверени, да католичка пропаганда, вођена под туђим упуством, туђим сревствима и под туђом заштитом, никад неће помоћи да се до југословенског јединства дође, већ ће му шта више стајати на пут и можда његову могућност за увек искључити. То су већ увидели и наша браћа Бугари, и један њихов увиђавнији преставник — Офейковъ (псевдоним) вели у књизи „Македония въ време хилядогодишнината на св. Методия (Пловдивъ 1885“ на стр. 20—23 о томе следеће: Православље треба да буде словенско; Словени треба да остану православни. То захтева како интерес појединих словенских племена тако и целине. Католички се Славени држе већином западне, католичке политике, која је за све Славене кобна. Наш (бугарски) је спас у томе да останемо православни Славени. Православљу и Словенству имамо да заблагодаримо за све што данас имамо.... Поједина славенска племена изгубила су с тога што су прешла у католицизам и своју народност..... Католичка пропаганда води се у Турској (а како је тек у Босни и Херцеговини?) под аустријском заштитом. Аустрија даје на њу велике суме, а сам аустријски цар је председник друштва кога је циљ ширење като-

личанства...“ Дакле, Бугари се већ боје католицизма, и ако је он од њих много даљи но од нас.

Али ми за сад морамо оставити ово питање на страну, па поћи даље нашим путем. Као што смо горе видели, наш је писац до сад увек говорио о *српско-хрватском* језику. Занимљиво је да тога назива нестаје у његовој књизи, чим у Босну улази, и где он говори амо о хрватском (des slaves... n' ayant d' autre langue que le croate... Jls ont conservé leurs moms slaves avec la terminaison *croate* en itch ... des slaves. qui parlent l' idiome des *Croates et des Slovèns*, ... Tous parlent exactement la même langue, le *croate* и т. д.) У целој Босни живе дакле по њему (а то ће се уверење створити и код његових многобројних читалаца, који не познају стање и прилике из ближе) Хрвати, па и чиновници су већином Хрвати, Словинци, Чеси и Пољаци, — од јадних Срба нема ни трага ни гласа, као да их у Босни никада није ни било, и ако сâм у повесничком делу казује да „су 630 год. по Христу дошли са севера Хрвати и заузели данашњу Хрватску, Славонију и северну Босну, *640 Срби*, народ исте крви и истог језика... заузев Србију, *јужну Босну*, Црну Гору и Далмацију, *од кога доба још и данас постоје етничке границе*.“ Зна се да је Босна нарочито цветала под два своја народна владаоца: баном Кулином и краљем Твртком, а у целом средњем веку, докле је нису Турци оствојили, највећма је у њој било омрзнуто мађарско име.

Но ми се нећемо даље чудити овом изражавању нашег писца, чим на ум узмемо, да је он у Сарајево био упућен на Шајмфлуга, који га је одмах и дочекао, и да је у рукама имао Штросмајерово препоручно писмо (literae patentes) за све католичке владике и свештенике, а да је још уз то најпре посетио католичког митрополита Стадлера, коме је, као што нам прича пао у део задатак „да под папин штит преведе хришћане источне православне цркве“ при чему му нарочито стоји на услузи и „Patriotischer Hülfsverein für Bosnien“ који се у Аустрији образовао да нарочито у Босни потпомаже католичку пропаганду. Стадлер се према нашем писцу не уздржава да отворено о свом задатку говори. „Тешко је разумети сметње, вели он, на које овде наилази наша пропаганда... и код самих хришћана источне цркве, који ову не одвајају од своје народности. Ако им говорите о узвишености католицизма, они вам гордо одговарају: „ја сам Србин“ и... захтевати од њих да напусте своју веру значи за њих толико исто, као кад би им се рекло да се одрекну своје народности.“ Али што не може да се постигне

на отвореном пољу, то се гледа да се учини обилазним путем, помоћу школа за девојчице, за сироте и т. д.

Долазећи да изближе говори о верским односима, писац нам казује да у Босни и Ерцеговини има православних два пут више од католика. Он се чуди, да су први могли остати тако дуго стални у својој вери, кад се зна како су их грчке владике цедили, и како су им свештеници мало знали. Поред тога зна се, да православне цркве у Босни немају готово никаквих добара, па ни сами манастири нису богати, нити имају много калуђера. Ми знамо, да је пред окупацијом било у овим крајевима 56 православних и 54 католичке школе. Ово би за прве био сасма жалостан и покудан факат, кад се не би знало, да је већина катол. школа издржавана новцем, који је долазио са стране. Домаћи Срби православне вере чинили су по могућству за своју школу и цркву. Они су још пре окупације установили били једну гимназију у Сарајеву.

Писац се још једном враћа на питање о азбуци па узгред прича, како су се становници источне цркве били свуда ускомешали, кад је влада издала наредбу, да се по државним основним школама свуда употребљује латиница. Тај отпор је био тако јак, да је влада ту своју наредбу морала повући натраг, како би само избегла могуће заплете. Врло је смешно и оригинално, како су г. г. босански чиновници објаснили писцу натпис „српско народно училиште.“ „Под тим се, веле, подразумева православна вероисповед. Види се да се „звана и незвана“ господа у Сарајеву боје да признаду, да у целој Босни и Ерцеговини живи један — *српски* народ, али се јасно види и то, да самом народу не могу никако да забране да се зове именом, којим се дичи и поноси.

Да се разуме пишчево суђење о окупацији Босне и Ерцеговине ваља имати на уму, да је он о њој говорио у Бечу с Калнокијем, Тафеом и Калајем, у Ђакову са Штросмајером а у Сарајеву са Стадлером, Шајмфлугом, Апелом и другом господом из Сарајевске средишне управе. Све што је он овде написао, примио је непосредно од њих; на све ствари, на целокупан положај гледао је њиховим очима. „Ја сам искрено сажаљевао, вели писац, што је влада дошла на то, да овдашње младиће узима у војску, јер сам се бојао озбиљних метежа“ Јест, али он се тога бојао док је био у својој отаџбини, а господа му у Сарајеву доказују да тој бојазни није било основа, јер *се младићи сад већ сами пријављују за војску* (!!?) Како никога нема да писцу противно докаже или бар напомене, то он то верује. Није према томе чудо, што он после

свега долази до уверења да „се сваки пријатељ човечанства мора радовати аустријској окупацији ових земаља“ а и будућност ће знати наћи начина за дефинитивно решење. Покрет народности, који тежи да у главном оснује државе, које би се поклапале с појединим народом тако је јак, да му се не може ничим стати на пут, и једном мора доћи дан, кад ће се сва југославенска племена ујединити...“ Аустрија и нехотице спрема то уједињење.

Како је дошло до окупације Босне и Ерцеговине? Шта ће даље бити? Хоће ли Аустро-Угарска ићи још даље на југ или исток? — Наш писац (— или боље г. г. аустро-угарски министри с којима је он ово питање претресао —) нам даје на то следећи одговор. Окупација Босне и Ерцеговине била је *лична* мисао цара Фрање Јосифа; он је њом хтео да накнади претрпљени губитак других покрајина. Ова је до сада уродила добрим плодовима, нарочито од кад се на челу окупираних земаља налази министар Калај. А ако оно, што још од турских земаља остаје морадне једног дана ма која велесила заузети, да би тамо одржала ред и поредак, онда је јасно да ће ту Аустрија бити на првом месту, јер она може рачунати — више од Русије — на потпору остале Европе. Влада аустро-угарска је за данас још сасма противна даљем продирању али „су околности често јаче од воље појединаца, а кад се већ једном рука заврзе у шпице од точка, она онда повлачи за собом и цело тело.“ Ако не због чега другог, Аустрија ће морати окупирати Македонију с тога, да у њој одржи сигурност железници Беч-Солун и Беч-Цариград. Да ли ће пак Аустро-угарска тиме усрећити народе, које на балканском тропољу нађе, види се најбоље из једне изјаве, коју чини према писцу један трговац — Хрват, који с њим заједно на железници путује. „Раја је у Босни, вели она била слободнија (под турском владавином) но ми под вајном уставношћу у Аустро-угарској.“

Писац има прилике да се на путу за Београд разговара и с једним Словинцем млађега нараштаја, који му даје следеће објашњење о будућности јужних Славена „Ми (Словинци) се без сваке сумње надамо да ће се једног дана велики југословенски савез простирати од Љубљане до Цариграда и од Саве до Белога мора. То је наш идеал, а сваки део наше расе треба да се труди да му допринесе са своје стране колико може. Дотле пак ми би се радо сјединили с Хрватима, с којима иначе говоримо скоро исти језик.“

Из досадањег видело се, како смо у истакнутом делу прошли у Босни у односају с Хрватима. Ми ћемо се на досадање још је

дном у кратко вратити, а сад да видимо, како у њему изгледамо у погледу на *македонско* питање.

У европској штампи важи данас наш писац као најнадлежнија личност, као најбољи познавалац македонског питања, и ми смо сигурни да ће он на његово решење — ако се само до овога на скоро дође — имати одсудна уплива. На једном месту он се у том погледу већ изјашњује, да Македонија по смислу чл. 23 берлинског уговора не би имала да припадне ни једној од околних држава: „она би остала самој себи и управљала би собом под турским сузеренством. Ни једна од пет раса: ни Турци, ни Албанези, ни Власи, ни Грци, ни Бугари не би смела бити другој жртвована; свака би општина имала да управља својим пословима, а у местима, где је становништво измешано, преставништво би требало да буде састављено према броју дотичног становништва.“ Јесте ли ово *добро* прочитали? Погледајте још једном! У Македонији треба очувати и влашка и грчка и бугарска права. Од Срба нема ни спомена. Ви се томе чудите. Немојте. — то је лако објаснити.

Ми смо видели, како је наш писац у Хрватској и Босни био опкољен људима, који за Српство мање више ништа нису хтели да знају. У Софији се, а нарочито у Филипопољу се тиме још даље ишло. Тамо су се свим силама трудили да европског преставника увере, да у Македонији живе чисти, најовејанији Бугари, каквих ни у самој Бугарској ни у Источној Румелији нема, и да поред њих има тамо још само неколико стотина Грка и Турака и никакве више друге народности. У статистици градова и села, коју је Офейковъ у већ горе поменутој књизи дао, ми не налазимо нигде о Србима спомена. По њој има н пр. у Скопљанском санџаку 502 чисто бугарска, 90 бугарско-турска и 124 турска места. Али он и изрично вели, да „је (Македонија) населена освѣнъ отъ българи“ и да тамо „нѣма нето единъ сърбинъ.“ Писац се сам служио при при писању о овом питању овом књигом. Један опет други пишчев известилац — бугарин — говори му у једном свом писму: „Ја сам становао пуне две године у Македонији; по свом покушају долазио сам врло често у додир како с градским тако и са сеоским становништвом, и ја у целој Македонији — изузимајући Стару Србију[1] — *нисам никога чуо, који би говорио српски, никога шта*

[1]) **Офейковъ хоће по мало да буде толерантан. Он нам говори овако на стр. 118 своје књиге „Што се српске Македоније тиче, ми признајемо, да Бугари нису никад тражили за се Призрен, Ђаково, Приштину, Митро-**

више, који би ма и нагласка српског у говору имао." Наша браћа Бугари хтели би и да нам одеру кожу с леђа и опет да останемо нераздвојни пријатељи и браћа. Они су с тога разлога готови да мешају и саме географске појмове. Њима је Косово с Дечанима део Македоније, а северна Македонија и Стара Србија је у њих једно и исто. Али наш писац не занемарује Србију и Српске интересе у овом питању с тога, што би то хтео, већ једино с тога, што му тако налаже грађа коју пред собом има. Да је он имао више објашњења о српским правима на Македонију он би их на сваки начин радо употребио. То се види и из тога, што он, приложив уз I. свеску свога дела леп етнографски чланак енглеског путника Артура Еванса (La vielle Serbie, 347—359) о Старој Србији, говори српским патриотама да они у првом реду треба да теже да заузму Стару Србију.... „која је била позорницом славе и пропасти старог краљевства српског, и где су Пећ, престоница Српских патријарха, *Скопље*, где је Душан метуо царску круну на главу, Дечани, гробница породице Немањића, и Косово, на коме се и у последњем часу засијала слава српска."

Долазећи да говори о *будућности* нашега тропоља он на њему види три могућности: или ће Аустрија и Русија поделити *цело* тропоље, или ће *једна* од њих *целим* овладати, или ће се најпосле народности, које на њему живе, сјединити у савезну државу по по угледу на Северо-Американски савез или на Швајцарску. По његовом мишљењу последњи је начин једини, у коме би се све државице успешно развијале, и који би у исто доба стао на пут непрестаном мешању страних сила у њихове послове. Ништа паметније и практичније но дати прилике и могућности свакомод ових појединих народа да својим пословима управља. Овакав савез би требала цела Европа да потпомаже, јер је само тако могуће да ове, иначе тако плодне земље, дођу до среће и благостања, у којима су у старо време цветале. Писац се бавио озбиљно овим питањем; он износи својим читаоцима његов развитак као и његово данашње стање, а присталица савеза налази свуда; како у Грчкој тако и у Албанији, како у Србији тако и у Бугарској. Он није пропустио да узгред на овом месту не наведе и један говор г. Ристића од 6. Децембра 1884. год, у коме овај разлажући прошлост балканског тропоља и доказујући, да оно данас више не може чинити једну,

вицу, Нови Пазар и т. д. Бугарска је Македонија до Шаре планине, а одатле к северу је Стара Србија, и ми је потпуно остављамо Србима." Па зар за ово не треба да смо благодарни браћи Бугарима?!

централистичку државу, завршује речима „Благодарећи пробуђењу народности јединство је данас на нашем трополу могућно само у облику савеза балканских народа, из кога не би требало искључити ни Турску, — разуме се уставну Турску.“ Писац оштро критикује теорију равнотеже, које се наша влада држала при проглашењу прошлог рата и додаје, да ако такове мисли још дуже и дубље ухвате корена на Балкану, од његовог савеза неће моћи ништа бити. Он назива ту теорију ни мање ни више но абсурдном

Писац се брине за будуће међусобне односаје између Срба и Бугара; он се боји да код једних или код других не ухвате корена непријатељске, осветничке мисли, а да би се то избегло „дужност је патриота оба народа да се озбиљно заузму, те да свако такво осећање угушују. Да би се ово постигло био би најбољи пут, кад би се основало какво српско-бугарско друштво, које би се наизменце — сад у Србији сад у Бугарској сваке године по једном састајало. Такво друштво би се могло разделити у књижевно, археолошко, и историјско и најпосле економско оделење... Ови годишњи скупови би препородили осећаје братства Али пре свега би требало створити ђумручки савез између ове две државе. Zollverein (ђумр. савез) је приуготовио немачко јединство.“ Он завршује ова посматрања следећим речима: „Идеал балканског савеза постаће идеалом свих народа на Балкану онда, кад они буду разумели, да ни један од њих нема нити треба да тражи интереса у зависти, у отимању земаља другога. Ако дође згодан тренутак, а духови међутим буду припремљени, уједињење ће сасма природно, по самом себи доћи.

„Но ако место тога продуже да се из неких предрасуда гложе и један другог нападају, они ће сви постати плачка јачих и силнијих искусив судбину несрећне Пољске,“ а покајање ће доцније бити узалудно.

* * *

Ми смо се трудили да на ово неколико листова изложимо мисли човека, који пред ученим европским светом ужива толико поштовања. Ми смо и сами видели његову велику учевност, кад се тицало ствари, које су спадале под његову струку, кад је био говор о задрузи, о економном и финансиском стању у нас и т. д. Његово човекољубље и љубав к слободи и равноправности виде се најпосле и из последњих редова, које смо о балканском савезу навели. Па и пак има једно поље, има једна страна у његовом делу,

којом ми Срби специјално не можемо бити задовољни. Ми нећемо писцу узети за зло, што нам је пребацио неумесност последњег рата, али нама је жао, ми осећамо наспрам њега известан гњев; кад погледамо, како је у његовом делу разрађено питање народности, како из њега произлази, да је наш цео западни део поседнут Хрватима а јужни и источни Бугарима. Нама се не може порећи толерантност у народносним питањима; ми смо увек готови, да се с нашом браћом Бугарима и Хрватима сами споразумемо; то је наша узајамна, тако рећи задружна, домаћа ствар, у коју ми не би хтели да нам се плету ни страни политичари ни страни научари — најмање пак онда, кад они из разних узрока нису у стању, да ствари темељно, добро и праведно проуче, већ их често гледају кроз туђе — и што је још опасније: партиске — наочаре.

Но напомињући ово, ми не можемо никако г. писца кривити: најмање смо пак склони да посумњамо у његове најбоље намере. Не, — но што смо ми овако у овом епохалном делу изашли пред Европу и образован свет, *имамо да кривимо нас саме и никога више.* Ми смо већ имали прилике да напоменемо, како је наш писац био примљен у Бечу, Хрватској, Босни', Бугарској и Ист-Румелији. Исто је тако било у Цариграду и Букурешту као и у Пешти. И није друкче ни могло бити. Његово је име одавна далеко знано. Свако је знао, шта његов глас у Европи важи: сваки је употребио прилику да му каже оно што га је — односно његов народ и државу — болело; свуда му се давало о свему објашњења, а нарочито о ономе, што дотична држава или народ мисли и жели да постигне. Он је све то примао, *колико му је могуће било* проучио и изнео — Европи. Само су српски преставници науке, само су српски патриоте (ако у овом случају може о таквима бити речи) о народним жељама, надама и правима муком мучали. Српски министри и дипломате задовољили су се да на европску политику гледају „с више тачке“, српским пак начелницима ласкало је да причају, како су они унуци великих људи, како је њихов дед био побратим кнезу Милошу и шта ти ја још знам. О жељама, надама и *правима Српског народа није говорио нико ништа.* Наш је немар превршио сваку меру. „Препуна је мјешина гријеха.“

Но о томе други пут.

Мил. Р. Веснић.

РУЧНИ РАД У МУШКОЈ ШКОЛИ

СУВРЕМЕНО ПЕДАГОШКО ПИТАЊЕ

(Свршетак)

Кад се ти већ умешаш у њихове забаве, онда ћеш полако одвести децу и на **корисније и озбиљније занимање**, које ће опет у неколико ићи у игру. Прелаз од игре ка збиљи треба да је постепен, тако, да се и неосетно пређе од игре ка правом корисном раду. Мош почети с тиме, што ћеш показати деци, како се гради нпр. калеидоскоп*), крива натега, змија у шпирали која се на врху од игле обрће на врућој пећи, сегњеров точак од кукуте како се ушивају свешчице за писање и како се обрезују, итд. За тим можеш упутити децу, да разне ствари премеравају и срачунавају, па онда да их по мери нацртају. По том треба, кад год што радиш рукама, да скупљаш поједину децу око себе, те да ти помажу, и да гледају како радиш. То утиче изванредно благодатно и деца бесвесно усвоје хтела не хтела твоје покрете, помоћу простог гледања. За тим мош у школи неговати свилене бубе, с децом заједно, разуме се. То је тако исто дивно запимање за децу. У њему се она уче истрајности, тачности, уредности, и чистоти. Итд. итд. итд.

У **башти** ти се тек указује најшире поље за овај посао. Ту треба да омилиш деци баштенски рад; да их научиш калемити, и у опште неговати воће, и да им објасниш користи од воћарства; да их поучиш у свим гранама пољопривреде. Ту се има преко целе године корисна занимања. — У нас је лепо заведено законом, да свака сеоска школа има по један дан орања. Али са овим се даном орања чини на жалост велика злоупотреба. Ја не знам поуздано, али држим, да је законодавац овде имао у виду то, да ту учитељ-

*) Календоскоп се гради од три стакла прозорска, која треба да су прст широка и 1—1½ шаку дугачка. Та се три стакла склопе уздуж у виду триугла, па се обавију црном артијом. Ако су стакла од огледала, онда није нужна црна артија. За тим се на оба краја затвори белом чистом артијом, и справа је у главноме готова. Сад се још с једнога краја та артија пробуши, да се може унутра гледати. Кад се кроз ту рупу убаце унутра ситна парчад разнобојне артије, па се у справу гледа и полако обрће, граде се унутра са сваким покретом друкче, врло лепе, разнобојне и потпуно симетричне звездице, и друге слике налик на цвеће.

поучааа децу у паметном баштованству, воћарству, и у опште земљорадњи; а не да он то парче земље издаје под закуп, или можда чак и без икакве употребе остави, а биљарство и пољску привреду да предаје деци на школској табли са кредом у руци. Учитељи ту нису криви, и то је сад већ прешло у њихово право. Ал ја само указујем на ствар. У осталом то није немогуће поправити. Треба учитељима одредити за то неку накнаду у новцу; а тај дан орања претворити у праву школску башту, коју ће деца са учитељем постепено засадити одабраним воћем, и уредити је по правилима разумне пољске привреде, где ће деца радити и поучавати се у раду. Дохотци отуда нека припадају школи и школстој радионици, и нек се употребљавају за одржање и плаћање тешких баштенских радова (као што је орање, ђубрење итд.) Не би било рђаво, кад би се и деци дао неки удео у чистој добити. — Овако је право, и ово је корисно за нашу цел, и тако треба да буде. Овим би се веома много допринело унапређењу наше занемарене земљорадње. А колико би тек било у добити дечије здравље и њихова умешност!

Даље врло је корисно занимање за децу **прикупљање разних предмета у збирке**, као нпр: прикупљање разних слика, марака са писама; биљака, ретких минерала; разне врсте жита, пасуља, варива у опште; парчад од разних дрвета; сортирано лишће од свију дрва из околине; разни плодови; пера и јаја од разних тица; итд. итд. Многи сматрају ово за спрдњу и играчку, недостојну школе. Али то је погрешно мишљење. Ове збирке већ саме по себи имају за дечије сазнање, и за упознавање с околином, врло велике важности. Али је много и много надмашнија она друга корист, која се има од самог овог *прибирања*. Тим се прибирањем деца уче да се *интересују* за све, што их окружава; буди се чувство за *састаравање*, за *заузимање*, за енергију; привикавају се деца, да све своје ствари држе у *реду*, и да их умеју класификовати, *делити у разделе*, и *оцењивати* их са разних гледишта, и најзад се овим негује изванредно *истрајност* и *постојанство*. Колико лепих врлина грађанских!... Колико недостатака наших!...

Али, синовче, ако оћеш да у деце однегујеш ове врлине, не смеш заборавити, да свуда треба сам да предњачиш. Ти треба с овим сам да отпочнеш, а не да то деци заповедаш. Од тебе ће то најпре примити двоје, троје деце, а од њих ће после и већина, а можда и сви остали.

Даље, синовче, однеговаћеш у твојих ђака, т. ј. у будућих грађана осећање да тачно **воде рачуна** о свему, ако их будеш у-

путио да све што је важније **бележе.** Такве су белешке о погодама и непогодама, и о свим осталим важнијим променама на небу (као: помрачења, појаве репатица, положај планета, итд.) За тим белешке о знатним догађајима у месту, у околини, у отаџбини, о великим догађајима у свету (ратовима, важним проналасцима итд.) Па онда белешке паметних народних изрека, белешке о народним обичајима празноверицама, лекаријама, причама и препричицама, песмама, итд. По том бележење издатака на књиге, на школске потребе, на аљине, на уживања, итд. Све је ово од безмерне важности за децу, која ће кроз 15—20 година бити домаћини, грађани, посланици, чиновници, предузимачи, управници, итд.

Но и овде ћеш синовче морати *ти* да предњачиш. Мораћеш ти сам да водиш од свега овога записке, и да их показујеш деци, и причаш им о њиховом значају. За тим треба неке да почнеш да водиш с децом заједно (нпр, оне о времену), по том неке задај деци да их израде као домаће или школске задатке (нпр. описе знатнијих повремених догађаја у околини,) па их онда натерај, да то све забележе у кратко и у своје књижице. Итд. Кад се ово само једном отпочне, ићи-ће после само од себе.

Исто тако треба навићи децу, да воде *рачуна о времену*, и да појме ону златну енглеску пословицу, која вели: „Време је новац“ — али само гледај, да је деца свате у смислу: „Време је *благо*.“ Но овде морам и опет да те учиним на нешто пажљивим. Као и свуда, тако и овде, ти мораш садржај ове поуке имати сам у себи, у својој души, у целом свом бићу. Ти мораш ову пословицу осећати и по њој и сам живети. Ако није тај случај, онда и не почињи да радиш на поимању њеном од стране дечије; тим би учинио само још горе.

Најзад ти препоручујем синовче и дуже **путовање с децом** у околна места, у околне школе, на саборе, на светковине у околним поудаљенијим местима, ка знатним историским местима, итд., па ма се пут отегао и два, три и више дана. Само бих то саветовао, да се увек најпре припремиш за пут, и да одредиш унапред цел путу, па о томе и с децом да се разговориш; и да за себе изнађеш и запамтиш све нужне податке. Ти ниси, синовче у стању да замислиш, колико ово огромног утицаја има на децу. Опробај само, па ћеш се дивити и чудити, какву ће неописану промену изазвати на деци тај пут. Она ће се заинтересовати тиме и за оно, за шта се не би можда целога века интересовала; тежиће да још више виде, и више дознају; постаће прави стармали у приликама где

отпочне говор о оним стварима, које су они видели и о њима слушали твоје објашњење. — Можда ћеш ми рећи, да деца не могу да издрже далек пут. Али не бој се тога. Деца ће увек моћи издржати боље пут, но што си се ти надао. Ја сам 1882 године путовао са 13 деце из III и IV разреда *три* пуна дана (из Трстеника у Жичу, из Жиче у Краљево и по Краљеву, и из Краљева у Трстеник натраг). Ту је било деце од 11, 12 и 13 година, и сви су издржали пут не може бити боље. И шта смо новога на том путу видели, посматрали, прибележили, и научили! Па оно уживање, оно збратимљење, она борба са тешкоћама, она вежба у истрајности, она радост после постигнуте цели!... Ја нисам у стању да ти сад овде опишем све користи од тога пута, и све дивоте његове. Покушај, па ћеш све преживети сам

Исто тако чини чешће излете у околину, како ближу тако и мало даљу, и због *богаћења са земљописним појавима.* За ту цел мораш се с децом пентрати по брдима и пешачити преко равница и доља. И ту се вежбају деца у истрајности и заузимљивости.

Ово оволико нек ти је за сада доста.

Кад отпочнем са *овим*, пронаћи ћеш сам још стотине других корисних занимања за вежбу деце *у окретности, заузимљивости, истрајности, бистрини, довитљивости — у* **радљивости** *и* **умешности**.

Мој ти последњи савет на питање, шта да радиш и чим да отпочнеш, гласи: *Отпочни ма с чим, само отпочни с вољом и љубављу, и не сувише нагло, па ћеш пут наћи сам.*

Желим ти срећан почетак! Но не заборави, да је сваки почетак тежак.

Буди истрајан и здрав

твоме стрицу.

ДОДАТАК

Отпочети рад

Мили чико. Ја сам те послушао...

Са каком радошћу седам, да ти пишем ово писмо!

Отпочео сам по твојим саветима покушаје са ручним радом. Управо то није *ручни рад*, но је више нека *вежба у*: **вредноћи**,

заузимљивости, и састаравању — како ми ти рече у последњем писму.

Отпочео сам са *прикупљањем разних ствари.*

Ах, чико, да знаш, са каквом радошћу, и са каквом заузимљивошћу деца то раде! За сада смо прегли, поред општега, да скупимо и све значајније из околине. За сместиште тих збирака употребили смо једну празну собу у школи, и учионицу. У учионици су збирка марака од писама, збирка слика, збирка тичијих пера, разне врсте жита и варива, и још три врло интересантне збирке, од којих су две засновали ђаци сами, а за трећу сам покренуо мисао ја, а то су збирка *тичијих ногу*, збирка *семења* разних плодова, и збирка *новаца.* Све нам је то смештено у школском орману. У оној су нам другој соби збирке: минерала, зоолошких ствари, плодова, разних дрва у пресеку, и опет једна занимљива збирка, коју је засновао један ђак, а то су парчад *кора од разних дрва.*

Ти не можеш, чико, појмити, с каквим заузимањем деца доносе ствари, разређују их и сортирају их. Многе минерале не познајем ни ја; али ми прикупљамо све, што већ немамо. Збирку тичијих пера ја сам више сматрао за играчку; ал, да знаш, каку важност деца на њу баш полажу. Она им је скоро најмилија И за иста, чико, то је врло лепа и врло поучна збирка Имамо већ преко стотине врста пера. И са каквим интересом посматрају деца велико орлово перо, и мало царићево! Кад сам пре неки дан причао басну о орлу и царићу, ја сам и та пера донео, и њих су деца више ценила, но Шрајберове слике. А и збирка тичијих ногу нам је већ врло богата, и веома поучна. Пре неки дан сам имао предавање о пловци. Том приликом нам је та збирка учинила изванредне услуге. Особито је занимљиво упоређење ноге од роде, пловке, детлића, и сенице. Рекох ти, да је ову збирку засновао један ђак. Мени самом за иста ово не би пало на ум. Тај је ђак имао случајно већ као неку збирку тичијих ногу, Имао је 8 разних комада ногу. међу којима и једна врло лепо очувана родина нога. Он нам је поклонио целу своју збирку, и то нам је дало повода за прибирање и тога, те сад имамо већ 43 разне тичије ноге. Збирку новаца засновао сам ја, Ја сам већ имао малену збирку новаца од 15—20 разних комада Неке од тих сам издвојио за ову цељ, и сада имамо већ са садашњим новцима (сем златних) 28 разних комада од бакра, сребра, никла, и бронзе. Имамо и неколико римских новчића.

Исто су нам тако важне и збирке семења од разних плодова. Замисли, чико, да млога деца нису знала, да је жир растов *семе* растово, да су зрна кукурузна *семе* кукурузно, а млога су деца држала, да је *семе* у кромпира у оној клици, у самој кртоли Збирка самих плодова нам је за сада још прилично сирота, али ћемо је тамо на јесен обогатити. Но ово, што има, врло је поучно, и служи јако разбистравању појмова. Збирка плодова и семења намештене су упоредо, једна према другој. И збирка дрвених кора која нам је занимљива и поучна. Моји су ђаци сад у стању, да на први поглед познају свако дрво по кори, и још да одреде је ли дрво младо или је маторо. Збирка слика нам је још сиромашна. Отпочели смо са сликама од прописа, сликама са залога на папиру, и са сликама из новина Но и она се постепено умножава. Ја навалице нећу млого да дајем у збирку, нек се деца *сами* више састаравају, и истражују.

Већ су отпочели и млоги од ђака да образују своје засебне збирке, без мог нарочитог наговора. А што је ту најглавније још, то је, што су већином отпочели да прикупљају по два три заједно, па једна је збирка код једнога куће, друга код другога, а трећа код трећега. Колико ће се овим неговати још и дружебност и узајамна помоћ, што је код нас и онако оскудно развијено! Ја ту опет гледам, да негујем у деце заузимљивост већу за *општу* збирку, но за засебне, приватне, те тако да гајим у њима интерес за *опште* ствари. — На пролеће ћемо отпочети и са збирком биљака, и тичијих јаја, и гњезда. Но не бој се чико, да ћемо ми тиме затирати тице. Не. Ја ћу, надам се, баш на овај начин моћи и умети да убедим децу о великом значају тица, и да изазовем у њих пошту према њима. Последица тога ће бити штеђење и заштићавање тица од стране деце.

Са белешкама о времену отпочећемо доцније, док набавим барометар; а термометар ће нам набавити општина. Доцније ћу тако исто и са осталим стварима. Ја и нећу да наглим — тако си ме и ти саветовао — бојим се шкодиће, ако буде млого новога на један пут. Све ћу постепено, мало по мало.

Отпочео сам и да се играм с децом. Па каква сласт! Верујеш ли ми, чико, да сам после игре са свим други човек: чио, ведар, задовољан, бистар — просто чини ми се да осећам живот. Онолад у четвртак после подне начинили смо град од снега, па смо се поделили на двоје и отимали град. О, тога уживања! Чисто сам се и сам био у игри подмладио и подетио. Па и још нешто. Голи

савети речима, да се деца чувају од назеба, кад су знојава, не помажу. Ономад, кад смо то отимали град, пошто се свршила „љута битка“, сви су се пушили од зноја. Ал за дивно чудо, никоме није падала ни на крај памети моја поука са часа о чувању здравља. Тад ја викнух: „Децо! Ми смо знојави, па можемо сад овде лако да назебемо. За то ајдмо у школу, да оданемо, док нам прође зној“.. Сви су се радовали тој опомени, и одоше заједно са мном сви скакућући у школу. У школи се одмах отпоче жив разговор најпре о минулом боју, а после се прешло и на друге ствари, па и на чување здравља. Оно *неколико* речи, што сам им *тад* рекао о чувању здравља, знам да ће више користити, но сва пређашња предавања сатима. Боже, чико, да ми је да си нас у том разговору видео! Оне срдачности, оног љупког и природног разговора нисам, чини ми се, доживео, од како сам се родио. Право имају сликари, што сликају анђеле у виду деце. Где деца нису по срцу анђели, ту смо их ми матори ђаволима начинили!

Па да знаш, како су ми сад и ђаци друкчији. Да ми је бог зна ко причао, да може икада овако брзо и овако велика промена да се деси с децом, не бих му за бога веровао. Али сад сам својим рођеним очима видео Деца су ме заволела. И за чудо, да и ја децу сад некако више волим но пре. Па ми и предавање иде боље од руке. А и деца сама сад и боље пазе и боље сватају. И ред ми је сад куд и камо бољи, но пре. Све ми је пошло у школи како се само може замислити. И за дивно чудо, сад ми деца боље и у школу долазе — просто им је омилила школа Замисли, чико, пре неки дан дође ми један човек, и моли ме, да му дозволим, да му дете тога дана остане од школе, јер има да му нешто помогне код куће у неком преком послу. Ја најзад дозволим. Но дете је већ било дошло у школу, те за то одем, да му рекнем, да пође с оцем. Па, шта мислиш, шта је било? Дете не хтеде да иде Кад ја навалих на њега, оно стаде да скупља ствари, али — плачући! То ме је потресло, и било ми је дошло, да се и сам заплачем. Кад то видех, а ја га оставих пре подне у школи, с тим да остане само после подне. Ђаци су му се сами обећали, да ће му све испричати што ја будем говорио, а ја се опет обећах, да ћу му све показати што будем показивао. Кад поприча његовом оцу, који је чекао у ходнику, шта се десило, он слеже раменима, па вели: „Кад је тако оно нека буде, како ти велиш, господине. Ја видим, да си му ти бољи отац, но ја. Кад сам ја ишао у школу, нису могли да ме дотерају у школу; а сад човек не може да одвоји дете од школе. Свет

се мења; тако је зар бог рекао. Нека буде само са срећом, да бог да!“....

О чико, па да знаш како су ми се сад и деца међу собом некако здружила и збратила, те нема оне пређашње свађе, ни тужаба, ни ништа. Не сећам се да сам пре икада видео два ђака, да иду загрљени; сад је то са свим обична појава. Пре се не сећам, да сам виђао моје ђаке, да певају у групи; а сад их чешће виђам где се загрле по три четири, или се поватају за руке, и певају. Кад год то видим, ја само помислим: „Где је песма, ту је и срећа — рђави људи немају песама.“

Благо томе, ко дође до тог убеђења, да је срећа само у раду!

Ја сам, чико, још пре поодавно био отпочео са осталим овдашњим учитељима, мојим друговима, да разговарам о ручном раду у школи. Али сви су они то сматрали више као неку ствар моде. Ја им онда дам твоја писма на читање, све редом једно за другим и ево шта је било: Најпре се одсудно нису слагали с твојим назорима, и истраживали су сваку маленкост, те је критиковали — као што сам и сâм у први мах чинио. После неког времена престадоше критике, и читали су их ћутећи. За тим почеше, да говоре: „Та оно истина готово и јесте овако, и лепо би било; ал тек некако не иде.“ Сад пак сви су на нашој страни; а особито од кад видеше, шта ја радим с мојим ђацима. Сад и они сви отпочињу ово, што и ја. И сви се скупљамо сваке недеље по један пут на договор, где се већином говори о овом предмету. Ту скоро смо отпочели да читамо сва твоја писма још једном, овако у друштву, и да казујемо наше примедбе на њих. И, да видиш чуда! Ја пре многе ствари нисам разумевао тако, као сад при *другом* читању; некако сам их пре друкче сватао; на многим местима сад чисто ми се чини, да их *осећам*, а не само поимам.

Као што видиш, ми сад радимо сви заједно на овој ствари. Говорили смо о томе ту скоро и у школском одбору, и одбор нам је обећао новчану помоћ. Смерамо на пролеће, да отпочнемо и с радом у башти. Ни један нисмо вични калемљењу, а ни баштенским радовима. Али питаћемо друге, и уздамо се, да ће љубав и заузимљивост све победити. Болан чико, замисли ту грдну бруку! Ја имам из „Пољске привреде“ „*одличан*“, па опет не умем ни да ударим мотиком у земљу честито, а камо ли да садим воћке, и да их калемим! Ал шта ћеш. кад смо ми у Учитељској школи — као што си ми и ти у ранијим писмима напоменуо — учили да калемимо на школској табли са кредом у руци; учили да сејемо, да

градимо леје, да ђубримо, да расађујемо воће, и да подижемо читаве шуме — а све седећи у школским клупама!

Договорили смо се, да тамо на јесен отпочнемо покушаје са грађењем ствари од круте артије и лепка Почећемо са грађењем простих кутијица за семење, за минерале, и за друге наше збирке. Гледаћемо, да опробамо и са грађењем стварчица помоћу ножа. Један од мојих другова изнео је мисао, да покушамо, не бисмо ли могли добити од столарског еснава неку стару столарску тезгу на поклон или бар на послугу, та да учинимо пробу и са тестерисањем и са рендисањем. Тај мој друг је вешт у радовима те врсте, па ће их он и руководити.

Једва чекам чико, кад ће доћи лето, да отпочнем с децом путовање. Већ сам се о томе договорио с једним мојим другом, који је 3 сата далеко одавде. Прво ћу ја походити с мојом децом његову школу, и он ће нас провести с његовим ђацима по околини. После ће он доћи к мени.

Мили чико! Радујем се, што могу да ти се исповедим, да сам сад добио са свим други поглед и на саму *школу*, и њен *задатак*. Пре ми је она изгледала више као нека канцеларија, у којој ја имам да вршим моју *канцелариску дужност*. Сада ми она изгледа као најсветији храм, у коме ја вршим неко дуготрајно крштење, којим се она мала створења посвећују у веру: *рада*, *заузимљивости*, *свести*, *доброте*, *и науке*. Ја, чини ми се, тек сад поимам прави значај оних твојих речи, из првог писма, где велиш: „Школа је најсветији храм *среће* народне“.... О, мој чико! Кад би сви српски учитељи схватили и заволели ову красну ствар, као што сам је ја сада схватио и заволео, па онда прегли сви својски на посао; можда бисмо још пре непуне половине века могли са поуздањем узвикнути: „*Србе је узгајао и ујединио српски* **учитељ**!

Грли те твој благодарни

сестрић.

Лајпциг, јануара, 1887.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

ПРЕД ПОЗОРИШТЕМ

(Наставак)

Мишлење, које изразисмо о модерној француској комедији, можда ће наићи на јачи отпор, код оне врсте публике, која је штити. Но ми нећемо погрешити, ако ову врсту публике назовемо „бонвиванском;“ а нећемо погрешити ни у томе, ако на основу позоришног репертоара кажемо да у нашем позоришту бонвиванство продире, са најсјајнијим успехом. — Она, сјајна и жива, конверзацијона радња у модерној комедији, без дубље психолошке студије, добро је дошла и нашим уметницима, глумцима, којима, у таковој прилици није од потребе, Бог зна какво, умно напрезање, да схвате и у јасним бојама изнесу на видик карактере; да, што природнијим путем, прикажу, разноврсне, душевне потресе и унутарње момоменте, који често чине преврат у животу и појмовима људским. Не! Фромон или Рислер или какав Мортемир и т. д. то су вам лица за које није потребна, Бог зна каква, студија. Неколико гипких покрета и финијих поклона салонских, и ви имате подпун нацрт поменутих јунака. Мало лепша и помоднија тоалета, код позоришних јунакиња, начиниће довољан ефект те да кажете: та и та госпођа или госпођица схватила је дивно своју ролу. То је за глумце изврсно; права калифорнија! Али за уметност, за вештину? Ах! Оставите на страну вештину! У царству шумадиске флоре таково биље не цвати. Довољно је што имадемо једну зграду, која се назива: „краљевско српско позориште“, зграду лепо окречену и меблирану, једном речи зграду коју називамо: храм српске Талије и ако се у истој почешће и циркус *„à la boule“* одигра.

Износећи наше мишлење о модерној, француској комедији, ми не велимо да би позориште требало ову врсту комада, из свога репертоара, са свим искључити. То не би било нужно па ни умесно; јер смо мало час и сами признали да у позориште улазе људи са разноврсним укусима; па, према томе, и овом бон-виванском укусу морамо у *нечем* повлађивати. Али ми не желимо да се овај укус развија и подржава на штету другога. Ми тражимо да се у Позоришту не даје превага једној врсти драмских дела, као што се то у нашем Позоришту ради. Сравните само богату гардеробу и сјајну припрему за ову врсту драмских дела са, историјски похабаном и

траљавом гардеробом историјских дела; упоредите оне изванредне рекламе, у званичним новинама, пред приказивањем француске комедије са нечујним приказивањем драма хисторијских, страних и наших, па ће те имати потпуну слику нашег позоришта. Докле вам какав „*maitre de forge*", човек из народа, са накаламљеним аристократским карактером, и аристократе, са гаменским појмовима, ходају, у финим фраковима, по паркету и најелегантнијем намештају, дотле вам какав „*краљ Лир*" или „*Стеван Дечански*" кубуре у закрпљеним чизмама и варак̓лаисаном оделу; дотле вам је властела српска изјерила шубаре [оне од $7^1/_2$ гроша] па ходају ли ходају преко позорнице; а није ни чудо: кад им славни цар из најславније прошлости нема новаца да купи себи пар чизама него на старим црвеним сарама удара жуту закрпу. Нека се зна ко је штедљив! А то и чини баш, да, поред других техничких мана и тешкоћа, наши оригинали врло мизерно изгледају.

Него што је, поред наведенога, још важније, то је, увек лоша студија, код већине глумаца. Докле се ова махна у конверзацијама не може приметити, дотле се она у овој врсти драмских дела јасно огледа. Факт је, да наш глумац, чим навуче костим средњевековни почиње бивати дрвен, уштапљен, неприродан. Место обичног природног говора, надтичу се ко ће са већом лармом и неприроднијим патосом показивати силину, страсти појединих карактера. Ужасна, изванредна дрека, у најобичнијим сценама, доводи вас на помисао, да се не налазите у народном позоришту него у Дервишани, одакле дервишки имам са вернима хоће да умилостиви гњев Аллахов. И пратећи оваково приказивање историјских драма ми долазимо до неког несносног уверења, да наше позориште није дорасло још да нам, што природније, у овој врсти, једно вече приреди. А шта је томе узрок? Да ли што наши глумци немају способности? О, не! г-ђе: Гргурова, Ђорђевићка и Ђуришићева, па г-да: Јовановић, Цветић и Гавриловић, показали су да су у стању дубљу штудију, у овој струци, на видик изнети. Друга је недаћа овде. С једне стране, што *они, који приређују репертоар увек олако, готово са неком наметнутом обвезом, мотре на ова дела;* с друге стране, *што је у овим делима гардероба и декорација увек лоша па често и смешна бивала;* а треће, *што се у олаком узимању овог репертоара није никада озбиљно помишљало на спрему млађих глумаца и неколицине сталних штатиста.* Довољно је, ако само главни глумац одигра своју ролу, као што ваља, а остало нека иде с брда с дола. За то нам и не остаје друго него да махнемо ру-

ком и узвикнемо: „дајте нам конверзацију, ту бар није нужно никакве штудије, ни костима, па ни несносне галаме, неуке штатистерије!“

Ове побројане махне и чине те нам историјске драме у најтрагичнијим моментима изгледају врло комичне. За то и држимо да неби управа позоришна, при оваквој пажњи својој, погрешила, кад би, приредивши Шекспира на својој позоришној листи ставила нпр. овакав оглас: „*Кориолан*; **шаљива игра** у V чинова“; јер као што рекосмо, ни једна хисторијска драма или трагедија није прошла у нашем народном позоришту без карикатурног приказивања и без довољног смеја веселе публике.

Све ово неби никако приметили, кад би веровали, да нема начина поправци. Ако дакле управа позоришна буде вољна да се са овим ретцима позабави мало, ми јој предлажемо ово: нека се у једној седници одборској реши: *да се сваке године приреде четири, ванредне, представе, у корист гардеробе и декорација за хисторијска драмска дела.* И ми смо убеђени да би се за не пуне четири године располагало са једним фондом, који би био довољан, да наше блажено почивше цареве осигура од оне сиромаштине, која се на чизмама цара Уроша до скоро огледала. Шта више, такав би фонд могао доцније постати извором за осигурање неколико сталних штатиста, који би били квасац за даље напредовање.

Ове недаће са којима се хисторијске драме до данас боришу учиниле су те је публика и сама почела олако да схвата позив њихов; а форсирана тежња управе, да се од српског народног позоришта начини франнуска комедија, и изванредно заузимање за исту, причинило је код једног дела публике да је са свим пошла, са својим укусом, Француској комедији. То је и допринело да су Молијер, Стерија, Трифковић, Бан итд. одлетели у запећак, те да се скрију испред уображених величина из савремене француске комедије.

Но поред свега што је управа вољна да овим путем докаже, како је у публици највећма развијен укус за француском комедијом, ми се у томе неслажемо. Београдска публика није имала где да тај укус развија и подржава него у народноме позоришту, а народно позориште, ако је свој позив хтело озбиљније схватити требало је бити пажљиво у примању оваковых дела; јер као год што извесна публика имаде већ стални укус, тако се овај даје и накалемити и кварити дугом употребом онога што јој се намеће.

Шта је узрок свему томе, ми смо мало час изказали, али нисмо додали и то, да ће наше позориште тако погрешним прав-

цем иһи све донде, докле год у одбору позоришном заузимају место људи непозвани, људи, који веһ и по своме позиву и положају нису надлежни да дају правац храму српске талије.

Погледајте само како је тај одбор састављен. Изузимајуһи управника и драматурга, којих положај захтева да тамо буду, имадемо за одборнике: два лекара приповедача, једног историка, који се *искључиво* само том струком бави и једног педагога; дакле, људе који са драмском литературом никада озбиљна посла имали нису; који, до данас, нису још ни једанпут доказали да су посвеһени у овај посао који им се поверава. Драмских писаца и признатих критичара, од струке, у овоме позоришном одбору нема. То је ваљда за то, што они нису способни да дају правац Позоришту, него су способни они људи, који су стекли свога гласа на другом пољу.

Илустрације ради: пок. К. Ковачевиһ сликар радио је за цркву једне вароши иконе. Кад је свршио рад, изашла је комисија да оцени вештину сликареву. У комисији, осим попа и црквењака, били су један һурһија, један капамаџија, и један пушкар, а *ни један сликар;* те је услед тога г. Ковачевиһ тражио да се оном пушкару прида још и *један топџија,* кад веһ неһе ни једнога сликара — Да није и овај одбор позоришни сличан, у главноме, меродавној, Ковачевиһевој, комисији?*)

Напоменувши и ово последње, држимо да смо у главноме исказали све што смо пред позориштем могли реһи. Резултат свега излази: да позориште српско не одговара, као што треба своме позиву, и да неһе томе позиву одговарати све докле се необрати озбиљнија пажња на *истинити и досад још не покварени укус* онога дела публике, која у позоришту поред обичне забаве хоһе и здраве душевне хране; док се необрати озбиљнија пажња на оригинале и друга дела ван модерне комедије француске.

Ако поштовани читаоци одобравају ово мишљење, Пред Позориштем исказано, нека изволе самном заједно у Позориште. Време је веһ! Манастирско звонце у позоришном трему оглашује почетак.

Драг. Ј. Илиһ.

*) Потпунце, и само због овог дивног упореһења један од тих одборника штампа у *свом* часопису овај чланак, ову oratio pro domo нашег одличног знаца драме и позоришта коме од сада, надамо се, закрпљене чизме цара Уроша неһе сметати да напише коју добру драму, те да тиме мало више помогне истиснути франц. „конверзацију“ каквог лакомисленог — Ожијера.

Извештај о раду управног одбора Друштва за Гимнастику и Борење у 1886 год.

Господо,

Сутра ће бити управо година дана, како је држан последњи годишњи скуп овд. Друштва за Гимнастику и Борење. За ово време довршен је приличан део од оних најпречих послова, који су управи по штатутима друштвеним, у дужност стављени или од ранијег времена у наслеђе остали; али, и ако је много што шта урађено, остало је још много и много годинама да се ради, те да се друштвени опстанак не само осигура, него и подигне на ону висину, на којој га желе видети сви чланови овог друштва, које броји тек пет година свог јавног живота.

I. Први повољан појав по друштвени напредак јесте сам *број чланова.* У овој години број редовних чланова порастао је од 91 на 142 Од овог броја 28 њих су оснивачи, а 114 су редовни. Од оснивача били су у минулој, до данас, години 12 трговаца. 6 чиновникâ (међу њима 3 професора), 5 лекара, 2 министра, 1 ђенерал, 1 пуковник и 1 адвокат.

Од чланова који се уче гимнастици и борењу имамо их до данас 128 и они су подељени на 3 групе, од којих прва броји 50, друга 58 и трећа 20 чланова. Осим ове три групе има још једна засебна група, у којој су деца у узрасту од 6 до 12 година. Њих има 20-ро. пола мушкиња а пола женскиња.

Поменуте три групе чине махом ђаци овд. средњих школа. Осим ђака ту су још 4 трговачка помоћника и 2 слагача.

За вежбања ове три групе одређени су ови дани и часови: првој групи Понедељак, Среда и Петак од 6 до 7 часова; другој групи Уторак, Четвртак и Субота од 6 до 7 часова, и трећој групи Понедељак, Среда и Петак од 7 до 8 часова, у вече.

Дечија се група вежба Четвртком и Суботом од 4 до 5 часова по подне.

Свега, дакле, одређено је за вежбања по 11 сати недељно.

Од гимнастичких вежбања рађена су сва, тако звана, слободна вежбања, т. ј. вежбања без икаквих справа, па онда вежбања с ђу-

ладима, вежбања на разбоју, на вратилу, на гривнама, на коњу, на лествицама и вежбања на мотци.

Вежбања са сабљом рађена су само с трећом групом.

По уверавању г. наставника вежбања, на часове вежбања долазили су сви чланови уредно, изузимајући дечицу, која су по чешће изостајала, чему се не треба ни чудити.

II. *Имовно стање* друштвено било је у течају године доста критично. То је с тога што су се још за дуго осећале последице ратних прилика од почетка минуле године. Но баш кад су се издавања почела равнати са скромним приходима који су долазили једино од улога чланова друштвених, и кад је завладало озбиљно питање, одакле ће се плаћати учитељ гимнастике и момак друштвени, помогао је Друштву сам његов благајник, г. Игњат Даничић, поклонивши му суму од 250 динара. Тако су се могли редовни издаци за неко време тачно подмиривати. За тим су и улози од чланова почели уредније у касу улазити. И тако, на измаку овог месеца, благајник је могао у књизи примања забележити да је за годину дана, т. ј. од 1 Априла прошле године па до данас, унесено у друштвену касу, које од члановских улога, које с других страна, неких 1276 динара и неколико пара. Највише пак што је припомогло да оживи друштвена каса у овој друштвеној години, то је концерат с представом који је даван 26. ов. м. у Народном Позоришту. Тај концерат донео је друштвеној каси лепу сумицу од 1800 динара и мало више, као што ћете тачније бити о томе извештени од друштвеног благајника. Као и свакад, тако и овом приликом, управни одбор сматра за прву и најпречу своју дужност да на годишњем скупу свога друштва ода најскромнију и најтоплију захвалност *узвишеном владалачком дому*, и своме високом заштитнику *Његовом Височанству Краљевићу Александру*, који су и овом приликом удостојили ово друштво своје особите пажње и непромењене узвишене милости Своје. *Његово Величанство Краљ Милан* благоволео је о овом концерту поклонити друштву 600 динара у злату, а *Његово Височанство Краљевић*, поклонио је пре кратког времена, 60 динара за исплату остатка дуга који је Друштво имало да измири г. Александру Бугарском, инжењеру, за израђени план потоњег друштвеног дома, који ће се зидати. На неколико дана пре концерта *Њено Величанство Госпођа Краљица Наталија* благоволела је поклонити Друштву ону лепу уоквирену слику нашег узвишеног заштитника Краљевића Александра, која је на дан давања

концерта красила позорницу у Народном Позоришту, и која остаје вечита својина друштвена.

Издаци који су учињени за ову годину дана износе, без трошкова око приређивања концерта, као што ћете чути из благајниковог извештаја, око 1160 динара, што је све отишло махом на плату наставника и послужитеља, а нешто и на оправке справа и разноврсне набавке. Трошкови око приређивања концерта, и ако о њима рачун још није тачно ухваћен, изнеће нешто мање од 300 динара. И тако, кад се сви трошкови одбију, остаће за нову друштвену годину у готовини више од 1900 динара, што се, нема спора, према лањским критичним новчаним приликама, може сматрати као врло повољно стање за друштвену касу.

Што је концерат, који је неки дан даван у Народном Позоришту, не само донео овака лепа прихода друштвеној каси, него и што је онако, може се слободно рећи, сјајно испао, има се захвалити свима који су уложили свој лични труд и дар у толикој мери да су сви који су посетили ту забаву отишли с ње потпуно задовољни. За то управа сматра за најпријатнију дужност да им и овом приликом јавно изјави своју усрдну захвалност на свеколиком пријатељском суделовању њиховом, а на име: *Управи Народног Позоришта* за уступљени локал, госпођи *К. Виловској*, супрузи г. Тод. Виловског, секретара у министарству спољашњих послова, г. *Васи Радуловићу*, књиговођи у радњи г. г. браће Андрејевића, *Београдском Певачком Друштву*, *Црквено-Певачкој Дружини „Корнелије“*, *Певачком Друштву „Даворје“*, *Академиском Певачком Друштву*, г. капелнику *Јенку*, г. капелнику *Чижеку*, г-ђици М. *Гавриловићевој* и г-ђици *Фрасинеловој*, г. *Рајu Павловићу* г. *Тоши Јовановићу*, који је, поред суделовања у комаду, примио на се и целу режију концерта, као и *свима члановима и чланицама Народног Позоришта* који су играли своје улоге у комаду који је даван о концерту 26 ов. м.

III. Највећу бригу своју у раду за минулу годину посветио је управни одбор највећем питању које му је у наслеђе остало од претпрошле године, питању: како да се дође до *новчаних срестава* којима би се на општинском, уједињеним друштвима уступљеном, земљишту подигао *друштвени дом*, заједнички за уједињена друштва: Београдску Читаоницу, Београдско Певачко Друштво и Београдско Друштво за Гимнастику и Борење. Ово је питање у минулој години коначно решено и до сада прилично доста своме остварењу приведено и упућено. Напуштене су све финанциске ком-

бинације, којима су се дотле бавили поједини чланови друштва и управног одбора и поједини пријатељи напретка друштвеног, а нарочито мисао о издавању новчаних удеоница којима би се, као неким улозима, дошло до потребне суме за подизање велике друштвене зграде. Та је мисао напуштена нарочито за то, што се, с разлогом, држало да су прилично већ прохујала она времена кад су се таким путовима могле у нас подизати установе и предузећа која не доносе никакве дивиденде, као што су н. пр. штампарије појединих политичких партија и. т. д. и што би доиста значило претрпети очевидан фијаско, ако се не би пронашло што савременије и практичније за фан нцијско решење овога питања. Још на II састанку, управног одбора од 12 Априла пр. год. одлучено је, у интересу бржег и тачнијег рада, да цело то питање проуче, па и реше, председници сва три уједињена друштва, а на III састанку од 2. Маја пр. год. одлучено је да сами председници споразумно решавају до најмањих појединости сва питања која имају везе с великим питањем о подизању зграде за друштвени дом. Тада је одлучено још и то, да се она друга два друштва умоле да и сама донесу од своје стране така решења, те да само председници, као заступници сва три уједињена друштва, споразумно раде на даљем извођењу тога питања. Пошто је постојала ранија одлука, да се овај посао преда нарочитом одбору, састављеном од по три члана управних одбора уједињених друштава, то је и овај у истини практични предлог морао за неко време бити напуштен и даљи рад око ове ствари био је у рукама деветорице изасланика, представника уједињених друштава. Овај одбор деветорице имао је неколико састанака о којима се нарочити записник водио и не гледећи на неке сметње, за неколико месеци свога рада, ево шта је успео:

Пошто се и у том одбору деветорице нашло да је управо једини практички и могући пут за успешно финансирање покренутог питања приређење једне велике лутрије, скопчане с новчаним згодицима, то се одлучило да се умоли Влада Његовог Величанства за одобрење да уједињена друштва смеју приредити такву једну велику лутрију с новчаним згодицима. Пошто је утврђен план изигравања те лутрије, обратио се овлашћени председник овог одбора деветорице заступнику министра народне привреде, г. министру финансије с молбом ове садржине:

„Господине Министре,

„Одавно се осећа потреба да интелигенција наше престонице има један дом, у коме би се сви радници на просветном пољу, како

овдашњи тако и са стране, могли састајати, колико ради личног познавања, толико више ради узајамног зближавања, дељења мисли и подстицања на живљи, правилнији и кориснији просветни рад. У тој цељи уједнила су се три овдашња друштва: Београдска Читаоница, Београдско Певачко Друштво и Друштво за Гимнастику и Борење, да заједнички подигну један *друштвени дом*, који би не само њима, но и сваком друштву и сваком појединцу, који се осећа вољан да допринесе општем напретку, — био отворен.

„Овој жељи и доброј вољи поменутих друштава одазвала су се г. г. министри: Грађевинā, Народне Привреде и Правде. Први од њих уступио је преко овдашње општине један део земљишта на „Топличином венцу“ за подизање друштвенога дома и парка; други је дао бесплатно расаднице из топчидерске економије, а трећи је ставио друштвима на расположење 25 осуђеника, који су, по дозволи Њеног Величанствá Краљице, под надзором дворског баштована, извршили нивелацију земљишта и засађивање парка.

„Сад је време да се приступи подизању друштвеног дома. За ову цељ састављен је план дома, који ће својом величином и лепотом бити један импозантан украс престонице, а уједно својим унутрашњим распоредом у довољној мери подмириће потребу за коју је намењен Тај је план прегледан у министарству грађевина и надлежно одобрен.

Но пошто су сва три напред казана друштва слабог материјалног стања, она се надају, да ће величина моралне цељи бити кадра да пробуди учешће свију виђенијих синова ове земље, — с тога су поменута друштва, по благонаклоном упуству Њеног Величанства Краљице, саставила следећи план за финансирање:

„Има се приредити једна лутрија, скопчана са новчаним згодицима. Свега да се изда 150.000 срећака, рачунећи сваку по 3 динара = 450.000 динара. Овај број срећака има се издати или у 3 маха, у размаку времена, од 12—18 месеци или у један пут, за краће време, према приликама и нахођењу уједињених одбора сва три друштва.

„Ако би се лутрија извршила у три рока, онда би се сваки пут имало да прода по 50.000 ком. срећака, а свако извлачење истих било би скопчано с овим згодицима:

1	×	10.000	=	10.000	динара.
1	×	5.000	=	5.000	„
1	×	2.500	=	2.500	„

2	×	1.250	=	2.500	„
5	×	800	=	4.000	„
10	×	500	=	5.000	„
30	×	200	=	6.000	„
50	×	100	=	5.000	„

Свега 100 згодитака у суми 40.000 динара.

„Ако би се цела лутрија извршила у један пут, онда би од сваке цифре згодитака било три пута више (н. пр. 3 × 10.000; . . . 150 + 100 дин.), а целокупна сума згодитака изнела би 120.000 динара.

„Као што ћете се изволети и сами уверити из овог плана за приређивање ове лутрије, исти је састављен с јаким обзирима на свет који би био вољан да купује срећке ове лутрије.

„Нека ми је овом приликом дозвољено изјавити, да се потпуно надам на Вашу, Господине Министре, осведочену свесрдну љубав ка напретку просвете и њеног моралног угледа; да ћете Ви, оценивши потребу зближавања и удруживања просветних чинилаца у престоници, вољни бити да испуните овде изложену молбу уједињених друштава и ако за добро и потребно нађете, израдити да се овај посао изврши под ауторитетом и контролом Народне Банке. Тиме ћете обезбедити правилни рад односно извршења лутрије за подизање друштвеног дома и обвезати сва три друштва на вечиту захвалност.“

Благодарећи најусрднијем заузимању Њеног Величанства Госпође Краљице за ову ствар, уједињена друштва била су тако срећна да у доста кратком року добију од г. министра финансије овако решење:

„Г. Ј. Павловић, протојереј, председник одбора уједињених друштава: београдске читаонице, београдског певачког друштва и друштва за Борење и Гимнастику, писменом својим од 23. Јануара ове године, а у име свију поменутих друштава, молио је за одобрење, да, у цељи подизања заједничког дома за сва пobројана друштва, а уз суделовање Српске Народне Банке, може приредити једну лутрију са 150.000 срећака, рачунајући сваку по 3 динара и по плану, који је у молби изложен.

„Како је у седници министарског Савета од 16 ов. м. ова тражња председника одбора уједињених одбора за горњу цељ одобрена, то се молиоц о томе овим решењем извештава, ради знања

и управљања, с тим, да је под данашњим умољена и Српска Народна Банка за њено суделовање при остварењу поменуте лутрије.

Такса са ово решење наплаћена је."

Као што се види, у овом решењу начелно је одобрено приређивање лутрије, а сав план њеног извођења намерно је остао неспоменут, како би уједињена друштва имала маха да у том погледу удесе ствар како за најкорисније по своје интересе нађу. Заступник министра народне привреде, г. министар финансије, Ч. Мијатовић, имао је доброту те нам је обратио пажњу на количину суме по коју би се срећке имале продавати, дао нам је своју реч да ће поново одобрити да се ова лутрија приређује и више година, него што смо ми тражили и т. д. Председници уједињених друштава прихватили су све те добро мишљене напомене г. министра финансије и у одбору деветорице, уз пријатељску припомоћ г. *Р. Предића*, чиновника Народне Банке и г. *Милана Ђ. Ђорђевића*, овд. трговца изменили су цео план приређивања лутрије, као што ће се мало ниже видети.

Желећи овом предузећу дати што сјајнији изглед, одбор деветорице нашао је за потребно да се у овој ствари обрати Народној Банци с молбом да она целом предузећу буде, управо рећи, контролор и заштитник. Писмо у коме су потребне мисли о томе исказане гласи овако:

„Господине Гувернеру,

„Одбор, који су склопила здружена друштва: Београдско певачко друштво, Друштво за борење и гимнастику и Београдска Читаоница, а у цељи приређивања лутрије у корист подизања заједничке зграде, држао је синоћ своју седницу, у којој је у споразуму са умољеним стручним лицима узео у претрес оне претходне мере које су за остварење лутрије од преке потребе.

„Као председнику поменутог одбора, част ми је саопштити Вам, Господине, жељу одбора, да се цела та трансакција изврши под руковођењем Народне Банке, а под овим модалитетима:

„1. Одбор здружених друштава, у споразуму са Народном Банком, углавиће текст срећака У том текстуући ће и фирма Народне Банке као емитентна тих срећака.

„2. Срећке би се штампале и нумерисале у државној штампарији под контролом одбора здружених друштава, а у виду јукста-књига, из којих би се оне по потреби секле. Оне би се готове и

за емисију потпуно спремне донеле у Народну Банку, која би их по жељи и свагдашњем писменом налогу одбора здружених друштава издавала без икакве друге обвезе, сем те, да их бројно — по количини — контролише. Могући губитци од продатих или на продају послатих срећака ишли би, наравно на терет подузећа.

„3. Сав новац, који би улазио од продатих срећака, примала би Народна Банка и она би руковала њиме тако, како не би бесплодан лежао. Сви згодици исплаћивали би се на благајници Народне Банке, уз повратак оригиналне срећке.

„4. Народна Банка би се заузела код свију домаћих, па и код српских новчаних завода на страни, да се што већи број срећака растури.

„5. Свега би се издало 250.000 срећака, по два динара, и то у року од 5 година, сваке године по 50.000 срећака, које би се издавале или у један пут, као што то одбор жели да то ове године учини, или у два маха по 25 000 срећака погодишње.

„6. Обзиром на лепу и племениту цељ овога предузећа, одбор здружених друштава моли Управу Народне Банке, да Банка све побројане услуге учини бесплатно, а сви фактични трошкови, ако би их Банка по овом послу имала, наплаћиваће се из суме прикупљених новаца од продатих срећака.

„Ја сам овде укратко изложио жеље и мисли одбора здружених друштава и молим Вас, Господине Гувернеру, да их предложите Управи Народне Банке ради претреса, односно усвојења.

„Познавајући, Господине Гувернеру, Вашу љубав ка свестраном српском напретку, не сумњам да ћете и овом приликом свој моћан утицај употребити на корист овога, колико лепог, толико и корисног подузећа.“ —

Према овако великим захтевима, није никако чудо што смо од г. гувернера Народне Банке добили овакав одговор:

„Господине председниче,

„У одговору на ваше писмо од 5. Марта ов. г. жао ми је што вас морамо известити, да Народна Банка поред најбоље воље не може да се одазове жељи одбора здружених друштава: београдског певачког друштва, београдске читаонице и друштва за борење и гимнастику, да се прими суделовања у приређивању лутрије у корист подизања заједничке зграде речених друштава.

„Народна Банка не може да се одазове поменутој жељи одбора здружених друштава из ових разлога:

„1. По закону о Народној Банци и својим статутима Народна Банка не може ни под којим условима примити на се улогу емитента других каквих хартија осим оних, које она само по своме делокругу има право издавати.

„2. По својим статутима Народна Банка не може примити на се бригу и одговорност да рукује са туђим новцем тако, како он не би лежао бесплодан, као што не може ни плаћати интерес на новац, кајн се код ње ма у коју цељ депонује.

„3. Све кад се улога емитента и примање бриге и одговорности за руковање туђим новцем не би косило са статутима њеним, Народна Банка не би се ипак могла примити суделовања у приређивању лутрије здружених друштава с тога, што се то суделовање не да лако сложити са природом оних послова, које Банка по своме делокругу ради, а поглавито за то, што би тај посао био врло заметан по њу, што би јој задавао толико посла и одузимао толико времена и радне снаге, да га она не би могла вршити без штете у њеним редовним пословима.“ —

Као што се види, наши су захтеви у опреци са статутима привилеговане Народне Банке и ми смо морали коначно напустити мисао да лутрија, о којој је реч, буде изведена под ауспицијама Народне Банке. Да ли ће на место ове жељене и тражене заштите доћи што еквивалентно њој или налик нешто на то, то је питање које нам још задаје посла и које још није коначно решено.

Међу тим радило се и даље што се имало да ради. Утврђен је текст и облик срећака које ће се продавати и дат је г. управнику државне штампарије на израду. И ако је израда срећака некако незгодно у ово време дошла управнику државне штампарије, опет је исти, по својој вазда показаној доброј вољи и заузимљивости за ствари од општег и добротворног значења, латио се посла и пре 3—4 дана већ је био готов први углед утврђеног облика и текста срећке, као што се скуп може и сам уверити из овог једног егземплара који се на столу налази.

Користивши се пријатељским саветима, добивеним с више страна одбор деветорице, као што је споменуто, изменио је цео план приређивања лутрије на овим основима: 1 место 150.000 ком. срећака има се издати 250.000 комада; 2, цена једне срећке оборена је од 3 на 2 динара, како би проћа била што више олакшана; 3. на тај

начин, место првобитних 450.000 динара, цела лутрија има да гласи на 500.000 динара; 4. рок трајања лутрије продужује се на 5 година; 5. сваке године биће по једно или по два извлачења; 6. новчаних згодитака о сваком извлачењу биће много више него по пређашњем плану; како би се што шири кругови грађанства заинтересовали за ово подузеће, које ће, поред своје велике добротворне цељи, обилато накнадити многим учесницима учињени издатак. Све ово види се из писма које је пре недељу дана упућено г. заступнику министра народне привреде и које гласи:

„Господину Министру финансије

Заступнику Министра Народне Привреде,

„Према решењу Господина Министра ПБр. 172, од 18 пр. м., потписани обратио се Управи Народне Банке за суделовање у приређивању лутрије у корист подизања друштвеног дома. По овој молби пом. управа отказала је се надзора и контроле односно разигравања лутрије, наводећи да је спречена прописима њених статута, међу тим одредила је свог чиновника г. Предића за суделовање у приређивању пом. лутрије.

„Услед овога председници сва три здружена друштва састали су се и у споразуму са напред поменутим изаслаником Српске Народне Банке и г. Миланом Ђорђевићем, — по ново размотрили су план за разигравање лутрије, па према усменим примедбама Господина Министра, саставили су нов следећи план: свега да се изда 250 000 срећака по 2 динара, што чини 500.000 динара. Извлачење срећака да траје *најдаље* 5 год. Сваке године да се приреди *по једно* или два извлачења. У сваком извлачењу да буду ови згодитци:

1	згодитак	по	5.000	динара	=	5.000
1	„	„	2.000	„	=	2.000
2	„	„	1.000	„	=	2.000
4	„	„	500	„	=	2.000
10	„	„	200	„	=	2.000
50	„	„	100	„	=	5.000
140	„	„	50	„	=	7.000
Свега: 208	згодитака			Свега		25.000 динара.

„Подносећи Господину министру напред изложени нови план за приређивање напред поменуте лутрије, част ми је молити Господина Министра, да изволи одобрити га и о томе известити потписаног својим решењем.

„Таксу за решење прилажем у прописним маркама од два дин.“

Као што смо извештени, г. министар већ је наредио да нам се изда решење за одобрење измењеног плана лутријског, као што нам је то раније обећао. Управни одбор сматра да му је у дужности да и на овом јавном скупу изјави, колико је обвезан оваком предусретљивошћу од стране заступника министра народне привреде г. министра финансије Ч. Мијатовића и не сумња ни једног часка да ће сваки члан овог друштва бити с њиме једне мисли у изјави своје свесрдне захвалности високој Влади Његовог Величанства на учињеном добру.

Довде је, господо, сваки од позваних чинио што му је у дужности стојало. Али како је све ово тако рећи претходни посао и како цео успех овог великог предузећа зависи од устаоштва свију чланова овога и остала два с нама у овоме уједињена друштва, то нећете замерити садашњем управном одбору, ако он даде на овом месту израза своме дубоком уверењу, да од вас свију, и једино од вас свију који имате то задовољство да сте вредни чланови друштва за Гимнастику и Борење, да овај огромни посао не само на по пута не стане, него да се и доврши срећно и на опште задовољство. Ако сваки од нас, ма он и најмлађи положај у животу заузимао, прегне свом снагом својом, да међу својим сродницима, друговима, пријатељима и познаницима растури што више срећака, које ће најдаље за који месец дана бити изложене јавном продавању, онда ће господо за дуги низ година бити осигуран опстанак сва три уједињена друштва и њихово напредовање подигнуто на чврстом темељу. Па не само то, него ће и Београд красити једно угледно друштвено здање у коме ће и друга овд. друштва имати прилике да раде на племенитом остваривању својих опште-корисних циљи и интереса. Нека би Бог дао, да ово друштво с оним истим одушевљењем с којим је пре 5 и нешто више година постало, покрене у новој години која му предстоји ово предузеће, на коме ће му имати да честита сваки ко је рад општем добру и напретку. У то име ми му желимо срећу и успех

IV. Од осталих одборских радова ваља нам напоменути:

1. да је члан одбора, г. Марко Стојановић, потврдио код полицијске власти пуномоћије издато му од управних одбора сва три друштва, да може с београдском општином склопити потребни уговор о уступању извесног земљишта за подизање друштвеног дома;

2. да је исти члан обећао да ће се својски постарати да што пре с новим председником општине београдске закључи тај уговор, онако како је то раније од стране свију одбора утврђено;

3. да је г. Алекс. Бугарски измирен за дуг у 120 динара, колико му је ово друштво дуговало као трећи део целокупне суме за израђени план друштвеног дома;

4. да је поремећена ограда на друштвеном плацу ових дана у ред доведена; и

5. да је, по жељи чланова који се вежбају, одлучено да се у Мају ове године приреди у Топчидеру друштвена забава, на којој ће нарочито сви млађи чланови имати прилике да пред свима који се интересују за ово друштво покажу успехе које су постигли у гимнастичким разноврсним вежбањима.

Ово је у главноме цео рад управног одбора од 30 Марта прошле године па до данас.

29. Марта 1887 год.
у Београду.

Председник
друштва за Гимнастику и
Борење
Стев. Д. Поповић.

Пословођа,
Д. Тадић.

„ОТАЏБИНА“

СВОЈИМ ПРЕТПЛАТНИЦИМА

Како овом (децембарском, 69-ом) свеском завршујемо ову 1887 годину, и како се публика нашем позиву на претплату, одазвала боље него и када до сада, као што ће се мало даље видети из годишњих рачуна наше администрације — у реду је да видимо како смо ми одржали наша обећања у позиву.

Осем наставака већих романа „Вереника“ — „На престолу“ и „Ремона“ донели смо од белетристичних радова: 12 лирских, епских и драмских песама, 10 оригиналних приповедака и новела из нашег сеоског и варошког живота. —

У научном и друштвеном делу донели смо: *67 чланака*, расправа, већих студија, реферата и критика, књижевних и позоришних прегледа итд. и од њих долази: на историју српско-бугарског рата 12, на историју наше спољне политике 2, на унутрашњу политику 4, на географију и топографију 3. на природне науке 3. на психологију 3, на историју 5, на педагогију 1, на просветна питања 6, на земљорадњу, индустрију. трговину, рударство и фи-

нансије 6, на наша удружења 2, на књижевни преглед 19, на позоришни преглед 11.

У место 120 штампаних табака дали смо 130 и две карте (Ђердапа и Сливнице) то ће рећи дали смо читаву свеску више но што смо обећали.

Позивајући сада на претплату за годину 1888-му (свеске 70-та — 81-ва) уредништво може објавити осем наставака несвршених романа, да *за сада* има на расположењу још и ове радове:

I. Из белетристике: 1 *Сељанка*, роман из сеоскога живота, од *Јанка М. Веселиновића.*

2. *За туђ рачун*, приповетка *Светозара Гавриловића.*

3. *Тамо-амо по Истоку*, путничке црте од Др. *Милана Јовановића.*

4. *Ђенова*, путничка црта од *И. Л. Шушака.*

5. *„Деснокрилни“* приповетка *Симе Ј. Аврамовића.*

6. *Историја једнога генија*, новела Осипа *Шубина*, превео *Св. М. Јакшић.*

7. *Призори у болници*, од *В. А Сљепцова*, превео Милан А. Алексић.

8. *Хонест*, приповетка *Л. Берне-а.*

9. *Куц... Куц... Куц!* студија Ивана Тургењева превео *Пера П. Ђорђевић.*

10. *Два тимокљана*, приповетка *Милована Ђ. Глишића.*

11. *Цар Славко*, једна песма у прози, од *Милутина Илијћа.*

II. Из науке и друштва. а) *из историје и географије*

Сливница, историја српско-бугарског рата, од *Владана Ђорђевића.* Чланак XIII. Одступање од границе до Пирота. XIV Први дан Пиротске битке. XV други дан Пиротске битке. XVI Пиротска битка по бугарским изворима. XVII Тимочка војска. XVIII. Неколико мисли о узроцима неочекиваног резултата у овом рату. XIX Сабирање и сума свију наших политичких и војничких погрешака у овоме рату.

2 *Прилози за историју српске спољне политике 1804—1885.* Чланак III. Књаз Милош и Русија. IV Вашченко и Теја Радосављевић. V. Спољна политика друге владе кнеза Милоша и Михаила. VI. Од Топчидера до Сан-Стефана. VII. Србија на Берлинском конгресу. VIII. Од Берлина до Сливнице. IX. Има ли могућности за самосталну спољ. политику Србије?

3. *Путовање кроз Србију 1719 и 1720-те године*, од писца „Историје Београда.“

б.) *Из науке о природи са лекарством.*

1. *Стање звука при покрету* од —ци.

2. Шта се до сад писало *о геолошким одношајима у Србији,* од проф. *Цветка Н. Петковића.*

3. *Кружење у природи,* по немачком од Свет. Теш. Гаврова.

4. *Црте из живота и праксе лекара старога доба*, од др. Радмила *Лазаревића.*

5. *Антропологија и друге науке о човеку,* од Д. Коропчевског, превео Риста Стојаковић. —

6. *Конституција природе* од Џона *Тиндеља*, с инглеског превео Павле Јевтић.

7. *О утицају климе на постанак развиће и распростирање биљака,* од Николе Деспотовића.

8. *Јован Кеплер* од Ферстера, превео Живојин П. Симић.

9. *Примене електрицитета на Медицину* од Здравка *Јовичића.*

10. *Хајновија мишљења о постајању Космичког живота* превео *Здравко Јовичић*

11. *Намерно побацивање,* једна црта из праксе Др. *Лазе М. Димитријевића.*

12. *Генеза ћелије* у пчелином саћу по Ч. Дарвину *и механична теорија* Др. К. Милендорфа, од Радована *Мицића.*

13 *Дарвин и Хекел*, студија (седам чланака) професора *Доброслава Ружића.*

в) *из правних и државних наука*

1. *Јустинијанови закони и старо-српско право*, од Мил. Р. *Веснића.*

2. *Четири студије из дипломације,* од А. Н. Спасића.

3. *Окупација земаља* од Керија, превео Др. Б. Ђорђевић.

4. *Једно законско питање, од Марка Стојановића.*

г.) *војничке струке.*

1. *Подела војске*, ordre de bataille, од једног старог војника.

2. *Наша нова пушка,* одговор српском Дидиону од потпуковника *К. Миловановића.*

3. *О употреби наше коњице на бојном пољу,* од коњичког капетана *Пере Рајковића.*

4. *За што се наша коњица у последњем рату није могла употребити као коњица?* од једног вишег коњичког официра.

д.) *из просветне струке.*

1. *Шта нам је на дневном реду у просвети*, расправа проф. *Ј. Миодраговића.*

2. *Наше гимназије*, неколика отворена просветна питања, од проф. *М. Миловановића.*

3. *Класицизам и природне науке*, од професора *Ранка.*

4. *О реформи наших гимназија*, од проф. *В. Карића.*

ђ.) *из Привредне и финансијске струке*

1. *Привредно стање Србије*, извод из годишњег извешћа ц. кр. аустро. уг. конзула г. *А. фон Стефани.*

2. *Наша пореска система*, разговор уредника „Отаџбине“ са једним старим трговцем. (наставак).

е.) *из философије и политике.*

1. Политички програм *Илије Гарашанина* на концу 1844 год.

2. Увод *у социјалну физику*, од *К. Стојановића.*

3. *О патриотизму*, јавно предавање проф. Ат. Вучковића.

4. Разлика између *руских и српских словенофила*, од Х. Х.

5. *Српска неблагодарност спрам Русије*, покушај студије о односима између Срба и Руса од средњега века до данас, од др. *Владана Ђорђевића.*

6. *Карактер*, од проф. *Др. Дурђика*, превео *Сретен А. Поповић.*

III. *Из књижевности.*

(РАСПРАВЕ, КРИТИКЕ, РЕФЕРАТИ)

1. *Литерарни панславизам*, студија *А. А. Пипина*, превео *Јевта Ј. Поповић.*

2. *Ђорђе Брандес*, биографски одломак и Брандесове лекције о Гогољу, Достојевском, Тургењеву и Толстоју.

3. *Фрања Прешерен*, словеначки песник од *Анд. Гавриловића.*

4. *Жујовић Миленко*, прилози за реформу казнених завода, реферат *Мил. Р. Весића.*

5. *В. Карић*, земљопис за ниже разреде средњих школа, — критика професора *Љуб. Ћирића.*

6. *Miklosich Franz*, die Blutrache bei den Slaven — реферат Мил. *Р. Весића.*

7. *Андрија Матић*, вешти учитељ франц. језика — критика проф. Јов. В. *Несторовића.*

8. *Чешка библиографија у колико се тиче Срба, Хрвата и Бугара*, прибрао *Срет. А. Поповић.*

9. *Vico Mantegazza*, Due mesi in Bulgaria, реферат *Дан. А. Живаљевића.*

10. *Лав Толстој*, човечији живот, с руског превео Окица Глушчевић, критика др. *Милана Јовановића.*

11. *Књижевне белешке* од — ρ.

IV. *Из Позоришта.*

1. Наставак студије *Драгутина J. Илића.*

2. *Један оригинал* са наше позорнице, од *Симе J. Аврамовића.*

Осем ових радова, од којих се девет десетина налазе већ у портфељу редакције, обећани су нам још многи књижевни и научни радови, и ако нас наши претплатници поставе у стање да наше сураднике хоноришемо идуће године тако, како смо то чинили ове године, ми можемо гарантовати да ће садржина нашега часописа у години 1888-ој бити све разноврснија, одабранија и богатија.

Верни обичају којега се „Отаџбина“ придржава од почетка свог, износимо овде наше годишње рачуне за 1887-му годину.

а) *приходи*

Прве четврти било је 2287 претплатника,	
по 4 динара чини:	9148 динара
Друге четврти било је 1854 „	
по 4 динара чини:	7416 „
Треће четврти било је 1212 „	
по 4 динара чини:	4848 „
Четврте четврти било је 1040 „	
по 4 динара чини:	4160 „
Свега је примљено од претплате:	25.572 динара
Од ђака и практиканата, итд. којима је часопис дават по спуштеној цени (за 10 у место 16 динара годишње:	450 „
Претплаћено за идућу (1888) годину:	38 „
Целокупан приход:	26.060 динара.

б) *расходи.*

1. Државној штампарији плаћен дуг рад кога је „Отаџбина“ морала прекинути своје излажење (види св. 57-му, стр. 158) и то:			
По рачуну од 3. Децембра 1883, Бр. 4385	2.000	дин.	
„ „ „ 1-ог Октобра 1884, „ 4179	2.202	„	14 пар.
2. На хонораре књижевницима год. 1887	5,790	„	75 „
(Од ове суме издаго је око 800 динара аконто радова за идућу годину).			
3. Депоновано је за писце који још нису дигли свој хонорар	406	дин.	50 пар.
4. Државној штампарији, фотолитографској радионици глав. ђенералштаба, и штампарији напредне странке за слог, штампу, корице и карте; штампарији задруге (за први оглас)	4 653	дин.	26 пар.
5. Г. Јевти М. Павловићу & Комп. за хартију	3,503	дин.	70 п.
6. Трошкови администрације (столови и рафови, канцеларијски материјал, кирија за локал, плата администратору, плата момку, осветљење и огрев, за коректуре и ревизије, за повезивање часописа, за пренос из штампарије књиговесцу, одатле на пошту и администрацију, за разношење по Београду, поштарина за иностранство, набавка књига, откупљивање старих свезака, напојнице да се ради празником односно ноћу, прилози уредништва на добротворне цељи и т. д.)	5.804	дин.	20 п.
Целокупан расход:	24.360	дин.	55 п.

Кад се сума расхода одузме од суме прихода онда претиче као чист приход 1739 динара 45 пара, који ће се превети у приходе идуће године.

Овако сјајно није „Отаџбина“ стајала ни своје прве године, и према томе нека наши претплатници не поклањају ни-

какве пажње онима који проносе гласове да наш часопис неће излазити од нове године. Ако само они, који су држали „Отаџбину“ целе ове године, остану и даље њени претплатници, она ће и 1888 године излазити овако исто тачно. С' тога их молимо да похитају са шиљањем своје претплате, како би се 70-та свеска „Отаџбине“ могла дати у штампу бар првог Децембра, те да јануарску свеску добију 1-ог Јануара 1888.

Претплатна цена за Србију остаје иста, т. ј. 16 динара годишње, односно 8 динара за пола а 4 динара за четврт године. Због трајно ниског курса аустр. папирног новца и због тога што поштарина за иностранство износи 25 пара динарских на сваку свеску, морали смо цену за иностранство подићи на 10 форината ау. вр. годишње, 5 fl. за пола а 2 fl. 50 кр. за четврт године.

Скупљачима претплатника дајемо 10% у књигама или у новцу како ко зажели; књижарима даћемо 20% ако имају више од 10 претплатника.

Оним нашим претплатницима који нису одустали од држања нашега часописа, али су због бањске сезоне, ферија и путовања или сличних разлога, пропустили да обнове претплату у своје време, и којима смо ми с тога обуставили шиљање часописа, јављамо да имамо за њих свих свезака од 1887 године.

Тако исто за са свим нове претплатнике имамо неколико *потпуних егземплара „Отаџбине“*, свих 69 свезака и ону у којој је регистар првих 50 свезака. Цена је таквом комплету (70 св.) за Србију 140 динара, за иностранство 70 форината без поштарине.

Појединих, распарених свезака за комплетирање имамо од следећих: 7, 10, 15, 19, 20, 24, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 40, 53, 54, 55, 56, и 57 и могу се добити комад по динар.

Са свим нови претплатници, који би тек почели држати наш часопис са 70-том свеском (за Јануар 1887) могу добити све што је до сад изашло од романа „*На престолу*“ (а то су прве четири књиге) засебно отштампано *у две свеске* за три динара. За ове књиге има се платити поштарина не само за Иностранство (30 пара) него и за Србију (20 пара динар.).

НАШЕ ПОРЕСКО ПИТАЊЕ

(РАЗГОВОР УРЕДНИКА „ОТАЏБИНЕ“ СА ЈЕДНИМ ТРГОВЦЕМ *)

— Знам — рече старац, чим ме је угледао — ваша посета тиче се мојег обећања које сам вам дао у Јуну, да се једном разговоримо о нашем пореском систему. Ја сам о њему много размишљао и готово ми изгледа да не би било скромно с моје стране, да говорим о једном предмету, за који се тражи не само много стручног знања, него и статистичког материјала којим ја никако не располажем! —

— Скромност — одговорих ја — дичи човека, али молим вас да не заборавите, да је Гете био врло велики човек, и ако му се није могло пребацити да пати од сувише скромности. Али шалу на страну. Време у коме живимо и сувише је судбоносно, да би неко ко има да каже какву год корисну мисао, смео да је прећути из — скромности. Ви видите да је наша цела унутрашња политичка мука и невоља последица несрећног стања наших финансија. Ма с које тачке да пођете, ма из које гране нашег државног и културног живота, свуда и свагда долазите у овај ћорсокак, који се зове пореско питање, и док се оно не реши како ваља, не може се ни на коме пољу крочити ама ни корака даље, шта више, питање је да ли се може очувати и ово што се до сад стекло? Под оваквим околностима, патриотска је дужност свакога мисаоног грађанина ове земље, да помогне колико год може нашим законодавцима у огромно тешкој задаћи која их очекује.

Старац поћута мало па онда рече:

— И ако ме ваша аргументација није потпуно убедила ја морам одржати што сам вам обећао. Пре свега морам приметити да ми изгледа како све нужније постаје да се оствари оно начело, које је г. Ристић истакао у свом одговору Нишкој

*) Ова је свеска већ била са свим готова кад је стигао и овај рукопис. Како се сазив нар. скупштине може очекивати сваки дан, како се на тој скупштини мора понова решавати наше сада најважније, пореско питање, то смо сматрали за дужност донети овај чланак још у овој свесци, па макар и на зањ неподесном месту, и макар тиме повећали свеску и на 13 табака.

депутацији, начело *о праведној подели државних терета* и то не само због правде, него и с' тога: да би предвиђене и разрезане суме дојиста и упиле у државну касу. Предрачуњено је да ће се од непосредног пореза на земљиште, зграде, капитал, на рад и на личност добити 14 милиона. На тој основи разрезују се после не само *државни* прирези:

12½ % за одужење државног дуга

34% по закону од 31 Октобра 1886

2% за трошкове управних власти, него и *сви општински, окружни и срески прирези*, који чине да неправедна подела порезе постаје још тежа, још несноснија.

— Збиља — упадох ја у реч — мени се чини да се у нас сувише мало пажње поклања суми до које пореза нарасте за онога који је плаћа, кад јој се додаду и сви ти општински окружни и срески прирези. Кад човек прочита оне безбројне указе у званичним новинама, који овлашћују готово све општине у држави, да од својих становника наплаћују још и ванредне општинске прирезе, мора доћи на мисао, да сама општинска администрација страшно напреже пореску снагу народа.

— Ово је сада ванредно, због груписања општина, али ја мислим да се нећу много преварити ако речем да *редовни* општински и ванредни срески и окружни прирези у целој Србији износе годишње бар пет милиона динара. У осталом о томе би се могло говорити тек онда, када би влада нашла за вредно да бар један пут сваке године обнародује један тачан преглед свију тих приреза.

— Међутим очевидно је још сада, да и због тих силних приреза, ваља хитати са праведном поделом непосредне порезе. Како ви замишљате ту праведнију поделу?

— Пре свега ваља се старати да подела буде праведнија не само међу појединим пореским главама, међу појединим личностима, него и међу појединим *привредним групама* нашега народа. Ја разликујем у Србији *три привредне групе:*

а) ону која живи искључиво од свог телесног рада (надничари, слуге итд.)

б) сељачку групу, ону која живи од своје земље, коју личним својим трудом обрађује.

в) групу која живи више од свог умног (интелектуалног) рада. То су чиновници, трговци, индустријалци, занатлије, њихов помоћни персонал итд. То је грађански сталеж. — Према мојим проучавањима изгледа ми, да имућност наше најважније привредне групе, сељачког или земљорадничког сталежа, трајно опада. Што се у нашим селима појављује и бујно развија *сеоска плутократија* то не само да не обара, него само потврђује моје мишљење.

— Смем ли вас упитати из чега сте извели ваш закључак да имућност наших земљорадника трајно опада? —

— Ево из којих момената: Пре 12—15 година били су *општински кошеви* формалне сеоске штедионице, из којих се полако и само по потреби вадило. Изузимајући ванредно срећне околности за продају, готово свагда је жетва затекла на окупу половину па чак и две трећине прошлогодишње летине. Сада маса наших сељака продаје своју летину у јесен, најдаље зими, и још је срећа ако од ње сачува толико, колико треба да изхрани своју чељад и да очува стоку до нове хране. Други ми је доказ *трајно падање подвозне цене* по унутрашњости. Пре се н. пр. плаћало кирије за пренос робе од Крушевца до Смедерева, у месецима Мају, Јуну и Јулу по 18—20, а у другим месецима по 24—28 гроша за сто ока; сада је обична цена 10—12 гроша. Видео сам 5-ог Октобра ове год. кад пљушташе киша, и када су друмови провањени били, где се преноси из Свилајенца у Пожаревац роба за 4½ гроша на сто ока. То значи да земљорадник осећа толику нужду за новац, да мора у бесцење да ради кирицилук, само да заради који динар. Могао бих доказати да је и сеоска надница знатно редукована. Али најжалоснија је појава што задуживање наших сељака непрестано расте, и то не само у форми зајмова на страшни интерес, него и у форми аконтирања на зелен.

— Шта мислите да су узроци овом трајном опадању имућности нашег земљорадничког сталежа?

— На то питање може одговорити само једна веома солидна стручна анкета. Тек она би могла констатовати почетак и досадашњи развитак болести, само она би могла казати лек од ње. Многи држе да је једини узрок у падању цена наших земаљских производа и у растењу пореза и приреза. По моме мишљењу ова два фактора само су погоршала болест, али јој они нису узрок.

— Међутим опадање цена наших земаљских производа сигурно је ствар пролазне природе? —

— На жалост није него ће за више година бити перманентна. Модерни напретци технике са свим су оборили Малтусову теорију о несразмери између срестава за храну и умножавања становништва. Американске јевтине железнице, које везују најудаљеније крајеве северне Америке са поморским пристаништима, из којих се масе сировина на великим гвозденим лађама разносе по свету, чине, да превоз од Њујорка до Хавра кошта управо смешне цене, онолико колико ми плаћамо за пренос робе из Градишта у Београд!

— Шта кажете? — дрекнух ја од чуда.

— Кирија за пренос преко целог атланског океана кошта од 34 паре до 2 динара и 10 пара на сто кила, према тражбини и понуди. Али чекајте, ја нисам готов. Индијске железнице учиниле су, да су и обе Индије постале способне за експортирање пшенице. Колонизација Аустралије која непрекидно расте, потпомогнута најсавршенијом техником, нашла је начина, да у леденицама које пливају по мору, шаље само у Лондон по 20—25.000 закланих волова месечно, осем остале, ситније стоке, и све то месо стиже свеже на Лондонску пијацу. Ова прекоморска конкуренција, која се у колосалним размерама све више развија, постаде за европске земљорадничке државе у толико опаснија, што су све европске државе, осем Инглеске, од 1881-ве године на овамо, завеле, под изговором заштите за домаћу производњу, царину и на срества за храну. У овој аграрној политици узела је Немачка иницијативу, и Бизмарк је у

дотичној парламентарној дебати изјавио: да ту царину неће плаћати немачки потрошачи, већ оне земље које увозе у Немачку. Гвоздени канцелар имао је и ту право. Пшеница и остала жита нису ни мало скупља на немачким пијацама, него су јевтинија, и ако се сада наплаћује по 3 марке на сто кила увозне царине, а пре се није плаћало ништа. Сељаци у руској Пољској, који производе раж, плаћају у след тога већу порезу немачкоме него своме цару. У осталом од тога доба чак и наш сељак ради — pour le Roi de Prusse. Међутим немачкој аграрној политици не беше довољна ни та заштитна царина. Она се још заштићава и ветернарским мерама. Извоз свиња из Аустро-угарске у Немачку спао је услед тих мера на половину, а провоз рогате марве и ситне стоке из Аустрије *кроз* Немачку са свим је забрањен. Колико од ове забране немачке наспрам Аустро-угарске страдамо ми у Србији — лако ћете погодити. И тако, г. докторе, мислим да ће вам бити јасно за што је у нас, од неколико година на овамо, јевтиније и месо и хлеб, и фураж за коње. Узмите још да наша вуна, због аустралске вуне, наша сала, због американске масти, готово престадоше да се извозе; да су наше шљиве, које су биле омиљене, што садржавају много шећерних састојака, морале изгубити више од 1/3 своје пређашње цене за то, што је шећер у опште постао врло јевтин; да су наше шишарке према грчкој валонеји постале non valeur, ствар без вредности; да су чак наше најважније коже, јагњеће, изгубиле за једну трећину своје вредности — па ћете појмити колико су цене наших главних земаљских производа пале.

— Па шта да се ради? —

— То морамо оставити позванијим стручњацима да реше. Ја бих имао само једну жељу: да се наша земаљска производња ослободи од неправедних посредних дажбина, т. ј. од *кантарије и калдрмије* за општину, и *од извозне царине и сиредних такса* за рачун државе. Вама изгледа то као ситница и слаба помоћ?

— Морам признати да.... —

— Молим, да узмемо неколико конкретних случајева.

Прво. Ове године је на разним местима у Србији продато преко шест милиона кила шљива за грађење пекмеза, и то по цену од 2 до 2·20 динара на сто кила. Сељаци који су продали те шљиве морали су да плате кантарије на сваких 100 кила по 20 пара динарских, то је 9 до 10% од вредности. То је за њих грдна штета, а за дотичне општине скоро никаква вајда, јер су највеће количине пекмеза грађене у малим местима као што су Мећулужје, Сталаћ итд. где је општина право кантарије дала под аренду у бесцење. За сваки динар аренде општини, арендатори су зарадили по дукат од онога, што су произвођачи изгубили због кантарије.

Друго. У Јагодини се на пијаци продаје много зоби. Сељак који продаје зоб, мора на сваких 100 кила да плати кантарије 20 пара динарских. Кад јагодински трговац прода истих 100 кила зоби београдском шпекуланту, он мора да плати још 10 пара дин. кантарије, а београдски шпекулант, кад увезе ту исту зоб у Београд, има да плати још 7 пара динарских. Ако ли пак јагодински трговац непосредно сам донесе у Београд ту зоб да прода, он плаћа не 7 *већ 20 пара динарских кантарије* за сваких 100 кила.

— Ах да, то је приход који је београдској општини створио мој наследник у кметству!... —

— Узмите сада београдску цену зоби, 8 динара, па ћете видети да именоване кантарије саме износе 4½ до 5% од вредности.

Ја разумем кантарију као полицијску заштиту сељака од преваре при продаји, али ова би се морала имати за 2—4 паре, да се покрију трошкови око тога, али не разумем за што се плаћа кантарија кад роба прелази из руке у руку, када се она никако и не мери на општинском кантару. То је горе од Турског *карађумрука*, јер овај су Турци наплаћивали само кад се роба из једног места увезе у друго, и то по вредности, а не кад је у истом месту један купи од другога, и то по тежини. Те кантарије су управо пореза на обрт на

наше сировине Имамо ли ми каквог год рачуна да оптерећавамо *обрт наших сировина?*

Треће. Сто килограма хране плаћа при извозу из земље: царине и споредних такса 70, општинске калдрмије 10, свега 80 пара динарских; то према данашњим ценама износи за јечам, зоб, раж 10% а за пшеницу 8% од вредности. Ове дажбине оптерећавају производњу не само за оне количине, које се извезу у иностранство, него и оне које се у вароши троше, јер кад они, који извозе жито, не би морали плаћати тих 80 пара на 100 кила, они би за 100 кила пшенице имали рачуна платити произвођачу 10 д. 80 пара, у место што сад плаћају само 10, а за 100 кила зоби, јечма, ражи имали би рачуна платити 8 д. 80 п. а не само 8 динара, а у след тога варошка потрошња, у конкуренцији са извозном трговином, морала би пристати на исте цене. Извозна царина није само један фискални приход државе већ уједно дејствује као премија за потрошњу на штету произвођача!! Међутим ваља ми поменути још једну штету његову, коју нарочито трпе сиромашнији сељаци, који продају мање количине, јер они за своју робу добијају сам никл и бакар. Сељак који је на јагодинској пијаци продао 5 цената зоби, и за њу добио 30 динара у никлу и бакру, губи најпре један динар од тога на кантарију, за тим губи други динар док промени крајцаре у сребро. и тако у место 30 динара, он има 28 за порез или за плаћање интереса на суму коју је дужан.

— Овој последњој кубури могло би се одмах стати на пут регулисањем валуте?

— Ако већ морамо имати диференцију курса између златне и сребрне вредности, ваљало би барем изравнати сребро са ситним новцем. Ово би се могло постићи кад би се бакар повукао из циркулације, у којој је он само баласт, користан једино непродуктивној ажиотажи а штетан сваком произвођачу и свакој легитимној трговини. А то би се лако извршило једном погодбом између Министарства Фи-

нансије и наше народне банке, али ја не знам да ли би ова на то пристала.

— Што? Држава је дала банци право да изда 2 ½ пута толико новчаница, колико има металног новца. Морална је дужност банчина да уради штогод не само за своје акционаре, него и за државу која јој је такво право дала, и за публику, јер она је за то створена, да овој помогне у њеним новчаним трансакцијама. Али да се вратимо на главно питање, реците ми, молим вас, зар се ова аграрна политика, под којом ми толико губимо, неће скоро променути? —

— На жалост неће. На против у томе ће се правцу ићи још даље, јер је готово сигурно да ће Немачка у скоро подићи своју заштитну царину на пшеницу и остала жита од 3 на 4½ марке, а аграрци захтевају у својим органима 6 марака од сто кила.

— Па то је онда наша будућност са свим очајна? —

— По моме мишљењу, демократски народи, као што смо ми и Бугари, лакше ће ту невољу преживити неко н. пр. Угарска и Румунија, са њиховим аристократским латифундијама. У нашем сељачком, земљорадничком сталежу, са његовим инстинктивно здравим разумом, налази се велика лакоћа прилагођавања у оно што се изменити не може, велика потенција да се задовољи с малим. Сетите се само деветогодишњег ратовања за време првог устанка. Сетите се првог и другог нашег рата, где је сељак и војевао и хранио се о свом трошку, где погорелци који осташе без игде ичега, нису тражили од државе никакве накнаде за своја имања.

Наравно ваља радити на томе да се обилнијом и бољом производњом накнади оно што се губи на цени наших земаљских производа у след спољашњих чињеница. Да ли тим послом треба да управља државна администрација, или општинска и среска самоуправа, или треба да се ови фактори ограниче „на припомоћ и обавештење“ као што вели један сурадник вашег часописа, остављајући све остало личној предузимљивости и делатности, то су проблеми, за чије реша-

вање ја немам довољно способности. Сад би требало да почнем са критиком наше непосредне порезе, али како ће те ви и због овог разговора прекорачити оквир ваше садашње свеске, то ћемо оставити за други пут да довршимо овај разговор. Међутим ако вас интересује, разгледајте ову табелу, на којој сам ја групирао *25 конкретних случајева*, из којих ћете најбоље видети колико су праведно подељени државни терети по нашем данашњем пореском систему! Још једном вам кажем да ни један пример на овој табели није замишљен, сваки од њих постоји у ствари, ја вам могу казати имена дотичних пореских глава! Имам још да приметим да у овој таблици нисам се обзирао на порез на обрт од 31. окт. 1886, јер тај порез се примењује тако, да он дејствује као порез на *ствар* а не на *личност*. Збогом! —

Старац оде, а ја остах проучавајући његову табелу. Како она може бити од велике користи при грађењу измена и допуна у садашњем пореском систему, ми ћемо ту табелу овде изнети од речи до речи.

1, Један сиромашан сељак плаћа:

На 4 хектара земље II кл. по 4 дин.	16	дин.
„ личност за њега и једног задругара	12	„
државних приреза 46½ %	13	„
плаћа само државн	41	дин.

Ако је врло вредан, он може рачунати да ће земљорадњом, кирицилуком итд. зарадити годишње 700 динара. Он дакле *плаћа држави 59 на хиљаду од целокупне своје зараде.*

2. Једна већа сеоска задруга

плаћа на 30 хектара земље II кл.	120	дин.
на личност старешине и 4 задругара	72	„
државних приреза — — — — —	103	„
плаћа држави	295	дин.

Ако узмемо доходак те задруге на 3000 динара годишње, онда она *плаћа 100 на 1000.*

3 *Један добар газда*, који је са великим трудом и грдним новчаним жртвама, арондирао у две парцеле 170 хектара

земље, који ту земљу обрађује са модерним справама и са добром стоком, при чему и он и његов син само то раде, плаћа

на 170 хектара земље II. кл. — —	680	дин.
на личност за себе и сина — —	36	„
државних приреза — — — —	333	„
плаћа држави	1049	дин.

Тај је газда срећан кад му његово имање донесе годишње 10.000 динара, он дакле *плаћа 105%*.

4. Један *капиталиста*, који је био довољно промућуран да на јевтино купљеном плацу у Београду сазида куће од слабог материјала са 24 квартира, плаћа:

од кирије коју прима, и која износи 10.000 динара годишње по 3% — — — — — —	300	динара
порезе на своју личност — — — —	24	„
државних приреза — — — — —	151	„
плаћа држави	475	динара

то је *47½ на 1000*, и при том он лично не ради ништа.

5. Један, који је на његову несрећу уложио 20.000 д. својих пара и 30.000 д. што је узајмио, које од приватних које од управе фондова, те је озидао дућане и магазе у Алексинцу, који је отуда пре имао 7000, а сада има 3000 дин. кирије, плаћа:

на 3000 д. кирије по 4% — — —	120	динара
порезе на личност — — — — —	24	„
државних приреза — — — — —	66	„
Свега:	210	динара

Од оних 3000 кирије има да плати држави 210, на узајмљени капитал 2200 интереса; то значи *од 800 динара чиста прихода плаћа 210 само држави*. Проценат рачунајте сами.

6. Један *пиљар*, који је задовољан ако целе године заради 700 динара плаћа:

минимални порез на капитал	10	динара
на своју личност — — — — — —	8	„
државних приреза — — — — — —	8	„
Свега плаћа	26	динара

то је 39‰ целокупне зараде.

7. Један *трговчић* у среској вароши, коме за радњу не треба капитал, јер у Београду добије све на вересију што му за дућан треба, те тако свој капиталић улаже у шпекулацију, плаћа, ако је пријавио капитал од 8000 динара,

по 3 на хиљаду =	24 динара
на своју личност — — — — — —	8 „
државних приреза — — — — — —	15 „
Свега	47 динара

Како он зарађује годишње најмање 2000 динара, то он плаћа држави само $23^1/_2$ на хиљаду.

8. Један *сарафчић* у Нишу или Пироту, који ради пред нечијим дућаном, на киши и снегу, са капиталом својим од 2000 динара и нешто туђих новаца, плаћа:

на капитал, који му је „разрезан“ у 5000 динара, по 3‰ — — — — — — — — —	15 динара
на личност — — — — — — —	8 „
државних приреза — — — — — —	11 „
Свега	34 динара

Ако је тако способан да заради годишње 1000 динара, *плаћа 34 на 1000.*

9. *Један од већих сарафа у Београду*, који ради и са лозама, и са промесама и банкарски посао, плаћа, ако је био тако галантан

да пријави 60.000 дин. капитала	180 дин.
на личност	24 „
државних приреза	96 „
Чини	300 динара,

а то је слаба година кад он не заради бар 12,000 динара, он дакле плаћа *само 25 на 1000.*

10. Један *стари трговац* из једне окружне вароши, који ради са колонијалном и манифактурном робом, прави годишњи обрт од 80.000 динара, и на томе има чисте добити 12,000. Њему је „разрезано“ да има

капитал од 50,000 дин. по 3 ‰		150 дин.
плаћа на личност		24 „
државних приреза		81 „
	Свега	255 динара.

Он дакле *плаћа само 21 на 1000.*

11. *Два ортака раде са рогатом марвом и свињама*, један јури по марвеним вашарима, а други је скоро непрестано у Аустрији да продаје; дакле посао скопчан са трошковима и ризиком; поред 2500 дуката свога капитала, употребљавају често и три пута толико туђих новаца. Пошто ту нико не може да им ухвати рачун, „разрезано" им је капитала 50.000 дин.

на капитал плаћају по 3‰		150 динара.
на личност оба ортака		48 „
државних приреза		93 „
	Свега	291 динар.

То значи, ако су били сретни да зараде 10,000 динара они плаћају *29 на 1000.*

12. Једна *велика трговина са готовим хаљинама* држи, пошто њена роба подлежи моди, умерену количину еспапа, продаје потрошачима непосредно и за готово. Показује пореској комисији своје књиге и плаћа

на 100.000 капитала по 3‰		300 динара.
на личност		24 „
držж. приреза (као стран поданик 34%)		110 „
	Свега	434 дин.

Кад се одбије режија, на обрту од 250.000 динара има за цело 25,000 чисте добити, та је радња дакле порезана *са 17 на 1000.*

13. Један, што на велико увози колонијалну робу који мора да је даје на вересију, који мора да плаћа много интереса да одговори својим обвезама, који поред својих 60.000 динара капитала узме које робе које новаца до 200.000 динара на кредит, плаћа на 250.000 капитала колико су га

„преценили" по 3‰		750 динара.
на личност		24 „
дрхавних приреза		360 „
	Свега	1134 динара.

Он истина гради обрт од 700.000 динара, али са тако малим добитком да му по одбитку режије, интереса и оног што пропадне на вересији, остане 25.000 динара.

Он дакле плаћа *45 на 1000.*

14. *Једна радња са деликстесама* у Београду, Капитал „процењен"

на 20,000 динара, по 3% чини	60	динара.
на личност плаћа	18	„
држ. прироза (34% као странац)	27	„
Свега	105	динара.

У пркос велике режије, ова радња има чисте добити 8000 динара, плаћа дакле *само 13 на 1000.*

15. Једна већа *књижара* у Београду пријавила је капитала само 25,000 дин.

и плаћа нањ по 3%	75	динара.
на личност	18	„
државних прироза	43	„
Свега	136	динара.

Ако та књижара доиста зарађује годишње 8000 динара чистог прихода она онда плаћа *17 на 1000.*

16. Један *обућар, мајстор*, плаћа по §. 47 минимални

порез на капитал	5	динара
на личност (5-та класа)	4	„
као стран подајник плаћа државних прирсза 34%	3	„
Свега	12	динара.

17. Један одличан *калфа* код **истог** обућарског *мајстора*, који зарађује преко три динара дневно, али има да храни велику породицу, те је с тога, и ако ради и недељом и празником, увек још свом мајстору дужан, плаћа:

порез на рад (III-ћа класа)	12	динара
на личност (IV-та класа)	8	„
државних прироза (46½ %)	9	„
Свега	29	динара

Овај калфа плаћа држави два пута и по толико колико његов газда!!!

18 Један *судски секретар* плаћа

на своју плату од 2273 д, по 2°/₀	45	динара
на личност	12	"
државних приреза	27	"
Свега	84	динара

то значи плаћа *37 на 1000.*

19. Један *начелник одељења* плаћа:

на плату од 7000 д. по 2°/₀	140	динара
на личност	24	"
државних приреза	67	"
Свега	231	динар

то је *33 на 1000.*

20. Један *Министар* плаћа на плату:

од 12.630 дин. по 3°/₀	379	динара
на личност	24	"
државних приреза	187	"
Свега	590	динара

значи плаћа *46 на 1000.*

21. Један *окружни лекар* плаћа:

на плату 3200 динара по 2°/₀	64	динара
на зван. приходе 1000 д. по 2°/₀	20	"
на праксу, 2000 д. по 3°/₀	60	"
на годишњу кирију 1800 по 3°/₀	54	"
на личност	24	"
државних приреза	104	"
Свега	326	динара

на приход од 8000 д. плаћа *40½ на 1000.*

22. Један *адвокат у окружној вароти* плаћа на своју

годишњу зараду од 6000 дин. по 3°/₀	180 д.
на кирију једне веће куће која би му носила 3000 динара по 3°/₀	90 д.
на приход од 1000 дин. držж. лозова и акција Народне Банке не плаћа	ништа
на личност	24 д.
државних приреза	137 д.
Свега	431 д.

на целокупан приход од 10,000 динара плаћа дакле *43 на 1000.*

23. Једна велика *гвожђарски и колонијална радња у окружној вароши* плаћа порез на капитал од

100.000 динара (приход 12.000)	300	динара
порез на кућну кирију (2000 по 3°/₀)	60	„
„ „ дућанску и магазну кирију на 2400 по 4°/₀	96	„
„ „ једну гостионицу, на 2400 д. по 5°/₀	120	„
„ „ интерес од готових 10,000 дин. (по 12°/₀ 1200) по 6°/₀	72	„
„ „ личност (две особе)	48	„
државних приреза	370	„
Свега	1166	динара

према томе, на целокупни приход од 20.000 динара, плаћа *58 на 1000.*

24. *Један од највећих чиновника у пензији* плаћа:

на своју пензију од 8000 динара по 2°/₀	160	дин.
на 2 куће (16.000) по 3°/₀	480	„
на 50.000 д. што је дао под интерес са 10°/₀ (5000) по 6°/₀	300	„
на 1000 динара што прима од акција Нар. банке	ништа.	
на личност	24	дин.
државних приреза	450	„
Свега	1414	дин.

Дакле на приход од 30.000 плаћа *47°/₀₀*.

25. Један *велики трговац у Београду* који гради годишњи обрт од 1,200.000 динара, зарађујући чистих 90.000 динара.

На признат капитал 800.000 дин. по 3°/₀₀	2400	дин.
„ кирију од дућана и магаза (4000) по 4°/₀	160	„
„ кућну кирију (6000) по 3°/₀	180	„
„ личност за себе и једног сина	48	„
државних приреза	1294	„
Свега	4082	дин.

На годишњи приход од 100.000 динара плаћа равно *40 на 1000.*

Кад сам ову таблицу и по други пут прочитао, потражих — морам признати — први пут наш порески закон од од 1884, прочитах и нађох:

да наша *садашња пореска система* не само што *није прогресивна*, не само што не оптерећава јаче *веће* приходе, него баш *наиротив*, она је страшно *неправедна подела државних терета*.

Помоћи се може, али је лек врло — *радикалан*.

Ако је већина садашњег народног представништва одиста радикална, као што кажу, онда она има прилике да то одмах и докаже на — *пореском питању*, од чијег решења за сада зависе сва остала.

(Наставиће се)

СЕЉАНКА.

РОМАН

Јанка М. Веселиновића.

I.

Од како је гавран поцрнио веће галаме није било у маленом селу Салашу, него што је било онога дана, кад је чича Илија Недељковић удав'о своју јединицу Анђелију. Слегло ти се ту света тма божја! људи, жене, девојке, дечурлија — врн к'о у кошници.... Пријатељи са стране поседали по растовим клупама, пију ракију, и, уз ракију, причају чича Илији о његовом пријатељу Пантићу; како је то „ваљан" и „сладак човек", како су му задругари „мирни људи" и како се „лепо живе" .. Комшије послују око пецива. И они разговарају о Пантићу, и, — да је све онако, како кажу, потврђују крњавим бардаком.... Чича Илија трчаше на све стране. Он је и разговар'о са пријатељима и надглед'о пос'о, завирив'о у кућу где се јело готови и у качару где се пиће точи. Устурио тунос на пола главе те се лепо види, како му се, са седе косе, слива зној низ зборано чело и слепе очи.... Смиљана његова домаћица. само мири редаре. Ове се проклетнице опиле - па изгибоше:

— Зар ћеш ти мене учити како се чорба гради?

— Та није Миљо, лудо, ја само велим....

— Шта велиш- а?... Уклони — де се, јер ћу те кутлачом по звезди?

— Кога, јадна?

— Тебе! — викну Миљана, и припши још нешто што се не пише у књиге.

— Ејâ, тужна ти си!

Миљана заману кутлачом.

— Миљана, Петрија! Шта вам је бог с вама био! Што сте полуделе, што не пијете ту ракију? викну Смиљана.

— Е бога ми! — рече Петрија, па докопа тикву.

У тај пар чича Илија рупи у кућу.

— Шта радите ви?

— Редујемо — одговори Смиљана.

— Само пожурите — рече и изађе.

Редаре се по једаред обредише па ућуташе....

Неке од жена стоје у авлији а неке се забиле у собу. Говоре жене, говоре, па намештају: како је се Анђа „у срећан час родила,“ како ће — ако умедне — проживети, „к'о бубрег у лоју“..... „Еј боже!... да ли ми је да и ја моју тако удомим!...“ уздише једна — а друга јој кроз сузе проговара: „ејâ, сејо моја!... да ми је само жива, па да би отишла у најсиромашнији дом!...“ Девојке стале уз плот па само шапућу... Шта ли то, боже, шапућу?... Ко зна!.. не може један човек све знати! ....Деца се окупила око огуљена јунца па га загледају и узвикују: „Ајој г'ава!...“ „Нуто, нуто родови!... „Ај, ево мени ноде!...“

Млада вођевина Анђелија беше у вајату. С њом су биле још две другарице, Илинка и Станија, и тетка Спасенија. Она беше спремна. Обукла је од свог одела само оно што је требала да обуче; остало ће јој се донети. На њој дуга, бела кошуља ишарана око врата и дуж рукава црвеним и плавим памуком; по кошуљи — с преда опасала „лекедов;“ на ногама чарапе ишаране разним пlстивом; дугу косу оплела у перчин — у који није уплетала „урочице“ и „калајлије“ — па је спустила низ леђа.

Била је, вала, и наочита. Одрасла, крупна па здрава. Чело високо, обрве црне, танке па се сјаје; очи црне па велике, образи к'о пришт, усне румене к'о трешње кад заруде, прса округла па једра: лепо видиш дојке како опиру у кошуљу... Да јој савијеш руке око врата, да те погледају оне очи, да пољубиш оне усне и образе, да те такну она прса, и да те запане мирис оне чисте девојачке душе — па да умреш!... Јес бога ми!... а бог није мала заклетва....

А умела је се и владати што је ретко... Oћеш ли да дочека, да испрати, да послужи — ни варошка јој није равна! Нема јој мане ни у чему — па то ти је! Кад разговара паметно разговара, кад пође девојачки пође; а кад стане са другарицама, лепо видиш да је одвојила.

— Тако дијете, сад си спремна — рече јој тетка — Твоје опанке подај Ики нека их носи, да би и она пошла твојим трагом.

— А Станији? — упита она шапћући.

— Њу повуци за нос кад из авлије пођеш... Јес упамтила? рече тако исто тетка.

— Јесам тетка.

— Па онда, рано моја, не спремај у твој пртљаг игле и друге ствари.

— Зашто тетка?

— Не ваља се!

— Добро.

— Па онда, сејо моја, кад сутра — ако бог да — на венчање пођеш, раздреши све завеске и чворове на себи.

— Оћу тетка.

Тако њој лепо казује Спасенија о свему па онда рече:

— Е, рано моја, тако ти послушај твоју тетку. Немој да би што заборавила!... Па кад дођеш у своју кућу ти овако ради: прво и прво, гледај да се не замериш свекру и свекрви; буди увек готова да их услужиш: куд они оком — ти скоком! Они су ти од јако и отац и мајка. ...Девере пази к'о и свекра! Ти немаш рођене браће, па ако им се будеш додворила — пазиће те к'о рођена браћа... Са јетрвама се пази и слажи! Немој никад да им идеш „уз косу", увек попусти, јер си млађа... Заовице призови, очешљај их, пољуби и прошали се с њима.. Дечицу изумивај и очешљај... Увек се нађи у послу! Буди свакад весела: смеши се — и ако ти се не смеши; певуши — и ако ти се не пева!... Онда ће морати помислити да си ти ваљано чељаде и да ти је мила њина кућа — па ће те заволети.

Анђелија ћути, Спасенија настави:

— Па и њега надгледај, дете моје. Гледај да му је увек обућа чиста и ометена, да има чисте рубине — па кад у народ изађе нека рекну: алал јој матери! Моли се богу нека ти он здравља дâ па ради! Немој да нам образ црвени! Ја оћу, кад тамо дођем, да ме слатко дочекају; нећу да ми рекну овај и онај и да се на ме мрште! То је, истина, по тешко, али ти се промучи! Нема ништа без муке! Млада си, па ти неће ништа валити. И шта вали мени, шта вали твојој матери? — ништа. А ми смо се, богме, много намучиле... Од чега су ми седи ови чупци — нису ваљда, од бела босиљка!... Па, рано моја, чувај свој образ и поштење, то нека ти је светиња! Света има свакојака. Немој да те поперу по устима, јер, то би ти убило и оца и мајку.. Волела бих те видети и мртву него непоштену! Нека имаш царево благо а немаш поштења — ниси ништа: а имај поштења, имаш све!.. То ти

тетка каже, па ако ме послушаш ти ћеш ме благосиљати, а ја волим да ме поменеш по добру него по злу....

Кад то рече устаде и оде редарама у кућу.

Анђелија дуго оста ћутећи оборене главе. Другарице је само гледе. Онда она погледа по маленом вајатићу, уздану дубоко па седе. Мисли јој летеше к'о лептирићи од стварке до стварке. Све што је у томе малом вајатићу. све јој је било мило и драго. То беше њено детињство, које је прошло, и њена слобода, коју јој одузимају.... Ето, овај мали дрвени креветац!.. Колико је пута на њему она са мајком спавала! Колико је пута — и овако одрасла — турала мајци руку у недра... Па овај таванчић! Шта је се пута пењала на њ! Ко да још чује како је мати виче: „Анђо сиђи — пашћеш!..“ Па обе дугачке мотке и ове красне шаренице о њима!... Колико је се пута ту крила:... Па и оног вечера кад је „паре“ примила, дошла је ту, те је заронила главу у шаренице и плакала.... Па онда, сваки ћошак у овом вајатићу био јој је мио и драг!... Ето, у овом, она је држала своје „младе“; у овом код врата била је једаред бијена, што је од ба̀биних куршума правила „саливорке...“ Па ово — па оно: — све јој беше драго. Овај вајатић беше јој милији од најлепшег двора...

Па онда ба̀бо и нана... Како ли ће њима бити! Они су научили да их јединица пољуби у руку. А кад она оде, па осване јутро, а они се окрећу по кући... А она у туђој кући! Нити кога познаје — нити ко њу познаје. И она двори те туђе људе, па мора да се смеши и да им се умиљава, да их назива својим, да служи и двори, да јој се не зна кад ће лећи ни кад ће устати, и да се не с ме ни с ким нашалити, да их не би наљутила...

Очи јој се наводнише а рибићи на уснама почеше се отезати. Хтела би да заплаче, али се пусто срце следило и окаменило, па осећа како јој са срца зима цело тело прожмава... Обузе је неки лаки дрхат и зевање.

„Баш је свако женско проклето!“ мишљаше она.

Па онда погледа Ику и Станију па рече:

— Благо вама!...

Глас јој је по мало дрхт'о.

— Како? — упита Ика.

— Лепо.

— Благо и теби! — рече Ика.

— Не д'о ти бог бити у мојој кожи!

— Кам' среће !

Анђелија разрогачи очи :

— Шта велиш ?!

— Кам' среће ! рече Ика.

Она је погледа. Погледа је таким погледом који је говорио као реч : лудо једна !

— Шта ти оћеш ! — викну Ика. 'Наки момак, к'о златна јабука — па ти је још нешто криво.

— Не манишем ја момку, не дај боже !.. али, ето морам да оставим своју кућу !

— Па то би најпосле учинила. Не мислиш, ваљда, да је боље седе плести !

— Ал ја се нисам честито ни надевовала ! — викну Анђелија...

У тај пар уђе јој мати носећи синицу са јелом. Јадна мајка !.. Овамо се гради весела, а сам бог зна како јој је на срцу.

— Шта радите, децо ?

— Ето седимо.

— Јесте ли гладне ?

— Ја нисам — рече Анђелија.

— Седи ти, дико, те једи, — дуго је до мрака. Ајте и ви цуре.

Поседаше. Девојке, стидећи се, узимаху јело из чинија. Анђелија је јела само матери за љубав. Ућутале се — муву би чуо да пролети.

— Шта сте се ућутале, децо ?

— А ја што ћемо ?

— Говорите што год !

— Немамо, вала, шта — рече Анђелија.

Опет наста тајац... На једаред одјекну пуцањ... Све поскакаше и повикаше у један пар :

— Сватови !...

Смиљана зграби синицу па с њом на поље. Анђелију к'о да неко гурну ; срце јој залупа јако. Она задрхта и примаче се кревету те се́ привати руком за заслон. Мог'о си лепо видети како јој кошуља на грудима поиграва. Ика и Станија стадоше до ње : једна с једне, друга с друге стране. Све три су биле бледе.

— Што је, — ту је ! — рече Анђелија и уздану...

II.

Сватови ујездише у авлију. Напред су ишли коњаници (било их је до тридесет): пред свима јâху барјактар и зет са великим барјацима. За коњаницима су ишла кола. На сваким беше по четоро- шесторо. У предњим колима седео је стари сват са младожењом; за њим иђаше кум са девером, за овим сватови, а за сватовима домаћин, чича Стеван Пантић из Гловца. Са њим на пар седела је његова сна Марта, коју је повео да се нађе код вођевине. Богато је Марта била одевена и окићена. На њој су бљештили талири и дукати.

Чича Илија и Смиљана дочекаше сватове на уласку у авлију. Коњаници везиваху своје коње; који су дошли на колима скакаху с кола.

— Помаже бог пријатељу!

— Бог ти бомог'о!

— Јеси ли рад гостима?

— Добрим ако бог да!

Па: цмок, цмок!

Кад се поздравише чича Илија их позва те поседаше, а он узе свог пријатеља Стевана за руку и одведе на страну да се разговоре о „прстену". Снаше и девојке служе сватовима ракију; жене, које су дошле на испратњу Анђелији, разговарају о силном Пантићевом богатству и о лепоти и накиту снаје Пантићеве; деца оставила дрвљаник па загледају коње сватовске.

Кад се поче постављати совра, чича Стеван викну Марту па јој рече да зовне девера и да понесе ствари прстенске.

Марта каза деверу. Он устаде, оде до кола и извади завежљај у коме су биле ствари за снају, па са завежљајем и чутуром оде у вајат.

Анђелија га дочека и пољуби се с њим. Он спусти завежљај на креветац, узе чутуру и поли јој вином: да би му била здрава и румена. Она се пљусну неколико пута по лицу. Онда он, из цепа на вермену, извади пешкир и даде јој да се убрише и да га задржи. Она се убриса и задену пешкир за појас, а он из завежљаја извади „јемелије," метну у њих „полутак" па јој пружи да их обује. Кад се она обу он јој предаде венац и остали дар па изађе.

Кад девер изађе уђе у вајат чича Стеван са Мартом. Анђелија пољуби чича Стевана у руку а са Мартом се пољуби у лице. Марта додаде чича Стевану две беле погаче. На горњој беше

„претенски“ дар: прстен, свила, две ниске малих и једна великих дуката, једна ниска талира „орлаша,“ игле „перишани,“ уковице са златним и сребрним новцем, и два цвета. Чича Стеван баци још један дукат на погачу и пружи Анђелији. Она га пољуби у руку и прими дар. Горњу погачу са „прстеном“ задржа за себе, а доњу изломи и даде Ики и Станији да једу (ваља се). Чича Стеван јој још пружи и свадбено руво па изађе, оставивши Марту да помогне Анђелији.

Анђелија је горела сва у некој ватри. Мртви зној облио јој цело тело. Она је била у оном „беуту“ у ком човеку пишти у ушима и грми у глави. Није знала шта ради. Узимала је ствар по ствар коју су јој пружали. А кад је почеше облачити оставила им је све на вољу.. Опасаше јој „рокљу“ место прегаче; наместише јој венац на главу и притврдише превез разним иглама; китише је и — дивише јој се. Ње се није ништа тицало. Она к'о да није чула узвике Мартине: „Јетрвице, ал ти стоји к'о смишљено!..“ нити шалу Икину кад су јој венац метнуле: „Да знам да ће и мени венац тако стајати — сутра бих се удала!“... Она је само себе жалила и кроз главу јој једнако пролеташе мисао: „ал сам несрећна, ал сам несрећна!“ ...

Међу тим су сватови заседи за совру. Нови пријатељи чича Стеван и чича Илија отишли у собу да ручају; таки је ред. Чича Стеван понео од куће чутуру ракије, чутуру вина. погачу и печено прасе. То су они пили и јели. Смиљана једнако око чича Стевана. Моли га да буде благ на спрам Анђелије.

— Немај бриге пријо — рече чича Стеван.

— Бога ми пријатељу, она је добра! Умешна је, послушна је, само јој заповеди па ћеш видети...

Чича Илија се грди по мало са чича Стеваном. Знате: ваља се, не вреди да се пријатељи умиљавају један другом.

Сватови већ почели ручати. У врх совре заседи кум и старојко а између њих младожења. Остали су сватови сели по старешинству. Сви једу — младожења не једе: сви разговарају — младожења ћути. Цигани стали изнад кума и старојка па развукли:

„Еј, навади се Јованћићу,
„Јованћићу, дилберћићу,
„У срмајли јелећићу,
„А на коњу алаћићу —
„Оћу рећи: на вранћићу!“...

Сватови се смеју. Неке шаљивчине вичу женама што око совре служе: „Дајте месо, дајте месо!.. Чорбу оставите реда-

рама! Неки мотрише по соври, да ли има шта што би се могло „дићи“. . . :

Одмах изнесоше кување.

Марко, зет Стеванов, такође није сед'о за совру. Он је зет — па не сме.... Знате ли шта је зет у сватовима?....

Он је све и — сва... Он мора бити и најбржи и најокретнији, и најсмелији и најдосетљивији. Он не сме ником дужан остати: мора вратити сваком жао за срамоту. Он мора знати и где је седало и где је свињац и где је качара. Сви се с правом могу на њега обратити. Ако нема барута — „зете камо барут?“ Ако нема вина. — „зете камо вино?“... И опет велим он је све и сва!... И ако „сватови нису људи“ — зет је најмање човек....

Дакле он није смео да седне за ручак. Оће несрећници — домаћи — да му убаце каку „бруку“ у кола — па куд ће онда од срамоте. Он је се „приват'о“, онако, стојећи. Час оде колима, час редарама у кућу и ту се с њима грди. Оне, пуснице, језичне па га зорли товаре. а вала ни он њима дужан не остаје... Пада реч к'о киша....

Почеше износити печење. Марко излети из куће и оде пред вајат; уз пут загледаше да ли му је пиштољ добро подасут. . . Отворише се врата од вајата и на прагу се указа Милинко, Анђелин брат од чиче. У десној руци држаше запет пиштољ а левом држаше Анђелију за руку. Чим корачи преко прага, он окину... пуче к'о сињи гром. Марко му не даде ни издушити — опали и он... Милинко поведе Анђелију соври.

Анђелија корачаше лагано поред брата. Сватови је гледају па се сашаптавају; „баш ваља!... нисмо се џаба трудили'...“

Милинко приђе — с њом — куму и старојку и поздрави се с њима, т. ј. пољуби их у руку. Анђелија је љубила у руку свакога кога је и Милинко, а с ким се он пољубио — она га је љубила у оба образа... Пошто се тако са сватовима поздравише, стадоше изнад кума и старојка.

Чича Стеван и чича Илија већ ручали. Чича Стеван — реда ради — бацио је један „здрав“ цванцик на трпезу, па онда изађоше међ сватове.

Сад настаде даривање. Смиљана приђе зету носећи на руци кошуљу. Пољуби се с њим; он њу пољуби онда у руку и прими дар. Чича Стеван даде „баби“ уздарје... Сад навали женскиње: стрине, снаје, сестре, рођаке и комшике. Свака се љубила са „зетом“, даривала га и добила уздарје. Пред младожењом ле-

жаше крш кошуља, чарапа и пешкира. Искитиле га оним цвећем па се шарени к'о детлић....

На послетку прићe чича Илија. Он носаше водену, ишарану чашу, пуну вина, спусти у њу дукат па је пружи зету. Овај се диже, скиде капу, пољуби старца у руку и прими чашу. Отпи мало па је пружи старом свату. Старојко попи у кап па и чашу и дукат метну у џеп. Младожења се прекрсти, уста иза совре и одс колима.

И сватови се дигоше; само старине осташе да још мало пију и разговарају. Младићи позваше свираче да им „одсвирају коју"; чича Стеван викну Марту и предаде јој дар младожењин да га у кола смести, а зет Марко оде да изнесе спрем девојачки и да га потовари. Кад је дош'о вајату виде да је закључан.

— Отварај, море, обићу! — викну он.

— Плати па ћемо отворити! одговорише му из нутра.

— Па да платим кад није друге. Колико тражиш?

— Колико дајеш?

— Цванцик.

— Мало је!

— Ја колико?

— Три.

— Много је!

— Није!

— Не дајем ја новаца тако лудо. Отвори, да видим шта плаћам! — рече Марко

— Јок!

— Ево још „полутак!"

— Јок!

— Ни паре више од два цванцика!

Врата се отворише. На прагу се указа Мара, најмлађа сна Анђелина.

— Дај паре! — рече она.

Марко извади кесу иза копорана, узе један „здрав" и један бушен цванцик — и пружи јој.

— Дај оба здрава! — рече Мара.

— Нисмо годили.

— Затворићу врата!

— Ала ви глобите к'о Турци! — рече Марко вадећи „здрав" цванцик.

- Е!... ал добити онаку пуницу! зар је то много?

— Јесте ли намирени? пита Марко.

— Јесмо — рече Мара уклањајући се с прага.

— Сад да се пољубимо! — рече Марко.

— Е да?

— Ја, ваља се!

— Нека, нека баш!

— Ама ред је!

— Па ако!...

— Море, Марко, шта је са спремом? Ено ти убацише бураг у једна кола! — викну неколико њих.

— Шта велиш?!. јекну Марко.

— Баш у твоја кола! (Он је дошо на коњу, а његови укућани на колима). Наговориле редаре једног ђаволана....

Сви прснуше у смеј, а Марко приши нешто крупно редарама

— Вратићу ја њима шило за огњило — не берите ви бригу! Де понесите!....

И у мал' не затвори сандук подижући га. А сандуци у којима је спрем девојачки не смеју се закључати пре венчања — због порода.

Неколико момака дигоше остале ствари и одоше да их распореде по колима, јер не могаху све у једна кола стати.

Марко приђе својим колима. У њима стоји бураг. Крај кола је стај'о његов најмлађи брат.

— А где си ти био? викну Марко на њ.

— Ја само мало одмакох па. ..

— „Ја одмакох", а јесам ли ти каз'о да не одмичеш?.... Де' сад избаци!...

— Јок ја!... ти си зет!... рече му брат.

Они око кола попуцаше од смеја. Марко се препе на кола и избаци бураг па онда оде редарама.

— Зар тако — а? — упита их.

— Ха, ха, ха!... хи, хи, хи!... хе, хе, хеј!... смејаху се редаре.

— А која је?

— Миљана.

— Што лажеш — кад је Петрија?

— Од куд сам ја!.... ти си сестро бога ми!... ти си наговорила Перу!...

За мало па се редаре завадише. Пљешти!... Марко им завара очи, зграби две кутљаче, тикву с ракијом, један нож и један топрак па дотури некима на поље који одмах сакрише.

Онда поче да их мири... Једва их измири....

— Ајде Марко! — викнуше сватови.

— Шта, зар полазе?

— Ја!

— Збогом!

И излети на поље. За њим се чу вика: жене траже ствари...

Полазак прекрати све. Изађоше да се поздраве с Анђелијом.

Она стајаше с братом изнад кума и старојка. Спустила превез на очи па испод њега последа на ову гужву народа што га оставља. — Гледала је авлију, зграде, воће.... ама све. Гледала је румено лице свога оца и погурени стас и жалостиви лик своје мајке. Из оних тамних очију била је жалост.... „Еј моја нано — мишљаше она — правиш се весела — а срце ти само плаче!“... Стеже јој се срце — али суза нема. Та да је бар једна да кане па би јој ланули, скинула би јој се стена са срца,. Овако — само гута пљувачку....

У тај пар викнуше да се иде, Цигани почеше свирати, народ се узмува: свако иђаше својим колима....

Девер приђе Милинку, пољуби се с њим и спусти му цванцик у руку. Милинко се пољуби са сестром и предаде је деверу.

Како је такну деверова рука, она се стресе ко' да је змију видела; крв јој појури у главу; у коталцу је нешто стеже — али она прогута, стиште јаче руку деверу, корачи неколико пута и заустави се пред оцем. Он јој пружи руку — она пољуби.

— Збогом бâбо!

Чича Илија заводни очима, привати је за главу па је пољуби у оба образа.

— Збогом пошла ћери! Жива и срећна била!... Немам, ти, синко, много говорити.... Слушај старије и чувај образ и поштење!... Немој да ми осрамотиш ову седу косу!...

Она приђе мајци.

— Збогом нано!...

И подиже превез да је у руку пољуби... Али кад угледа оно смежурано и сузама умрљано лице; кад угледа оне раширене уздрхтале руке, руке које су је гајиле, руке које су је чувале и од ватре и од воде и од назеба — одвугну и њено срце... Сузе је облише и падаху на руке мајчине. Зајеца ко сисанче... Речи није могла прословити само је љубила руке материне; а мајка јој љубљаше и косу и очи и образе и уста и грло, па јој накричаваше много што шта...

Би јој лакше. Поздрави се са тетком и другарицама; чак није забравила ни Станију за нос повући. Тетка је изазва на страну, па јој нешто шапуташе... Онда је девер поведе кумовским колима. Ту она још једаред пољуби у руку и оца и мајку па се попе на кола и стаде између кума и девера. (Обичај је да вођевина никако не седа).

Сватови се већ поздравили са домаћима и поседали у кола; коњаници појâли итре коње; свирачи свирају а пушке не даду једна другој издушити.

— Е пријатељу збогом! рече чича Стеван пруживши руку.

— Збогом пош'о пријатељу и срећан ти пут!

Па се изљубише. Чича Стеван се поздрави и пољуби и са Смиљаном и другим укућанима, па се попе у кола.

— Јесмо ли готови?

— Јесмо!

— Полази!

— Збогом домаћине!

— Збогом пошли!

— Опрости шалу!

— Нек је богом просто....

Марко узј'о свога дората, па онако с коња испија „за срећна пута." Таман да пође, а редаре га опколише.

— Стој, пријатељу!

— Кам' мој топрак? — рече једна

— Кам' моја кутлача? — рече друга

— А где је тиква? — питаше Миљана шапатом.

Он им показа руком на кола и рече:

— Тамо је све!

— А, ево мога ножа! — дрекну Петрија и полети Марку руком за појас.

Марко је одби руком.

— Није те ни срамота — рече он — даривала ме па oћеш да отмеш!

— Од куд сам те даривала? — викну Петрија.

— Нисмо те, ваљда, и ми даривале? — викнуше остале.

— Ја шта сте радиле!

— Па камо уздарје? — питаше оне.

— Ето вам! — рече он насмејавши се и показа на бураг — Збогом!

Дарну коња петама и одјури трком....

Тако им је одшалио шалу...

III.

Дан беше леп. Небо чисто ко огледало, само му плаветнило дошло нешто блеђе од сунчева сјаја.... Сунце грејс, ветрић пирка, а по плавом зраку лети она јесења паучина („бабињаци") те се вата сватовима по руву и лицу; ласте пролећу тамо и амо те ватају мушице; по јендецима плове гуске и патке, па како сватови наиђу — оне прну и беже у авлију; људи и жене стоје на капијама и гледе за кићеним сватовима, а сватови накићени с поља а „обучени изнутра," нагињу чутурама, певају и грме из пиштољâ.

Анђелија стајаше измеђ кума и девера па их обојицу загрлила. Подигла је превез те гледала на све стране. Она се поздрављаше са оним великим растовим крстом што стајаше на раскршћу пред њеном кућом.... Шта је пута ту, са другарицама, у коло излазила!.... Па онда свако дрво крај пута будило јој је по неку успомену. Овде је брала џанарика — онде вишања; овде је се пењала те тресла дудиње — а онде, под оним брестом, седела у ладу..... Ево Станине куће; ено вајатића где су једаред ноћиле она и Ика — и све три нису сву ноћ заспале... Па ево и Икине куће, па ено Вемине (с њом се једаред нешто споречкала, али су се опет помириле)... А ово је кућа чича Станка што њу једнако дира; све јој се руга: како је тепала кад је била мала....

Кола изађоше из села... Али њој је опет све познато: ови потеси, травњаци и лугови... Свуда је она ишла. Ето њене ливаде! Под оним кленом једаред се са Иком ваљала по трави; галицале су се, смејале и скакале. Па се онда — са стидом — сети како их је затеко чича Ђурађ и повико: „Шта радите ви цуре?"... а оне су само цикнуле па побегле.... Па ево и гробља!.. Ту су њих три, ове године, брале, „Ивањско цвеће" и плеле венце. Први венац који су оплеле метнула Ика Станији на главу па јој вели: Ала Стајо... ал ти лепо стоји венац! — „Славе ти, велиш?" — „Још ће ти и боље стајати кад са Пером пред олтар станеш!..." А Станија румени и смеје се.... У тај пар Пера Иванов међу њих. „А ту сте!" — вели он. Оне побегоше, али он се нададе за њима, стиже Станију, ухвати је за руку па јој нешто говори; а Станија се зајаприла па се смеје и бије га руком по прсима.... „Како ли је то лепо кад се пазе овако!.... Да ми је и мени да се с ким пазим! мислила је онда она....

Кола јурише све даље. Ево и њеног травњака! Ту је она лане са мајком овце „јагњила". Ено и колебе!.. Па како је малу

јагњад носила у колебу да разгреје. Па кад је са свим ославило пролеће како их је гледала где скачу једно преко другог и играју се... Ту је и трешњево воће! Како је пре — кад је била мања — гулила кору са маторих трешања и правила „лиле," и како — кад у очи Петрова-дне попале лиле — њена најдуже и најбоље горе....

Кола одмицаху све даље... Насташе непозната места... Анђелија уздахну... И имала је за чим!...

И ово су њиве, и ово су ливаде и ово су пашњаци и ово су лугови — али не познати. Њена нога није овуд никад корачила... Па опет, све то беше доста налик на њезин „сент".

Она спусти превез на очи па се замисли:

„А како ли ће ми бити тамо где идем? Оће ли ми бити место налик на моје рођено? А кућани, каки ли ће ми бити они? ...Да ли ћу им се моћи додворити, да ли ћу им моћи умостити?... Чини ми се да је свекар благ а јетрвица умиљата.. Кака ли ће бити свекрва и друге јетрве?.. Оће ли бити то народ к'о и у мојој кући?.. да неће јорданити?..

Онда се поче сама куражити:

„А што да јордане, што да се поносе?.. И то је тамо народ, и они имају срца!.. Зар они немају своје у туђини?.. Право вели тетка, треба се њима умилити... Па и моја јетрва је из другог села, па ено је, вала богу, весела к'о грлица!.. Све су то људи; не би, ваљда, мене бабо дао у душмане; он њих добро познаје?..

— Ево нас већ! — рече девер.

Она подиже превез...Неколико коњаника поче се утркивати Зет Марко измаче испред свију и оде на „Муштулук".

За мало па се указа и село. Куће ушорене; око кућа засађено воћа. Анђелија гледаше: све беше к'о и у њеном селу.... Хвала богу!.. а она је мислила друкчије... Сад јој чисто лануло на срцу..

Таман они на савијутак, а Марко пред њих. Он пребацио кошуљу што је к'о муштулугџија добио—преко рамена, па у једној руци држи ћевап а у другој руци чутуру. Сватови стадоше. Неки узеше по режањ од ћевапа и — чутура пође од руке до руке. Пошто се по једном обредише — пођоше...

Народ изаш'о на улицу да види сватове. Коњаници разиграли своје малене али оштре коње: коњи у колима подигли главе окићене убрусима: сватови се успрсили да би изгледали дичнији а пуцањ за пуцањем само грми...

Ујездише у авлију. Младожења скочи с кола а један од ашчија додаде му кокошку живу. Он извади нож из цагрија и закла је. (То је за то: ако би вођевина што гатала да јој не важи.)

Кумовска се кола обрнуше пре кућом; кум искочи.

Једна од жена даде Анђелији мушко дете од три године. Она га подиже у вис па га пољуби у оба образа: — то је наконче... Онда га дарива кошуљицом па га предаде матери....

Међу тим свирачи удесили игру, те се око кôлâ ухвати коло. Анђелија се маши у недра и извади јабуку. У јабуци беше „полутак;“ вирио је из јабуке...Ману неколико пута њом ко да варака па је онда пусти. Коло се распрште и играчи полетеше за јабуком; зет, онако дугачак, дочека је у руку.

Онда она скочи с кола а с њом и девер те је поведе у кућу. На прагу јој једна од жена даде два леба, које она метну под пазуве, у руке узе со — па уђе. У кући је дочека свекрва, узе лебове и со, пољуби се с њом а Анђелија њу још и у руку. Свекрва јој привеза на нисци — неколико великих дуката око врата; па је онда узе за руку и приведе огњишту.

Анђелија се сети, шта јој је тетка при поласку, шапћући, казала — узс угарак, погледа на баџу — да би увек будна била — и поче „кресати“ ватру:

— Оволико среће и здравља! — Шапуташе она. — Оволико напретка дому у који дођох! Како ова варница итра била — тако и ја лаконога била! Како ова варница светла била — тако и ја светлила радом и угодбом, образом и поштењем!...

И онда сложи угарке да би се браћа у дому слагала.

— Жива била ћери! — рече јој свекрва.

Па је узе за руку и поведе у „гостинску“ собу; са њима иђаше и девер. У соби већ заседи: кум, стари сват, чича Стеван и још неколико стараца.

Још од врата поче се Анђелија клањати. Заустави се пред свекром и опет му се поклони па га онда пољуби у руку. Тако пред сваким. Онда им прође иза леђа и поче дворити.... —

Ноћ се спусти на земљу. Са неба сјајаше пун месец; звезде оретко светлуцају; свитњаци се успролетали тамо-амо... Сватови сели те вечерају; жене се устумарале око совре, договарају се међу собом и грде са зетом Марком који једнако кавге тражи....

После вечере беше живље. Младеж се искупи око свирача; старији разгрејани пићем почеше живље беседити; Марко при-

купио неколицину њих око себе па се договара, како ће — тамо око по ноћи - скидати ћурке и кокоши са седала; некима опет сметаше шљива што је пред кућом, па се договарају како ће је извалити; у дну авлије дере се Драгојло Чолин код пуне видрице: Има, има!... Око њега се прикуља младеж и пије великим кутлом....

Свирачи засвираше — коло заигра. Најпре се ваташе само момци; мало по мало прошара се коло и женскињем.... Старци гледе па се смеше.... мало вино; мало „јуначко срце“ — дигоше се и они.

— Оћемо ли Машо?

-- Шта?

— Мало старински....

— Да играмо зар?

— Ја!

— Батали!

— Што?

— Болеће ноге!

— Оће ја!.. ајде!

— Шта му драго: ајде!...

— Чујеш Васо!

— Чујем, мулим ти, газда Маринко — викну циганин.

— Деде једну „Мачванку.“

— Оћемо сад!

И засвираше „Мачванку“. Старине се поваташе све један до другог; чича Стеван води коло. Измеђ стараца поватала се младеж.

— Развуци! — виче чича Стеван.

— Колâј! — виче Маринко Мандић.

— Колâј док угрејемо ноге! — виче Максим Синђић.

— Овамо баба! — виче опет чича Стеван своју домаћицу Живану.

Колом се разлегаше смеј.

— Места! — викну Маринко.

Свирачи засвираше „места.“.... Затреперише старине к'о лист на јасици; реко би човек не играју него — лебде.

И тако до по ноћи.... —

Још с вечера опремио је чича Стеван Анђелију са девером да спава. Она га је — разуме се — послушала. Са девером, Мартом и Миленијом (заовом) уђе она у мали вајатић. Марта и

Миленија помогоше јој те скиде венац и превез. Миленија јој рече при поласку:

— Сутра ћу те пробудити.

— Добро — рече она.

— Лаку ноћ!

— Лаку ноћ!

И Марта са Миленијом оде из вајатића.

Анђелија леже с девером у кревет и загрли га. На скоро овај заспа.

Свећа гораше на сандучићу који стајаше уз кревет и Анђелија проматраше вајатић... Ено и кревет и таванчић и мотке и шаренице.... Све исто к'о што беше и код њене куће... И авлија јој се учинила обична па и народ добар. Свекар јој благ старац, свекрва иста тетка, заовица блага и умиљата, девери добри људи.

„Што сам се ја поплашила? питаше се она. — Баш сам права луда! Ено их играју и веселе се а то је све што су радосни... сигурно је зато!.. А још кад се размахнем па почнем радити — шта ће онда рећи?.. Онда ће ме морати волети!... Право вели бабо: све су то добри и поштени људи!“....

Дуго је гледала у свећу, која је — ко и свака лојана свећа — само тињала и пуцкарала. Она осети да јој се трепавице склапају — придиже се, пирну у свећу, окрете се деверу, загрли га и — заспа....

На пољу ларма. Старци играју и подвикују; зет Марко витла кокоши и ћурке, које је са седала расплашио; младићи пале из пушака а Дража се промукло дере: „има има!“....

Анђелија сањаше:

К'о убраћена већ па трчи те ради. Како се појави из куће пиљеж јој трчи и скаче на рамена; она оде кравама: — оне јој трче и умиљавају се а она им даје кукуруза. Пође даље, уђе у воће: — свиње јуре отуд из свињца и циче око ње.... А она к'о узела цвећа на се закитила, па се смеје од милоте и певуши од радости.... Свекар јој виче: „Тако ћери срећна била!“.... Сунце греје — а њој није никако врућина; само трчи и ради. Свекрва је благосиља, јетрве се шале с њом а заовица је само милује....

На једаред, ко чује она кола. Истрчи на капију, погледа: — а оно њен бабо, нана и тетка. „Што ли ће, боже, они сад?.. А!.. дошли у походе!“... И она трчи те им отвара капију па их љуби у руку; укућани истрчали сви, па — да могу од ра-

дости — у недра би их метнули. . Они посєдали, тако на питају за њу. А, ко, свекар јој вели: „вала пријатељу Илија, ако је ко коме шта са алалом дао — ти си мени ово дете! Бог нека ти плати! И нека нам је, брате, жива и здрава!"... Баби ко мило, боже, мило, а нaјa само плаче. Тетка ћути и гледа је. На последку проговори: „послушала си ме?" — „Јесам тетка!" — „Само да ти је бог још у једном среће дао! — А у чему тетка? — У деци, у деци нећеш срећна бити!...

Они се веселе и смеју и шале, а она к'о опет трчи и ради. Док неко је викну; она погледа: — кад, а он стоји за вајатом и маше на њу руком. Она му приђе а он рече:

— „Вала, дијете, — то ми је право!.. Немој ти мене гледати.. јок!.. гледај само нек си њима права и добра — па ја до неба!.. За ме је лако... и шта ту мени треба?.. само нек имам да променим рубину — па ја одох плугу!"....

Девер се узе нешто окретати, па је муну лактом и пробуди је. Погледа између брвана на вајатићу и учи и јој се да је зора. Она уста и прекрсти се....

(Наставиће се)

НАШЕ ПОРЕСКО ПИТАЊЕ

(Разговор* уредника „Отаџбине" са једним београдским трговцем).

(Наставак.)

— Држите ли, господине, да је сада време да наставимо наш разговор о пореском питању?

— Онда нисам био рад да улазимо дубље у појединости, јер нити смо могли игњорисати предлог за измене и допуне у закону о непосредној порези, нити смо га могли узети у дискусију, јер се није знало, да л' је то само мишљење оне комисије која га је радила, или је то предлог владе. Сад, када је то формални законски предлог садашње владе, који је већ поднесен Народној Скупштини, сада можемо о њему говорити. Да пређемо одмах на ствар. Ма како да је била племенита побуда предложити (чл. 3.) да се свакој породици или задрузи опрости пореза на један хектар земљишта, опет мени изгледа да то осло-

* 3-ег Децембра 1887.

бађање од порезе није оправдано. По моме мишљењу једна породица која има три хектара земље II-ге кл. у Лепеничкој равници, много боље стоји материјално од оне породице, која има шест хектара земље али IV класе па још у златиборском срезу. Ова олакшица изнела би за ону породицу у Лепеници 9 динара и 60 пара — јер на један хектар земље II-ге кл. у равници плаћа се 6 динара и 60% најмање државних и осталих приреза чини 9 дин. и 60 пр. — а за ову породицу на Златибору та би олакшица изнела само 3 динара и 20 пара, јер њен хектар плаћа 2 динара, или са још 60% приреза свега 3 дин. и 20 пара.

— Молим — упадох му ја у реч — па зар ви због тога, што та пројектована олакшица није за све подједнака, одбацујете у опште ту олакшицу за сељаке сиромашног стања? Како се то слаже са вашим начелом прогресивности у порези?

— Ја сам много размишљао о томе како да се начело прогресивности примени у порези на земљиште. Ако би се та прогресивност управљала само по величини имања, онда би се тиме само ишло на руку дељењу и распадању задруга, а то ваљда нико не жели? Ја замишљам да се пореза на земљиште удеси не само по величини и каквоћи (бонитету у земље већ и *према броју душа које ваља издржавати од дотичног имања*. Док добијем пореске статистичке податке за 1887 годину, који су ми обећани, ја ћу моћи тек да испитам да ли је и колико је моја мисао тачна и основана. Сада хајдемо даље, да разгледамо законски пројекат, који је пред скупштином. Што се, у чл. 7. удара већа пореза на баштованџинице, то је оправдано, само што би ја ударио 15 динара на хектар баштованџинице и по селима, јер примера ради, баштованџинице у селу Вишњици боље се рентирају него оне у варошици Трстенику. Потпуно је оправдано даље повишење порезе за 25% на сва земљишта II-ог и III-ег реда која се налазе дуж железница, дуж река Саве и Дунава на десет километара од њих, али тражити, да се тај вишак наплати само од оних, који имају више од три хектара, и то само оно, што имају преко три хектара, то ми изгледа као да се хоће да узакони награда за дељење задруга, јер, рецимо, три брата имају поред или близу жељезнице или великих река 15 хектара земље. Они би по овој одредби имали да плате вишак од 25% на 12 хектара ако остану у задрузи, а ако се поделе, имаће да плате само на 6 хектара тај вишак. Што се винограда тиче ја бих у место 8, 6 и 4 динара по хектару метнуо да се

плаћа 15, 10 и 5 динара, али бих у исто време одредио премију (награду) за извоз и то по динар и по на сваки хектолитар извезенога вина. Право је даље да се сразмерно највећи порез удари на зграде, јер се од њих вуче приход без икаквог ризиковања и без улагања икаквог личног труда. Ја бих од зграда по целој Србији наплаћивао по 7% а у Београду по 9%. Само фабрике не бих оптеретио са већим порезом од 4% јер то нису управо рећи зграде које носе приход, већ то је алат без кога се дотични занат не би могао радити.

— Увиђам разлог — упадох му ја у реч — што штедите фабричке зграде као алатке, али мени се чини да би 7 и 9% на приватне зграде било сувише много. Ви знате да је ретка кућа како у Београду тако и по осталим варошима, која није дужна бар управи фондова. Многе су и презадужене, а чл. 23 и 24 закона пореског, по којима се при срачунавању прихода неке зграде, одбијао интерес на суму за коју је задужена — ти су параграфи укинути у Октобру 1886.

— Те би параграфе ја вратио у порески закон, јер ја налазим да није оправдано преоптерећавати зграде, које су се задужиле тако рећи због државе, јер ова је тражила и тражи регулацију вароши, механе по плану итд., држава је стварањем управе фондова управо подстрекавала људе да зидају са хипотекарним зајмовима. — Али хајдемо даље. Прелазећи на капитал уложен у радњу, ја налазим:

1. Да је врло мучна и врло непријатна (одиозна) ствар приморавати ма кога да каже колики му је капитал. Напротив ако се порез разреже на приход од рада, онда и трговац и индустријалац могу лако да поднесу најтачније рачуне како о свом обрту тако и о својој заради, а да не морају показати рачун свога капитала.

2. Порез на капитал претпоставља да је само новац онај фактор, који производи и тече, а не води рачуна о личној радњи, која мора да се уложи па да капитал донесе известан приход. У нас, где се личним радом много више привређује него уложеним капиталом, порески закон не сме игњорисати овог фактора.

3. При порезу на капитал не може ни да се замисли праведна подела државних терета. Са једним истим капиталом увозна ће трговина увек и по правилу више зарадити него извозна. Трговина с готовим хаљинама увек ће више зарадити, но она са колонијалном робом или гвожђарскс, радње. Дућани у

којима се продају деликатесе, увек ће имати већи приход, него књижарске радње и оне са канцелариским материјалом,

4. Порез на капитал угушује сваку предузимљивост. Ево примера. Неко који извози шљиве у Немачку или Америку, храну за Швајцарску, коже за Немачку и Француску, и то такав трговац, који извози поменутих сировина за 400.000 динара годишње, кад на крају године сведе своје рачуне, често налази да је мање зарадио него онај капиталиста, који је само 60.000 динара уложио, али на зелено. Ко би од њих двојице платио већи порез на капитал уложен у радњу, а од кога има држава веће хасне у народно економном погледу? Је ли право да се казни онај што извезе за пола милиона сировина, а да се награди онај што даје на зелено, јер ради са мањим капиталом свој зеленашки посао?

5. Кад се порез разрезује на капитал, онда, поред најбоље воље и најсавеснијег поступања није могућно лојално пријавити своје стање. Један, који тргује са сировинама, купио је с јесени велике количине шљива и пшенице, али због рђавих конјектура не може ту робу да прода раније него тек у Мају и Јуну. Један свињарски трговац, окуражен јевтиним ценама, почео је у Јануару и Фебруару да храни 4000 свиња, које ће, наравно партију по портију, отерати у Штајнбрук у Мају и Јуну. Обојица су наравно за своје операције узајмили новаца. Крајем Јуна они су продали своју робу, платили што су се били задужили, и сад њихов сопствени капитал лежи бесплодан и чека на јесен. Који капитал треба да пријаве пореској управи та два трговца, онај који су уложили у радњу Фебруара, или онај у Јуну? То исто вреди и за капитал уложен у нашу индустрију. И његово стање јако се мења у разно доба године.

6. Али је најгоре у овом питању са занатима. Баш они занати, које имамо узрока да потпомажемо, као што су браварски, столарски, обућарски, нарочито ако раде и за своја стоваришта, да имају увек готове робе, улажу у радњу не само свој, него и позајмљени капитал. А напротив какав капитал треба берберину, собњем молеру итд?

Међутим садашњи законски пројекат ни једну порезу не повишава толико, колико баш ову на капитал уложен у радњу. Он захтева да се ова пореза, која је до сада била 3 на хиљаду повиси на 10‰. Тиме би побројане незгоде постале само веће и несносније. Ево доказа: Један велики адвокат или један директор какве банке, који има годишњег прихода 28.600 динара,

платио би према новом пројекту о порезу на рад који износи $3^1/_2\%$ равно 1000 динара. Трговац који има у радњи уложено 100.000 динара, платио би по овоме пројекту такође 1000 динара порезе на капитал. Тај пројект претпоставља дакле да његова радња мора носити $28^6/_{10}\%$ чистога прихода! Оно до душе имају радње које носе и више. Кавана или пивница на згодном месту, пекарница за хлеб или земичке и кифле, колачарница (које ваљда неће рачунати у занате да само пола плате) радња са деликатесима, све ће оне зарадити и више од $28^6/_{10}\%$ од уложеног капитала. Исто тако могу да зараде поједини добро ситуисани сеоски дућани, шпекуланти који узајмљују паре на зелен, мали трговци са сировинама, који свој капиталић обрну сваких 15 дана итд. Али све веће радње са колонијалном робом, гвожђем, стоком и сировинама обично не могу толико заслужити. Што већа, што екстензивнија радња, то су и већи трошкови и приход мора бити мањи него у малој, интензивној радњи. За ово има доказа и у томе што се наши велики капитали, у последње време улажу у грађевине, у акције народне банке, у лозове; што број улога са 6% код наших новчаних завода све више расте. Све то доказује да наши велики капитали, притешњени енергичном конкуренцијом средње класе, која се све лакше креће што јевтиније може да добије новаца у зајам, немају више старих вероватноћа за рентабилитет. Ја разумем потпуно да се она основа (порез на капитал) која је усвојена 1884, не жели са свим напустити, али када држави требају већи приходи, треба поред порезе на капитал завести и порезу на принос од рада.

Сви који би по чл. 47 новог законског пројекта имали да плаћају порез на капитал, требало би да плаћају и порез на принос од рада, и то овако:

Порез на капитал

до 2000 динара . . . 10 дин.
од 2001 до 5000 . . . 15 дин.
преко 5000 по 3 на хиљаду.

Порез на принос од рада

од 1201 до 2000 динара 2%
преко 2000 динара 3%

Занатлијске радње плаћале би само порезу на принос од рада и то:

до 1201 динара . . . . . 10 дин.

од 1201 до 2000 2%
преко 2000 дин. 3%

Ако учинимо овако само за годину две дана, ја сам уверен да ћемо после са свим укинути порез на капитал.

— А како ћете пронаћи колики је чији принос од рада? упитах ја.

— Онако исто као што се проналази и колики је чији капитал, из пријаве, оцене и доказивања са књигама. У Мађарској износи ова пореза (Handelserwerbsteuer) $11\frac{3}{4}\%$ целокупне зараде, па опет тек ако у 5 случајева на 100 дође до тога да човек мора показати своје књиге. Највише зависи од комисија за процену, с тога бих ја био мишљења, да осем у Београду и у окружним местима, не процењују варошке, већ среске комисије, у којима би општински председници били само референти. Ако се овако не учини, сеоски трговци плаћаће увек онолико колико им се хоће, јер сеоске пореске комисије нису у стању луцки проценити њихову имућност. — *Порез на обрт радње* који је узакоњен 21 Октобра 1886, и који је био пореска импровизација — испала је тако неочекивано срећна, да ја у дотичном члану 49-ом пореског закона не бих мењао ни једно словце, него би био тога скромног мишљења, да остане не дирнут како по своме тексту тако и по своме смислу и по начину примене. — Што се тиче *пореза на приход од рада*, мени се чини да је стопа усвојена садашњим законским пројектом, и ако је већа но она у закону од 1884 год., ипак мала. Разумем да порезивање државних плата треба да буде умерено, али прво треба узети у обзир наше тешке финансиске околности, а друго не треба заборавити да ће по истој стопи плаћати не само државни чиновници, него и они свију друштава, па онда књиговође, деловође, сензали, агенти, адвокати, књижевници, лекари и т. д., дакле многи који материјално боље стоје но државни чиновници, и онда би таква стопа порезивања била врло мала. — Чл. 52 закона од 1884 односно 57 садашњег законског пројекта, ваљало би са свим укинути. Обвезници порески тога члана који имају преко $3\frac{1}{2}$ динара дневне или преко 1000 динара годишње зараде требало би да плаћају порез на приход од рада као и трговачки помоћници. — Да пређемо сада на **порез лични**. Ма да је у садашњем законском пројекту више прогресивности него што беше у члановима 58 и 59 закона од 1884, опет ја то не могу да сматрам као класификацију имућности, јер кад се

на 6000	д.	порезе	плати	150	на личност	то је	$2^1/_2$ %
„ 700	„	„	„	70	„ „	„ „	10%
„ 250	„	„	„	50	„ „	„ „	20%
„ 75	„	„	„	25	„ „	„ „	33%
„ 30	„	„	„	15	„ „	„ „	50%

Оваква класификација дејствовала би, ако се усвоји, као награда за дељење задруга. Ево примера. У једној задрузи у јасеничком срезу, која има своју земљу (30 хектара) поред железнице, и у којој има петорица браће, платила би:

Осем порезе на земљиште	220	динара
„ „ личност за старешину задруге (V класа) .	50	„
„ „ личност за 4 задр. по 25—100		„
Прирезa државних $46^1/_2$ %	70	„
дакле на личност свега	220	динара.

Ако се та задруга подели, онда би сваки задругар за себе платио порезу на личност (IX класа) 15 динара,

прирезa $46^1/_2$ % — 7 „

дакле сваки свега 22 динара,

или њих петорица платили би на личност 110 динара, равно половину онога што би држава имала од њих да су остали у задрузи. Разумем врло добро да се људи неће баш тако лако делити само због олакшице и уштеде на порези, али задруга је за нас тако важна установа, да би свако њено дељење ваљало и порезом **казнити**, а не олакшавати и награђивати. По моме мишљењу порез на личност требало би сматрати као онај минимум, који сваки грађанин плаћа својој држави, и требало би га поделити свега на две класе. Прву нижу класу, од 12 дин. годишње имали би да плаћају: а) земљорадници, који осем порезе на земљиште до 25 динара не плаћају никакву другу врсту порезе; б) грађани до 550 динара закључно годишње зараде; в) радници до два динара дневне зараде закључно; г) слуге, који осем хране и квартира имају до 24 динара месечне плате. — Другу, в и ш у класу личне порезе, која би износила 28 дин. годишње имали би да плаћају сви остали држављани. Задругари имали би увек да плате половину онога, што старешина задруге плаћа на личност, и то би у неку руку била државна премија за чување задруге. Осем тога ја бих метнуо у закон да се државни прирези не разрезују на ону порезу која се на личност плаћа, јер би то и сувише оптерећавало нижу класу! —

Овде се ја усудих да учиним једну примедбу:

— Збиља, кад је реч о државним прирезима, зар не би било целисходније за онога који плаћа, и простије за пореске власти и контролу, кад би се пореза сразмерно повисила а државни прирези да се са свим укину?

— Простије било би свакако. Али ја мислим да би боље било у место државних приреза завести један нов лични порез *на оно што човеку претиче преко свију неизбежних трошкова*, што се дакле капитализује. У таквој системи порез на земљиште, на принос од капитала и на приход од рада био би у неку руку порез на објекат (стварни порез), а прогресивни лични порез био би порез на субјекат (лични порез у ужем смислу). При овоме порезу ја бих узео у обзир не само целокупан приход једнога грађанина, *него и број чланова његове породице коју он мора да издржава*. На пример два грађанина имају, рецимо 12.000 динара годишњег прихода. Један је нежењен, или има само жену, или само жену и једно дете, а други има 10 или 12 душа на храни и целом издржању. Ласно је израчунати колико је безусловно (апсолутно) нужно за потпуно годишње издржање једног одрасног човека или детета. Толико, без чега не може ни један опстати, одбио бих од њихових годишњих прихода, па на све што претече, разрезао бих ону личну порезу (Personaleinkommensteuer). Оно истина, онај први може хтети да свих својих 12.000 годишње потроши, да не остави на страну ни паре, али то је ствар његовога ћефа, а не нужде, он то може учинити, али нека плати држави проценат на ону суму без које би могао живети да нема тако скупих ћефова.

— Држите ли да би још какав извор за државне приходе ваљало тражити те да се постигне стварна равнотежа у државном буџету?

— На сваки начин. Ваља пре свега поправити државне одношаје са друштвом за закуп дуванског монопола, нарочито би ваљало повисити регал на дуван. И мени се чини да наш садашњи Министар финансија и тражи у овоме правцу нов извор државних прихода. Надајмо се да ће му поћи за руком не само то, него и да пре времена раскине уговор о монополу соли, јер овим би се не само повисили државни приходи, него би со праведније продавала, јер сада је она јефтинија дуж великих река, а скупља по унутрашњости земље, што не сме да буде ни при каквом монополу. Осем ових монопола, т. ј. поправака на

њима, остаје нам још отворен пут разних **трошарина**. На првом месту имамо пиво, које данас носи држави 530.000 динара, а то је по моме мишљењу мало за један артикал потрошње који се у нашим околностима апсолутно мора сматрати као луксуз. Не треба изгубити из вида наших осам домаћих пивара, али при свем том мислим да се овај извор државних прихода може повећати. Наш Министар финансија већ је ударио путем трошаринским, заводећи порез од 4% на радње гостионичарске, кафанске, механске, ликерџиске. Можда би се ова мера могла распрострти и на посластичарнице, кобасичарнице, радње са деликатесама, у толико пре што се у њима и ликери крчме. — Чланом 3-им закона од 31 Октобра 1886 укинути су фондовски прирези који су износили 7 дин. 10 пара с главе на главу, а у место њих заведен је државни прирез од 34%. Крчмарина је укинута али је заведено 12% од механске кирије. Колико је праведна прва толико је неправедна друга мера. Ево доказа. Гостионице које плаћају 6000—10.000 динара годишње кирије, и на то порезе 720—1200 динара, потроше преко године 100—150 хектолитара вина, докле механе које плаћају 1500—2000 динара кирије, и на то 180—240 динара порезе, искрчме 400—600 хектолитара вина преко године. Па онда има још и сијасет апчиница у којима се крчми пиће; а ликери, вино и пиво у флашама продаје се и по винарским радњама и по бакалницама и по деликатесницама и колачарницама. С тога је ово неправедно и по државу штетно. Ја бих завео у место ових 12% на кирије са свим нешто друго, **патентарину** од 200 до 1200 динара годишње, не само на све гостионице, каване и механе, него и на све радње у којима се крчми пиће, на све винарске, деликатесне, колачарске, кобасичарске радње.

— Молим, а што баш само за ове радње? За што се не би завела патентарина за све радње?

— Давно ја размишљам о патентарини коју би плаћале све сталне и привремене радње, осем чисто и искључиво земљорадничке, и осем државних чиновника, али за то не би говорила толико државна-административна (фискална) колико социјална и народно економна начела, и за такву реформу требале би врло опширне и темељне студије.

(Наставиће се.)

Шта нам је на дневном реду у просвети.

Није сгорега да с времена не време сумирамо и износимо све оно што нам у коме добу ваља радити у којој струци, а нарочито у просвети својој. Шта више, то је и потребно. То је потребно у првом реду за оне чиниоце друштвене, који непосредно раде на просвети народној, а у другом реду и за оне, који посредно раде, дајући свога гласа за њу.

Људи, који су навикли да гледају реформе у просвети само у законима, очекиваће од нас да ћемо се ми упустити овде у свестран претрес појединих закона и уређења појединих школа. Ми то нећемо. Ми не очекујемо све поправке и сваки бољитак од закона и написаних реформама. Закони су мртво слово на хартији, ако се не остварују и не изводе у живот. Они могу бити и најбољи, па опет да једна струка не коракне напред. Рад, који их остварује, моћнији је чинилац. Он може да попуни, да поправи и оно што је у закону остало празно и непотпуно. Он може да створи нешто, а да никаки закон о томе и не постоји. Он је дакле за нас много главнији, а закон или уређења тицаће нас се само у толико, у колико то **помаже** или **одмаже** да се врши рад, и да се иде напред.

Да почнемо оздо, од куће, од оца и мајке.

Наше је домаће васпитање још веома некритично, тамно, неосветљено ни већим искуством ни научним истинама. И тешко да има какога посла, у коме би се тако радило насумце, без икакве претходне припреме, као што се то чини у првом васпитању свога порода. Свет је наш већином неписмен и нешколован и васпитање деце у њега врши се просто по предањима.[1]) Па и у писмених и у школованих мало је друкчије. Сем оних, који се спремају за наставнике основних школа, нико више нигде не учи ништа по школама о васпитању своје деце. Прве дане своје и године ми проводимо у

[1]) Врло је интересантно како народ наш, маса, врши ово васпитање по предањима. Ту ћете наћи све врсте васпитања: телеснога, умнога, моралнога, религиознога и техничкога, утврђене по неким правилима, како се с мајке на ћерку, са старијих на млађе, преносе, тако, да постоји нека читава народна Педагогија. Писац ових редова скоро ће донети један рад о овоме под насловом „**Народна Педагогија** или како народ васпитава.“

тами и небризи, остављени више случају и слепој судбини во прорачуну и извесности. То је грехота према подмлатку и штета за наше популационо кретање, за рâст или умножавање народа нашега.

Ваља, да порадимо, и саветом и делом, и књигом и новинама, и сваком приликом, да се васпитне идеје или истине, како се дете чува од шкодљивих утицаја, и телесних и душевних, и како му се лакше и боље развијају добре особине, што више шире у народ, у масу, међу родитеље свакога занимања. Место распаљивих романа што их пружамо женскињу нашем, много би корисније било да им пружимо каку добру и занимљиву лектиру о гајењу деце и да се загревају љубављу како ће да буду мајке. Може бити да би могли да жртвујемо мало више и од дневне политике и наших партиских препирака, па да мушкињу нашем, оцевима, пружимо мало више забаве и помоћи у бризи око подизања оних за које живе и раде.

Између домаћега и друштвенога или државнога васпитања има једно у средини, које потпомаже оба и за које подједнако треба да се заузму и кућа и држава, и појединци и целина, и отац и министар. То је васпитање у дечијим забавиштима, којему данас све више пажње почињу да поклањају све јевропске образоване државе. Оно захвата оно време, откад дете измили из наручја мајчинога, па док не пође у основну школу. Слободно можемо рећи, да је то најважније време у развићу детињем. То су први утисци овога света, околине и друштва, који чине темељ свему потоњем развићу. Колицини ли је ово време дало правац целој судби потоњој! То је време сокака и нерада, време животињских нагона: нападаја, боја, самовоље, псовке. За то је нужно, да се то време корисније употреби. Нужно је, да се попуни та празнина између куће и школе. Да се не допусти да деца то време проведу ни у чему, или боље, да га проведу у нераду и нереду. Ваља развитак и у то време да се регулише што паметније. Родитељи не доспевају за то, ни временом ни умешношћу. Ваља дакле неко други. Ваља неко да покупи од родитеља тако малу децу, од 3 до 6 година, па да их све заједно забавља и с неким планом ту забаву окреће на збиљу и корист. То су тако зване дечије баште или забавишта. У нас се још и не зна за ово, а ваљало би, и могло би, по свима већим варошима да се заведе. Место нерада и скитње деца се овде

навикавају на рад, и неку дужност још из малена, и место псовке и самачкога живота деца се овде из рана уче на заједнички друштвени живот. А, што је најглавније, деца се овим сачувају од онога саблажњивога често скандалознога сокачкога васпитања, с којим после муку има и кућа и основна школа да га искорене.

Ваља дакле да порадимо на томе, да се и у нас подижу дечија забавишта, у којима ће деца наша проводити прве дане свога друштвенога живота у раду и у навици на заједницу и све што је добро, на томе ваља да пораде и родитељи и држава, и појединци, одајући се томе послу. Појединци ваља да се спремају за то и покушавају, прво у већим местима: Београду, Крагујевцу итд. па онда даље; држава ваља да им помаже и иде на руку, а родитељи, водећи већу бригу за васпитање деце своје, да им се одазивљу, жртвујући понешто за добро деце своје.

Долази нам основна школа.

Основна, јер се у њој полаже о с н о в свему даљем систематичном образовању. Она ваља да је и о п ш т а, н а р о д н а, јер даје знање које сваком треба. Њу ваља сваки члан државе или народа да походи, или да ју је походио. А одавде се види велика важност ових васпитних завода, кад у њих иде на прво, основно, васпитање ц е о н а р о д.

Но, прво, колико смо ми далеко од овога идеала: да ц е о н а р о д иде т. ј. прође кроз основну школу! Статистика нас сневесељава кад нам изнесе да од сто ни десет није прошло кроз основну школу, и да од стотине деце, дорасле за школу, ни десет не иде у њу. Колико нам илузоран изгледа нов закон о основним школама од 1882. год. који наређује да се о б а в е з н а н а с т а в а има извести до краја 1889. године, која нам је на прагу, а ми стојимо готово на једном месту, и статистика овако упорно говори да од сто не иде у школу ни десет! А шта је узрок овој провалији између закона и реалности? Откуд она? Без сумње отуда, што је закон сувише похитао са жељом, а реалност је наша опет тако упорна, непомична.

Ми морамо тежити томе, да се свако српско дете школује, и мушко и женско, али законим наређењем самим то се не постиже, ако друге чињенице остају непомичне. Ваља покренути и њих. И колико се оне покрену, толико ће се остварење обавезне наставе приближивати своме крају.

А које су то друге чињенице?

Оне су многе. Без сумње, прво довољан број наставника и зграда школских, па онда груписање наших села. А за све ово треба и времена и трошка. А како с овим стојимо, свима нам је познато врло добро.

Да се изведе обавезна настава, ваља нам најмање девет пута оволико учитеља, колико их данас имамо. Кад узмемо, да и од данашњега броја једва можемо половину одабрати и рећи да је потпуно спремна и способна за свој посао, кад узмемо на ум како учитељске школе веома мало наставника спремају,[1]) тек по 30—40 годишње, онда се може мислити колико година ваља, те да се достигне потребан број наставника, па баш да нико за то време не умре и не остави учитељство. Ову је тешкоћу и немогућност закон могао да предвиди и да не изриче остварење обавезне наставе после седам година. Да број учитеља прирашћује сваке године са 50. опет би нам требало — зачудићете се, читаоци — 180 година, и словом сто осамдесет година, да само добијемо потребну цифру наставника. Но можда је закон имао на уму доста знатан прираштај цифри учитељској из Више Женске школе. Узмимо и ту цифру у рачун,[2]) па нам опет треба преко шесет година докле достигнемо потребну цифру. А закон је хтео за седам година!

Додајмо сад овоме тегобу око зграда школских. Да сместимо девет пута више деце, ваља нам девет пута више зграда. Да рачунамо сваку нову зграду само са 10.000 динара, па би за све требало на педесет милиона динара. Ко познаје финансиске прилике наше земље, и у народу и у државној каси, тај ће зацело увидети, да ни с те стране обавезна настава није могућна, не за седам но и за седамнаест и — да се мало песимистички изразимо — седамдесет година.

Трећа је тешкоћа: растуреност наших села. Докле год ми не зближимо кућу кући и село селу, не можемо никаку културу унети у народ наш јаче и брже, па не можемо ни обавезну наставу извести. Замислите обавезну наставу у селу које не броји ни сто кућа а растурене су му на неколико сати даљине. За-

[1]) Од 1871. до 1884. свршило је београдску Уч. Школу свега 196 ђака. Годишње дакле не долази ни по 20 ђака. (Види „Просв. Гласник" стр. 544 од 1886. год.)

[2]) Прошле године свршило је преко сто, а ове године око сто кандидаткиња.

мислите да сва, и мушка и женска деца иду у школу, која је негде у селу и до које морају сваки дан често по два, три и четири сата да путују! Где да наместите пошту и телеграф такоме селу?! Време је да остављамо брда и шуме, у које су нас Турци отерали, и да силазимо у равнице, да остављамо самачки, пустињички примитиван живот па да се скупљамо у гомиле и заједнице и живимо друштвеним животом, у коме може бити поделе рада и благослова што га она доноси.... И докле год то не учинимо, дотле је и потпуна обавезна настава потпуно немогућна.

Ваља дакле тежити томе идеалу, да свако Српче и Српкињица иде у школу и добије основно образовање; али за то ваља спремати учитеље, ваља постепно подизати школе; а за то опет ваља се бринути за финансиску поправку наше земље, и радити на томе, да се наша села групишу.

Шта још имамо да радимо на основној настави?

Оно што је по нашем мишљењу најважније. То је поправка њена. Можемо ми и натерати сву децу у школу, можемо и изградити потребан број школа и набавити им учитеље, па опет да деца ништа не науче и да од целе наставе не буде никакве вајде. Потребна је дакле и извесна квалификација наставника.

Данас ми ни у колико не можемо бити задовољни с ресултатима што их даје основна настава. Она, прво, веома мало васпитава, а друго, и оно што да̂ мало знања има веома мало примењљивости и трајашности. И оно мало писмености што да̂, то се за неколико година заборави, те је тако у нас још и проста писменост у маси никака.[1]) Виша основна школа и повторне школе хтеле су ово да поправе. Но оне су у ствари одвукле новац и наставну снагу, а садржина или каквоћа наставе саме остала је иста.

Ваља нам поправљати наставу. Ваља нам ићи на то, да прво васпитавамо, или навикавамо децу, на оно што је добро, па онда да их учимо знањима разним. Здрављу се на првом месту мора поклонити много више пажње. Ваља да уводимо ручне радове у наставу и много више спремамо децу за живот и поједине радове у њему. Ваља у сеоскима пољска при-

[1]) У своме „Духу наставе и васпитања у Србији", који је баш сада изишао из штампе (а донекле је штампан и у „Просв. Гласнику"), ја сам на основу званичних извештаја изнео потанко к а к а је настава и васпитање у нашим основним школама данас. Овде се ограничавамо само на најглавније.

вреда, практична код школе, и економија. Ваља укинути и вишу основну школу и повторне, па концентрисати сву снагу и пажњу правој основној школи, коју маса посећује. Па ако би и тада биле потребне повторне школе, оне да се удесе тако, да рад њин не иде недељно по један дан, него годишње по један месец.

Да се школа што више еманципише од цркве и да се црква преда попу а учитељу школа. Да се удеси, да учитељ иде са својим ђацима из разреда у разред. Да се непримањем ђакâ сваке године избегава гомилање разредâ по селима у једнога учитеља. Да се све више уводи у обичај путовање с децом по околини и отаџбини својој, те да се у њих шири круг познавања и буди љубав према њој. Да потпомажемо и унапређујемо сиротну литературу дечију, која децу спрема за живот њихов и ову велику литературу људску.

За основним школама да узмемо одмах учитељске школе. вишу женску школу и богословију, које дају наставнике основним школама.

Код основних школа видесмо да нам треба што више учитеља и то спремних за свој посао. Ваља их дакле спремати. За спрему њину постоје у нас две учитељске школе, у Београду и Нишу. О државном трошку прима се у њих данас по 30 ученика. Има их и о своме трошку, но њих је много мање.*) Узмимо да и њих од сада буде увек барем толико, колико и благодејанаца, а то је 60, онда би се годишње уписивало по 120 у обе учитељске школе. До свршетка школе рецимо да их остане и да положи учитељски испит њих 100. Узмимо да и вишу женску школу сврши толики број, макар и с оваком доста недовољном спремом. Онда годишње имамо по 200 нових учитеља. Овда би нам требало 45 година само да попунимо број, који нам је потребан за остварење обавезне наставе. Но како ће се за то време сви данашњи живи пензионовати и

*) Само ове је године број њихов већи. С тога, што није било уписивања у богословију из ниже гимназије (јер ће се у њу по најновијем преуређењу, примати по свршетку целе гимназије) у учитељску је школу ове године појурило тако много, да нису могле обе да их попримају и сместе све. У Београду је отворено и друго одељење I разреда,, а у Нишу је примљено преко сваке мере хигијенске. Уписано је ове године око 130, од којих могу бити благодејанци само 90.

скоро половина од ових нових, и како ће умрети и напустити учитељство најмање 3 од сто, то излази, да нам треба скоро још толико година, дакле око деведесет година, па да подмиримо број, који нам је потребан за обавезну наставу.

Из овога видимо, да је и ово недовољан број, који годишње свршава. Ако бисмо хтели да убрзамо то време, онда бисмо имали: или да проширимо данашње две учитељске школе, или да отворимо још коју.

Крајње је време, да и данашње основне школе све попунимо што бољим снагама, ако не желимо да рад њин остаје и даље бесплодан. Зато, од свих нових кандидата ваља тражити што бољу и потпуну спрему.*) Они ваља да превазилазе својом спремом и стручношћу све старије колеге своје. Јер свет иде напред и школи се стављају све нови и нови захтеви, изналазе се све новији и новији, лакши и бољи начини, и заводи за стручно спремање учитеља морају о томе водити рачуна и преко својих питомаца уносити те напретке у основну школу.

Опште је мишљење, да је од свих стручних школа у нас учитељска школа најбоље одговорила своме задатку. Али тако исто опште је мишљење, да је она мало ударила у назадак. Да ли је оно истинито или не, то остављамо другоме да покаже и докаже. За нас је овде довољно, да у уређењу постоје неке мане, које доиста чине да се не постиже оно што би се још могло постићи.

На првом месту је екстернат место интерната. Место пређашњега заједничкога живота, у добрим, чистим и здравим становима и с пристојним оделом, питомци учитељске школе проводе данас самачки живот, по најсиротнијим крајевима вароши, често у ћумезима најнижега сталежа, у оделу са телалница. Место пристојне заједничке хране, они се хране по последњим кафаницама и прчварницама, чиме могу. Место свега времена од 6 сати у јутру па до 8 или 9 у вече, што је пређашњи питомац интерната учитељске школе могао да га употреби једино на своју спрему, данашњи питомац екстерната проводи га у

*) Ми се никако не слажемо с оним људима, који мисле, да нашем народу „ваља прво дати доста хлеба, па онда погаче," то јест, да прво треба да имамо доста каких му драго учитеља, па тек онда да почнемо да спремамо добре. То је гледиште уопште рђаво, а кад је оно у учитељској школи, онда је оно још горе. Заводи за стручно образовање учитеља ваља увек да месе и дају народу погаче, а не проје, које он може набављати и без њих.

послуживању или бризи за стан, храну и одело. Ми гласамо за интернат. Рачуном бисмо могли доказати, да би државу веома мало скупље стало, или можда нимало.*) Само је за наставнике те школе теже. Но за то они имају додатак, који потпуно заслужују непрестаним дежурањем и идењем с ђацима у цркву сваке недеље и празника и на вечерњу и на службу

Даље, питомцима учитељске школе фале још и данас два поља вежбалишта, која су им законом додана. Једно је вежбање у практичним радовима кућним и пољским, баштенским, а друго је у самоме раду школскоме. За прво треба да има поред Учитељске школе башта,**) а за друго основна школа вежбаоница, која би се уредила тако, да служи као углед другима у свему.

Ваља им и једно и друго дати што пре.

О екскурзијама ђачким за време ферија с наставницима да и не помињем; оне су канда пропале за све наше школе...

*) Откако је Учитељска школа (у Београду) отворена, трошено је на њу, у округлим цифрама, појединих година овако:

1871	године	66.900	динара,
1872	„	83.700	„
1873	„	82.900	„
1874	„	77.100	„
1875	„	77.100	„
1876	„	68.100	„
1877	„	44.100	„
1878	„	69.000	„
1879	„	81.600	„
1880	„	82.800	„
1881	„	86.700	„
1882	„	96.200	„
1883	„	92.000	„
1884	„	57.500	„

1877 је укинут интернат у овој школи и ми видимо, да од тада не само издаци нису опали, но још расту. Само 1884 године, када је услед познатих нереда у земљи, ондашњи заступник министра просвете једним расписом одузео готово свима ђацима благодејање, цифра је знатно мања. (Види „Просветни Гласник,“ стр. 543 од прошле 1886 год.)

**) Откако је установљена Учитељска школа у Нишу, у њој се ни једне године, никако, није ни предавала пољска привреда! Наставници даkле земљорадничкога народа, који ће доцније и сами да предају тај предмет у вишој и продужној основној школи, не добијају у целом своме образовању па ни у овој школи ни појма о пољској привреди и домаћој економији! — Ово се даље не сме оставити овако.

У Вишу женску школу долазе ученице из основне школе. У основну школу су примљене од 6 година. Кад су је свршиле било им је 10 година. Учење у Вишој женској школи траје 5 година. Кад је сврше, њима је онда 15 година. Могу ли девојчице од тога доба, са тако сразмерно кратким и школавањем и искуством да буду темељне, стручне наставнице, макар и ниже основне школе? Радо им признајемо подесност и првенство за васпитну страну; али и за њу треба извесне спреме, и шта ће да ради наставна страна? —

Ваља дакле и овде повећати године учења,*) и повећати ниво настави квалитативно и квантитативно.**)

И у учитељским школама и у Вишој Женској Школи ваља поједини наставници да обрате нарочиту пажњу на будуће занимање својих ученика и особити позив школе спремање у којој су. У њима, више мање, треба сваки предмет да се предаје оном методом, по којој се они предају у основној школи. Тек ћемо онда имати пуно спремне наставнике за сваки предмет и за целу основну школу.

Зато се ваља постарати и за стручну спрему наставника ових школа. Зато, поред слања младића о државном трошку у

*) Законом од 31. Окт. 1886 подигнуто је време учења у овој школи, од 5 на 6 година. Тиме је први захтев у неколико задовољен. Остаје још други. Ђаци Учитељске школе долазе из IV разреда гимназије, и у њој уче три године: то време учења њинога после основне школе до свршетка траје 7 година. А ученице Више женске школе учиће 6 година. Са једном годином дакле опет ће мушки да буду старији. Но кад узмемо у рачун већу духовну живост и сватљивост женскиња, то бисмо опет, ако су друге прилике подједнаке, могли бити задовољни, и надати се, да ће спрема њина бити равна спреми ових.

**) Што се овога последњега захтева тиче, неки мисле да би ваљало раздвојити Вишу женску школу на двоје и начинити једно одељење за спремање наставница за основне школе (препарандија), а друго за женско образовање у опште (Девојачка школа). Ми не налазимо да би се овом поделом задовољио горњи захтев, нити да би она у опште била нужна. Шта ваља учитељици што не би требало мајци, а, још више, шта ваља мајци што не би требало потоњој учитељици? Учитељица је неспремна за свој велики позив, ако не зна све оно што треба васпитачици. Можда би се једино оне, што неће да буду учитељице, могле ослободити од Рада у Школи. По томе, образовање би им било донекле једнако, па после оне које ће да буду учитељице да још буду дужне учити и рад у школи и положити испит о учитељској способности. А тако нешто постоји и данас.

напредније земље за друге струке, ваља да имамо увек и државних питомаца за ове школе. [1])

Трећи и најстарији извор наставника за основне школе јесте Богословија. Задатак је њен, да спрема свештенике; а док се не запопе они су бивали учитељи без икакве нарочите спреме. С доласком Учитељске Школе ушли су неки предмети њени и у Богословију, те се богослови колико толико, спремају данас и за учитеље. Но тај дуализам ће пре учинити да се не спреме ни за једно како ваља, но што ће учинити да се спреме ваљани наставници. Кад већ постоје стручне школе за спремање учитеља, онда би ваљало овај извор сасвим пресушити и оставити га једино за свештенике. [2])

После основних школа највећу пажњу нашу заслужују средње школе. Јер у њих долази и из њих излази сав онај контигенат, што ће доцније да буде интелигенција народна. Но с њима ћемо се најмање побавити, пошто смо најважније питање њино о класицизму и реализму претресли прилично опширно у неколико свезака овога часописа. Ограничићемо се само на најважније.

Изменама и допунама закона о устројству гимназија, што су учињене прошле године, време учења у гимназијама повећано је од 7 на 8 година. Осмом разреду сада ваља дати или нове предмете или размаћи старе тако, да дођу и у осми раз-

[1]) Последњи је питомац послат за Педагогију 1880. године. За ово 7 година ни један није послат. Наши министри просвете имају чудне назоре. Један вели, да ми морамо отпочети своје образовање „одозго", и за та ситна посла, основне школе, не морамо се ни старати. Потреба је подмирена. Други вели, наша Учитељска Школа већ и „надбацује" свој задатак, те се зато и не морамо више бринути о њој, но јој можемо још што шта одузети. А Виша Женска Школа не „надбацује", те и она може остати без наше бриге, онака кака је!... Оваким гледиштима ми се нимало не крећемо напред.

[2])Изменама и допунама закона о Богословији, од 31. окт. 1886 године, овај је завод подигнут на ступањ факултета, тиме што ће се у њега примати ученици по свршеној целој гимназији (само без испита зрелости). Пошто је број свештеника у нашој земљи већ толики, да почињу да отимљу парохије један другоме и да не могу да живе од самих парохија но и они траже „плату", то је одиста нужно, да се спремање нових свештеника сведе на минимум, а да се затражи много већа научна и стручна спрема њина. Време је, да се они који би се доцније окретали без парохија, одавали другоме занимању и отимали парохије од своје старије сабраће, одају кориснијим занимањима друштвеним.

ред; или обоје ово. Том приликом ваља да прегледамо цео наставни план њин и да га боље удесимо. Да Латински и Француски спустимо и у нижу гимназију. Да уведемо барем основно упознавање са старим Грчким језиком. Да у интересу своме националном, Немачки скратимо и сведемо на теориско изучавање. Да Географији уопште, а нарочито Географији Српских Земаља, дамо више места. Да из Опште Историје, макар најкраћи преглед, дође и у нижу гимназију. Да од нових за сада уведемо Психологију и Логику, а доцније и народну Економију и основице науке о друштву. Исто тако и науци о моралу да обратимо већу пажњу, било да је уведемо за себе под именом „Права и дужности грађана,“ било да је спојимо јаче с хришћанском науком и моралом. Да и овде обратимо што више пажње на васпитну страну, и хигијенску, и да подижемо што више и што бољих зграда школских. Да вештинама, а нарочито Цртању, дамо више места те да чине припрему за поједине ручне радове и занате, за индустриске и техничке послове, нарочито по реалкама.

То је настава по ширини или екстензивности. Исто тако ваља да расте по интензивности или дубини, једрини. Методика је у средњим школама у нас још непозната земља. На Великој Школи, где су се већином спремали данашњи наставници средњих школа, они нису добили ни основне појмове из Педагогије а камоли Методике, и ако тај предмет парадира у закону о уређењу тога нашега највишега завода.

Ваља дакле да се постарамо не само за спрему појединих научника, него и за спрему наставника за средње школе. Ми и онако у свету не можемо играти улогу озбиљних оригиналних научника испитивача, но се морамо задовољити готовином туђих лабораторија и кабинета. Онда барем, с том готовином, да спремамо наставнике добре.

Ваља да промислимо: да не би било боље, да се број наших средњих школа, особито нижих гимназија и реалчица, као и основних школа, смањи, па да се наставна снага боље концентрише; или, да остане број данашњих, али да се нове више не отварају. —

За даље образовање, усавршавање своје, ваљало би наставници средњих школа, заједно с наставницима учитељских школа, да имају свој **лист**, као што учитељи имају свој ор-

ган. У напредним земљама наставници имају по више оваких листова, који заступају разне правце, или разне струке. Тако реалисте имају свој орган, а класичари свој. Природњаци разних врста; јестаственичари, физичари и математичари опет свој итд. У нас да је само један орган, па нека буде отворен свима. Средња настава би овим добила много и крајње је време да се то учини.

Што би лист био за писмено мењање мисли и писмен саобраћај, то би зборови наставнички и годишњи скупови могли да буду за усмено мењање мисли и договор. Време је, да се наставник наставнику више приближи и један од другога више учи. Само би добра донело и то. кад би један другоме ишли на часове.

Док све ово не учинимо, нивô наставничке умешности остаће веома мало помичан, а бољитак наставни и васпитни неосетан.

Без сумње, још ће много требати док се могне у нас завести медицински факултет и наша Велика Школа попне на ступањ университета. За то треба не само много новаца, но и много које чега другога, чега у нас нема нити ће скоро бити. Но ми томе ваља да тежимо и полако да припремамо. Ваља да знамо, да је у интересу нашем националном, да се тај идеал оствари. Дотле ваља попуњати поједине катедре по разним факултетима те да што спремније излази оно интелигенције наше што се школује у њој.

Ето, то би нам било на дневном реду у просвети.

Па шта бисмо имали још? Изређали смо све школе, све просвећивање наше од куће па до највишега завода просветнога у нас. Има ли сада још што?

Има. Има оно, чега у нас нема.

У нас фали један читав низ школа. То су индустриске, занатлиске или техничке. Као што немамо никако оних школа пре основних што се зову забавишта („дечије баште"), тако исто нема у нас ни ових, што спремају за практичан живот, за наш национални опстанак, куд и камо потребније.

Државни буџет плаши нас сваке године све више. Несразмере у приходима и расходима државним све су веће. Па то не би било ништа, да новца има у земљи, у народа. Но њега тамо нема. Тамо је њега све мање. А тај мањак, та финансиска криза, долази отуда, што ми више трошимо но што примамо, више издајемо на страну но што враћамо са стране за своје

продавине. Окрените се око себе, погледните и на себе, и прорачунајте колико само ви дате новца у туђе земље, на страну, за ствари које су вам потребне. Запитајте се сад: чиме ћемо ми да вратимо тај новац у своју земљу? Зар је оно неколико свиња шумадинских и волова, и оно неколико џакова жита и сувих шљива кадро да врати оволики силни издатак? Зар вуном и кожама да вратимо, кад их ми прерађене купујемо по пет и десет пута скупље но што смо их продали?!

Све ми купујемо са стране, и оно што бисмо имали своје, или што бисмо сами могли да направимо. И ето тиме градимо дисхармонију у државном буџету и финансиску кризу или немање новца у земљи, што чини, да радње падају, да трговци банкротирају, да су земаљски производи јевтини, да су паре „скупе“ и да до њих „не може да се дође“; да су штедионице и фондови празни, да не могу људи своје да приме натраг.

Крајње је време, да се у нас поклони више пажње народној економији и индустрији и школом. Зато, свак, ко воли ову земљу и народ свој, нека чини са своје стране колико год може да се овоме општем злу нашем стаје на пут и да се отимљемо од очевидне пропасти....

Кад смо овако изређали све просветне заводе и оно што ваља да имамо на уму у просвети, онда да ли што год да споменемо и о централној управи просветној?

Дрзнућемо се, да и туречемо нешто, у колико нам се чини да то има везе с ресултатима просветним у нашој земљи.

У нашој несрећној партиској борби, која нам по свој прилици доноси друго Косово, желели бисмо, да се барем просвета издвоји. Желели бисмо, да се она узвиси над дневним зађевицама и политичким менама. Тражили бисмо, да барем она не жртвује интересима партиским интересе отаџбине. Барем она треба да сједињује, збратимљује, а не разбратимљује. Барем она треба да погледне и ван граница Краљевине Србије.

По томе, да и централна управа, ма којој политичкој партији припадао министар који јој стоји на челу, никада не предузимље никакве премештаје у просвети из партиских рачуна. За премештаје наставника у просвети нека једино буде меродаван истински интерес службе државне. Само тако она може напредовати. А ако се премештаји чине у интересу партиском, она само може храмати.

Видимо да се већ многи мргоде на нас. Партизанство је толико овладало нама, да ви не смете проговорити за какве

више интересе земљине а против њега. Партизанство се идентификовало с напретком и енергијом за напредак отаџбине. Оно се изједначило с патриотизмом. Ко није партајиста, није патриота. Ко је противу партија, он је против отаџбине!...

Разних мишљења увек је било и увек ће бити у друштву. Али да се зарад тога ми морамо мрзети и гонити, да зарад тога ми не можемо бити ни Срби а камоли људи: то је знак нискога образовања; то је знак пропадања, кад нас више образовање у наоколо претиче.

О, блажени сте ви, што мислите, да ћете, мрзећи Србе, усрећити Србију!...

*

Ето нам дневнога реда у просвети.

Ј. Миодраговић,
проф. учит. школе у Нишу.

ДОБРОВОЉАЦ.

ПЕСМА ПРВА

Код гавде

1. У лепоме Шапцу покрај реке Саве,
Често се босански дечаци појаве.
Зулуми их гоне да из Босне беже,
Па у Шабац дођу да Србину служе;
Невоља их гони, да слободи теже,
Невоља их гони, да се свом потуже.
И кад се у Шапцу као деца стане,
Они се у њему за свагда настане.

2. Неки служе верно као покућари,
А неки се уче да буду зидари;
У Шапцу је увек доста Осаћана,
Што јапију тешу и што куће граде,
Чувају се трошка, клоне се механа,
Па, бога ми, често подоста зараде.
Они себи теку иметак у злату,
А деца се код њих науче занату.

3. Но том се занату сви баш не одају,
Неки желе само хлеба да имају,
Па иду, те уче, да хлебове месе,
И да брашно без умора сеју,
Па да меко тесто по мери удесе,
И да пећ земљану измећу и грeју,
Па да у њој хлебац испотиха пеку.
И да га печеног на ћепенку секу.

4. Неки не ужива ни у том занату,
Него тражи хлеба у сребру и злату:
Неком само накит и прегење прија,
Неки желе само да кандила праве,
Па се многи стане и код кујунџија,
Те за њихним столом себи траже славе,
Гледајућ' сељанке руменога лица,
Кад траже минђуша или укосница.

5. Ал' наш вредни јунак, Бошњаковић Ива,
Нит' кадгод о столу ни ћепенку снива;
Нити му се срцу милило да зида;
Ни да цреп на крову по летвама ниже;
Ни да чију слику у дувар узида;
Па да се узидан из гробнице диже,
Он је само онда потпуно ужив'о
Кад је у сну жито и житнице снив'о.

6. Наш је Ива онда миловао дане,
Кад је око њега било доста хране,
Кад је било жита, кукуруза, граха,
Кад је било доста јечма и сочива,
Па и кад је било олова и праха,
Јер је и у лову мог'о да ужива.
Тек, дућан са храном тако му је приј'о.
Да се у магазу био погодио.

7. Он је јоште мален преш'о преко Дрине,
Био је из једног села код Бељине —
Оца су му Турци убили без суда,
Што им није мог'о зулуме да гледи,
А мати му онда не имаде куда,
Нег' умаче само живот да поштеди,
И доведе њега малена и чедна,
Ал' бистра и радна, послушна и вредна.

8. И она чим дође по вароши зађе,
Те му добро место у магази нађе.
Знала је, да воли да крчми и мери,
Јер му је и отац продавао храну,

И тако се Ива на добро намери,
Те оста к'о шегрт у пуном дућану.
У радне је дане све код куће био,
А матер је само свецем походио.

9 Али му се мати набрзо разболи,
А бољка се није могла да утоли.
Она зовну Иву, да му савет даде,
И да га на смртном часу благослови.
Каза му шта свега у Босни имаде,
И још две три речи једва што прослови,
Па је онда јадну тек поли̂ше сузе,
И бог је сам себи на небеса узе.

10. Тако Ива оста самохран у свету,
Да подноси живот и судбину клету.
Никог није им'о окром газде свога
И мајкине једне познанице старе,
Што га је волела као сина свога,
И код те је баке, добре бабе Маре,
Одлазио често, кад га туга мори,
Да јој се потужи, да се разговори.

11. Она га је прала к'о шегрта бедна,
А после ко калфу радина и вредна,
Што је им'о пара, то је њојзи дав'о,
Да му их причува, да не тропи лако,
Њојзи је он сваку намеру издав'о,
С њом је и на гробу мајкиноме плако.
Кад год ју је у сну као живу снив'о,
Он је на гроб иш'о, те га је прелив'о.

12. Баба Мара беше сиротица бедна,
Беше стара, сува, ал' снажна и вредна,
Имање јој беше у снази и раду;
Живела је отуд, што је калфе прала,
А болном је често оживела наду,
Када му је биљке лековите дала.
Па, мало од прања, а мало од трава,
Живела је бака ко сирота права.

13. Али шта ја зборим! има баба блага:
Има баба ћерку — име јој је Драга.
Сав комшилук њихов поноси се њоме,
Свакоме је мило, кад се с њоме сретне,
А калфе све редом уздишу за њоме.
Свак на срце руку нехотице метне,
Кад је где год младу на улици спази,
Ил' кад око њене куће обилази.

14. Па још поред ћерке има баба сина;
И он јој је извор жеља и милина,
Он је јоште мален у Београд пош'о,
И тамо је негде код бакала стао.
У госте јој није јоште никад дош'о,
Али јој је пара покаткада слао.
Та сто му је пута: „бог му дао!" рекла,
Што јој је већ Драга и шиваљку стекла.

15. Јесте, има бака скупоцена блага,
Има вредну ћерку, име јој је Драга,
Руке су јој златне! и везе и шије
И чараце плете и хаљине кроји,
Тек, она без посла никад била није,
И за женски рад се никога не боји.
На свакоме раду уме да заради,
Ал' највише млада на шиваљци ради.

16. Од првога сјаја сунчанога зрака
До последњег зрака и мрклога мрака,
Она вредна седи код прозора чиста,
Па рукама хитрим на шиваљи ради,
Час јој се у оку милина заблиста,
Час запева песму, да умор заслади,
Мисли јој се слатке по памети роје.
Али руке због њих никада не стоје.

17. О, вредна је Драга, сав комшилук знаде,
Свак би прист'о такву ћерку да имаде.
Али калфе, калфе, срца њина знају,
Колико је они поштују и цене.
У једноме само њихном уздисају,
Садрже се слатке речи небројене,
Сви је они хвале, сви гину за њоме,
Ал' је она срце већ дала једноме.

18. А који то смртни ту срећу ужива,
Да о њему Драга и на јави снива?
А ко може други нег' наш јунак вредни,
Што из њихне куће скоро не излази,
Што би без ње био сиромашак бедни,
Што у мисли о њој милину налази,
Што, кад пос'о ради и уз пос'о пева,
Само њено име по тихо препева.

19. А и како неће? Још к'о дете бедно,
Он је с њоме био свакада заједно.
К'о шегрт је с њоме воду доносио,
Па је често њене тестије налив'о,

Та, заедно с њоме и онда је био,
Кад је мртву мајку у чело целив'о,
С њом је био онда, кад му беше лако,
С њом је био онда, кад је тужан плак'о.

20. У њиховој кући он је мален раст'о,
Та, заједно с њоме он је и одраст'о,
И сад му је она другарица мила,
И сад му се она допада и свиди,
Ал некад је она слободнија била,
А сада се чесго пред њим и застиди,
Па и кад му недра на кошуљи шије,
Ни онда јој лице без пламена није.

21. Јест, пламен је њојзи уз образе ишо,
Кад год јој је Ива на очи изиш'о.
Али јоште неком није криво било,
Кад виткога Иву из ненада спази:
И газдиној жени беше тада мило,
И њој тада пламен с образа не слази,
И њој тада није било са свим лако —
И њој Ива беше за око замак'о.

22. Газда му не беше јоште ником дужан,
Ал не беше ни леп — беше доста ружан.
Лице му је било боје тамно жуте,
Па се ситно збора, кад се што год смије.
А нарави беше преко мере љуте;
Али њему опет то сметало није,
Да се у свом веку два пут вес'о жени,
Да за кратко време две жене промени.

23. И сад му је ова, Инђићева Мила,
По брачноме реду трећа жена била.
Ал' она на њега ни гледала није,
Ни када јој годи, ни када је кара,
Ни кад пред њом плаче, ни када се смије,
Ни кад јој у смеху што год преговара,
Срце њено беше пуно срџбе живе,
Што се није могла нагледати Иве.

24. Њено срце тешки раздираху боли,
Што знаде, да Ива лепу Драгу воли;
И за то је силне улагала труде
— Ни најмање није жалила да плати —
Да по њеној жељи и надежди буде,
Да га ко год како од Драге одврати.
На чини и карте трошила је много,
Ал ни сами ђаво није јој помог'о.

25. Није ретко било да Иво под главом
Нађе замотуљак с каквом сувом травом:
Или милодухом, или зановети,
Или са навалом, или са помамом,
Или са буником, што уди памети,
Или с милогледом и татулом самом,
А често је било и околочепа.
А и срцепуца, који срце цепа.

26. Некад је и блеје било испод главе,
Јер је чудно дејство те опоре траве;
Ком досади блеја, тај за женом блеји,
К'о што јагње блеји за овцом и травом;
С тога се та блеја држи и на стреји,
А често је људи једу и с пилавом,
По некад је било ту и самдокаса,
Не би ли му дошло: да јој сâм докаса.

27. Али све то ништа не може помоћи —
Ива није хтео газдарици доћи.
Његово је срце куцало за Драгом,
О њојзи је ноћу слатке снове снив'о,
Њу је он сравњив'о са највећим благом
Према њој је љубав у свом срцу скриво,
Поред свију чини и све суве траве
Он на Милу није окретао главе.

28. Ал једнога свеца, баш око Духова,
Ива се подоцкан вратио из лова,
Па уморан беше похит'о у собу,
Да се што пре свуче и у кревет свали,
Ал се преперази, кад у оном добу,
Виде, где у соби неко свећу пали,
Застаде на врати, па је глед'о само,
Ко то свећу пали, шта то бива тамо.

29. За мало се призор необичан јави,
И Иви се поче да врти по глави:
Газдарица Мила своје рухо скиде,
Па расплете косе и пусти низ леђа,
И Ива је само у кошуљи виђе,
Како нешто збори подигнутих веђа,
Па онда за часак тако скоро гола,
Стаде да облази мирно око стола.

30. Ива диже пушку, ал је брзо спусти,
На очи му паде неки облак густи,
И он је кроз облак погледао стидно,
Како јој се коса преко плећа свија,

И како се платно, танко и провидно,
Уз пуначко тело несташно припија.
Шта је даље било ништа није знао,
Само га је газда сутра истерао.

31. У том пуче пушка с оне стране Дрине,
Не би л' зора чула да и Босни сине,
И новине српске, ко из једног пера,
Описаше јаде несретних Бошњака,
И њихову судбу гору од чемера,
И зулуме грдне обесних Турака,
И позваше Србе, да се листом дижу,
Да босанској браћи сви у помоћ стижу.

32. А уз то у Шапцу и добош залупа,
Да у добровољце свак може да ступа,
И Ива, пун срџбе и сопствених јада,
А гњеван на Турке и зулуме њихне,
Помисли на Босну, како јадна страда,
А уз то се сети и смрти очине,
Па, као да с неба неки налог доби,
Скочи, нађе барјак, и у земљу поби.

33. Ни десетак дана није за тим прошло,
А већ је под барјак доста друга дошло,
А кад се наврши петнестину дана
Под барјаком беше стотина јунака,
Све жељних бојева све жељних мегдана,
Све жељних ханџара, све жељних пушака
А и то им Ива набавити знаде:
Нешто свет поклони, а нешто власт даде.

34. И оружан тако, кад суђен час дође,
Ива са дружином кроз сав Шабац прође,
Опрости се братски с познаником сваким,
Ал што да их вазда поименце бројим?
Тек: отиде вес'о и са срцем лаким,
Јер се тад помири и са газдом својим;
И кад је од Шапца далеко одмак'о,
Неко је за њиме још за дуго плак'о.

Вл. М. Јовановић.

ПРИВРЕДНИ ПОЛОЖАЈ СРБИЈЕ.

Извод из годишњег извештаја за 1886. г. ц. и кр. конзула у Београду

Алберта фон Стефани.

Површина Србије износи 48,586 км. Данска, Холандска, Белгија и још шест европских држава мање су од Србије, а Шпанска и Шведска су десет пута толике. Оне прве три државице гушће су насељене но Србија, а ове две десет пута веће државе ређе су насељене од Србије. Године 1885. Србија је имала 1,952,351 становника, сада их за цело има два милиона, то ће рећи да на сваки квадратни километар долази 40 становника (Турска има само 28, а Русија 16 становника на квадратни километар.)

Становништво је по народности готово цело српско а по вери са свим једнородно (хомогено) источно православно.

На североистоку и истоку Краљевине има Румуна, а на југоистоку Бугара. Срби су компактна маса становништва у коме само по већим варошима има по која општиница Шпаниола (шпанских јевреја), за тим нешто Арбанаса и Маћедонаца (цинцара) најзад има и нешто Цигана, како по варошима и селима настањених, тако и чергара На северу и на западу краљевине мало је породица које нису род са породицама у Срему, Банату, Хрватској, Славонији, Далмацији, Босни или Херцеговини. Од Турака који су скоро 400 година господарили у овој земљи једва ако је остало неколико породица.

З е м љ о р а д њ у и с т о ч а р с т в о раде готово искључиво сељаци. Сељачка кућа са споредним зградама и пет дана орања (по 1600 квадратних хвати) на сваку пореску главу, не може се продати ни по драгој вољи сопственика ни за дуг. Ова одредба у свези са задругом (од којих су се у осталом многе већ поделиле) допринела је много да се очува сељачки сталеж у земљи. Већа имања у земљи ретка су; за врло велика добра (домене) и не зна се. Варошки становници, у колико нису државни, општински, или приватни чиновници, живе готово искључиво од трговања.

Међу з а н а џ и ј а м а — осем извесних заната — има много досељеника из Аустро-Угарске. Пекари, месари, зидари, алваџије и бозаџије махом су Маћедонци, баштованџије су махом Бугари. Од заната који се фабрички раде, само дуван и

чоху израђују странци. Урођеници интересују се јако за парне млинове тако, да има и свештеника и адвоката који се баве парним млинарством.

Још више него међу занатлијама има странаца међу слугама. Чак и надничари у пољској привреди или су били или су још аустро-угарски поданици.

Србин, варошанин увек је добар, вешт, а махом и поштен трговац. Сељаци врше необично тешке послове и тако су с малим задовољни, да им се човек мора дивити. Али становништво у опште још се није привикло издржљивости, трајном прилежању, чак ни у послу нужном, натуреном, и који мало даје прихода. Још недостаје „нагона за рад,“ још нема предузимљивог духа у потрошача са великим потребама и са великим захтевима у животу.

При проучавању привредног положаја Србије требало би пре свега да говоримо о државним финансијама. Али ово најпре не спада у круг посматрања који је одређен конзуларним надлештвима, а после, Србија је једна од оних држава која је готово све своје зајмове пласирала у туђини. Државни дуг Србије износи од прилике 257 милиона динара (податци о њему варирају до 300 милиона), од којих 33 милиона, састављā лутријски зајам („Српски лозови“). Од овога зајма прилична је квота у српској приватној својини. У опште узевши, имућно становништво Србије не воли хартије од вредности („ефекте“) па чак ни државне папире, већ претпоставља непокретно имање, а још више готове паре, дукате, тако да велики део народног имања не носи никаквог прихода. У Србији су пласиране или сасвим или највећим делом само акције привил. Народне банке, београдског кредитног завода, и капитали оних 20 новчаних завода, који се налазе по унутрашњости краљевине (две банке, 13 штедионица, 4 задруге за међусобно помагање и штедњу). Домаћих индустријских предузећа на акције још нема. Ако се узме у обзир да су последње финансијске (буџетске) године завршене дефицитима, да према томе ни интерес на државни дуг (око 15·3 милиона динара) није покривен редовним годишњим државним приходима (42·7 милиона динара) онда је са свим јасно да се привредно стање српског народа, т. ј. да се *привреда појединаца развијала до сада прилично независно од државних односаја*, и да специјално година 1886. није била лоша, и ако су државне финансије, нарочито после рата, имале да се боре са

тешкоћама. Тако исто у пркос свију тих тешкоћа продужене су започете инвестиције, и Србија већ има 488·5 килом. жељезница. И ове инвестиције извршене су страним, махом француским капиталима (Контоар д' Есконт у Паризу *), од чести посредовањем једне банке у Бечу, и при свем том што експлоатација тих жељезница још кошта државу великих жртава, не може се порећи да је већ умео да се користи жељезницом не само интелигентни српски трговац него и сељак.

Услед ових чињеница, *српска народна привреда* (*Güterleben*) *није ни после несрећног рата у 188⁵/₆ скоро никаквог потреса осетила, него је шта више показала и несумњивог бољитка.* У целој краљевини није се 1886. год. десило ни једно веће банкроство, и све што се имало наплатити (инкасо) — између осталог око два милиона динара посредно или непосредно преко конзулата — наплаћено је сразмерно лако. У тешко доба врло је корисна и заслужна била радња Народне банке, а помогло је и то што су поменути новчани заводи по унутрашњости, које потпомаже и управа фондова и Народна банка, били нове установе, које имађаху своје капитале још недирнуте, те их могаху потпуно ставити на расположење ескontирању – околност, која би на сваки начин, раније или доцније, могла имати као последицу извесну реакцију.

Извоз српских продуката у 1886. *порастао* је према извозу од 1884. и 1885. (У години 1881. извезено је за 41·1, год. 1882. за 41·2, год. 1883. за 44·3, год. 1884. за 40·0, год. 1885. за 36·6, а 1886. за 40·6 милиона динара), и, ако је *трговачки биланс* у овој години ипак био пасиван (јер год. 1884. *увезено* је за 50·0, године 1885. за 40·5, год. 1886. за 51·0 милион динара) томе је узрок *у транзиторним* (случајним) околностима, јер с једне стране увезено је много потреба ратних за војску (између осталог 3·1 милиона за топове и муницију), даље шина, локомотива и вагона за жељезницу — а с друге стране цена хране и стоке била је ниска, те с тога *вредност* извоза није толико порасла, колико количина извезене робе.

Једини штетан симптом за спољну трговину Србије у години 1886., то је факт да је она, која је дотле своју потребу дувана подмиривала својом производњом, ове године увезла са стране дувана и цигара (од чести из Немаче и Турске) за скоро 2 милиона динара.

За оцену појединих рубрика из којих је састављена међународна трговина Србије нису можда најтачније цифре, које су — у

*) Само од поменутих српских лозова биће већих количина у приватној својини у Аустро-Угарској. Остали српски државни папири не котирају се ни на једној аустријској или угарској берзи.

недостатку потпуних званичних података — добивене срачунавањем, или позајмљене из извештаја аустријских царинских надлештава, али како овде и није главно апсолутно тачне цифре, већ да се оцени привредни положај земље у опште, то су прикупљени подаци са свим довољни.

Извоз године 1886, у вредности од 40·4 милиона динара, састављен је из две групе: из пољопривредних и занатлиских производа.

У првој групи ово су главне позиције: пољски и баштенски плодови 13·3 милиона динара, дрво 0·5 милиона дин., стока и сточни продукти 19·7 милиона динара, јестива и пића (осим пива и ракије) 1 милион динара, коже 3·9 милиона динара, најзад отпаци (рогови, кости, прње) за 0·05 милиона, свега око 38·8 милиона дин.

Наспрам ове године сировина и отпадака, стоји извоз занатлиских (уједно и рударских) производа и то: дрвених кола и саоница, пива, ракије, бакра, гвожђа, камена за зидање и за калдрму, цигаља, угљена, цемента, барута, ужарије, хаљина и ћилима у вредности од само 1·7 милиона динара.

Управо тачније би било додати првој групи и извоз ракије, обичне просте ужарије, хаљина и ћилима, јер су ово у Србији махом производи пољопривредне домаће индустрије. Али је цела сума тако незнатна да се може задржати подела на чисто пољопривредне и и занатлиске производе.

Према томе горњих 38·8 милиона динара значе да толико годишње претиче пољопривредној — у Србији сељачкој — класи становништва, пошто подмири своју и варошку потребу [1])

Пошто главна варош државе Београд заједно са 21 окружном вароши броје од прилике 160.000 становника, то ће у Србији бити од прилике 200.000 варошана (од којих се наравно многи по мањим варошима баве земљорадњом као и другде што је случај) а осталих 1,800.000 бави се земљорадњом и сточарством. Тих 1,800.000 душа лиферује за извоз вредност од 38.8 милиона динара (21.5 динар с главе на главу) а 200.000 варошана лиферује за извоз вредност 1·7 милиона динара (89·9 дин. с главе на главу). Али при томе не треба изгубити из вида: 1. да сељачко становништво даје и сировине за варошку занатску производњу (н. пр. кудељу за ужарије) и према томе има још више удела у извозу него што износе горњих 38·8 милиона. 2. да варошани врше сву извозну трговину и да је веома

[1]) Узгред буди речено вароши троше многа средства за живот увезена са стране н. пр. варива и кромпир Српски сељак ретко кад сади кромпир и сматра га као луксуз. Кад се смрзне Дунав, у Београду покатшто недостаје масла и јаја.

редак сељак који би на своју руку радио извозну па чак и унутрашњу трговину. Из тога опет излази даље да сеоско становништво не добија потпуно оних 38·8 милиона динара или нешто више колико износи вредност његових производа, него бар за толико мање колико износи добитак трговаца, који посредују трговини. Ако се узме да умерена трговачка добит износи само 10%, онда сеоско становништво добија од оних 38·8 милиона динара само 34·9 милиона, а варошко становништво учествује на добити од извоза са 5·6 милиона динара.

И ове две, округло узете суме, упоређене с *увозом*, дају нам могућности да загледамо у привредни положај Србије.

Увози се вредност од 51 милион динара. Од страних производа који се увозе, неке узима и сељак, прави привредник државе, у истој сразмери као и варошанин, а друге као што је свилена, фина вунена, порцеланска итд. роба, не узима никако. Већег увоза за саме пољопривредне цељи, н. пр. машина, семена, стоке за пасму итд. нема — и овде се може рећи на жалост — нема никако. Напротив сеоско становништво учествује, према броју својих глава, у овим сумама увозних артикала: цигарпапира за 0·05 милиона динара, варива за 0·002 мил. дин., дувана за 1·17 милиона динара, вунених конаца за 0·33 мил. дин., дрвенарије са 1·86 мил. дин., говеда за 0·08 мил. дин., соли за 2·37 мил. динара, грађевинског материјала, стакларије и ђинђува за 1·01 мил. дин., гвожђа и метала за 4·89 мил. дин., кожа за 2·85 мил. дин., колонијалне робе за 4·49 мил. дин., жигица за 0·1 мил. дин., оружја и муниције за 3·19 мил. дин., памука, кудеље, јуте и ткања од тога за 7·84 мил. дин., најзад разних ситничарија за 1·5 милиона динара.

Ова роба, у којој је урачунат и већи део увоза за војску и жељезницу, јер се то тиче и сељака и варошанина, представља вредност од 33·9 мил. дин., од које би на сеоско становништво дошло 30·5 мил. дин., наравно под неоснованом претпоставком: да сеоско и варошко становништво подједнако учествују у потрошњи. Али ти страни производи (сем војничких и жељезничких потреба) не доспевају у руке сељаку по увозној цени. Овој ваља додати 8% (од Новембра на овамо 13) царине и других посредних дажбина, и добит трговачку. И тако сељак добија те производе за 20% скупље.

На тај начин она цифра од 30·5 мил. дин. повишава се на 34·6 мил. дин., и ова цифра, узета округло, кад се упореди са оном од 34·9 мил. дин. колико сеоско становништво на чисто добија за своје извезене продукте, *доказује: да прави привредник Србије, сељак, у својој привреди није пасиван, у пркос пасивног државног трговачког биланса.*

Што се тиче *улоге, коју има Аустроугарска у међународној трговини младе Краљевине,* то за 1886 имамо такође само приближне податке.

Године 1881 и 1882 закључила је Аустроугарска са Србијом читав низ уговора: о трговини, пловидби, ветеринарску и конзуларску конвенцију, о правним споровима око наслеђа, туторства итд. најзад уговор о међусобном издавању криваца.

Неки од ових уговора оснивају се на пограничном саобраћају и потпуно су равноправни. Све остале уговоре закључила је Србија после тога и са већином европских држава и са северном Америком на основу, највеће повлашћености.

Према томе однoшај Аустроугарске наспрам Србије исти је онакав као и ма које друге „највећма повлашћене државе", и само код четири предмета царинске тарифе постоје диференцијалне цене у корист аустриских производа.[1] Услед тога српске царинарнице немају никаквог фискалног интереса да строго испитују одакле је баш посигурно нека роба. Осем тога, Беч и Будимпешта воде одиста посредничку трговину са немачким, инглеским и француским производима за Србију, што је са свим природно, јер те стране фирме немају рачуна да због малих количина њихове робе које требају у Србији, држе нарочита заступништва у Београду или другом ком месту Краљевине. Па онда једна засада саобраћајна линија са Србијом иде преко Аустроугарске. С тога је са свим извесно да много што шта само пређе преко Аустрије, што се у српским царинарницама заводи као аустроугарски производ, а у ствари то није него немачка, инглеска или француска роба. Ово нарочито важи за оне артикле који улазе у Аустро-Угарску или без икакве царине, или се на њих плаћа тако мало, да царина не утиче на цену робе.

Поузданије податке него што су српска царинска извешћа могли би наћи у извешћима о извозу из аустриских царинских граница (без провоза) али ова још нису објављена за 1886.

Међутим ранија од тих извешћа постоје, и она показују *да трговачки саобраћај Аустро-Угарске са Србијом није управо ништа друго до размена разне робе од прилике у вредности подједнакој са обе стране,* то јест:

Године	увоз	извоз.	Увоз	извоз.	Увоз	извоз.
	сировина		фабриката		сировина и фабриката	
	у Србију,	из Срб.,	у Срб.,	из Срб.	у Срб.	из Србије
	у и из Аустроугарске.			У милионима динара.		
1881.	3·6	28·6	25·4	1·0	29·0	29·6
1882.	7·4	24·8	27·0	1·0	35·4	24·8

[1]) То је артија за паковање, проста камена, грнчарска и стаклена роба и гвожђе (осим шина и жељезничких потреба, на што се не плаћа царина ма од куда било.)

Године	увоз	извоз.	Увоз	извоз.	Увоз	извоз.
	сировина		фабриката		сировина и фабриката	
	у Србију,	из Срб.,	у Срб.,	из Срб.	у Срб.	из Србије
	у и из Аустроугарске. У милионима динара.					
1883.	4·2	29·8	30·2	1·2	34·4	31·0
1884.	4.0	25·8	31·0	1·2	35·0	27·0
1885.	4·6	27·8	23·4	0·6	28·0	28·4

У опште од целокупног извоза аустриске Монархије долази на извоз у Србију 1881 год 1.98%, 1882 год. 2.2%. 1883 године 2.3%, 1884 год 2.52% а 1885 год 2.08%.

Напротив Србија учествује у целокупном увозу у Аустро-угарску монархију у год 1881 са 2.31%, год 1882 са 1.98% год 1883 са 2.47% год 1884 са 2.21% а 1885 са 2.54%.

Целокупна нормална потреба Србије у туђим производима, њен целокупан увоз, који се може урачунати на 40 милиона динара, представља од прилике вредност за коју се добре године извезе из Аустрије само вуне (год. 1882 извезено је за 40 мил. 1883 год 48 мил. 1884 год 44.2 милиона само вуне).

Извоз из Аустрије у Србију, дакле, није у тој мери еминентан материјални интерес за монархију као што се са неких страна представља.

Други су моменти важнији него квантум обрта и добит која се очекује. Тако пре свега наш пут за исток иде преко Србије, и од ње ће зависити да она створи себи посредну трговину са производима суседне индустриске државе. За тим је за нашу (аустроугарску) такође младу индустрију питање части, да се одржи на пијаци суседног пријатељског народа, који још нема своје индустрије. Најзад привредни је резон да се оне жртве, које се фактички морају поднети да би се извесне гране индустрије успособиле за извоз, обрну једној од оних суседних држава којима „желимо да се развију у самосталне, напредне и имућне државне индивидуе."

Што се н. пр. угарско гвожђе у Србији продаје јевтиније него у Будапешти, то кошта жртава и произвођаче и транспортне заводе. Али зацело је цељисходније правити ове покушаје за извоз у Србији него по удаљеним крајевима света и пијацама, које не познајемо добро и са којима нас не везују никакви узајамни трговачко-политички интереси.

Аустроугарска монархија учествовала је 1886 године у целокупном увозу у Србију са 70 процената, али она је и купила 70·8 процената целокупног извоза Србије. *Америка* је учествовала на увозу са 2·5 процента а узела је 7 процената од извоза (шљиве). *Белгија* је увезла за 1 проценат а извезла из Србије 0·46 процента

(шљиве). *Бугарска* је увезла 0·1 процента а извезла је 2·20. *Немачка* шаље у Србију 4% од целокупног њеног увоза, а узима 9·73% од њених производа (шљиве, даске за бурад, зоб, пшеница, грах и коже) *Француска* увози за 5% а извози за 2·60 процента. *Британија* увози 8% а извози само 0·14 процента. За увоз лиферује и *Грчка* 0·3 процента а не извози из Србије ништа. *Италија* увози у Србију 1·2% а извози из ње 0·42 процента. *Румунија* увози за 2% а извози 0·21 процента. *Русија* шаље у Србију за 1·4% увоза, а не извози из ње ништа. *Швајцарска* учествује на увозу са 0·6 процента а на извозу са 0·76 процента, (вино, шљиве). *Турска* увози у Србију само 1·4% њеног увоза, али извози из ње 6·40 процената.

Ако се напротив групира како увоз тако и извоз, онда на целокупној међународној трговини Србије учествују:

Аустроугарска	са	71·04	процента
Немачка	„	6·86	„
Америка	„	4·75	„
Инглеска	„	4·07	„
Турска	„	3·90	„
Француска	„	3·80	„
Бугарска	„	1·15	„
Румунска	„	1·10	„
Белгија	„	1·00	„
Италија	„	0·81	„
Русија	„	0·70	„
Швајцарска	„	0·68	„

Докле према томе трговачки саобраћај Србије с Аустроугарском (1886) износи од прилике 71·04 процената целокупног увоза и извоза српског, дотле Србија учествује од прилике са 2·31 процената у трговачком саобраћају аустроугарских царинских граница.

Друга важна разлика у трговачко-политичкој важности једне од тих држава спрам друге, лежи у томе, што готово цео извоз из Србије за Аустроугарску бива *за готове паре* (храна, свиње итд,) дакле сав увоз аустроугарских индустријских артикала скопчан је са кредитом, оснива се *на чисто личном поверењу*, које аустријска фирма поклања српској. Кад се узме за основу респиро од четири месеца, онда је вероватно да текући имплњо српских трговаца аустроугарским фирмама износи барем 12—13 милиона динара.

За стручњаке не треба понављати да ове цифре обележавају само одношаје, и да их не треба узимати математички. Тако н. пр. у српским извешћима царинским нема никаквог извоза за Америку, Белгију и Швајцарску, а за Немачку и Француску показују много мање цифре негошто су горње. Да би до ових употребљивих ци-

фара могли доћи, ми смо морали проучити аустроугарске *провозне* листе за 1886, и ту смо их нашли.

Чак и до године 1885 био је одношај друкчији, јер Немачка до 1886 није никада толико шљива куповала у Србији, а и ове године је она то учинила што није хтела да иде на Будапештанску пијацу, пошто претпоставља српске шљиве босанским, а по свој прилици што је за време високих цена, извесна количина шљива намењена за унутрашњу трговину, отишла даље у Америку.

У опште може се већ за 1887 годину прорећи јако опадање увоза у Србију, јер изгледа да је редовна потреба њене војске у топовима, оружју и муницији итд. подмирена, јер су жељезнице скоро са свим готове, јер се у јесен 1886 по свима гранама трговине увезло више но што треба за текуће потребе, те је тако 1887 почела са великим запасима, најзад и с тога, што није вероватно да ће 1887 страни капитали улазити у Србију у толикој мери као последњих година, и што се опште трговачко небо тако наоблачило, да ће се сузити кредит страних фирама. Ако само жетва одржи што је обећавала после зиме, онда може Србија очекивати повећан извоз својих производа у 1887 у неколико и с тога што се може очекивати да ће се народ после незгода од 1885|6 моћи опет да посвети своме мирноме раду без икакових сметња.

Што се тиче мишљења *какве ће промене у трговини изазвати отварање жељезничких веза са Цариградом и Солуном,* које ће се 1888 за цело остварити — она су још непрекидно врло различна.

Само о неким артиклима трговине имају већ одређена мишљења у трговачким круговима и ми ћемо их ниже изложити.

Ако је дозвољено да се на основу тих мишљења даље закључује, онда промене у промету робе — јер се лични саобраћај као што је познато управља по другим начелима — неће наступити одмах, на једанпут, скоком, него постепено тако, да испрва неће дубоко задирати.

И догађаји од много већег замашаја, као што је н. пр. отварање Суецкога канала, прошли су, па нису одједном дали европској трговини са свим други облик. Када се узму рачуни и извештаји из времена пре него што се отворио Суецки канал, па се упореде са променама које је Суецки канал изазвао у нашој трговини с истоком, у трговини Трста, па чак и у оној што иде преко Бриндизи, — онда се увиђа да *привредна перспектива са свим противу положено дејствује према архитектонској. Предмети у даљини изгледају већи него кад се изблиза посматрају.*

Сигурно је само једно, а то је, да ће отварањем поменутих жељезница, европска култура почети свој посао на истоку, који ће испрва

бити прави Сизифов посао, па ће тек у времену, које је за то нужно, начинити од оријенталаца потрошаче у модерном смислу.

Али то и јесте највећи преврат који она може да учини и који се само замислити може. Овом привредном револуцијом користиће се они индустриски предели који су: 1 способни за конкуренцију; 2 који су добро обавештени (информисани) и 3. који имају предузимљивости. Отварање поменутих железница само по себи нити ће нама ни другима на Балкану помоћи, нити ће нас сузбити.

И у овом правцу веома је тешко наћи позитивних полазних тачака за наш извоз и провоз у будућности.

Са нешто сигурности рачуна се, нарочито у железничким круговима, да ће наша трговина са *Бугарском* оставити досадашњи свој пут од Ломпаланкс на Софију и да ће удариги транзито преко Србије.

Од оне робе која лађама иде низ Дунаво до Ломпаланке и одатле у унутрашњост, биће већи део аустроугарске провенијенције. У последњим статистичким податцима Бугарске, које је београдско надлештво 1885 добило, види се да од целокупног увоза од 41 милиона динара долази 14 милиона на Аустроугарску. То је свега 60·370 q*) робе, и од тога 12·000 q. шећера. Ако се ових 60.370 q одузму кирицијама између Лома и Софије, онда ће пренос робе на кочијашким колима на томе друму постати тако скуп, да ће и она роба, која уз Дунав доспева до Ломпаланке, и која износи од прилике 25.000 q морати пасти у привлачни рејон директних железничких веза са Бугарском, па како у оних 25,000 q има 4000 q брашна, то онда ће Бугарска известан део тих количина набављати или у Аустроугарској или преко ње. Једино ако грчке лађе које сада носе уз Дунав у Бугарску уље и другу колонијалну робу, морадну своје товаре предавати железницама Цариград—Филипопољ—Софија, или Солун—Ниш—Софија.

Има још један фактор који ваља да се објасни. То је *тарифско питање*. Већина мишљења која продиру на јавност, полазе са тога гледишта да је линија Беч—Солун дугачка само 1314 км. Будапешта—Солун само 1052 км. линија Беч—Цариград само 1665 км, а Будапешта—Цариград само 1403 км, и да према томе ове линије морају бити јевтиније од досадашњих саобраћајних линија.

Километричка даљина одиста је важна чињеница; али бар аустриска народна привреда имала је прилике да осети како железничка тарифска политика може, под извесним условима, да утера у лаж географску ситуацију, и као да ће се нешто подобно десити и на балканском полуострву.

*) q = 100 кила метарска цента.

За то може да послужи ова мала тарифска студија, која је израђена по званичним изворима. Увели смо у обзир само тарифу за преношање робе, јер се пренос путника рагулише по другој основици, и што је то од много мање важности за рентирање какве железнице. Рубрика I следеће табеле показује минималну тарифу, т. ј. најмању цену која важи за одстојања до 8 км. Рубрика II. 44 км. тиче се тарифа на линији Велика—Плана—Смедерево, која је за извоз врло важна. Рубрика III, 111 км. важи за линију Београд Ниш (244 км), најзад рубрика V, 365 км. важи за растојање од Београда до турске границе (у правцу на Солун), дакле за линију којом ће транзитна роба ићи преко Србије. Ваља нам још додати да је за класификацију робе на српским железницама усвојена готово са свим угарска шема, да се нисмо обзирали на изузетне тарифске концесије, рефакције и т. д. и да је код угарских тарифа урачуната и пореза на транспорт, што за цело није погрешка, јер ће у своје време царинска манипулација на српској, бугарској и турској граници створити мало другаче узгредне таксе.

Класификација робе.

Нормална мера	кабаста роба.	I класа.	II класа.	A.	B.	C.
до 8 километра	Форината на сто килограма.					
Српска државна жељез.	19.5	15.5	13.5	12.3	9.	8.2
Аустроугарска друштвена	13.6	9.3	7.5	7.4	6.9	6.9
Угарска држав. жељез.	15.0	10.1	8.8	7.2	6.3	5.8
до 44 километра						
Српска државна жељез.	0.73	0.52	0.41	0.34	0.27	0.23
Аустроугарска друшт. »	0.40	0.32	0.22	0.22	0.21	0.15
Угарска држав. »	0.595	0.32	0.25	0.18	0.15	0.13
до 111 километра						
Српска државна жељез.	1.74	1.19	0.91	0.74	0.61	0.49
Аустроугарска друшт. »	0.98	0.75	0.51	0.47	0.44	0.30
Угарска држав. »	1.42	0.73	0.55	0.40	0.33	0.27
до 244 километра						
Срп. државна железница.	3.74	2.52	1.91	1.54	1.27	1.08
Аустријска друштв. »	2.10	1.60	1.07	0.91	0.82	0.56
Угарска државна »	3.06	1.55	1.15	0.75	0.61	0.48
до 365 километра						
Српска држ. железница	5.55	3.76	2.81	2.27	1.88	1.51
Аустроугар друшт. »	3.12	2.37	1.58	1.23	1.10	0.76
Угарска држав. »	4.56	1.03	0.84	0.65	0.97	0.65

Према оваквим тарифама данас кошта пренос на краљ. српској жељезници за 100 q кабасте робе а на даљину од 365 километара толико колико би се на краљ. угарским држ. жељезницама платило за пренос до 445 км. даљине; роба прве класе плаћа на српској жељезници за 365 км. толико колико би на угарској платила за 600 км; роба II класе возила би се за исту цену у Угарској на 609 км; роба класе А возила би се за исту цену у Угарској на 905 км. роба класе В. на 903 км. а роба класе С. вози се на угарској жељезници пуних 1000 километара, колико би у Србији платила за 365 километара.

Оно до душе тако је данас. Надати се, шта више може се очекивати да ће краљ. срп. државне жељезнице, у свом сопственом интересу, променити из темеља овакву тарифску политику своју. Али до данашњег дана, угарске жељезнице које возе робу до Земуна и Београда по много нижој цени, нису успеле да се споразуму с управом српских државних жељезница о директној тарифи ни за међусобни саобраћај обојих суседних земаља.

Кад се отворе и остале линије онда ће и тарифско питање ступити у нову фазу и потпашће под одредбе конвенције á quatre од 1ог Октобра 1883. Али ни тај уговор не може да уклони сваку бригу односно будућих тарифа. Закључна реченица прве алинеје члана XI вели „да ће се“ управе дотичних жељезница „морати споразумети о директној тарифи за међународни саобраћај“ (Seront tenues à s' entendre).

Директни саобраћај почеће 1888, међутим није ни почело споразумевање, које не може бити лако, јер управа угарских жељезница, са својим либералним тарифама најнапреднијег саобраћаја, тешко да ће наћи код својих турских, бугарских и српских компацисцената на потпуну једнакост начелног схватања.

Није дакле искључено да ће најпре проћи неколико година са експериментирањем, док неуспеси силом не смање високе тарифе, и тек онда ће ове нове краће саобраћајне линије развити потпуно своју привредну логику.

Али до онога тренутка, када ће источне жељезнице почети макар приближно да остварују оно — зло и добро — што се данас од њих ишчекује, проћи ће још доста времена.

ПРИВИЂЕЊЕ

И поноћ опет сађе; с врхова ледених гора
Суморна и нема, тихо, под плаштом тананога вела,
Лаганим ступаше ходом, и као страшна мора
На душу падаше моју.
Тишина владаше светом: над снегом, у даљини
Крилати ветри вију и страшним гласом хуче,
А снег је вејао хладни; и у тој, у тамнини
Суморан слушах боле, што моју душу муче.
Ко страшна хавет кад се из тамног гроба диже.
Пруживши оштре канџе у срце живога створа,
Скривена ноћним велом, краде се ближе, ближе;
И моју душу тако стезаше тешка мора.
„Што хоћеш мрачна душо? Зар среће у свету има?
Спокојства жељнога никада наћи нећу:
Под крилом судбе кивне, што влада нада свима
Живота мучног дани с трновим венцем лећу!“
А поноћ ћуташе нема; на трошном столу сада
Задрхта слаби жижак и већ се тихо гаси,
Онако, ко што трне, губи се бледа нада
И коју најзад скрију вечности мрачне часи.
У изби овлада тама; са снежних, мрачних, поља
Студеним крилма ветри помамно, вију, звижде;
Ах, то су чудни звуци, у којима тешка боља
Тражећи лепше дане, спокојства свога иште.
Треснуше окна слаба; на прагу избе моје
Суморна и мрачна сенка преда мном сад се створи
И климнув се́дом брадом пружи ми руке своје —
У руци залеђеној буктиња светла гори.
„Ко ступа у то доба?“ — А сенка приђе ближе
Очима тамним гледа; да л она мене тражи?
Високо лучу светлу над собом мрачна диже
И грмну: „Ја сам Усуд! О, смртни, шта ћеш, кажи?
Године ево већем кружећи коло своје
Над главом твојом с венцем ловора лисног лећу,
А ти си опет тужан, немирно срце твоје
Очајно на ме ропће, јади га тешки крећу.
Чуо сам тугу твоју до мене што се вину
И сиђох* са престола; шта хоћеш, смртни, збори?!

Над многим ја сам тебе подиго у висину,
Буктиња твоје славе у мојој руци гори.
Па на шта ропћеш робе?“
Усуде, страшна сени

Ах, на шта ропћем, питаш? На судбу што ми даде;
На мучне мисли које трзају, гоне, мене,
Ко ветри по сред мора скрхани брод без наде!
Силни су јади ови, у дану и у ноћи,
Ко дуси, пуни зала, гоне ме мисли моје;
Усуде, о, усуде, ти ћеш ме спасти моћи
Са духа мога ако подигнеш руке твоје!
— А усуд рече: „Стани! Ти хулиш на свог Бога!
Јер море узбуњено у теби што се вије,
Ко оркан помамљени, имаде плода свога
Божанство у тој души вечности тајну крије.
Из твоје бурне душе, највећа сила хтеде
Хиљаде слепих душа кроз таму да прогледа;
Међ хиљадама глувих, о, робе смртне беде,
Из тебе оно прочу, из тебе оно гледа,
И ти на судбу ропћеш? Буктиња ова сјајна
Што светлост моћну лије, буктиња то је твоја;
Пред њом се многим откри вечите ноћи тајна,
А тебе . . . .“

. . . . . Ах, не мени! Мрачна је душа моја!
Узаман она светли, силна је тама густа
По којој, о, усуде, суморна душа ходи;
Ах, узми све што имам; на што ми слава пуста?
Само ми пута кажи спокојству који води!
Лавровог венца ево, и моју златну лиру
Враћам ти, ето носи, то моја душа неће!
Годину дај ми једну спокојства и у миру
Буде ли и то много; бар један данак среће!

Ал Усуд, климнув главом, горко се тек осмену
И тужним гласом рече: „Ти иштеш много, много;
Судбине твоје књигу печатом заливену
Има ли тога ко би раскинут сада мого?
Стрма је стаза твоја, ти мораш по њој грети
Хајд ступај путем својим!“ — И мрачни Усуд преста,
Са страшним треском он се подиже и одлети
И сенке Усудове с буктињом сјајном неста.

И тама опет сађе; у соби све је мирно,
На прозор што ми само закуца сада неко,
То беше гавран; он је крилима окно дирно
И гракћући у том маху, одлете предалеко.
Уза ме никог више; над снегом, у даљини
Крилати ветри вију и лете више, више,
Као кад душа бурна у мраку и тамнини
Завитла море страсти и грдне вале диже!

14 Декем 1887 г.

Драгутин J. Илијћ.

СЛИВНИЦА

XIII

Наше повлачење са границе

(ЗА ЉУБАВ ВЕЛИКИХ СИЛА).

Кад се у вече 13-ог Новембра пуковник Топаловић са „војводског“ брежуљка, на коме је, окружен сјајном гомилом виших официра, *гледао и само гледао* очајну борбу мајора Цинцар-Марковића и његових пет батаљона на Нешковом вису, вратио у свој штаб на Суковом мосту, добио је још три рапорта, али не о борби већ о *распореду* трупа.

У првом пуковник Хорстиг јавља: да је своје трупе, у споразуму са пуковником Биничким, распоредио „следеће“: У висини са „*резервном положају*“ по кршевима стаје на *једним* полукругу од 500м полупречника „заузеће“ тамошње висове:

1) На *десним* крилу IX-ти пук узимајући фронт од прилике 600 м.

2) У средини VII-ми пук, лево крило мало натраг повучено са 400 метара фронта.

3) лево и као резерва XV пук који је „изтурао“ на *левим* крилу једну чету да добије свезу са коњичком бригадом и другом класом, што је *достигнуто*; једна чета остала на чуки иза *Чиноглавцима*. Сваки од ових „пука“ има по један батаљом у резерви. Сви скоро стоје на окупу, (овде је г. Хорстиг врло лепо *нацртао* кроки својега положаја.)

Што се тиче морала, *она је знатно отиала*. Бегање се појављује кад официри се онеспособе за борбу, и кад непријатељ пре гађе

него што трупа положај је заузела[1]) I-ва батерија налази се откомандована *око* Пирота[2]). Пионерска чета вечерас отишла у Пирот. Заузета позиција не даје се утврдити [3]) јер само камен има. Ескадрон *упућена* је ради држања свезе са коњичком бригадом и *рекогносцирањем* ка Крупцу и Цариброду. *Данас борба није била.*

Ах, била је г. Хорстиг, и ви сте врло добро *видели* да би ту борбу знатно олакшали, да сте се са својим трупама хтели само *помаћи* са свога места, да сте *хтели* само *демонстрирати.*

У осталом судећи по српском *језику* овога рапорта, на коме нема *где* је писан, ни у колико је сати послан — може се закључити да је писан негде далеко од његовог штаба, који би му могао уштедити граматичке погрешке, негде, где се онај уметнути кроки могао на тенахни цртати.

Други рапорт који је примио пуковник Топаловић то вече, писан је у Срећковцу у 6½ сати. У њему пуковник Милован С. Павловић јавља да је са моравским трупама направио овакав распоред: На вису Куклову први батаљон и две чете 3-ег батаљона I-ог пука; на вису „Марков рид" две чете 3-ег б. I-ог п; на вису Русалиско гробиште требала је да се пласира прва батерија, али није могла да се извуче и остављена је у резервном положају код Планинице. *Све ове трупе ставио је под команду команданта дринске дивизије по данашњем наређењу пуковника Топаловића.* Од осталих моравских трупа распоредио је XIV пук код села Гојиндола тако, да је први батаљон са две чете десно а са две лево од села; други батаљон посео је окомке до пута „водећег" у Софију; оба батаљона да бране долину Царибродску. Трећи батаљон остаје у резерви. На овом положају постиране су и четири батерије дринског артиљеријског пука које је он (Павловић) примио под своју команду. Утврђивање није довршено, но сутра ће се продужити те *да се положај спреми за што упорнију одбрану.* Ескадрон ће довести код Срећковца и употребиће га у долини Царибродској. Трећу пољ. батерију (своју) оставио је у резерви и употребиће је онде где ће највише користити. Чету пионирску вечерас доводи у Срећксвац, но сутра ће је упутити у Пирот.

Треће је депеша, предана на Дешчаном кладенцу у 11 сати ноћу. У њој „Командант *Трнског* одреда" пуковник Светозар Хаџић

[1]) е, баш то није лепо од непријатеља!

[2]) он не зна да му је та батерија ту, лево, на Тепошу. Ето како је веза „достигнута" са „другом класом".

[3]) Ми смо видели да је она у сред беспосленог стрељачког ланца утврђена.

јавља да се са трупом налази на положају *над* Трном и моли да му се што пре пошљу две хиљаде пари *опанака.*

Дакле, ако апстрахујемо од ове ситнице што је „Трнски" одред обосио, иначе је све не може бити боље! Положај је на граници јак, утврђиван је два дана, оно мало што још фали утврдиће се сутра, све четири дивизије концентрисане су на једном месту, а нису раштркане као што су биле за време Сливничких бораба, него цела Нишавска војска има једнога команданта тако да више неће моћи сваки дивизијар да ради шта хоће, него ће бити јединства у раду, као што га већ има у минуциозном дивном распореду трупа на садашњем положају, тако, да ће Топаловић сутра имати у својој руци главну одбранбену снагу Србије *читаву*, а како се он решио *на упорну одбрану земље* на граници њеној, онда да видимо шта ће Бугари сутра урадити!... Истина Бугари су такође преко пута концентрисали 63.000 људи[1]) дакле *два пута толико колико износи цела Нишавска војска*, али да видимо шта може да учини 30.000 људи, који су се решили да бране своју отаџбину.

Каква штета што није било суђено да се главни судар наше и бугарске војске догоди на самој граници, на положајима од Теноша до Планинице, који су тако добро утврђени и тако добро поседнути били, као што смо видели до у најситније детаље!

Питање је ко би победио! Али баш да узмемо да би опет Бугари, имајући два пут толико војске колико ми, победили, *једно је сигурно*, да би борба *на граници* трајала бар толико исто колико је трајала на Пироту, *два дана*, или, ако би се свршила за *један дан*, Бугари би од наше концентрисане артиљерије насигурно имали толико губитака, колико су имали пред Пиротом, и *онда би им требао ипак тај други дан*, да се приберу за улазак у Србију. На сваки начин гроф Кевенхилер не би нашао Кнеза Батемберга у Пироту, већ у Цариброду...

Па зашто се нисмо упорно бранили на граници, на тим толико спреманим положајима, кад је то хтео, као што смо видели, и Врховни Командант и Командант Нишавске војске, и сви официри, кад је то захтевала част српског оружја и политичка нужда Србије?

За што?

Ево за што.

Док су се они наших пет батаљона онако очајно тукли сами на Нешковцу, истога дана у Београду предадоше заступници Русије, Немачке и Аустроугарске нашој влади једну ноту, у којој саопштавају, да је Русија предложила да се њиховом заједничком манифестацијом прекину непријатељства између Србије и Бугарске, и да се даљем

[1]) Гопчевић, l. c. стр. 535.

проливању крви на пут стане. У исто време замолили су за саопштење о одлукама српске владе услед овога. Посланици Инглеске, Француске и Италије у Београду придружили су се овом кораку својих другова, за који држаху да потпуно одговара интенцијама и њихових влада.

Пошто је ово све саопштено Краљу Србије, *Он је*, желећи да укаже призрење жељама великих сила, одмах *издао налог да се обуставе непријатељства* и наредио дотичним командантима *да о томе известе бугарске команданте.*

Како је начелник штаба врховне команде саопштио ову Краљеву заповест командантима српске војске?

Он је у 12 сати и 30 минута ноћу (између 12-ог и 13-ог Новембра) телеграфисао пуковнику Топаловићу од речи до речи ово:

»Данас су представници великих сила у Београду учинили колективни корак код српске владе да би престала непријатељства између Бугарске и Србије. Његово Величанство изјавило је пристанак на предложено примирије. Исти је корак *вероватно* до сада учињен и у Софији[1], но да би се добра воља Србије према великим силама показала, *као Врховни Командант наређујем*[2]; да одмах овога часа пошљете парламентара у правцу Цариброда да потражи тамо највишег команданта трупа, које стоје према војсци којом ви командујете. Овај парламентар да носи од вас писмо следећег садржаја.

»— Имам част јавити командантима књажевско-бугарске војске, која се налази на линији према трупама којима заповедам да сам од Његовог Величанства Краља Милана добио заповест да прекинем непријатељства; иста је заповест издата свима осталим командантима, а проузрокована је колективним кораком великих сила у тој цељи према Краљевској влади, а под данашњим дванајестим Новембром.

«— Изволите примити господо уверење мога високог поштовања

Суков Мост, 12 Новембра
1885 год.

Командант сједињених дивизија:
моравске, дунавске и
шумадијске
Пуковник Топаловић.

[1]) јест, али је бугарска влада конфисковала све шифриране депеше за консулате страних сила у Софији, а Каравелов који је био намирисао шта се спрема, отишао је још јуче (11-ог Новембра) у Цариброд, само да се не нађе у Софији када се тај «корак» буде учинио, те да бугарска влада не може одмах одговорити.

[2]) овако стоји у концепту. Међутим он је потписан од Начелника штаба врховне команде, а и по оном «Његово Величанство изјавило је» види се да је пуковник Јован Петровић писао.

„Према овоме што претходи нека сваки командант дивизије у рејону својих трупа изда налог, под најстрожијом одговорношћу. да се са непријатељствима престане, свака дивизија под строгом одговорношћу да непријатељства престану (тако) *свака дивизија, на линији коју заузима да остави* **само предстраже** *и* **ноћас** још *да дивизије оставе своје положаје и концентришу се* **над** Пиротом, и тај марш има бити у највећем реду, и са свима опрезностима, као кад би то било у **званичном смислу** *повлачење.* Разуме се, да ако би непријатељ нас притом *узнемиравао,* не поштујући жељу великих сила, као што ми то чинимо, онда му ваља на узнемиравање и напад одговорити*). Ако команданти дивизија *који су сада на окупу* мисле да тај марш може трупа рђаво схватити, онда вас овлашћујем да јој објасните право стање ствари.

„Команданти дивизија, пошто су на окупу, нека се *сад одмах* споразуму о положају, који ће дивизије заузети; понова пак повторавам: да непремено оћу да се заузме положај у тактичком смислу, и да нећу да се мисли о кантоновању трупа, докле год се не расчисти питање хоће ли и Бугарска учинити оно што и ми према великим силама, и пристати на примирије

„Услед *ваших данашњих* телеграма ви ћете, *господо,* добро разумети за што оћу да се користим политичком ситуацијом једном, не очекујући да сазнам какав ће бугарски одговор бити. Свакојако нека артиљерија и возови први одступе. Према распореду, какав га будете сада између вас учинили, односно положаја које ћете заузети **иза** Пирота, нека се возови и артиљерија упуте. Да би у томе реда било ставите нарочитом официру, кога ћете овде напред послати, у задатак, да то уради.

„Сад радите што пре и што брже у смислу ових мојих инструкција

„Краљ наређује да ми целу ову депешу откуцате, јер Му треба. Сад ће Краљ да иде, а г. г. Министри**) остају овде у штацији да даду објашњења, ако што затреба“.

Судећи по овој последњој реченици, ово као да телеграфиста из Пирота говори. Ово што сљедује изгледа да говори пуковник Топаловић:

„Ја сам разумео повлачење *изнад* Пирота тако: Пирот да остане пред нашим фронтом.

„Што се тиче предстража, које имамо оставити на нашем садашњем положају, молим за објашњење: шта ће оне радити ако би

*) из маршеве колоне?

**) г. г. Гарашанин и Јован Петровић

Бугари наступили и загрозили да их нападну, јер оне неће бити тако јаке да би могле зауставити њихово наступање?"

(одавде другом руком и писаљком)

„Ако би наступио случај о ком говорите, онда разуме се да треба предстраже да се повлаче својим трупама, одговарајући непријатељској ватри, и повлачећи се тако, да се успут једна другој приберу, *јер ја управо не разумем* за што би предстраже остале *саме* на положајима, кад се *главне трупе* тако *далеко* повлаче; али *кад је тако већ наређено*, онда је једино могуће радити овако како сам казао.

Начелник штаба врховне команде,
Петровић

„Како се то десило да сте о једној истој борби послали два разна извешћа?"

Овим питањем завршује се овај важни и чудновати концепт наредбе и разговора по телеграфу, у коме се поред све његове опширности не види ко управо заповеда? Осем тога, какве ли су то тајанствене депеше оне „господе" са Сукова које су *данас* 12ог Новембра слали врховној команди, у след којих се наређује напуштање добро утврђених и добро поседнутих положаја на граници, пре бугарског одговора да ли пристају на примирије или не? Јесу ли то оне депеше о муницији и моралу, или су оне губитак Нешковог виса представили као пораз целе војске? Кад г. Јоца Петровић не разуме за што се остављају предстраже на садашњим позицијама, када се главне трупе повлаче чак иза Пирота, на три сата далеко — онда што он као начелник штаба врховне команде не обустави таку наредбу: што не протумачи, да она значи излагати те предстраже сигурној пропасти, да оне неће моћи ни пробати да зауставе непријатеља, да их бугарска каваљерија може све живе похватати? Шта значи она фраза „кад је већ тако наређено" у писаљци једнога шефа врх. штаба? И каква ли су то два *разна* извешћа што их је г. Топаловић поднео о једној истој борби? Је ли то о борби на Нешковом вису? Је л' у њима *разно* (противуречно) представљена та борба, или су то само два рапорта о једној ствари?

Ама каква је то потреба политичка да се повуче војска с границе, кад се слути да Бугари сада немају рачуна пристати на примирије? Због муниције? Па зар она не треба *позади* Пирота као што би требала на граници? за што се напушта Пирот? Да није наопако постојала намера да се не прими битка ни позади Пирота?

На сваки начин друга заповест, коју је пуковник Јоца Петровић експедирао, после оне адресоване команданту Топаловићу, заповест команданту тепошког одреда, наводи човека на свакојака питања, којима нема одговора. . .

Ево те заповести како је цитирана у пом. писму мајора Тодора Поповића :

„Ово писмо потпишите и пошљите по парламентару (прописаним редом) команданту војске бугарске, која је наспрам вас. *Истина ово је акт за обуставу непријатељства, али*, за случај наступања Бугара, требате дати потребни и могућни отпор, *и повлачите се* на Вериловицу *и даље ка Бабиној глави или на Белу Паланку*. Наређено је одступање наше војске са положаја на граници на положај изнад Пирота. Пазите да не будете отсечени и заробљени."

12. XI. 85 *Начелник штаба врх.*
Пирот *ком. Пуковник*
Петровић с. р.

Овај налог стигао је на Тепош у зору 13. Новембра. Мајор Поповић потписао је писмо за бугарског команданта, и испратио га по једном коњичком поднареднику, са којим је ишао један трубач и још један коњаник. Писмо је метуто у један дугачак процеп, трубач је свирао, а коњаник је развио једну велику белу крпу . . . . Поручик Тоша Војиновић чекао је на одговор код наших предстража. После кратког времена донеше абер команданту на Тепошу, да га три бугарска официра чекају између линија на путу Берковачком.

„Када сам отишао тамо — прича г. Поповић у пом. свом писму — затечем их са њиховим конвојем, а ја у једној старој шињелчини са 4—5 коњаника. Они ми изађоше на сусрет вазда углађени, и представише ми се по реду. Беху два капетана и један поручик, сва тројица војничког и довољно интелигентног изгледа. Најстарији међу њима, капетан Бендерев проговори да они немају о примирију налог, да је њихов командант имао намеру да још синоћ нападне на мој одред, али ми нисмо били „накладили огањ," те напад није могао по магли да се изврши. Мислим ја у себи: знао сам ја то мој соколе, а одговарам му: да сам опет ја хтео да њих вечерас нападнем, да не дође овај налог о примирију. И онда утврдимо Одоровац као неутралну зону, док они не добију налог, било за било против, што ми обрекоше јавити најдаље до мрака тога дана. Њихов поручик испрати ме, па ће ми успут рећи

— А зашто ми да се бијемо кад смо браћа?

„— Е па г. поручик нисмо ми прва браћа која се бијемо. Ено гледајте Немце 1866, па Русе и Пољаке. То бива у свету. —

„На томе се раставимо, и ја се вратих на своје место

„Уз пут сам размишљао како немам никакве војничке вајде од ополченаца Пиротских са њиним спредњачама, *које не могу да разбију каислу*, те тако жали Боже једу државни тајин. *И како сам веровао у примирје*, наредио сам г. Милану Илићу да узме све Пи-

роћане и да их одведе њиховим кућама пошто предаду оружје. На њиховоме месту нека остану жандарми као стража, док га не заузме једна чета батаљона, чијем сам команданту наредио да то учини. Он је то учинио са трећом четом свог батаљона и послао је три поуздана војника к Ржани да виде докле допире „та војска“; они је нису нашли но су срели неке људе који су им казали да је *Ржана синоћ запаљена, да је наша војска одступила*, и тако се свеза није добила. После овог рапорта*) добио сам овакав налог:

— „Господине Мајоре,

„Његово Величанство Врховни Командант заповедио је да се све наше трупе повуку са границе к Пироту, у след колективне представке великих сила, на што је наша влада пристала, а на садањим нашим положајима само предстраже да се оставе.

„Према овоме препоручујем вам да са повереним вам батаљоном заузмете предстраже, ту где се сада налазите, но са налогом, да предстраже никако не пуцају, сем ако би нападнуте биле, тада ће постепено одступити к Пироту, заузимајући положаје у позадини, бранећи их и сузбијајући надирање противничко.

„Што се тиче придате вам батерије, ову одмах упутите десном обалом Нишаве к Пироту, где ће позади Пирота у долини Нишаве ући у састав дунавског артиљеријског пука.

„Ово друго приложено писмо отпратите одмах по сигурним коњаницима команданту Ржанског одреда г. Мајору Аксентију Јовановићу. У исто време настаните да ваше предстраже добију везе са предстражама код Ржане.

Команд. Нишавске војске, Пуковник,
П. Топаловић“ —

„Ја сам велику надежду полагао на помоћ позадне батерије на лично јунаштво и патриотизам њеног командира, да ћемо се братски држати и помагати у најодсуднијем часу, па ми овим налогом и та надежда усахну.

„Остах сам у овом камењару“

„Писмо преко мене упућено. испратио сам г. Аксентију и понова га мољах да се вежемо с нашим трупама. Тим поводом добио сам од њега овај одговор

„— Ја сам добио налог писмени по 13 овим мцем да поставим предстраже Гди се Сада налазим, на Вузганици, а главну трупу да кренем на Висовима Доброг Дола, па пошто су висови удалѣни од

*) Који је Мајор Т. Поповић саопштио *Г. Министру* војном једним писмом, у ком је овакав завршетак:

„Молим вас да би имали доброту известити ме о стању и положају Ржанске војске, јер моја одступница стоји с тим јако у свези, пошто непријатељ из Ржане може да ме обиђе и одсече“.

важи предстража на 2 сата од прилике растојања, то је немогуће да се вежем са вашим стражама. Моја је од десног крила стража на путу пирот Ржана.

13. Нов. 1885 г. *Мајор,*
Вузваница **А. Јовановић** с. р.“ —

„Мислим да је ово писмо занимљиво *са сваке* стране, за то сам га верно до самога „ѣ“ преписао

„Дакле бугарске трупе фактички биле већ *иза леђа мог левог* крила на читав сат хода. Где је Вузганица а где су Одоровци? Срећа те то није била нека европска војска. . . .

„За брже и тачније сазнавање покрета непријатељских, изаслао је, као што само раније видели, потпуковник Лазар Лазаревић један вод коњаника под командом поручика Ђоше Војиновића на друм Берковачки, а други на друм Петерлашки, под командом потпоручика Николе Николића. Са њим сам стајао у свези и споразуму. Њему сам наредио да преко патрола тачно сазна исход јучерашње борбе код Цариброда. Ево какав је он рапорт поднео.

„— Команданту позиције Мајору. г. Тоши.

„Од патроле добио сам извешће: да је *јавио* капетан г. Павле, *да је он извештен*, да су трупе у *данашњој* борби остале у својим позицијама, друго ништа и он не зна. Одзив он ми је казао да ни он нема. већ је његовој трупи и он дао овај одзив, којима смо и ми дали првој, другој и четвртој чети, а и ми тај имамо, а то је одзив „Чаура“ а лозинка „Чачак“

13ог Нов. 85 *Потпоручик*
Дисази вис **Ник. В. Николић** —

Као што се види ово је нетачан извештај*) јер су наше трупе изгубиле Нешков вис 12ог Новембра а не данас; сем тога види се да *трупе нису имале ни заједничке знаке распознавања*, те су оне у моме домашају примиле моје знаке; ал није чудо кад се види да се *није ни знало тачно место где је који одред*. За Ржански се држало да је у Ржани, а он у Добром Долу!“

Али да прекинемо часком причу г. Т. Поповића да видимо какву је заповест добио командант *коњичке бригаде* у след „колективне представке великих сила“?

Њему је ноћу између 12ог и 13ог Новембра од команданта Нишавске војске *заповеђено:* да I-ви коњички пук (потпуковник *Симоновић*) сиђе са места на коме је (на трнском путу) и да у долини Ни-

*) Карактеристичан за нашу коњицу, која је изузев 5ог Новембра, само ту службу и вршила: да осматра и јавља. Помислите само: патрола није видела што јавља, она је чула, да је неко казао, да је он извештен од некога, да је нешто било! . . .

шаве, наспрам села Срећковца, заузме предстражни положај, и да у случају потребе *заклања одступање и сузбија надирање бугарско, ако би га било*. Други пук (Потпуковник Лазар Лазаревић) *да остане где је, све док цела наша пешадија не би одступила, и даље док се год наша пешадијска предстража тамо налазила буде, чије одступање, у случају потребе има да заклања.*

Заповест је јасна. Коњица има да остане *последња* при одступању, она има да заклања и саме предстраже које су остављене три сата далеко испред својих главних трупа.

Како је пуковник Прапорчетовић ову заповест саопштио својим пуковским командантима?

Ево како он сам званично то казује:

„У след ове заповести командант бригаде нареди: да Іви пук заузме испред Срећковца предстражни положај, да испуни простор између шумадијске и моравске дивизије, а са главном трупом да остане на друму, док сва пешадија не прође, а за тим и тек по подне да се, оставивши један ескадрон у предстражи, повуче код Суковског моста и ту дочека заповест. Дивизијски ескадрони и четврти ескадрон другог коњич. пука, упућени у команду. То се све имало извршити преко ноћ“

„Други пук добио је исту заповест само за случај одступања, *пошто пропусти сву пешадију*, да се постави између шумадијске и дунавске дивизије“

А како је извршена ова заповест?

13-ог Новембра у 9 сати изјутра пише потпуковник Лаза Лазаревић поручику Ђоши Војиновићу ово:

„Чим примите овај налог, *одмах* одступајте са вашим водом у правцу Пирота *за нама*, а известите мајора Тошу да постави предстраже на месту где сте ви били

„Ваш ће вод бити заштитница пука.

„Јавите и потпоручнику Николи Николићу да одступа путем Петерлашким за Крупац-Пирот.

Командант, Потпуковник
Лаз. Лазаревић“

Поручик Ђоша, сигурно верујући да је његов пуковар добио заповест да одступа у Пирот, кад му заповеда да са својим водом похита за њим, окрене ту заповест, па на полеђини њеној напише команданту Тепошког одреда ово неколико врста:

„*Г. Мајоре,*

Према овом налогу команданта II-ог коњичког пука, молим вас наредите потпоручику г. Николи Николићу, јер ја морам да чекам мог парламентара, јер парламентаре су зауставили пред селом Сми-

љовце док њихов командант не одговори; ал напослетку како ви наредите.

13. XI. 85 на Тепошу *поручик*

Ђоша Војновић.

„Кад сам ово прочитао, — наставља г. мајор Т. Поповић у своме писму из кога смо цитирали ову преписку — ја помислих: Што ћу себи, а што ли Срјему? Наредим г. Ђоши да остави пет коњаника а с осталима да се крене за својим пуком; потпоручику Николићу издам налог да маршује у позадност за пуком, путем Петрлашким... Команданту Нишавске војске разложих потребу да ми стави на расположење бар мало коњице...

„Линија постаде тања од паучине, а иза те паучине стајах ја брижан, љут, мучан, и решен.

„Дан измицаше, неизвесност постаде извесност. Са предстража донесе ми ађутант Тоша Марковић овакав бугарски одговор:

„Господине Комендантe

Имамъ честь да Ви извѣстя че азъ несьмъ получилъ никаква заповѣдъ отъ моето начальство за да прекратйавамъ военн тѣ дѣйствія.

Като Ви извѣствамъ за това, съжалявамъ че немогя да пріемя Ваши те предложенія и си задржавамъ право то да правя той както ми заповѣеда моето Начальство.

Пріемете увѣреніе въ отлично то ми кътъ Васъ почтениіе

Радейна За Начальника на

13. Ноемвра. 1885. Смиловскій отрядъ

Ротмистръ

Вендеревъ. с. р."

„Ја сам одмах послао у Пирот тај бугарски одговор с оваким писмом г. Министру војном:

„*Г. Министре.*

У шест и по часова *вечерас* примио сам од команданта бугарских трупа према мени овај приложени одговор, којим изјављује да немају никаквог налога од своје врховне команде о прекидању непријатељства и да себи оставља одрешене руке према нама.

Њине су трупе са својим каваљеријским предстражама на путу Берковачком, непосредно пред нама.

Молим вас одговорите ми да сте ово писмо примили са прилогом.

13. XI. 1885 *Командант*, ***Мајор***

Тепош **Тод. Поповић.**" — —

Јест, ал Министар војни беше отишао из Пирота преко — Нишора и Темске, за Ниш. . .

Ово је писмо примио у 10 сати ноћу пуковник Топаловић и одговорио на њ овако:

„Команданту Тепошког одреда. Вечерас примих ваше писмо заједно с оним бугарског командира који је пред вами. У свему поступајте према мом налогу ранијем. Извештавајте о свему што би било од интереса или важности.

„Одред Ржански стоји нешто позади ове (ваљда вас?)

„Нема за вас опасности.

13. XI. 1885. Пирот. КОМАНДАНТ, ПУКОВНИК

10 сати вече. **П. Топаловић.**

Сигурно по заповести команданта нишавске војске исто вече вратио се поручик Ђоша са својих 40 каваљериста на Тепош..

А цео други коњички пук?...

Нигде не можемо да нађемо одговора. Ево шта се каже у релацији коњичке бригаде под 13-им Новембром:

„Овога дана у јутру отступиле су све трупе нишавске војске позади Пирота, на своје нове положаје, који су им одређени били, оставивши свака дивизија засебну трупу у предстражи на положајима пред Царибродом и пред нашом границом.

„Коњичка бригада била је добила заповест *да остане пред Пиротом* и унапред рекогноскује.“

Кога да рекогноскује у позадности оних *наших* трупа које су остале пред Царибродом? Шта да јавља и коме? Да јавља кретања *наших* предстража? Ама је ли могућно да је неко таку заповест издао коњичкој бригади?

„Доцније — наставља пуковник Прапорчетовић — командант нишавске војске промени то *своје* наређење тако, да се I-ви пук, оставивши свој један ескадрон у предстражи, са задатком да заклања одступање пешадијских предстража, повуче с ове (пиротске) стране Суковског моста, десно од друма, и то да остане у смакнутости, ради спречавања насилних упада бугарске коњице. У случају одступања да пропусти сву пешадију са предстража, да је заклања, па да се онда и сам повуче позади Пирота од друма десно да чува и осигурава простор између дунавске и дринске дивизије.

„II-ги пук добио је исту заповест само за случај одступања, пошто пропусти сву пешадију, да се постави између шумадијске и дунавске дивизије.“

И то је све.

Ама где, на коме месту имађаше други пук да пропусти сву пешадију, да ли пред Пиротом? Јер, ето до мрака 13-ог Новембра вратио се од тога пука испред Пирота само један вод на Тепош?

Шта је данас урадила дунавска дивизија? Она је оставила потпуковника Стокића са једним батаљоном не његовог, већ VII-ог

пука, и наредбом да свој (IX-ти пук) пошље под својим замеником у Бериловицу што је учињено. Пуковник Хорстиг кренуо се са осталим дунавским трупама у 5½ сати изјутра; артиљерију био је још раније испратио. Цела дивизија постављена је после на Сарлаку са IX-им пуком на десном крилу до друма Пирот-Бела Паланка.

А Шумадинци?

Ево како прича пуковник Бинички у својој званичној релацији 13-ти Новембар:

„По усменом споразуму и налогу Команданта Нишавске војске, имале су да остану на положајима само предстраже, а све трупе да се повуку к Пироту.

„По повратку са Суковог моста на положај код Милојковца, ја сам наредио повлачење дивизије у означеном правцу, а на предстражама сам оставио цео десети пук са разлога: *што би иначе претила опасност мањој јединици* [1]) у случају надирања Бугара.

„Командант нишавске војске назначио је Нишор и косу која се пружа од Нишора до пред само гробље Пиротско, за поседање и утврђивање подручном ми дивизијом, а дунавска дивизија имала је да поседне висове *између Бериловице и Градашнице*, дакле *пред* положајем, који је мени намењен. При самом повлачењу ја нисам могао наћи Команданта дунавске дивизије да се с њим споразумем, односно узајамног рада и потпомагања на случај борбе. Њега (г. Хорстига) тражили су и изасланици Команданта Нишавске војске, најпре поручик Мијаило Рашић, који ме је између Извора и Бериловице стигао, за тим пред самим Пиротом капетан Божа Јанковић, и они су ме питали, да ли знам што за пуковника Хорстига, где је он? Мој одговор гласио је: да га нисам видео пролазећи поред *његових* трупа, и да ми је само познат дати му задатак: да са својом дивизијом поседне висове између Бериловице и Градашнице. Доцније сам дознао да је г. *Хорстиг отишао право у Пирот*, куда се и његове трупе упутиле на *конак*" —

Дакле у кантонман, и ако је изрично наређено од врховне команде да се и не помисли на кантоновање, већ на тактичко смештање трупа позади Пирота? И од куда дунавска дивизија сутра дан на Сарлаку кад је она имала да се построји између Бериловице и Градашнице? Како сме један дивизијар да не само не изврши заповест врховне команде, него још и да уради противно тој заповести? Ратни савет на Суковском мосту, градећи распоред трупа око Пирота, сигурно није *случајно* одредио *две* дивизије у правцу Нишора-Бабине главе, а две на друм Белопаланачки, него с извесним рачуном?

[1]) А ми видесмо да се пуковник Хорстиг ич не боји те опасности. Он оставља само један батаљон, па шта му Бог да!

Зар пуковник Хорстиг сме самовољно да мења *тај* тако крупан рачун? Сигурно сме, јер је видео да ни један ни виши ни нижи командант, ни за једну погрешку у овом рату, а њих је и до Пирота учињена таква маса, није кажњен, па је знао да ни он неће бити кажњен, и — у томе се није преварио. Међутим ево како је г. пуковник Хорстиг после рата мени причао своју радњу 13- Новембра.

„13-тог Новембра изјутра повукле су се трупе дунавске (по заповести врховне команде), десном обалом Нишаве преко Крупца на источне висове пиротске код Извора (Басаре планине), а у другој линији иза њих постројена је шумадијска дивизија.

„Али још после подне истога дана повучена је дунавска дивизија (по чијој заповести? Др. В.) и преноћила је између Градашнице и Пирота.“

„Увече сам примио од пуковника Топаловића заповест: да 14-ог у јутру заузмем положај на Сарлаку иза Пирота.“

Као што видимо казивања дунавског и шумадијског дивизијара о једној истој ствари — врло су различна.

„Са XI-им и XI.-им пуком — завршује г. Бинички историју овога дана своје дивизије — и са ситним частима стигао сам после подне у Градашницу и ту преноћио, а подручни ми моравски артиљеријски пук одступао је преко Суковог моста и отишао је у Блато, по налогу команданта нишавске војске.“

Хајдемо дринској дивизији.

Пуковник Мишковић, рапортом од 13-ог Нов. у 6 сах. 30 мин. изјутра јавља, да је, према налогу врховне команде, наредио повлачење трупа дринске дивизије и других које су под његовом командом на десном крилу биле, и да је кретање извршено овако: VI-ти пук, артиљерија и пионирска чета у 5 часова изјутра преко Суковог моста; IV-ти пук у 6 часова преко брда код манастира св. Богородице. V-ти пук у 6½ часова истим путем. Заповедио је, вели, потпуковнику Гајиновићу да са два батаљона I-ог пука (Чизмић и Радаковић) одржава предстраже, објаснио му целокупну садању ситуацију, и према томе дао му упуство за поступак. У 7 сати изјутра биће и он сам са штабом код манастира св. Богородице и продужиће пут са дивизијом у означеном правцу. До овога часа нема ништа ново на „овом“ крилу.

Према плану који је ноћас утврђен у ратном савету на Суковом мосту, дринска дивизија имала је да се групира позади Пирота у *другој* линији код села Блата и Костура.

Међутим на путу стигне пуковника Мишковића нова заповест у којој командант нишавске војске, „с тога што моравска дивизија сада нема више од једног пука“ мења ноћашњи распоред тако, да

дринска дивизија буде у првој линији, а моравска позади као резерва.

Према томе пуковник Мишковић заузео је положај у првој линији с оваким распоредом: четврти пук на десном крилу дивизије, хватајући висове „Страњиште“ са 4-ом батеријом. Пети пешачки пук на левом крилу у долини са остале три батерије, пионирском четом и дивизијским ескадроном. Шести пук у равници пред селом Расницом, са санитетском четом. Комора у Блату. Мунициона колона у висини Суводола. Возарски пук, и пољске болнице у Белој Паланци. Дивизијски штаб на месту Мамушница.

Моравски заступник дивизијара пуковник Милован С. Павловић, рапортом својим од 13-ог Нов. у $4^3/_4$ с. изјутра из Срећковца јавља команданту нишавске војске, да је по његовом наређењу за одступање к Пироту, заповедио да одступање одпочне у 4 сата јутра овим редом: дрински артиљеријски пук, моравска пионирска и санитетска чета, други батаљон XIV-ог пука, трећа батерија тимочког артиљеријског пука (само топови, каре су напред испраћене) трећи батаљон XIV пука. Као заштиту одступања оставио је први батаљон XIV-ог пука, на Гојиндолу с тим, да предстраже истури к друму софијском лево, и да хвата везу с десним крилом. Ескадрон моравски упутио је јутрос у 4 сата на десно крило, где има заштићавати одступање и остати на предстражи. Наредио је да се те наше трупе не упуштају у борбу, а на случај напада да се одступајући бране. Маршеву колону он ће лично уређивати.

У вече истога дана из села Блата јавља пуковник Милован Павловић да је улогорио трупе, са којима је одступио код села Блата; али да му се вечерас вратио и командант I-ог батаљона XIV-ог пука са својим батаљоном, *који је имао заповест да остане на положају* (на граници) *дотле док га Бугари не би напали*, те за то је од њега тражио да му (Павловићу) *„јави“ узрок одступања*, а чим извиди ту ствар, доставиће резултат *). Трупе су му улогорене изнад цркве Костурске и то: три батаљона XIV-ог, други бабаљон I. пука, 1-ва и 3-ћа пољ. батерија тимочка, пионирска и санитетска чета. Брдску батерију такође је довео овди, јер ју је јутрос *нашао* у селу Срећковцу, при одступу, те јој наредио да уђе у маршеву колону моравске дивизије. *Сутра* ће је упутити команданту шумадијске дивизије, који је тражи, а пре немогућно је да се упути, *јер је стока од умора посустала, и не може да се макне с места.*

*) Кад може један командант дивизије да не изврши заповест, за што би један командант батаљона баш морао да изврши заповест свог дивизијара? У осталом ја не верујем да је од тог «извиђаја», што га је наредио пуковник Милован, било икакве непријатности а камо ли казне за дотичног официра, који одступа противно изричној заповести да остане.

Што се у овом рапорту не помиње то да прибележимо из моравске релације, т. ј. да се код села Блата исто вече налазио и цео *шумадијски артиљеријски пук.*

Ону брдску батерију тражио је данас пуковник Бинички из Градашнице и од команданта нишавске војске писмом, у коме вели да је за то тражи, што је цео моравски артиљеријски пук, по његовом (Топаловићевом) налогу, отишао у позадност другим правцем но што је њему (Биничком) определен.

И тако 13-ог у вече беше у равници, позади Пирота, скрхано три и по пука артиљеријска — 14 само пољских батерија!

Али ми морамо да се вратимо на јутро 13-ог Новембра, када је у некаквој телеграфској станици начелник штаба врховне команде преко жице разговарао са пуковником Топаловићем, управо није се разговарао, јер на белешци, коју смо ми видели, нема ни једног одговора Топаловићевог, него све сама питања и јављања г. министра војног.

Ево их редом како су записана:

Кад рачунате да ће се моћи вратити? (сигурно пита за мајора Цинцар-Марковића који је отишао у Цариброд као парламентар).

Јављам вам: *да је врховни командант јутрос у 5½ сати отпутовао за Београд.* Што год будете имали у Пироту јављајте и Врховном Команданту до довече у Ак-Паланку, односно Ниш, а од вечерас у Београд, али препоручите штацијама на тој линији, нарочито Нишкој, да депеше, упућене на Врховног Команданта у Београд, предаду у Нишу, ако би се он још у Нишу налазио.

Да ли имате штогод од Командaната, да ли су и они послали да јаве дотичним бугарским командантима да смо ми наредили, по жељи великих сила, да се престане са непријатељством?

Имате ли што ново на линији?

Шта је остало на предстражама?

Који је то батаљон у Ржани? (ово је питање просто класично кад одмах испод тога долази ово:)

Јављам вам ради знања, да су трупе у Ржани синоћ потиснуте да им је одовуд издат налог, саопштавајући рад око примирија, да се бране на положају на коме су, и ако би потиснути били, да не оступају к Пироту него ка Бабиној глави, или Темској. Исто тако и одреду код Тепоша, под командом начелника пиротског, да, ако буде потиснут, одступа к Бериловици па даље ка Бабиној глави.

Да ли ми можете саопштити ваш распоред трупа на положају изнад Пирота, који намеравате заузети, и да ли ће тим распоредом Пирот бити под заштитом ваше ватре?

Оћете ли наредити да парламентар, кад се врати у Суково, телеграфом саопшти резултат своје мисије?

С овим питањем свршује се то чудновато парче хартије на коме су писаљком, а руком пуковника Јоце Петровића, исписане цитиране врсте.

Али још је чудноватија његова последња депеша из Пирота команданту Нишавске војске, која је предата *тринаестога Новембра 1885* у 7 сати и 50 минута изјутра, и гласи овако:

„У цељи да се варош Пирот са околином држи у нашој власти *добро је да се израде затворена пољска утврђења*, за артиљеријска наоружања на следећим висовима: Нишорској коси, на ушћу Градашнице у Нишаву, Сарлаку и Страћком врху.

„Изволите наредити да се пионирске чете са деповима инжињерским упуте на ова места, те да на њима, под руководством референата за инжињерију, дивизијских, овај посао још *данас отпочну* (13-ог Новембра!!! 24 сата пре наступања целе бугарско-румелијске војске преко наше границе, наређује начелник штаба врх. команде утврђивање Пиротске околине!). Ради убрзања рада овог ставите им од пешадије толико радника, колико је потребно, на расположење.

„Дунавска чета пионирска са деповом инжињерским и референтом инжињерије, која је по јучерашњем мом налогу дошла у Бериловицу, упућена је на Нишорску косу да тамо рад отпочне.

ПО ЗАПОВЕСТИ ВРХОВНОГА КОМАНДАНТА
ШЕФ ШТАБА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ,
ПУКОВНИК
Петровић с. р.“

Још овај тако благовремени налог није ваљда стигао у руке Команданта Нишавске војске, телеграфише потпуковник А. Симоновић (нема датума, места, ни сата) ово:

„Г. Министру.

„Предстраже наше на центруму, услед повлачења деснога крила почеле су се и оне повлачити, и само је била остала једна чета.

„По налогу команданта коњичке бригаде, ја сам имао да сачекам код Обреновачког хана повлачење свију трупа и да онда оставим ту један ескадрон, а са три да се вратим у Суково. У подне да и тај један ескадрон повучем у Суково, и ту очекам даљу наредбу, разуме се, ако би ме напали да се браним. Услед ове наредбе командантове (дакле пуковника Прапорчетовића) ја сам наредио да се и она једна чета повуче натраг к њеном батаљону (?). Тај је батаљон пошто му је и та

чета стигла, отишао Пироту.*) Мој је ескадрон још на предстражи. Поднаредник који је јутрос у патролу до Милојковца ишао, јавља ми, да је видео на вису иза Милојковца један батаљон и ескадрон шумадијски.“

На жалост ова депеша није се могла предати ономе коме беше адресована, јер г. Министар војни беше отпутовао из Пирота и то преко Нишора и Темске. Куда? Да неће да утврђује Књажевац? Јок, он иде у Ниш, али му се не хита, он иде не само у наоколо, него још на коњу, тако, да је путовао *равно два дана* док је дошао из Пирота у Ниш, он је провео на путу не само дан повлачења наше војске са границе за љубав великих сила, него и први дан Пиротске битке.

Кад су 14-ог у вече стигли у Ниш, неко из пратње г. Министра причао је како су г. Министар били врло добро расположени на томе путовању...

А и за шта не ко бајаги? Ето примирје већ је ту, међутим ће стићи други позив, који је при мобилизацији случајно заборављен, па ћемо се већ онда разговарати с Бугарима...

Ама да л је баш то примирије тако сигурно?

Мајор Димитрије Цинцар-Марковић, када се у 1 сат и 50 минута по подне вратио из Цариброда на Суковски мост, већ није више никога нашао коме би саопштио резултат своје мисије. Он је морао да телеграфира Команданту Нишавске војске у Пирот овакву депешу:

„Командант сједињене јужне и северне бугарске војске одговорио је, да он није још добио налог од Кнеза да прекине војне операције, па за то операције војне неће прекидати, докле год не добије за то заповест од Кнеза.

„Ово сам по налогу саопштио и Његовом Величанству и Министру војном; у писму опширније.

„Молим: у којој цели остајем овде према издатом ми од команданта наређењу?“

Шта је Топаловић одговорио на последње питање не знам.

Међутим је Краљ стигао у Ниш и депешом од 13 Новембра у 5 сати и 20 мин. у вече пита пуковника Топаловића о распореду,

*) Његов Командант је вероватно резоновао овако: кад се једна дивизија повлачи три сата у назад а оставља само један батаљон у предстражи, за што он не би, по истој логици, оставио напред једну чету, а са три да се повуче и он мало у назад? Кад је још старији официр (кога се то ништа није тицало) наредио да се и она једна његова чета повуче, он је са свим логично разумео да треба и он да са својим батаљоном, иде у Пирот...

стању трупа и у опште о ситуацији. Ржански и тепошки одред стављају се такође под команду његову (Топаловића). Њима су синоћ према тадашњој ситуацији потребна наређења издата, а он нека им сада нареди шта треба, према садањој ситуацији. У рапорту увек да се доставља и за та два одреда. Нека настане да се што пре сазна постојеће бројно стање трупа*) односно поступка за случај наступања Бугара, нека се управља по ранијем налогу. При томе. и ситуација, и мишљење осталих команданата, може му давати правац за дефинитивно решење. Распоред и смештај трупа нека нарећује према свом нахоћењу, али свагда да рапортује Краљу ради знања и даљег потребног нарећења.

У 5 сах. и 30 мин. у вече телеграфише потпуковник Симоновић из Сукова Команданту Нишавске војске:

„На местима која се из ове долине виде, остао је с леве стране више Чињеговца (ваљда Чиноглаваца?) десети пук, а с десне стране код села Планинице, нешто унапред моравски дивизијски ескадрон; у самој долини, у висини Обреновог хана, где је један ескадрон првог пука, из долине повукао се је први батаљон XIV-ог пука, који је имао једну чету пред селом Срећковцем. Он се је повукао још у 9 сати до Чиноглавачког хана, услед повлачења десног крила. *Он је се хтео око 11 сати повратити, но ја сам му сам показао нарећење од г. Прапорчетовића*, у коме ми се налаже да кад све трупе проћу, да се и ја повучем око подне са свима ескадронима у Суково. Батаљон је у Пироту још од подне.

„За сада држе везу један мој ескадрон првог пука и дивизијски ескадрон, а *није довољно*, јер је простор врло велики. Остале трупе са Планинице сигурно су се повукле, *јер ја их ни видео нисам.*

„На десном је крилу први пешач. пук; положај пред Срећковцем где је била она једна чета 1-ог батаљ. 14-ог п. није заузет а држим да се не би могао одржати кад је непријатељ на Нешковом вису. Око 3 1/2 сата опазио сам да имају на Нешковом вису пешадије у јачини неколико батаљона. Иста је са венца почела се развијати у ланац лево ка друму, ишла је 4—500 метара па се опет вратила и преко венца за брдо зашла. Долином нема никаквог кретања.

„Учтиво и то јављам да мени није било познато које су трупе имале да остану на ком положају, ни које да одступе. Молим за даље нарећење“ —

*) Са *стројевим „запискама“* је као и са многим другим добрим стварима; кад су најнужније, онда их нема... Него онда „ваља настати“ да се тако проста ствар, као што је бројно стање трупа, пропаће.

Изгледа да му је преко коњичког бригадира наређено да оступи оставивши два ескадрона, јер ево што он: (Симоновић) телеграфише у 6 сати 20 мин. у вече.

„Г. Гаиновићу сам послао вашу наредбу и он ме је молио да му јавим ако будем наступио или одступио. Г. Павловићу сам такође послао. Новог нема ништа осем тога што сам пре $\frac{1}{4}$ сата депешом јавио: *да се повлачим* према наредби Команданта коњичке бригаде са 2-им ескадроном од села Сукова. Остављам два ескадрона на предстражи иза Срећковца у висини десетог пука."

Колико је телеграф 13-ог Новембра био претрпан депешама, види се отуда, што Краљ није добио депешу мајора Цинцар Марковића о бугарском одговору, која је отправлена са Сукова у 1 с. 50 м. по подне, ни до 9 сати 20 мин. ноћу, јер у то доба телеграфише Врховни Командант пуковнику Топаловићу.

„Чим будете примили одговор било позитиван или негативан од Команданта Бугарске војске, изволите ми одмах доставити *где будем*."

Међутим тај одговор гласио је од речи до речи овако:

„Господину Коменданту на Кралевско-сърбскитѣ войски Въ Суховъ мостъ.

Имамъ честь да Ви заява господинъ Комендантъ че азъ несмъ получилъ до сега никаква заповѣдъ отъ Негово Височество, моя господарь, за прекратяване на военитe дѣйствия. Съжалявамъ, господинъ Комендантъ че немогѫ да примя Вашите предложенія до гдѣто неполучя подобна заповѣдь отъ Негово Височество и не могѫ да прекратя военитѣ дѣйствия.

Цари-Бродъ.
13-й Ноемвр. 1885.

Комендантъ
на съединенитѣ севѣрни и южно
Български войски, подполковникъ
Николаевъ с. р.

Началникъ штаба
Генеральный штабъ-капитанъ
Паприковъ с. р.

Како то да потпуковник Николајев још није добио од свога Господара никакву заповест?

Та кнез Александар је ту, код њега, у Царибооду?

Јесте, ама „има рука работу."

Да видимо шта се 13-ог Новембра ради с бугарске стране, како је дошло до тог одговора, који је чак и некаквог г. Паприкова метнуо у историју?

Потпуковник Хунгербилер врло је кратак. Он вели.*)

*) l. c. стр. 136.

„12 и 13-ог Новембра није се предузимало ништа из разних узрока. Пре свега бочне колоне Гуцева и Попова не беху још стигле на висину бугарске средње колоне. Њих је ваљало причекати, пре него што би се напало на концетрисану српску војску. Осем тога европска дипломација тражила је обуставу непријатељстава.

„Краљ Милан покорио се захтеву великих сила, и послао је 13-ог Новембра парламентаре у Цариброд да саопште да је он готов обуставити непријатељства. и предложио је примирије.

„Кнез Александар није пристао на ове предлоге. Српским парламентарима је одговорено да ће се на српском земљишту преговарати о обустави непријатељства.*)“ —

Може се мислити како *данас* кукурече г. *Фон Хун*, кад је реч о српској понуди да се обуставе непријатељства.

Ево како се он размеће :**)

„Докле је 12-ог Новембра било кишовито, 13-ог грану сунце. Кад сам изашао из куће, у којој другу собу беше заузео главно командујући потпуковник Николајев са својим штабом — видео сам пред вратима ништа мање, већ *два* српска парламентара, који беху донели некакво писмо „главнога Команданта сједињених дивизија Шумадијске, Дринске, Дунавске, и Моравске.“ У томе писму беше *молба* за примирије, јер Краљ Милан „из поштовања према жељи великих сила хоће ди се одрече даљег ратовања и да мир закључи.“

Ми навалице цитирамо ову безобразну филсификацију тога писма, што смо напред саопштили од речи до речи дотично писмо, па читаоци могу сами пресудити како Батембергов Химнопевац прави историју.

Колико се код наших предстража 13-ог Новембра веровало да је примирије свршена ствар, види се их неких места Гопчевићеве књиге.***)

„Као што ми је Менгес причао — вели г. Гопчевић — 13-ог Новембра заповеђено је бугарским војницима да први не отварају ватру. Један српски официр дојаха до бугарских предстража, упита који је буг. пук на томе месту, и поздрављајући оде, а никоме не паде ни на ум да пуца за њим. Кад су то доцније пребацили бугарским предстражама, ове са свим наивно одговорише:

„— Па забрањено нам је да први отварамо ватру! —

*) На овоме месту оног егземплара Хунгербилерове књиге, који је предамном, уметнуто је српски, писаљком:

„Рекли су му; *у Нишу* ћемо се разговарати.“

**) I с. стр. 205.

***) I. с. стр. 533.

„Тако исто и српске су предстраже мирно гледале како се Бугари на три стотине корачаји пред њима стадоше укопавати. Случајно наиђе један српски официр и раздера се на српске предстраже:

„— Будале једне, како можете мирно гледати и пустити да вам се Бугари под носом укопавају? —

„На то му оне такође наивно одговорише:

„— Па кад је већ примирије? —

„Наравно да је официр боље знао како стоји са тим примиријем, он командова паљбу, и натера Бугаре да оступе. То је била она пуцњава која нас је око подне узнемирила у нашој пастирској колеби.

„Односно дипломатских преговора, да поменем, да је кнез изјавио: како би посредовање великих сила, које се на жалост толико задоцнило, наишло код њега на највећу готовост, ако би оне узеле на се да подејствују, да Србија за своје изазивање, плати ратну оштету од 30 милиона. *И ако је Србија сиромашна земља, може она сила, која је Србима позајмила пара за ратовање, да им позајми и оно, колико треба да се плате ратни трошкови.*[1])“ —

13-ог Новембра у вече беше извршена цела стратегијска постројка бугарске војске на српско-бугарској граници.

Колико је бугарских трупа било спремно да упадне у Србију, у томе се не слажу ни бугарски извори.

По Хунгербилеру[2]) Бугари су имали у своме *центруму:*

Колону Николајева са:

7 Ескадрона коњице.

6 Бугарских дружина.

3 Румелијске дружине.

3 Пољске батерије.

Колону потпуковника Филова, са:

4 Ескадрона коњице:

8 Дружина пешадије и

3 Батерије:

Резерву централних колона са:

8 бугарских и

4 румелијске дружине.

Мајору Гуцеву, за његову деснокрилну колону беше послата још једна брдска батерија, тако, да је сада *деснокрилна колона* имала:

2 Ескадрона коњице.

8 Дружина пешадије.

[1]) Ово је подвучено у Гопчевићевој књизи (стр. 534).

[2]) l. c стр. 138.

1 Пољску батерију

1 Брдску батерију.

Левокрилна колона капетана Попова имала је:

4 Дружине пешадије.

1 Пољску батерију.

1 Брдску батерију [1])

На крајњем десном крилу бугарске војске стајаше капетан Паница са 2 румелијске дружине. [2])

То беше свега: 43 батаљона пешадије, 13 ескадрона коњице, и 1) батерија артиљерије, што је маширало на Пирот. Урачунавши у то још енжењерију и возарију, о којима нисам могао добити тачних података, излази *да је кнез Александар пошао на Пирот са војском од 50000 људи.* Остатак бугарске и румелијске војске беше распоређен: у Видину, Софији, Разграду, Рушчуку, Пловдиву, у гарнизонима, даље на страже код магацина, заробљеничких депова, војних болница итд.«

Толико г. потпуковник Хунгербилер.

Гопчевић, као што смо раније видели израчунао је [3]) да је бугарска главна војска, при прелазу српске границе бројала *62,000* људи.

Сам г. фон *Хун*, који свуда гледа да увелича бугарско јунаштво, смањујући број војске њихове, са којом је какав резултат постигнут — признаје, да је 14-ог Новембра у јутру, бугарска војска, која је прешла границу, бројала *55,000* људи [4])

На сигурно нећемо погрешити, урачунавши само половину маћедонских и бугарских добровољаца, јер њих је само било 10,000 као што смо напред видели, ако констатујемо: да је на Пирот пошло *60,000 бугарских бораца.*

А шта их је чекало *позади* Пирота?

Наше предстраже на самој граници нећемо ни да рачунамо; свакн ће разумети за што, ко помисли *у каквом ће се стању повући са границе на Пирот:* одред мајора Аксентија Јовановића, онај батаљон II-ог позива под мајором Т. Поповићем, оних 40 катана г. Ђоши-

[1]) А оне четири хиљаде добровољаца из Враце, који су му се придружили у Брезнику?

[2]) Г. Хунгербилер не зна ону хиљаду Маћедонских добровољаца, оне три чете стајаће војске и ону батерију, што је састављало «разбојничку бригаду» како је зове г. Хун, пре него што су Паници упућена ова два батаљона регуларне војске. Према томе Паничин одред био је за 2000 људи јачи, него што су Бугари г. Хунгербилеру казали.

[3] l. c. стр. 365.

[4]) l. c. стр. 213.

них, онај један батаљон VII-ог пука, десети пук, и она два батаљона потпуковника Гајиновића.

Све наше предстраже од Вазганице преко Тепоша, Чиноглаваца до Планинице бројале су, заједно с остављеним ескадронима: 2400 + 600 + 500 + 1800 + 240 + 1200 = *6,780 људи.*

У идућој глави видећемо, *што се у осталом могло унапред знати*, како се ових 6,000 људи распрштало кад је на њих јурнуло *десет пута толико Бугара* са 80 Круповпх топова, докле њима не беше остављено ни једно једино Лахитово топче.

Није тешко разумети да је ово 6780 људи наше војске, тиме што су остављени да сами без икакве артиљерије, издрже *први шок* целокупне бугарско-румелијске главне војске од 60,000 људи, одушевљених ослобођењем своје територије од непријатељске инвазије, и узбуђењем да сад они прелазе у непријатељску земљу — да је велимо, тих наших 7000 људи стигло главној трупи, борећи се у одступању — у таквом моралном стању, *да се на њих није више могло ни рачунати за одбрану Пирота.*

Дакле Пирот су браниле само оне трупе, које су 14-ог Новембра освануле на положајима *позади и изнад Пирота.*

А колико их је било?

Ја не знам да ли је пуковник Топаловић успео да 13-ог Новембра изради „стројеву записку“ своје војске, али ми ћемо сами пробати да израчунамо колики је био број наше војске која се тукла на Пироту:

Бинички је имао код Градашнице три батаљона XI-ог пука, три батаљона XII-ог пука, свега 6 батаљона, који су сада после губитка, које смо видели на Нешковцу, бројали највише по 500 људи сваки; *то значи он је имао 3,000 људи.*

Дунавска је дивизија била сва три своја пука због силних губитака у људима и официрима свела од 9 на 6 батаљона. Један од њих 6 батаљона остао ја на предстражи, Хорстиг је дакле имао у Пироту, а 14-ог на Сарлаку и на друму, свега: 1 батаљон VII-ог, два батаљона IX-ог и два батаљона XV-ог пука. Због ове редукције пукова на по 2 батаљона, да узмемо да је сваки био бројно јачи за 100 људи, него што беху шумадијски батаљони, и онда излази да је *дунавска дивизија* имала 5 × 600 = *3000 људи*, за хиљаду мање него један бугарски пешачки пук. Милован Павловић, имао је код Блата и Костура три батаљона XIV-ог и један батаљон I-ог пука. Пошто се прва три батаљона озбиљније тукла само код Гургуљата, а онај I-ог пука само на Равној Шиби, то ћемо им рачунати по

700 људи на батаљон. То значи да је моравска *дивизија* сада бројала 4 X 700 = *2800 људи*, мање но три бугарска батаљона.

Само Мишковић има целу своју дивизију, IV., V. и VI. пук, дакле девет батаљона. И ако је он имао врло осетне губитке на Сливници и на Драгоманском теснацу, опет ћемо, само да не погрешимо, рачунати дринске батаљоне по 600 сваки, то значи 9 X 60 = *5400 људи дринске дивизије.*

Да сумирамо пешадију код Пирота:

Шумадијска	дивизија	3,000
Дунавска	»	3,000
Моравска	»	2,800
Дринска	»	5,400

Свега пешадије 14,200 људи.

Артиљерија бројала је код Пирота:

14 пољских батерија, свака и по 280 људи са по 6 топова, чини *3900 људи и 84 топа.*

2 брдске батерије, са по 200 људи и 12 брдских топова (са запрегом „која не може да макне од умора.“)

Коњичка бригада, да урачунамо и оне ескадроне што су остали на предстражама, јер се они *могу* употребити за борбу, нарочито у оном дивном пољу пред Пиротом, које је за кавaљеријску атаку душу дало — броји *1400 људи.*

Четири дивизијска ескадрона више су за „релеје,“ за ношење писама, него за коњичку борбу, али да урачунамо и њих по 150 људи, чини опет 600 коњаника.

Резултат резултата је ово:

Командант нишавске војске имао је 14-ог Новембра у јутру, када је 60,000 бугарске војске прешло границу, на самој граници 6,780 које пешака које коњаника, а кад су тих 60,000 људи са 80 Крупових топова напали на Пирот, пуковник Топаловић имао је да им противстави:

Пешадије	14,200	људи	
Топџија	3,920	»	и 84 топа пољска
»	400	»	и 12 топова брдских.
Коњаника	2,000	»	

Свега 20,520 људи 96 топова, од којих само 18 Крупових, остало крнтије Лахитовог система и брдске штрпаљке.

То значи кад се из цифара пренесе у речи:

Српска војска на Пироту 14-ог и 15-ог Новембра износила је равно *трећину* бугарске војске.

Да ли је и ово 20,000 људи употребљено онако, како је требало, и како се према терену бојишта могло — то ћемо видети у идућем одељку ове књиге.

* * *

Ми смо заборавили да цитирамо наш званични билтен бр. 13. Он је експедиран после битке на Нешковцу и гласи:

„Наша војска напала је *јуче* (то 11-ог Новембра?) на бугарске утврђене позиције и после упорног боја, била је одбијена.

„Услед тога повукла се наша војска на позиције код Цариброда и Трна.“

13-ог Новембра није издаван никакав билтен. Оно што се тога дана урадило, то је објављено у „Српским Новинама“ под 14 Новембром“ и под № 14, која гласи:

„Услед корака великих сила, јуче је ноћу издат налог нашим командантима да престану са непријатељствима, и да о томе налогу известе бугарске команданте.

„Због врло рђавог времена, и као доказ да Србија прима предложено јој од великих сила примирије, војска се наша сместила у околини Пирота, а на позицијама су остале само предстраже.“

Када су то читали по Србији, на Пироту је беснела најкрвавија битка овога рата, беснела је борба, у којој је на свакога Србина долазило по три Бугарина...

У очи тога дана примио је пуковник Топаловић још једну кратку депешу, у којој му пуковник Д. Ђурић јавља да ће се главна интендантура од 14 т. м. налазити у Нишу.

Интендантура главна беше заостала до данас у Белој Паланци, још од оног нашег првог хаџилука у ту касабу (за љубав аудитора Панице)), јер њој није било ласно сељакати се, као осталим одељењима врховне команде. Али сад већ и „брате србине“ увиђаше, да није вајде, да севаља селити у Ниш.

Да поменем узгред како је моје одељење отишло у Ниш.

13-ог Новембра у јутру ја сам знао само да је „примирије“ и да је за то Краљ отпутовао у Ниш, и да се за то повлачи наша војска с границе. То сам све знао *приватно*. Службено нико ми ништа није достављао, да бих и ја могао према свагдашњој ситуацији војске распоређивати онолике гломазне и тешко покретне пољске болнице наше, које се беху скрхале све у Пирот, тражећи од мене ћевапа. Наше оперативно одељење и наш начелник штаба није нигдај ништа мислио о пољском санитету; ја од њих нисам добијао никакве директиве ни оријентације ни прве половине рата, док нам

је ишло релативно добро, а већ кад је настао хаос повлачења, ја нисам хтео ни да их питам ни зашто, јер сам видео да су били тотално изгубили главу. Ја сам могао спасавати моје институције, и колико толико цељисходно их распоређивати, једино, благодарећи Њ. В. Краљу, који се *једини* у врховној команди, осем мене, бринуо за рањенике, који ми једини даваше сваки дан директиве шта да радим. Благодарећи Краљу, и само Њему, Пиротска је битка затекла осам пољских болница ешелонираних у Белој Паланци, Црвеној Реци, Јелашници и Нишу, и што беше још важније, из Пирота беху до у очи битке свакуисани *сви рањеници*. Тај се посао радио и данас 13-ог Новембра напрезањем свију сила.

Али кад сам данас око 8 сати изјутра стао пред Рабенову кавану, видео сам зајажене возарске пукове, муниционе колоне, батерије, како се тако рећи једни преко других гурају, да на врат на нос прођу кроз Пирот, *као да није примирије*, већ као да их *непријатељ* гони. На моје велико изненађење угледах у тој страшној гомили велики део мојих колега који беху *при трупама*; многи од њих који беху резервни официри, беху данас на моје запрепаштење у *цивилним хаљинама*. Чак и један активни санитетски капетан I-ве класе, који дојаши на голом самару пред Рабенову кавану, те ту извади ноге из вренгија, и скотрља се на земљу, псујући оне који седе по Пироту, беше преко униформе навукао некакав бугарски добровољачки кожух а на глави имао је у место нашег кицошког официрског кепија, некакву цивилну шајкачу са дугметима, какву носи по који београдски магазација на Сави. Један резервни санитетски мајор и командир једне дивизијске санитетске чете, оде у моју собу да спава „па макар га шта снашло,“ и ако сам му ја обратио пажњу да без дозволе или заповести не седи у Пироту, већ да иде својој чети.

Једини од колега који и у овој несрећи и у овој гомили пред Рабеновом каваном, беше остао прави официр, то беше потпуковник Д-р Марковић, санит. референт моравске дивизије.

На лицу му се могло прочитати шта је претрпео за ових 13 дана, али он се ипак држао на свом господском ђогату као какав Бедуин.

Чим ме је угледао, он се прогура кроз каре, рабе и остала коморџиска кола и приђе „тротоару“

— Учтиво јављам — поче он да рапортује — да по заповести Команданта дивизије. . .

— Остави то Мико — прекидох га ја и пружих му руку — за тебе сам сигуран да без заповести не би био овде. Где ти је Командант?

— Ето га иде. И Топаловић ће скоро стићи.

Један нов талас људи, коња, и кола растави нас, њега однесе даље, а мене прикљешти уз дувар једне куће.

Мислио сам: кад су већ и санитетске чете, које формирају завојишта позади бојнице, прошле Пирот, онда или је доиста примирије, или се не мисли ни Пирот бранити. Али то ми никако није ишло у главу.

Пођем у стан начелника врховног штаба, да видим има ли какве заповести.

Пред општинском кућом стајаше једна престрављена гомила људи и жена, махом досељеника из Шумадије, чиновничке породице. Сви ти људи гледаху разрогаченим од ужаса очима на ону гужву људи, кола, волова, коња, пушака и топова, која се ваљаше свом ширином улице, као кад у поплави каква река изиђе из корита па јурне улицама.

Једна жена, чини ми се учитељка, из те гомиле, заустави ме.

— По Богу господине, имам ситну децу, шта да радим? Да товарим оно мало сиротиње па да бегам?

Шта да јој одговорим кад и сам не знам ништа? Али на сваки начин требало је колико толико утешити сироту жену. Ја јој рекох:

— Ја мислим, госпођо, да ће власт огласити добошем по вароши ако би настала каква опасност за њене становнике. Ви знате да је ономад 8-ог Новембра у зору, то учињено, чим се имало разлога помислити, да самој вароши грози опасност?

— То је истина — рече жена мало умирена, па застаде. Ја одох даље.

На ћошку где сам хтео да сврнем у лево, пред нашом „Костурницом" угледах гостионичара и његову „госпођу"

И они ме спопадоше.

— За Бога г. полковник, шта је ово? —

Мора да ме је физиономија „госпођина", раздражила, јер њима набусито одговорих

— Шта је? Није ништа. Шта се то вас тиче? Ви кувајте ручак. Немојте после кад ми дођемо на ручак, да кажете нема ништа за јело! —

Од тих интерпелација, које су ме већ дражиле, јер не знађах шта да одговорим, једва стигох у авлију оне куће „спрам конака", у којој је становао наш начелник штаба.

На басамацима заустави ме газдарица од те куће и стаде ме богоради за каква год кола, јер се ни за какве паре не могу добити.

Ја јој одговорих да ја немам ни толико кола, колико треба за евакуацију рањеника, да јој у томе једини може помоћи сам њен гост, г. Министар војни.

У соби нађох г. Министра и — чини ми се, јесте он је био — потпуковника Атанацковића. Јоца дешифрираше некакву депешу. Атанацковић седи као, опростите за упоређење, као Наполеон I после битке код Ватерлоа.

Упитах: има ли каква заповест за штаб врховне команде?

— А где — рече шеф штаба претурајући речник — зар теби није саопштено? Не зна, брате, човек шта ће пре!... Штаб врховне команде премешта се у Ниш, овде долази штаб Нишавске војске. Ја чекам само још једну депешу, па ћу и ја полако за вама, т. ј. нећу за вама, ако ћете ви друмом. Ја ћу на коњу преко Нишора и Темске. Знаш, што да се гурам кроз возове? —

— Смем ли овде написати једну заповест? — рекох ја на то.

— Слободно, слободно. Седи. Ето цигарета ако хоћеш! —

Ја написах моју последњу заповест за евакуацију рањеника из Пирота, послах је, опростих се од обадвојице судбоносних за Србију Јоца, и одох да тражим мога кочијаша.

Овај некадашњи хусарски стражмештар, толико је разумевао од војничког заната, да је, чим је видео шта се ваља кроз главну Пиротску улицу, без икакве моје заповести, већ био с колима у авлији Рабенове гостионице и то „у строгој приправности" Посилни жандар беше већ натоварио све моје ствари, па стоји поред кола.

— Хоћеш ли моћи изаћи на капију? — упитах ја гледајући качамак од људи који је допирао до саме капије.

— Керем! — рече Франц сигуран у свом занату — само ви седите! —

Ја седох под арњеве. Како смо изашли на капију, и како нас је Франц прогурао до врбака иза вароши, сам Господ Бог зна.

Сцену коју сам ту видео, нећу никад заборавити. Ту има некакав мост преко некаквог потока, воденичког јаза, шта ли је, и ту се беше зајазила она страшна гомила, која ме већ у широкој улици потсећала на Березину, бар на слике, које сам ја о томе видео. Ту је ваљало ићи редом, а међутим реда не беше никаквог, сваки је гледао себе, све везе дисциплине беху попуцале, разлике између чинова беше нестало, могли сте видети и чути како се официр и редов свађају, а међутим целу ову *зајажену* масу потискују нови таласи, који се од Сукова непрестано ваљају. Међу карама и коморџиским колима беше укљештено и неколико тарница, пуних препуних потребног и најнепотребнијег кућњег намештаја, и на врх тих гомила, које се једва држе на својој узаној основици, седе жене које на глас ку-

кају, грчевито држећи уза се своју децу, која вриште, да се човеку срце цепа. Усред тог урнебеса зачух и неке звуке, *који* прођоше кроза ме као ножеви. То беше јаукање рањеника, који беху стрпани по 3—3 у једна рабаџијска кола, и којима сваки потрес размрсканих костију задаваше страшне болове. Инстинктивно, и не мислећи ништа, и ако у оном хаосу не бих ни могао ништа помоћи, нити би имао чиме помоћи, јер апотека беше с канцеларијом — ја јурнух да изађем испод арњева. Али оне рупе десно и лево беху запушене и затворене канатима других кола. Ја јурнух напред. Кочијаш и посилни само се окретоше па ме ћутећки погледаше, али у том погледу беше јасно исказано:

„Зар си луд те мислиш да се *овде* може сићи с кола?"

Ја сам тим покретом само нешто профитирао, видео сам да се нећемо *дуго* мучити у овој инкарцерацији.

Командандант стана врховне команде, мајор *Марко Ц. Марковић*, појави се од некуда па где не помагаху речи, стаде *камџијом* заводити ред.

Истина требало је скоро сахат, док се то страшно клупче осуло, док се почело одмотавати, али најзад је Марко са камџијом успео да направи *реда*, ризикујући, као и сваки други који хоће из нереда да прави ред, да га неко из гомиле са земљом сравни.

Али док је он успео да направи ред, ја сам морао непомично седети и слушати јаук толиких рањеника, којима не могах апсолутно ничим помоћи, и ако сам ја био за то у војсци . . . Страшна, грозна ситуацијо, никада те заборавити нећу . . . .

Да не би више ништа ни видео ни чуо, ја зажмурих и запуших уши.

Видео нисам ништа више, али јаук сам непрекидно слушао... Не могах се од њега одбранити. Он се разлегао унутра, у мени... Па ипак, ја не бејах крив за ову људску несрећу. Ја бејах учинио све што крштен човек у моме положају могаше учинити, у једној војсци, која седам година није ни помишљала да може ратовати, па је онда на један пут неспремна угазила у рат....

У мојим грудима беше такав исти хаос од осећања, као што беше материјални хаос око мојих кола. Разум се напрезаше да направи реда међу тим осећањима, као мајор Марко што је шибао онај спољни материјални хаос својом камџијом.

И доиста моја кола пођоше, и у мени као да нешто сванÿ; беше јасно: које је осећање било јаче и од самог саучешћа спрам бедних рањеника.

То беше силно осећање бескрајно великог — *стида и срама*...

Да ми је да се сакријем од себе самога, од онога разговора са Dr. Лазом, пре неколико недеља, на овом истом парчету пута између Пирота и Беле.

Господе, у шта утрошисмо ми 70 година самосталног државног живота?....

* * *

Око 10 сати ноћу стигао сам у Ниш.

На уласку у варош заустави нас једна патрола да нам каже:

— Ако су у колима рањеници, ноћас је дежурна болница у Іслахани!...

Ах, помислих, за *ову* рану, коју носим у грудима, још нема уређених болница у свету. Она се неће никада излечити докле ми сви, што се зовемо интелигенти Срби, останемо ово што смо били у првих 70 година нашега државног новог живота, лењи фразери, пусти политички дилетанти, егоистички партизани, једна нерадна политизирајућа раса, која чека да јој Русија створи велику Српску Државу, или да јој Аустрија донесе на тањиру Босну и Херцеговину.

Стид и срам!....

Кола стадоше пред „Европу."

Док сам се провлачио испод арњева да сиђем с кола, чуло се из каване како оркестар свира оно из „Бокачија":

„Ја хоћу само твоју љубав.

Не треба ми верност твоја"

У Нишу свира „дамен-оркестар!..."

Те лепе носиље културе на исток, што проституишу за паре не само своје лепе бездушне кадавре, него и саму музику — седе на узвишеном подијуму, у белим аљинама као невиност, са црвено плаво-белим „шлајфнама" око својих утегнутих мидера, са тим шлајфнама, као јединим концесијом *народном* осећању земље, којој *свирају* и онда, када се њој плаче... А око тих белих сирена са расплетеним косама, око њиховог подијума и око билијара у сред каване, лежи војник као снопље, смрде мокри обојци и опанци. То је *други* позив, који стиже масама, и који се већ нема где да смести... Њима треба таман још два дана па да стигну војсци. У тој црној маси што лежи по патосу, бели се по која троугласта марама, по која мало крвава „митела".. То је рањеник, који је дошао пешке, који је тако малаксао да није имао каде или није хтео тражити болница. Он ће мало овде на патосу да проспава, па ће сутра да граби даље... кући... Нико неће имати срца да га зауставља.. Болнице ће зажмурити, та оне и онако имају више тешких рањеника него што имају постеља и руку за помоћ.,. Што ће њима ово рањено голобрадо момче. које је хајка

од куршума и шрапнела узверила, да и само не зна куд јури... И оне ће га пропустити нек иде кући....

Око тога билијара, што стоји у сред тих црних гомила уморних војника и лаких рањеника, обилазе два фићфирића са таковима у рукама пазећи да се не спотакну о какву пушку или о нечије ноге.

Та двојица играју билијара... Шта је њима стало што Србија... Којешта. то ја нисам могао видети. То сам ја од умора стојећки снивао...

Али опет. Ено све три собе у којима се једе, сјајно осветљене. Трпезарије су пуне „отмјених" гостију. Има и по која дама. Иначе сам чиновник и по који официр.

Ено га и г. Н. Он седи на свом обичном месту, смеши се, вади кесу и баца бакшиш у тањир оне дебеле девојке, која у оркестру удара у бубањ. Он јој је сигурно осем бакшиша дао и коју лепу реч, јер девојка се само врцну, поднесе тањир другом госту, осврћући се и смешећи се на њ'.

— Excellenz sind aber heute sehr schlimm!

Те сам речи чуо.

Ама људи, ово је да се полуди!

Ама, јесу ли оно били прави. истински, живи рањеници српске војске, што су ме својим јечањем и јауцима од бола пратили из Пирота до Ниша. пуних 12 сати?... Или је то све сан?

Мора бити да сам изгледао као човек који није при себи, јер на један пут узе ме неко под руку и изведе ме из трпезарије у авлију.

То беше гостионичар, газда Луји.

— Ја видим, Herr Doctor, да вама треба више постеља, него вечера. Све су собе препуне. Ја ћу вама дати једну моју собу. Тако. Овде имате све, у предсобљу може спавати ваш војник. Вода је ту, жигице, свеће, све. Gute Nacht, Herr Doctor!

Владан Ђорђевић.

... ОНО ЋЕ ЈАРКО СУНЦЕ ПРОКАЗАТИ!

(истинити догађај*)

Данашњи оцеви, по српским варошима, проводе вече, а и добар део дана, по кафанама, пушећи, картајући се, пијући, и „бистрећи политику." Бар многи су такви. Жене с децом чекају их на вечеру,

*) Обраћамо пажњу наших читалаца на овог новог приповедача, коме је ова приповетка *први* покушај. Уредништво.

чекају, чекају,.... деца задремају; жене хучу, куну, туже се;... Вечера охладни — подгревај, измакни, примакни,... уври, загоре! Дај бар нек деца једу; буди их; није им до вечере, остави их да спавају. Не могу да се расане; скидај их онако сањиве, клонуле, млитаве;... преноси их од куд је које скуњило се у постељу. Шта ћеш!? Ако ти је после свега тога до вечере, премажи мало зубе и ти, остави шта је боље мужу, поклопи, и склони на крај огњишта — да не уври а да се не охлади; па лези. Ако ниси рада ђипати из постеље, онако угрејана, у незнано доба ноћи, а ти остави врата незакључана, и страхуј у постељи на сваки шум.... да се ко не увуче, да ко што не однесе.... Шта ћеш!? У зло доба ето и њега. Неки се полако увуче, још му је мало образа остало; нађе вечеру, сам се послужи, склони судове, скине се и опрезно се ушуња у постељу. Неки грува вратима; дигне ларму, — те шта си легла ко... неко и неко; — зар ниси могла чекати; — ја боме, она се подмирила, а муж нек једе сплачине; — каква је ово вечера; зар је ово вечера; — бог зна куд си ти цео дан ландала, па се жена уморила, ја боме, па се увалила пре девет сати! Нека скочи од стра, нека скочи од муке, — каквих девет сати, зар је сад девет сати!? — Зар си ти човек, зар си ти отац!? — Је ли ти жао ове деце? — Где си до ово доба? — Докле ћеш ти тако? — И тако даље. Она једну, он триста; или он једну, а она триста. Деца се поплаше, ђипе, неко удари и у плач. Реч по реч, неки оспе и оца и матер и све најгрђе речи на свету. Шамар, — песница, — батина, — крв и нож! Држ' деца у кукњаву, јао мајка.... јао отац.... Шљис и које од њих... оца, матер и с гадовима, ви сте као и она,... ама, луд је он што он с бештијом није и одавно раскрстио!.... све, видиш, она ову жгадију подбуњује против њега; али, нека! видеће она њеног Бога, бели; не ће он више душмане и туторе у кући трпети. И тако даље, и тако даље. Једва пред зору смири се ларма; и тек чујеш само како, кроз сан, понеко испресецано уздахне, као да јеца; или дрекне напрасно од убоја.

Шта ћеш!? — Бога ми, наши оцеви нису били такви. Није било, истина, ни толико тих кафана; а они нису били не знам какви „образовани"; али баш сами нису били такви, није вајде. Баш су били друкчији људи, па то! И пазили су шта ће пред децом рећи; и оно што су хтели рећи, умели су некако сасвим боље и лепше рећи но ови садањи. И са својим другом боље су се пазили, није вајде. Истина, нити су је звали анђелом, ни бог те пита чим; али су се с њима људски разговарали и договарали и о кући, и о деци, и о радњи, о свему. Ако су се кад што и споречкали, као људи у дугу животу, они су то сами, и без ларме, чинили. Боже сачувај да које

дете из куће што о том дозна! Па су увек тачни били и на ручку, и на вечери, и на молитви, и на легању и на устајању. Па, да видиш, умели су се боље и држати, некако, но ови садањи. И чистији су били, и исправљенији, и лепше су ходили, и лепше су седели: а кад о чем говоре... нема то да запенуши, утртља... да дигне хуку, да неда другом проговорити; но, ни речи више, ни речи мање но што треба. Што јесте — јесте; што није — није. О чем не зна поздраво — ћути; или призна да не зна, па то ти је; и ослони се на паметнијега. Па кад причају деци, а причали су свакад у вече кад нема гостију, Боже, Боже, свака им се реч гутала! Чик нек данашњи оцеви онако лепо, онако редом, онако јасно, онако вешто, испричају и шта је јуче било, а камо ли нешто од пре тридесет и четрдесет година! Боже опрости, срећа те и не умеју; јер кад би стали причати, Бог зна какве хале и вране неби причали! Убили би и оно добарца што је Бог у детиње срце с првим ба̂том усадио. А они наши.... не зна му се шта му претеже, да ли добро приче, да ли лепота причања! Нису они свашта ни причали. Знали су они шта је реч, и да слово оживљује а и убија.

Мој покојни отац, Бог да му душу прости, често нам је, деци својој, причао, било о свом животу, било о туђему, било што је видео, било што је чуо. И све сам упамтио. А ко и да не упамти онаке приче и онако испричане! Па ћу сада и вама једну од његових прича испричати; само нећу умети онако као он. Бадава, јесам му син, и јесам га мојим ушима слушао, — али опет не иде. Није ваља да, то сваком ни дато, шта ли!? Боже, Боже, често ли смо, после скомрачне вечере, пошто нам он тако сат-два прича, полегали пуне душе неком чудном милином и јачином, срца лака и чиста, задовољна, као да смо неко велико добро учинили — како ли да вам кажем; и тако лепо спавали, као окупани; и устали ведри, одморни, задовољни готови и весели за посао! Баш, Бог да га прости, умео је своју децу сваком добру научити, а и да не изгледа да их чему учи; па његове приче нису ни изгледале на приче; а нису ни биле измишљене приче, колико тек да забављају; но догађаји истинити од аз до ижице; само је умео изабрати, од оног што је знао да је истинито, шта ће причати, и шта ће коме причати. Никад му које од на̂с није рекло: хајде, тата, причај! Боже сачувај! Ми нисмо ни помишљали да он то нама прича, или да он хоће да нам прича. Све то њему тек некако изађе као случајно, као уз реч. Тек кад почне — неће се ни једно одмаћи. Сад, само, разумем шта је значио онај његов поглед преко нас, кад год би тако по штогод почео, — гледа јесмо ли сви ту, па да почне!

Еле, тако једне вечери, некако уз реч, почне он како се никакво зло не може сакрити, како се кад-тад дозна и казни; како, ако људи не виде и не казне, Бог види и казни па ма на деветом колену; па окрете, као да се случајно тога сетио, не хитајући, одмерено — али тек погледа свуд преко нас.

„Боже мој, сећам се, кад сам био у Шапцу на занату, код покојног Ђоке Леонтијевића, терзије. Онда није било трговина, ко ово сад, но све су „мајстори“ били; и сваки је био абаџија и терзија. Није ко ово сад. Био сам већ момак. Еле, једног дана, пуче глас по чаршији: нађе се ко уби Јована Бошњака. — Ко је, ко је? — Тадија, из Мајура. — Тадија!? — Хе, Бог му судио! Сиромах Јован, баш ми је мило што не погибе ко два на путу!

Тако мој мајстор говораше пред дућаном с људима. Ја шијем у дућану и слушам. И мени би мило што нађоше убицу. Целе две године није се знало ко уби човека. Господар Јеврем, књаз Милошев брат, сеђаше онда у Шапцу, — шта није чинио да пронађе ко уби тог Јована, и тражи, и распитуј, и обећавај награду, — аја, не могаде се пронаћи. Тај сиромах Јован пролазио је сваке године, кроз Шабац бар три-четири пута. Био је отуд из Босне. Мора да је био неки књажев човек, па је ишао тамо-вамо и увек би се увратио господар Јеврему, па одатле хајд' у Крагујевац књазу; па опет кроз Шабац натраг. Еле, није ни чудо што је се господар Јеврем тако заузимао. Оно, душа ваља, и за сваког би; али тек за овог Јована беше све скочило да пронађе ко га уби, па ништа. Тако једном кад се из Крагујевца враћао, удари на Шабац, па одатле крене се на Дрину; али га неко у путу кроз Китог убије, па затрпа у грање и шипраг. Била је онда шума Китогом да змију не мош' за реп извући. Данас се онуд оре и сеје. Тек, после неког времена, нађу му тело неки чобани. Навалила тица са свију страна, па неки чобани, истерујући свиње, нађу и одгрну. Још се, срећом, није био укварио; те га познаде свет. Знао је сваки Јована Бошњака.

— Еле, Тадија, а!? рече мој мајстор. Хе, шта му би, Бог му судио! Ама ја видим Јованове пиштоље покашто њему за појасом, — позно би их у хиљади, — али ко да помисли на њега! Лепо се с човеком живео, а вели купио сам пиштоље од Јована за пет дуката, — оно нису много више ни ваљали; само, оне, мишљах: шта би Јовану да се растаје с пиштољима, кад знам да нема за што бољих узети.

— Боме, Тадија! и баш он главом. Оно, говори се није га он сам убио, но с оним, — знаш оног црног Маринка, његовог комшију, што но умре зимус о Никољу-дне...

— Знам, знам, како не би знао Маринка. Онај рохави, црни Маринко из Мајура, што но носаше увек кабаницу на еро...

— Јес. јес, тај. Еле били су заједно; и Маринко га је ударио мотком по глави и оборио, а Тадија га приклао.

— Ух, брате, Бог му судио на оном свету!

— Знаће се сутра све. Неће се с Тадијом ту, вазлан. Кажу признао је све како је било.

Тако они још ту мало стојаше, па одоше низ чаршију разговарајући. Мени сама игла испаде из руке, и у мени се, рекао би, све уђута. Спустих руке на онај; баш знам добро ко сад, радио сам један јелек за неку вођевину из Крнула; па само затурих главу и тако гледах некуд на сокак. Шта ми није кроз главу пролазило и пред очи излазило! Чисто гледам јадног Јована како иде с оним несретницима кроз шуму; Тадија напред, па Јован, па за њим Маринко. Тек учини ми се, баш ко да гледам, како Маринко потеже мотком... ух, сав се стресох, па брже иглу и јелек, па ши, ши, као да ми је пред смрт..«

И ми се малишани сви стресосмо од ужасне слике. Мене про ђоше хладни мравци од ногу на више, па мислиш ври уза ме...

Отац нам не даде дуго времена да хладнимо и ужасавамо се. Згрозио нас је, сад ваља то каљено гвожђе ковати..

»Па ме тек на једанпут прође нека врућина. Чисто да скочим на ноге, да се гушам са Тадијом и Маринком. Бог и душа, мал те нисам повикао; држте људи, не дајте, убише зликовци права здрава човека!«

И сад се сећам како је мене, кад он то рече, уједанпут прошла ватра, и чисто и ја да викнем: држте људи, не дајте, убише зликовци права здрава човека! Ноге су ми, уједаред, додирнуле земљу, а руке се помакоше: учини ми се да скачем Тадији за гушу! —

— Не може бити да мој отац није знао, или познао, шта се у нашој души ради, почем он одмах окрете овако:

„Хе, сам им Бог судио! како му се срце не следи и рука не осуши, како на Бога не помисли, кад га ђаво узе да замахне на свог брата!? Како да убије човека и проспе крв, да од Бога нађе И за — што, за оно мало вајних пара и пар пиштоља! Ама да су ми лијуни, — па не би требао да се маши за туђе; ма црко од глади, камо ли још да огреши и окрвави душу! Бог је живот дао, и нико га други дати не може; он треба да га узме. Како да човек узме човеку живот!? Како да дарне у оно што је Божије!? Несретници и грешници, мислили су сакрити се и од људи и од Бога; али се од Бога сакрити не може; а ето, даде Бог, те се ни од људи не сакрише.«

И онда се у моју душу ули неизгладиви појам о свој величини неприкосновености човечијег живота од стране ближњега. Не уби, не уби! грмело је нешто у мени и ја се изједначих у неку веселост, осећајући поздраво да и нећу никад.

„Кад, пред вече, мени ће мајстор рећи:“ Никола, сутра зором, да се опремиш, припаши мој силај и узми моје пиштоље, понеси и дугу пушку, — пуни су и пиштољи и пушка, — па ћеш ићи у Суд да чувате тамо стражу над оним зликовцем. Сутра је на нас ред; а већ прексутра ће и њему крај.“ — Ја разумедох све. Онда није било војника, ни жандара, као ово сад, но су грађани и чували патролу, и тако кад што устреба, на смену. Ја сам често био у патроли кад на мајстора дође ред. Оно, и сад је тако по унутрашњости. Еле, сутра зором, ја се опремим и одем у Суд. Кад тамо, нас нека десетина момчадије искупила се. Сменимо оне ноћашње, и нас понамештају где ће који. Мене и још тројицу, понајбоље наоружаних и онако појачих момака, па на сама врата од апсане!.... Мени срце залупа кад дођох вратима. Осетих да је одмах с оне стране човек — убица.. и шта ти ми оног тренутка није кроз главу прошло! Срце ми је тако лупало, од неког ужаса — не од стра — и од неке мржње и освете, да ми се чинило да ће ме крв удавити. А у глави чисто чујем као да два наковња раде. — Кажем вам, шта ми није онда кроз главу пролазило! Видиш, човек, човек у годинама, домаћин; — није, да речеш, балавац какав; и надарно га ђаво да убије; и цео свет скочио да га пронађе; и пронађе се; и сад и њега чека точак.... И нико га не жали, нико! Сваки каже; право је! И јес право! Не би га сад пустили, па, па ма шта било! И нас метнули да га чувамо да не побегне,.. нас јучашњу децу!.. То, видиш, нама поверили, нама?.. Међер и ако смо јучашња деца, опет и Суд, и наши мајстори, и цео свет, ето издвајају нас, и верују нама, и јамачни су за нас.... Хвала Богу на његовом дару! Међер, поштење на поштење! Не гледа се то у браду, већ у срце! Више вреди свету и дете чиста срца, но матор човек погане душе! Боља и зелена јабука но црвљива; она ће сазрети и ваљати, а ова опасти — па нит је ваљала на грани ни на земљи!... Све то прође за тренут-два. Видим и они моји другови пребледеше. Мало, мало, па дођосмо себи, и почесмо се разговарати; али, од веселе момчади и добрих познаника, постадосмо одједанпут озбиљни и трезвени људи... Кад ко сазрева да сазрева - ја сам онда сазрео. Пред оним вратима постао сам човек, — одонда сам човек, па то!

Онде чујемо да је Тадија осуђен на смрт, и да му пресуда гласи: „да се из пушака убије и тјело његово на точак постави и

тамо до истљенија пребуде." — И заслужио је, одговорисмо сва четворица озбиљно.

Кад у јутру, дођоше те отворише врата. Ми чусмо изнутра звеку ланаца, као кад се ко окован окрене. Ја сам већ, кажем вам, био човек, као да ми је четрдесет година, и био сам готов мушки издржати све што би могао даље видети и чути, или што би ваљало учинити. „Пазите", рекнем мојим друговима, чисто ко заповедајући, „да нам зликовац како не умакне!" Они се одмах послушно разместише око врата. Ја стадох на сред врата, лицем у тамницу, с дугом пушком спремном. Тек што наступих, и још док нисам имао кад и шта видети, а чух из тамнице; „вала, дијете, не бој се! нити ти могу умаћи, нити би измицао. Огреших душу и пред Богом и људима, и нека платим главом — и то је мало!" — Пандур, који је врата отворио, у том већ је запалио воштаницу једну и метнуо на један сточић; а и онако лепо је се видело; и ја видех да ми то говори крупан један човек, висок, око својих 45 година, окован, — Тадија! Ја стојим и ћутим, хладан, пун неког осећаја некакве велике дужности.

— „А, ти си, Никола! Ако, ако, дијете! Право имаш — продужи Тадија, — и треба убице презирати и неверовати им."

— А зар је он знао тебе?, упаднем ја оцу у реч.

— „Ја како! колико је пута пазаривао у мог мајстора!

Еле, он тако, и пандур пође. Ја се измакох као да он затвори врата; али он не хтеде затварати; но рече осуђенику: „Тадија, ти знаш шта те сутра чека. Данас ето нек ти долази ко хоће и доноси што хоће; врата се неће затварати. Ако имаш што поручити коме, кажи." — „А немам ти шта, ни коме, поручивати," рече Тадија. Онда устаде с кревета и једва домиле до астала, тако је тешко окован био; па седе. — „А хоће ли ова свећа — горети ваздан, је ли?" рече пандуру, — „Хоће", одговори пандур и оде. — „Ово ми је унапред за погану душу, — нисам ни то заслужио: — хвала вам; ви сте опет људи!"

Видех да се каје за зло што је учинио, и би ми мало лакше. Некако учини ми се да није онако ни гадан, као што ми се првом учини. Баш лепо почех га и жалити — чисто као да није он ни крив што је зло учинио! Шта ћете, људи смо — кад ко призна своју погрешку пола му се прашта, а камо ли кад се још и љуто каје!"

Ја сам дотле сав цептио од неке жудње у мислима да својим рукама удавим Тадију; али, ево, паметни отац не даде да детиње срце подивља,... и ја почех жалити слабост човечију и Тадију. Само ми још одјекиваше у души: ох, Бог му судио, шта учини, шта учини!..

„Еле, тако, настави отац, цео онај дан долазаше свет, неко од чуда да види Тадију, неко опет, Бога ми, и да чим понуди. Шта ћете, човек је опет човек.... Тадија неће избећи шта је заслужио; сутра ће и њему бити крај; и није то мала ствар кад знаш поздраво да ће некоме сутра крај бити, а сад га гледаш здрав, читав, могао би сто година живети!... Оно, нико не одобрава зло дело, нити жели да зликовац остане некажњен — као што ни право не би било; али смо сви смртни људи, и сви ћемо тамо, и нико неће остати; само тек ником се немили умрети... Оно, разлика је, те велика разлика, умрети од Бога и у поштењу, и умрети за зла дела и у сраму; али, ваља да, баш за то, више некако жалиш што је тако морало бити да твој ближњи, тако да речем, двапут умре — и пред Богом и пред људима! но кад је од Бога, по реду, и у поштењу!... Вала, не бих желео видети још једном што сам видео тога дана! Дођу људи, стари познаници или пријатељи; па шта ћеш, немош проћи ко мимо турско гробље, — јели су с њим сô и хлеб толике године, — толике године људи су се знали и пазили, а по некоме је и својта био, — мораш рећи бар реч две! — „По богу брате, шта ти би, што огреши душу и погибе тако лудо“!? рећи ће тек по који... Плаче Тадија као мало дете, и само јеца: „опростите, браћо, опростите“!.... е, знате ли, да ми је по који пут само-сâмо срце задрктало, и чини ми ее да ми под грло скаче!... Сврте ми се сузе, сврте, — а нисам рад показати се; па ми само груди брекћу, брекћу, мислиш пући ћу!....“

— Можете мислити да су и нама тада пуне очи суза биле. Ја лепо не могадох више издржати; но скочих оцу у крило, и сакрих главу у његова недра и бризнух плакати. Савих руке око њега и пријубих се што могадох тешње. Сиромах, Бог да му душу прости, стаде ме тихо миловати, и говорити, гласом пуним нежности — мило му бејаше што опази добро детиње срце, — „шта ти је, шта ти је, — хе, немој тако;... онда вам нећу више ништа ни причати, није вајде!.. Оно, човеку мора тешко бити гледајући ту жалост; али шта ћеш! Хвала Богу те је се покајао. Бог ће му на оном свету о том рачуна водити; али он не диже Јована?!! — Ко живот узме, треба животом да плати! Ако се искрено покаје, и њему ће а и нама лакше бити, и бар му се на гроб нећемо камењем бацати... Нека му Бог грешну душу опрости! — али што је заслужио — заслужио!... Ћути, моје дете, ћути; и упамти да крв није вода, и да ти је боље самом сто пута умрети но један туђи живот узети.“ — Ја се сит исплаках на очевим грудима, и би ми лакше, нешто с тога, нешто с његова миловања и речи; тек он ме не пушта више с његовог крила; окрете ме да седнем лепо, обгрли ме једном руком, и настави као да није

ништа ни било. Ја не скидах очију с њега, и сваку сам реч, рекао бих, гутао.

„Кад би пред вече, свет се већ разишао, а и Тадија се мало прибрао и умирио, — тек ће он нама стражарима рећи: „седите, децо, седите; а нећу вам се ја отимати ни бегати. А и куд би!? Мени је лакше сад умрети, но живети. Бејах манит и грешан, и мишљах никад се то неће дознати; али Бог не спава. Он све зна и види, и кад-тад свако дело изађе на видело. Тако вам је и са мном било. По људима, ја бих могао још сто година живети и нико ни да ме прстом такне; али Бог, Бог и нико други, нађе ме и ето доведе овде да платим главом за главу. Хвала му — и право је! Молићу му се, и молим му се, да ми бар на оном свету олакша вечне муке. — Седите, вазадан сте престојали, па да вам бар причам колика је сила у Бога. Молите му се, децо моја, молите и дан и ноћ, да вас сачува тешка греха и напасти“!

Ми смо и били уморни, није вајде, а видимо није му до бегања; а лако нам је баш и скочити ако и покуша. А и имао би још на две страже ударити — баш ако би нам и умакао. А, после, и хтедосмо чути како је ухваћен. Еле, поседасмо на праг.

Тадија поче: „слушали сте, а зар и знате, да је онај јадник (Јован) Бог да му душу прости, пролазио често кроз Шабац, које из Босне које у Босну. Ми смо се одавно познавали, — и моји су отуд, знаш. Никад сиромах није хтео проћи моју кућу а да се не уврати. Често сам га ноћу и проводио кроз Китог, кад није хтео остати да ноћи. И с оним несретним Маринком, Бог да га убије и на оном свету, знао је се и пазио добро; а и комшија ми је био, на велике јаде моје. Еле, кад је онај јадник последњи пут овуд прошо, седимо ја и Маринко у мојој кући; — било је већ омркло. Вечерали ми, и тако седимо и разговарамо. Ето ти Јована. „Помоз Бог“! — „Бог ти помого, Јоване“! — „Како сте“? — „Хвала Богу Јоване, како ти“? — „Седи“! — овамо, онамо, разговор ту: — „Од куд идеш“? — „Из Крагујевца“, вели, „и морам ти још ноћас кроз Китог, него,“ вели, „хоћете ли да ме проведете оним путем? Ноћ је, а није ми до лутања, хитам“. — „Хоћемо, како не би хтели“, одговорим и ја и Маринко; „него седи, повечерај и одмори се мало, па ћемо пре зоре“. — Овамо, онамо, пристане он. Седнемо ту, те он мало повечера и тако легнемо. Маринко оде кући; вели: „не бригај ти, ја ћу доћи пре поноћи.“ Еле, кад би око поноћи, изађем ја пред кућу да видим како је време. Тишина, лепо, само помрчина. Ето ти Маринка. „Здраво освануо, Тадија“! — „Хвала Богу, како ти, Маринко“? и реч по реч, док ти он, сам му Бог судио! — „ама, море Тадија, не иде овај Јован по свету џабе! Знаш ли ти да је он с

оба Господара (Милошем и Јевремом) ко ово ја с тобом!? Он њима неки посо врши. Пуно је то пара! Ако нема он у ћемеру оку дуката, осеци ми уши“! — „А, веруј, Бога ми,“ учиним ја. — „Кад год овуд одоцни, ето га на вечеру, на конак; хајде проводи га преким путем кроз Китог; хајде ово, хајде оно; па да се бар нашали кад год да нам даде, ама цванцик — да не речем више, аја! него: хвала Тадија, хвала Маринко, брате; у здрављу! — то ти је све. Ако овда онда донесе чутуру ракије, донесе, а ако не донесе — ником ништа. А да ли њему Господар рече само: хвала Јоване, и у здрављу! него рушти дукат за дукатом“!

Док то Маринко говораше, мени, на велике јаде моје, уђе ђаво под кожу; па ми изађе пред очи баш како му господар Милош броји дукате,... и чисто сам гледао како Јован дрешти пун ћемер и трпа дукате.... Бог нек ми опрости, баш учини ми се да Јован и јес нешто много гутљав око појаса, да му и силај некако незгодно стоји. Ћемер! није вајде, ћемер! и то препун!... Подиђе ме нека ватра, — чисто да уђем полако у кућу да га отпашем, да видим баш..... Но Маринко ми се не даде охладити:

— Јеси чуо, вели, докле ћемо ми бити луди? Ајде да уплејамо гада ноћас у Китогу!

— Бог с тобом, Маринко!

— Шта Бог с тобом! А ко ће му знати? Ни врана му кости изнети неће. Онуд слабо ко и иде; и ко једном прође, онуд се вратити не уме. Толике године проводимо ми тог Јована, и опет без нас проћи не може па да му је мајка Јана!

— Ама није то...

— Па шта је друго? А већ и њему је на челу даница! Пропаде свет без Јована Бошњака! И онако никог нема, крепаће једног дана негде на друму или у хану, и ко први девојци — оном девојка; а нама шупаљ нос до очију! Дед појишти му један дукат у зајам, да виш хоће ли ти дати!

— Оно, мучно...

— Хе, па? видиш с каквим човеком имаш посла! шта му ти ту вазда! Шљис иза врата кијаком, па ко два на путу!

— Молим те, остави се....

— Шта остави се! Ако ти нећеш, да знаш да ја хоћу; само после, моја мука моја и зарада!

Шта ми би, сам би ме Бог, или ђаво, знао; тек ми Маринкове речи, а ваља да и онај мрак, шта ли, тако одузе памет да ја по готову, али онако још премишљајући истина, па тек рекох:

— Па кад велиш, зар ноћас?

— А ноћас, ја кад? Није него нек однесе дукате у Босну, — нек изручи ћемер негде тамо, је ли?.... право, Бога ми!

Ја се преломих. Треснух руком. Маринко дочепа и руковасмо се.

— Само знаш шта је, Маринко, удри ти најпре.. баш нећу моћи први; па ако устреба лако ћемо!

— Добро! Ти иди напред. Њега ћемо пропустити у средину; па ти гледај посла.

Ја не рекох више ни једне, но уђосмо у кућу. У глави ми ври, ври; на очи ми напала нека магла; а у грудима час топло да изгорем, а час као да си ми груду снега у недра метнуо. Ја јесам био увек бесан, прек, и убојица; али убити човека за новац — баш ми никад није на ум падало. Шта ћеш, кад нешто хоће да буде!? Судбина, ваља да, и његова и моја! Погледах на Јована, он спава. Очи ми се саме тргоше на његов појас. Хе, мислиш, баш видим својим очима и ћемер и дукате!.... Сав се запламтех, — уђе у мене нека журба. — „Јоване, Јоване, устај“! — „Ха, баш добро; је ли дошао Маринко.“ — „Јесте.“ — „Здраво освануо, Јоване“? — „Хвала Богу, како ти, Маринко“?? — Хвала Богу! хајде хоћемо ли“? — „Ево, вала, сад.“ — Уста Јован; опреми се. Опремих се и ја. Нисам имао Бог зна каквог оружја, једну арнаутку и нож. Опашем се и заденем нож за силај. Маринко имађаше пиштоље и увек их носаше. Жена изнесе чутуру с ракијом; нагнемо по једанпут два и кренемо се.

— Хеј, боље да сам обе ноге преломио, но што пођох, — уздану тешко Тадија. „Еле, пођосмо. Још нигде дана. Идемо, тако, идемо кроз шуму, Маринко, Јован и ја. Наиђосмо и нашим преким путем. Гора склопила са свију страна — гују за реп да не извучеш. Идемо тако кроз честу, ја напред, за мном Јован, па Маринко. Кад већ би у само-саму зору, — тек кад сунце прве зраке пусти, нешто за мном тресну. Ја само претрнух и зажмурех. Одскочих у напред, и другим скоком обртох се. Јован на земљи — бауља у незнани; крв му лопти из главе. Маринко стоји као укопан, поред њега једна мотка ко књак, сва крвава. Стојах и ја тако ко укопан, — само гледамо Јована. Ни један да макне! Тек се Јован освести мало и исправи на руке. Погледа у ме — ух, ни на смртном часу нећу онај поглед заборавити! Опрости ми Боже, опрости, молим ти се! — Сунце пустило кроз гране прве зраке, и баш Јовану на лице. Учини ми се, онако обасјан, Боже опрости, ко само-сами Св. Јован на икони у шабачкој цркви. Ја претрнух и окретох очи на Маринка. — „Кољи!“ викну Маринко; а ја несретан, ко неко послушно дете, па за нож! Хе, не могадох дуље гледати га ни онако! — Кад смо почели, да свршимо. — „Не, ако Бога знате“, рече Јован, „да сте ми по Богу браћа, немојте ме више! Узмите, ево, све што имам, и да вам је Богом просто, само ме оставите!“

— Кољи! рикну Маринко.

— Не, Тадија, мој лепи брате! — Не, Маринко, да си ми по Богу брат! Немојте људи губити душе! А што за ништа да и сами изгубите главе? Проказаће се, људи, па ћете изгинути.

— Ко ће му проказати, — кољи!

Ја извадих нож и крочи.

— Нете, људи, — имате ли душе? викну очајно Јован и заклони се једном руком према мени. Ја га дочепах за ту руку и извртох. Сунце паде Јовану на лице.

— Та ово ће јарко сунце проказати, ако нико други! рече Јован угледав нож.

— Кољи, море! — па нека му његово јарко сунце проказе!. Слаба вајда!

....Хе, тако је то. Њега не проказа; али није ни он боље свршио. Затре му се, тамо њему, сва кућа, код онолике чељади, за непуна три месеца; а и он црче зимус као пас на поздеру... Бог нек му суди и на оном свету!

И тако вам ми убисмо веселника. Кад тамо, ни ћемера, ни дуката! Нађемо му једну кесицу у недрима, и у њој двадесет цванцика и нешто ситнине.

— Ето шта учинисмо! мој Маринко! — рекох оном несретнику.

— Хе, сад ћути; шта би би; немој ту богорадати; него дај да се то претрпа у грање; па да се иде кући.

Еле, тако, дигнемо ти Јована јадног, па унесемо мало даље у шуму, и навалимо на њ грања и шушња. Покријемо тако како се боље могло у оној узневерици, па окренемо кући. — Ја̂ и пиштоље му узмемо.

Видим ја каје се Маринко. Ћути. Љут. А не би ни он убио човека за двадесет цванцика, Бог га сами поразио, као што га је и поразио!

— Ево ти, вели, ови пиштољи, — и онако немаш. Мош рећи да си их купио од Јована. А ево ти и десет цванцика... вала, не марим ако ћеш их и све узети.... Хе, сад већ шта би-би!

Узмем пиштоље и десет цванцика; избришем нож и оперем руке ракијом из чутурице, убришемо се тако, и вратимо се.

.... Боме, Јованово се тело пронађе, — чули сте — пукло је по свој Мачви... И држи тражи, — и ко уби Јована? — и распитуј, и испитуј људе, — и овамо, и онамо, — не зна се, и не зна се! Прође већ скоро две године, ко што знате, — нема, па нема! Не зна се ко га уби, па то ти је. Неко опет изнесе да мора да су Турци опазили да он нешто с Господаром ради, па су потпустили неког од њих те га причекао у Китогу и убио. То некако поверова свет, и на том оста. Баш ће бити да је сам Маринко први тај глас пустио. И ја вам се тога докопам, и станем причати да ми је баш

сам Јован говорио, као добром пријатељу и познанику, да су му неки Турци из Зворника и претили да ће то с њим учинити. Еле, то тако леже. У том и Маринко црче. Ја остах од људи на миру; али Бог.. хе, ко ће ко Бог!...

Да видиш! Једне Недеље, баш пред часне покладе, усто ја пред зору. Хтео сам неким послом у Љешницу. Устао сам, онако, ведар и весео... Седим ја и обувам се у кући... Жена распреће ватру... Овамо, онамо, и сунце се роди. А кућа ми је, знаш, од брвана, а и постарија; брвна расушила се и раставила, — ко сељачке куће, вала Богу знате. Кроз она брвна зраци па мени у лице. Ја трепнух и погледах, — хе, људи. Сушто као оно кад убисмо Јована, па грану кроз грање! Ја се сетих шта рече веселник да ће јарко сунце проказати, па се насмејах! По сунцу би, помислих, мој Јоване, и сто живота изгубио! Кад тек жена: „што ти је те се сам смејеш?“ — „Ништа“! — „Како ништа, што ћеш се смејати за ништа! Ти се, бога ми, мени нешто смејеш“! — Мени то би још смешније; а и онако сам, ко за пакост, био нешто весео то јутро — као што ће ми бити пред главу! Окретох се гротом смејати. — „Ама, истина, шта је теби јутрос“? — на то жена. „Ког се андрака смејеш само сам?“ — „Ама, остави се ћорава посла, луда жено, смејем се тако, па ето! — „Истина, што ти је“? поче она опет и сама се смешећи, и стаде ме гладити. „Што се смејеш“? — „Смејем се, ево овом сунцу,“ рекох. -- „Бог с тобом, Тадија, што ћеш се ти сунцу смејати? И како би се, сачувај Боже, сунцу смејао“? — „Ама није баш управо сунцу; но оном Јовану... знаш, Јовану Бошњаку.“ — „Бог и душа, да ја зовем попа да ти чита молитву! каквом Јовану Бошњаку јутрос“!? — „Па он тако рече: ово ће јарко сунце проказати, ако нико други; па што му не показа?“ и ја опет у смеј. -- Шта проказати? Какво сунце? Шта ће му сунце проказати?“ — „Хо, мај, баш ти хоћеш све да знаш! Па, ето, Маринко покојни и ја“... — „Па“? — „Па ништа! Знаш оне пиштоље?“ — „Јованове?... што си купио од њега“? — „Купио, купио, ја, ђавола купио... су чим би их купио! Маринко трес кијаком, а ја прегуслај ножем, па ето ти пиштоља и двадесет цванцика; десет Маринку, десет мени и пиштољи“! — „Па то, мећер, вас двојица убисте Јована“? — „Хе, то му је! Па он велаше проказаће се; па што му се није проказало!? Вели, ово ће јарко сунце проказати, ако нико други; — па ми паде смешно отоич за његово јарко сунце, мислим — мој Јоване, по њему би ти и сто живота могао изгубити“! —У том викну неко пред кућом: „Тадија! о Тадија!“ — „Виндер Марице“! Она се одазва: „ој“!? и излете пред кућу. Оно неке комшије ударили, знали да ћу у Љешницу, а и они пошли, па да идемо у друштву.

Уђоше у кућу, поздрависмо се; жена изнесе ракије; те ту пописмо по једну и одосмо. Доцкан се вратимо. Повечерам мало и легнем. Марица не помиње онај разговор; а ја, право да речем, и смео с ума.

Кад, дан, два, Бога ми, видим ја моја Марица ни она жена, ни принети! Све нешто замишљена, све нешто тумара... ћути ко заливена; мало, мало, па тек само хукне ко да је деветоро деце посаранивала! И све нешто ко да бежи од мене... Ја у кућу, она из куће; ја из куће, она у кућу. „Куда ћеш ти море“!? — „Сад ћу“! Кад ме изува, кад ме двори, никад у очи да ме погледи! Кад је затечем у кући, никад за послом! само седи, скупила се, обгрлила колена, сагла главу, па се љуља... ко кад би у некој тешкој жалости и бризи. Кад ме осети, скочи као опарена, и одмах почне нешто цуњати по кући — само да је за чим. „Море, шта је теби, жено“!? рећи ћу покашто. — „Ништа“! и оде некуд. Чујем, тек тумара нешто по зградама; те сад ће у вајат; те сад ће у подрум; те сад ће у амбар! Тако данас, тако сутра. А можете ли веровати Богу да се нисам сећао шта је њој! Нисам управо ако ћете, ни размишљао о том, него, онако, ко да је некако тако морало бити, шта ли, — и ко нека слутња да тако и мора бити, како ли да вам речем; тек нисам је баш ни волео много запиткивати шта јој је; и читаво станем се и бојати да ми не узме испричавати! Станем, да виш, и сам ређе кући долазити, — онемили ми некако кућа! Па се нешто и сам заћутах и прозлих се! знаш, да, понеки пут, и ко би ми назвао Бога да би му главу разбио! Оно, нисам никад ни био благ човек: и она сирота много је од мене претрпела одкако је у моју кућу ногом стала. Тако, узмем па надам дреку буд за што; извичем се, извичем, она сирота само ћути, — а знам како јој је било! Све ће ти трпети, и рад и зиму и оскудицу, и та се вера неће потужити; али неправде није трпела реко бих ни од рођеног оца. За правду би у Саву скочила, али ко јој неправду учини, слободно нек бежи у девето село! Како је моју погану нарав трпела, сам ће је Бог знати! А била је и у кући и на раду да јој није ласно равне било... Шта ћеш, не даде ми враг да с онаким иксаном поштено век проведем!..

Еле, тако, прошлог Петка, баш враћам се из Шапца. Ишао сам те узео мало соли. Идем кући, а не иде ми се. Поклопио се тако и идем. Што ближе кући, све ми нешто теже. Ама докле ћу ја луд бити? — тек ми нешто звекну у главу. Шта је мени!? Шта је оној!? Стандер ти, не можемо више овако! Данас то мора пући! И гурнух кући ко да некої терам. Носио сам и чутурицу пуну ракије, докопам је па на душак, ама кап не оста! Не, не, нећемо тако! Ово данас мора пући, кажем ти, па шта да Бог! викао сам сâм путем. Улетим

у кућу ко згранут. Марица седи крај огњишта. Ватра се готово угасила. Она седи, па се љуља. Скочи, чим ме угледа. Не знам како ми се ргоше очи на клин, где су висили они пиштољи Јованови, ето не знам! — кад тамо, нема их! Мене нешто текну.... Сетих се да их нисам видео од како оно идох у Лешницу. Она, видиш, бацила, склонила, шта ли је чинила!.... Мени пуче пред очима,... хн! хн!... али, шта ћеш, бес ме је већ понео био, а не би ми ни право што видех на чему смо,... почех викати онако буд зашто, тек колико да се извичем... да се нађем у послу... да забашурим... хе, баш ме нешто притиште, мислиш пући ћу. Она ћута, ћута; а ја реч по реч, вичи, вичи, и заборавих на своје јаде,... а ваља да и она ракија, шта ли,... тек, баш прекардаших, што јес—јес. Она већ не могаде више издржати, но пође вратима и само што рече: „ја, тешко си га мени, сињој кукавици, шта ми даде Бог, да проведем век, буд у муци и сиротињи, то још у циганији и међ“.... а ја се згранух! — „Коме то!? Међу каквима, је ли !? У циганији, је ли, ко циганин!?“ па је докопах. Хе, био сам је, био, није мало ко што се бије иксан, но баш мал не убих! О запомаже она, о брани се, моли, преклиње, куне, — док се некако изви па на врата! — „Вала нећеш ти више свет убијати ко но што си Јована Бошњака, па ма ја леба просила, бели!“ — „Стој“! ја, па за њом. Не мош, — измаче, па мислиш лети!... оде! Није прошло ни оволико од кад вам ово причам, а кмет с неколико оружаних људи па у кућу!

— Предај се, Тадија! Ти си убио Јована Бошњака.

Мени се нешто савитла, савитла у глави... У грудима ми се нешто стеже, стеже, па тек ко да одапе! Слеже се ко нешто у мени.

— „И јесам, кмете! Ево ме. Радите шта знате.“

— Мораћемо то везати и отерати у Шабац, није вајде!

— Вала, кмете, како рекнеш.

— Вежите га!

Мене везаше. Нисам се бранио колико једно дете.... А што ћу се и бранити, и шта би ми ваљало! Убио сам — и убијен морам бити, и право је!,. Одатле ме одмах дотерају у Шабац: а сутра већ знате шта ће бити.

...Ето, моја децо, — јарко сунце баш и проказа!.. Упамтите Јована Бошњака, и знајте: да ће свако зло дело па видик изаћи. Ако људи не виде, Бог види; ако људи не пронађу, Бог ће пропаћи. Тешко само оном који душу своју огреши!“

На то дође пандур да затвори тамницу. Мрак је већ био пао. Воштаница на Тадином столу близу догорела.

— „Збогом, децо, и опростите!“ рече нам Тадија кад пандур крете вратима.

— „Бог нек ти опрости!“ рекосмо му сви.

Ћутали смо као заливени пред вратима. Тек ће по коме од нас отети се по који уздах.. Дође нам и смена; и би нам мило. Није да речеш што смо онако уморни, но некако једва чекасмо да смо сами, — бар, знам, тако је мени било. Да ми је, некако, да сам сам — ко да би имао нешто много размишљати. Еле, тако, ми одосмо ћутећи, тронути; сваком је била пуна глава мисли, и пуно срце страха Божијега и молитве...

Сутрадан рано проведоше Тадију кроз Шабац. Одвели су га у Мајур и ту стрељали. Ишло је доста света да види стрељање. Мајстор је и момцима старијима допустио. Ја не хтедох ићи. Чујем, после, да ни она тројица, који су самном стражу чували, нису ишли... Наш је дућан био при врху чаршије са стране мајура. Нема по сата до места где су стрељали Тадију, — каквих по сата? Шта ћеш кад сам чуо пушке!... кр! кр!... Ја само рекох — Бог нек ти опрости, а заслужио си!“

ЈАВЛАНИЋ.

КАРАЂОРЂЕ И РУСИЈА

(НАСТАВАК ИЗ СВ. 68-МЕ).

Трећи прилог К№ 324 то је копија Родофиникиновог рапорта Књазу Прозоровскоме од 2. Новембра 1808 који гласи овако:

„Вративши се у Београд 28 Октобра затекао сам овде курира који ми је донео вашу тајну заповест од 22 Октобра. Хитајући да поступим по тој заповести, сматрам за дужност да најпре изложим како овде ствари стоје. Готово сви овдашњи поглавари, осем двојице или тројице, као што сам имао част известити Вашу Светлост, били су пре тога или хајдуци (разбойники) или свињари (свинопасьı) који нису избијали из шуме, и у којих су врло ограничени појмови. Ти људи сада силом догађаја владају Србијом, и могу рећи владају самовласно. Док наше војске не беху ушле у Влашку и Молдавију, они су имали у Цариграду своје депутате, који су уверавали Отоманску Порту, како је жеља народа да остане под влашћу Султановом, и да су се они побунили само противу бунтовника Султанових, који беху овладали Србијом. Тако је у ствари и било, и за то Порта није ни употребила већу силу противу Срба, за што се у осталом старао и наш министар у Цариграду. Кад је наша војска ушла у Молдавију, кад су Срби од нас добили упутства, која су за њих пријатнија, они окренуше лист и спрам Порте, али сад она, имајући противу себе руске силе, није се могла кренути да искорени

Србе. Не гледајући и не водећи рачуна о тим узроцима, који су скренули Турску силу од њих, Српске старешине приписују све то својој бистрини и храбрости. Гомила неучтивости, коју су Срби починили Аустријанцима, и коју су ови равнодушно отрпели, учинила је те сада Срби мисле да се аустриски двор боји српског оружја, а бегунци с аустриске стране уверавају овдашње, да је тамо све готово да скочи на оружје, само док ови одовуд позову, и тиме граде овдашње старешине још више дрскима. Бегунци из Босне и других страна, који не виде далеко, уверавају такође овдашње, како је и тамо народ готов за устанак, само нема праха и олова. Сад су овде почели градити барутане а олова имају у земљи. И тако они држе да ће им бити врло ласно да покоре турско царство. Опијајући се мало по мало тим мислима, овдашње су старешине сада доиста пјапе. Како су се отимањем, које нико не казни, обогатили, то им је садашњи живот врло пријатан. Црни Ђорђе, и ако се одликује неким пријатним даровима, има и пороке, који карактеришу његово пређашње занимање, као што у осталом карактеришу народе, који су живели под зверствима турскога деспотизма. Он, бојећи се осталих старешина подбада противу њих њихове потчињене, а старешине опет, бојећи се њега, или желећи да се дочепају врховне власти, окружавају се крџалијама, оговарају га свуда и труде се да га лише народног поверења. Ја могу са свим смело да кажем, да је од примирија на овамо, једино присуство рускога чиновника спасло Србију од пропасти; без њега би овде одавна био унутрашњи рат. Такво стање ствари и умова јасно показује колико пажње и мудрости треба да се овде заведе некакво устројство, и да се они за навек учине послушни вољи Најмилостивијег њиховог заштитника, у толико више, што Аустрија никада не може бити равнодушна спрам благостања Срба: више од два милиона Срба живи сада под аустриском владом са којом су незадовољни, и према томе, ако се овај крај унапреди, аустријски двор има да очекује или грдно одбегавање његових Срба, или прави устанак међу њима, и према томе интерес је аустрискога двора радити својим интригама, да се ова земља никада не смири и не унапреди, те да тако одузме својим Србима сваку вољу за пребегавање или за буну.

Ако Русија заведе добру управу у Србији, она ће из ње извући највећу корист, па ма како се њоме политичке намере мењале. С тога сада не треба упустити ни једно средство, које може да послужи поменутој цељи. Црни Ђорђе биће први који ће се противити завођењу устројства, не с тога што га не би желео, него што га не разуме, и што ће се по својој лаковерности поводити, као што се и сада поводи за разним дошаптавањима било Аустрије било сво-

јих Срба. Међу тим мени се чини да би лако било поправити га у многом погледу, кад би га позвали у главни стан Ваше Светлости и када би га тамо задржали два-три месеца, он би постао са свим други човек; за време његовог одсуства ваљало би овде приступити унутрашњој организацији тако, да он све нађе свршено кад се врати. Његовог старијег сина, који живи у мене, ваља одмах под изговором васпитања узети у Русију као таоца (сына же его старшаго, который живетъ у меня, необходимо нужно взять *аманатомъ* въ Россію подъ *предлогомъ* воспитанія его тамъ). Црни Ђорђе радо ће на то пристати, јер сам га ја за то спремио; за тим треба израдити да се о нашем државном трошку пошљу у Русију на васпитање и деца првих команданата као: Јакова Ненадовића, Миленка и других, свега шесторо-осморо деце.

После овога треба уклонити из Србије за навек или бар за дуго време Младена и Милоја, који су омрзнути у свију старешина, и који ће увек кварити оно што ми будемо радили. Тек тада може да се испуни воља Његовог Императорског Величанства односно ове земље, а народ, који је искрено одан Русији, осетиће сву захвалност за милост која се на њ излива, и утицај Русије на срца тога народа утврдиће се за навек.

Депутирце српске, за које ми наређујете да благовремено размислим, ја сам већ изабрао и само чекам сутра прекосутра Црнога Ђорђа, за кога сам послао, да изиштем од њега пристанак. Немогућно је узети у те депутирце и Младена, јер он никако неће пристати да иде одавде, али се може узети његов друг Милоје, који по злочинствима својим превазилази и самога Младена. Кад се послови овде посвршавају ласно ће бити под ма каквим изговором задржати тамо Милоја. Али ако Ваша Светлост благоволи заповедити Црноме Ђорђу да дође са депутирцима, онда је боље да га Милоје не прати.

Налазим да би можда било корисно дозволити и мени да дођем са Црним Ђорђем, бар на једно пет дана, како би углавивши лично с Вашом Светлошћу све што треба, могао вратити се ради извршења. Умејући да читам у срцу Црнога Ђорђа, знајући његове слабе стране, и уживајући донекле његово поверење, ја ћу моћи лакше успети код њега да са захвалношћу пристане на све што би Ваша Светлост предложила. Он ће наравно пристати и без мене, али побуда за тај пристанак биће једино сила, коју ће он видети да окружава Вашу Светлост. Биће тешко разабрати да ли он пристаје само од тога, или од срца, а ако се о томе не буде имало сигурности може после настати растројство по свима гранама.“ —

На реду је једно писмо Кара-Ђорђево књазу Прозоровском (ad № 333.) које гласи овако:

„Високопоштовано писмо Ваше Светлости од 3. Августа имао сам част примити у своје време. Ценећи у пуној мери упуства која су ми у њему дата, ја сам желео још онда извршити што ми се заповеда (выполнить предписиваемоѣ) али прилике и стање наших ствари спречило ме је; али сада је све урађено. Војводи Вељку заповедио сам да дође у Београд, осталима војводама заповедио да се чувају свега што би могло изазвати и најмању жалбу са турске стране, и ја сам уверен да ће моје заповести бити тачно извршене.

Ових дана приспео је срећно транспорт топова, оружја, праха и олова. Подносећи вам моју најживљу благодарност што сте нам израдили ову милост, молим вас да положите (повергнуть) мене и цео мој народ пред ноге Његовог Императорског Величанства, нашег најмилостивијег заштитника, чије се свето име неће моћи избрисати из српских срдаца докле год овај народ буде постојао."

22-ог Новембва 1808 примио је сенат у Београду писмо Мула-паше Видинског, у коме је одговор на оно писмо које је Родофиникин диктирао, после преговора вођених са Митрополитом Видинским у Голубињу. Мула-паша одговара овако:

„Поштовани наши на свагда срдачни пријатељи најважнији управитељи устаничког народа, поздрављамо вас пријатељски и желимо вам добар свршетак.

Ослањајући се на ваше пријатељство, које сте показали на састанку, јављамо вам да смо хвала Богу здраво, и желимо чути за ваше здравље. Јављамо вам другарски да смо примили писмо, које нам је послато у име свију вас, и разумели смо што нам пишете. видели смо такође да сте се удостојили опроштаја наше високе владе и да би се прекинуле огорчене речи, тражите гарантију Русије и Француске, да осигурате свој опстанак и имање; међу тим високом Довлету (влади) који је највиши и најсилнији, већи од свију царева на свету — стидно и непристојно би било предлагати реч гарантију (ручательство), и тако за сада треба само са покорношћу да вам израдимо премилостиви опроштај од високог и светог Довлета, а већ после ако буде згоде гледаћемо да предложимо и реч гарантију. Јер прошле године, када сте се ви обратили спасоносној заштити највишега Довлета, и када сте били безуспешно одбијени, то се догодило, као што се доцније показало, само за то, што је у вашем најнижем писму била и реч гарантија. Свакоме је познато како нико и никад није чуо да високи Довлет не одржава задану реч, па нема

разлога тако што помислити ни за у будуће. После свега тога ми ћемо учинити покушај код највишег и најсветијег Довлета да вам опрости, па кад видимо да је он по својој крајњој милости вољан опростити, онда напишите још једно најсмерније и најпокорније писмо и у њему помените о гарантији. Ово је право и пристојно средство, а за тим какви се отворе разговори у след овог покушаја нећемо пропустити да вас известимо.“

Из преписке која је вођена о Србији између помоћника руског министра унутрашњих дела грофа Салтикова и Фелдмаршала Књаза Прозоровског навешћемо само неколико врста из писма грофа Салтикова од 1-ог Фебруара 1809 год. Ево како оне гласе:

„Што се тиче српске жеље да њихова независност буде гарантована и од Француске као и од Русије, и да се та гарантија стави у уговор о миру, Његово Величанство налази да о томе још не треба ништа предлагати Императору Наполеону, јер све још зависи од претходног споразума обостраних пуномоћника на конгресу, па и после, тешко да ће се моћи сложити с интересима Русије (съ выгодами Россіи) да подели своје посредовање са Француском, јер је природно да Француска не би пропустила да придобије за се известан део утицаја, који је Русија стекла у српском народу. Али ако буде одиста жеља српских поглавара и *целога народа*, Господар Император неће одрећи свог пристанка да се изради гарантија Француске.“

Оволико из Богишићевог претреса Ниловог дела „Русија и Србија“ и богатих прилога тој критици.

А сада да завиримо у са свим друге изворе из тога доба, те да видимо још боље какви су били односаји између Србије и Русије у Карађорђево време.

Адолф Тјер, у својој славној историји консулата и царства, књизи (тому) осмој (издање од године 1849), а на страни 449, причајући о преговорима који су вођени између Наполеона I. и Александра I. цара руског, у Фебруару 1808 године, *о подели турскога царства*, цитира једну ноту руске владе о томе предмету, за коју је цар Александар лично (de vive voix) казао г. Куленкуру, Посланику Наполеоновом у Петрограду „que cette note avait sa pleine approbation et devait être reçue comme l' expression anthentique de la pensée du cabinet russe.“

Ова нота написана је руком г. Романцова (руског министра спољних послова) и чува се и данас у Француској државној архиви, (les Archives de l'ancienne Secretairerie d'Etat).

У тој ноти имају два пасажа о Србији, према томе што је цар Александар I. предлагао Наполеону I-ом два плана за поделу Турске, један палијативни, по коме би Турци остали у Цариграду и Румелији, а други радикални, по коме би се Турци имали са свим протерати у Азију. У првом случају Цар Руски предлаже да Србија буде независно Краљевство *ирд каквим аустријским ерцхерцегом.* У другом случају ево шта стоји од речи до речи:

„У случају опширније поделе, Цар Александар би променио своје горње мишљење о судби Србије; желећи да Аустријски дом добије поштен и користан део, он би желео да Србија уђе у састав масе аустријских држава и да јој се дода још и Маћедонија, осем оне партије, коју би Француска могла потражити за утврђење своје Арбанашке границе, и са којом би Француска добила Солун; аустријска граница ишла би од Скопља на Орфано, и учинила би да сила аустријскога дома изађе на море. Хрватска би могла припадати Француској или Аустрији, како буде хтео цар Наполеон.“

У оригиналу то место гласи:

„Dans le cas de ce plus vaste partage, l'Empereur Alexandre changerait sa précédente opinion sur le sort de la Servie; il desirerait, cherchant à faire une part honorable et très avantageuse à la maison d' Autriche, que la Servie fût incorporée à la masse des états autrichiens, et que l'on y ajoutat la Macedoine, à l'exception de la partie de la Macedoine, que la France pourrait désirer pour fortifier sa frontière d' Albanie, de manière, que la France puisse obtenir Salonique; cette ligne de la frontière autrichienne pourrait se tirer de Seopia sur Orphano, et ferait aboutir la puissance de la maisou d' Autriche jusqu' à la mer. La Croatie pourrait appartenir à la France ou à l' Autriche, au gré de l' Empereur Napoléon.“ (Свршиће се)

КАКВА ТРЕБА ДА БУДЕ
ЖЕЉЕЗНИЧКА САОБРАЋАЈНА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ

као копче између средње Европе и Истока[1])

студија[2])

Ф. Г. Винтера

ЖЕЉЕЗНИЧКОГ ИНСПЕКТОРА

ПРИСТУП.

Разгранате трговачке везе данас се не ограничавају више на трговање између појединих земаља.

Услед огромног развића и укрштања жељезничких линија, трговачки саобраћај постао је већ са свим интернационалан, светски.

Последних деценија извршене су, у неким европским државама, такве административне реформе, које су од државе направиле привредни орган народа. На путу овог привредног напретка, осетила се потреба, да се трговачки саобраћај ослободи свију досадањих терета, и преко граница своје државе.

То је провалило политичке границе држава.

Немачке државе спојише се у један царински савез, Британија стаде предњачити својом светском привредном политиком, и уклони сваку заштитну царину.

Континенталне државе пођоше више или мање за овим примером, укинуше бар прохибицију, умерише царинске таксе, тражише међу собом чвршћих трговачких веза.

По примеру Француске и Инглеске од 1860, европске владе закључише читав низ међународних трговачких, царинских и пловидбених уговора, осигуравајући једна другој права највеће повлашћености.

Сваки од тих уговора садржаваше ма какву олакшицу за међусобни трговачки саобраћај, било у тарифским позицијама, било у другоме правцу, и царински предели спајаху се све више.

Пошто истече рок тим уговорима, 1877 и 1878, наступи реакција у овим међународним тежњама; уговори се отказаше, тарифе

[1]) За ову студију помагао сам се: трговачком картом Мајера, статистиком Најман-Спалартовом, Брахелијевом, статистиком поморских власти, конзуларним извештима, специјалним делима: Dehn, Stürmer, Schreiber, Landstell, Hostmann, Winkler итд. као и приватним саопштењима мојих колега у иностранству.

[2]) Свршена у Децембру 1887.

се аутономно повисише, заведе се заштитна царина за борбу са прекоморском конкуренцијом а у интересу домаће земљорадње и индустрије.

Међутим, и ако је ова реакција у садашњем трговачком саобраћају очевидна, опет не може бити ни речи о старом затварању граница, јер је одржавање непоремећених међусобних трговачких одношаја постало енергична потреба.

И ако у овој епоси депресије не може бити претераних нâдâ, да ће се садашња трговачко-политичка заблуда уклонити, опет, док америчко-европска производња достигне известан ступањ, и док се исток потпуно отвори жељезницама, које к њему јуре, и које су од чести готове, потреба за извоз постаће тако силна, да ће раскинути све ланце заштитне царине, па ће се по самој природи развића доћи опет на слободну трговину.

Ма којој трговачко-политичкој вери човек припадао, свак мора признати, да је садашња несигурност и непрекидна промена у царинској политици, највећа опасност за мирно развијање индустрије и трговине.

У немачком државном сабору поднесен је Децембра 1887 законски предлог о повишењу царине на жита. Многе трговачке коморе граде манифестације против те повишице. Тако н. пр. житарска берза у Бремену донела је резолуцију: како цела западна страна Немачке мора да увози пшеницу и сточну храну из иностранства. то би повишица царине на та жита значила оштећавање и претоваривање теретима свију западних провинција, а тиме би се уједно знатно оштетила и бременска трговина и бродарство, и многе друге привредне гране, које с њима у свези стоје, и узевши даље у обзир. да због ових вечних узнемиравања трговина јако страда, моли се трговачка комора, да свима силама ради противу сваког повишења житарске царине.

То исто је изјавила и трговачка комора у Позену, доказујући да и досадашња велика заштитна царина на руска жита. није ни мало унапредила домаћу производњу жита.

Што се тиче саобраћајних устројстава, може се са задовољством констатовати, да су помоћу нсколиких међународних удружења, створени велики жељезнички једнако организовани саобраћајни рејони, којих се не тичу поједине државне границе, и који организују у заједничком интересу транспорт путника и робе на најдаља растојања. обухватајући тако велики комплекс земаља.

Са још већом конзеквенцијом него у жељезницама, постигнуто је то са поштама и телеграфима, на које се данас не гледа толико са тачке административне; они су већ постали светска установа.

Светски поштански савез, основан год. 1874, раширен 1879 и 1885 обухвата данас простор од више него 82 милиона квадратних километара, на коме живи више од 840 милиона људи.

Услед заједнички спуштене поштарине, наступио је велики полет у поштанском саобраћају. Године 1865 износио је број писама предатих пошти, у свих пет делова света укупно 2300 милиона. Данас поште носе сваке године већ око 5600 милиона писама.

Колосалне цифре показује нам и напредак у телеграфима. Мрежа телеграфских жица на земноме шару обухвата милион километара на копнима и 166,000 километара подморских телеграфа, то значи $1\frac{1}{4}$ милиона километара телеграфских веза, са 71,000 телеграфских штација, које отправљају годишње око 183 милиона депеша.

Такве међународне установе снажна су средства да се сруше зидови између једне и друге народне привреде.

Жељезнички конгреси, као козмополитске скупштине, светски поштански конгрес и међународна телеграфска конференција, то су тела која раде на томе, да се саобраћајни односаји у светској привреди органски и по једним истим начелима унапређују.

Спуштање поштанских и телеграфских тарифа учинило је да се те установе далеко више употребљавају, и да се државни приходи знатно увећају.

С тога је основано надати се, да ће у скоро и заједничко уређење жељезничких тарифа подмирити једну велику потребу, да транспорт буде јевтинији.

Саобраћајна срества већ су тако јако разграната, она се у свакој периоди нормалног привређивања толико умножавају, да они капитали и радне снаге, што су уложене у жељезнице и пароброде, морају све више посла тражити, и с тога се морају подвозне цене обарати, ако се неће да наступи још опаснији застој у трговини.

Огромни капитали који су нагомилани у појединим државама, траже посла, и могу га наћи у довољној мери само: у великим светским привредним предузећима.

Јевтин интерес на новце у целој Европи јасно доказује, да ни сами слободни капитали запада не могу више да се корисно употребе.

Уз то још долази сувишна производња велике индустрије у појединим земљама, производња мануфактура, машина, мотора итд. која мора тражити пијаце у страним земљама, која мора да гази у трвачку конкуренцију. Да би се проучила производња туђих земаља, подижу се у њима сопствени конзулати, који проучавају све односаје у тој земљи, да би на основу тога могли у њој пласирати капитале своје домовине, да би могли упућивати њена трговачка предузећа у тој земљи.

У новије време ступа исток у тешњу везу са светским саобраћајем, и за то ће особито послужити жељезничке линије кроз Србију.

Када се доврше и предаду саобраћају обе велике источне жељезнице *Београд* — Ниш — Пирот — Софија — Цариград, — и *Београд* — Ниш — Врања — Скопље — *Солун*, мораће настати читав преврат у трговачким и саобраћајним одношајима балканских земаља са средњом Европом, јер ће цео светски сабраћај с истоком, а можда и индијска пошта, ударити преко Београда, у место досадашње линије Лондон-Бриндизи.

Жељезничка линија Беч — Брук — Раб, Пешта, Београд — Ниш — Врања — Солун износи 1308 км. краћа је дакле за 212 килом. од линије Беч — Готхард — Бриндизи. Брзи поштански саобраћај између Лондна и Индије износи по Дену годишње 35,000 путника и 30.000 пакета.

На сваки начин линија Лондон-Бриндизи чиниће све могућно да сачува себи овај велики поштански саобраћај, али то ће јој поћи за руком само дотле, док се не отвори већ усвојена и одобрена жељезничка линија Солун-Пиреус, док се она веже са новом линијом и док се брзина возидбе на линији Београд-Солун не повиси на 60 километара у сахату, са каквом брзином та пошта иде данас кроз Италију.

Али онога дана, када се постигне веза са Пиреусом, биће линија Лондон-Бриндизи знатно надмашена, и путнички и поштански саобраћај за Мисир и Индију окренуће сам по себи новим краћим путем преко Беча-Београда и Солуна на Пиреус, на коме ће и остати док нове велике жељезнице у Малој Азији не скрену тај саобраћај преко Ниша у Цариград.

Односно будућности овог новог поштанског друма, нарочито односно питања докле ће он владати саобраћајем, и да ли неће ова олакшица изазвати напрезања да се направи још краћи пут — то зависи од читаве хрпе одношаја и услова, који су махом политичке природе.

Када би једино привредни разлози меродавни били, а не и политички, онда би за хитни саобраћај између Европе и Средње Азије па и саме Индије најудесније биле јужно-руске жељезнице, које су до Владикавказа већ довршене, и које ће се продужити преко Кавказа до персијске границе, и које ће имати најудесније саобраћајне одношаје.

Један поглед на карту показује да довршење жељезничких веза између европског Запада и Цариграда мора да изазове мисао

о вези с Индијом. Истина пројекат железнице долином Еуфрата, која би се на једној страни везала са Цариградом, а на другој страни преко Кураце с индијском мрежом, остаје још огромно предузеће, за које није вероватно да га Порта у садашњим околностима може извршити, и ако је она ту скоро већ дала концесију друштву Алт-Зефелдер-Ерлангеру под условом, да за три месеца изврши финансирање и да отпочне грађење железнице у Малој Азији. Друштво то наравно није могло постићи, јер за тај посао треба 600 милиона динара капитала. Сада је та концесија обећана Преслу и Клапки ако нађу потребних капитала.

Инглеска влада која се дуго веома интересовала за грађење ових железница, тешко да ће за њих уложити свој утицај, док не добије уверење да би се тај друм до персијског залива могао успешно бранити од Руса. Вероватно је, да ће се то уверење стећи у Инглеској тек онда, када буде доцкан и за грађење и брањење ових линија, према успешном продирању Руса у Азију.

Линија Ниш-Софија, као веза са линијом Татарпазарџик-Цариград, биће, због лаганог грађења бугарских железница, готова тек у лето 1888 год. и ако се Бугарска у четворној комсији обвезаал, да ће са својом железницом бити готова до 15 октобра 1886.

С обзиром на специјалне саобраћајне интересе српских железница, и на општи интерес за пренос робе на Исток, веома је штетно ово задоцњење бугарских железница, јер је трговачки пут преко Србије за 80 километара краћи и много удобнији него онај преко Ломпаланке и Балкана.

У осталом уговорене обвезе ни с које стране нису узимате врло озбиљно, као што доказује затварање слободног пристаништа у Батуму после пловдивске буне, као што доказују несрушени градови од Ђердапа до ушћа дунавског итд.

Сви последњи уговори о миру јасно доказују, да се данас ратови готово искључиво воде рад трговачких цељи. А и онако се исток све више осваја мирним путем. Да видимо мало изближе како је ишло то освајање.

Европско становништво вековима се навикло на извесне артикле луксуза и уживања, који се само из далеких покрајина могу добавити, као што су: кафа, теј, шећер, дуван, зачини итд. и све више их троши.

При крају прошлога века отпочела је трговинска размена ових артикала за хаљине, алатке, доцније и за луксузне артикле, који су на лађама ношени у далеки исток, у размену за колонијалну робу.

Још онда су почели Инглези појимати индустријску вредност памука и почели да обрађују машинама ту сировину, без које данас велика индустрија не би могла бити.

У след ове производње и потрошње, у след употребе парне снаге и у индустрији и за пренос робе у масама, Инглеска је до сад имала највећу вајду од источне трговине.

Још за време кримског рата, приликом великих транспората војске, материјала и профијанта, познаше Инглези велику политичко-трговачку важност истока, и покушаше да задобију за се пијаце источних земаља, нарочито оних на балканском полуострву. Они почеше продирати са својим производима, и на жељезницама, у унутрашњост тих земаља, од Цариграда, Дедеагача, Кистенце, Варне, за тим морем у јужно-руска и мало-азијска пристаништа, а од Сулине уз Дунаво до Бранле па и до Видина.

Инглези као капиталисте и трговци умели су да одгурају са источних пијаца и оне трговачке народе, који су од вајкада стајали у трговачким везама с истоком, Аустрију и Немачку. Инглеска носи угаљ и гвожђе кроз Црно Море уз Дунав, а враћа се отуда са стотинама хиљада цената жита, чији подвоз је тако врло јевтино дође. Као владарка најјевтинијег саобраћајног средства — морског, воденог пута — Инглеска је толике векове вукла највећу корист од светске трговине.

Не подлежи дакле никаквој сумњи, да Инглеска нема интереса да се исток веже са средњом Европом железницама, као што нема интереса да се у велико отворе мајдани каменог угља код Ираклије, у малој Азији, на обали Црнога Мора, нити они код Трнова у Бугарској, нити они у Србији, који ће бити у стању да завладају пијацама дунавских пристаништа.

Инглеска баца сваке године грдне масе памучних фабриката у Русију и у Турску; за десет година, од 1863 до 1872 износила је годишња вредност извезене робе из Европе за Исток 490 милиона динара. Пола од те вредности, 240 милиона долази на саму Инглеску. Остале трговачке државе учествовале су у том извозу од 490 милиона овако: Француска са 15%, Немачка са 8%, Аустрија са 7%, Швајцарска са 4%, Холандија са 3·5%, Италија са 3%, Белгија са 2%.

И Француска је од Кримског рата на овамо с успехом упућивала своју трговину на исток, нарочито у Грчку и Мисир.

Немачка и Аустроугарска наћи ће тек сада рачуна за извоз својих фабриката на исток, кад се изврше везе балканских железница.

Аустрија беше запустила своја три прастара и важна пута за Исток, јадранско море, Дунаво, и жељезнице кроз средину своје земље. Има више од десет година како важност Трста, као трговачкога

места опада, и тек када се занемарене жељезнице у Славонији и Хрватској потпуно изврше и постигну директну везу између Трста и српских жељезница, моћи ће Трст да поврати своју трговачку важност. То су жељезнице од Митровице на Винковце, од славонског Брода на Нову Градишку и директна линија од Горњег Карловца на Герц. Што се Дунава тиче пловидба по њему страда већ хиљадама година због неизвршене регулације Ђердапа. Још цар Трајан пробао је да обиђе ту сметњу. Године 1834 гроф Ст. Сечењи први је озбиљно покренуо питање о регулисању Ђердапа, и оно још ни данас није решено. Што се тиче железничких веза између Аустроугарске и истока, после учињене погрешке са жељезницом на Базјаш, ваљало је још 1872 похитати да се испуни празнина између средње-европских и турских жељезница. Требало је да прође пуних 12 година, док се само оних 352 килом. жељезнице од Пеште до Београда направило.

Русија која са гвозденом козеквенцијом ради на својим државним и трговачкополитичким цељима, не тежи са својом трговином директно балканским земљама, него више к Босфору и у средњу Азију. Она се стара да се дочепа „топлих“ мора. Неспособна за привредну конкуренцију с Европом, Русија хоће да се дочепа Босфора, па да се онда огради високим заштитно-царинским зидом, којим би се оградило и што веће парче балканског полуострва.

Што је Инглеска после трећег Париског мира (1856) постигла са Француском за олакшање трговине с истоком поморским путевима то сада, после Берлинског Мира, хоће Немачка и Аустроугарска да постигну жељезницама за сувоземну трговину с истоком. На тај начин ће балканске државе, које још нису консолидоване ни унутра ни с поља, као земљорадничке државе, ступити у директну трговину са средње-европским индустријским државама, што ће бити само од користи за извоз њихових сировина.

И докле год Турска буде постојала, докле мала Азија са путевима за Трапезунт и Техеран не дође у руске руке, док долине Еуфрата и Тигриса не буду у инглеским рукама, дотле неће ништа моћи да поквари рентабилитет трговачких друмова кроз балканске државе, наравно под једном претпоставком, да се балканске државе, увиђајући да су им потпуно једнаки трговачки и саобраћајни интереси, одреку сваке помисли на линије за конкуренцију између себе самих.

Ако балканске државе желе да себи осигурају привредну, а с њоме и политичку своју самосталност, и способност за самосталан живот, морају се, потпуно свесни своје заједничке цељи, удружити да заједничким и подједнаким мерама, а без повреде народних осећања и државоправних чињеница, осигурају и одрже ону велику сферу за-

једничких интереса која је једина у стању да подигне њихову културу и да их оспособи да се користе још недирнутим богатством њихове земље.

А сада да пређемо на оне железничке и пловидбене линије које стоје у свези са трговачким и саобраћајним интересима Србије.

Краљевско-српске државне жељезнице обухватају данас, заједно са побочним линијама Лапово-Крагујевац и Плана-Смедерево свега 533 километра.

Са главним српским линијама везују се бугарске и турске (маћедонске) линије.

У другој врсти стоје жељезнице у Румунији, Босни, Грчкој, Русији и Малој Азији, и оне су од замашне важности за главни и транзитни саобраћај, како по својој садашњој разгранатости, тако и по пројектованим жељезницама у тим земљама, јер кад се оне изврше могу дати саобраћајним путовима са свим друге правце, који ће суштаствено утицати на рентабилитет жељезница у појединим земљама, где то рентирање поглавито зависи од транзитног саобраћаја.

Праве *турске жељезнице* дугачке су 909 километара; од тога долази на пругу Цариград-Једрене-румелиска граница 350 км; на линију Дедеагач-Бургос 112 килом; Скопље-Куманово-српска граница 85 километара.

Румелиске жељезнице дугачке су 376 километара, и то од турске до бугарске границе 270 км; а од Трнаве до Јамболија 106 км.

Бугарске жељезнице имају 366 км; и то: од Вакарела до српске границе 114 км; од Рушчука до Варне 224 км; и од Шумле до Јенипазара 28 км.

У своје време беше Русија, у свом интересу, покренула грађење жељезнице од Јамболија на Шумлу (153 км.) која би најкраћим путем преко Букурешта, молдавско-руских жељезница, и Галиције, отворила директни саобраћај између Немачке и Цариграда (преко Варне) чиме би се конкуренција српских и аустро-угарских жељезница са свим искључила.

Тако исто покушавало се да се направи директна линија од Крајове или Слатине у Румунији преко Никопоља или Свиштова, па онда преко Балкана, кроз Хаинкјејски или Јеленски теснац на Сливен или Јени-Загру у Румелији. Та би линија била 340-350 км. дугачка и она би такође створила директну везу румунских жељезница са Цариградом за транзитни саобраћај из Немачке за Цариград.

Даље се планирала жељезничка веза Софије са румунским жељезницама кроз долину Искра преко Корабије (275 килом.) на једној страни, а преко Ћустендила на Скопље (210 килом.). То би била же-

љезница која би, одвајајући се од линиҫе Солун-Митровица у Скопљу готово у правој линији водила у Румунију, и која би такође била у стању да трговачки саобраћај са Солуном осече од Србије и Аустроугарске.

Овај пројекат железнице долином Искра заслужује нешто мало пажње, јер мали пад њен потпомаже идеју такве линије за конкуренцију. Од Софије до дунавске обале (спрам Карабије) има 196 километара, а цео пад не износи више од 526 метара, дошло би дакле на километар само 3 метра.

Године 1873 беше Пресел предложио да се у свези с аустроугарском жељезницом код Оршаве подигне линија преко Крајове, Рахове и Софије за Кавалу или Орфано на Јегејском мору, која би линија одиста могла показати далеко већи саобраћај, него икаква друга жељезница кроз балканско трополье.

Најзад је и друштво аустријских државних жељезница у години 1881 о своме трошку проучавало трасу Свиштов-Трново-Шипка-Казанлик и Јени Загра, која би се код Верчерове везала с аустроуг. држ. жељезницама. Та би линија износила од Беча до Цариграда 1710 км. дакле само за 45 км. мање него преко Београда. Мала разлика у дужини ових линија ласно би се могла загладити спуштањем подвозне тарифе тако да линији преко Србије не би ништа помогло што је краћа.

О евентуалној вези бугарских приморских пристаништа на Црноме Мору са Скадром и Јадранским морем, жељезницом која би од Софије ишла преко Ћустендила, Скопља, Призрена низа Дрин до морске обале, нећемо за сад ни да говоримо, и ако би то био најкраћи пут за извоз хране из балканских држава, а под извесним околностима и за извоз руске робе за Италију.

И ово досадашње набрајање разних варијаната довољно јасно показује: колико има интереса за директни трговачки саобраћај с истоком. Како идеја о тим линијама за конкуренцију још није са свим одбачена, то је очевидно колику би Србија имала штету када би се она остварила.

При поравнању између друштва Аустроугарских жељезница и краљ. угарских државних жељезница, у години 1884, постигнут је споразум о подели сфера за пренос маса између њих, и према томе уклоњена је за сада опасност да ће се у Угарској подићи каква нова жељезница која би хтела да обиђе Србију, али настављању жељезница аустроуг. жељезн. друштва од Верчерове преко Румуније у Бугарску не би ни данас ништа стајало на путу, осем великих су-

ма које би коштао стални мост на Дунаву. Између Рушчука и Ђурђева коштао би жељезнички мост 25 милиона динара. Па и на другим местима, код Свиштова, Никопоља, Ломпаланке или Калафата коштао би такав мост претерано грдне суме.

(Наставиће се)

ТАМО-АМО ПО ИСТОКУ.

Аден

(свршетак)

Куће у Адену имају свој особени тип. По стилу сличне су становима на југу Европе, али је распоред у њима прилагођен жаркој клими. Два пута у години сунце је у зениту овога места, а и кад није, слаба се разлика опажа у клими. Топлота се места знатно повећава околним врлетним брдима, која се по васдан сунчају под трајно ведрим небом, а кад наступи ноћ и дневни поветарац с мора престане, греју као зажарена пећ својом јаром по сву ноћ јадне становнике аденске, и тек пред зору осети се нека свежина ваздуха, која је за то свежина, што је температура за 2—3 степена нижа. Кад узмемо да се та температура уздиже дању до 32° Р. у хладу, можемо себи преставити, како стоји са том јутрењом свежином.

У грађењу кућа полажу архитекти највише на то, да около стана буде што више сенке. С тога су куће по зади примакнуте стрмном брду, те се у тесном дворишту простре хлад, чим се сунце одмакне од зенита; а с преда су станови заклоњени од сунца пространим аркадама, тако да се кроза читаву улицу, — ако се ред кућа може тако назвати — ходи у сенци. У дну тих аркада смештени су дућани и магазини, а на горњем боју налазе се станови. И ови су заклоњени од сунца ходницима са улице, који се обдан брижљиво затварају то жалузинама, то шареним кинеским асурама. Други бој има са улице отворен перон, али га заклања са чела фасаде спуштена стреја, која будући широка и нагнута, не пушта зраку сунчеву у стан. Становници се ноћу склањају на ове пероне, јер се ту не осећа толико земљина јара. Разуме се да су све зграде без кровова, јер би у пределу где је киша редак догађај, кров био излишан луксус. Само на губернаторовој згради, на ивици ове колоније, уздигнута су два крова, један поврх другога, а такав кров је очевидно заклон од сунца. У опће где је на кућама мало крова, подигнут је тако да

између здања и њега остаје отворен простор, за слободну промаху ваздуха. *)

Унутрашњи распоред ових станова знатно се разликује од европскога. Простори су веома големи и високи, крила од врата су оздо и озго, за једну стопу краћа од оквира, те тако може и код затворених врата ваздух слободно да циркулише по целом стану. С тога се у тим становима свугде осећа струја ваздуха, која је у оним пределима по све безопасна за здравље. С морским поветарцем појача се та струја, а стишава се с њиме. Тада се употребе у становима нарочите справе, да се изазове промаја, а то су дугачки четвртасти древни оквири, на којима је разапето платно. Ове справе (pancker) обешене су о таваницу конопима, и удешене су тако, да се помоћу малених чекрка њихају узицом, која је спуштена у углу од собе. Арапче обично врши тај монотони посао и то дневи-ноћи, јер панкери висе над трпезом, као и над постељом: без њих се не може слатко ни јести ни спавати — ко први пут глела ову процедуру, њему се учини смешна, али ће се брзо уверити, да је за Европљане веома удобна. Занимљиво је гледати за тај рад дресирану Арапчад, како вуку механично своју узицу и — кад дремају.

Као собе што су необично простране, тако је исто и намештај у њима. Постеље су тако широке, да би за тројицу у њима било места. Узрок је томе прост: кад се спавалац сувише загреје, он се пробуди и помакне се на свежију страну постеље, где ће опет мало да поспи. Тако се дакле по сву ноћ мора да котрља по постељи с једнога места на друго, а за тај посао хоће се простора. Јужна Италија из истог узрока има такође простране постеље. — Остали намештај собњи је у истој сразмери голем, он је сагра-ђен од древета или бамбуса, и испреплетан кором од ротанга (морска трска); на тим решеткама пријатно се седи и лежи, али више лежи но што се седи, почем само у лежању хоће да поумине нека чудновата тромост, које вазда дави човека у тим жарким пределима. На големим столовима стоји суд с ледом, који се топи и без престанка замењује новим. Како је лед чист, служе се укућани њиме и за мешање с пићем. Тим ледом је температура собе толико освежана, да се у њој човек — бар не зноји. За нас који у тој клими станујемо у гвозденом броду, беше који час забаве у овим просторима веома пријатан; осећали смо се у њима, као оно кад уђемо са жеге на улици у какав свеж врт, јер су ови станови махом искићени ретким тропским лиснатим биљкама.

*) Веран нацрт ове колоније донела је руска «Нива» у 40-ом бр. ове године.

Мој читалац је већ назрео, да ову колонију, и ако се зове европска, не састављају само Европљани. Има у њојзи људи свих појаса и сваке вере, — само нема Арапа. Једно што су Мусолмани те се не радо мешају с другима, а друго што су фанатички непријатељи свију дошљака, а поглавито окрутих Енглеза, живе они одлучено на пет кметара даљине од ове колоније. Док прегледамо мало аденске дућане, поћићемо да их видимо у њиховом гњезду.

На јужноме крају арапскога полуострва, а на источној обали црвенога мора, последња је већа насеобина Мока. Име ово одмах нам замирише на каву, која је у XV-ом веку из овога кута пошла да се одомаћи најпре у Цариграду, а отуд по целој Европи. Мало даље према северу лежи Ходејида (турски Јемен) а у средини истог приморја Ђеда. Сва три места леже на класичној земљи арапских калифа и била су у своје време знатне трговинске тачке: Мока за каву, Ходејида за фине штављене мешине (отуд јеменлије) и гласовите скупоцене ћилимове, који су се од тада пренели у Персију. Док су малени бродови посредовали промет између Арабије и Мисира, цветале су ове вароши, али од кад уђоше кроз отворен суецки канал жељезни парни колоси, да их замене, ваљало је тражити боље место за пристаниште, јер је црвено море на обема странама пуно банака, међу којима се повећи брод провлачи с големом опасношћу. Тако је постала пространа и дубока аденска лука средиште источне трговине, и привукла је себи трговачки свет, а принудила Моку и Ходејиду, које су остале изнад линије, да своју робу шаљу на малим бродовима или сухим у аденске магазине. Гласовити арапски трговци постадоше Француски и Енглески грошићари, што прикупљају продукте тамошње за туђ рачун; само где који још товари о свом трошку караване и води их у Аден на пијацу.

С тога ће се у аденским магацинима наћи роба, што се иначе нигде не налази на једном месту. Овде се срећe европска и азијска рукотворина и отимље о првенство. Али како је сурово то европско тктво, како бледа та боја његова према источноме пурпуру! Занзибарске *асуре* исплетене су од танкога влакна и посве су налик на наше платно, а персијски ћилимови такмаче се са европским цветним рондо̂има, с том разликом само, што цвеће на њима не вене. Кина и Јапан, две по превасходству трговачке земље, нашле су у Адену згодно место да упознају Европу својом индустријском творевином, која је испрва овде купована као специјалитет, а која се сада увелико импортира и прети да поплави многе европске творевине. Није се чудити што многе обрађевине њихове а поглавито ткиво сваке врсте, зарад малене цене и јевтиног подвоза, данас конкуришу на европској пијаци с домаћим производима. Осим ових на-

слагани су у аденским магацинима рукотворине оближње Персије и простране Африке — кава са Цејлона, радо се ту дружи (меша) с моком, а цигаре са Суматре протурају се за скупље и финије са Маниле. У једном истом магацину могу се видети енглеске експорт ципеле удружене са арапским папучама и индијским сандалима налик на оне, што их на слици виђамо на библијским особама.

Разуме се да су и овде као у Порт-Сајиду многи магацини прерушени у пивнице (boarding houses) у које нас гдешто намаме гласови какве залутале ческе музикалне капеле. Ту ћемо наћи свакојака пића; — и свако, не узузев ни пиво, пије се смешано са содом — само каве нећемо наћи. По целој пијаци осећа се задах од сирове каве, али мириса од пржено ту нема — а нема га за то што Енглези не пију каву. — У толико више троши се алкохолно пиће, међу којим прво место заузимље коњак (brandy) роба француска, која је по изузећу јако омиљена британским суседима. И то је по све појамно: у њих је време скупо; све што се ради, ваља брзо да иде — особито у Адену ради се брзо, — дакле не остаје много времена за пиће, ваља се што пре — напити.

Најимућнији трговци и овде су Парзи, потомци древних Персијана, који су се, не хтев примити мухамеданства, населили дуж западне обале персијског мора и омарског залива све до Бомбаја. Да би моји читаоци упамтили овај назив, поменућу само, да ова каста људи на истоку далеко превазилази трговачком способношћу и богатством европске Јевреје. У Адену има само 3—4 парзијске куће, али оне имањем мал' не претежу све остале. Таква једна кућа (Кауаџи) отправља агентуру свију великих бродова, и држи у својим магацинима 20—30 својих помоћника, уза строгу поделу рада. Сваки је за својим одређеним послом, и цео рад иде као добра машина. Трговачка је веза оваке куће мал' не баснословна: сала за књиговодство читаво једно европско „надлештво“ вишега реда — једно одељење је искључиво за телеграфску коренспонденцију. На зиду је карта света у огромном формату, а на столовима је голема збирка ситних књига — то су кључеви за шифре, јер свака велика трговачка кућа има своју особену. Ово је прави трговачки мравињак, који има своје ходнике по целоме свету. Шта коме треба, наћи ће код ових људи, само нека иште: знају ови где тога има и шта стаје.

Ови људи нас дочекају и спроведу, почасте и испрате са срдачношћу, која је голема као — добит, што га пожњу са сваким бродом. Смесу соде и шампањског вина, која чудновато хлади у овој клими, ни мало не штеде, јер знају, да ће мо им за то донети по који омиљени закусак или посластицу из њихове индијске домовине. Њима имам да захвалим што могу овде своје читаоце мало да по-

забавим с арапским Аденом, старом насеобином урођеника, од које је ова туђинска колонија, што смо је разгледали, позајмила своје име.

Полуострво аденско саставља један планиски ланац, који се од североистока пружа југозападу. У средини тога ланца на 2—300 метара висине налази се један висораван, окружен са три стране шиљастим врхунцима брдским, само с једне, с југозападне отворен је, и отуд се гледа на море, које се овде зове „залив.“ С мора је ова насеобина неприступна зарад многих вулканских пукотина које праве непроходне урвине, а с копна и са стране луке је такође неприступна зарад стрмних осојака. Један пут само води из те насеобине у унутрашњост земље, а тај се провлачи између две чуке, које као два гиганска стуба стоје на ушћу тога висоравна.

Да би постигли комуникацију с урођеницима тога места, Енглези су, као и свугде, вешто трасирали пут између своје колоније крај луке, и ове урођеничке насеобине. Овај пут кад пређемо поменуту стражарицу на теснацу, провлачи се дуж луке остављајући с десна једно високим брдом окружено малено поље, где станују сомалски гости, с којима сам мало час упознао своје читаоце. Како је на крају тога поља, на самоме друму озидана једна тврђавица, може се рећи да је ова сомалска колонија без престанка под надзором посаде. Зарад ове афричке дружине подигнуте су у крај пута чатрље, у којима се налази све, што зажели сомалско срце, не изузев ни Brandy, коме се — веле — ови афрички синови веома лако свикну.

Прошав кроз тврђавицу на крају луке, пут почиње тихо да се уздиже на подножју стрмна брда за 3—4 кикометра. Дошав на половину висине брда, проваљено је брдо у облику клисуре, а за безбедност пута остављен је између оба дувара један моћан свод, који, кад га гледамо оздо, изгледа као мост преко какве провалије. Кад се пређе тај завитак, пут се тихо почиње спуштати — још један завитак и пред нама је аденски висораван, са шиљастим стенским оквиром његовим, а у сред њега варош Аден.

Тако је постигнута комуникација између енглеске и арапске насеобине. Добар гарнизон у тој вароши држи урођене, који нису најбоље разположени према Енглезима, у запту, а уједно их брани од напасти Бедујина, који као што рекох са копна комуницирају 'с овом насеобином. Што је просек оваког пута стао Велику Британију? Од отога трошка јамачно би се уплашила „Законодавна тела“ у Европи, — али је тај трошак далеко мањи, но по што су британски доходци из арапске ризнице: без тога пута, комуникација арапске колоније с Арабијом, и с Персијом на суху, била би немогућа

Како нам сиромашно изгледа варош Аден према овој огромној комуникационој грађевини.

Једна хрпа у кућерке да не речем земунице сложеног камења — прозори малене четвртасте рупе, а стакло на њима тако се ретко виђа, да јамачно спада у арапске раритете — врата вечно отворена, — нигде стручка од биљака, улице вијугаве, прашина до чланака — ројеви муха, прљава арапчад, још прљавије жене: — камиле што доносе каву успречене по сред улице, мрке бедујинске широким плаштем застрте слике, граја по дућанима, где се већином продаје храна и зачинци, а по сред ово мешавине, по који енглески полициста у белом европском капуту са белим од рогозине шлемом на глави, — то је та варош Аден, — прљава као и све остале вароши али и живописна као и све остале што су. Оно што се у углађеној европској насеобини Аденској не осећа — нека источњачка удобност и ако у веома скромном облику, привлачи странско око на се. Мало банка пред кућом, прљави ћилим разапет поврх главе, да брани од сунца. Излизана и од седења углачана асура на банку, разбијен суд променут у саксију с једним зеленим стручком, — на ћепенчићу мангале с џезвицом из које се пуши кава — све је то некако у складу с оним угасито модрим небом над нама, с оним грозно врелим сунчаним зрацима поврх нас; па оне вреће с кавом и с арапском датулом које се у дну магазе виде, друкчије некако допуњују целу ову стафажу, — једном речи цела је ова мешавина чудо хармонична и живописна, и по све је наравно, што се живописци радо машају за њу да је сниме.

Наш пратилац из поменуте трговачке куће, и ако европски обучен, беше предусретан од Арапа с големом пажњом и учитивошћу. Је ли то била почаст указана његовом имућном господару или његовој боји коже, која беше чудо налик на арапску, нисам имао кад да погађам при големој навали дућанџија, да им почастимо кућу нашом посетом. Користећи се њиховим гостопримством, завирили смо у унутрашњост њихове куће, ако се тако може назвати једна коцкаста са заокруглим кубетом покривена зграда, од нешто 16 метара у квадрату. У истини беше ово здање налик на „храм“ арапске породице. Шта више и треба од 4 зида људма, који вечито живе под ведрим небом. Али колико проста била ова зграда с поља, изнутра беше окићена богато. На патосу беше разастрт персијски ћилим; у около кадифели јастуци; — у куту повелики шарени сандук — тај „мебл“ свију источних народа, — на једном зиду полица с богатим сребрним посуђем, на другоме оружије вештачкога кова и големе вредности а с узвишеног кубета висаше ћошкаста источна лампа (фењер). Домаћица, или да речем правије домаћице што беху поседале у тој стаји, устадоше кад нас опазише, пребацише своје плаве чаршаве

преко себе и оставише нас без коплимената саме.*) И без њих бесмо послужени бананом, датулом а на крају изврсном кавом, па да би гозба била што пријатнија, певаше нам једно арапче уз пратњу малене харфе, по све налик на Давидову. Наш пратилац увераваше нас да је песма врло лепа и та се похвала јамачно тицала текста, јер глас певчев, колико и беше јасан, не могаше ни како да се нађе у складу с харфом.

Занимљивија беше забава коју нам приредио други познаник нашега вођа. Овај нас понуди, како је већ сунце било на заходу, да се попнемо на кров или боље таван његове куће, који беше удешен као тераса. Овде смо скркали каву и гледали преко осталих нижих кућа плаво море у даљини. Од једном видесмо где се успуза на степенице једна женска прилика. — Црнило њених очију севало је у белом оквиру своме, као оно у звера кад хоће да се баци на своју жртву. Читав израз њезина лика беше по све налик на наше Циганке, осим кратка и затубаста носа. Црна кика висила је у витице низа рамена; врат јој беше искићен разним шљокама; плећа покривена црвеним прсником, који тешто допираше до ожичице; отуд па до бедара беше гола кожа. Одевена је била у цветасте шалваре, које су хаљкаво висиле о бедра, привезане жутим свиленим појасом који је спреда висио до земље. Ноге јој беху голе у папучама од црвена кордована. То беше јавна играчица — Бајадера, позвата да нам демонстрира своју вештину. Ова се састоји у необичној хитлености, којим гиба своје веома размерно тело. У тој, да речем игри, ноге су мирне, само се горњи део тела и мишице свакога тренутка мењају. Гдешто се читаво тело тресе, и та тресавица магично утиче на гледаоца. Нама овлада необична узбуђеност, рекао бих сродна сладострашћу. Ко није искусио да се ово осећање и мимиком може да изазове, тога ће најбоље уверити источна бајадера. Колико ова игра и изгледа мирнија од наших игара, очевидно се њоме необично напреже играчичино тело, јер за мало пала је на тле заморена и зајапурена, разуме се уза рику светине, што је, около куће прикупљена, пропраћала ту преставу. — Сећам се, да је име те чудновате играчице било Амбари. На питање моје, од куда ова прилика овде, рекоше ми, да их има много таквих у вароши на окупу, и да добро животаре зарад — енглеског гарнизона. Практични људи ти Британци, они умеју и кад нису код куће, да нађу „балет“!

*) Арапске жене, и ако мухамеданске вере иду одкривене и мешају се с мушким друштвом. У понашању њиховом опажа се само она срамежљивост, својствена свима источним женама.

Али видели смо да они умеју и брда да руше, као што умеју да се проводе, ако је потребно. Колико је огроман грађевински рад, кроз који смо прошли улазећи у Аден с источне стране, толико је исто и онај на западној страни, што се зове „аденске цистерне“. Британска је влада везала два брдска ланца на ивици вароши моћним зидовима -- заднила је да речемо један брдски котао, да би ухватили мало воде, што *случајно* падне из облака. Предео овај као што рекох оскудева у води; становници морају из далека и с големим трудом да набављају коју кап воде, а обично гасе своју жеђ свежим воћем. Да би се омилила народу, а уједно показала му своју снагу. Британија је подигла колосалне цистерне у четири разне висине и кад се у њима случајно нађе мало воде, радост је у народу неописана. Она је много јевтиније могла снабдети ову колонију водом из луке, али — колонијална политика искаше, да утроши милионе у аденске цистерне, и она их је утрошила! Није потреба урођеним Бедујинима, да виде Енглезе, нити је нужно да виде воду у тим цистернама: довољно је да виде колосалне зидине њихове, па да их страх ухвати, кад помисле на оне, који су их сазидали....

Кад смо се спуштали друмом у луку, сунце већ беше давна зашло, али, и ако су звезде ретке на црноме небу тропском, помрчине ту нема; уз пут сретали смо многе арапчиће из горње вароши, који иду дома наноћиште. То су послужитељи и помоћници у европским магацинима доле у луци, који се уче трговини и реду, разуме се — европском. Доле у својој загради Сомали се већ беху прикупили на ноћиште; кроза сутонь прозираху мрке прилике, седећи у групама пред њиховим колебама; на друму пред пивницом играла су или боље скакала су, два сомалска младића необичном хитрином, бацајући штапић — јамачно сурогат домаћег копља — у висину и хватајући га у скоку. Из далека тутњи граја у луци — звук бродског семафора оглашује полазак. Ми похитасмо на брод, понев собом веома топлу успомену из овога кута арапске земље и за мало, хладио је тих вечерњи поветарац на пловећем броду наше знојем обливено лице.

Др. М. Јовановић.

НА ПРЕСТОЛУ

Роман Бертолда Ауербаха

КЊИГА ПЕТА

1.

У доцну јесен вратио се двор из морске бање.

Први владарски посао, који је Краљ по повратку из бање урадио, беше указ којим се распушта народна скупштина, са којом министарство Шнабелсдорфово никако није могло изаћи на крај, и којим се наређују нови избори по целој земљи.

Краљ беше рђаво расположен, јер, и ако ово беше природна последица онога што је претходило, опет га потреба, да се распусти скупштина, беше изненадила. Он се беше тако весео вратио из бање, а сад му долази држава са својим захтевима, као какав незадовољени поверилац.

Краљ је уживао у задовољству и сагласности са својим народом, али та сагласност требало би да се по себи разуме; а сада се морало управити на народ једно крупно питање, а ни мало не беше сигурно како ће одговор испасти.

И обилата умешност Шнабелсдорфова да забавља Краља, и његово наглашавање хероичности у карактеру Краљевом, све је то сад наилазило на височајше рђаво расположење.

У целој земљи беше настао врло велики покрет. Али се на двору мало опажало од тога покрета; јесење маневре беху отпочеле, двор беше опет отишао у летњиковац, и после неколико дана беше наређен лов у Алпима.

Краљ је необично живо учествовао у маневрама војске. Послушност ових збијених маса, егзактност и лакоћа у руковању са њима, беше крепка противност извесном расулу и поцепаности у земљи. Наравно да је свак био далеко и од помисли на могућност, да се те две супротности противставе једна другој.

У дворским друштвима Краљ се увек показивао ванредно добре воље; он је сматрао за дужност да свагда, када је рђаво расположен, не да то опазити, него да остане бар с поља весео и пријатан. Навика од детињства да увек очува своје достојанствено држање, јер је знао да га са свију страна најпажљивије посматрају: обзир на своју многобројну околину, која је имала права да увек очекује извесно поступање са њом, велика моћ игњорисања, јако самопоуздање Краљево, — све то скупа чинило је да се у понашању Краљевом није могао опазити ни најмањи траг нерасположења. Он је у свему био пун ведрог саучешћа нарочито кад је била Ирма у

друштву. Баш она није смела приметити никакву слабост у његовом карактеру, јер она би то сада могла рђаво тумачити. Беше дужност очувати при сваком састанку оно одушевљење, које не зна ни за какву сумњу, и из кога се може увек црпети право и поуздање, да се човек стави над законом. Па ипак је Краљ сада први пут осетио како је то незгодно бити растрзан личном страшћу онда, када му за јавну борбу треба пуна мушка снага.

Ирма се беше вратила с морске обале у престоницу пуна новог и свежег живота. Била је лепша но икада, али се ретко виђала на двору, јер се много бавила код Арабеле.

Онога дана када се у Арабеле нађе мушко чедо, изађе Ирма из Брунове куће заједно са личним лекарем.

— Е, те бечне бабине изађоше ми на врх главе — хтеде Ирма рећи, али се опет уздржа.

Лични лекар силазио је поред ње ћутећки низа степенице застрте ћилимима. Његово лице беше пуно збиље. Он већ одавно живи у великоме свету, па ипак га још вређа као најгрубља несугласица када људи, као што је Бруно, који су, као што улепшавајући израз вели „много живели“ дочекају још и родитељску радост. Лични лекар беше притиснуо уста држаљом свога штапа, као да хоће да спречи да му се мисли не претворе у речи. Ћутећи седе покрај Ирме у кола. Одвезоше се у двор.

— Моја снаха Арабела натоварила ми је један тежак посао! — рече Ирма.

Гунтер не запита какав је то посао; Ирма је морала сама да настави:

— Морала сам јој обећати да ћу нашем оцу одмах јавити да му се родио унук. Ви знате да је Бруно с оцем у завади. Да сте ви још с њиме у старом интимном пријатељству, ви би нам били најподеснији посредник, —

— Ја не могу ништа учинити у тој ствари — одговори најзад Гунтер са свим кратко. Упадало је у очи како он беше постао закопчан спрам Ирме. Она је то осећала, али је знала да није могла више тражити од њега старо искрено пријатељство, и ако није хтела са свим да прекине са свима људима, које је високо поштовала, морала се задовољити да са њима сачува бар односе учтивости.

— Ја се надам да ће се сад у Бруну пробудити његова племенитија природа — рече Ирма. Она се приморавала да говори, и ако је дрхтала од помисли, да тај човек поред ње може на један пут упитати: а како си ти очувала оно што је племенитије у теби?

Кола стадоше пред дворцем, Ирма сиђе, а Гунтер се одвезе својој кући.

Кад је Ирма ушла у своју собу, она притиште обема рукама груди у којима је беснела бура. Зар у свакога морам да просјачим да ми ћутањем укаже своје пријатељство? Ко презире светске уредбе, ко је преко њих прескочио, тај не треба даље да живи...

Она се силом отрже од тих мисли, прибра се и поче да пише писмо оцу. Тужила му се како не добија од њега никаквога гласа, причала му је о Арабели, о томе како се Бруно смирио и постао домаћин, најзад јавља му да се родио унук; Арабела моли деду за неколико речи, које би је усрећиле.

Ирми дође тешко то писмо. Иначе лети јој перо за сваким изразом њене душе, а данас запиње. Она се завали у столици и отвори једно писмо које беше нашла на столу; оно беше од Валпурге; насмешила се кад га је још једном прочитала; осећала је срећу што је могла некоме добро да учини, па је се тај и у даљини захвално и верно сећа.

Собарица пријави Бруновог џокеја. Ирма рече да га пусти у собу. Он рече да га је госпођа његова послала с молбом да милостива грофица не заборави одмах послати обећано писмо; њему је заповеђено да сам однесе писмо на пошту. Ирма запечати писмо и предаде му га.

На ћошку дворске пијаце чекао је Бруно, седећи на своме гигу. Џокеј му предаде писмо, Бруно га метну у џеп, па се одвезе до поште, где је својом руком спустио једно писмо у поштанско сандуче, али то писмо беше адресовано једној дами; оно Ирмино писмо оцу задржа у џепу. Он није могао да трпи никакво понижење, па ни од своје сопствене жене и сестре.

Али у оном поштанском сандучету, у које је Бруно спустио своје мирисаво писамце, беху већ и друга писма за његовог оца, која Бруно није могао зауставити.

2.

Истога јутра, када му се родио први унук, враћао се гроф Еберхард из својих поља веселог срца. Тога дана беша почела прва жетва на оним њивама, где је пре била баруштина, коју је он исушио. Са великим трудом оцедио је он то подводно земљиште, и оно сада беше родило тако, да му равна нема; сам поглед на онај зрео плод који се лелујао светлим таласима, испуњавао га је најплеменитијим уживањем, и он помишљаше у далеку будућност, на она покољења, што ће се хранити са ове земље, коју је он освојио за обрађивање.

Он није имао потребу да своју срећу ма коме саопшти; годинама се већ навикао да сам живи. Он је пред својим дететом признао

како му је тежак живот, признао једини прекор који је имао сам себи да учини, али у себи је осећао мир који једино усамљеност може да даде. У своме ведром размишљању вероваше да је победио сваку страсност; он је увек ишао за природним законом, који беше у њему, и немађаше никога пред киме би га морао прикривати. Он се верно трудио, на усавршавању себе самога, беше изашао из сфере искушења, али и из оне друштвенога рада.

Кад год би се вратио с посла у пољу и у шуми, беше у друштву великих умова, са којима се осећао у заједници.

Сада се враћао из поља и беше готов да се у својој библиотеци зарије у дела једнога умног великана, коме одавно не требаше више ни ваздуха ни хране. Његов ход беше миран; ништа у њему не наваљиваше више бурно; он је био у стању да мирно наставља извесно осећање, или да га сврати у са свим другу сферу. Његов живот имађаше двојаку основу, па опет за прелаз са једне на другу, не беше потребан никакав напрегнут корак или скок.

Он дође у свој замак и зачуди се кад у дугачком великом трему виде да га чекају неки људи који га поздравише. Међу њима беше кмет из села, који је дотле био посланик његовог среза на скупштини, и многи други угледни људи из околине. Кмет изјави у име свију, да ће при новим изборима клерикалци победити, ако њима не пође за руком да добију кандидата који би својом угледношћу осигурао победу; пуковник Бронен, кога је гроф Еберхард био предложио за посланика, изјавио је да се не може примити кандидатуре, и тако сада осем самога грофа Еберхарда, нема никога који би могао непријатеља победити. Бирачи поновише да они врло добро знају какву жртву од њега траже, кад га моле да још једном загази у борбу, за то су се они и уздржавали од тога корака до данас, када је заказан избор у среској вароши. За то они сада моле грофа Еберхарда у последњем часу, да не одрече народу ову услугу.

— Ви сте — додаде кмет — исушили једну баруштину, сада треба на овоме пољу да помогнете да се уклони зло!

На пријатно изненађење свију Еберхард одмах пристаде. Изгледаше му као нека побожна дужност, пошто му је један посао пош'о за руком, да се не извлачи из једног тежег задатка; непријатељ је стари, он треба да наиђе на старе борце.

Пријатељи одоше; Еберхард нареди што је имао по кући, појаха свога коња големога, какав је и приличио онако крупном човеку, па оде за њима. Пред самом вароши стиже их, и тако је ушао у варош с угледном пратњом.

Он уђе у бирачку скупштину. Дворана је била већ пуна. Зачудише се кад видеше грофа; али погледи који се на њ упреше,

склизнуше брзо с њега, и на све стране наста неко шушкање. Еберхард пође кроз гомилу говорници. Мало ко да устаде, мало их беше који га поздравише. Шта то значи? Другдаш, када се он појави, у највећој гунгули направи се шпалир за њега, а данас ето мора да се гура кроз народ. Беше му готово криво. Али се брзо прибра „то и јесте резултат слободнога духа. Нико нема права да иштекује поштовање, ваља га увек на ново заслужити; ти си међер још неки аристократа; ако се не поносиш претцима, ти си горд својом прошлошћу“ — тако рече он сам себи и смешећи се погледа око себе, радостан што је опет сам себе победио.

Кандидат црних — тако народ називаше противну странку — попе се први на говорницу; говорио је врло вешто али без особитог узбуђења; опажало се да то беше брижљиво изучена беседа; па ипак на неколико вештачки зашиљених места његове беседе, осу се одобравање

Досадашњи посланик устаде па изјави: да се он одриче новог избора и да место себе предлаже најопробанијега борца за слободу и народна права, грофа Еберхарда Вилденортског.

Изборна скупштина као да беше овим изненађена; неколике руке запљескаше, неколико људи викну: браво! Запрепашћен овако слабим одзивом, гроф Еберхард погледа зачуђено око себе. Кмет му пришапу да је то ћутање сигуран знак победе, јер показује да је непријатељ збуњен. Еберхард климну главом; чудно снебивање обузе га, али га он брзо савлада и поче се пењати на говорницу. Са сваким басамаком расла му је храброст и убеђење да ваља послужити новим идејама, без обзира на своју личну осетљивост. Он поче своју беседу кратким нацртом своје прошлости и борбе, рекавши смешећи се, како онима, који су оседели као и он, нема потребе да каже шта је његов програм; али му је мило што види и многе млађе снаге.

Слушали су га, али не баш особито мирно; у групама противника пођоше разговори, које је ваљало ућуткавати. Еберхард настави своју беседу. На један пут зачу се у скупштини смеј и овакве две речи „дивљи таст“. Еберхард није знао шта значи тај смеј и те речи, он настави свој говор. Разговори постадоше све гласнији, уз то шала и смеј, готово нико није слушао Еберхарда; хладан зној обли му чело. Кмет скочи на говорницу поред њега па викну: „Ко мирно не слуша када говори такав човек, као што је гроф Вилденортски, тај не заслужује да бира народног посланика.“

Наста мртва тишина.

Еберхард заврши овим речима:

— Ја сам довољно поносит да вам кажем само ово неколико речи: Ја не молим да за ме гласате, већ само изјављујем: да се примам избора! —

Он изађе из скупштине, молећи своје пријатеље да остану. Јахао је кући премишљајући тешке мисли о томе како он није победио светску супротност, већ ју је само удаљио од себе.

Кад је стигао на своју земљу он сјаха да нареди нешто својим радницима у пољу. Кад је опет изашао на друм, срете га писмоноша који му предаде неколико писама.

Еберхард отвори једно и читаше:

„Твоја кћи постала је непоштена; она је сад у великој милости као љубазница Краљева; земља има њој да благодари што сада има клерикално министарство. Ако сумњаш, упитај кога прво сретнеш на улицама престонице. Несрећни оче пресрећне кћери."

Потпис беше „Јавно мњење."

Еберхард исцепа писмо и баци; ветар разнесе парчад на далеко.

— Безимена писма, то је најнижа сорта нитковлука, она стоје ниже од подлог мучког убиства — па ипак — беше као да ветар, који однесе парчад поцепаног листа, враћа у његове уши оне речи, што их је данас чуо на изборној скупштини. Зар не рекоше „дивљи таст."?

Еберхард се ухвати обема рукама за главу. Као да усијана стрела пројури кроз његов мозак. Он отвори друго писмо и у њему прочита ово:

„Ти нећеш веровати шта је са твојом ћерком. Упитај онога, који је некада био твој пријатељ, упитај личнога лекара, и закуни га чашћу и савешћу; он ће ти казати истину. Спасавај што се може да спасе. Онда ће ти се казати писац ових врста, који те високо поштује и који ти је одан."

Ово писмо није Еберхард поцепао. Оно је дрхтало у његовој руци. На један мах навуче му се на очи нека магла, као да се густе копрене једна преко друге навлаче; он је трљао очи, али то не помагаше; хтео је још једном да прочита писмо, али не распознаваше ни једнога словца. Он згужва артију и метну је у грудни џеп; горела му је на срцу. Он седе украј пута, глава му се заносила. Шта да ради? Ако оде у двор да је одведе, они ће се смешити, биће врло милостиви. Само никаквих сцена! За име Бога, само никакве узбуне, ништа што би могло пасти у очи! Све истија, све ће се то лепо расправити, само треба грбачу савити, ваља се много клањати, и ако се све у теби буни и усправља. Увек се треба смешити, макар човеку срце пуцало. Та за Бога ми живимо у цивилизованом свету, то се зове фино образовање и благе

„нрави". Ах, лако је вама, јер вама је све играчка, ви можете бити увек учтиви, хладни, резервисани. Тфу, што мени беше суђено да због овог кукавичког тричавог света скрхам моју последњу снагу! Тфу! Али сам сам крив. У дармару овога живота хтео сам себе да спасем, па сам децу своју изгубио. Какав се ужасан сотона од софизама налази у сваком човеку! Ја сам увек себи придиковао како је за моју децу најбоље и најприродније да расту у слободи, а у ствари то беше пуко замазивање моје уштапљености. За то што сам зазирао од непрекидног рада да пазим на њих, деца су ми пропала, а ја сам себи доказивао како ће се здрава природа у њима сама собом развити. И тако ето сам доживео да одем да узмем своје дете...

Његов коњ који је био везан за једно дрво зањрза. Он се од тога тако преплаши да у мал' не паде на узнак. Један од његових слугу, који се враћао с коњима из њиве, застаде и упита:

— Милостиви господине шта је вама?

Слуга одреши коња, Еберхард устаде брзо и не рекавши ни речи, оде право уз брдо, кући. Беше му као да га замоташе некакви невидљиви електрични облаци, који га силно вуку назад, и он се морао напрезати да се отме од те силе, да иде напред. Он стиже пред кућу. На капији морао је да се придржи за један стуб, да не падне. Свест му помрчаваше, али он се ипак прибра. Стаде обилазити шупе и штале и врло је дуго гледао како слуге полажу храну стоци. За тим прође кроз целу кућу загледајући сваку стварчицу као да нешто пита. У соби са доксатом стајао је дуго пред Ирмином сликом. Њој је било седам година када су је сликали, лепо дете крупних очију и детињастог ал' умиљатог држања. Сликар је хтео да дете држи у руци киту цвећа, али дете беше рекло: „Ја нећу мртво цвеће, но живо у саксији." Ах, она имађаше тако слатких речи и мисли. И тако она ето стоји насликана у свој детињој љупкости, држећи у руци саксију са цветалом ружом, ружични јој obрашчићи, ружично и цвеће у руци. „Згажена ружа пре него што је олуј разнео њено лишће" — она последња реч Емилије Галотијеве, сену му кроз главу. Он јаукну на глас „Не, ја нисам тако јак."

Он зазвони. Док уђе момак, он већ није више знао шта је; стаде се сећати; морао је као у некаквом хаосу да тражи док се сети да треба наредити да се преже.

— Путничка кола! — викну још за слугом.

Пролазећи крај библиотеке он стаде мало гледајући у врата. Ето, ту у тој соби има тако много јаких и великих духова, — камо их сада да му помогну? Нема никакве помоћи сем своје.

Пођe низ басамаке придржавајући се за ограду. У срџби на толику своју слабост, он се насилно исправи. У авлији нареди да

кола иду напред и да га чекају у долини, јер ће тек тамо сести у кола Млађима паде у очи како су му речи неразумљиве. Он пође низ брдо, али у половини стаде и седе на једну гомилу камења, па стаде гледати у свет.

Шта ли му беше пред очима, шта ли у души? Он се осврте да види оно дрво које је ту баш засадио, на ономе месту, где га је затекао глас о рођењу Ирмином. Ето то је земља на којој је дете први пут крочило, ту су дрва која је прво угледало, оно исто небо, шуме, брда, језеро, ту цвеће цвати, тичице скакућу и лете, краве пасу — све је то сад за тебе сама авет, ништа те чисто не здрави, ти несмеш више прићи ни једноме створу, ни једном дрвету, ни једном цветку, они те сви одбијају од себе, они су чисти, а ти — ти си .. Свет је рај, а тебе су истерали из њега, па луташ од немила до недрага; ти се можеш опити да не осећаш ништа, можеш се смешити, шалити, претварати се — али сунце се не претвара, земља се не претвара, а и у дубини душе твоје, савест твоја се не претвара. Ти си свет убила, себе убила а живиш — мртва у мртвом свету. Од куд то може да буде? То није. Ја сам суманут! Ја нећу да те казним, нећу да те бијем, ти треба само да знаш, која си ти сад. То сазнање нека ти буде и казна и лек. Ја ћу да подерем све оне лепе речи којима се то улепшава, ти мораш: знати, видети, појмити да си ти. —

Један од момака приђе грофу и упита га: зар му није добро те је сео на то камење?

— Није добро? — јекну Еберхард — није добро? Мени би добро било када би ти...—

Он устаде и пође даље.

Мајка у жалости може да плаче. Отац не може.

Глава му паде ниско на прса. Видео је расцветане руже које су требале да јој оките главу, видео је трње које би требало да јој крваво рашчупају чело; у његовој души беше се помешала срџба и бол; срџба је беснела, бол је плакао, срџба хоћаше да га узнесе високо и да му даде џиновску снагу да смрви цео свет, а бол је хтео да смрви њега самог.

На један пут исправи се, па као да га некакав вихар понесе, јурну преко друма, преко јендека, преко ливаде, право једном јабуковом дрвету.

— То је она јабука... Ти стојиш окићена твојим црвеним плодом, а она?... Тешко мени, живот је једна страшна немилосрдност! —

Дубок, бедан јаук оте се из његових груди. И онај момак горе, и кочијаш у дољи чуше тај јаук. Они потрчаше да виде шта

је, и нађоше Еберхарда где ничице на земљи лежи. На устима му беше пена. Није могао више да говори.

Подигоше га и однеше у замак.

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Човечији живот. Приповетка графа *Лава Н. Толстоја.* С руског превео *Окица Глушчевић.* Накладом књижаре Вел. Валожића Београд 1887. Стр. 115 16-ина. Цена 1 динар.

Превод овај угледао је света почетком 1887 године, и ако је до сад остао непоменут у књижевном прегледу, било је с тога, што сам се предомишљао да га прикажем нашем читалачком свету. Не хтедох да буде преводиоцу материјална штета, кад већ не могу да му уштедим моралне, а не могу што ми и углед наше књижевности и добро име пишчево налажу да проговорим коју о њојзи.

На књижици овој има необичних појава. Она носи другачији наслов но што је у оригиналу, а зове се превод; она је прештампана из „II. Б. Дневника“ а излази накладом В. Валожића. Најзад необично је и то, што се у таквом руху и обиму продаје по скупу цену од 1 динара.

Кад сам прочитао ту књижицу нашао сам још што-шта необичкога у њојзи. Необична је тема, коју ауктор обрађује, а није обичан ни начин како се та обрада појављује у српском преводу. Ја бих превод тај од свег срца препоручио читаоцима, кад не бих страховао да се међу њима не нађе — сам писац.

У свету има доста необичних појава, па их следствено мора бити и у књижевности. Ова је последњих година обиловала лошим избором страначке новелистике и лошим преводима њиховим, али се о томе слабо води рачуна кад се у ефемерним листовима износе радови ефемерних личности. С Толстојем другачије стоји: ми имамо његово дело у преводу и пишчево име с правом изискује нашу пажњу.

Даровити писац ставио је себи задаћу да покаже, како живот извесних људи има цигло једно светло и весело доба — детињство, а за тим како настаје читав низ мука и невоља од утисака физичких и моралних, што наваљују на човека то из околине, то из властите природе његове, а наваљују све то јаче и брже, што се више примиче гробу. Он вели, да те невоље стоје у обратном сразмеру према квадрату растојања од смрти, и то с правом, јер мало је људи у свету, који се у младости наоружају физично и интелектуално, да се у тој навали победоносно боре до краја свога живота: већина подлегне све то брже, што пре малакше у тој борби.

Као што видимо, ово није одвећ лака тема, и по све доликује чувеноме писцу руском. Да би је извео што јасније, он је узео живот једнога *обичнога човека* за крај, па га је аналитичким пером изанатомисао до у дно душе, све до последњега часа његова. А таквога човека изабрао је с тога, што се вероватно најчешће појављује у руском друштву, хоће рећи човека, који се, онако, malgré lui докотрља до каквог удобног положаја, а по карактеру је оличена пасивност према свему, дакле и ономе што се зове *виша сврха човечанска*, па ако је зарад тога неспособан за отпор, који се у борби живота опажа на правоме мужу, он је веома подесан за добру илустрацију писчеве замисли. Толстој хтеде да покаже руском друштву прави тип рускога чиновништва, јемачно не у тој цели, да се људи угледају на њ, него да побуди оне прве да мало поразмисле о вредности и задаћи њихова живота.... Он је скренуо с идеалног пута, на коме романтичар спроводи свог јунака победоносно кроза ту борбу, све и да навала далеко премаша снагу обична смртна човека, и ушао је у душевну буржоазију, да нам покаже каква је у ствари, према тој да речемо природној борби човековој. Кад је довршио свој рад, он га је назвао «Смерть Ивана Ильича« и пустио га штампана у свет. Хвала му за то!

Као што видимо, до сад је све у своме реду: Толстој изда књигу, свет је чита за то, што је писац чувен и вероватно је на крају задовољан њоме, — ту нема ничега необичнога — па ипак је та књига у српском преводу, као што рекох необична. Она се зове „Човечији живот", није писана Толстојевим стилом, излази у дневном листу, прештампава се у накладе и стаје: 115 страна 16-ине 1 динар.

Кад сам дочитао ову књижицу, ставио сам себи питање: шта је за нашу књижевност горе, преводити рђаве књиге добро или преводити добре рђаво? и — да исповедим истину — нисам знао да га решим. Шта је побудило преводиоца, да коригује aукторов наслов? Вероватно недостатак оне порције знања, која је уздржала писца, да субституира целоме људству једнога човека најобичнијега кова. То то је човек оне врсте, који у несрећи губе веру у свакога, те им с тога омрзне свако: другови, жена, деца, па и сам Бог, — једном речи човек сметен, изгубљен једним — падом са столице. Писац за цело није таквог човека истакао као претставника људског, човека, који гледа на збића около себе у спектру своје болом помућене душе. Он је тако скроман био да својy властиту замисао меће на крају у самртничка уста Иванова, а то вероватно не чини из убеђења у непогрешивост своје тéзе, него да је тиме обележи као своје, или ако хоћемо, свога јунака *индивидуално* мњење.

Као што рекох „Иван Иљич" је човек најобичнијег кова. Изгледа да је њиме писац хтео да покаже прстом на ону гомилу руских чиновника, што живе за то, што су ту, — без мете, без цељи, — који сами себе држе за сасреду друштва, а међутим су лишени сваког моралног ослонца у њему, па кад их задеси зло, постају противници свима онима, који су у ком му драго погледу бољи од њих, постају несносни себи и целоме свету. Такав је „Иван Иљич" он не љуби никога, нити кô љуби њега, — он је у пуном свету сам сампат, што је свакога па и рођенога отиснуо од себе. Он тек на самрти назире, да му је детињство било једини период паметнога живота, за то што му се чисто људски осећаји још не беху утопили у индоленцију и егоизам. Тек на самрти почео је да размишља о нечему, чиме је требао да буде на чисто кад је ушао у друштво... Човечији је живот органско развиће у простору и времену. Књига тога развића — природа и историја — има још много непрочитаних листова својих. То је писац знао и за то нас уводи у своју причу кроза двери, над којима стоји написано све што — *не знамо*, кроз врата смрти. Он нам испрва показује мртваца, па пошто нам је испричао сав његов живот, оставља нам на крају да се сами упитамо — вреди ли што тај живот Ивана Иљича, и треба ли *човек* тако да живи? Али то није знао преводилац и с тога не можемо да га окривимо, што је на своју малу књижицу преписао наслов с оне велике књижурине, што се зове „Човечији живот". Он се просто играо с тим насловом као оно дете, што воле да се игра крупним, мушким стварима.... Читаоцу ни мало не би сметало да види на челу књиге име Ивана Илића а преводиоцу би било као што видимо, корисније, да није поправљао писца, који је знао шта је радио, кад је своме јунаку дао такво обично име, као што је у Немаца Милер и Шулце.

Према тако крупној погрешци губи се друга, коју хоћу да поменем, а то је недовољно познавање језика, с којега је књига преведена; подробно познавање свију форама фразе, неопходна је потреба сваком преводиоцу, и све што је јачи у том знању, све је то слободнији превод, јер преводилац зна да супституише страној фрази аналогу фразу превода, која потпуно изражава пишчеву мисао. У томе знању је оскудевао преводилац, и с њиме се десило то што се обично дешава с преводиоцима ове врсте: он се страшљиво придржавао *речи* у оригиналу и с овима оштетио свој рођени стил. Он је верно копирао периоде руске, али вероватно није имао кад да опази, како су у преводу мало пријатни српскоме слуху. Тако је, лак и пријатан стил Толстојев постао у преводу претурањем појединих реченица, тврд, необичан а местимице неразумљив српском читаоцу, јер је овај где што принуђен да преживa читаве ставове, док погоди

шта је писац хтео да рече. Па и где разуме што чита, спотиче се преко тих реченица, као да ходи по орници.

Да наведем неколико стилистичких примера који ће илустровати ово што рекох. „За ћерком је стајао тако исто увређен познати Петру Ивановићу богат млад иследни судија, младожења њен, како је он чуо....“ (стр. 17.) или „кад је био на половини припремања, он се изненадио од лепоте“ (стр. 40) или „како се десило нешто после три месеца боловања Ивана Илића — тешко је било погодити, јер је ишло неприметно, корак по корак али десило се — и то ово:.....“

Тако обично иде превод кад се преводилац упиње да превод буде „строг.“ Он се веже за оригиналну реченицу и не сме да се одмакне од ње, као оно дете, које, будући непоуздано у ходу, што се страшљиво придржава за сталније предмете.

Да наведем сад коју и крупнију погрешку, „обрнуто сразмерно квадрату растојања од смрти“ (стр. 105). „Кад није бивало код њега *гости* после ручка..“ (стр. 45) или „Иван Илић није никад злоупотребљавао *том својом влашћу*“ (стр. 25). Преводилац као да је Србин с југа, бар по речма: наудити, ра̂шта, да̂ко, и др. изгледа тако, али ово што наведох било би и на југу погрешно.

Најзад има и пикантности у том строгом преведено стилу. Н. пр. „Сутрадан поред свију *разбијања* жене и шурака он оде у Петроград....“ или „имао је он у *унутрашњости* посла и с госпом, која се *натурила* углађеноме правнику....“

Из овога се види да је преводилац бивао у забуни да нађе згодне глаголе за мајстора Толстоја. Глаголи су у стилу, што је тон у боји, с тога ме преводилац потсећаше на kописте великих мајстора по галеријама. Копија је истог обима и нацрта, али од тона ни трага у њојзи.... Ако игда овај превод дође до руку даровитог цртача друштвеног живота руског, он ће му најбоље показати, како може и најбоље дело да се преобрази под руком непоузданог kописте.

С тога не могу а да не сажалим писца ове књиге, који би мучно у преводу српском познао своје „чадо духовноје“. За њега је у неку руку добит, што превод не носи наслов оригинала. Да ли је и за српску књижевност добит, што је та прича „накладом“ из подлистка прешла у књигу, — у то морам посумњати из више разлога но што сам овде навео. Истина има ту и горих превода, али мени се чини, да би их било мање, да је критика у своје време пропраћала ову врсту превода, што се раде на дохват, и као политички прегледи, комад по комад шаљу у слагарницу, кад се тражи „текст за колумну.“

Др. М. J.

Жујовић М. Миленко: Прилози за реформу казнених завода, саставио — секретар министарства унутр. дела. У Београду 1887. Државна штампарија (издање министарства правде). 8°, X. 194.

La question pénitentiaire se rattache à la grande question sociale, auprès de laquelle toutes nos divisions politiques sont bien secondaires.

D' Haussonville.

„Ако хоћете да убрзо добијете основу за познавање умног и економског развитка једне земље, вели проф. Холцендорф, онда се најпре известите, како у њој стоји с кажњавањем криваца.“ Ова изрека човека, који је највећи део свога живота посветио побољшању казнених завода, и који још и данас на томе неуморно ради, довољна је да покаже, колико важности, колико озбиљне бриге треба овом питању свуда, па и у нас поклонити. Наша књижевност не изобилује списима ове врсте, па ипак се не може рећи, да је оно у нас сасма занемарено било. Наши старији правници (г.г. др. Вељковић, Дамњановић и т. д.) као и министри, бавили су се с особитом преданошћу овим питањем. Наш партиски живот повукао је у последње време у своју вреву сву нашу интелигенцију, а партиска ватра претила је да на своје огњиште повуче и оно, што нам је свима, што је нашој отаџбини свето и заједничко, и што с партијским животом никакве везе нема. Само то болесно партиско стање даје нам објашњења о томе, да до данас о књизи г. Жујевића ни један лист не рече ни добре ни зле, и ако питања у њој изнесена засецају у најважнија друштвена и државна питања, и поред све околности, што су сви наши политички листови у исто време и листови за „економију и књижевност.“ Али наша болест лежи на жалост баш у томе, што ми мало рачуна водимо о општим, државним и друштвеним питањима, већ налазимо уживања и мислимо да потпуно својој дужности одговарамо, ако један другога добро „испрескачемо.“ „Отаџбина“ не сме поред ове књиге и питања која се у њој расправљају проћи, а да се с њима и сама не забави, јер би се тако огрешила о сам свој наслов „за књижевност, науку и *друштвени живот*“ (и ако би она за нужду могла показати претом на „Бранич“ који такођер о књизи до данас још ни речи није рекао, и ако она спада у његову „сферу“). Молимо с тога читаоца, да нам поклони тренут пажње.

I.

Првобитни човек није имао појма ни о праву ни о казни, као ни о моралу; за њега су поједини поступци били добри или рђави

према њиховом добром или рђавом дејству на њега; он је славио и обожавао силу и сматрао дозвољеним све, што је могао чинити. И данашњи се преступник руководи само себичним обзирима, и његов је круг погледа врло мали; ни он сам нема још појма о праву и моралу, и он уважава силу а презире слабост. Првобитни је човек живео од лова, риболова, пљачке и отмице, а кад ничега није било, онда се отац хранио својим рођеним дететом. Упознав се мало боље с породичним, а нарочито прелазећи доцније у племенски живот, у њега се образују појмови породичне оданости и заједничких интереса, а из њих се неодложно развијају појмови о користи и штети, праву и неправу, поштењу и непоштењу, а све то повлачи за собом и ревност да се добро развија и усавршује, а зло спречује и поништава. И као год што филолог налази и у најразвијенијем језику прве усклике човекове, као год што анатом налази и у најсавршенијем данашњем организму органе, који су преживели своје функције, и данас се појављују само као рудиментарни, као кажипрст у историји развића; као год што етнолог налази још и данас народа (н. пр. у Судану) који поштују крађу, отмицу и убиство, исто тако налази данашњи мислилац и у најразвијенијем друштву, и то на најнижим дашчицама његових степеница, у кругу бедних и сиротних, дивљи нагон крвожедности и злочина из најстаријих времена, и он се ни за тренут не вара, да и ако је до данас доста за оплемењавање овога нагона чињено, остаје ипак још много и много да се чини, а као што Јеринг вели „беда је подстрекач напретка човечанског.“ (Prius A, Criminalité et repression. Bruxelles 1886. стр. 33-4.) У свима временима и код свих народа за које повесница зна, велики су се умови трудили, да на разне начине ублаже зле и друштву штетне нагоне, а да на њихово место развију корисне и племените. Али као год и на другим пољима, тако се и у овом раду, осећа скоро до појединости доследна поступност развића, и као год што између времена развића првих речи у човека па до данашњих телеграфа и телефона лежи скала неизбројне и непрегледне поступности, исто тако је велик и размак између прве казне, коју врши кућевни старешина над члановима своје породице, и која је у прво време готово увек смртна, па до данашњег поступног система, где се друштво, односно држава сматра у неколико солидарним на учињеном злочину, те се труди да кривца поправи и на прави пут изведе. А као год што нам се на другим пољима предхришћанско време показује са својом страшном девизом „око за око — зуб за зуб“, исто се тако од Христа па на овамо осећа све већма како свуда тако и у питањима казне утицај његовог племенитог начела „љуби свога ближњега као и себе сâма.“ Побуде зависти и

просте бојазни, које су Аристиду довеле прогонство, а које су у средњем веку биле повод небројеним спаљивањима вештица и јеретика, данас су већ у велико уступиле пред друштвеном свешћу, а смртна казна, још једини остатак првобитнога живота и суровях нагона, све се већма у данашњем образованом свету клони своме паду, а у XX. веку ће се о њој онако говорити, као што ми данас говоримо о растрзању на точковима, одсецању и сагоревању појединих телесних удова, и другим суровостима прошлих векова.

Али поред свег напретка друштво и држава су још и данас принуђени да казне; они то морају да чине ако не из других разлога а оно у интересу самоодбране, — онда није чудо, што се уз остале и наука казненога права непрестано развија. Она је стара исто онако као и само друштво, а с њим се развијала уз друге сродне јој науке, лутајући дуго времена по несигурним стазама метафизичких поставака. И као год стари софисте *Протагора* и *Аристип* исто су је тако и *Спиноза* и *Хобе* држали за конвенционални појам, »који је људско оштроумље створило ради практичких циљева.« Маса побожних средњевековних писаца (Кокцеј, Јарке, Валтер) и у новије доба *Стал* сматрају за основ казне вечне божанске законе, *божију* заповест; Бог *хоће*, да се кривац казни. Данашња научна критика помиње ову теорију као историски факат, не сматрајући за нужно да је објашњује или обара. *Платон*, а у новије доба и *Лајбниц* доводе порекло казне из тежње за одржањем хармоније у свету. У *Канта* се она оснива на етици, она је постулат практичног разума, одлучна заповест а њено начело: освета. *Хербарт* ју своди на идеју о правичности, која се постиже изравнањем. Као свуда тако је *Хегел* и овде спекулативни метафизичар. Казна је код њега дијалектично оваплоћење правног појма, уништење злочина самим правом; казна је порицање порицања права, према томе његово избављење. *Аристотело* а за њим и многи други сводили су је на саму преступникову вољу. Међу њима је разлика само у формулисању уговора, у коме се та воља појављује. Он а с њим и *Гроције* сматрају саму повреду закона као једну врсту »као уговора« (quasi contractus) а *Русо* и *Бекарија* је налазе тек у *државном* уговору, док *Фихте* изводи тако звани *грађански* уговор као порекло и ослонац казни. Но оставив се лутања по разним постојећим теоријама, ми можемо, ослањајући се на данашње успехе у психологији и социологији, готово с поузданошћу узети, *да је корен и основ казне у нагону самоодржања појединца, у бесвесној служби одржању врсте.* (*Sizt*) Lehrbuch des Strafrechtes Leipzig 1884. стр. 9—10). Само нам ова поставка објашњује друштвени карактер првобитне казне, и у исто време основу природу и силину њене појаве; само нам она даје кључ за објек-

тивирање казне, дозвољавајући нам да је сматрамо као прелаз из инстинктивног у вољни иоступак; само нам она најпосле објашњује и уjемчава самосталност правне казне у погледу према вери, моралу и обичају.

Горњи редови бацају приличну светлост на лутање човечијег ума у погледу тражења порекла и основе казни. Исто тако, ако не још и горе стоји с питањем о њеном циљу. Мојсије, Питагорејци, па и у новије доба Кант и његови последници, стављају казни као циљ ни мање ни више но *друштвену освету* према преступнику, која се мало што разликује од приватне освете. Али и у најстарије време постављају Протагора и Платон за циљ казни *поправку злочинца, осигурање од истог*, и *застрашење*. Њима су следовали Сенека у Римљана, а затим Хобе, Спиноза, Локе и други. Но на сваки је начин најглавнији преставник теорије застрашења у казненом праву *Фајербах*, који је ову усавршио и из ње извео теорију психолошког присиљења. „Сваки преступ, вели он, постаје из страсти.... Овој се може доскочити, кад се сваком објасни, да ће његово дело постићи *зло*, и то *веће*, но што би било његово незадовољство, кад намерно — казнимо — дело не би био извршио“. Теорију поправке и застрашења заступали су многобројни правници и философи, но ми се овде не можемо задржавати на њиховим финим размимоилажењима. Ако узмемо Мојсија као преставника прве, а Платона као преставника друге групе, онда неће бити чудно кад поменемо, да се у раду великог броја врло виђених писаца (Роси, Ортолан, Бернер, Гајер, Хелшнер, Бар, Сонтаг, Гроције, Лајстнер, Биндинг и т. д.) огледа постојана тежња, да ове две теорије сједине. Накнада (друштвена освета) се није хтела напустити с тога, што се хтела да очува постојана основа; за практични циљ говорили су опет прошлост и захтеви живота. Поред тога се добро узело на ум, да правичност и целисходност нису ни по себи никакве противности.

Правичност захтева, да величина и јачина казне одговара величини и јачини злочина. Последњи се одређује: а) по вредности повређеног правног добра, б) по јачини личне кривице и в) везивањем оба ова услова. Устајање поједине воље против правног реда може бити начелно, мора потицати из природе и карактера појединца, или изузетно, случајно. У погледу личне кривице треба добро разликовати уобичајену, и у природу прешлу борбу појединца с постојећим правним стањем, и случајно огрешење о њега. Ово су моменти који одређују јачину злочина, и према њима ваља одређивати и јачину казне. Према томе казна не сме, нити треба што друго да буде, но

проста заштита права, одн. правних добара, а као таква она не сме собом доносити смрт.

Ми смо сматрали за нужно, да ово неколико речи проговоримо пре но што пређемо на специјалан говор о делу које говори о реформи казнених завода. Из истог разлога нека нам се дозволи да рекнемо још две три о развитку казнених завода. Ми ово чинимо тим пре, што на жалост нисмо читали књигу г. писца „О казненим заводима“ [1]), те не знамо, да ли је у њој на историски део обраћена пажња. Молећи читаоца да се о томе у њој сам извести, ми ћемо овде бити врло кратки.

Казна затвора, робије и т. д. — лишења слободе у опште, постоји од најстаријих времена. За њу знају законодавства готово свих времена, па ни нашем старом праву она није непозната. Наш народни песник говори о бацању „у подруме доње“. Но стара казна лишавања слободе нема готово ничега сроднога с данашњим казненим заводима. А као први претеча казн. завода у данашњем смислу речи, може се узети папа Климентије IX. који је 1704 године подигао у Риму завод зе поправку рђавих дечака, у коме је први пут уведен дању заједнички рад а ноћу посебично спавање, што се врло благотворним показало. Но први казнени завод као такав основан је тек 1775 год. у Генту. У исто се време појавио у Енглеској најревноснији радник на овоме пољу Џорџ *Хауар* (Howard), а њему су следовали људи као што су Блекстон, Ромиљи, Бентам и други. У исто се време пренела мисао о овом питању и у сев. Америку, и њени су се патриоти морали тим већма бавити, што су дотле и сами енглески преступници били слати у Америку. Тамо су се у почетку нашег века напоредо развијала два система. У Аубургу (у држави Њујорку) се придржавало *заједничког рада* дању а поделе ноћу. Рђавом и штетном моралном утицају гледало се да се стане на пут тиме, што је затвореницима било забрањено, да што међу собом говоре. У Пенсилванији пак држало се *ћелиског* система до свих његових појединости. До особите је славе од ових дошао био тако звани завод „Eastern Penitentiary“ који је служио угледом сличним заводима у Енглеској, Француској, Немачкој и другим европским државама. Али тек што се ћелијски систем почео био да утврђује, тек што се мислило, да се у њему дошло до решења питања о казненим заводима, а у Ирској се појавио В. *Крофтон* (1857) са својим *поступним* системом. Од тога тренутка бије се на целој линији бој између ова два система, а у интересу човечанског напретка и друштвене сигурности желети је, да Крофтонов систем, усавршен

[1]) Београд (држ. штампарија) 1884.

према тековинама данашње науке (види ниже) одржи победу. Нама је особито мило, што су се до сад сви стручњаци у Србији изразили баш за овај систем.

II.

У предговору к својој књизи г. Ж. нам даје у кратким потезима развитак наших казнених завода као и побуде за њихово преуређење. Са задовољством се примећује, да су дотични министри овом питању увек обраћали особиту пажњу, што им може само за похвалу служити.

Књига иначе носи облик збирке, садржавајући на првом месту од самога г. писца а) Поглед на стање наших казнених завода за 1883—4—5 годину (штампан најпре у првим бројевима „Браничаˮ од ове године, (стр 1—46) и б) Поступни казнени систем, с нарочитим погледом на његову примену у лепоглавској апсани (47—97). Затим долазе а) Мњење комисије за подизање једног казн. завода за робијаше (98—105) б) Предлог министра правде скупштини и њена дебата о томе, па онда в), Мњење Емила Ауфера о реформи наших казн. завода, и најпосле г) Мњење француског „општег апсанског друштваˮ о реформи наших казнених завода. — Пре но што уђемо у детаљно разлагање, приметили би овде двоје и то прво: Г. Ж. помиње у својој књизи, да су с њим у комисији за проучавање лепоглавске казнионе били и г. г. Дамњановић и Винтер, као стручњаци за администрацију и технику. Нама се чини, да овде нису смели изостати ни њихови извештаји, и друго: у примерку, који ми имамо у рукама, и који је г. писац имао доброту да нам на нашу молбу сам пошље, стране су у другом делу књиге тако испреметане, да тражење поретка често читаоца збуњује. Радови наше држ. штампарије нису се до сад одликовали овим манама.

Ако „бројеви владају светомˮ као што је стари Гете рекао, у што се, узев добро у обзир остале околности, не може сумњати, онда бројеви изложени у првом чланку г. Ж. морају на се привући особиту читаочеву пажњу. Ми из њих видимо, да је за обичне злочине и преступе (изузев дакле 781 осуђеника због зајечарске буне) дошло у казн. заводе осуђеника: 1883: 1002, 1884: 1134 и 1885: 1273. Но нас особито задивљују неприродне разлике за ове три године у повећању броја *младолетних* осуђеника. Докле је ових 1883. спроведено у казн. завод (они се сви спроводе у Топчидер) 46, дотле 1884. долазе у њ 55, а 1885: *139*, и словом *сто тридесет и девет*. Г. Ж. не може ни сам себи ову појаву да објасни, а покушај да се она објасни тиме „што полицискe власти *често* спроводе казн. заводу и оне осуђене младолетнике, који имају врло мале осуде да

издржавају“ не може ни за тренут издржати критике, јер та појава сигурно није творевина 1885 године, већ је и пре практикована. Узрок ће томе лежати сигурно у сасма другим, дубљим основима. За суд о томе, како казн. заводи дејствују на осуђенике, колико одговарају постављеној им задаћи од неоцениме је важности да се зна, како стоји с бројем оних, који по издржаној осуди, долазе на ново у казнене заводе. На жалост, с тим је сигурно у нашој судској струци понајгоре, јер нам ни г. Ж. о томе ничега сигурног није могао казати. Надати се, да ће с тим од сад боље ићи, почем је од 13. Окт. 1884 год. у министарству правде постављен за то нарочити чиновник, а и судовима је наређено да унапред брижљиво воде статистику. (М. М. Ж(ујевић) у „Праву“ год. I. стр. 126). У последње време дошао нам је до руку један преглед радова касац. суда, који је израдио касац. судија г. Др. Угричић, и „Полицискa билетен управе вар. Београда за 1886 годину.“ У колико је ово обоје радосна појава на пољу наше званичне статистике, у толико се већма мора сажаљевати њихова непотпуност, што нарочито важи за ову последњу књижицу. Ми ово сажаљевамо (не могући се сад овде упуштати у излагање недостатака, који се лако примећују) тим пре, што знамо, да је у управи вар. Београда још увек душа наш уважени криминалиста г. Таса Миленковић. Наше би примедбе ишле нарочито на оно, што се износи на стр. 15—26, билетена. Оно мора бити потпуније и свесније или никако. — Но ово само узгред.

У другом свом чланку (који је поднесен као извештај г. министру правде о лепоглавској апсани 6. фебр. 1885 год.) г. Ж. напомиње најпре, како сад имају у главном два система (као што смо горе напоменули) и трећи посредни „оберпски“ за извршивање казне у казнионима, па додаје: „Систем заједничког затвора, особито кад се он чини без икаквих класификација, може да се изметне у школу узајамног квარежа. Ћелиски систем, строго изведен и поред свију добрих страна може 1. да зло утиче на душевно и физичко здравље осуђеника, и 2. да у затвореника убије сваки осећај да је човек, и да га, због дугог издвајања из друштва са свим онеспособи за даљи живот у друштву.*) Оберпским системом олакшава се одржање реда и добре дисциплине над осуђеницима, а ово *само није довољно* за добар казнени систем..... Начело је поступнога система, да с крив-

*) Dr. *Гуч* тврди на основу статист. података, да је највећи број душевних болести код затвореника *у ћелији*, а против ових се најбоље помагало тиме, што је оболели извођен на чист ваздух и на заједнички рад с осталим осуђеницима у пољу. Образовани, по њему, лакше подносе ћел. затвор но необразовани, а кад се осуђеник на њ навикне онда он губи значај казне. — Zeitschrirt f. Prychiatrie, књ. XIX. св. 1.

цем ваља у почетку строго поступати и то тако строго, да он јако осети како је зло, што је учинио кривично дело. Када се примети, да је он почео увиђати строгост казне, и има изгледа, да се он може путу добра повести, с њим ваља блаже поступати, и за цело време издржавања казне, ваља му чинити извесне олакшице, што се он буде боље владао. Цељ је овоме систему да, прелазећи од најстрожег постепено блажем и најблажијем поступању спрам осуђеника, овога постиче, да се све више и више труди, да се достојан покаже нових олакшица. Тиме се хоће, да се у осуђеника *убије свака зла навика* и *искрена жудња за кривичним делима*, па мало подаље: „Сваки казнени систем има да тежи томе, да се у криваца *убије* воља, да и даље чине кривична дела.“ — Слажући се потпуно с г. писцем у томе, да је за данас посредни систем најбољи за извршење казне (док се какав бољи пут не пронађе), ми ћемо овде да напоменемо нешто, што и ако се не тиче у првом реду казн. завода, ипак је нераздвојно од казне у опште. Оптерећен службеним пословима г. писац сигурно није имао времена да обрати пажњу на велики напредак, који су у последње време постигле криминалистичка антропологија и психологија, а чији су резултати од неоцениме важности за све гране друштвених наука, а нарочито за казнено право. Према резултатима тих наука, данас се већ више готово никако и не може говорити о *злочиначкој вољи* као таквој. А ако ми код појединих личности налазимо склоности за казнима дела, онда се ова објашњују или наслеђем таквих склоности од родитеља и прародитеља, или недостатцима и неправилностима у развитку мозга, или васпитањем и другим друштвеним упливима, а казнени законици често греше и у томе, што за исто дело једне гоне и казне, а друге остављају са свим на миру. „Жалосно је, али се мора приметити, вели *Maxime du Camp* (Revue des Deux Mondes LXXX, стр. 846.) да су закони атавизма често немилостиви према извесним људима, јер као год што се могу ређати владалачке, тако би се исто могле ређати и злочиначке династије; и ту син наслеђује оца, и извесна се имена појављују већ од двеста година на овамо у кривичном дневнику. Крађа није више занат, — то је *позив*, за који се наклоности добијају још од дана рођења, као што се добијају наклоности за друге неизлечиме болести. Чим доте изиђе из пелена, чим почне трчати и пипати, одмах почиње красти, а породица га у томе бесвесно подржава.“ И мало подаље: „Има деце с недостатцима у мозгу, којима порок овлађује још у првим њиховим годинама; ни примери правичности, ни пребацивања, ни подстицаји к доброме нити пак казне, ништа не помаже овим створовима, код којих је моралност врло ниска: она су застрањена рођена, и ништа их не изведе на прави пут; у њих је

сам *организам такав, да их води злочину*.... Ја сам их сретао у затворима и разговарао сам с њима; она немају појма ни о добру ни о злу, а вера, морал, философија, правдољубље, једном речи све што сачињава суштину цивилизације, прошло је поред њих, не додирнув их; — она су остала првобитним човеком, човеком из камените периоде, који краде, убија, опија се, јер се још није удаљио од животиње. Они ништа не поштују, ничега се не боје до — силе. — „Ако доиста на свету има оваквих створова, у што ми не сумњамо, онда с каквим правом друштво може поступати према њима као према зликовцима у смислу, у коме ову реч наш законик разуме? Нису ли ова створења пре за сажаљење но за казну? И зар није пре друштвена и државна дужност, да их поправи, излечи и васпита, но да их из дана у дан затвара и опет отпушта? А њих има, и код нас ће их бити све више, што се већма буде заоштравала разлика између сиротиње и богатих. Или, како ћете разумети, кад вам какав злочинац вели да је циљ његовог живота „да на робији умре.“ (Билетен стр. 19) Зар ви не видите, да је тај човек душевно болестан? Но ми ћемо се удаљити од главнога предмета. Вратимо се с тога к њему. Ма како да се узме, ми опет понављамо, да су данас казн. заводи неопходно нужна друштвена установа, само добро ваља имати на уму, да ко у њима хоће да с успехом ради, мора најпре проучити човека и његову душу, мора, колико то резултати данашње науке дозвољавају, прозрети у све односе данашњега живота, тражећи им прави и једини извор. А кад се ово савесно учини, онда казненим заводима неће бити задатак, „да убијају сваку злу навику.“ Подижући племениту човекову страну, у њему ће се зле навике саме убијати.

Да се разумемо. По нашем мишљењу судија и управник казненог завода не смеју од сад у злочинцу, односно повредиоцу казн. закона, гледати друштвенога непријатеља, већ болесника, чијој је болести и друштво само допринело, и коју је оно дужно како по правди и правици. тако и из интереса сопственог самоодржања, да лечи. Друкче но код нас (види билетен стр. 15—26) ради се у овом погледу у Енглеској и Француској. Тамо се на пр. малолетници осуђују и онда, кад би по лакоћи кривице могли бити и ослобођени. То се чини нарочито онда, кад се из породичних и иначе материјалних односа види, да ће ослобођени младић врло лако поћи стазом преступништва. Доведен у казнени завод осуђеник не сме бити убеђен, да се друштво њиме њему свети, јер ће онда његово урођено јогунство тежити, да се тој освети одупре, и онда казна неће постићи никаквог циља. С њим се мора поступити очински, пријатељски, тако, да му свест о његовом огрешењу о друштво и државу

сама дође, а кад се ово постигне, онда можемо бити уверени, да ћемо још много мање имати поврата но данас, нарочито ако се побринемо за осуђеникову судбину после казнионе. Но о овоме доцније. Руковођен овим назорима, поступни систем је данас по најпре у стању, да изврши тако племенит задатак, као што је поправка оних, који су покварени.

Извештај г. Ж. је у осталом врло детаљан и особитом пажњом написан, и ми упућујемо читаоца, да у њему прочита још многе и иноге поучне и занимљиве ствари, с којима се ми овде из недостатка у простору не можемо бавити.

И комисија постављена г. министром правде за проучавање овога питања изјаснила се у свом извештају за ирски поступни систем, али се доиста мора сажаљевати, да у њој наш правни факултет није био заступљен. Ми мислимо, да се у оваквим питањима „деканска и касехранилачка дужност“ ни пошто не сме узети за изговор.

Прелазећи преко скупштинског рада о овоме предмету ћутке, ми мислимо, да труд и заслуге г. Ж. ни у колико нећемо умалити, ако одмах напоменемо, да је мњење г. Тауфера како по својој научности, тако и по разноврсности, најважнији део ове књиге, што је лако објаснити кад се узме на ум, да је штовани г. Тауфер како у теорији тако и у практици у овом питању стручњак европскога гласа. Жалити је, да наш стручни правни лист још ни једне није рекао о његовом законском „пројекту за примену казне робије.“ С каквом је оданошћу цењени стручњак прегао к послу види се најбоље из његових речи. „...Истраживао сам, вели он у извештају г. министру правде, односе криминалитета и народног газдинства, у колико ови стоје у додиру са садашњошћу и будућношћу рационалног стања казн. завода, и саслушао најпосле мишљење више ваших одличних стручњака о разним системима модерног примењивања казне.... као и жеље ових стручњака, који познају землу и народ о томе: у колико, у којим границама и с каквим модификацијама може бити и овде заведен и за српске односе најбоље одговарајући ирски казнени систем.“ Као што и г. Ж. примећује, „овај рад је од особене важности, и биће од врло велике користи, кад се буде што почело остваривати код нас на реформи казн. завода.“ Ми би желели, да он буде у томе послу увек путевођа. Г. Т. је изразио прорачун за зидање нове зграде за казнени завод, и колико је он стручан и детаљан, ми у њему не налазимо једне ствари, која по нашем скромном мишљењу у добро уређеном казн. заводу ни пошто не сме изостати, а то је оделење за каде, односно купатило. Истина он под бр. 10 свог пројекта помиње парни казан, али се не види, да је он намењен купању. У срећним државама имају и истражни

затвори (н. пр. моабитски у Берлину и т. д.) каде за купање. Колико је то пак нужније код казнених завода? У пројекту буџета ми поред осталих видимо под X. и „оснивање и умножење осуђеничке библиотеке“, на што је одређено 3000 динара, чему се особито радујемо, додајући, да то ни у колико није велика сума. — За остало упућујемо читаоца на саму књигу.

———

Ми смо се трудили, да, колико је то простор листа дозвољавао, додирнемо поједина питања из књиге г. Ж. Морамо признати, да је њихов велики део и то врло важни остао сасма недодирнут. Ми молимо с тога читаоца, да узме сам књигу у руке и да је прочита. Ова наша молба односи се нарочито на све оне, који, позвани или непозвани, хоће да воде рачуна о нашем благостању, а овде на прво место долазе г. г. народни посланици и преставници јавнога мњења. — Но ми не можемо да се с читаоцем и књигом раставимо, а да овде још једну не рекнемо. Стара је и свима позната истина, да су закони мртва слова на артији, и да најбољи системи пропадају онда, кад нема стручних и послу преданих извршилаца. Ни на ком се пољу код нас до сад није толико грешило, као при постављању чиновника за казн. заводе. За управнике су тамо слати људи, који су своје образовање стекли или у жандармериској касарни или у каквој среској канцеларији као преписивачи. Најсветије, свештеничко место, попуњавано је политичким партизанима и шпекулантима, који ни појма о овоме позиву нису имали. — Ако се г. Т-ов пројекат усваја, онда треба поставити изрично наређење, да ни управником ни секретаром завода не може бити постављен нико, који није свршио правне науке. Свештеничко и учитељско место ваља увек попуњавати само најспособнијима и најдостојнијима, а ни једног од ових не треба тамо постављати или премештати, док сâм не изрази за то особиту вољу. Казнени завод је болница и у исто време чистилиште. А сваки, који хоће колико толико да користи својој околини, мора у неколико жртвовати своје личне интересе. Сваки такав мора знати да као што Prins вели: »il y a un milieu social où l' atmosphère est corrompue, où les éléments malsains s' amoncellent, où les plus vigoureux dépérissent, où la criminalité s'abat comme la moisissure sur le fumier«, а кад то буде знао и појмио, онда смо сигурни, да ће и његово дејство бити од благотворна утицаја.

Овде се намеће још читав низ питања, али ми за сад морамо завршити, благодарећи министарству правде, што је ове радове издало на јавност. У срећним се државама сви слични радови предају јавности, и то увек *пре* решења дотичног питања.

10. Авг. 1887. Мил. Р. Веснић.

Пијаћа вода, како се набавља и испитује, са додатком анализе пијаћих вода у Бачкој; написао М. Петровић професор. Панчтво 1887; има 105 страна.

Г. Мита Петровић, вредан раденик на пољу школске књижевности природних наука, који је више самосталних хемиских радова на јавност изнео, пружа нам своје ново дело о пијаћој роди. Дело ово, и по својој опширности, и по својој изврсности, заслужује сваку похвалу. Писац је са великом пажњом прикупио материјал о пијаћој води и изложио га је у свом делу врло прегледно. Нема сумње да ће и ово дело допринети, да се јаче распростре познавање воде — тог битног чиниоца у одржању живота нашег; у том делу лепо је изнешен на видик огроман утицај воде на наш организам, па ће та факта ваљада допринети, да се од сада више полаже на добру пијаћу воду, но што је то до сада чињено. — „Матица српска“, наградив то дело са 50 дуката, има такође заслугу, што је исто света угледало.

Ја ћу прећи овде у кратко садржину тог дела.

У одељцима „добра вода много вреди“ и „вода узрок болестима“ говори се о утицају воде на наш организам и о распростирању болести водом. Ова два одељка убедиће свакога, о великој важности „здраве“ пијаће воде.

Под одељком „порекло воде“ говори писац о промени природних вода, за време њиховог кружења, излажући и примеске, које може вода добити у путу свом. Како су многе од природних вода, према количини ових примесака, за пиће нездраве, то писац излаже опште услове добре пијаће воде.

Под одељком „разне пијаће воде“ излаже писац каквоћу разних врста природних вода, упоређујући у колико оне одговарају условима добре пијаће воде. Из тог упоређења долази писац до закључка, да су изворне и дубоке подземне воде најбоље пијаће воде, а остале природне воде, према приликама, могу бити врло нездраве. Говорећи пак на том месту о пречишћавању вода, тврди, на основу најновијих података, да се нездрава вода не може поправити.

Под одељком „каква се вода пије у нашем народу“ упоређује писац међусобно састав наших већих река, (Дунав, Сава, Драва, Тиса), говори о изворним и бунарским водама Београда, и других неких места, а нарочито лепо износи стање бунарских вода у Бачкој, чија је оцена врло неповољна; јер од 143 испитана бунара, само четири дају добру пијаћу воду.

„Како се испитује вода“ јесте последњи одељак тог дела; ту су кратко, али јасно, изложене важније методе хемиског и микроскопског испитивања воде. Да ли ће ко чинити употребу од тога, у то ја сумњам; јер онај који хоће да се лати тог посла, треба да је упућен у истом, а таквом човеку стоје на услузи већа дела, у којима је извршење тих радова много подробније изложено.

„Анализе бунарских вода у Бачкој“ јесте додатак овом делу. Ту су изложене анализе вода из 143 бунара, и то одређен је суви остатак и степен „тврдоће“, а одређени су и они састојци, који су од значаја за пијаћу воду, као: органска једињења, амонијак, азотаста, азотна и сумпорна киселина и хлор. Сваки вода испитана је и микроскопски на микроорганизме.

Ово је у кратко садржина тог дела, а сада нека ми је дозвољено да учиним неколико примедаба на исто,

1. Писац говори у свом делу о „меким“ и „тврдим“ водама, дајући први назив оним водама, које садрже мало калцијумових и магнезијумових соли. У место тих немачких назива требао је писац узети наше народне називе „лака“ и „тешка“ вода, који казују баш оно, што писцу треба. Наш народ назива лаким водама оне воде, које извиру из силикатног терена, а воде из кречног и магнезијалног терена назива тешким водама. Наши народни изрази лака и тешка вода значе дакле то исто, што и немачки мека и тврда вода.

2. Писац у свом делу квалификује воде степенима „тврдоће.“ Некада је одиста јако био примењен тај начин квалификације вода; питало се колико је степени „тврда“ нека вода и то беше довољно за њену оцену. Метода одређивања „тврдоће“ воде има ту добру страну, што се лако и брзо може извршити; „али нам она“, као што каже *Wurtz*, „не даје никакве озбиљне гаранције, нарочито ако је вода јаче магнезијална, с тога је та метода у новије време напуштена“; или као што *Mohr* каже: „*Clark*' ова метода је непоуздана и рђава“. Из тог разлога ја нисам у мом делу „о води“ наводио степене „тврдоће“ вода, већ целокупне анализе њихове. Из таквих анализа, ко хоће, може тачније израчунати степен „тврдоће“ воде, но што се може постићи то, титришући је раствором сапуна.

3. Нека извесна празнина опажа се у том делу, по мом мишљењу, у недовољном навађању опитних података. Писац се истина послужио новијим радовима испитивања вода и употребио је закључке, који су из тих опитних података изведени, али саме те податке ретко наводи. Да наведем један пример: кад писац наводи да су многе реке јако загађене каналским изметом, који им притиче из већих вароши, онда је требало то да потврди и аналитичним подацима, који далеко јаче убеђују од просте речи; или кад писац говори о микроорганизмима вода, требао је да покаже читаоцу, да их у речној води може бити милионима колонија само у једном кубном сантиметру воде, па нека се нови читаоц одиста згрози такве воде. Ја наведох само два примера, а на многим местима недостају такви опитни податци. Ја би волео, да после сваког важнијег тврђења пишчевог стоје такви опитни податци, јер они имају веома силну убеђујућу моћ. Ово вреди нарочито за оне истине, које још нису извојевале себи опште веровање, или које имају да сузбијају разноврсне предрасуде, каквих, о води, има врло много, и код простог и интелигентног света. Узрок овом изостанку опитних података лежи по свој прилици у томе, што се писац није могао у свима питањима послужити изворним радовима, већ их је често црпео из навода других аукторa.

Ово су неке омање замерке моје на то дело, но које ће, поред свега тога, стајати у нашој књижевности као изврсно дело.

С. М. Лозанић.

Вешти учитељ француског језика *или вештина без учитеља у 10 лекција научити француски читати, писати и говорити,* за **старо и младо,** *по методи Мајдингера, Олендорфа и другим;* I. део; израдио Андрија Матић, бивши професор и заступник директора; у Београду; штампано у краљевско-српској државној штампарији, 1887, цена 3·50 динара.

Корист од изучавања туђинских језика огромна је и, држим, тако позната ствар, да би било сувишно и доказивати је. Поред тога што се посленик око изучавања језика спушта у тајанствене дубине људскога духа, проучавајући једну од највиђенијих његових творевина, има од тога свога посла и многе практичне користи. Од свију, без сумње, најважнија је та, што знањем туђинских језика отвара себи врата духовне ризнице њихових народа, ствара себи приступ у њихову књижевност, и што је књижевност богатија (по обилатости и по садржини), у толико је већа потреба да се њен језик изучи, као и корист онога, који га је научио.

С гледишта практичке користи изучавање француског језика не може се довољно препоручити, а важност његова по образовање доказује и тај факт, што га сви образовани народи уводе у своје школе, и сматрају као по све нужно да у томе језику упуте своју омладину. Узрок такоме схватању, поред осталих разлога, јесте у огромној и духовитој књижевности француског народа, чији је дух својим сјајем засенио очи осталих европских народа, и нагнао их да чине позајмицу на томе богатом умном врелу њиховом.

За народе, чија је књижевност мала и слаба, изучавање туђих језика јесте једна од врло важних потреба, док је за народе, чије се књижевности бар приближно могу мерити, тај посао од мање важности, ну ипак му се важност не може са свим порећи. Јер, узмимо на пр. два народа, чије се књижевности могу надметати и по обилатости и по садржини, зар би ту зналцу једне књижевности било на одмет и знање друге? Никако, јер се народи, ма били и сродни по крви (на пр. Французи и Италијани), битно разликују по духу и карактеру, па та различност духа и карактера огледа се и у њиховим умним производима. а за мислиоца, свакојако, важно је да познаје те разлике, да би му суд био што објективнији.

Изучавање француског језика, за нас Србе, чија је књижевност мала и тек у почетку свога развитка, мора бити, дакле, ствар врло важна и врло корисна.

* * *

Као у сваком озбиљном послу, тако и у учењу једнога језика, неминовно је потребан дуг и озбиљан рад. На како је у сваком послу, по успешни резултат његов, врло важна ствар, *како се ради,* тако је исто и са учењем језика, јер на пр. не само да би била несавладљива ствар сести па учити речник на памет, или бубати граматичка правила без примене, већ од таког посла не би ни било никакве користи. Главни задатак, дакле, књига писаних за учење језика у томе је, да систематски излажу законе који владају у језику те да тако објашњавају узроке свију појава, да за учење речи, које су доиста капитал језика, траже методу, која ће логичном или веш-

тачком везом, помоћи да се исте што лакше изуче, и да се тако отклони највећа, управо несавладљива тешкоћа, да се речи механички уче на памет. Главна је, дакле, заслуга писаца таких дела, распоред градива које мисле употребити. У колико је г. Матић, у своме „Вештом учитељу" успео да помогне својим читатељима у изучавању француског језика, покушаћемо да изложимо.

* * *

Ко се ма најмање бавио изучавањем францускога језика, морао се изненадити прочитав' бомбасти наслов дела г. Матићевог: *„Вешти учитељ француског језика, или вештина без учитеља у 10 лекција научити француски читати, писати и говорити."* Тај сигурни тон којим се мислила електрисати српска читалачка публика, а којим се „Вештом учитељу француског језика" даје таква надземаљска моћ, мора да збуни наивнијег читаоца, а онај који још по мало сумња, мора да протаре очи, па да још једном прочита поменути наслов, и да се увери да онакву рекламу своме сопственом делу може написати, у првом реду научник, па онда бивши професор и заступник директора.

Ну како је данас такво време, да се рекламама много не верује, јер оне махом више обећавају но што дају, хајде да видимо да ли је реклама „Вештог учитеља" у хармонији са данашњим јавним мњењем о рекламама, или је, противно томе, истинита.

Г. Матић поделио је „Вештог учитеља" на два дела, и у први ушло је пет лекција, које износе само *четрнаест штампаних табака*. Те ћемо лекције претресати редом, па ћемо онда говорити о методи којом је написано цело дело.

У *прву лекцију* унео је г. Матић „распознавање, писање и читање француских слова или писмена." Ту су изложена штампана, па онда рукописна велика и мала писмена, за тим њихово читање, где г. Матић вели, да се B b чита ко *бе*, C c као *се*, D d, као *де*, H h, као *аш* и т. д. а одмах на другој страни вели: изговарање слова у опште, као да читање није изговарање слова. Овако спотицање о терминологију, где г. Матић меша читање са називима слова не улева особиту наду читаоцу у дораслост пишчеву за посао кога се латио.

Другој лекцији дао је г. Матић наслов *„изговарање слова у опште,"* и почиње изговарањем простих, па онда сложених самогласника, и на послетку прелази на сугласнике. Ову лекцију, коју је г. Арен у својој граматици много јасније и прегледније (а то тек није мала ствар за књигу из које се учи језик) израдио на пет листи, г. Матић је развукао на 14, трпајући, без икаква реда и системе, примере, онако, како му је који пао на памет. Лекција је ова тако развучена само са многих примера, и ма да множина примера има ту добру страну, што помаже да се боље упамти правило, ипак се овде корист од многих примера може спорити, јер се овде уче закони читања, а читање у француском језику не може се без учитеља правилно изучити, па ма поред сваког правила имали хиљаду примера од појединих речи, јер се у читању многих речи морају имати на уму два или више правила, а кад се речи стављају уз једно правило, онда се читаоцу сврaћа пажња са осталих правила која се у тој

речи морају применити. Читање, дакле, у француском језику не може се теоретисањем самоучки научити,[1]) већ је за то потребан учитељ који ће упућивати у читању на примену закона о читању. С тога је г. Матић овде, навођењем многих примера, дангубио и сам, а на дангубу навео и своје читатеље.

Осим тога, г. Матић, говорећи о сугласнику H h, није нашао за нужно да спомене, да тога гласа има двојаког, немог и аспированог, просто вели да *h* гласи као српско *х*, али се, вели, никако не изговара. Г. Матић је сигурно и овај закон, као и значења велике већине речи ($^9/_{10}$) узео из речника г. Настаса Петровића. Али г. Н. П. споменуо је бар да је *h* двојако, једно немо и једно аспировано, и ако се држи мњења, да се *h* аспировано као и немо у говору не чује. Г. Матић је у погледу реформовања био слободнији и од најслободнијих француских лингвиста, па о гласу h аспированом неће да чује. Па и нека не чује кад може бити без њега. Што ће му. Само бих упитао г. Матића, шта би радио његов пажљиви читалац кад у „Вештом учитељу“ поред h с леве стране нађе и апостроф одмах на истој страни, где се каже, *h* гласи као наше *х*, а да се у говору нигде не чује, и где се о h аспириваном, т. ј. са апострофом ништа не каже? Па сад, ако читалац нема учитеља, а „Вешти учитељ“ заборавио то да му каже, шта из тога излази? То да се из „Вештог учитеља“ не може без учитеља научити француски читати писати и говорити,“ да је дакле реклама г. Матићева неистинита.

Ну није највећа мана г. Матићевог дела штд се из њега не може научити „француски читати писати и говорити.“ То му је истина велика махна, али је већа што се из њега *ништа не може научити*, а највећа што се шта може *погрешно* научити. За доказ ове поставке могли би навести само погодбу једнога грчког мудраца са оним Атињанином који му је довео сина да га научи својој мудрости, где мудрац тражи малу награду за то, што ће младога Атињанина научити својој науци, али велику за труд који ће уложити око тога, да га одучи од онога што је наопако научио. Кад стоји, дакле, да је највећа махна једнога дела, кад се из њега може што год наопако научити, остаје само да се докаже, да у „Вештом учитељу“ има погрешних и наопако схваћених појмова, што ћемо и доказати нешто у овој, а нешто у трећој, четвртој и петој лекцији.

У овој лекцији има грешака, које одвећ не јамче за пишчеву пажњу при преписивању из речника, тако на пр. у „Вештом учитељу“ стоји: ***diner*** м. место ***dinée*** ж. плата за ручак (ст. 6.;) ***nusete*** ж. гајде, карабе, и т. д. (стр. 7) место *musette* ж. Да не би писац могао рећи да је то штампарска погрешка, коју је он заборавио поправити на крају књиге, судба је хтела те је сам написао у загради ради изговора, српским словима *низет*. Из овога факта

[1]) Ово г. Матић може побијати и навести какав изузетни пример, да је ко научио сам читати француски. За такав пример, поред тога што ваља узети ученика *одличнога* дара (а у књигама за „*старо и младо*“ увек се морају имати на уму *средњи* дарови), може се још рећи да изузетак не ствара правило, а овде би г. Матићев пример био изузетак.

може се констатовати двоје: 1. да писац сам није знао реч коју је узео за пример, већ је несвесно из речника преписао, и 2. да при преписивању није био пажљив, а да је г. Матић речи из речника преписивао, то ваља да нити хоће, нити може порицати, јер се значења речи у „Вештом учитељу" потпуно слажу са значењима у речнику.

Карактеристика, дакле, прве и друге лекције, које г. Матић у своме предговору препоручује нарочитој пажњи читатеља та је, да су обе непажљиво израђене.

Трећа лекција „Вештог учитеља" нема наслова, те према томе не може се унапред погодити њена садржина. У почетку њеном импонује уморном читатељу „Вештог учитеља" речник од 155 речи, стрпан на два листа, без икакве системе и реда, без обзира на азбучни ред (опште правило за писање речника) или на сродност речи по значењу, што је врло важно, јер се тим путем најлакше уче речи, и улази се у дух језика, јер се долази до општих правила, по којима се по наставку може на сигурно закључити о значењу речи, само ако је једна реч од истог корена позната. Писац „Вештог учитеља" приморава своје читатеље да уче на памет речи најразноврсније и које не стоје у каквој логичној вези. Колико је то тежак и заморљив, а нарочито јалов посао, може оценити сваки ко је био тако несрећан да учи језик на тако оригиналан начин. Г. Матић, на чијем делу блистају имена Мајдингера, Олендорфа и других, ради без икакве системе и реда.

При образовању женског рода као придева, г. Матић је врло оригиналан. Сва теорија за образовање женског рода код придева стрпана је у цигло једну примедбицу на страни 87, која гласи: „*Примедба.* Ако се придев свршује на *e*, он остаје не промењен у једнини, а у множини добија *s*, (као да иначе не добија *s* у множини, већ само кад се свршује на *e*); али ако се не свршује на *e*, тада он поред *женске* речи добија *e* (сад оставља број па прелази на род!) и мења по неки пут још и крајње сугласнике, на пр." и т. д. Овде г. Матић говори најпре о изузетку па онда о општем правилу, јер је опште правило да се женски род код придева образује наставком *e*, а изузетак кад већ имају *e* да у женском роду ништа не добијају. Па онда, како је оно јасно речено, да „мења по неки пут још и крајње сугласнике", а у шта мења, то г. Матић сматра да није дужан рећи, а о удвајању сугласника код придева у женском роду ни помена, него кад читатељ г. Матићев нађе на такав случај, не остаје му ништа друго, но да завири у најближу граматику, где ће наћи објашњења, или да равнодушно прође поред таких појава.

У примедби на страни 38, г. Матић се овако јасно изражава о месту које придеви заузимају поред именица: „Али придев у француском језику стоји понајвише после своје именице, нарочито они, који показују боју, народност и они, који имају више од два слога, на пр." и т. д. И овде г. Матић најпре меће изузетке (разрока практика!), па онда опште правило. Али, пошто је читаву страну поређао примера где придев може стајати и пре именице, без промене значења, пада му на памет опште правило, да је придевима право место после именице, па онда поправља нејасном примедбом, која

читаоца само буни. О придевима, који променом места мењају и значење, ни речи!

Тако иде у трећој лекцији до тачке 7-ме. У 7 и 8 тачци г. Матић ређа примере са трећим лицем једнине садашњег времена од глагола avoir и être. У обе тачке натрпано је примера више но што је нужно да се поменути облици упамте, а за што је те тачке одвојио у 7-му и 8-му, не верујем да би и сам могао казати, јер и у једној и у другој има примера и са *est* и са *a*. а због величине није могло бити, јер је одмах предходна тачка (6-та) два пут већа но ове обадве. И то ће опет бити за то, што се г. Матићу тако допадало.

После овога долази од 9-те до 28-ме тачке најнепојимљивија смеса имена, глаголских облика, предлога, прилога, реченица и речи, од стране 39 до 65, све необјашњено, непотпуно, да читатељ, ако се одважи да прочита све то, мора просто да узме одсуство од свога свакидашњег рада, па да се лати најмучнијег, најнепријатнијег посла на свету.

У тачци 28-ој г. Матић ређа просте бројеве, за тим под примедбом (стр. 67) говори о женском роду и множини броја *un*, даље о редним бројевима, па онда од тачке 9-те до 39-те, сирјеч, од стране 68 до 92 све по старом, т. ј. смеса имена, глаголских облика, предлога, прилога. реченица и речи.

Тако смо свршили летимични преглед треће лекције, у којој има само 63 стране.

У четвртој лекцији, којој је писац метуо наслов *„Најупотребљивији глаголи“* блистају на првој страни глаголи: manger, јести, појести, изести, и т. д., за тим, se manger, јести се, јести један другог, па онда *boire*, пити, попити, локати, опијати се; за тим *avoir soif*, жедан бити, и т. д. и т. д. Еле, четврта је лекција речник од самих *најупотребљивијих* глагола, и траје пет листи. И у њој нема реда ни системе, него се радило онако на срећу. Главна добра страна ове лекције, та је, што је од осталих, осим прве, краћа.

Пета лекција одликује се од свију осталих својом огромношћу. Сумњам да би ту лекцију сам г. Матић био у стању да научи и прекува за читаве две године. То је лако и доказати, поштовани читаоци. јер само ваља казати да је то речник који траје 121 страну, на којима је исписано преко *три хиладе* речи, па да се сваки увери о истинитости горњих речи. Та вам је лекција речник, уређен по некој особитој методи, а главни му је наслов „Најупотребљивије именице“. За тим долази нижа подела на тачке, и то: 1. *о човеку;* 2. *главни саставни делови човековог тела*, међу којима има и таких, којима је место само у потпунијем речнику; 3. *о ношњи или одећи;* 4. *о стварима за јело;* 5. *пића;* 6. *о кући;* 7. *покућство;* 8. *о стварима што принадлеже столу;* 9. *о книзи и писаћем столу;* 10. *о коњушници и коњском прибору;* 11. *о вароши;* 12. *надлештва;* 13. *о звањима;* 14. *о занимањима и радњама;* 15. *о трговини;* 16. *о новцима;* 17. *о школи;* 18. *о цркви и божијој служби*. Као и свуда тако и у овој лекцији, речи су поређане без икакве система и реда

Ко прочита пету лекцију „Вештог учитеља“ мора доћи на мисао, да је г. Матић био и сувише галантан према својим читаоцима. кад им је науку о француском језику пружио у 10 лекција, јер, по

начину којим је пета лекција написана, и у којој има око 3070 речи, све је то могао метути у две или три лекције, па да „Вешти учитељ“ буде опет много боље и потпуније написан. Тако, у прву лекцију могао је г, Матић унети све граматичке облике, у другу синтаксу, а у трећу речник, и тиме би његово дедо било у огромној добити, јер би г. Матић могао још већма изненадити српски читалачки свет овако примамљивим насловом свога дела: „Вешти учитељ француског језика, или вештина у три лекције без учитеља научити француски читати, писати и говорити“.

После свега овога што је казано о лекцијама понаособ, не би се о методи целога дела имало много шта казати. Г. Матић вели, да је своје дело радио по Олендорфу, Мајдингеру и другим. У колико ја познајем методу Олендорфову, ма да и она пати од развучености која захтева више механичко учење а квари прегледност дела — могу с чистом савешћу рећи, да у „Вештом учитељу француског језика“ нема ни трага од Орендорфове методе, и да је позивање на Олендорфа, Мајдингера и друге, голо фразирање господина писца, којим је хтео прибавити важност производу свога ума.

По свему, дакле, што се у делу г. Матића могло наћи, излази, *да „Вешти учитељ француског језика“ ни из далека не даје ону корист, која се његовим фраапантним насловом обећава, и да читалац, био он упућен у француском језику или не, био стар или млад — не може ни приближно бити награђен за труд око читања једног тако оригиналног, и и својој струци јединственог дела.*

Крагујевац, Октобра 1887 г.

Јован В. Несторовић.

ЈАВНА ГОВОРНИЦА

Једно писмо уреднику „Отаџбине.“

Господине уредниче!

У „Отаџбини“ свесци 63, а на страни 385 до стране 389, одштампан је из мемоара у оставци мајора г. Стев. Грујића рад X. активног пука у српско-бугарском рату а у борби на Врапчи.

Писац поменутог мемоара, без да је представио рад појединих батаљона овога пука навео је: да је од дивизијара г. пуковника Биничког слушао, да је он — г. пуковник Binички — мене и г. капетана З. Павловића позади неких грмова од ватре заклоњене нашао. Да смо вели у тај заклон и г. пуковника Биничког звали, зашта нас је он — г. пуковник грдио са речима: „ако су они К.... и П.... они мисле да сам и ја, па ме зову да и од мене направе оно што су они.“

Што се тиче лично мога рада, г. Грујић је се о истину огрешио. Ја никад па ни у овом рату страшљивац био нисам. О животу

мом слабо сам водио рачуна, јер ми је увек била на уму победа, а не живот мој.

Да је ово овако, требало је г. Грујић да запита моје ратне другове официре и војнике и то: књажевчане за оба прва рата, а Рудничане, Ужичане и Чачане за српско-бугарски, и уверен сам, да би заиста онда другу оцену о мени дао, а не ону коју је у свом мемоару ставио.

Али, кад се г. Грујић није хтео обазирати на рад и непобитна факта; Кад није хтео да помисли да још стотинама живих људи има, који се свачијег рада сећају, као да га и сада очима гледају, онда се мислим нећу огрешити ако кажем, да је г. Грујићу слабо до истине стало.

Бело није црно. Фактичан рад основан на доказима очигледаца, писањем се побити и оцрнити неда. Истина остаје свагда истина и ево ја је на јавност износим.

Кад је се шумадиска дивизија кренула 3-ћег Новембра са свог преноћишта за Врапчу, X-ти је пук био у предводници. На челу овог као предводница био је IV. батаљон са ескадроном; мој II батаљон био је на зачељу пука, јер је првог дана при прелазу преко границе у предводници био.

Кад је предводница прешла белу стену и наишла на Бугаре и њихова утврђења, она је се зауставила. Командант дивизије са својим штабом изашао је напред у осматрање, а при проласку мени је лично наредио, да позади беле стене застанем и војнике одмарам до даљег наређења. На основу овог наређења, постројио сам у крај пута смакнуту багаљ. колону и дао одмор војницима позади оружја.

Овде сам остао од прилике $^{1}/_{4}$ сахата; за тим сам добио наређење, да се са батаљоном кренем напред друмом, што сам и учинио.

Кад сам прешао белу стену — пред којом је у крај пута и дивизиски штаб стајао, — добио сам налог, да са батаљоном идем напред и да се постројим позади једног висића, на коме је батерија г. капетана Игњата Срба положај већ била заузела. То сам и учинио.

IV-ти батаљон као предводница, био се већ развио за борбу и заузео положај испред батерије. Трећи је батаљон стајао у смакнутој колони мало лево и позади батерије. Дакле у првом моменту, IV. батаљон за напад са фронта, образовао је први; III-ћи други, а мој батаљон трећи борни ред; али борба још ни с' једне стране одпочела није.

Мало смо у овом распореду стајали, па је ватра са обе стране одпочела, и после кратког времена добио сам налог, да се са батаљоном кренем напред ближе IV. батаљ. као његова подпора, пошто је III батаљон за други задатак намењен. Чим сам овај налог добио, кренуо сам се напред дошав до ланца IV. батаљона на 50 до 80 кор.; где сам под заклоном једног узвишења постројио смакнуту колону.

Кад сам батаљон постројио, изашао сам са свима официрима до самог ланца, те да се још боље упознам са положајем и правцем за даље наступање, и кад смо осматрање свршили, официри су се вратили војницима, а ја сам и даље на ток борбе мотрио без да сам се ма зашта заклонио, јер заклона никаква ни било није.

Положај, до кога је IV батаљон дошао, био је један чист отворен висић, а лево крило пружало је се чистином до једне јаруге. Стрелци су на овом положају били полегали и ватру на противника у утврђењима обарали. Испред стрелаца па до бугарских утврђења чистина је и велика препрека за даље наступање, док предходно артиљерија своје неучини, нашта је се сигурно и очекивати морало; кад смо овако овде подуже стајали.

Јака противничка ватра, обасипала је наше стрелце; усљед чега су се одпочели по овом висићу комешати и побаучке назад повлачити, али сам им ово повлачење спречио и на својим их местима задржао.

Кад су војници опет своја места заузели, ја сам се мало доцније вратио своме батаљону, у ком сам времену добио од команданта пука налог, да једну чету пошљем на десно крило у помоћ чети IV батаљона, која је тамо раније одаслата била; зашта сам одредио и упутио III чету. Остале три чете остале су на истом месту.

Кад сам наведену чету упутио, вратио сам се опет к' ланцу ради даљег проматрања, и после кратког бављења овде, војници ми обратише пажњу на један истакнути бугарски ров, из ког Бугари нуђаху предају дизањем беле мараме. Чим сам ово приметио, доставио сам лично команданту пука — који се ту у близини 150 до 200 ^x^ налазио; затим сам се опет вратио к ланцу ради даљег мотрења, а командант је пука о горњем насигурно и команданта дивизије известио.

Кад сам понова дошао ланцу, приметио сам; да је ватра из овога рова престала; да поједини из овог рова бегају у позадње; да су остали пушке са бајонетима у земљу поболи и да су се двоица упутили ка чети подпоручика г. Косте Милутиновића, а од ове двоица к' њима, али да још једни другима да приђу несмеду.

Видећи ово, ја сам са истог места онако у усхићењу викнуо „господине мајоре, ево први се ров предаје." Пуковар је сам лично ово видио, па је извешће команданту дивизије сигурно писао, а ја сам и даље код ланца стајао.

Мало је времена прошло и дивизијар је био већ ту код стрелаца IV батаљона, где сам и ја незаклоњен стајао. Чим је дошао, наредио је прекидање ватре; али се ова није могла лако обуставити, зашта је се он јако љутио.

Кад је ватра овде код нас — а не и код XI пука — престала, појурили су Бугари из пред-наведеног рова без оружја ка чети подпоручика г. Милутиновића а ови к' рову.

Видевши ово Бугари из осталих утврђења, осули су јаку ватру како на чету подпоручика г. Милутиновића, тако и на предајуће се Бугаре; усљед чега је сваки на свом месту прилећи морао.

Кад је командант дивизије видио, да остали Бугари немисле на предају, а разљућен њиховом дрскошћу, наредио је, да се ватра понова отвори; па сигурно незнајући, да ту у близини има смакнутих оделења рећи ће: „ах што немам кога овде да оне — незнам како их назва — казни и разјури. Чим сам ово саслушао, ја сам дивизијару изјавио, да ћу ја јуриш извршити. Дивизијар ме је запи-

тао: „а где вам је батаљон,“ нашта сам му одговорио, да имам три смакнуте чете, показујући где су.

Кад је дивизијар ово чуо наредио ми је да јуриш извршим; усљед чега сам одма пред батаљон отишао; позвао командире чета и издао им следећу заповест.

Да се чете са извесним одстојањима трчећим кораком крену рову, који је се већ предао; ту да се прикупе и уреде, одакле ћемо на остале непредате ровове јуриш извршити. Претрчавање сам наредио с' тога, што је простор од IV батаљона па до Бугарских утврђења доста велики (800—900ˣ) чист и јакој ватри изложен. Немогуће га је било уједаред претрчати и јуриш извршити. Требало је ближе прићи, зашта је најподеснија тачка био већ предати ров.

Док сам ја горњу заповест командирима чета издавао, командант је дивизије стајао код ланца IV батаљона а мало више мога батаљона, па сигурно нечујући, подпуно какву сам заповест командирима чета издавао помислио је, да ћу ја од јуриша изостати, и да саме командире са четама на јуриш упућујем, па је на једаред викнуо: „господине Симићу хоћу ви лично да идете.“ Ова дивизијарова сумња и то у онога, који је се сам понудио да јуриш изврши, морам признати, да ме је јако дарнула и изненадила. Нисам у први мах знао шта да му одговорим, зато сам се окренуо дивизијару и јачим тоном одговорио, да ћу ја лично и ићи и да немислим изостати; али је он опет понављао „ама ви, ви хоћу лично да идете.“

Ово је све што је г. пуковник Бинички мени тога дана приметио, а не да ме је где год у заклону нашао, нити да сам њега у заклон звао, јер заклона код мене — као што сам напред споменуо — ни било није.

Пошто сам наведену заповест командирима издао, ја сам са подпоручиком г. Луком Лазаревићем — који ми је за ађутанта придат био — кренуо се пред четама наведеном рову и дошав тамо; мало смо на прикупљање и одануће причекали; затим сам се са г. Луком ставио на чело, јурнули смо у други непредати ров и овај заузели.

Кад смо овоме рову дошли, заоставши су Бугари пушке побацали и шубаре поскидали молећи онако по рову прилегнути, да се не дирају, нашта сам им одговорио, да их нико дирати неће.

Приликом трчања и заузећа овог другог рова, киша куршума из осталих утврђења, а нарочито са једног стеновитог виса, (њиховог левог крила), иза појата и из шумице находеће се у подножју овога виса обасипала нас је, и у једном тако рећи магновењу, пало ми је 17 које мртвих а које рањених војника, а и мој шињел био је на два места куршумима пробијен.

Узроком онако јаке противничке ватре при заузећу овог рова војници су се већином повукли назад рову, одакле смо на јуриш пошли; врло мали број задржао се је по рову и око овог прилегнут, а ја и г. Лука остали смо на чистини под врло јаком још пушчаном ватром. И у овако по нас критичном часу, ја нисам клонуо; нисам се збунио ни где год заклонио, већ сам са г. Луком све могуће чинио, да војнике и даље напред покренем; што нам је по-

сле извесног труда и пошло за руком. Војнике смо уројевском наступању напред покренули.

И при овомројевском наступању, ја сам са г. Луком ишао напред упоредо са првим војницима све до заузећа и последњег положаја; па опет нисам се нигди заклонио ни застао, ма да нас је бугарска заштитница скоро до последњег положаја ватром поздрављала

Непобитна је истина, да даљи покрет од овога рова, не би било могуће онако олако поновити и војнике напред покренути, да XI пук и III батаљон од X пука, нису Бугаре на њиховом десном крилу разбили и одступници им загрозили; услед чега су се и испред нас са последњег положаја одпочели повлачити.

Кад смо на последњи положај изашли, прикупио сам батаљон по наређењу команданта пука, затим сам послао IV чету на висове десно од Врапче у гоњење. XII пук отишао је напред ка Плочи где је и борбу пред вече имао, а ми смо се мало одморили, па за XII-тим пуком кренули.

У вече заузео сам предстражарни положај по висовима лево од Врапче идући ка Брезнику у вези са XII пуком.

Дакле, то је фактични мој лични рад и мога батаљона у борби тога дана а и после, па сад нека читаоци цене, на чијој је страни истина.

9. Октобра 1887 год.,
Ниш.

ПЕШАДИСКИ КАПЕТАН
Милисав Симић.

Са задовољством дајемо места у нашем часопису овом писму г. капетана Симића, у толико пре, што смо се, пре штампања, уверили: да је г. пуковник Binички, упитан о овој ствари званично, изјавио како „није истина да је он на Врапчи или ма где говорио о г. Симићу оно што г. Грујић у свом мемоару наводи. За г. капетана Милисава Симића постоје и меродавне су релације, којима је констатовано да се није крио *већ да се је одликовао*“. У осталом ми подсећамо наше читаоце да смо још у св. 62-ој „Отаџбине“ на стр. 223, казали, да: „казивања г. мајора Ст. Грујића треба бележити са *највећом резервом*, јер га је командант дивизије у једној од доцнијих битака отерао из свога штаба.“

Уредништво „ОТАЏБИНЕ“.

АНА КАРЕЊИНА

Роман Лава Толстова

Мнѣ отмщеніе, и Азъ воздамъ.

ПРВИ ДЕО

I

Срећне породице све су налик једна на другу, а несрећне су несрећне свака на свој начин.

У кући Облонских начинио се прави дар-мар. Жена дознала да јој је муж стајао у љубавним односима са пређашњом њиховом гувернантом францускињом, па му због тога изјавила, како с њиме неће више да живи под једним кровом. То стање траје има већ три дана, и тиштало је не само њих двоје, но и све остале чланове породице и укућане. Сви су увиђали праву бесмислицу у томе, да и даље живе заједно, налазећи, да чак и међу гостима што су се случајно састали у каквој гостионици, — има више узајамности, него међу њима, члановима породице и укућанима Облонских. Жена се затворила у своје собе, а мужа већ трећи дан како нема код куће. Деца се раштркала по целој кући као залутала; енглескиња се завадила са настојницом и писала некој својој пријатељици, молећи је да јој нађе какво друго место; кувар напустио службу баш јуче о ручку, па и сама куварица што кува млађима и кочијаш захтеваху да им се исплати.

Трећи дан после свађе пробуди се кнез Степан Аркадијевић Облонски — Стива, како су га обично звали — у обично доба, т. ј. у 8 часова изјутра, али не у својој спаваћој соби, него у своме кабинету, на дивану од сафијана. Својим пуним гојазним телом промешкољи се по дивану, и, да би понова заспао, обгрли јастук, притиште га чврсто образом, али наједанпут скочи, седе на диван и отвори очи.

„Јест, јест, како оно беше“? мишљаше он присећајући се сна. „Јест, како оно беше? Аха! Алабин даваше ручак у Дармштату; не, није у Дармштату.... негде у Америци. Јест, а Дармштат беше као у Америци. Јест, а у Албина беху постављени све стаклени столови — и столови певаху: Il mio tesoro, није il mio tesoro него нешто лепше, па све неке кристалне флашице, па неке жене....“

Весело се засветлише очи Степана Аркадијевића, и он се с осмехом присећаше даље: „Да, да то беше дивно. Било је ту још много лепих ствари, али се пусто на јави не може човек свега да опомене ни да све то искаже, чак ни у мислима — не није могућно!

Спазив кроз тешке завесе већ и дневну светлост, скочи весело, и спустив ноге са дивана пипаше њима да нађе везене папуче (поклон од жене о последњем рођен-дану). Потом, по деветогодишњој навици, и не устајући, пружи руку према месту, где му је у спаваћој соби обично стајала кућна хаљина. Ту се наједанпут сети зашто није у својој спаваћој соби него у своме кабинету. Осмеха му нестаде са усана, и он се намршти.

„Ах, ах, ах! Аа!....“ узвикну он, сетивши се свега што се десило. Падоше му на ум све појединости његове свађе са женом, сва очајаност његова положаја, а понајгоре га тишташе осећање, да је свему томе сам он крив.

„Јест, она ми неће опростити, и не може опростити. А што је најгоре, свему сам томе крив сâм — баш ја сâм, макар да до мене нема кривице. То је баш оно, трагично“ мишљаше он. „Ах, ах, ах“! уздисаше, помишљајући на све непријатности из те свађе.

Најнепријатнији му је био први тренутак, кад се једно вече, вратио весео и задовољан из позоришта кући, с огромном крушком у руци, што је беше понео жени. Не нашав је ни у њезиној соби, па, на велико своје чудо, ни у кабинету, — колико се беше запрепастио кад је најпосле нађе у спаваћој соби с издајничким писмом у руци!

Она, иначе свагда повучена и забринута, а по његовом нахођењу и приглупа, Доли, непомично седаше с писмом у руци, и гледаше га очима пуним ужаса, очајања и љутине.

— Шта је ово? шта је ово? упита га, показујући писмо.

И при тој помисли, Степана Аркадијевића једио је, као што се то често дешава, не толико сам догађај, колико одговор његов на то женино питање.

Њему се у тај пар десило оно, што се обично дешава људима, кад се изненадно ухвате на каквом постидном делу. Он се не умеде наћи у положају, у који је запао, кад га жена ухвати у кривици. У место да се покаже да је увређен, или да пориче, или да покуша да се оправда, или да моли за опроштај, или најпосле да се показао равнодушан — све би то било боље него што је он урадио — у место свега тога он се узе и нехотице (рефлекси мозга помишљаше Степан Аркадијевић који је волео физиологију) савршено нехотице, смешити својим обичним, благим и потоме глупим осмехом.

Тај глупи осмејак никако није могао себи опростити.

На тај глупи осмејак, плану Доли чисто неким физичким болом, и, напрасита по нарави, изгрди га жестоко и изађе из собе. Од тада мужа свога више и да не види.

„Свему му је томе крив онај глупи осмејак“! вајкаше се Степан Аркадијевић. „Али шта да се ради, шта да се ради?“ питаше се очајно, и не умеде наћи одговора.

II

Степан Аркадијевић био је према себи самоме справедљив човек. Он никако није могао сам себе обмањивати ни уверавати како се збиља каје шта је урадио. Он се нимало није кајао, што, као човек од тридесет и четири године, угледне спољашности, и притом склон да се за час заљуби — није био заљубљен баш у своју рођену жену, матер петоро живе и двоје умрле деце, и која је, притом, била само годину дана млађа од њега. Њему је било само замука што се није умео да сачува од жене. Ну, он је ипак осећао сву незгоду свога положаја, и жалио жену, децу и самога себе. Он би се можда боље чувао жене, да је знао колико ће то њој тешко пасти. О томе он управо никада није ни мислио озбиљно, али је имао некако нејасно убеђење, све као да је жена о томе морала нешто знати, па му само гледала кроз прсте. Њему се чак чинило да би и с њене стране било сасвим у реду да му прогледа кроз прсте, јер и она сама беше већ најпосле само изнурена, постарила, проста и сасвим обична жена, једино тек добра мати. Е ето деси се чему се баш ни мало није надао.

„Ах то је страшно, то је страшно,“ понављаше у себи Степан Аркадијевић и не нађе никаква изласка.

„И како је до сада било све красно, како смо лепо живели! Она је била задовољна, срећна с децом, управљала и децом и кућом како је хтела, ништа јој нисам бранио. Душа ваља, није лепо било ни то, што је *она* била гувернанта у нашој кући. Није требало. Некако је тривијална ствар проводити љубав са једном гувернантом. Али опет што је то била гувернанта! (Ту се он сети црних ђаволастих очију г-ђице Роланове). Ја, истина, нисам с њоме имао ништа док је била у кући! Али она на пакост.... и све то као да је баш тако морало бити. Ох, ох, ох, шта да радим, шта да радим?“

Другога одговора не беше осим онога, што га даје живот на сва најсложенија и најзамршенија питања. А тај одговор беше: живети обичним свакодневним животом па се тако и разгалити. На спавање бар до ноћи није више ни мислити, остало је дакле растерати бригу сном живота.

„Удесиће се већ“ рече у себи Степан Аркадијевић; потом устаде, навуче своју сивкасту собњу хаљину са свиленом поставом, завеза гајтане око хаљине и повукав ваздуха у своја широка прса, опружи ноге, крочи еластичним кораком прозору, подиже завесу и зазвони.

У то уђе стари пријатељ, собни слуга његов Матвеј, са хаљинама, ципелама и неком депешом у руци. За њим се појави и берберин са својим прибором.

„Јесу ли донесена акта из суда?“ упита Степан Аркадијевић, и примив депешу седе пред огледало.

„Ту су на столу!“ одговори Матвеј радознало и са саучешћем погледајући свога господара. И поћутав мало, додаде лукаво смешећи се: — „фијакер је долазио.“

Степан Аркадијевић ништа не рече, но само погледа Матију кроз огледало. По погледима што им се сукобише, видело се да су се добро разумели. Погледом својим Степан Аркадијевић чисто је питао:

„Што ли то говориш? зар не знаш...?“

Матија спусти руке у џепове пођe једном ногом назад и ћутећи, добродушно и са једва приметним осмехом поглêдаше свога господара.

„Ја сам му казао да дође тек у недељу, а дотле да не чини досаде ни вама ни себи“ рече Матија. Очевидно је било да је ту фразу унапред смислио.

Степан Аркадијевић разумеде да је Матија хтео само да се нашали и да обрати пажњу на себе. Он отвори депешу и прочита је, поправљајући у њој као и обично рђаво написане речи. Његово лице озари се радошћу.

— Матија, сестра Ана Аркадијевна долази сутра, рече он, задржав за један часак руку берберинову, што избријаваше ружичасти раздељак између његових дугих коврџастих бакенбарта.

— „Хвала Богу!“ рече Матија, показујући тим одговором, како и он, као и господар му, потпуно појми значај те посете, т. ј. да Ана Аркадијевна, љубимица — сестра Степана Аркадијевића, може много припомоћи да се муж и жена измире.

— Сама или са мужем? упита Матија.

Степан Аркадијевић не могаше одговорити, јер му баш у тај пар берберин избријаваше усну. С тога подиже само један прст. Матија климну главом према огледалу.

— Дакле сама. Онда да се успреме собе горе?

— Јави Дарји Александровној. Како она нареди.

— Дарји Александровној? понови Матвеј чисто сумњичећи.

— Јест, јави. На, подај јој и депешу, па како рекне.

— Ради би да покушате, разумеде Матија, но само рече: — разумем.

Степан Аркадијевић беше се већ умио и очешљао, и спремаше се да се облачи, кад Матија лагано, шкрипећи ципелама ступи у собу с депешом у руци. Берберин беше отишао.

— Дарја Александровна поручила да полази на пут. Нека ради како му је, то јест вама, воља — рече он, и, насмејаних очију, с рукама у џеповима, а спуштене главе на страну, посматраше господара.

Степан Аркадијевић поћута. Потом му се на лицу показа доброћудан нешто тужан осмех.

— А, Матија? рече машући главом.

— Све ће добро бити господару, рече Матија.

— Велиш?

— Зацело, господару.

— Мислиш? — Ко је то? чувши где зашушта нека женска хаљина пред вратима.

— „Ја сам", одговори један јак и пријатан женски глас, и на вратима се показа озбиљно, богињаво лице Матрене Филимовне, дадиље.

— Ну, шта је Матрјоша? упита је Степан Аркадијевић.

Макар да је Степан Аркадијевић грдно згрешио својој жени, па то и сам осећао, опет су зато сви укућани били на његовој страни, па чак и дадиља, главна повереница Дарје Александровне.

— Шта је, упита је он снуждено.

— Идите господару и покушајте још једном. Дако Бог помогне. Жалост је гледати муке њезине. Сва се кућа узбунила. Помислите на децу господару. Молите је за опроштај. Шта би друго. Зар не видите како ужива да се извезе...

— Али ето неће ме хтети примити.

— А ви учините своје. Бог је милостив. Молите се Богу.

— Е хајд, баш да идем, рече Степан Аркадијевић, и поцрвене. — Дај да се обучем, обрте се Матији, и одлучно скиде собњу хаљину.

Матија је већ држао спремну кошуљу, и одува са ње нешто невидљиво.

III

Пошто се већ обукао, Степан Аркадијевић попрска се мирисом повуче запонке на кошуљи, напуни по обичају џепове цигарама, метну новчаник, записницу, кутију са жигицама, сахат са двоструким ланцем, отресе мараму, и тако намирисан, чио, и поред све несреће, потпуно здрав — лаким кораком упути се у трпезарију, где га је већ чекала кава, а осим тога ту беху писма и канцелариска акта.

Прво прочита писма. Једно је од тих писама било веома непријатно. То беше писмо од трговца, који се нудио да купи шуму са њезиног имања. Та се шума свакако морала продати, али о томе,

до измирења са женом није могло бити ни помена. То му је писмо било непријатно због тога, што се у његово измирење са женом умешао сада и новчани интерес. А њега је вређалв и сама помисао, да сада покушава измирење са женом само за то, што има интереса да прода шуму.

Прочитав писма, Степан Аркадијевић узе акта, прелиста на брзу руку два три предмета, учини неком великом писаљком своје примедбе, потом их отури и поче пити каву. Пијући каву он отвори јутрошње још влажне новине и читаше.

Степан Аркадијевић држао је и читао либералне новине, но не баш претерано либералне, него оне што их је читала већина. И не гледећи на то, што се није баш Бог зна како интересовао ни за науку, ни за уметност, ни за политику, ипак се о тим стварима чврсто држао истих назора, каквих је о њима била већина са својим новинама, и мењао би своје мишљење само онда, кад би га и већина изменила, управо рећи — он га није ни мењао, но се оно у њему мењало сâмо и неприметно.

Степан Аркадијевић нити је нарочито бирао правац ни удешавао назоре своје. Обоје то долазило му је само по себи, управо онако, као што никад није бирао нарочиту форму шешира и капута, него носио онаку, каку носи и сав остали свет. Живећи пак у извесном друштву, и кад се већ у зрелијим годинама ипак стао развијати неки ред мисли, он је свакојако морао бити каквих год назора, исто онако, као што је морао имати капу. Па и онда, кад би и имао разлога да претпостави либерални правац конзервативноме — коме су многи из његовога друштва нагињали — то никад није било с тога, што би он сматрао либерални правац као одиста бољи, него с тога, што би се такав правац боље подударао с његовим начином живота. Либерална је партија тврдила, како је у Русији све наопако, и доиста, Степан Аркадијевић имао је много дугова, и није могао излазити на крај. Либерална је партија тврдила, како је брак преживела установа, и доиста, породични живот слабо је годио Степану Аркадијевићу, тако, да је све морао лагати и довијати се, а то је било противно његовој природи. Либерална је партија тврдила, или бар напомињала, како религија није ништа друго, него стега за необразованији део народа, и доиста, Степан Аркадијевић није могао одстојати ни најкраћу службу, нити је могао појмити све оне страшне и високопарне придике о оном свету, кад се и на овоме могло живети красно и весело. Поред тога, Степан Аркадијевић који је волео нашалити се, радо је задиркивао по каквог добричину, говорећи да човек, који се поноси својим племеном, не треба да се заустави на Рурику, а да се одриче првога претка — мајмуна. Тако

се Степан Аркадијевић беше привикао либералноме правцу, и волео је новине исто као и цигару после ручка, нарочито због лакога заноса којим би му се глава завртела.

Најпре прочита уводни чланак. У њему се доказивало, како се сасвим безразложно надала вика, као да божем радикализам прети да сатре све конзервативне елементе, и као да би Влада требала да настане, да се убије у главу револуционарна Хидра — напротив „по нашем мишљењу“, нема ту опасности од револуционарне хидре, него је опасност у упорној традицији, која једина кочи сваки напредак итд. Потом прочита и други, финансиски чланак, у коме се помињаху Бентам и Миљ, и пецкало Министарство. Бистрином својом он би одмах разумео свако то пребацивање, од кога и коме оно беше управљено и зашто, а то му је увек правило задовољство. Али данас то задовољство беше прилично помућено сећањем на савет Матрене Филимовне, и немиром у кући. Потом прочита и о томе, како је гроф Бајст, као што се говори, отпутовао у Визбаден; о томе, како нема више седе косе, како се продају нека каруца, како нека млада особа тражи место; но на све то он се није, као пређе, осмешкивао тихим, ироничким осмехом.

Пошто је прочитао новине, попио и другу шољу каве и појео земичку с маслом, он устаде, отресе мрве с прслука и, испупчив своја широка прса смешкаше се весело. Не што би био особито расположен, него што се беше добро поткрепио.

Али у тај мах се сети свега, и замисли се.

Два детиња гласа зачуше се на вратима (Степан Аркадијевић познаде глас Гришин, млађега синчића, и Тањин, старије девојчице) Они беху нешто вукли па испустили.

— Кажем ја да пасажери не седају на кров, викаше девојчица енглески: — хајд' покупи сад!

„Све иде наопако“ помисли Степан Аркадијевић „ето и деца шврљају сама“! И пришав вратима, зовну их. Деца бацише играчку, и потекоше оцу.

Девојчица, љубимица очина, потрча смело, загрли га и, смејући се, обеси му се о врат. Затим га пољуби у лице, које беше поцрвенело како се сагао, и озарено нежношћу — па хтеде отићи; но отац је задржа.

— А шта ради мати? упита он милујући је по врату. — Добро јутро, рече малишу који приђе и поздрави га. Малиша је мање волео, па се труђаше да буде подједнако љубазан и према њему. Али је дете то осећало, и не осмехну се на хладан очин осмејак.

— Мама? устала је, одговори девојчица.

Степан Аркадијевић уздахну.

„Значи да иноћас није тренула“ помисли он.

— Па је ли весела?

Девојчица је знала да су отац и мати у завади, и да мати није могла бити весела, и да је отац то морао знати, и да се он само претварао упитавши је тако овлаш. Она се постиде оца. Он то опази и поцрвене.

— То не знам, рече дете. Она нам је само казала да данас нећемо учити, него да идемо са мис Гул код бабе у шетњу.

— Е па онда иди Тањишка моја! Него стани, рече, задржавајући је и милујући по ручици. Потом узе са камина кутију с бонбонима, и даде јој неколико од чоколаде, што је она јела најрадије.

— И Гриши? упита девојчица показујући на бонбоне.

— Јесте и њему, одговори он, па је опет помилова и иљуби и затим пусти.

— Кола чекају, рече Матија. — А дошла и једна жена да нешто моли.

— Чека ли одавно? упита Степан Аркадијевић.

— Тако, око по сата.

— Колико сам пута већ говорио да одмах пријавиш.

— Та тек ћете попити каву своју на миру, рече Матија пријатељско-набуситим тоном, да се човек није могао расрдити.

— Ну, пусти је одмах, рече Облонски с очевидном досадом

Молитељица, штабс-капетаница Калинина молила је за нешто савршено глупо и немогућно; ну Степан Аркадијевић, по свом обичају, понуди је да седне, саслупа је пажљиво и мирно, даде јој најтачнији савет како и коме да се обрати, па јој својом крупном и разговетном руком чак написа и писмо на особу, која би јој можда могла бити од помоћи.

Пошто и штабс-капетаницу отпусти, он узе шешир, и застаде за тренут, присећајући се, да ли није што заборавио. Но он не беше ништа заборавио, осим једине своје жене, коју је управо и хтео да заборави.

„Ах да!“ И његово лепо лице развуче се болно. „Да ли да идем или да не идем“? питаше се. И унутрашњи неки глас говораше му да не иде, јер осим самих лажи, ту и онако нема шта више да се каже; њихови односи не могу се више поправити, јер нити она може више волети онако страсно и срдачно, нити се он опет може начинити старцем који више за љубав не мари. Ту више не може ништа бити до лажи и претворства; а то му је обоје било веома одвратно.

„Свакојако мора већ једном бити крај; тако не може остати“ рече он храбрећи се. Потом истури прса, извади цигару, повуче два три дима, баци је у седефску пепеоницу, пређе преко салона и уђе у собу својој жени. (Наставиће се)

СТАРА И НОВА ГРЧКА

ФИЗИЧКИ ОПИС ГРЧКЕ. УТИЦАЈ ЊЕНОГ ЗЕМЉИШТА НА РАЗВИТАК ПОЛИТИЧКОГ И У ОПШТЕ КУЛТУРНОГ ЖИВОТА ГРЧКОГ НАРОДА. ПОЛИТИЧКА ПОДЕЛА СТАРЕ И НОВЕ ГРЧКЕ. ИСТОРИСКА ЗНАМЕНИТА МЕСТА. ОПИС СТАРЕ АТИНЕ С ПОГЛЕДОМ НА ДАНАШЊУ.

Грчка је велика 67 000 в.км. или 12180 кв.м.

На јужном крају балканског (трачко-илирског) полуострва лежи малена краљевина Грчка. И у старо доба она није била веома пространа, али јој је прошлост тако славна, да од ње нема знатније и важније земље из старине на целоме свету. Она се протеже од 36° 10′ до близу 40° сев. ширине и од 37° до 43° и 45′ ист. дужине од Фера. Опкољена је са три стране морима: са истока јегејским, с југа средоземним, а са запада јонским морем. На северној страни граничи се турском царевином — линијом, која почиње од теснаца Каралик-Дервента између ушћа Саламбрије и Пзатимоне, од прилике 4 километра јужно од последње реке, па скреће западно све планинским венцем до између Краније и Аварнице, затим између Нозороса и Аналипсиса до на врх Годамана. Окреће се јужно венцем Олимпа на врх Кокинопетра. Од ове тачке свраћа западно све планинским венцем до између Лиароса и Дервент Мелона до на врх Критири. Одатле опет окреће се опет јужно до десне обале Ксерагиса па вододелницом југозападно до на врх брда, које лежи северно од вароши Жарка; одатле северо-западно у правцу на Димницу. Пре него што доспе међа до Димнице, од прилике на 18 километара пред овим местом, скреће она западно до на врх Клачова. Одатле иде опет јужно преко венца планинског и преко врхова Зигос Докими и Перистери долином Арте све до њеног ушћа у залив артски. (Анта Алексић. Нове границе Грчке Краљевине. „Рад“ за 1882 г.)

Обала је Грчке јако развијена, а заливи јој дубоко улазе у копно. Од најважнијих су залива: *у јонском мору* (mare ionium) залив артски (sinus anbracius), залив патраски, залив корински (s. corinthiacus), а у јужном делу јонског мора које стари зваху m. siculum аркадијски залив; *у средиземном мору;* (m. internum) коронски (s.

messeniacus) и маратонски s. laconicus *у јужном делу јегејског мора*, које се зване m. myrtoum: науплијски (s. argolicus) и егински (s. saronicus) и најзад *у јегејском мору* (mare aegeum) зитунски (s. meliacus) и волоски (s. pagasaeus).

Грчкој припадају многа острва у јонском и јегејском мору.

Висински облик Грчке. — Грчка има у главноме карактер брдовите земље, јер је више планинских ланаца пресецају у разним правцима, изузимајући две повеће равнице тесалијску (Темпе) и беотијску. Тако је на северу дељаху од Илирикума (део Албаније), почињући од гребена лингете (promontus acrocer) *акрокераунске* планине (acroceranii montes), а од Маћедоније *камбунијске* планине (cambunii montès), које се свршавају на заливу солунском високим *Олимпом* (2985 м.) (данас Лаха или Челех код Турака.) Овај се ланац затим продужава на југ све обалом јегејског мора, растављен само ушћем реке Саламбрије (Peneus), као *Ossa* (сад Кисово). Оса није висока као Олимп, али има дивних провалија и јаруга. Југоисточно као продужење истог планинског ланца лежи гора *Пелијон* (данас Плесида) нижа од Осе, али знаменита у старо доба због лековитог биља и кестенових шума близу града Кастанеје. Одавде су по митологији грчкој, Лапите протерали Кентауре, када се Тесалија још Хемонија звала. Најзад се овај планински ланац свршује гребеном Сепијусом. Главна пак планинска греда, која дели северну грчку на два неједнака дела, источни и западни, јесте планина *Пинд* (Pindus) који се преко коринтског земљеуза везује с планинама у Пелопонезу (Мореји). Систем Пинда захвата дакле простор између реке Бистрице Аспропотама и између коринтског залива и белога мора. Он лежи у продужењу Грамноса — огранка Шар-Планине, а средину му чини пл. чвор *Зигос* (Lakmon или Arakynthos) 1700 м.; који се уздиже изнад вароши Мецова. Од њега на север пружа се Василица и везује с Грамносом; а на југ планински ланац, који се свршује *планином келидонском* (Thymphrestus), на којој се уздиже врх Велуш (2300 м.). Југоисточно од Пинда одваја се једна грана под именом Othrys који имађаше лепу шуму и добре пашњаке, и иде све до мора на источној обали, где раздваја волоски од зитунског залива, па се југозападно спаја с келидонском планином. Othrys је раздвојен само реком Алименом (Sperchius) од планине Ете, која се свршује на зитунском заливу чувеним термопилским кланцем. Од Велуша се наставља, као продужење Пинда планина *Коракс* или *Вардузија* (с врховима до 2350 м.) а даље *Парнас* (сад Лиакури) 2 400 м. на подножју кога у дивном котлу, лежаше Делфи. На западу од Парнаса беху пенаполијске шуме, а на југу, као продужење Пинда, *Хеликон* (сад Загора 1527 м.) затим готово толико исто висок *Китэрон* и 1038 м.

висок, пун леда *Химетус* (Трело Вуно). Најзад на крајњем југу полуострва Атике, као последњи изданци Пинда, налазе се *Лауријски брегови*, који беху у старо доба чувени због многог сребра (лауријско сребро). Од Китерона одваја се једна планинска грана на исток под именом Parnes (Nozia или Nochea) и *Пентеликус*.

И јужно је полустрво — Пелопонес или Мореја — брдовито. Средину планинског система чини *аркадијска висија*, са које се на све стране гранају многобројне планине с врховима од 1200—2000 м; а између њих леже плодне равнице. Тако се на северу протеже, највиша на целом полуострву, планина *Килена* (2795м.); поред ње на источном крају уздиже се пл. *Келмос* (до 2354 м.) са кога извире река Стир, која при ушћу има величанствен водопад. Западно од Килене пење се *Олонос* или *Еримантус* планина с висином од 2224 м. Средину јужне Мореје испуњава планина *Тајгет* или *Пентадактилон* чији су највећи врхови до 1000м.

Низија у Грчкој нема великих, а понајзнатније су дуж река и мора, као што је чувена равница *Темпе* око реке Саламбрије и *беотијска* низија.

Реке. — По себи се разуме, да је Грчка, као брдовита земља, богата доста и рекама, од којих су повеће ипак само при утоку пловне. Од њих су понајзнатније:

I. у Тесалији: *Саламбрија* (Peneus), која извире са Пинда код Мецова, протиче и залива најлепши и најроднији део Тесалије (долину Темпе) тече недалеко од Трикале, залива Ларису и пошто се пробије између Олимпа и Осе улива се у солунски залив; *Арта* (Arutthus) тече с Пинда на југ, правећи данас границу према Албанији. и утиче у артски залив; у Епиру: *Калама* (Thyanis) и *Лурос* (Oropus), мале речице, обе утичу у јонско море.

II. у Јелади: *Јелада или Аламана* (Sperchius), долази с келидонских планина, тече између Othrys-а и Ете, па остављајући северно Зипун (Ламију) улива се, остављајући јужно славни термопилски кланац, у залив зитунски; *Кефис* протиче кроз средњу Јеладу и улива се у језеро Копајис; *Асароиотам* (Achelus) долази с Пинда код Мецова тече готово правце на југ, мало скрећући западно, и утиче у јонско море, протичући западни део Тесалије и Јеладе. Ово је најдужа река у Грчкој.

III. у Мореји: *Ирис* (Еуропис или Хелова река) долази с аркадијске висије, протиче кроз стару Аркадију и Лаконију и утиче у залив маратонски и *Руфија* (Alpheus) долази такође с аркадијске висије, тече кроз Аркадију и Елис и утиче у аркадијски залив. Не гледећи на њен кратак ток, она је највећа река у Грчкој.

Језера. — У Грчкој нема великих језера, сем неколико малих, међу којима је најважније: Копаис или Тополија у Јелади (дугачко је око 68 км.)

Климат. — У Грчкој је клима сасвим блага и здрава; изузев по неке мочарне пределе у приморју, где је променљива и нездрава. Велике врућине које се појављују у њеним равницама и низијама разблажују се хладним ветровима с планина. Јаких зима у њој нема, јер је она близу жарког појаса, а после много чине и околна мора, која дубоко залазе у копно. На високим планинама пада снег од Новембра и траје до Марта; а на највишим врховима и до Јула. Иначе је зима кишовита и без леда. Највиша летња топлота достиже 32° R; у Јулу и Августу износи она у средњу руку до 24° R; Па ипак се клима данашње Грчке доста разликује од климе старе Грчке с тога, што су данас затрвене многе шуме, које су заклањале од јаких и ладних ветрова, заустављале влагу и чиниле те је климат у Грчкој био блажи но данас. С тога је имао песник право кад је узвикнуо: die Sonne Griechenlands ist Alles, was ihm geblieben.«

Минерални, биљни и животињски свет. — Минералима је Грчка доста сирота, пошто се њено земљиште понајвише састоји из кречњака. Па ипак има доста потребних минерала у вулканском стењу источне обале (тако »лаконско гвожђе« и у старо доба чувено »лауријско сребро« у Атици); много су богатија острва као н. пр. пун злата Тасос, Парос чувен са свога изредног мермера, кога има и у Пенteликосу у Атици. На Еубеји откривени су мајдани каменог угља и т. д. Још има у Грчкој доста сумпора, земаљске смоле, минералних извора и др. Најзад Грчка је јако богата добром земљом, од које су стари вештаци грчки правили разне мале богове и посуђе. Много је богатија Грчка биљним светом. Брежуљци су застрти маслиновим шумама, а по долинама цветају мирте. Од растиња су најважнији производи: пшеница, јечам, кукуруз, маслине, винова лоза, суво грожђе (коринте), памук, дуван, разна варива, и јужно воће. Од животиња има: оваца и коза, говеда, коња, магараца, мазги, свиња, пчела, свилених буба и др. За сточарство је земља врло добра.

Народ и начин привреде. — Први становници Грчке били су Пелазги, за које се не зна од куда су дошли, те се с тога називљу староседиоцима или аутохтонима. Пелазги су грана великог индоевропског стабла. Око 1500 пр. Христа освоје Грчку Јелини, народ истог порекла као и Пелазги, само храбрији и вреднији. Од смесе Јелина са староседиоцима постао је данашњи народ Грчки, који је то име добио од неког пелашког кнеза Грка, или као што Фр. Колб вели: »од једног племена Грека.« У дан. Грчкој већину становника чине Грци, затим Арнаути, који су се доселили у 14 и 15 в. и Цин-

цари. Свега становника има око 2 милијуна (1,980.000). По вери су православни хришћани, сем нешто мухамеданаца у Тесалији.

По образованости Грци нису далеко измакли од осталих народа на балк. полуострву. Земљерадња је на ниском ступњу, тако да се — у најбољим годинама жито увози са стране. Од овога чини изузетак само Тесалија, житница Грчке, у којој се сеје доста памука и пиринџа, и у којој успева најбољи дуван на целом балкан. полуострву. Воћарство је више распрострто, а саде се много маслине, винове лозе и смокве; лимун, наранџа и др. Шумарство је такође врло ниско. По извештајима енглеских консула половина целокупног земљишта долази на планине и кршеве, једна петина није за срађивање, а остало је ораћа земља од које се ипак само половина обделава. И сточарство је незнатно. Пчеларство, свиларство и риболов јесу знатни. Занати су неразвијени, фабрика има врло слабо. Једино што је трговина напредна. Главни предмети извоза јесу: суво грожђе (коринте), коже, свила, дуван, вино, смокве, зејтин, маслине, мед и др. а увозе се енглески и француски фабрикати.

Утицај физичких прилика на развитак политичког и у опште културног живота грчког народа. — Стари Грци живели су подељени на многе мање и веће државице. Поред другога, узрок је томе понајвише, што је Грчка природом раздељена и одвојена морем и заливима, а нарочито планинама и кланцима на поједине делове или жупе. Јелини дошавши заузимаше по племенима свако по једну такву жупу, а сваком се племену, по општем закону државног и друштвеног развића, у првобитном суровом и непрестано ратном стању, наметну појединац као вођ или поглавар. Од тих појединих племена постадоше доцније самосталне државице, које су имале засебне владаоце. Ето зашто Грчка не могаше никако постати уједињена држава као централисана монархија, ма да су се разна племена грчка осећала и сматрала као једна нација. Име Јелин беше подједнако за њих све гордост; па не само то већ им оно беше као нека племићска титула, која их одликоваше од свију других народа, које они зваху доста оштрим именом · варвари.

Још је већи утицај физичких прилика на културни развитак грчког народа. Но пре но што пређем на то, навешћу шта о томе говори чувени културни историк Колб, у свом делу »Културна историја човечанства«. »Људи су, вели он, способни за усавршавање; људи су у стању посматрањем, а покадшто и простим апстрактним размишљањем, постићи напредак, у чему им служе, као драгоцена основа, искуства стечена и очувана кроз хиљаде година. Али опет ми потпуно зависимо од *физичке* природе. Људи, истина, могу да употребе природу на своју корист. али то бива у међама више

или мање ограниченим". Све се ово најбоље види у Грчкој. Налазећи се у средини сва три дела старога света, опкољена морима — небројеним сигурним заливима и пристаништима, а насељена отресним и вредним народом, она се лако користила производима и знањем свију старих образованих земаља, а понајвише Мисиром. Већ приче о походу Аргонаута у далеку Колхиду, на еуксинском (црном) мору, и тројанском рату сведоче, да су Грци још у незапамћена времена почели пловити не само околним морем, већ се одваживати и у друга мора. Тада су већ били чувени на мору Феничини, тај први трговачки народ старога света, имајући својих колонија и на грчким острвима. Грци, пошто се од њих научише морепловству и упознаше многе земље, истискоше их брзо са својих земаља, јер се Јелини беху брзо и снажно подигли. Ово је у толико значајнија појава кад се зна, да су Феничани надмашивали Грке не само у материјалној снази, већ и у духовном образовању, од њих су примили Јелини азбуку, ковани новац и др. Затим почеше као и Феничани подизати многе насеобине на обалама понта еуксинуса и јегејског мора, а још више *на Сицилији, где цветаше Сиракуза у доњој Италији.* Па и на самој афричкој обали имадоше својих насеобина, упознавши се том приликом са високом египатском културом. Склоност за путовањем побудила је вољу за мореплoвства и пустоловства, али и за трговину. Они се упознаше брзо с другим народима, с њиховим обичајима и уређењем, с њиховом образованошћу — а све је то имало великог утицаја на културно развиће грчког народа. Даље јој мора, а нарочито брда, беху као неки природни град за одбрану од спољних непријатеља. Поред тога родна земља помагала је народу да лакше живи и да све даље напредује. Обично јака а кратка зима чувала је народ грчки да не омлитави, а умерено лето и лепа јесен — све дакле физичке прилике — чиниле су, да грчки народ све даље напредује, да му буде светао дух, крепко срце и бистра памет.

Политичка подела старе Грчке. — У земљописном погледу дели се стара Грчка на троје: I. *северну Грчку;* II. *средњу Грчку* или *Јеладу* и III. *јужну Грчку* или *Пелопонез.*

I. Северна Грчка. Она је одељена камбунијским планинама од Македоније, а акрокераунском од Илирије. На југ иде од залива амбрачког (артског) и зитунског (s. meliacus) и до планине Тимфреста. Планина Пинд дели је на Епир и Тесалију.

1. Епир (*"Επείρος* или ап. *"Ηπειρος*) т. ј. копно према заливу, лежао је на зап. страни сев. Грчке поред јонског мора. Земља је доста брдовита али и наводњена реком Артом и Каламом. Највеће је језеро у њему Pambotis (сада јањинско). Становници су се делили на многе народиће, који сви припадаше илирском стаблу. Понајваж-

није су вароши: *Buthrotum* цветна морска варош и римска колонија (сада Butrino) *Ambrakia* на заливу амбрачком (Arta). У унутрашњости а у планини томарској (Tomarus) бејаше пророчанство *Dodona*.

2. Тесалија највећа од свих покрајина грчких лежаше на ист. страни сев. Грчке и граничаше се са севера Маћедонијом, од које је дељаху камбунијске планине и Олимп, са истока јегејско море а са југа sinus Pegasseus и Meliacus, и покрајине Локрида, Дорида и Етолија, а са запада Епир, од којега је дељаше Пинд. Њене су главније планине сем Пинда, камбунијске планине, Олимп, Оса, Пелијон и др. од река је најважнија Пенеј (Саламбрија) која протиче кроз диворну долину Темпе (*τα Τέμπε*) — житницу целе Грчке. Има и два језера, која се сматрају као остатци некадањег мора, а та су; lacus Brebeis и Nessonis.

Земљиште и ако је брдовито, ванредно је плодно, те су се с тога становници бавили највише земљорадњом. Становници Тесалци (*Οἱ Θετταλοί*) (једна грана Тесприћана у Епиру — дакле по свој прилици илирски народ -- покорен од Јелина попримао је обичаје и говор њихов) дељаше се на мноштво мањих народића.

Понајважније вароши у Тесалији беху: *Лариса*, на десној обали Пенеја, славна и чувена варош; *Пелинеум* (сад развалине); *Фарзала* чувено историјско место; *Трика* (сад Трикала), а у приморју јако утврђена *Деметрија*, коју је основао Деметријос Полиоркетис, и др.

II. Средња Грчка или *Јелада* (Хелас). Средња Грчка, која се данас зове Ливадија, граничи се са запада амбрачким заливом и јонским морем, с југа коринтским и сиронским заливом и Пелопонезом, а са истока миртским и јегејским морем. Већим је делом бреговита. Понајважније су јој планине: Тимфрест (Келидонске) продужење Пинда, на коме са уздиже врх Велуш. Југоисточно од њега Оприс, који је само реком Сперхејусом одвојен од Ете, која се свршава термопилским кланцем. Од Тимфреста уздиже се правце на југ Парнас, Јеликон, Китерон и Химетус. Сем ових главних има и мањих планина, које су побројане и опћем делу. У њој је било неколико малих државица, и те су:

Мегара (8 кв. м.) мала област на југу Јеладе (на коринском земљеузу) граничаше с истока Атиком са југа сирониским заливом, са запада коринтском облашћу и заливом халционским, а са севера Беотијом. Земљиште јој је доста брдовито. Становници *Megarenses* (Мегарци) припадају јонском племену. Најбоље је цветала у 8 и 7 в. пре Христа, када је насеобина далеко на Црном мору: Визант, Килхедон и др. Главно место у њој беше *Мегара*.

2. Атика (*ἡ Ἀττική*) бејаше велика преко 41 кв. м. а за време највећег цветања немаше више од ½ мил. становника. Она је родила

и однеговала најумније и најплеменитије умове свих Грка, те јој је с тога постало свако место класичним. Са сев. граничаше се Беотијом, од које је дељаху планине Китерон и Парнес, а зап. Мегаром, а са осталих страна опкољена је морем, тако да се пружаше у облику троугла. На западу и северу прилично је бреговита, а у јужној половини равна. Пентелик и Химетус — планине — деле је на два дела, а ту су са свога сребра старима добро познати лауриски брегови (650 - 360 м.). Земља као брдовита слабо плодна, па и саме равнице због оскудице у води. Река великих нема, а од потока чувени су Кефис и Илис. Становници се зваху Attici или Athenienses.

Главно место *Атина* (Athenae) најважније место у Грчкој. Пиреј пристаниште атинско. *Маратон* чувено истор. место и т. д.

Атици припадаше у заливу сиронијском чувено острво *Саламина.*

3. Беотија (58 квм.) најплоднија покрајина у сред. Грчкој граничаше западно Фокидом, и источном или опунтском Локридом, источно еубејским морем и јужно Атиком, Мегаром и коринтским заливом. Дели се на две сасвим различне половине, северну и јужну. Северна је половина котласта раван с језером Копаидом, јужна је половина врло брдовита, али ипак плодна житом, вином, маслином и др. Данашња Беотија добила је доста други изглед услед честих земљотреса који ту бивају. Највећа је река Кефис, која утиче у језеро Копајиду. Становници се зваху Беоћани (Boeotii).

Главна су јој места *Теба* (*ἡ Θήβα*, Тива) с градићем феничанским Кадмејом. За време Епаминонде најважније место у Грчкој. *Танагра* у јужн. Беотији, *Платеја* и *Левктра* истор. места. На зап. *Коронеја* такође истор. место и др.

4. Фокида (40 кв. м.) западно од Беотије, лепа и згодна планинска покрајина. Са западне стране граничаше се Доридом и Локридом озолском или западном, а с истока Беотијом, са севера источном Локридом а с југа коринтским заливом. Састојаше се из два различна дела: већег северног, или широке и плодне долине око реке Кефиса, и мањег јужног кога просеца планина Парнас. Становници беху Фокиђани (Phocenses).

Главна места: *Делфи* најчувеније пророчанско место у Грчкој. на сев. *Елатеја* трговачко и стратегиско место.

5. *Источна* (или опунтска) *Локрида* (8 кв. м.) пружила се дуж залива малијачког и еубејског од термопилског кланца до Беотије. Бреговита је, али доста плодна. Главно место *Опунт.*

6. Дорида (4 кв. м.) малена и сиромашна земља између Тесалије, Етолије, обе Локриде и Фокиде. Становници су досељеници из Тесалије са Олимпа и Осе — зваху се *Доријани* (Dores),

7. *Западна Локрида* (или озолска) (12 квм.) главно место *Амфиса*.

8. *Етолија* (72 квм.) граничаше са з. Акарнанијом, са с. Епиром и Тесалијом, са и. зап. Локридом, а с ј. коринтским заливом. Дељаше се у два главна дела: стара Етолија или равна земља на југозападу и нова Етолија, која се пружаше до Локриде, али обухваташе и северну бреговиту земљу на граници Дориде, и Тесалије. Покрај обалѐ морске и дуж реке Achelous-а беше равна и плодна, а у унутрашњости бреговита, јер је пресецаху огранци Тимфреста и Киракса. Највећа је река Achelous, која долази са Зигоса (Arakynthos). Ту је и велико језеро Трихонис. Становници *Етолци* бејаху сродни обичајима и животом с данашњим Арбанасима те с тога многи тврде, да су и они као и Арбанаси потомци старих Илира. Јелини их зваху „варварима," јер им беше неразумљив етолски језик.

Вароши су им незнатне као *Трихонијум*, *Колидон* и др. и

9. *Акарнанија* (72 квм.) најзападнија праве Грчке, граничаше са истока Етолијом, раздвојена реком Achelous-om, а са свих других страна опкољена јонским морем. Земља беше слабо наводњена, испресецана само омањим бреговима, који се стрмо мору пуштаху, и само се на с. и. уздиже повећа планина Thyamus (сада Спортовуни). Коринћани су у њој подигли важне насеобине као: Левкоду, Анакторију, и Акту и др. Становници Акарнањани (Acarnanes) врло ратоборан и храбар народ, држе за потомке старих Илира, јер се и обичајима а и говором скроз разликоваху од Јелина.

Вароши има доста, а најзнатнија је *Акта* због пораза Антонијевог.

Овамо долазе и острва у јонском мору: *Левкадија*, која је по земљишту друга Акарнанија. То беше коринтска насеобина. *Итака* (3квм.) родно место Улисово, *Кефалонија* (14 квм.) највеће међу свима, *Закинт* ($5^1/_2$квм.) вулканске природе, али врло плодан, а особито су на њему добри виногради и *Коркира* (kerkyra) (10квм.) данас најважније међ свима јонским острвима. Од *κορυφοί* (врхови) добило је данашње име Крф.

III. Јужна Грчка или Пелопонез (Мореја).

Пелопонез значи Пелопово острво, с тога што је везано 4 до 5 километара уваном земљеузином коринтском. Доцније га прозваше Морејом, јер наличи обликом својим због много залива на дудов лист. Обала му је доста развијена, земљиште брдовито, као што је то напред у општем делу показано. У Пелопонезу беху ове државице грчке:

Лаконија или *Лакедемонија* (вел. 87 квм.) (*ἡ Λακεδαίμων*) захвата југоисточни крај полуострва и јесте најважнија покрајина у Пелопонезу. Граничаше се са з. Месенијом, од које је растављаше брег

Тајгет, са ј. заливима месинским и лаконијским, са и. миртским морем и арголијским заливом а са с. Аркадијом и Кинуријом. Земља јој је доста брдовита. Из Арголије пружа се у њу планина Парнон (сада Магева), а на западу је Тајгет. Главна јој је река Еуротис (која лепо тѐче) с притокама.

Становници се зову Лакедемоњани.

Главно место беше *Шпарта* најчувенија варош у Пелопонезу, од које и цела покрајина и народ доби име, важна супарница Атине. Њено ратно пристаниште беше *Гитејон* на лаконијском заливу (сад Маратонизи).

Шпарти је припадала и *Кинурија* брдовита покрајина поред арголијског залива, коју су Шпартанци освојили око 600 г. пр. Хр. Главно је место у њој *Тиреа*. Њој је припадало острво *Китера* (сада Кериго) на југу Пелопонеза, које је у најстарије доба било феничанска колонија.

2. *Месенија* (вел. 50 квм.) захваташе најугозадни део полуострва и граничаше са с. где река Неда чињаше границу, Аркадијом и Елисом, са з. јонским морем, са и. Лаконијом, и са југа заливом месенијачким. И ако је доста брдовита, ипак беше врло плодна нарочито поред реке Памиса и поред месенијачког залива у долини чувене равнице „Макарије." Реке су мање и незнатне. Најстарији становници беху познати под именом *Лелеги*, доцније Месењани (Messenii).

Најважнија варош беше *Месена* подигнута поред прастарог града Итоме, који лежаше на стени 800 м. високој. На мору беху: *Кипарисеа* и Pylos (сада Наварин) на западној и *Корона* на јужној обали.

3. *Елида* (јон. Elis) (50 квм.) приморска земља на запад. страни Пелопонеза поред јонског мора, граничаше се северно Ахајом и килеским заливом, западно јонским морем, (заливом кипарисејским), јужно Месенијом и источно Аркадијом. Дељаше се у четири дела, раздвојена самом природом — рекама и брежуљцима. Планине су јој омање и незнатне. Главне су јој реке Алфеус и Пенеус с Ладоном. Најстарији становници беху Коуконци и Епејци, доцније познати под именом Елеји.

Главне вароши беху: *Елида* (Elis) на Пенеју, *Пиза*, а још више *Олимпија*, где беше главни храм Зевсов и где се даваху чувене олимпијске игре, где долазаше народ из целе Грчке. Ту су се надметали младићи у борењу, скакању и др. гимнастичким вештинама, док су вештаци и књижевници показивали или читали своја дела; па који би однео победу крунисан је венцем ловровим.

4. *Ахаја* (38 квм.) дугачка, а уска приморска земља поред коринтског залива и најмања покрајина Пелопонеза после Коринтије граничаше са и. Арголидом, с ј. Аркадијом и Елисом, са зап. зали-

вом киленским и са с. коринтским. Врло је брдовита, а нарочито на јужној страни, где су планина Килена (сада Зирија) и Еримант (сад Олонос). Реке су мале и приморске. Најстарији становници беху Јонци.

У њој беше 12 вароши, а међу њима најважнија *Патре* (Патрес) због свог лепог положаја на коринтском заливу и због трговине, даље: Дима и др.

5. *Аркадија* (80 квм.) најлепша загорска земља на Пелопонезу, која нигде море не додирује, граничаше са и. Арголидом, са с. Ахајом, са з. Елисом, а са ј. Месенијом и Лаконијом. Врло је бреговита и испресецана многим планинама, које се из ње на све стране по Пелопонезу гранају. Поред Еримонтуса и Килене на северу овде су важне још ове планине на и. Менал и југозападу Ликеј. Аркадија је још богата лепом шумом и цветним долинама. Највећа јој је река Алфеус. Северни брдовити део Аркадије зваше се Азанија. Становници се зваху Аркађани.

Знатније су вароши: *Тегеа* на истоку у најстарије доба најмоћнија аркадијска варош; *Мантинеја* северно од ње чувено истор. место, *Мегилопољ* саградио га је Епаминонда 370 г. и др.

6. *Арголида* (Argos 61 квм.) граничаше се са истока Миртским морем и његовим отокама, заливом сиронијским и арголијским, са ј. Лаконијом, са з. Аркадијом а са с. Коринтијом. Беше бреговита, али због многих залива поморска државица. Реке су јој мале и незнатне. Најстарији становници беху Пелазги.

Вароши знатније ове: *Аргос* на реци Инаху с градићем Ларисом; *Наупилија* пристаниште морско; *Микене* столица Агамемнона, а више ње северно *Немеја* са Зевсовим храмом и др.

7. *Коринтија* (12 квм.) најмања покрајина Грчке у Пелопонезу, захваташе највећи део коринтског земљеуза и лежаше између Ахаја, Мегоре и Арголиде и између залива коринтског и саронијског. Река повећих немаше. Становници Коринћани.

Главно место *Коринт*, важно трговачко место по ком се и земљеуз и залив зову. На брегу 575 m лежаше тврђава *Акрокоринт*.

Западно од Коринта беше *Сикионија* (5 квм.) с главним градом *Сикионом;* јужно пак *Флиазија* с главним градом *Флиунтом*.

Острва јегејског мора. Грчкој припадаху још и острва у јегејском мору, а међу њима беше понајвеће и најзнатније:

Крета (*Κρήτη*) вел. 190 квм. врло брдовито, јер се по њему гранају планине с и. на з. са врховима до 2.500 м., као што је чувени брег *Ида* (сада Псилорит). На њој бијаше много вароши, а понајзнатније су: на северу *Кносос* (престоница Мина), *Gortys* на југу с лабиринтом у близини и *Кидонија*. Крета имађаше најстарији устав. Чувен је законодавац Минос.

12 Цикладских острва који се зову: Делос, Кеос, Китнос, Сериф, Сифнос, Парос, Наксос, Ренеји, Михнос, Сирос, Тенос и Андрос. Њих беху заузели Јонци уредивши државу с 12 чланова.

Спорадu: Најсевернији Самос, а најјужнији Корпит, даље Икарија, Родос и Кипар чувени због изредног вина, даље Хиос, Лезбос, Соматрак, Тасос и још неки мањи, и најзад:

Еубеја (64 квм.) поред Атике и Беотије растављена узаним мореузом Еубејским, а везана за копно грдним мостом. Доста је брдовита и богата рудама. Насељена беше разним грчким народнћима. Главно место *Колхис* и др.

Политичка подела нове Грчке.

Данашња је Грчка уставна монархија. Краљ Ђорђе I је Немац из немачке владалачке породице Шлезвиг-Холштајн-Сондербург-Гликсбург (од 1863). Дели се по самој природи на три дела: *северну Грчку* или *Тесалију*, до залива артског и волоског; *средњу Грчку* или *Јеладу* (Ливадија), до земљеуза Коринтског, и *јужну Грчку* или *Мореју*.

Управна подела и местопис. — Зарад згодније и лакше управе Грчка се дели на 18 номархија (или округа), а ове се опет деле на епархије (или срезове).

1. Атика и Беотија.

Атина на подножју Химетуса, нова варош подигнута на развалинама старе Атине, једна од најславнијих вароши на свету, престоница Грчке и седиште целог политичког и књижевног живота грчког народа. Има универзитет и око 70.000 ст.

Пиреј, пристаниште атинско, на егинском заливу, удаљено од Атине на 10 км. има 20.000 ст.

Маратон село на источној страни Атике, важно историско место (битка 490 пр. Хр.)

У заливу егинском острво *Егина* и *Саламина* (морска битка 480 пр. Хр.).

Ливадија западно од језера Тополаја, беше пре устанка грчког цвета трговачка варош са 10.000 стан. сада једва 6.000· *Таланта* (Аталанти) има 5.000 ст. Ова је варош ту погрешно стављена, јер она припада номархији Фтиотису и Фокису. *Тива* (стара Теба) некада сјајна варош грчка, данас малено место. 1853 год. јако је пострадала од земљетреса, има преко 5.000 ст. Од дивних споменика који су је некада красили за време њеног цветања, данас нема никаквог трага.

2. *Фтиотис* и *Фокис.*

Салона (стара Амфиса) малена варош, северо-западно од старе Делфије у близини Парнаса (Лиакуре). 1870 пострадала је јако од земљетреса. *Ламије* (Зитун) недалеко од истоименог залива. *Кастри*, повелико село, које заузима место, некадање велике вароши Делфије, која беше на далеко чувена својим пророчанством. *Бодоница*, мала варош, али важна што лежи близу чувеног термопилског кланца.

Акарнанија и Етолија.

Лепонао или *Епакто* (Наупактос) на заливу истог имена (морска битка 1571 г.) *Мисолунос*, утврђено место на заливу патраском. Овде је умро борећи се за слободу грчког народа, чувени песник енглески лорд Бајрон.

4—8 *Тесалија* и један део *Епира* (од 1881 г.). *Лариса* на десној обали реке Саламбрије, најважније трговачко место у сев. Грчкој. Има прилично развијену индустрију памучних и свилених ствари и око 30.000 ст. *Трикала* на западној страни Тесалије, недалеко од Саламбрије, има градић и око 10.000 ст. *Фарзала* историско место. У Епиру *Арта*, на реци Арти, северно од залива артског. Има цветну трговину.

9. *Еубеја* (Егрипо или Негропонте), највеће од грчких острва, 3.700 д. к. м. (67 кв. м.) велико, 180 км. дуго Главно место *Калкис*, прилично велика варош, има два пристаништа. Везана је за копно дивним мостом. Има преко 6.000 ст. У њој је 322 г. пр. Хр. умр'о Аристотело.

10. *Циклади* (Киклади), једна повећа група острва, југо-источно од Атике и Еубеје, највећим делом вулканске природе. Најважнија су

Сира с главном вароши *Хермополисом* готово у средини циклада, врло важно трговачко место с најбољим пристаништем има 21.000 ст.

Делос, с величанственим развалинама Аполоновог храма.

Наксос, највеће, 450 д. к. м., стари га зваху мала Сицилија.

Парос, чувено због свог изредног белог мермера.

Санторин, стара Тера, чувено због својих вулкана, који су последњи пут избацивали 1866 г.

11. *Арголис* и *Коринт.*

Коринт на земљеузу коринтском (5 к. м. широк) има два пристаништа, за време устанка готово сасвим разрушен има преко 6.000 ст. У околини роди изредно слатко грожђе. (Коринте) *Науплија* на истоименом заливу до 1835 г. главно место и престоница краља, има врло утврђен град и око 4.000 ст. 11 км. северо-западно од ње лежи Аргос са 10.000 ст. Овој номархији припадају и острва *Хидра* и *Специја*

12. *Ахаја* и *Елис.*

Патрас на заливу патраском, најважније приморско место у Грчкој, нарочито за извоз, има 25.000 ст. *Пиргос* малена варош на ушћу Руфије, доста важно трговачко место има преко 6.000 ст.

13. *Месенија.*

Неокастрон (Наварин) *Модон* и *Корон* важна пристаништа. *Мирака* малено село на Руфији, важно што се у њеној близини налазе остатци од старе Олимпије.

14. *Лаконија.*

Мисара, на подножју брега Пентадиктилона, у живописном положају има око 1.500 ст. Близу ње је село *Магула*, где се налазе остатци од старе чувене вароши Шпарте. Од 1834 год. подиже се Нова Шпарта. *Маратонизи*, на истоименом заливу.

15. *Аркадија.*

Триполица, подигнута на средишној висији Мореје, била за време турско столица паше има преко 10.000 ст. *Палеополи*, стара Мантинеја.

Јонска острва (2.300 дкм. или 42 квм.) Има их 7 великих и неколико малих, а леже дуж обале Албаније и Грчке. Брдовита су, али плодна, нарочито с вином, зејтином и јужним воћем. До 1864 г. она сачињаваху засебну републику под заштитом Енглеске. Имена су им: Крф, Паксос, Левкадија (Санта Маура), Тенки, Кефалонија, Занте и Кериго. Деле се у три номархије.

16. *Крф* (Керкира, Корфу) вел. 700 д. к. м. главно место *Крф*, на источној обали, има универзитет и 16.500 ст.

17. *Кефалонија* највеће од свију гл. место *Аргостола* има пристаниште.

18. *Закинтос* (Занте), врло плодно и насељено, те с тога називано „цвет Леванта“. Гл. место *Закинт*, на источној обали, врло живо трговачко место и око 13.000 ст.

Историјски знаменита места

Тешко да ће бити и једне земље на свету, која би имала толико историјских места као Грчка. Свака варош село, брдо, река и поток могли би причати о каквом важном догађају. С тога ћу ја побројати најважнија историјска места.

Атина. Око њених зидина били су чести бојеви, а највише је она страдала у персијском рату, када је Атињани, по савету делфијског пророштва напустише и повукоше на море да се ту сукобе с персијском војском. Том је приликом готово сва спаљена.

Маратон село и поље (19 км. дуго и 3 широко) на североистоку Атике. На њему је 10.000 Атињана и 1000 Платејаца, атин-

ски вођа Милтијад разбио персијску војску, коју предвођаше Дат и Артаферн 490 г. пре Хр. Персијанаца је било 100.000.

Саламина малено острво у егинском заливу. Ту су Грци под Темистоклом и Аристидом надбили Персијанце и сатрли им готово целу флоту 23 септ. 480 г. пре Хр. Грчких је бродова ту било на 400, а персијских више од 1000.

Платеја у Беотији, једно од најважнијих места у Грчкој, важно што су ту Грци под управом шпартанског војводе Павзанија надбили Персијанце, које предвођаше Мардоније, по други пут, да освоји Грчку 25 Септембра 490 г. пр. Хр.

Танагра у Беотији важна што је ту Шпар. војска надбила у љутом боју Атињане 457 пр. Хр. (први пелопонески рат).

Коронеја у Беотији важи такође с тога, што је и код тога места шпартанска војска победила савезничку војску Тивљана, Коринћана и Атињана 447 пр. Хр а 394 под вођом Агесилајем Шпартанци поново разбише савезничку војску напред поменутих, кад оно покушаше да збаце господарство шпартанско.

Левктра у Беотији важна што је ту у страшном боју Тивљански војвода Епаминонда потукао Шпартанце 371 год. Бој је био тако жесток да је после тог пораза код Шпартанаца престао важити онај закон, по коме је сваки Шпартанац губио грађанска права ако је побегао из боја.

Херонеја у Беотији чувена што је ту Маћедонски краљ Филип *у другом светом рату* потукао савезничку војску грчких државица, угушивши слободу јелинску 338 пр. Хр.

Делфија у Фокиди, најчувеније пророчанство у Грчкој. Никакав важнији посао у Грчкој није пре почет док се не би прво упитало Аполоново пророчанство у Делфији. Пророчанство је било у сјајном и великом храму, кога су сазидали око 500 г. пр. Хр. многе грчке државице. Данас се ту налазе само слаби и незнатни остатци.

Термопилски кланац. Овде је погинуо чувени шпартански војвода Леонида, бранећи се са својих 300 друга, прелазак персијској војсци, која беше пошла да покори Грчку (480 пр. Хр.)

Акта, важна с тога што је у страшном боју (код предгорја Актије у Акарнанији) Октавијан потукао Антонија, после ког боја Антоније побеже у Мисир где се отровао. Бој је био 31 г. пр. Хр.

Мисолунга важна из устанка грчког, јер ту су Турци 1826 г. после славног али узалудног брањења потукли Грке. Ту је умр'о и Бајрон.

Ламија место у Тесалији, важно што је ту савезничка грчка војска под војводом Леостеном потукла војску Антипатрову, која

пође да угуши буну у Грчкој, кад се она диже да стресе јарам маћедонски по смрти Александровој год. 322 пр. Хр.

Кранон у Тесал. чувено место што је ту Антипатор разбио савезничку војску грчку 322 пр. Хр. после битке код Ламије и тако поново покорио Грчку.

Фарзала у Тесалији, врло чувено истор. место што је ту Јулије Цезар потукао свога противника Помпеја, 48 г. пр. Хр. тако да овај мораде бежати у Африку, где би убијен.

Мантинеја у Аркадији, важна што је ту, по четврти пут ударајући на Пелопонез, Епаминонда разбио Шпартанце, које вођаше стари Агесилај 362 пр. Хр. У боју овом рањен је и сам Епаминонда. Умирући изрекао је ове значајне речи својим пријатељима, који јадиковаше што умире без порода: „ја остављам две несамртне кћери а то су победе код Левктре и Мантинеје.“

Мегалопољ важно место што је ту маћ. намесник Антипатор у љутом боју потукао Шпартанце, кад оно усташе да збаце јарам маћедонски 330 г.

Олимпија у Елису поменута је напред.

Наварин (Неокастрон) важно место из устанка Грчког, јер ту је савезничка војска енгл. и руска потукла турску флоту 1827 и принудила Турску да призна самосталност Грчкој.

Опис старе Атине с погледом на данашњу. — Атина беше најважнија варош не само у Атици, него у целој Грчкој. У њој се усредоточаваше сав живот Атике, свака јека Грчке и Азије одједкуту; сви послови светски обављаху се ту; све науке напредоваху ту; све уметности достигоше свој врхунац ту. Рад људски и данас поздравља с поштом и благодарношћу отаџбину Сократа, Софокла, Фидија и др. великих Грка. Атина беше често разоравана и на ново саграђена; с тога је тешко данас определити поједине делове старога града (Атине), јер се много у њему изменило. Лежало је једну миљу далеко од мора насред највеће равнице атичке зване „педион“ (*πεδιον* “*Αθεναίων*), на подножју стрмих клисура градског брежуљка. На овом се брежуљку уздизаше градић — Акрополи (Кекропија), а поред њега тецијаху два поточића Кефис и Илис. За време најсјајнијег доба свог Атина имађаше у обиму $5^1/_2$ миља, 13 капија и 3 пристаништа Фалерон, Мунихија и Пиреј; последње беше највеће и најзнатније. Варош бејаше на много квартова или одељака подељена, а од њих беху најзнатнији: Керамикус, Пританеум, Лицеум, Театор, Акрополис, Ареопагус и Академија. Улице бејаху не само широке већ и правилне (праве), куће у опште просте, а трговина и велики део улица беху украшени стубовима (Портикус), од којих многи грађанима за шетњу и друге потребе служаху. На сваку страну ви-

ђаху се споменици. Становништво атинско често се мењало у броју а у највећем цвету бројало је до 180.000 стан.

Атину украшаваху многобројне јавне зграде и дела најчувенијих уметника грчких. У средини вароши, која имађаше више облик круга, беше тврђава Акропољ (Кекропија), у коме су једино даване јавне светковине. У градић се улазаше дивним пропилејама (ходници на стубовима). Најзнатнија зграда у њему беше партенон или пантеон или храм богиње Атене с дивним њеним кипом од злата и слонове кости, умотвор најчувенијег вештака у томе, Фидија. У храму се светковаше светковина „панатенаја“ (свеатинска) и чуваше државно благо. Партенон зваху још „хекатомпедон,“ јер је имао 100 гр. стопа с фасаде; око њега беше галерија на 48 стубова дорских, који беху високи 42 стопе. Храм су красиле лепе метопе, скупоцени фрис и други дивни украси. Па и данас је, после толиког времена,пантеон један од најлепших и најдрагоценијих остатака старе архитектуре. На западној страни од Пантеона до доњега града бејаху на пниксу седишта за скупштину, а на Аресовом брежуљку највиши суд „ареопаг“. На северу од Акропоља и ареопага бејаше „агора,“ трг за трговање и јавне зборове. Источно близу подножја Акропоља беше „пританеј,“ где су сарањивали заслужне грађане, а частили стране посланике; а у њему је чуван Солонов закон. Храм Зефса Олимпијског, који је свршен тек под Адријаном, 700 година тек пошто му је Пизистрат темељ поставио. Он сједињаваше атичку нежност с оријенталном величином; беше већи но сви храмови у Грчкој, изузимајући само храм Дијанин у Ефесу. У њему беше колосална статуа Зефсова направљена од злата и слонове кости, такође умотвор Фидијев и превазилазаше за трећину у висини статуу Атенину у Партенону. Овај колосални храм беше још украшен многобројним статуама, које грчке државице за знак свога поштовања према Зевсу доношаху. Позориште Херодоса Атичког, које се као модел у овој врсти старе архитектуре сматраше. Позориште Дионисијево (најзнатније од Перикла), које служаше не само за јавне игре већ и за скупштину а у њему су често философи разјашњавали својим ученицима своју науку; за тим „Одеон“ и многи други. Ван града беше академија у врту Академову украшена статуама, бунарима и другим удобностима за философе и њихове ученике. У њој је Плато учио младиће грчке својој философији; Лицеум, друга славна школа, где је учио Аристотел и његови привржденици; најзад ван града беше гимназија за гимнастичка вежбања.

Од свију ових, и многих других, славних споменика грчког живота, до данас су сачувани само незнатни остатци.

Данашња Атина лежи на истоме месту, где је и стара била захватајући само један део простора, на коме беше стара Атина. Па ипак пре устанка беше она цветна трговачка варош с 15.000 стан. За време устанка она би страшно порушена и попаљена, а становници спадоше на трећину. Али у најновије доба, од како је постала (од 1835 г.) главна варош целе Грчке, престоница краља, седиште свију светских и духовних виших власти, сасвим се је изменила и сасвим други облик добила. На местима, где су пре биле развалине дижу се сада добро озидане куће с лепим улицама, међу којима је најзнатнија Хермесова, Еолова и Минервина. Прва дели варош на две једнаке, са Акропољом паралелне половине; друга пресеца прву и иде до Еолова храма, где се налази трг Еолов; трећа, Минервина улица, најшира од свију, има готово сасвим сличан правац. Најлепша је пак од свију улица „Стадион" у новом северо-источном делу вароши; у други ред долазе Хадријанова, улица агоре и палате. Најзнатније су јавне зграде ове: краљев дворац на истоку вароши (озидан од 1834—38 г.), универзитетско здање, звездарница, академија, скупштинска зграда, обе касарне, грађанска и војена болница и многе др. Од цркава, које су највише грчком култусу посвећене, важне су обе Метрополе, прва (већа) озидана од 1840—55, а друга из 13 в. Атина је центар образованости Грчке. Ту је универзитет од 1837 г. (пређе Отонов, а сада народни назван) даље има војену академију, две гимназије, једну семинарију, политехничку школу; затим археолошко, медицинско, лекарско и природњачко друштво. У почетку грчког устанка имала је Атина око 10.000 стан. а сада броји 84.400 стан. (по Herr-у). У пристаништу атинском Пиреју постоји чувена бродарска школа.[1])

Љуб. П. Ћирић.

---

[1]) При изради ове расправе послужио сам се овим делима:

1. Handbuch der alten Geographie, aus den Quellen bearbeitet von Albert Forbiger I. II. и III. Zweite Ausgabe Hamburg 1877.

2. Lehrbuch der alten Geographie von H. Kiepert Berlin 1878.

3. Adrian Balbis Allgemeine Erdbeschreibung oder Hausbuch des geographischen Wissens. Eine systematische Encyclopädie der Erdkunde. Sechste Auflage I. и II. 1878 г.

4. Povjest Grčka у преводу хрватском. Загреб 1881 год. од Дирија.

5. Историја Света I део, од Ст Бошковића. Београд 1868 г.

6. Културна Историја од Фр. Колба. превод српски. Београд 1882.

7. Истор. цивилизације у Енглеској од Бокла, превод. Даље сам се служио Кипертовим најновијим великим атласом и његовом картом старе Грчке.

СЕЉАНКА

РОМАН

Јанка М. Веселиновића

(НАСТАВАК)

IV.

Срце јој лагано бијаше у грудима а по памети јој се врзоше свакојаке мисли. Она, онако у мраку, намести венац и превез на главу (после ће „догонити“), обу обућу и седе на кревет... На пољу беше тишина; — све поспало. Ни пас да регне, ни пето да кукурекне. Она мишљаше о сну; све јој се урезало у главу; ни једне речце није заборавила.

„Шта ли ће да значи?.... Не допада ми се што сам онако била весела и што сам се смејала и певала. Па после и тетка... што да ме онако гледа; никако није тренула!... Како 'но ми оно рече?... „У деци, у деци нећеш бити срећна“!.. Море нек ја онако будем срећна; нек они мене пазе и воле — шта ја друго тражим!... Чула сам од старих жена где веле: да бог човеку у сну предскаже све, а нарочито кад у којој кући први пут ноћи. Да се није мени предсказало?.., Може бити!.. Па после, казивале су ми и то: да кад ти се јаве на сну човек или жена па ти кажу: биће ти овако или онако — и збуде ти се.... Само да се нисам онако смејала и певала!.... А онако, вала, рекла бих, да није ништа рђаво....“

Па јој онда сену кроз главу друга мисао:

„Боже!... а ја за моје и заборавила! Шта ли сад раде моји код куће?... Они сигурно спавају.... Јок не спавају!... Нана седи сад у поњавама па мисли: како је мени овамо. Сад она вели: „моја Анђа никако не спава, она једнако плаче“... Еј моја нано! знам како ти је!.. Ја боже, боже, све ти је то она знала! Знала је она да ће овако са мном бити, па ме је све лепо учила: „Немој ти мени овако или онако — ради овако; отићи ћеш ти у своју кућу, па ја нећу да ти кажу да те је лудак родио!...“

— Снајка! — пресече је у мисли глас с поља.

Она скочи.

— Чујем!

— Зар си будна?

— Jâ!

— Отвори!

Она отвори врата и на прагу се указа весео лик њене заове Миленије.

— Гле!... ти се обукла већ!

— Jâ!... рече Анђелија и приђе те је пољуби.

— А ја мислила да те пробудим; тешто баш!... Оћеш ли са мном на бунар.

— Оћу.

— Е ајдемо!

И обе изађоше из вајата.

Небо се цакли од ведрине к'о плаво око девојачко; по њему „плови“ месец и трепере звезде; неки ладан ветрић попиркује те шушти пожутело лишће; по нека кокошка залепрша се на седалу па се онда гњезди; петли кукуречу, а тамо под исток пукла белина: — зора...

Узеше видрице и одоше на бунар. Анђелија по мало дрхташе од јутарње ладноће.

Завативше воде па полише једна другој. Анђелија извади иза појаса свој пешкирић те се обрисаше па се онда заједно помолише Богу.

— Сад да наспемо судове — рече Миленија.

Анђелија довати кову.

— Немој ти снајка!

— Што?

— Полићеш се. Дај мени!

— Умем се ја чувати — рече Анђелија и поче спуштати кову у бунар.

Миленија је погледа па рече:

— О снајчице.

— Чујем!

— Ајде да се пазимо!

— Зар ти мене волиш? — упита Анђелија.

— 'Волико! — рече она и рашири руке колико год може.

Анђелија се насмеја.

— Е, добро, да се пазимо!

Миленија је загрли.

— А знаш ли ти да си лепа?

— Е? — упита Анђелија.

— К'о вила... П'онда наја вели....

Анђелији заигра срце.

— Шта вели? — пресече је.

— Вели — настави Миленија — да ћеш бити добра и ваљана. А наја се никад не вара! Она зна по теби!... Вели: није оно џаба гајио пријатељ Илија; познајем ја кад корачи колико вреди!.... А снајка Марта једнако те вали и вели да твога рада нема на близу... Је ли снајчице: оћеш ли и мене изучити раду?...

— Оћу заовице!

— Знаш како ћеш ме звати?

— „Дилберком“ — рече Анђелија.

— Марта ме зове „дилберком.“

— А ја ћу „голубицом“ — рече Анђелија.

— То је баш лепо!... Ја ћу бити твоја „голубица“ а ти моја снајчица!... П'онда знаш шта још?

— Шта?

— Тата синоћ вели, да му је баш по вољи што те је добио. Ја, тако, служим, а он вели куму: „Шта ћеш брате? Ако оћеш што добро—ти тражи од вамилије; од вамилије се данас и псето тражи“!... А и кум вели да је добро наш'о.... Па да видиш бату!... Ја га само дирам, и Марта га дира -- а он се смеши и вели: „бог ми је дао!...“ А ја га питам, да ли те воли, а он мени вели: „А што ти питаш?“... а ја велим да оћу да знам. Он се онда поче смејати па вели: „казаћу ти сутра“!... па онда скочи и побеже на поље. А Марта вели: „не сме само Златан пред-а-мном да каже, а добро знам воли је к'о очи“!... Видиш снајчице — сви те волимо!....

— И ја вас! — рече Анђелија.

— Е то је баш добро! Ајдемо! — рече Миленија и узе судове те понесе.

Анђелија пође за њом. Прса јој се надимаху од неке милине, па — да јој се може — она би викнула и казала целом свету како је радосна.... Јуче је стезала срце од жалости — а данас га стеже од радости!... И уђе за Миленијом у кућу.

Миленија остави судове у долап па онда поче ложити ватру.

— О голубице!

— Чујем снајчице!

— Кажи ти мени лепо, каки је ред у вашој кући.

— К'о и у свакој кући, — рече Миленија.

— А како да радим па да се додворим тати и наји? — упита Анђелија.

— О, за то не бери бригу! Тата је врло благ; само се шали... Знаш како мене зове?.... шепртљом.... Он свима издене име: — то му је душа... Наја је већ друкчија. Она само оће да се ради. Кад ти што заповеди да урадиш — нек је поуздано.:.. и онда си јој права.... Чича Нини само поли из јутра, додај му његову чутуру — он се напије два-три пута па оде у њиве. До мрака никако и не долази!... Очију ми снајчице, у нашој кући није тешко умостити!...

— Ако је за рад и услугу, не бојим се вала ни једне; само кад су сви тако добри!...

— Ко, зар наши?... Видећеш, вала, је ли истина!... А Марта ће ти све онако показати! И Стана ће те поучити. А ја ћу, моја лепа снајчице, ја ћу ти у свему помагати; па ћу онда устати и око наје и око стрине.... та мораћете заволети!...

Анђелија је пољуби.

— Моја слатка голубице!.. Баш ти вала!... Не бери за мене бригу кад је тако.

Пуна срца неке радости корачи и стаде на праг, па са њега погледа у авлију.... Све јој је се милило. И ове зградице, и ова родом окићена дрва, па јој чак омили и белов што је лежао пред кућом. Она се окрете Миленији.

— О голубице!

— Чујем снајчице!

— Дај ми парче леба!

— Што ће ти?

— Оћу да дâм белову.

Белов се диже, поче вртети репом и умиљавати се око Анђелије. Миленија пружи комад леба Анђелији и угледа како се белов умиљава, па рече:

— Сад видим, снајчице, да волиш нашу кућу!

— По чему?

— Неће се пас умиљавати око непријатеља, тако вели наја.

Анђелија баци псу лебац а он га узе и оде за кућу. Она се врати унутра.

— Овде ми се допада! — рече она.

Па онда узе метлу и почисти кућу. Поможе Миленији те успремише. У тај пар Марта уђе.

— Добро јутро!

— Бог помого!

— Ви устале већ!

— Jâ!

— А ја ишла да те пробудим!... Доцкан сам и легла. Несрећни зет не даде ми мира сву ноћ! Сву ноћ је витло мене и Стану! Једва се смири пред зору.

— Баш је ђаво! — рече Миленија — Помлати све ћурке и кокоши, па онда докопо Дражу онако пијана — па с њим у коло. Дража тетура тамо и овамо — а ми да помремо од смеја...

— Јеси ли ти могла заспати? — упита Марта Анђелију.

— Јесам.

— Јеси ли ишла на воду?

— Јесам.

— Како ти изгледа, мош ли се навиһи?

— Могу — одговори Анђелија.

— Не брини се ти ништа! Све ћу ја теби показати.... Дај-де да ти наместим тај венац, не стоји ти добро... Седи.

Анђелија седе на столичицу, а Марта јој поче намештати венац; Миленија јој помагаше.

— Учи се, дилберка, и теби ће требати скоро — рече Марта

— Баш си ти снајчице!... рече Миленија поруменивши.

— Шта сам ја?... Ђаво је л?... Откуда ја да видим синоћ, па још у мраку, како моја дилберка ашикује са Миланом чича Маринковим.

Миленија јој запушаваше руком уста, и погледаше је прекорно показујући Анђелију.

— Не бој се!... Неће ти јетрвица ништа. Је ли Јетрвице?

— Што је дираш толико? — упита Анђелија.

— Бога ми снајчице!...

— Волиш га! пресече је Марта.

— Е па волим, шта ћеш ми!

— Тако кажи!... Е сад је готово... Бадава, што јес јес: — баш си лепа јетрвице!

— Лепша је од тебе! рече Миленија.

— Па и млађа је, треба да буде лепша — рече Марта.

— Ја њу сад боље волим него тебе! — рече Миленија.

— И треба да је волиш! Она је сад нова — треба да је волимо сви! И ја је волим... А ти дилберче моје, ти по мало вараш да мене не волиш.

— Немој тако више; може чути нaja...

— Не бој се!....

И измирише се.... —

Народ поче устајати. Анђелија оде са Миленијом, да полије свекру, куму и старом свату.

Клањајући ко и синоћ уђе она у собу даде им обућу па се врати за воду. Опет клањајући уђе, поли им и обриса их. Онда јој дадоше чешљеве те их очешља. Они се онда помолише богу. Она изађе и врати се са чутурицом у којој беше ракија. Поклони се пред свекром, пољуби га у руку и даде му чутуру. Онда им стаде иза леђа дворити.

— Ала у мене бује табани! — рече кум.

— Море — није море него куме — мене боле ноге! — рече чича Стеван.

— Ала се — изиграсмо: да бог поможе! Нека их нека боле до довече, а довече ћемо опет! — рече старојко.

— Зар ти пада на памет? — упита чича Стеван.

— Море како не пада! Нисам се изигр'о 'нако ни кад сам мога Милована женио!

Свануло. На пољу се дигла ларма!

— Зете, камо ракија?

— Нисам ја мејанџија! — рече Марко.

— Ево Драже. Разболео се!

— Шта је Дражо? — пита га Марко.

— Море мани:

— Да ниси болестан?

— Jà шта сам!

— Чиме да те лечим по богу брате?

— Клин се клином изгони; од чега болест од тога и лек! — одговори Дража.

Сватови се насмејаше.

— Пунице, дај ракије! Имам овде пуно болесника! — рече Марко Марти која изађе из куће.

— Сад ћу баш!

— Чујеш ли: — биће свашта!

— Марим ја! — рече Марта.

— Е сад ћеш упамтити ко је зет! — рече Марко па потрча за њом. Она побеже.

— Ја зла зета, мој брате! — рече стари сват.

— Ко ватра! — додаде чича Стеван. — Синоћ начинио читав пачариз.

— И ти ћеш довече платити!

— А морам.... Није лако сина оженити; ваља да и ја сватове насмејем....

Пошто попише ону чутурицу ракије и они изађоше напоље. Сватови поседали па пију ко варену ко ладну ракију. Дирају Дражу, а он им одговара онако од рамена. Свима им каже да су синоћ биле горе будале него он. „Само је Маркић паметан човек!“ — вели он.

— А зашто баш он да је најпаметнији између свију! — питаху га сватови.

— За то што он тражи седало, а не лупа се и не скаче ту к'о будала.... Ако му баш и дође да пригрли женско — он докопа парницу коју прво стигне, пригрли, пољуби — па онда опет једе печења и пије вина.

Сватови се опет засмејаше.

— Баш си ти, Драже, неки несрећник! — рекоше му сватови.

— То видим и сам, јер да сам срећан — друкчије би моја шева певала.

Чича Стеван диже се да види је ли пециво преставњено; жене постављаху стô за доручак а младеж пуца из пушака...... Цигани оправљају жице на ћеманима, које су ноћас покидали, и ракијом „догоне“ грло за песму, јер, веле они: „ракија грло отвара а вино затвара.“

Сватови седоше за совру; зет служаше ракију; жене доношаху јело, а Анђелија оде у вајат да се опрема....

V.

Око ручанице сватови оседлаше и запрегоше коње. Све се то устумарало: неко тражи узду, неко канџију, неко јастук... коме шта вали.... Чича Стеван наређује где ће да се постави совра; зет отиш'о тамо где се печење пече, па са врућег јагњета сече плећку за попа.... Спремају се на венчање.

— Па којим путем велиш да идемо сад? — упита старојко чича Стевана.

— На Ђурића кућу, а вратићемо се друмом.

— Е лепо.

Сватови никад не иду једним путем у цркву и натраг, него једним путем иду на венчање а другим се враћају. То је за то, да ко не би бацио чини какве на пут — к'о што има душмана — те омразио младенце.

Старојко заповеди да се седа у кола; сватови послушаше. Са старим сватом седе младожења Миладин, а са кумом Анђелија. Ред, којим су сватови ишли, био је к'о и јуче: напред барјактар и зет са барјацима, за њима коњаници, за коњаницима стари сват, па кум, па сватови на колима и на послетку домаћин.

— Трке нећу! викну старојко. — Ко се буде утркивао добиће двадесет и пет!.... Сад крећи!....

Свирачи засвираше, пушке запуцаше, момчад запеваше, коњи зањрзаше.... све се то крете весело и поносито цркви.

Анђелија опет стајаше између кума и девера. Сад беше много мирнија. Не мишљаше више о томе: каки је народ у кући и да ли ће се моћи умостити — с те стране она беше мирна од како је јутрос с Миленијом разговарала. Она је мислила о оном што јој је тетка говорила; старала је се да ништа не заборави. Пре поласка раздрешила је све чворове и завеске на себи; Марта јој је причала: да је свекрва наредила *њему* да јој не стеже руке на венчању. Сад је имала само да каже неколико речи кад пређе преко ћуприје. И она је те речи брижљиво у себи понављала.

Наиђоше на ћуприју на Батру. Чим кола пређоше она прошапута: Пређох воду не угазих — родих дете не осетих!...

— Ово је опет наше село — рече јој кум.

— А како се зове ово што сад прођосмо.

— Совљак.

„А, у Совљак је удата Крсманија Игњатова; бар ћу имати другарицу на близу“ — помисли она.

Дођоше на савијутак. Она угледа цркву: „Ала им је лепа црква!“ — помисли. „А ово до цркве мора да је чкола.... и она је доста добра.... Па, бога ми, има и лепих кућа овуд око цркве“...

Кола ујездише у црквену порту; она сиђе. Девер је одведе пред цркву, пред којом беше још неколико вођевинā.... Чича Стеван оде са кумом и старојком под ладник поповима; за њим зет Марко носаше лебац, месо и чутуру вина о рамену... Свирачи засвираше — младеж заигра. Сватови, који су пре стигли ватаху се такође: нема ту: — ово су сватови овога а оно онога ... сви играју заједно. По неки пуцањ тек одјекне.. Момци меркају и гледе цуре — а цуре опет гледе њих; они се разговараху оком, намигују, а оне шапатом...

Пошто попови доручковаше дигоше се у цркву да врше венчања. Почеше редом: који су пре дошли њих пре и венчају.

Дође ред и на Анђелију. Зовнуше је пред олтар и рекоше јој да стане с леве стране. Попа јој заповеди те целива икону Богородице. Стрепила је од неке „стрȁве“. По дрхтању познаје се да се уплашила. Никако није смела погледати у младожењу.

Поп им даде свеће и метну прстење на руке. Пошто кум измења прстење изађе поп из олтара а њих упути црквењак за њим те стадоше на сред цркве; код једног малог стола, на ком бејаху венчани венци, пешкир, што је Анђелија донела, и чаша вина. Ту поп последњи пут упита:

— Имаш ти Миладине дрáгу и истиниту вољу узети ову дјевицу Анђелију себи за вечиту супругу?

— Имам — одговори он полако.

— Да се ниси обећао којој другој?

— Нисам.

— А имаш ли ти, Анђелија, дрáгу и истиниту вољу поћи за овог момка Миладина кога ви́диш до себе?

Њу обузе стид! образи јој се заруменише и она обори очи дубоко земљи.

„Ко ће сад казати!... Ја боже, боже, ал ме стављају на муке!... помисли она.

— А? — упита поп.

— Имам — прошапута она, али тако, да се чуло само „мам“.

— Шта велиш? — упита поп.

— Имам — рече она мало јаче.

— Тако кажи! Да се ниси обећала коме другом?

— Нисам.

— Већ својом драгом вољом?

„Е није него још нешто!“ — помисли она љутито.

— А?

— Jà!

Попа ми узе свеће из руку и даде куму и старом свату који стадоше по вади, за тим састави им руке па покри пешкиром што стајаше на столу. Онда чи̂та нешто чи̂та, узе један венац па метну Миладину, а други Анђелији на главу, запоји их вином и рече им да иду за њим. Обведе их трипут око стола певајући, па им онда скиде венце, диже пешкир, раздреши руке и пружи им десницу те пољубише... Онда изљубише обоје у руку: кума, старојка, чича Стевана и друге старије луде. Попа прими дукат, рече: „нек су срећни и од бога благословени!“ и венчање беше свршено.

Пиштољ Марков то одмах огласи.

Још мало поседеше код цркве — док старији са попама попише по неку и док млађи по једну — две одиграше — па се кренуше кући.....

Код куће их дочека пуна авлија света. Анђелија изљуби све: кога у руку, кога у оба образа — па оде да испрати кума који — по обичају — после венчања иде својој кући и тек сутра дан на „част“ долази.

Пошто кума испратише, заседоше сватови за готову совру да ручају. Анђелија је дворила старог свата... Свекра и свекрву љубила је сваки час у руку, јер — обичај је: — да свекра и свекрву колико год пута сретне у руку пољуби — разуме се, пошто се најпре поклони.

Сватови се шале и задиркују један другог. Марко дира Дражу, који се од јутра опет напио.

— О Дражо!

— Ој Маркићу!

— Где ти тако „окисну?“

— Овде, код редара.

— По богу брате, а ми се подависмо прашином!

— Е, така вам нарав! рече Дража.

Сватови се засмејаше.

— Богме ви сте паметни! — рече Марко.

— А зар има што паметније и досетљивије од жене? — упита Дража.

— Има човек — рече неколико њих.

— Каки човек јадна му кеба!.... Ено запитај Милинка Бојичића из Засавице па ће ти казати... Само: шта он прича!... Навадиле су се у њега жене на ракију — па ко смукови. Погибе лепо човек с њима!... Шта није радио: и забрањиво и грдио и туко и срамотио пред људима — ајак не помаже ништа!.. Једног дана он ти лепо сакрио натегу па отишо у село. Кад се врати око подне, завири нешто у долап и — нађе више од по лонца ракије. Стаде избичкавати и дознаде да су од зове, која је била уз кућу, начиниле натегу па вадиле. Он посече зову и однесе у њиву, бајаги, да загради нешто мислећи: сад вала, немају чим!.. Али не лези ђаволе! Једног дана нађе он њих све у качари. Оне удесиле процеп од древета, у процеп уметнуле повесмо па спуштају на врањ. Повесмо упије ракију и оне га извуку и цеде у топрак.... Кад је то видео Милинко он се само прекрсти па оде те нађе славину и удари у буре. „Ено вам па пијте до миле воље.... рече он на послетку. За то вам велим: нема створа паметнијег и досетљивијег од жене и лисице!...

Сватови се заценуше од смеја....

Изнеше печење.

— Шта је то; — упита Дража.

— Печење, зар не видиш? рече му Марко.

— Дај, Маркићу, славе ти, да и ја један пут једем печења нисам га јео има петн'ест година....

— Што вараш? — упита Марко.

— Нисам среће ми!..,

— Како? — упиташе сватови — зар ниси, макар, синоћ јео?

— Јок!

— Зашто?

— Зато што сам се опио!.... Има петн'ест година како се опијем ракијом још уз чорбу, па шта даље буде — ја не знам!....

Сватови се опет засмејаше; чак се и озбиљна Анђелија насмеја.

— Е, ево ти сад па се наједи нек ти буде опет доста за петн'ест година, јер — ако је тако — мучно ћеш сутра знати за печење! — рече Марко и метну плећку пред-а-њ.

После ручка старији поседаше у ладове, па, пијући, гледаху како младеж игра —

Сутра дан старине се нешто успавале; а кад устадоше они се само ватају за ноге и уздишу. Многи од сватова отишли кућама да „част“ спреме и донесу.

Анђелија беше у вајату. Са њом беше свекрва и још неколико жена које су дошле да је убраде.

Свакој је вођевини најтужнији овај дан — па и Анђелији. Ма да је била умирена — што се укућана тиче — опет није могла да се не заплаче кад је конђу угледала, ту несрећну конђу која јој одузима све што јој је најмилије, а то је: девојаштво и слободу.. Тужне јој се мисли врзоше по памети; она се прашташе са својим девовањем:

„Збогом моја радости, збогом моје царовање!...“

А жене, бајаги, да је утеше — па је још више ражалише:

— Шта ти је лудо једна? Па ти си знала, да — док се удаш — мораш бити убрађена. Баш си луда!... А шта нама вали? Ништа бога ми!... Оно, истина, боље је бити девојка; али кад се не може до века девовати — онда је лепо бити и жена... А бити жена у оваком дому — боље је него некака девојка!... Баш си лу̑да!..

— Немојте да је грдите — рече Живана, њена свекрва. — Зар сте ви друкчије радиле? Ето баш ти Ђурђија, ти си плакала ко мало дете кад су ти конђу метали; то ја знам, јер сам видела. Па све сте плакале; и ја сам плакала... Није лако раскинути са животом на који смо навикли! Помислите како је вама било онда — па не дирајте њу данас!... Не бој се, ра̑но моја! — окрете се она Анђелији... Усуд нам је тако усудио!... Ал, пошто знам како ти је, нећу те двојити од моје Миленије... Не бој се дакле!...

То беше мелем за Анђелино срце; она је погледа благодарним погледом па је онда пољуби у руку.

— Дајте мени чешаљ, ја ћу да је очешљам. Седи рано! — рече Живана.

Анђелија седе на малу столичицу. Живана узе чешљеве, расплете јој дугу врану косу и очешља је. Онда намести конђу и прицену иглама, повеза је марамом па је погледа погледом пуним милоште и рече:

— Ћери моја, — не буд урока — ти си лепа ко уписана!...

— Јесте вала! — рекоше жене дивећи јој се.

Живана извади из једне мараме „прекоглавље“ или „шљоке,“ а то је пет — до шест ниски самог цванцика. Те ниске су шиниване на платну и преклапају једна другу. Она јој метну преко главе и притврди. С леве и десне стране намести по једну „уковицу“ у којима беше по талир и две „крстатке“ (сребрн новац од 6 гроша), а на чело опет „уковицу“ са три дуката.

Анђелија устаде. Живана јој привеза ђердан од талира и цванцика који јој допираше до појаса; врх ђердана дођоше њене ниске дуката.

Тако окићену изведе је девер међ сватове. Она беше дивна. Блесак сребра не даваше у њу гледати....

Почев од свекра она опет изљуби све: кога у руку кога у образе, па — с девером — стаде дворити старојка.... —

Већ беше ручаница. Совра је већ постављена; само су очекивали кума. На послетку ето и њега. Чича Стеван, старојко, Живана Анђелија са девером и још неколико сватова изађоше пред-а њ....

Попише још по неку па заседоше за совру.

Поједоше чорбу и кување па онда почеше износити „част." Сваки од сватова што је донео изнесе на трпезу. Зовнуше Дражу да част прикаже.

— Зар баш ја? — упита Дража.

— Ти, Дражо, ти! — викнуше сватови.

— Зар нема никог паметнијег? — упита Дража опет.

— Има — рече Марко — ал за друге ствари; за ове си ти најпаметнији.

На реду је да се прво прикаже кумовска част. Кум изнесе печено прасе, гибаницу и још неких колача па додаде Дражи који је био стао трпези с бока. Дража подиже све у вис и рече:

— Браћо и сватови! Наш честити кум и брат донео је на овај срећни дан, нашем домаћину, печено прасе, гојно и лепо, и још неке зајире.... Вала куме и брате! Част чинио — част дочек'о! Срећан био куд одио!... Нека ти милостиви бог наспори и у дому и у пољу Твоји волови букали — твоји душмани укали! Бог нека ти дâ у дому мушко, у тору женско, у бу́су бусато, у класу класато, у дну модро а у вр'у родно. Са пријатељима пио — с пријама се грлио и љубио; а ко ти манис'о мануо врећом пред твојом кућом — ти њему брашна у зајам — а он теби и жену и децу у најам..... Куме и брате!... теби на глас — домаћину и нама на част: амин сватови!...

— Амин да бог дâ!... викнуше сватови.

Дража метну кумовску „част" на совру па узе старосватску... И старосватску и деверску приказа овако исто, без задиркивања. Кад приказа све три онда узе „част" Маринка Мандића, подиже је изнад себе и викну:

— Браћо и сватови!... Наш честити брат и сват Маринко Мандић, богат човек, богату и част донео, дебела брава гојена гаврана — оћу рећи — ћурана; да га на мр̂тву воштину цедиш не би капатке масти исцедио!... Вала брате Маринко! Од кога је и — много је!... Част чинио и бољу дочеко!... Знам, брате, да ниси дош'о овде што си гладан и жедан — него само да се наједеш и напијеш!... Теби, брате, на глас, домаћину и нама на част: амин сватови!.

— Амин да бог дâ!... викнуше сватови смејући се.

Сваку „част" пропратио је са шалом и задиркивањем; називо је сватове пустосватицама, пребацив'о им је алапљивост и тврдичење.. Сватови се сити насмејаше — али се нико не наљути.

Пошто ручаше Дража поче да приказује „дâр." На реду је био Живанин којим она дариваше сватове; вођевина дарује само девера и укућане. На једној мотки држаше зет и Марта „дар," а Живана узимаше парче по парче и — наменивши коме ће — даваше Дражи да прикаже.

Дража је све дарове — и Живанине и Анђелине — приказ'о задиркујући. За кошуљу вели: „Ево наша лепа вођевина дарује свекра тананом кошуљом. Глатка к'о патка, танка к'о поњава: куд се њом почеше кожа ће слетити; провукла би се кроз прстен да је прстен гужва орачица па два да вуку а четири да туку"!... За једне чарапе вели: „ево му чарапа, може у њих мачка обути"! (за то што су мале)... Шала његова зацењиваше смејом сватова. На сваки његов „приказ" они одговараху:

— Амин да бог дâ!....

Сврши се и то. Дража поиска једну чутуру. Они му дадоше. Он се прекрсти, помоли се богу за здравље дома и домаћина, младожење и невесте, кума и старојка, девера и кићених сватова — напи се па седе.

Стари сват узе један земљани чист тањир, одреши кесу, извади „сватôвскô" три гроша и баци у њ. Онда поднесе тањир куму; кум уради то исто. Сватови почеше дрешити кесе. Стари сват иђаше од једног до другог и наплаћиваше. Кад од свију прикупи он пружи онда и тањир и новац Анђелији. Она изручи новац у џеп — јер то беше њено.

За старим сватом пође ашчија са кутлачом да се наплати за труд. Сватови даваху колико ко може. За ашчијом иђаше Васа Циганин са ћеманетом. Кум и старојко платише колико је погођено (кум и старојко плаћају свираче) и пребацише неколико гроша „бакшиша." И сватови дадоше „бакшиш"...

Онда се дигоше иза совре и уватише коло.

Играли су до пред вече, а кад сунце беше на смирају, уватише се и кум и старојко и домаћин и домаћица и младожења и невеста — једном речју: и старо и младо што је умело играти, те одиграше „шарено коло"... Старојко са зетом састави у колу младожењу и невесту, те проиграше мало, па се онда коло пусти....

Кад мрак паде на земљу дигоше се кум и старојко кући. Анђелија их пољуби у руку и испрати.

Одмах за тим, зет Марко са девером узе за руке Миладина и Анђелију па их „сведе" у вајат....

Девер оде, сватови се разиђоше сви. Само оста зет који ће се сутра — са компијама и редарама — прочастити — па ће и он — ако бог дâ — прекосутра кући.... (Наставиће се.)

АНТРОПОЛОШКО-КРИМИНАЛИСТИЧКА ШКОЛА

— њен постанак, развитак, и циљ —

од

Мил. Р. Веснића.

„С гледишта антропологије и статистике злочин је исто тако нужна и неизбежна природна појава, као и зачеће, рођење, смрт и душевне болести.“

Cesare Lombroso.

„Ако друштво има неоспорно право да се брани, за њ је у сваком случају *недостојно* да се свети.“

Ch. Létourneau.

„Без сваке сумње ће с временом у програму правног образовања казнена психијатрија и антропологија заузимати тако исто видно место, какво данас заузима римско право. А нема сумње, да ће изучавање тих наука много већма користити правосуђу но критика Улпијанова на Папинијанова тврђења и обратно.“

ГРЕБЕНЩИКОВЪ.

Италија је на научном пољу одавна изгубила онај првенствени положај, који је с правом заузимала за живота Галилеја, Ђордана Бруна, Кампанеле, Галванија, Волте и других. Но и ако она данас сметена у свом развитку политичким недаћама, стоји у многим научним гранама иза Француске, Енглеске и Немачке, којима је некада предњачила, ипак она има једно поље, на коме она с овима с правом сасма упоредо стоји, па на коме им шта више овде онде још и предњачи. На земљишту Ромуловом, Цезаревом и Цицероновом потомци старог Гаја, Улпијана, Павла, Папинијана и Трибонијана сматрали би сигурно за свој највећи грех, кад се не би трудили да на свом старом пољу одрже положај, који им „и по бабу и по стричевима“ припада.

И као год што су стари Римљани били творци научног приватнога права, изгледа да ће њихови потомци, данашњи Италијани, оставив ово поље другим народима, нарочито Немцима, бити од особитог и пресудног утицаја за стварање казненога права, те тако можда и незнано, вођени развитком идеја и духом времена, допунити грађу, коју су стари отпочели. Било како му драго, тек се Ита-

лијани данас могу поносити да у казненоправној науци стоје на првом месту.

Сам благодетни преврат везан је у казненом праву с именом италијанца Цезара *Бекарије*. Његово је епохално дело „Des delitti e delle pene" било за потомство у практичном обзиру од скоро већег утицаја но и сама Француска енциклопедија. Као што с правом један руски писац[1]) примећује „нама је, деци XIX века, у чије је крило пала после тешке борбе тако благодетна жетва, сад већ тешко и појмити сву величину услуга, што их је тај велики публициста... човечанству учинио." Бекарија није после себе оставио никакве нарочите теорије о преступу и његовом кажњавању. У основи његовог делања лежало је човечно чуство, по коме је он признавао, да човек, ма како ниско пао; ма каквим се тешким и гнусним преступом показао крив, ипак тим не уништава, не потире са свим у себи своје човечанско осећање и достојанство, и да друштво, ако и у самим тим зверским делима не буде гледало излив човечијих нагона и осећања, наноси самом себи и човечанству највећу увреду и љагу.

Нас би у неколико свело с наше главне задаће, кад би се сад овде упустили у описивање стања, у коме се казнена теорија и пракса налазила у тренутку, кад се Бекарија појавио, а требало би нам више и спреме и времена, да би могли преставити борбу, коју је он имао да издржи за своја начела. Обоје ово чине нарочиту главу у културној повесници свеколиког човечанства.

Имајући нарочито да се бори против ондашње суровости у казненом праву, школа је Бекаријева свела своје захтеве у главноме на *ублажење* казне. Но према духу развитка философије, нарочито психологије свога времена, мисле Бекаријеви последници — и ако верни науци свога учитеља — чисто метафизички, да је преступ производ порочне воље, која је у погледу чињења добра или зла сасма слободна. Казна пак треба да послужи као средство, којим ће се порочна воља, склона злу, на правом путу одржати. Друга школа, која се из ове развила и која је позната под именом *романтичке* (док су непосредни и чисти Бекаријеви последници прозвани *класичарима*) сматра преступ за друштвену појаву а цело казнено право нарочитом главом социологије. Од напретка ове зависи према томе и напредак казненог права као науке. Не може се порећи, да је за стварање ове школе била од пресудног значаја статистика, нарочито од појаве Кетелетовог епохалног дела „Physique sociale." Овај знаменити белгиски научар дошао је трудним испитивањем до закључка, да се преступи чешће или ређе појављују по извесним законима. Он

[1]) *Л.* Менчиковъ. Руское богатство, 1886. Март. стр. 194.

је учинио криминалисте пажљивима да средства за умањење преступа не траже у казненим законима, већ *у уклањању прилика, које стварају преступе и преступнике.*

Под упливом учења Бекарије, Митермајера, Блекстона и других почели су законодавци обраћати нарочиту пажњу колонијама за поправку преступника и уређењу казнених завода, а већ и сами преставници казнене правне науке почели су с Фајербахом на челу проповедати, да преступ не бива без узрока, да ни он, као ни остали човекови поступци није производ његове слободне воље, већ да је као и ови, условљен разним утисцима, који на човека дејствују у извесној средини.

Али, док је Фајербахова мисао неразвијана и недотеривана даље остала мртвим словом на хартији, те није на практичном пољу готово никакве користи донела, дотле се независно од ње развија у Италији нова антрополошко-криминална школа, која, и ако тек у својој десетој години, изгледа да ће произвести велики преврат не само на пољу антропологије и психијатрије одакле је пошла, већ и на целом пољу друштвених наука а нарочито у казненом праву.

На челу нове школе стоје професори *Ломброзо, Фери* и *Гарофало.* Њен је главни преставник у Француској професор судске медицине на лијонском свеучилишту *Лакасањ.* Фери дели све факторе, који утичу на преступност у три категорије: антрополошке или индивидуалне, друштвене и космолошке. Ломброзо је чинио нарочито много опита на антрополошком пољу, где му од нарочите важности изгледају узраст, пол, становништво, правилност лобање и т д. У погледу друштвених фактора нова школа пристаје мање више уз романтичку. Овде има да се пази на покрет и густину становништва, развитак јавног школовања, веру, породични живот, политички, финансиски и саобраћајни положај, развитак земљорадње и заната и т. д. Лако је појмити, да баш ово поље причињава и новој школи својом разноврсношћу и тешкоћом испитивања највише тешкоћа. Као козмички фактори јављају се: клима, плодност земљишта, његов положај, годишња времена, метеоролошки појави и т. д.

Ми ћемо покушати, да у следећем укратко изложимо правац, циљ и до сад постигнуте резултате нове школе.

I

Творцем антрополошко-криминалистичке школе сматра се Ломброзо. Он ју сам назива „Schola mea.“ Он је лекар за душевне болести, ревностан истраживалац на природњачком као и на језичном пољу, сада професор туринског свеучилишта. Надовезујући на радове Вирхова у Немачкој, Броке у Француској и својих земљака Ма-

Ђоранна, Николучиа, Мантегаце, Канестриниа, Морселија а нарочито *Марцола* (Monumenti storici rivelati coll analisi della parola) прегао је он да пренесе норме антрополошког испитивања на поље психијатрије и да их овде с клиничком методом споји. Вођен овом идејом предузме он и преда јавности низ испитивања о телесним односима душевно болесних у сравнењу с (душевно) здравим, обраћајући нарочиту пажњу на тежину тела, облик лобање, положај коже, пуштање мокраће, јачину мишића и осећање болова. Практичком применом ове поставке на неколико судских случајева, тичућих се злочинаца и дајућих основа сумњању у њихово душевно стање, и отуда добивеним резултатима, дошао је он до уверења, *да се суманут и злочинац одликују како међу собом тако и од здравог човека јасним знацима, и да злочин и сумануmост врло ретко једно у друго прелазе без јасних граница*. Овај резултат је био полазна тачка многим антрополошким студијама злочинаца. Но Ломброзо ни овде није био пионир у правом смислу речи. Он нам сам[1]) казује, да су пре њега на томе пољу радили: *Каспер* (Mörderphysiognomien 1854.) *Клерк* (The cranial outline of the insane and criminal, 1846.) *Димутир* (Observations sur l' état patolog. du cran. 1833.) *Ловерњ* (Sur les forçats 1843) и т. д. *Деспин* (Psychologie naturelle 1868.) је нашао, да се готово сви злочинци одликују наравственом неосетљивошћу, која је код злочинаца из навике кронична, а акутна код оних, који случајем или страшћу злочинцима постану. На неке особине обратили су били пажњу *Брока* (Bulet. de la société d' Antrop. Crim. 1867—70.) *Модслеј* (Mental responsability 1873.) *Томзон* (Psychologie of criminal 1870.) и т. д. Овде спадају чести случајеви црне косе, лакоћа тела и нискост главе, већа наклоност к самоубиству, честоћа душевног оболевања, тупавости и епилепсије. Али су већина ових испитивалаца или претеривали или гледали, да искуство у мало случајева сабрано истакну одмах као закон, или опет обратно: ниоу појимали важност ових резултата. Многи су опет мислили да преставе аналогију злочина сумануmошћу или тупавошћу као одступање од природности, и да тако злочин сведу на помућеност душевних способности. Али се свима без изузетка може пребацити, што ни један од њих није дао потпун опис човека одатог злочину, већ се готово сваки ограничавао на појединости, те тако није било општих погледа нити искуствених основа, по којима би се могао одредити практични правац. Овој потреби и овим захтевима покушао је да одговори Ломброзо својим „Uomo delinquente“ (Atti del Jstituto Lombardo 1871—76,)

[1]) *Lombroso*, Die neue antrop. crimin. Schule in Italien, у: Liszt и Dachos; Zeitschrift, für die gesammte Strafrechts-wissenschaft I. (1881) стр. 111.

чије прво издање није привукло особиту пажњу, и где је он тек у другом издању (1878) покушао, да уз сарадњу многих италијанских научара опредељено истави све своје поставке, употребив при том грађу скупљену по опиту 1.200 живих и 101 мртвих преступника. нарочито њихових лобања. Већ 1883 год. изишло је треће а 1886. четврто издање,[2]) где је број опита на 3.839 нарастао. Ми ћемо покушати да овде дамо резултат његових испитивања у што збијенијем обиму.

У првим главама труди се Ломброзо да на основу многобројних — већином сопствених — опита докаже, да преступник, одн. злочинац има извесне особине расе, који га приближују несавршенијима, нарочито монголској раси, и које се морфолошки огледају у кроју лобање и виличних костију, расту косе, тетовирању, језику и читавом низу других особина. (У последњем издању свог дела он иде дотле, да човечијој наклоности к преступу тражи порекло још у биљака, од ових прелази на животиње, па тек од ових на дивљаке и првобитне људе). Потпун злочинац, у коме се све, или бар већина особина типа сједињују, има малу лобању, развијену и тешку доњу вилицу, велику очну шупљину сличну очној шупљини у рођених наказа (кретена), јако испупчено обрвне (надочне) кости. Лобања му је увек неприродно и нескладно постројена. Браде или нема или је врло ретка, а коса му је већином густа. Уши му стоје као да нису његове но да су прилепљене. Нос је врло често прћаст или заковрчаст. Физиономија је женска код људи, а мушкобањаста код жена. Он често пати од слепила боја; леваци долазе код ове врсте три пут чешће но код здравих. Њихова је мишићна снага слаба али су обично врло хитри и окретни. Њих постижу у великом сразмеру алкохоличне и епилептичке болести. Код мożданог органског ткања примећује се врло често особита обојеност, кречни одрод и отврђавање појединих делова. Осетљивост је врло слабо развијена, а случајеви, у којима би се ма због какве узбуђености зацрвенели, врло су ретки. Њихова *наравствена* нискост одговара потпуно њиховим телесним недостатцима: то су *наравствени болесници*. Овде има да се обрати пажња нарочито на ексцесивне случајеве раздражења, при чему на прво место долази јарост. Њихова се преступничка наклоност појављује још у детињству у онанизму, суровости, склоности ка крађи, лукавству, лагању, противљењу породичким

[2]) Ове године је изашао с овог издања у Bibliothèque de philosophie contemporaine француски превод под насловом *L' homme criminel*, criminel-né — fou moral — épileptique, Etude antropologique et médico—légale par *César Lombroso*. Traduit par M. M. Regnier et Bournot. Paris. 1887. (Felix Alcan.) 8°. XXIV. 682.

навикама, одвратности к учењу и немарности. Доцније су непредострожни, несамостални и плашљиви. Њихови потписи су — ако знају писати — већином сасма особити, украшени арабескама. Поред осталих особина овде још излазе на видик: сујета, осветљивост (побуђена често најситнијим узроцима) наклоност к спиритуозним пићима, коцкању, раскошном и раскалашном животу. Но нарочито падају у очи: безбрижна лакоумност, с које већина јадно и чемерно свршује, и лењост.

У свери *разума* ваља нарочито споменути ограниченост злочинаца, да предвиде последице својих поступака. Баш при извршивању и најопаснијих дела осећа се код њих ограниченост у везивању душевних престава.

У преступу не види он дакле ништа друго до нарочити облик душевне болести, а судијина задаћа је по његовом мишљењу, да нађе правог виновника преступа, из чега излази да судије мођају бити психијатричари, или да бар правници морају и психијатрију озбиљно изучавати. Из најновијег његовог испитивања злочиначких лобања видимо ми, да се они већином приближују лобањама нижих раса. У место узвишења — crista occeipitalis — на потиљачној кости, код неких се приметила удубљеност, што је особина нижих раса. Правници немају од чега да се боје у Ломброзовој теорији. Доста добро уређена статистика преступности показује, да су узроци преступима доста сложени и да поред атавизма играју нарочиту улогу друштвени и ко́змички утицаји. Но несумњиво је то, да при једним и истим условима сви људи нису подједнако способни, да се боре с окружујућом их околином, и да при томе човек атавистичког типа може пре подлећи тим упливима и извршити злочин но човек вишег типа.

Дошав на умно развиће злочинаца Ломброзо наглашује, да извесна сума позитивних знања није код њих ни од каквог доброг утицаја; она је шта више, код рђавих наклоности, од велике штете. Међутим он не пориче, да више душевно образовање оплемењава нарав. Тако се у чистом сталежу научника врло ретко наилази на преступника, док то код обичних професиониста, лекара, апотекара и т. д. није тако редак случај. Тако названи „изображени“ сталежи нам дају сразмерно већу количину преступника но неизображени (нарочито сеоско становништво). Утицај етнолошких момената огледа се у надбројности извесних врста преступа на извесним географским степенима но још јаче у моралном држању појединих раса, нарочито Јевреја и Цигана. Наследни утицај показује се у односају 26 : 100;

женски пол показује сразмерно много *мање* преступа [1]) но мушки, — но ова разлика отпада, кад се осталим преступницима додаду проститутке. Међутим женскиње има у преступању извесних особина а поред тога га је теже и поправити. Но у категорији преступника из навике ове разлике већ нестаје. Ове последње оглашује Ломброзо непоправљивима. Они немају појма о кајању, а међу њима су најгори баш они, који се у казненим заводима најбоље понашају (?) „И ако у свом разуму можда и имају појма о правди и правичности — срце њихово му је сасма неприступачно."

На основу горњих узрочних момената и већ наведених телесних и душевних особина налази он полазну тачку преступу у физиолошком атавизму, основаном на животињским нагонима. Овај може за извесно време васпитањем, околином, страхом од казне и т. д. спречен одн. уздржан бити, али он се појављује неочекивано и напрасно, чим му се повољна прилика створи. Као такве повољне прилике имају да се спомену: годишња времена, односи исхране (при скакању цене животних средства бивају преступи против својине чешћи, против личности ређи, и обратно), пол, безженство, занимање, подражавање, јачина чулних осећања, злоупотреба шпиритуозних пића (која нарочито води преступима против личности), болести, страсти, лудило. Примећује се да има случајева, где је граница између злочина и суманутости тако суптилна, да је није лако доказати, док је у другим случајевима никако и нема.

Уплив цивилизације је према досадањим статистичким подацима неповољан. Сувише су нагомилавања становништва на једном месту неоспорно штетна, а ту су још од нарочитог утицаја: надражујућа пића, новине, романи, ноћна скривалишта за бескућнике, оскудно уређење школа и других васпитних завода као и савремени облик народног господарства (! ?).

Нарочита се пажња обраћа разним злочиначким удружењима и њиховим облицима. Такова се појављују особито у местима, где у опште има много злочинаца, у просвећеним земљама престају бити насилничка и све већма узимају облик „сумњивих" друштава. Као примери су узете ајдучке чете као „Црна рука" у Шпанији, напољска „камора" и сицилијанска „Мафија." Постању таквих удружења [2])

[1]) Ми употребљавамо овај израз у његовом најширем значењу као *радњу противну постојећим казненим законима*, не обзирући се на разлику које ови чине између злочина, преступа и иступа, — у оном смислу у коме Французи *contravention* употребљавају.

[2]) И ова удружења имају своје законике. Један од првих чланака законика „Црне руке" гласи: „Земља је била створена на добро свих људи; сви на њу имају подједнако право. Постојеће стање је неправедно.

служе за основу: предања, *рђава земаљска управа*, лењост, месни и времени стицај с једне стране сувишног с друге врло ниског или никаквог образовања, при чему добре стране обојих отпадају а само рђаве избијају на површину (као пример поједини делови Италије и сев. Америке), затим ратови, исељавања, казнени заводи, наследство и партиски дух.

Сматрајући злочин као „нужну природну појаву“ изводи он отуда и нужност казне, која има да се сматра као *израз самоодбране човечанског друштва*, те по томе никако ову не пориче, као што му је било пребацивано. Но он с правом захтева већу опрезност у односу према преступницима, од којих појединац и поред логичности у својим поступцима може бити душевно болестан, зашто он даје довољно доказа из италијанске судске праксе.[3])

Као предупредна средства против преступа препоручује Ломброзо: укидање пороте, брже вршење судских послова, укинуће права помиловања код простих злочина, затварање (у нарочитим, за

Радници све раде и теку, па ипак се они сматрају робовима, привезаним за богаташку земљу. Све политичке партије су за презирање и све их треба мрзети. Свака својина стечена *туђим* радом незаконита је.» Друштво ставља богате изван закона и оглашује свако средство (гвожђе, ватру, и т. д.) против њих употребљено без узузетка добрим и оправданим. Поред овога у законику су нарочита определења за саме чланове друштва, при чему се издајство па и само неизвршење задатог посла казни најчешће — смрћу.

[3]) Не пропуштамо да мимогред читаоцима саопштимо следећи случај. Пре неколико година осуђен је у Италији за насиловање и убиство неки Дијаз де Карајо. Његови родитељи су били поштени људи, но отац је умр'о од апоплексије а мати је патила од растројења нерава. Дијаз је, опчев од год. 1850 па до 1876 три пута обудовљавао и четири пут се женио. До 1870 одликовао се он беспрекорним животом, но те године је починио читав низ ужасних преступа. Благодарећи угледу, који је уживао, на њега за читавих десет година нико ни посумњао није. Прва жртва била је нека жена доброг владања. Посвадив се с њом ради новца, Д. ју је угушио, а *после* насилотвао. Годину дана по томе извршио је исти злочин над неком већ остарелом женом, затим над 13-годишњом девојчицом а по том над једном проститутком. Брзо се нанизао број жртава на *дванаест*. Узев у обзир то, што је Д. у свим својим поступцима потпуно логично радио, суд га је признао потпуно здравим. Устав против тог решења доказује Ломброзо, да нема никакве сумње да Д. страда од некрофилованије т. ј. болесне склоности к полним сношајима с мртвим и узбуђивању у себи сладострашћа ударима и ранама, нанесеним жртвама. Логичност пак у поступцима налази се и код самих сумануких. Др. Сонис се изјаснио пред поротом у Енглеској, да многи суманути разликују добро од зла, па ипак не обраћају никакве пажње последицама, јер *су савршено неспособни да се од зла уздрже*. Из Archivis di psychiatr. Volume III. Fasc. I—IV. саопштено у Гребенщикова: Руское богатство 1884. Мај. — Јун. стр. 349.

то одређеним заводима) таквих преступника из навике, који би се у слободи хвалили, да известан злочин хоће да учине; примену фотографије, телеграфа и објава у новинама за изналажење и притварање криваца, повишење пореза на алкохолна пића, апсолутну забрану продаје ових малолетнима; умањење празника, годишњих и недељних пазарних дана; распрострањење железница, проређивање густих шума; искључење јавности у казненим процесима (при чему се допуштају изузетци), строго кажњавање штампе у случају саопштења тајно вођених процеса; оснивање радионица на удаљеним местима од вароши и земљорадничких колонија за осуђенике због лењости или тумарања.

Заводе за поправку порочних малолетника треба заменити својевољним уточиштима са слободним радом, прогонством у село и на пољски рад (американски — Берсов — систем) или обавезним дневним уточиштима. Ноћна и дневна уточишта за сиротну и напуштену децу (Ragged schoots) такође су од користи.

У погледу на нарочита казнена средства, желети је, да се малолетни осуђеници клоне казнених завода, које он назива школом за преступнике. На место тога препоручује се *телесна казна* (пост, ладна кутатила с млазовима а по потреби и батинање), поред тога принудан рад, домаћи затвор, протеривање у необрађене пределе и *новчана* казна За тешке злочине, који казнене заводе чине неопходним, целисходан је једини систем усамљености, који ако ништа друго а оно „бар спречава међу осуђеницима организовање опасних друштава“. Овде треба одбацити наставу у читању и заменити је практичном наставом у ма ком занату. Као награда за добро понашање служи премештај у повлађеније категорије с постепеним прелазима до условног отпуста (прогресивни ирландски систем, — усамљени по саксонском начину). За преступнике из навике или како их наш народ зове, „окореле злочинце“, који се имају без изузетка сматрати непоправљивим, треба установити нарочите заводе.

Ово су у главноме мисли творца антроп-криминалистичке школе, која већ од 1883 год. има и свој нарочити орган.[1]) Ми ћемо за сад прећи к његовим друговима и ђацима, а на њ ћемо се још једном на крају вратити. (Свршиће се)

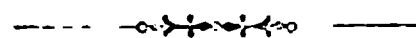

[1]) Archivis di psichiatria, scienze penali ed antpopologia criminale, per servire atto studie del' uomo alienato e delinquente. Лист излази у Турину а издаваоци су Ломброзо, Гарофало и Фери.

ДОБРОВОЉАЦ

ПЕСМА ДРУГА

Четовање

1. Једне тамне ноћи, у мртвој тишини,
Иво се са друштвом упутио Дрини,
Месец беше зашʼо за густе облаке,
Да проспава мало, па да ведар сине,
Те није ни слао своје сјајне зраке,
Да просветле чети, што дође до Дрине,
На обали беше покретање живо,
Ал' је све мрак својом копреном покрив'о.

2. Хучала је Дрина ваљајући вале,
Час велике, тихе, час брзе и мале,
Па кад их у хитњи међ спрудове сјури,
Таласи се ломни у теснацу гуше,
Један преко другог суновратно жури,
Па се од тискања силног запенуше,
А кад теснац прођу и на шире дођу,
Они утишани опет даље пођу.

3. Ива је са друштвом на чамцима пош'о,
И на њима беше до по Дрине дош'о,
Ал даље не може на чамцима ићи,
Спрудови су били високи над водом,
Те је мор'о с друштвом из чамца изићи,
Па по сувом песку ићи хитним ходом,
Тако и спруд пређу благодарећ' богу,
А шарен је шљунак шкрип'о испод ногу.

4. Ал при крају Дрине беше опет вода,
Али беше плитка, те бејаше згода,
То управо беше одвојак од Дрине,
Што обалу праву од спруда одваја.
Друштво газећ воду и ту бригу скине,
Те без многе муке дочепа се краја,
Па се суве земље и пољане лати,
А лагане чамце у Србију врати.

5. У томе и зора започе да руди,
А месец се брзо иза сна пробуди
Да просветли земљи док зора не дође,
Докле јарко сунце на свет не погледи,
Ал' чим јарко сунце излазити пође,
Месец од срамоте мораде да бледи.
И када се сунце са свим земљи јави,
Месец као небо помодри, поплави,

6 Кад Ива са друштвом пређе преко Дрине,
Нит је им'о када где год да почине,
Нит је хтео војсцу у помоћ да чека,
Него таки стаде устанак да диже.
На близу је била караула нека,
А он са дружином брзо до ње стиже.
Једно пола часа јака борба беше,
После караулу Срби заузеше.

7. Од Турака у њој пет другова паде,
Само један рањен с цебаном остаде,
Њега Срби пусте да у Босну иде,
Да Турцима каже, шта већ Срби чине,
Нека што пре знаду, нека што пре виде,
Да ће и њихово беснило да мине.
Караулу саму сруше до основа,
Али се награбе праха и олова.

8. Одатле се Ива са дружином диже,
Па у једно село око ручка стиже.
Ту су били Срби, све несрећна раја,
Па, кад виде Србе, приста уз њих листом,
И после искреног, братског загрљаја,
Ива с друштвом руча у том селу истом,
Село му захвално два вола испече,
А ракија љута к'о вода потече.

9. Чим се сутон спусти, Ива даље пође,
Те на турска добра са дружином дође,
Па попали куће, станове и зграде,
И говеда турска диже и заплени,
Па стоку у гору отерати даде,
А и сам се маши горе и зелени.
А када у гору подалеко зађе,
Застаде, те станка и починка нађе.

10. У гори је Ива проводио дане,
Пуштајући абер на све четир' стране,
Да се Срби дижу на душмане старе,
Да злотворе секу где кога сустижу,
Да им куће пале и спокојство кваре,
И да борци њему под заставу стижу,
А чељад и нејач сву у збег да склоне,
Докле турска сила малакше и клоне.

11. Како Ива абер из све стране даде,
Србадија таки долазити стаде,
Ког је год јад какав или зулум тишт'о,
Сваки је се њему упутио вес'о
Ко је год са турске управе пропишт'о.
Ишао је Иви, не би л' иго стрес'о.

У њему је сваки гледао јунака,
Достојна негдашњих јуначких предака.

12. Долазише Срби из далеких страна,
А све жељни боја и дичних мегдана,
Доста их је било и из Црне Горе,
Доста и из Брда и Херцеговине,
Сви тражише Иву, да се храбро боре,
Да господству турском једном крај учине,
А било је доста и самих Бошњака,
Родољуба, газда, грађана, сељака.

13. И што се у српској школи школовало,
Све је то Ивану у помоћ трчало.
Што год беше чуло да се барјак диже,
Да се Босна турске силе ослободи,
Све то таки Иви под заставу стиже,
Да жељама својим и освети годи.
Особито много долазише ђаци,
Са великих школа, а родом Бошњаци.

14. Једног дана дође неки попа млади,
Коме дика беше да за Српство ради.
Некада је био богословац вредан,
У лепоме српском месту Београду,
Али кол'ко беше светог знања жедан,
Тол'ко се због Босне предавао јаду.
Бошњак беше родом, па чим попом поста,
Ни једнога часа ван Босне не оста.

15. Одмах кући оде и у селу своме,
Служио је службу творцу небескоме;
Молио га много да Србе погледи,
Да им стару славу и слободу врати,
И да српску веру од напасти штеди,
А да турску силу скрши и прекрати.
А науке жељан није им'о мира,
Већ старине српске непрестано збира.

16. Имао је доста старих рукописа,
Што их вредна рука калуђерска писа;
Имао је много старинских повеља,
Некадашњих српских слободних владара;
Имао је много надежда и жеља;
Им'о је и збирку старих српских пара,
У целој је Босни био чувен пост'о,
Ал' је, јадан, брзо млад удовцем ост'о.

17. И сад, чим је чуо да се Ива диг'о,
Он је таки њему под заставу стиг'о.

Име му је било Карановић Сима.
И чим је пред Иву као војник стао,
Ива таки виде каквог друга̀ има,
И кад га је јоште боље упознао,
Постави га таки свештеником војним,
И својим писарем и тајником бојним.

18. Са њиме се Ива много договар'о,
И о старој српској слави разговар'о.
Сима њему прича о босанској моћи,
Па је Иви жеље вадио из груди,
Почесто су будни проводили ноћи.
Прилично је Сима знао и да гуди,
Ал' кад један стари Црногорац дође,
Са гуђењем много другачије пође.

19. То је био старац од стотину лета,
Али њему старост ни мало не смета,
Да све' своје силе и надежде скупи,
Да под Ивин барјак огорчен долети,
Да међ младе борце као јунак ступи,
Да синове своје погинуле свети,
Што им турска сабља укинула главе,
У сред борбе љуте, грозне и крваве.

20. Вукало је било томе старцу име,
Ива је се много саветов'о с њиме,
Јер је вичан био окршају бојну.
Сву је младост своју провео у боју,
Познав'о је турску јачину убојну,
Често је и главу залагао своју;
А белеге видне од седамн'ест рана
Биле су сведоци крвавих мегдана.

21. Почесто је Ива слазио у села,
Да потражи Турке чувене с недела,
Па када их сретне на цареву путу,
Он с њих скупо рухо и оружје скида,
А често искали и освету љуту,
Па им бојном пушком и живот укида.
И њему и дружби бојна кавга прија —
Свете се за дела турских силеџија.

22. Сретајући аге и бегове тако,
Ива је сву дружбу оденуо лако.
Стекао је много скупих џевердара,
Стек'о многе пушке, многе сребрњаке,
Стек'о много кривих ћорда и ханџара.
Па оруж'о себе и своје јунаке.
Многога је тако зацрнио бега,
Ал се најзад Турци дигоше на њега.

23. Глас је био пук'о на све четир' стране,
Да ће Турско царство Срби да сахране,
Те се дигну аге и бегови с њима,
Да Турке све редом на одбрану зову.
Па и саме хоџе на минаретима
Јављале су за ту вољу Алахову.
Тако су се Турци искупљати стали,
Па су већ на Иву често нападали.

24. Ал он их је с дружбом храбро дочекив'о,
Па с радошћу тајном турску крв пролив'о.
Каткад их је само тук'о и одбиј'о,
Каткад их је опет гонио далеко,
И кад их је тако разбијене вij'о,
Он је увек праха и олова стек'о.
Бацали су Турци све у страху своме
На велику радост друштву Ивиноме.

25. Ива дању чуда од јунаштва ствара,
А ноћу се јунак уморан одмара.
Ал' и уз одмор четовођа млади
Није заборављ'о на витешке жуди,
Па је одмор хтео песмом да заслади,
Те Вукала зваше, да уз гусле гуди.
А кад старац гуди и уз гусле пева,
Ива се пун среће и наде осмева.

26. Вукало је знао многе дивне песме,
И моја их песма прећутати не сме,
Певао је много Краљевића Марка
И јуначку дику храбра Обилића,
Што му славе нема испод сунца јарка,
Певао је браћу девет Југовића,
Пев'о и о Југу, њином оцу стару,
Пев'о о Косову и кнезу Лазару.

27. Пев'о је о дичном Страхинићу Бану,
И о Кулин-бану и о Котроману;
Помињ'о је често и Светога Саву
И Душана силна и његова сина,
И Немању моћна, стару српску славу,
А и Крилатицу Рељу Бошњанина.
А кад је помен'о дична Скендербега,
Јуначка га ватра обузима свега.

28. Некад је се вин'о у далеке стране,
Помињ'о Латине, Млетке, Дубровчане;
А када спомене Старину Новака,
Јуначко му лице чудним сјајем сине.
Усне су му пуне сретних осмејака,
А очи му пуне суза и милине.

Али, кад је пев'о о неверном Вуку,
Дрхтећи је гусле испушт'о из руку.

29. Кад Вукало пева свуда се разлеже;
И тад ретко когод у логору леже.
Једно вече тако старац вес'о гуди,
А логорске ватре полако се гасе,
А Ива се зан'о па за нечим жуди,
Докле зачу неке изненадне гласе:
Неки незнан странац у логор је хит'о,
А стражар га верни за лозинку пит'о.

30. Странац није знао, али не хте стати.
И стражар већ хтеде пушци огањ дати,
Али Ива зачу, па се брзо диже,
Те каза стражару, да се странац пусти,
И кад незнан странац до пред Иву стиже,
Он скромно и мирно: „помоз' бог"! изусти.
Ива бога прими; рече му, те седе,
Да прича, шта њега у гору доведе.

31. Странац беше младић девојачка лика,
Беше још голобрад, а дивна облика.
Очи су му црне пуне ватре биле,
А образ му беше као вино рујно,
Речи су му биле топле, звучне миле —
Херцеговац беше — момче чило, бујно.
Колико је био по облику дичан,
Тол'ко витким стасом беше необичан.

32. К'о бор беше висок, к'о девојка бео.
А судбину своју није крити хтео.
Имао је, вели, до две сеје миле,
Ал их младе Турци одведоше клети,
И сад му се туге око срца свиле,
Те је дош'о образ сестрински да свети.
Кад је Ива чуо, шта му срце пара,
Постави га таки за свог барјактара.

33. Барјактар је млади чудне среће био,
Чим је сутра данак лице помолио,
Стража Иви јави, да се Турци виде,
Како као гора српском стану јуре;
Уз пешаке лаке и коњица иде,
Па к'о облак небом тако пољем журе.
Ива таки пушку по средини лати,
Жељан беше Турке мушки дочекати.

34. После таки налог свима својим даде,
Те сваки са пушком за бор какав стаде,

Па им онда рече, да не пуца нико,
Док његова пушка прво не опали
Нишанџија беше, па се боју свик'о,
Није хтео пушке на празно да пали.
Тек кад турска војска под заседу паде,
И он својој пушци брзи огањ даде.

35. Чим је Ива огањ својој пушци дао,
Туркеша је један таки с коња пао
А чим српска пушка за њом циктат' стаде,
Редови се турски помериште таки.
Иза сваке пушке један Турчин паде,
На нишан је тук'о Ивин борац сваки.
Бор је сваком био к'о бусија нека,
Те ту Ива Турке јуначки дочека.

36. Турци су све тукли у ветар, од ока,
Па се нису могли помаћи ни крока.
Ивини су борци нишан добро знали,
Па редове турске обараше лако,
Силни Турци беху по разбоју пали;
А Срб се ни један још не беше мак'о.
Ал кад турска сила посртати стаде,
Ива даде налог, да се ножи ваде.

37. И за тили часак Срби, као вуци,
Јурнуше на Турке с ханџаром у руци.
Куршума се Турци нису ни бојали,
Јер је куршум мог'о да лута по трави,
Ал када су оштре ноже сагледали,
Свакоме се коса дизала на глави.
Врх их од ханџара баш до срца вређа,
Те срдити брзо окретоше леђа.

38. Само један младић што бегао није,
Он остао беше да се јоште бије.
Лећаше на коњу крвавим мегданом,
Па је српске борце кривом сабљом сек'о,
И, док му је ко год приш'о с јатаганом,
Он на коњу беше одмак'о далеко.
На њему се блиста свила и кадива,
А с ћордине дршке злато одсјајкива.

39. Тај се Турчин јоште вио по мегдану,
Пркосећи српском оштром јатагану,
И, кад виде Иву. он на њега пође,
А кулаш му бесан скакао колачки,
Па кад храбром Иви на домашај дође,
Он крвавом ћордом заману јуначки.
Ал барјактар млади самокрес опали,
И кулаш се пропе, па се мртав свали.

40. Али Туре вешто одскочи на страну,
И сабљом на Иву са земље заману,
Но он му је изби из деснице руке,
Па му своју сјури у јуначке груди,
Те Турчина смртне обузеше муке,
Па паде на земљу да се не пробуди.
Паде младо Туре, а не пусти гласа,
А Ива му узе сабљу од појаса.

41. Дивна сабља беше са царским бератом,
Исписаним турским све жеженим златом.
Црногорци неки потрчаше таки,
Да Турету младу русу главу секу,
А и други борци, на пљачкању лаки,
Стигоше да ћемер с новцима одсеку,
Ал су место пара нашли само дојке,
Невине и младе Туркиње девојке.

42. — — — — — — — — — — — — —

43. Јединица беше у једнога бега,
Ал пу Срби много мрзили на њега,
Па када су чули да су Срби дошли,
Да под своју владу јадну Босну врате.
Они су му таки смело у двор пошли,
Да се с њиме мрским за свагда наплате,
Те су му с рамена русу главу смакли,
И на један шиљак пред двором натакли.

44. На томе су шиљку многу српску главу,
Гаврани кљували бледу и крваву.
Али мину време и бегове силе —
Место српских глава сад она стајаше.
По чијој су вољи укидане биле.
И која их некад с насладом гледаше.
Дуго је стајала та бегова глава,
Да прича, да турска сила малаксава.

45. Но ћерка се, диже да бабајка свети,
Ал је ето удес задесио клети:
Паде на мегдану, погуби је Ива,
И мртва је била дична као жива
Те јој се убица некој тузи пред'о.
Ни сам није знао, шта га тако мори,
Док се пред њим Драга у мислима створи.

46. Туркиња на Драгу много налик беше,
За то Иву чудни јади обузеше
Глед'о је узбуђен: чалма с главе пала,
А дуга се коса просула по трави.

Уста јој се рујна горко насмејала,
А на белим грудма млазеви крвави.
Дуго ју је Ива тако мртву глед'о,
Па се беше сети и жалости пред'о.

47. Није дао својим, да јој главу секу.
Већ нареди свима, да даље потеку.
И Срби су храбри пошли напред таки,
Да Турке у бегству за рана претеку,
И брзо их јадне сустигоше лаки.
Да их јатаганом и сабљама секу.
Многоме су тада русу главу смакли,
Ал су и од стана далеко одмакли.

Вл. М. Јовановић.

КАРАЂОРЂЕ И РУСИЈА

(СВРШЕТАК)

При свем том што је Русија била начинила савез са Србијом, опет је Русија, чим је осетила да се Наполеон на њу спрема, похитала, да у Бечу, преко нарочитог посланика грофа *Шувалова*, изјави ово:

„Што се Србије тиче, његов двор *са свим дели мишљење Аустрије. Русија би била срећна, кад би Србија опет потпала под Порту.*[1])

Када ни то није помогло, онда је *цар руски* Александар I, својим писмом цару Францу, од 11-ог Фебруара 1811, *понудио Аустрији* Молдавију, Влашку до Серета и *Србију.*[2]) То је писмо писао руски цар *сутра дан* пошто је руски пуковник Феодоровић Бала са 500 руских солдата заузео београдски град (10-ог Фебруара 1811) дочекан свечано од српских вођа, који већ више не сумњаху да их је Русија спасла!...

Кад Аустрија не хтеде ни за тако масне залогаје, као што је Молдавија, Влашка до Серета, и цела Србија, да постане савезница Русије против Наполеона, онда Русија похита да закључи мир са Турском.

Али Порта није хтела друкчије пристати на мир, него под условом, да Србија постане опет београдски пашалук, а Срби да постану потпуно раја као што су и били.

[1]) Beer, l. c. — стр. 242.

[2]) *Martens*, Recueil, tome III, p. 78. Цитат Беров на страни 250 његове књиге.

Русија се није устезала да на то пристане. Она је одмах послала нарочитог изасланика грофа Ивелића у Србију, који је на српској скупштини, држаној у Манастиру Враћевшници, у јесен 1812, захтевао: *да се сваки старешина народни изнова закуне на слепу покорност: вожду, и да сваки на чистој артији стави свој потпис и печат. Кад је то учињено, гроф Ивелич је на празној артији, изнад тих потписа, написао изјаву врховног вожда и свију старешина народних: да пристају на онакав мир, како Русија и Турска уговоре, да ће пристати да буду под Турцима као што су и пре устанка били.* И сам *Карађорђе* морао је ту изјаву потписати. Он је то учинио, али је рекао руском изасланику да он то не сме српском народу огласити, јер ће га камењем убити. Гроф Ивелич одговори „Русија је у крајњој невољи. Турска неће мира док јој се не преда Србија, да јој буде како је и била подложна, *него ти обмани народ. обмани!* Бог ће ти опростити, а Русија признати, те никада не заборавити на твоју заслугу ни српског народа „жертвоприношеніе таково"... *Обмани народ и предај Султану,* а *ти хајде у Немачку и Русију* са твојом свитом, па што Бог да!" — А кад му Карађорђе рече, да он то не би умео урадити и кад би хтео, Ивелич му рече нек упита руског дипломата у Београду, он ће га већ научити. Карађорђе давши потпис и обећавши предају свога народа „крио се од народа цело лето 1813, и шта више, гласови се разнели по свој земљи државе српске, па и у саме војске и крајине, да је вожд давно и умр'о. То је све у Ман. Враћевшници грофом Ивеличем присавјетовано — — — Те тако и буде измишљено, творено и говорено све оно што је само и свакојако народа дух накарађивало, жар и ревност, усрђе и слогу и послушање к началству угашавало, тровало, замрзавало и тим све српско политичко суштествовање пожелатељно се уништожавало и подваљивало."[1]

Срби не видећи нигде свог врховног вођа, слушајући да се проносе гласови о миру између Порте и Русије, уплашише се и забринуше се. Да би колико толико сачували своје интересе, послаше у Петроград депутацију из сената у којој беху Ђорђе Ненадовић, Сима Марковић и Мијаило Грујевић. У Петрограду изјавише тој српској депутацији *да Русија неће никада Србе напустити Турцима.* Међутим неколико дана *раније* од те свечане изјаве руске владе, 28 Маја 1812, беше у Букурешту *већ потписан уговор мира између Порте и Русије.* По томе вечном споменику руске благодарности спрам српскога народа, Русија, у пркос своје велике невоље, о ко-

[1]) *Сима Милутиновић Сарајлија*, трогодишња историја Србије, стр. 20—21.

јој говораше гроф Ивелич Карађорђу, оте од Турске *себи* Бесарабију, а Србију? Србију је Русија чланом 8-им тог уговора „*препоручила снисхождению и великодушију блистателне Порте...*“ Срби по томе члану букурештанског уговора имају да положе оружје, да уступе Турцима градове, да сруше нова утврђења која су подигли за време ратовања, итд. Оно неколико магловитих „гарантија“ за Србе беше тако стилизовано да их је Турска одмах могла изиграти, као што ћемо мало даље видети.

Русија дакле превари Србију...

Та Турска је сама годину дана раније нудила Србији далеко више, само да се окане помагати Русији. Хуршид-паша нудио је Карађорђу онакав положај какав имају влашки и молдавски Господари. Карађорђе је ту понуду послао у Руски главни стан.[1])

То доказују сви историци првог српског устанка.

Ранке[2]) не само да потврђује ову Портину понуду него додаје да је Порта нудила Србији ту полусамосталност *са гарантијом Француске*. И он потврђује да је Карађорђе ту понуду послао у руски главни стан, и добивши отуд одговор *да ће се Русија старати за Србију, кад буде градила мир с Турском*, Карађорђе одби понуду Турске да самостално с њоме преговара: „Он ће се покорити ономе што оба цара у Петрограду и у Цариграду углаве за Србију.“

Још одређеније и опширније говори о томе *Куниберт.*[3])

„Још од 1807 беше Наполеон појмио важност српског устанка, и користи које ће Русија из тог устанка извући, за то посла своје агенте у Србију, који у његово име понудише Србији да им изради код Порте мир под овим условима: Да плаћају мали данак султану, *да сачувају градове у својим рукама и самосталну унутрашњу администрацију*, да добију *наследнога кнеза*, право ковања новаца, *и све то под гарантијом Француске и Аустрије*, али под условом: да напусте Русе па да сами граде мир са Турском. Али присталице руске међу српским старешинама осујетише целу ствар.

„Године 1811 поновише се ови предлози, и Порта, подстакнута од Француске предложила је преко Хуршид-паше Карађорђу *да од Србије начини кнежевину* као што је Влашка и Молдавска, *у којој би он био владалац под сузеренитетом Порте*. Карађорђе извести о овој понуди главни стан руске војске. Отуда му послаше савет да од-

[1]) Beer, l. c. — стр. 256.

[2]) L. von *Ranke*. Serbien und die Türkei im XIX Jahrhundert. Leipzig und Berlin 1879. стр. 156. и 157.

[3]) B. S. *Cunibert*, Essai historique sur les révolutions et l' indépendance de la Serbie depuis 1804 jusqua 1850. Leipzig, Brockhaus, 1855 Tome I, стр. 45. и 46.

говори како Срби, *као савезници Русије*, неће сами да улазе ни у какву погодбу са Портом.

„Оволика оданост Срба наспрам Русије заслуживала је бољу награду него што је добише букурештанским уговором. Али шта се тиче једног великог царства што се једна мала држава онако драговољно за њ жртвује? За услугу коју је српски народ учинио Русији треба га предати на милост и немилост Турској. Зар томе народићу није довољно награде што је имао част да буде савезник велике Русије? Зар младе државе могу икада ишта друго очекивати већ да послуже за поткусуривање при трансакцијама великих сила?“

Оволико Д-р Куниберт.

Да поменемо још неколико факата, и то онако како их прича руски историк тог устанка, како их прича историк „русскаго *покровительства Сербіи*“, *Нил Попов*:

Мисао о устројству „правительствующаго совјета“ у Србији, који је много допринео да пропадне први српски устанак, да се онолики потоци српске крви пролију само у корист Русије — донесена је из Русије. „Мысль объ учрежденіи Совѣта вынесена была изъ Россіи сербскими депутатами, посѣтившими Петербургъ въ 1804 году. [1])

Кад је руска влада видела да се аустријска заузима за Србе у Цариграду, онда је и књаз Чарторијски писао руском посланику у Цариграду да посредује код Порте за Србе, али не из какве особите љубави спрам једнородног православног и паћеничког народа, већ с оваквом мотивацијом: „Ако Срби буду принуђени да бирају између пропасти и *француског* покровитељства, лако је предвидети на што ће се они склонити“. „Такимъ образомъ — мора чак и Нил Попов да призна — посредничество Россіи не могло принести ни малѣйшей пользы Сербамъ. [2])

Чим је руска војска прешла Дунав „Сербы, желая указать дѣйствительную помощь своимъ союзникомъ, устремили всѣ свои главныя сыли къ восточнимъ границамъ, *и не воспользовались расположеніемъ босніскихъ христіянъ для укрѣпленія своего вліянія на западъ отъ Дрины*“. У награду за толико пожртвовање Срба кад је Русија водила преговоре с Турском о примирију „въ этомъ договорѣ упомянуто было о прекращеніи военныхъ дѣйствіи на *восточной границѣ Сербіи, но о южнихъ и западнихъ границахъ не сказано ни слова*.“ [3])

[1]) Нил Попов l. c. стр, 38.

[2]) Нил Попов l. c. стр. 45.

[3]) *Нил Попов*, l. c. — стр. 59. У *Хаџићевом* „устанку српском“ наведена је дотична тачка уговора на стр. 56. Она гласи: „Отоманска

У пркос такве руске љубави братске, кад је 27 Јула 1807 дошао у Неготин флигељ-ађутант цара рускога Маркиз Паулучи, Карађорђе је, као што смо видели, с њиме закључио уговор писмени у коме има ово:

Народ српски ставља се под заштиту рускога цара и моли да се унутрашња управа организује у име Александра I према обичајима народа, само да се у Србији не заводи властелинско („помѣщичье") право, те да тако нико не постане роб. Војне и грађанске чиновнике да поставља руски цар, само да не буду грчке народности[1]). У градовима да буду руски гарнизони и руски команданти; на Тимоку и на Дрини да буде руских помоћних трупа, да онај кога Русија пошље за управитеља земље буде снабдевен довољно новцима, како би се Срби снабдели оружјем и муницијом, и како би се у Београду могао установити војни магацин; да се пошљу војни техничари, лекари и апотеке.

Тај уговор потписао је Карађорђе, Миленко Стојковић, и члан совјета Јеремија Гагић као што смо видели.

Срби се потпунце предадоше рускоме цару, саглашавајући се изрично у овом уговору „и на такіе пункты, которихъ знать не могли."

Не водећи рачуна од толиког самопрегоревања са стране Срба и *противно изричном уговору*, руска војска под командом Исаијева *оде из Србије*. Срби у скоро сазнаше да Руси одступају к Дњестру *а међу тим из Босне и од Ниша ваљаху се на њих огромне турске силе.* Опасност беше за Србе још већа с тога, што Руси беху већ напустили и оно острво на Дунаву, преко кога су Срби стајали у свези са Русима. Лашкарев допусти Турцима трговину са румунским кнежевинама и под тим изговором *појави се на Дунаву и турска флотила.* Српски народ се од свега тога тако узбунио, да је Карађорђе *морао* сазвати скупштину, коју је отворио овим речима: „Тражили сте скупштину. Ево вам је. Казујте шта хоћете?" На то устаде један стари кмет па стаде причати оваку причу: „У једнога домаћина било стадо оваца и чобанин. Кад их је овај истерао у поље, нападоше их вуци и поклаше многе, тако да је чобанин дотерао кући много мање оваца, него што је истерао у поље. Други дан било је тако исто. Трећи дан беше већ мало оваца, дође ред и на јагањце. Да се тако наставило, нестало би и јагањаца. Тако је и с нама; ми се завадисмо

војска неће предузимати никаква непријатељства у околини Видина и Фетислама *где има руске војске сједињене са Србима.* (Цитат самога Нила Попова на стр 484. прве његове књиге).

[1]) Толико беше Србима омрзнуо Грке *руски* конзул Родофиникин који беше пореклом Грк.

с Турцима, устасмо први пут против њих и погибосмо многи, ударисмо и други пут и опет изгубисмо много народа, скоро ће доћи ред и на децу. Ми тебе признајемо за старешину и господара, ми смо ти покорни и послушни. Али ти ниси цар. Ми би ради били знати ко је наш цар, *јер ми гинемо, а Руса нигде ни од корова.*" Карађорђе је одговорио да цареви нису „раци у торби па да се проспу пред вас да бирате" а завршио је овако. „Ево вам два цара: један у Цариграду, други у Петрограду, бирајте кога хоћете": — Скупштина се разишла. Нил. Попов је срећан што бар није гласала за Султана.[1]

Целу зиму између 1808 и 1809, употребили су *књаз Прозоровски* и руски конзул у Београду *Родофиникин* да израде *унутрашњу организацију* Србије, онако како Русији треба, и ако Русија беше извукла оно мало своје војске из Србије. „Положај географски Србије — вели књаз Прозоровски у једном свом писму Родофиникину — на десној обали Дунава не дозвољава да се Србија са свим сједини са руском државом." Према томе нека Родофиникин изради устројство Србије. Он је о томе поднео опширан мемоар; ми смо тај мемоар саопштили у целости са примедбама књаза Прозоровског на њ.

Родофиникин предлаже српску државу[2] под руским покровитељством али тако, да ни једна друга држава не може послати у Србију ни политичких ни трговачких агената, јер би они имали овде велику могућност да ураде много *противно нашим жељама.*" Прозоровски налази да то не иде, али ваља удесити да Срби не примају ни једног страног агента без одобрења свога покровитеља руског Цара. „*Укоренити руски утицај у Србији врло је важно, особито на случај рата између Русије и Аустрије, јер тиме би се Аустрија свагда обуздавала и од самог почињања рата, а већ Турска би била са свим под „распоряженіямъ россійскаго двора.*" Односно врховне управе у Србији Књаз Прозоровски жели да Кара-Ђорђе буде Књаз, али да се остави и *савет под председништвом књаза и руског конзула*, који би ограничавао самовлашће књажево *и уздржавао га од свега што је противно Русији.*»[3]

Као што видимо не само да није невоља од Наполеона нагнала Русију да онако верну и одану савезницу Србију баци у чељусти Турске аждаје, само да би себи одрешила руке, јер кад је још имала

[1]) Нил Попов, стр. 60, и 61.

[2]) При одређивању њених граница Родофиникин предлаже да се адакалско острво сједини са Влашком «ибо тѣмъ Сербы могутъ быть обуздываемы» Књаз Прозоровски то потпуно одобрава (Нил Попов, I. стр. 485).

[3]) Нил Попов, стр. 76.

снаге да у Букурешту себи осигура Бесарабију, за цело је могла условити да бар од Србије не постане *касапница једнога братскога народа*, који је онолико учинио за Русију; *али она то није хтела.* Члан 8-ми букурештанског уговора само је „le couronement de l' édifice" које је Русија систематички зидала у Србији. За Русију није српски народ био ништа друго до „Kanonenfutter" у борби против Турске, Србија ништа друго до згодна тачка за држање Аустрије у шкрипцу, а кад јој то више није требало онда:

„Der Mohr hat seine Schuldigkeit gethan — der Mohr kann gehen."

И наста последњи очајни покољ у Србији... Страшне масе турске војске нагрнуше са свију страна у Србију, која није имала више муниције.

У Септембру 1813 посла Кара-Ђорђе свога секретара Лазара Тодоровића ђенералу Сигенталу, команданту Славоније *са понудом, да заузме српске градове.* Овај је понуду одбио.

11-ог Септембра 1813 дошао је Јевтић у Земун са молбом да аустријске власти пораде код великог везира да обустави непријатељства, а ако то не може бити, да се допусти Србима прећи и населити се у Аустрији.

Јевтић додаде молбу да се Турцима не даје никаква помоћ ни у храни. Барон Сигентал одговорио је: Од самих Срба зависи да се погоде са великим везиром; српске фамилије наћи ће заштите у Аустрији, која ће се побринути да имају од чега живети; што се тиче молбе да се Турцима не даје храна, то је један безобразлук, који не заслужује никаквог одговора.

Јављајући за све ово у Беч, барон Сигентал, у своме писму од 13. Септембра 1813 јавља председнику бечког ратног дворског савета Белегарду овакву *изјаву Кара-Ђорђеву „да је он од вајкада био одан аустриском а не руском цару."* [4])

Девет хиљада српског робља, махом стараца, жена, и деце пребеже у Аустрију. Са том српском *нејачи* пребеже 3. Октобра 1813 у Земун и Кара-Ђорђе Петровић, врховни вођ српскога народа, пошто је још *у очи тога дана* у логору српском на ушћу Мораве у Дунав заповедио најстрожије војводи Вулу Илићу да се брани *до последње капи крви....* [5])

[4]) Beer, l. c. стр. 258.

[5]) Ово је сам Вуле Илић причао Dr. Куниберту, додавши да му је Карађорђе, пред Митрополитом Леонтијем, који је с њим дошао, заповедио: да се, ако Турци пређу Мораву, повуче у смедеревски град пошто спали варош. Рекао му је да је исту заповест издао и за Београд, а он — Кара-Ђорђе, иде у Шумадију; па нека Турака на Врачару (Куниберт, l. c. — стр. 54).

Кад видеше остале вође народне да „врховни“ побеже у Аустрију, пређоше и они.... Само *један* не хтеде да остане жив кад цео његов народ гине. То беше Милош Обреновић. Бадава се Јаков Ненадовић вратио из Бежаније само да наговори Милоша да и он остави своју отаџбину у најстрашнијем часу. Милош му је одговорио: „што ће мени живот у Аустрији, када Турци одвуку у ропство моју жену и децу, моју стару мајку? Што буде другима нека буде и мени.“ Милош Обреновић беше тада једини вођ српскога народа, који је појмио да у великим народним катастрофама нико нема права да одваја своју личну судбину од судбине целога народа.“ [6])

Милош Обреновић оде у Брусницу да гине са својим народом у својој отаџбини, а Кара-Ђорђе, који је за 9 година своје владе, 9 пута нудио Србију Аустрији за провинцију (25. Маја 1804, 6. Јуна 1805, 6. Фебруара 1806, 5. Априла 1808, 2. Априла 1809, 17. Децембра 1809, 4. Марта 1810, и 13. Септ. 1813,) оде с аустријском пензијом од 600 форината у Грац, да живи.[7])

СЛИВНИЦА

XIV

Први дан Пиротске битке.

Кад је освануо 14-ти Новембар 1885 г. пуковник Топаловић добио је најпре телеграфски рапорт потпуковника Симоновића којим јавља: *до су све трупе* које су на граници остале, први, десети пук и моравски дивизијски ескадрон, *на своме месту*. Његова су два ескадрона на предстражама, а он се о остала два ескадрона свог пука налази за сад опет код Суковског моста. Новог до сада нема ништа.

Испод овог рапорта написана је плајвазом оваква белешка:

„Од другога пука коњичке бригаде беху у томе тренутку:

Један ескадрон код Шумадијске дивизије.

Четврт ескадрона на Тепошу.

Четврт ескадрона у Ржани (?)

Два и по ескадрона пред Пиротом.“

Одмах иза овог првог извешћа коњице стиже и рапорт потпуковника Гаиновића, који јавља: да је још јуче пре подне поставио

[6]) L. v. *Ranke*. l. c. стр. 177.

[7]) Beer, l. c. — стр. 259.

реле[1]) до Пирота, да се о кретању бугарских трупа за сад не примечава ништа. Јуче пред вече и јутрос опаљено је неколико пушака између патрола наших и бугарских. Моли Команданта Нишавске војске, ако је икако могуће, да га смени, пошто су како официри тако и војници *посве изнурени* (?), са храном људском а и сточном стоје врло рђаво (?) јер се онде ништа добити не може (а Пирот ?) *Многи војници остали без обуће, иду боси.* Ово је трећи дан како су његови (Гаиновићеви) војници на предстражној служби, дању и ноћу, у строгој приправности под оружјем и под ведрим небом.

Разуме се да пуковник Топаловић у овом тренутку, када је сваког минута очекивао напад бугурске војске, није могао смењивати Гаиновића ни његова два батаљона. У осталом они су у целом рату имали свега једну борбу и штрапаце маршовања и стражарења, а други су поред тих тако истих и већих штрапаца, тукли се у толиким биткама. Та два батаљона беху још најодморнија трупа целе Нишавске војске ..

У 8 с. 30 м. јавља пуковник Милован С. Павловић да је јутрос упутио *половину* треће брдске батерије Команданту шумадијске дивизије, половину за то, што *није могућно било* да се цела упути, пошто су *коњи* тако јако изнурени, да се *не могу више употребљавати.* Наредио је замену ових коња, и кад се то изврши, послаће и другу половину те брдске батерије...

Истога јутра стигао је и један рапорт пуковника Хорстига писан *пред* (?) Пиротом, без сата одашиљања. У њему Командант Дунавске дивизије јавља да ће, према добивеном наређењу од Команданта Нишавске војске, заузети положај поред друма за Ак-Паланку, и да ће се своје трупе овако распоредити: XV-ти пук са једним батаљоном у првој линији, да брани излаз из вароши Пирота, служећи се већ постојећим утврђењима и оним кршем. Други батаљон стајаће у резерви иза градића, на тамошњим виноградима. Ово лево крило ојачаће се са једном батеријом из резерве, која ће узети положај на виноградима, и ове ће трупе помагати и осигуравати десно крило шумадијске дивизије, при нападу непријатеља. Једну батерију оставља иза Пиварске куће на вису поред једне могиле, која ће фланкирати варош и дејствовати на излаз. Две батерије повлачи мало натраг и стајаће поред друма у заклонима. Оне ће дејствовати против вароши и наступања преко ливаде. Позади ових батерија стајаће повучен и заклоњен као резерва IX-ти пук у првој линији, а за њим VII-ми од кога је један батаљон још на предстражи на висовима

[1]) Дакле се још јуче нре подне није веровало да ће телеграфска станица бити дуго на Суковском мосту ? Иначе што ће поред жице и реле ?

код Суковског моста. Једна батерија стајаће у резерви. Болница (?) поред друма спрам Суводола. Коњица испред вароши на друму. *Стан* дивизијарев у Пиварској кући поред пута. „Цела ова позиција даје се бранити“ завршује г. Хорстиг.

У исти мах стиже и писмо мајора Т. Поповића са Тепоша у коме јавља да је тиме, што је мајор Аксентије Јовановић са својим трупама одступио чак над Добри до, а са предстражама стоји на Вазганици, његов батаљон пред Одоровцима тако изложен, да га епријатељ може заробити, проласком *измеђ* г. Аксентијевих трупа и овог батаљона. Он моли да се то поправи кад стоји могућност, иначе нека се и њему нареди да одступи на висину Аксентијеву, јер је растојање међу њима веће од три сата.

Немајући никаквога гласа о Трнском одреду, после оне његове депеше којом је тражио две хиљаде пари опанака — Топаловић беше упитао телеграфску штацију на Дешчаном Кладенцу, да му јави: шта је са нашом војском на томе крају војишта? Шеф штације г. Маршић одговорио је одмах депешом да је јуче (13-ог Новембра) изјутра напала Бугарска војска пред Трном на нашу војску и с лева и с десна бока. Јака пушчана и топовска вратра трајала је до подне, и наши су се повукли до Рујна. На Рујну послао је Командант, по наредби, парламентара који се до тога часа када је отправљена ова депеша (10 с. 30 м. пре п.) није био вратио. Пуковник Хаџић налази се сада на Дешчаном Кладенцу. Од јуче по подне до сада Бугари нису ништа предузимали.

Дакле на целом војишту Нишавске војске, бесмо већ потиснути на наше земљиште.

Пре него што је пуковник Топаловић могао и помислити да исправља погрешку, коју је мајор Аксентије учинио, одступивши чак до Доброг Дола, почеше стизати рапорти о кретању главне бугарске војске, о почетку борбе наших остављених предстража на границп.

Прво јавља потпуковник Гаиновић:

„У 8 с. 35. м. отпочела је непријатељска артиљерија да дејствује против предстраже. Тако исто пешадијска ватра на десном крилу према Куклину. Један бугарски војник убијен од нашег шиљбока, који су на шиљбочки ланац нападали.“

Потпуковник Симоновић јавља:

„Патроле ми јављају да је непријатељ напао и са пешадијом на десно крило. Ја сам на центруму заузео положај са резервом од два ескадрона, иза моста.“

Осем тога стигле су четири депеше од телеграфисте на Суковом Мосту, Радоја Радојловића. Ево их редом:

„Борба топовска врло јака Примећујем на двогледу да се ланац непријатељски спушта низ Нешков вис ка караули. До сад је топовска ватра једна за другим.“ — —

„Борба тачно у 9 сати на левом крилу отпочела са ватром топова против десетог пука. Гранате непријатељске падају на висове више села Малог Сукова. Са оне стране топовска ватра врло јака. Одавде се морам кретати кроз 20 минута. До сад је избачено до 25 метака (?)“ — —

„Ватру топовску коју непријатељ просипа на лево крило, врло је јака. По звуцима топовским да се закључити да је непријатељ цело лево крило подухватио, а још се по брдима не примећује. Одступање наше војске, пешадије десетог пука. Избацио је на самом гребену брда, више села Малог Сукова, свој ланац.“ — —

„Наши виде се да одступају венцем брда, који води пут ка Крупцу. Према ватри коју просипа непријатељ, закључује се, да је наше потиснуо и упућује се ка Крупцу. Десно крило и оно је нападнуте у 8 с. 35 м. са артиљеријом.“ — —

Нека нико не тражи стила и граматике од ових депеша... Цела бугарска војска наступа, наши одступају, а овај бедни телеграфиста стоји сам код свог апарата и куца шта чује и што види.... Он врши дужност и очију и ушију војске — каваљерије...

Тако исто ваљда неће никога зачудити што оних 6780 људи без топова на предстражама, одступа испред 60.000 бугарске војске и њене силне Круповске артиљерије. То се могло предвидети још предпрошле ноћи кад је наређивано да те предстраже остану саме. Чак се могло предвидети *и какве ће врсте* бити то одступање.

Капетан Љубомир Христић, командир II-ог ескадрона II-ог коњичког пука, јавља пуковнику Биничком са свим лаконски:

„*Први батаљон VII-ог пука разбежао се*“.

Бинички је испод те врсте написао:

„Команданту нишавске војске шаљем овај рапорт на увиђај с тим, да се десети пук подручне ми дивизије налази још код Чиноглаваца“.

Оно управо на чиноглавским висовима налазиле су прихватнице десетог пука, а његове предстраже биле су распоређене дуж границе од Обреновца до изнад села Милојковца.

У след „наглог одступања“ првог батаљона VII-ог пука, а и према упутствима која је мајор Лаза Павловић имао за случај напада бугарског, он је наредио, да његов предстражни батаљон одступи, а са друга своја два батаљона развио се у бојни ред и прихватао је свој предстражни батаљон. Међутим су Бугари у *колонама* продужавали своје наступање оним висовима, на којима је пре

дунавска дивизија била, а с артиљеријом су дејствовали тако, да је командант десетог пука морао, ради осигурања своје одступнице, више пута свијати се са положаја на положај, час у маршевом, а час у бојевом реду, јер Бугари не само да су грозили његовој одступници са левога крила, од тепошких висова, у сљед њихове краће линије за наступање, они су у исто време успешно наступали и од Планинице и од Цариброда на Суковски мост, пушкарајући се с нашим предстражама у центру и на десном крилу.

У том тренутку потпуковник Симоновић јавља:

„Борба је око Петрлажа на левом крилу, на десном пак готово престала, сама се по нека пушка чује. Десно се крило повукло на висове иза села Сукова. Ја сам још позади моста".

Како је то било на десном крилу? О томе имају два рапорта г. Гаиновића.

У првом вели:

„Непријатељ прешао границу. Оба батаљона моја ангажована су у борби и постепено одступају. Коњица стоји још на друму иротском".

А у другом ово:

„Непријатељ нас је гонио све до изнад села Сукова. Приспео сам у село Држин, где *прикупљам* оба батаљона. Како их будем прикупио, кренућу се за Пирот. *Од оба батаљона једва доводим један батаљон*, јер нас је непријатељ са великом силом потискао и с левог, и с десног крила. Ватра је престала".

Дакле пешадија и с десног и с левог крила већ одступила. Шта ради први коњички пук у центруму, позади Суковског моста?

Ево нека говори званична релација коњичке бригаде:

„Око 9 сати у јутру Бугари су отворили пушчану и топовску ватру на целом фронту. Наше предстраже, после кратког одпора, по добивеним инструкцијама, почеше одступати. Коњица је *на оба крила* (?) први *и други* пук, *остала на својим местима, док није сва пешадија прошла*, па је онда стопу по стопу уступала.

„И ако су први пук код Суковског моста засипали Бугари гранатама, он је опет одступао у потпуном поретку, у пуковској размакнутој колони, тако, да коњица Бугарска, која је позади њиховог стрељачког ланца ишла, није ни покушала да нашу одступајућу пешадију гони, а *кад год је* први коњички пук покушао да стане, и да се *за атаку* уреди, свагда се *бугарска пешадија*, која је у четири колоне иза ланца ишла, *размакла*, њихова је *артиљерија* заједно с пешадијом *отварала ватру, једновремено са пешадијским плотунима, против наше коњице*, тако, да овој никако није било могућно да пређе

у атаку.[1]) Кад се узме у обзир да је наша коњица имала према себи четири бугарска батаљона са свим одморна — јер је наша пешадијска предстража имала заповест да се у упорну борбу не упушта — онда је појамно да их први коњички пук није могао да атакује, али опет, он је учинио да бугарска коњица није могла нашу пешадију да гони, и што је бугарски ланац са оне четири колоне тек око четири сата по подне пред Пирот стигао.«

И ако у овом званичном извештају стоји да су *оба* коњичка пука, и први и други, били на *крилима* нашега предстражнога фронта, и да су одступили тек пошто су *сву* пешадију пропустили, опет ми смо видели да је први пук коњичке бригаде био *сам* напред, и то не на крилима већ у центруму, да је други пук ($2^1/_2$ ескадрона) стајао пред самом вароши Пиротском, да је један ескадрон тога пука био код Шумадијске дивизије а само пола његовог једног ескадрона да је било распачено на тепошки и »ржански« данас већ »Добродолски« одред. Изгледа да пуковник Прапорчетовић 14-ог Новембра није ни знао где му је оно $^1/_4$ ескадрона, јер он данас у три сата по подне јавља цедуљом из блока пуковнику Топаловићу:

»Бугари су дошли до села *Ржане* и са ивице отпочели стрељачку ватру. Наши још не одговарају. Међу тим сад отпоче и артиљерија.«

Одакле ли је г. Прапорчетовић то видео? И на кога ли су то пуцали Бугари са ивице Ржане чак и топовима, кад се мајор Аксентије Јовановић са својим трупама повукао још *јуче* чак до Вазганице?

У опште каква невоља нагони коњичког бригадира да се *правда* што његова коњица ни у пиротском пољу није извршила кавалеријску атаку?

И да ли је то баш истина да је се коњица повукла тек пошто је пропустила сву нашу пешадију?

Од куда то да пуковник Топаловић баш у том тренутку добије овакву цедуљу од Команданта шумадијске дивизије:

»*Коњица наша срамно одступа. Мој десети пук пропао.*« [2])

[1]) Колико ли је коњаника и коња рањено и убијено од ове плотунске и топовске ватре бугарске при тим честим покушајима I-ог пука да пређе у атаку?

[2]) Овако се тај рапорт г. Биничког цитира у релацији коњичке бригаде. Међутим у архиви Нишавске војске нема таквог рапорта, већ има овакав извештај г. Биничког о истој ствари:

»Коњица одступи натраг и остави ми пук; молим вас да се сва кавалерија врати у правцу Крупац—Чиноглавци, да прихвати X-ти пук, који лако може пропасти, пошто је остала пешадија десно и лево од тога пука давно одступила. Ово је најжалосније стање кад коњица напушта Крупац

Наравно да је Командант Нишавске војске одмах заповедио пуковнику Прапорчетовићу, да појури напред и да види шта је. Ево како коњички бригадир описује тај свој излет из штаба Нишавске војске:

„Ја одмах полетим са својим штабом *ван* Пирота и то ка Крупачкој страни, којом је имао да одступа десети пук.

„Још код гвоздене ћуприје у Пироту сретнем коњаника с оваквим извешћем од Командира 2-ог ескадрона II-ог пука (који је био придат шумадијској дивизији):

„„Пешадија сва одступила. Пут Крупачки није више наш, и ја се повлачим.““

„У ствари је дакле са свим противно било. Десети пук био је сав одступио и пуковник Биничке није зањ знао ни гди је.“

„Ја одем даље путем ка Крупцу, нађем други ескадрон II-ог п. где у шаху држи бугарске патроле, нађем Команданта II-ог пука и од њега сазнам да је сва пешадија па и десети пук, који су овом страном имали одступити, одступили, *да ни једног пешака није заболела глава*, а камо ли да је X-ти пук пропао.“

„Пошто сам се уверио да на тој страни наша коњица није „срамно“ одступила, јер ни једног пешака није оставила на милост и немилост коњице, пређем на другу страну Нишаве на друм, и *ту код пекарница* опазих да два ескадрона хоће да уђу у варош. Појурим за њима и видим да су то дивизијски ескадрони и то: шумадијски под командом мајора Шећевића, и моравски под командом капетана Павла Стевановића.

—„Зар се тако заклања одступање пешадије“? викнем им ја.

„— Пешадија је сва одступила — рекоше они: — Ено Бугара, а ми имамо налог да се кроз Пирот повучемо трупи нашој. —

„Не верујући томе одговору, ја наредим да се они врате и да се построје на лево крило крај Нишаве, јер сам на десној страни, пред војним пекарницама видео свој пук у строју.“ —

Као што видимо, према званичној релацији коњичке бригаде, наша је коњица учинила своју дужност, она је заклонила одступање пешадије тако да „ни једног није заболела глава.“ Пакосни језици тврде да је се то постигло само за то, што је бугарска коњица била таква иста као и српска.

и долази к Бериловици, пре него што зна и хоће да сазна шта је са мојим десетим пуком. Командант коњичке бригаде најбоље би могао руководити коњицу II-ог пука која је тако далеко одступила и сад стоји у ливадама испод Бериловице. КОМАНДАНТ, ПУКОВНИК,
Ст. Бинички.“

На сваки начин факт је да је Командант Нишавске војске доцније у једном службеном акту констатовао:

„*да наша коњица, и где је имала прилике, није употребила своју силу: коња и сабљу, дакле налет.*"

На то одговара пуковник Црапорчетовић у својој релацији:

„Као што се види, коњица је само овде (пред Пиротом) односно земљишта могла да се употреби као коњица, али при свем том неосновано је оно пребацивање Команданта Нишавске војске, јер се врло добро зна, да коњица с успехом овај налет може да изврши против усколебаног и растројеног противника, или кад се са свим изненадно појави, а на трупу, која је у пуној снази, и за сваки дочек спремна, атака коњичка била би само апсурд и навалично срљање у пропаст, било из незнања, или по сопственој вољи — а овде није ни један од тих случајева био, јер нико борбу није ни водио, а међутим сва је бугарска снага била у потпуном реду, коју су седам бугарских ескадрона још јачом чинили.

„Коњица је и овде своју дужност учинила, јер нема ни једног случаја да је који наш пешак од сабље бугарског коњаника погинуо или рањен био."

Само једну скромну примедбу. Бугарску, је војску „чинило још јачом" не 7 већ 13 ескадрона, али том масом коњице управљао је један још финији коњички официр него што беше командант наше коњичке бригаде, управљао је сам дворски Маршал кнеза Батемберга, потпуковник *Ридезел*. Он је коњички официр, али и он је теорију о коњичком налету развио још даље, т. ј. да коњица не треба да јури ни за онако растројеним непријатељем, као што беху данас наше предстраже на граници. За то бугарска коњица није атакирала ни на десети пук, који је био у таквој ситуацији да је његов дивизијар јавио Команданту целе војске да је цео пук пропао. За то бугарска коњица није напала ни на Гајиновића, који се повлачио у таквом стању, да је од два батаљона враћао „једва један."

Ако има чије заслуге у томе што ни један наш пешак данас није погинуо нити рањен од бугарске кавалеријске сабље, то није заслуга наше коњице, већ г. барона Ридезла и бугарске коњице.

Из учешћа како бугарске тако и српске коњице у овом нашем рату дало би се извести, за одржање рода људског и за војну хигијену, једно врло корисно правило, али ми овде не пишемо војну хигијену, већ историју рата.

Пошто смо тако са нашом коњицом срећно и благополучно дошли до Пиротских војних пекарница, и пошто знамо да је г. Гајиновић са десног крила враћа једва један батаљон, да се вратимо

одступању нашег левог крила, да видимо шта се учини са десетим пуком и са „другим позивом“ на Тепошу и Вазганици.

Ево шта прича пуковник Бинички у својој релацији:

„Трупе дунавске дивизије (читај: први батаљон VII-ог пука) при наглом одступању са предстража, нису ни у колико потпомагале нити прихватале X-ти пук.[1]) *А и батаљон другог позива под командом начелника округа пиротског брзо се растроио и у дивљем бегству дошао пред Пирот.*

„Тако на целом путу од Чиноглаваца, X-ти је пук гоњен од противника, и у борби се непрестано повлачио, без да је имао везе са ма којом другом трупом, осем једног дела коњице из четвртог ескадрона II-ог пука, под командом капетана Св. Трифунца, који му је у неколико повлачење олакшавао.

„Ја сам благовремено послао други ескадрон другог пука, који ми је на расположењу стајао, да најбрже оде на сусрет, да помаже и да заклања одступање реченога пука,[2]) а за ескадроном упутио сам и свог ађутанта да пук скрене с пута на висове над Крупцем и да га доведе на положај између Бериловице и Градашнице, где сам раније постирао два брдска топа са једном четом из XI-ог пука. За поседање овог положаја, који дунавска дивизија никако ни заузимала није, и ако је то наредбом и распоредом Команданта Нишавске војске то наређено било, и за трупе другога позива којима је командовао мајор Аксентије Јовановић. У тој цељи послао сам био 14-ог Новембра у јутру рано потпоручика Љ. Лешјанина преко Нишора у правцу Доброг Дола да нађе мајора Аксентија и да му преда мој налог: да одмах крене оба пука на висове између Градашнице и Бериловице. Но како *од г. Аксентијевих трупа не беше ни трага ни гласа све до 4 сата по подне*, и ако се потпоручик Лешјанин много раније вратио и јавио да је налог предао, и како се борба с обе стране Нишаве све јаче развијала, изашао сам лично на поменути положај код брдских топова, и ту сам сачекао заморени X-ти пук, где сам га морао задржати због недоласка другога позива.“

Па где је г. Аксентије који већ располаже са *два пука* другог позива, као што видимо из наведеног места у релацији г. Биничког.

А Бог ће га знати! Али кад нам је тако суђено да нам чак и такви мајори, као што је г. Аксентије Јовановић и г. Марко Милошевић праве *српску историју*, онда да наведемо неколико врста о њима, истина из једног приватног писма, али са *три оригинална пот-*

[1]) Како ће врагу један батаљон да прихвати и знатно помаже једну трупу од три батаљона, кад она одступа?

[2]) А што да се тек сад враћа овај ескадрон? Зар он није бар могао остати заједно са I-им пуком на предстражи још јуче?

писа. То су писмо писали *Ћираманић* председник општине Ржанске, *Апостол Илић* писар исте општине, и неко *Лука Глишић*, сва тројица из *Ржане;* у томе писму причају се догађаји на Ржани овако:

„2-ог Новембра непријатељ се је повукао одавде $2^1/_2$ сата даљине у одступању и тако наша се је војска улогорила у селу Славињу Бугарску. Када је заузето прво село Славиње, те исте вечери по наредби г. Марка Милошевића одређена је била комора *од Бугарских становника*, да *ови* позади наше трупе пређу у нашу страну са 8 коња и отидну на Вазганицу и прихвате муницију као комора, ради предаје команданту нашем, не обзирући се командант наш да *ће се ови Бугари користити као шпијуни*, исте ноћи и по увиђају наших трупа, јавити њиховим старешинама, већ су отишли близу Пирота Бугари као комора, и по повратку њиховом донели муницију 3-ег Новембра и предали је команданту нашем. По предаји ове муниције наше оделење војске кренуло се је 3-ег Новембра из Славиња за Комаштицу под команду Госп. Марка, и то из села Славиња отишла је наша трупа удвојеним редовима у одласку наше трупе *Бугари* су били пуштени средством нашег команданта за одлазак у Пироту под именом доношења пића и т. п. *више да виде шта има у Пироту*, а то разуме се да виде бројно стање војске наше. Када су се Бугари из Пирота вратили, ови су одговорили да је сва наша војска из Пирота отишла за Сливницу, и Пирот је празан био, за то време наш командант стигао је са својом трупом 4-ог Новембра у Комштицу где је требало да се установи с војском до даље наредбе, у свом одласку командант ове наше трупе имао је до Комштице врло малог отпора, овај се са трупом установи и Бугари, који су имали времена, дозволом истог прошпијуне и увиде обратно на једној и другој страни да наше војске нема позади ове трупе никакве, пређу Бугарски ланац и јаве шта је у ствари, при том наш командант остане на Комштици са две своје чете у потпори, а две чете удаљено од Комиштице по један сат остојања, испрати на Губаш и Ропот да се бију; затим Бугари користећи се са својим шпијунима опколе на Губашу и Ропоту наше две чете и заробе и једног командира нашег Милисава ране, и овај 6-ог Новембра избегне од непријатеља као рањен још са неким наредником Благојом и дођу у Ржану .. .ући овако наређење и овакову управу команде, нашто оба 7-ог Новембра оду у болницу пиротску и командант нашег одељења г. Милошевић побегне са две своје чете из Комштице у Ржану. Исте вечери Бугари опколе Ржану у два сата ноћу од вечери припуцају плотунима са свију страна. Ја[1] и г. Марко Милошевић седећи у

[1]) Првопотписани.

канцеларији царинској, истрчимо напоље и он рече својим четницима стављајте људе за бојни поредак. Бугари са свију страна а о мањем броју стрелаца продуже борбу. *Ми почнемо пуцати, нас неколико Ржанаца,* у крило бугарске војске, који смо имали пушке код себе, командант трупе наше поче нас псовати што пуцамо. и не знајући где му је одељење војске његове, ја му кажем да је Ржана опкољена и да ми пуцамо против непријатеља. Овај опсова Бога па повика сејизу свом кобилу брже, и сејиз сместа доведе кобилу, и мајор узја и побеже из Ржане за једну половину сата одстојања к Пироту, за тим наше две чете, видећи да командант одељења побеже, ови се разбегну и Бугари исте ноћи поседну Ржану. Војске бугарске исте ноћи дошло је у Ржану до 120 коњаника а стрелци опет до 120 душа повуку се преко границе у Бугарску, а тако исто и коњаници бугарски пробаве два сата по пљачки у Ржани, па се врате натраг. Сутра дан дође у потпору једна чета наше војске г. Милошевићу са неким поручиком Доброславом ст. кадра. а у исто време и још један мајор г. Аксентијевић са прокупачким једним батаљоном и тако се *поново отвори борба* са непријатељом у I-ом селу Славињи Бугарској, *команданти оба* како Аксентијевић тако и Милошевић остану позади бојне линије једну половину сата *у Ржани.* Трупе њихове продужише борбу 9-ог и 10-ог Новембра; *наше одељење војске, очевидци смо били, да је са Доброславом поручиком тукло против непријатеља својски 24 сата. то му се мора признати,* јер је исти одважно се борио, али није могао сам на све стране одолети, као старешина целог нашег одељења, већ 10-ог Новембра навале Бугари у великим масама против наше војске; војска наша буде приморана те једно одељење са Добром поручиком заостане тући се, а друго одељење пола се разбегне а пола одступи по заповести команданта Аксентијевића и повуче се на Вазганицу к Пироту; Добра поручик видећи по одласку команданта из Ржане са својим одељењем, да ће бити заробљен средством непријатеља, одступи са својом четом пешака и оде за трупом на Вазганицу. Ту је се бавило наше одељење 11-ог и 12-ог Новембра. Борећи се са непријатељем буде приморано да 13-ог и 14-ог Новембра повући се к Пироту. Шта је било даље с командантима позиције ржанске не знамо, само у толико јасно се види и оценити се да, да је пад Пирота следовао у след небрежења ових команданата, јер је цео свет овамо гледао шта се ради и осуђивао поступке истих. Ово се може рећи, да је са овог гледишта и овакових команданата више следовала партајска борба у корист српског народа. тако је то, сигурно дошло је време да ми, ми као сиромаси у оваковим приликама и поред наше сиротиње ис-

пустимо све оно наше сиротиње, што смо од вајкада у оскудици текли, те да нам Бугари однесу.

„Ово је све и у свему овако истинито као што рекосмо подписати и ово ви јављамо поштовани Г....... ради знања вашег, а да бог дâ, да се у будуће не роде више оваки патриоте у српској држави, као што су ови команданти били, ми их не желимо нити их сматрамо као какове одважне борце, већ их сматрамо као какве стрине, ово им је цео благослов од нас.

Ржана, [16]/[7] 86 г.

Ваши с поштовањем и поздравом

Лука Глишић с. р.
Ћирашанић председник с. р.
Апостол Илијћ писар с. р.“

Ово неписмено писмо ове тројице Ржанаца више казује о операцијама и војничким особинама г.г. мајора, о којима је реч, него читава књига. Са свим је вероватно да се од та „два пука“ што су се постепено искупила у Ржани — тукла само једна чета сталнога кадра под поручиком Добром, али за то није крив други позив....

Није дакле чудо што од „г. Аксентијевих трупа не беше пред Пиротом ни трага ни гласа“ и што је пуковник Биничкu био приморан да на положају који је био њима намењен, задржи свој „заморени“ десети пук. „Споразумно са Командантом тога пука послат је његов трећи батаљон на највиши вис „Црни врх“ да одржава везу са положајем, да не дозволи обилазак од Ржане а уједно да дође у додир са трупама другог позива.“

Остаје нам још да видимо за што је се онај батаљоп са Тепоша тако „брзо растроио и у *дивљем* бегству дошао пред Пирот“?

Чим је у јутру загрмео топ десно од Тепоша, мајор Т. Поповић скочи на коња и појури свом десном крилу. Али док је он тамо стигао, прва и друга чета, које беху на десном крилу, већ оставише положаје и оступише назад. Ово се команданту позиције учинило да је „дело несавесно“ јер „Дисаљ је такав положај, да ко хоће нањ да се испење, мора да иде побаучке“ и за то он загрми на четовођу Јанка Ђуђића.

— За што рђо напусти положај за који сам ти наредио да га браниш докле трајеш?

— Па... г. мајор... почеше на њега да падају бугарске гранате! —

Мајор му одузе оружје, нареди да га вежу и посла га под стражом у Пирот, а за четовођу огласи водника Ђорђа Пилетића.

Те су две чете заустављене на противном вису. Одатле је мајор Т. Поповић могао „лепо“ видети како му трећа чета у највећем нереду одступа с левог крила, дерући се и довикујући се. Четврта чета напусти врло важан централни вис с десне стране пута, и са другога виса пуца на непријатеља, који се у колони налазио на два Пибодушина метка даљине. У томе часу није се имало кад расправљати питање ко је крив. Мајор, пошто је са Ђуђићем дао примера призва четовођу Ставру Динића и обећа му опростити кривицу ако се пожури те опет заузме централни вис. Он се крене, али непријатељ беше бржи... Да не би дошао у унакрсну ватру позове га трубом назад.

У том опасном тренутку појавише се војници 4-те чете I батаљона VII-ог пука, које је водио резервни потпоручик Павле Марић. Мајор Поповић стави се на њихово чело и поведе их напред. Ево како ту сцену описује његов ађутант, г. Тоша Марковић инжињер.[1])

„Мајор Поповић скочи међ ову остављену децу. Са сабљом дигнутом у вис излети пред њих и у сав глас викну:

„— Децо! У име нашега Краља, за мном јуриш! —

„И громко „ура“ јекну, и сви полетеше за њим. Прелетесмо једну провалију под кишом непријатељских куршума и зауставимо се на 600 корака на подножију брега, са кога нас непријатељ гађаше плотуном. Пилетић Ђоле, син сердара Пилетића, летио је низ брдо окрећући се као у брзој полци, и витлајући сабљом више главе, а за њиме ишао је од Нишлија цигло трубач његове чете.

„Када се заустависмо на положају беше у ланцу до мајора десно војник сталнога кадра Миленко Нинковић из села Метвића, шабачког Поцерја, а лево поднаредник Паун. Мајор узе пушку од војника Петра Панића и поче пуцати на непријатеља. Војници се угледаше на њега, ватра се осу тако, да је непријатељ морао да мења свој положај, да се крије у шипраг и да неколико пута прекида паљбу.

„Ево шта они (Бугари) сами говоре о овој борби:

„— После тога ишла је колона мајора Гуцева с одељењем капетана Бендерева и брдска батерија капетана Сељановског. Њој је била задаћа да иде из Петерлажа по брдовитом путу на Крупац. Ова је колона морала одржавати везу с одељењем капетана Панице који се находио у Изатовцима.

„...Колоне потпуковника Мyткурова и мајора Гуцева отпочну бој на височима с непријатељевим колонама које су одступале и давале страшан отпор колони мајора Гуцева. У 12 сати, кад су све

[1]) У своме потписаном допису од 29 Јан. 1886 који је штампан у 26 бр. «Новог београдског дневника» од 1886.

бугарске трупе постигле везу у долини Нишавској, *колона мајора Гуцева, у след упорног отпора непријатељевог, изостане далеко и изгуби везу с колоном потпуковника Муткурова.* На Гуцева и Бендерева оспу се страшне грдње.

„Колона мајора Гуцева и Бендерева била је јака по сведоџби ове стране кореспонденције, из које су ове врсте извађене, 10 дружина, 2 батерије и 1 ескадрон коњице.

„И тој маси бугарске војске одупрла се једна мала чета наших војника. Може ли јој ико дати бољу сведоџбу о јунаштву!

„У току борбе непријатељ извуче и своје батерије и просу и топовску ватру на ову чету.

„Миленко Нинковић завапи:

„— А јао, господине, туку нас топовима! А где су наши топови? Да ли ће доћи? —

„— Па не бој се будало, зар не видиш да сам и ја поред тебе.

„Од времена на време дошао би Пилетић до мајора молећи га да се пригне да не даје непријатељу тако велики нишан. Овај се испрва смејао, а кад му се досади рече:

„— Нећу Ђоле да ме убију у..... но у главу! —

„На послетку приђе му трубач па му рече:

„ Мајоре ни десно ни лево од нас нема војске. Нас ће да заробе —

„У тај мах беху рањени и тај трубач и четовођа Ђоле Пилетић.

„Мајор погледа десно и лево и нареди чети да одступа. Још четврт часа па би било доцкан; колона с одоровачког пута оптекла би нас и све живе похватала.“ —

Оволико из дописа г. Марковићевог, из кога сам ја само поткресао сувише бујни византинизам ађутанта спрам команданта.

А чудо се нигде не помињу оних 40 катана из коњичке бригаде, који се синоћ беху вратили испред Пирота на Тепош?

Ево шта о њима каже мајор Т. Поповић у свом пом. писму:

„Похватали би нас, јер г. Ђоша Војиновић, поручик, коме сам био наредио да заузме један вис лево и позади мене и да са коњаницима дејствује драгунски, против колоне која се кретала од Одороваца — *био је одазват у своју команду*, и пут оставио отворен, а *мени то није ни јављено*, што сам доцније Ђоши пребацио.

„Мој трубач који ме није хтео оставити ни корака докле га рањена не однеше, још ме је из Крупца поздравио по мом пандуру Војину Трендафиловићу овако:

— „Поздрави ми чича, г. мајора; не могу му више свирати. —

„Како су нежне ове просте речи. А ја му ни имена не знам...

„Кад смо стигли пред Крупац, моји су брзоноги другокласци слазили с десних окомака Видлича и то са непрекидним шенлуком у вис и у ветар. После тешких напрезања и дерања искупим прву, другу и четврту чету. О трећој не беше ни трага ни гласа.

„Пред Крупцем затечем капетана Трифунца са његовим ескадроном. Он је живо наваљивао на мене да продужим пут да не би страдао од непријатељске каваљерије, од које је он имао да заштити одступајуће трупе. На мој одговор да се нећу маћи док не уредим и не постројим моје људе — он ме је оставио на миру.

„Тако ја успем да се у колони кренем кроз село. Како су брзо маширали! Но таман ми изађосмо из села, а гранате са виса над Крупцем почеше падати у Нишаву и крај пута; па још, кад загрмеше са Божурате десно од Пирота плотуни Дринске дивизије на бугарску каваљерију (?) — онда се од моје колоне направи булумента, која је недостижно јурила Пироту.

„Нисам већ више ни покушавао да их уредим; ја сам онако аутоматски јашио за њима.

„Пред Пиротом наиђемо срећом на г. пуковника Биничког. Ја му кратко рапортирах шта је и како је, кад он гракну на моје другокласце.

„— Лоле једне, вуците се горе на вис у вашу пуковску команду, и да се нисте усудили пушку да опалите. А ти Тошо, остани код мене у штабу.

„— Молим, г. пуковник, ко ће командовати овим људима? *Јер њиховог официра никако нема.*

„— Ето, нека им буде командир Тоша Марковић инжињер! —

„У томе натрапам на оног мог везаног четовођу. Како Пилетић беше већ тешко рањен, и чета остала без старешине то, верујући да је бољи ма какав него никакав, узмем реч од Јанка да ће се поправити, и кад ми се закле да ће у првом боју погинути — пустим га да иде у чету.

„У овом тренутку донеше ми овакво писмо од команданта Нишавске војске:

— „Команданту Тепошкога одреда, начелнику г. Т. Поповићу Тепош.

„Сад ми јавише са овдашње телеграфске штације да је тачно у девет сати отпочела предстражна борба на целој линији; према овоме предузмите све нужне мере за одбрану и да трупе буду спремне за борбу. Ако будете и ви као и остале предстраже потискивани, а ви се повлачите Пироту. Извешћа и све раоорте шаљите ми у Пирот код Рабенове гостионице.

Ком. пуковник,

П Топаловић —

„Ја приступим г. пуковнику Биничком и кажем му да је резон да се јавим пуковнику Топаловићу.

„— Иди — рече ми г. Бинички — наћи ћеш га на Сарлаку! —

„Ја се пожурим кроз варош на Сарлак."

Да прекинемо овде причу г. мајора Поповића те, пошто смо с њиме допратили и нашу последњу предстражу са границе до Пирота да видимо шта је међутим било у команди Нишавске војске.

Пуковник Топаловић добио је пред подне депешу Врховног Команданта Краља (од 11 сати и 11 мин. пре подне) у којој му наређује да дотле докле год му Он (Краљ) не би доставио да је политичким путем уређено између нас и бугарске војске примирије, одбија најенергичније сваки наступ и напад Бугара. Положај за отпор нека изабере најугодније према наступању Бугара и његовог (Топаловићевог) повлачења ка Белој Паланци, и то у крајњој нужди, ако то буде потребно. При овом напомиње му да сву нашу снагу држи груписану што више, и да увек има при руци што јачу главну резерву. Артиљеријску ватру нека развија у свој могућој јачини, а пешадијску само колико је потребно У згодном случају може и офанзивно радити, али с обзиром да дефанзиву не компромитира. Нека одмах извести о садањој ситуацији, положају и распореду трупа, а и у будуће да то чини што чешће. Он (Краљ) је са штабом у Нишу.

После једног сата стиже му рапорт од заступника команданта шумадијског артиљеријског пука[1]), капетана Косте Шамановића у коме јавља: пошто је *моравски* артиљеријски пук данас у један сахат по подне одазват на службу код шумадијске дивизије, то се овај пук (сам?) прикомандовао код моравске дивизије, као ближем команданту. Пук остаје са све четири батерије код села Блата у резервном положају.

За тим се јавља командант I-ог телеграфског одељења, капетан Ал. Димитријевић првом депешом из Понора (у 2 сата по подне) да је штацију отворио на 1 сахат позади Суводола. Моли да му се пошље пет коњаника за разношење депеша, јер нема ни једнога.

Пуковник Милован јавља у 3 с. 15 мин. по подне да су његове трупе груписане позади нашег десног крила изнад села Барјечифлика и то I-ви батаљон I-ог пука, сва три батаљона XIV пука, прва и трећа тимоч. пољска батерија, пионирска и санитетска чета. За попуну коња брдске батерије тражио је од команданта пуковског округа (XV-ог), но одговорио је да му не може послати, па за то остала два брдска топа код Блата, и не могу се употребити, јер су

[1]) Мајор Милан Васић погинуо је на Сливници.

коњи са свим посустали. 2-ги и 3-ћи батаљон I-ог пука под командом потпуковника Гаиновића још се нису вратили.

Пуковник Прапорчетовић јавља *у 3 сата 5 мин.* да су Бугари изнад села Извора. Од прилике једна чета отпочела плотунску ватру на наше. *У 3 сата* 25 *мин.* да су се Бугари из долине кроз село Јовановац повукли и иду на ону страну Нишаве ка Крупцу, сигурно на оне висове. У долини ватре пешадијске нема, но само они артиљеријом пуцају. Наш баталон[1]) није ни пуцао на вис, но на десном крилу Дринци.

У 3 с. 45 т. капетан *Срб*, по заповести пуковника Биничког јавља пуковнику Топаловићу да „ми добро стојимо. Пуковник Бинички одјашио је напред."

Командант VII-ог пука, мајор Ванлијић јавља: „*Из батаљона* који је јуче остао *на демаркационој линији* (сиромах!...) *дошло је сада десетину војника* из разних чета. По њиховом казивању они су око 9 сати били нападнути од Бугара и с артиљеријском ватром јако тучени. Нико не уме тачно да исприча, али се из свега види, да је батаљон јако страдао, да је потучен и заробљен велики део. Да ли ће и колико још доћи не зна се, јер је сав распрштен по оним гудурама како је био на предстражи."

Овај рапорт спроводи пуковник Хорстиг команданту Нишавске војске без једне речи од своје стране. Сада, тек 14-ог Нов. у 4 сата по подне стигао је и он да јави, какво је стање муниције у дунавској дивизији. По томе рипорту имао је у муниционој колони 48.000
а код трупа 550 000
Свега 598.000 фиш.

У исто доба (4 с. по подне) јавља командант коњичке бригаде:

„Бугари већ почињу јединачну пушчану паљбу на наше лево крило на висовима на десној страни Нишаве, изнад села Извора, из винограда. На десном крилу је први коњички пук, а на левом, с леве стране Нишаве 2 активна ескадрона, шумадијски и дунавски, а с десне стране Нишаве, на путу Крупачком $2^1/_2$ ескадрона другог пука. С фронта не пуцају ни Бугари ни наши. Само по који топ. Сад се виђају њихове колоне на вису изнад Крупца."

У 4 с. 15 м. јавља потпуковник Гајиновић да са својом трупом није могао у Пирот доћи, јер му је претила коњица да га с бока нападне, те тако је морао ударити на село *Блато*, где се задржао.

У исто време Прапорчетовић пише:

[1]) Сигурно онај *једини* IX-ог пука који је био *пред* Пиротом.

„Бугари дошли до на 1.500 х. и стали *у колони*, и не пуцају. Наше десно крило (Дринци) отпочело плотунску ватру. Батаљон пред Пиротом распоређен за борбу, но још у ову није ступио. *Први пук коњице* на десном крилу батаљона *спреман за напад*".

Па шта чека кад бугарска колона стоји и не пуца на 1.500 х. пред њим? Што не напада?

Из телеграфа у Понору капетан Ал. Димитријевић шаље цедуљу команданту нишавске војске, писану у 4 с. 15 мин. у којој вели: „Његово Величанство Краљ пита шта је с Пиротом? Молим јавите је ли непријатељ заузео Пирот?"

У истом тренутку пише Прапорчетовић. „Њихова једна колона наступа с десне стране Нишаве крупачким путем. Иначе ватра још није озбиљно почела. Сад отпоче и наша прва батерија дунавског пука да дејствује".

После 10 минута (4 с. 25 м.) исти јавља: Сад отпоче честа ватра пушчана на наше десно крило на висовима, и јака артиљеријска ватра на фронту, а и пушчана са наше стране, јер Бугари и *фронтом* наступају и сад наједан плотуни.

У 5 сати: „Јако наваљују на на наш фронт. Бојати се да ће наши попустити. Батерија одступила".

У томе тренутку или је коњ пуковника Прапорчетовића постао у след блиске пуцњаве врло немиран, или је рука коњичког бригадира била мало несигурна, еле тек последња његова цедуља из блока тако је написана, да се једва читати може. Ево да је верно препишемо:

„Бугари су већ пред Пиротом. Наступају долином са најмање два батаљона. *Коњица је одступила* [1]) јер је и пешадија сва одступила . . . и . . . сам (неколико речи не може се никако прочитати) да овај I бат. пође у напад на сусрет.

Ком. Б.
Прапор"

Изгледа да у 5 ½ сати у вече већ и изнад Барја не беше комотно писати, јер је Топаловић и отуда од тачнога Милована добио један рапорт без потписа, по коме, „у колони има свега пешадијске муниције 120.000 метака. На рукама имају 150 метака на војника које у фишеклијама а које у колони".

Ама шта је то било у центруму пред Пиротом? Кад из рапората пуковника Прапорчетовића за време борбе не можемо да саставимо никакву слику, да завиримо у његову релацију, која је на миру писана. Ево шта се у њој прича:

[1]) А онај напад на који се спремао I-ви пук?

„Да би се уверио јесу ли оне колоне, које су се виделе од (прилике на два километра далеко, између села Ржане и Јовановца шта?) Бригадир нареди капетану Чолак-Антићу да са једним водом појури на сусрет тим колонама дотле, докле га плотунима не дочекају. Он је то извршио и тек тада се бригадир уверио да су то бугарске колоне. У том поче ланац бугарски да настугпа и у село Ржану уђе. Командант *коњичке* бригаде *нареди* да командант једног *батаљона* IX-ог пука (по свој прилици беше 2-ги) који је ту крај друма у смакнутој батаљоној колони стајао, *изађе напред*, и за борбу се спреми, што овај и учини, заузевши најпре са две чете *један ровчић, којим се њиве граниче*, а за тим позва и друге две чете те ланац појача. *Команданту I-ог коњичког пука нареди да буде спреман да јуришем Бугаре нападне.* [1])

„И тако коњички бригадир од један мах нађе се принуђен да рукује борбом, која се, као у заседи, имала пред Пиротом да развије, *јер о одбрани самога Пирота, није ни мислити било*, пошто *ништа није спремљено било*, и пошто је пред Пиретом само *један батаљон* истурен био, па и он је ту стигао после подне, пред сами долазак Бугара. Бригадир изда заповест команданту тог батаљона, и самим пешацима у ланцу, да не пуцају док им се Бугари не приближе, ако т. ј. то учине, јер је изгледало да немају намеру даље кретати се. Међутим приспе ту и прва батерија дунавског артил. пука, и чим изађе на висину пешачког ланца, отвори ватру против бугарских колона, *које незаклоњене на голој равници непомично стајаху.* Одмах за тим отпочеше и Бугари топовску ватру против наше батерије и I-ог коњичког пука, који је био принуђен да често своје место мења, да би само гранате избегао. Ватра наше артиљерије није дуго трајала, јер прва полубатерија у скоро је била, не знам из ког узрока, враћена, а кад се почео сутон хватати, одступила је и друга половина. Међутим са почетком артиљеријске ватре беше и бугарска пешадија почела да настугпа. Наша их пешадија дочека снажном ватром, и заустави тако, да Бугари све до мрака нису ни стопе напред крочили. Али чим преста наша артиљеријска ватра, поче и пешадијска малаксавати, наши пешаци почеше полако да одступају, али непрестано борећи се, до на ивицу вароши. Већ се и мрак беше ухватио кад стигоше у помоћ — две чете пешака из IX-ог пука, но ни оне, ма да су одмах у ватру ступиле, не помогоше [2]), једно што од мрака наши не видеше да им је помоћ дошла, а друго што та помоћ није

[1]) Но, хвала Богу!

[2]) Чудо! читаве две чете!

могла успешно да дејствује јер није видела противника[1]). Борба је истина на ивици вароши још трајала — бугарске гранате падаху већ у варош — али све то не поможе, око 7 сах. наши пешаци одступише и са ивице вароши, не сачекавши другу помоћ од две чете, коју је водио командант IX-ог пука, и кога је коњички бригадир у сокаку на излазу вароши срео Докле год наша пешадија није напустила ивицу вароши, коњица је остала пред Пиротом на својим местима чувајући крила од непријатељске коњице — само је шумадијски ескадрон много раније напустио одређено му место на левом крилу, прешао је Нишаву, прошао поред II-ог коњичког пука и рекавши му: „Шта ћу ја овде" отишао је у позадност. Кад се сва пешадија повукла позади Пирота, отишла је и коњица на одређена јој места иза вароши". —

Па она је то могла комотно учинити и пре борбе кад је у њу толико утицала....

Али да саслушамо још ког очевидца. Ево како је овај дан записао онај војник из IX-ог пука, кога смо до сад на неколико места цитирали.

„*14 Новембар*. Овога дана почела је бугарска војска наступати. Дакле од демаркационе линије нема ништа. Мисионар за демаркациону линију г. Стокић прими под своју команду и X пук. Око 8 сах. Бугари отворише артиљеријску ватру, и њихови борни редови пођоше напред. Командант батаљона VII-ог пука постарао се да одмах одступи, те тако је изложио лево крило X-ог пука бугарском бочном нападу. Најгоре је што је батаљон дошао у неред и није се могао вратити у висину X-ог пука, и ако му је потпуковник Стокић шиљао 2—3 заповести. X пук одступао је постепено и у реду, све до села Крупца. Овде је стајао један ескадрон да прими одступајуће батаљоне. Командант шумадијске дивизије постарао се да пошље заповест команданту X-ог пука, куда има да одступи. То није учинио и командант дунавске дивизије, и онај батаљон VII-ог пука упутио се шумадијској дивизији, место својој. Мисионар за демаркациону линију сматрао је сада да је његова мисија престала, и пође од Крупца да тражи дунавску дивизију. И он је пошао шумадијској дивизији, али је срео команданта ове и добио обавештење, да је дунавска дивизија на Сарлаку и на друму Пирот-Ак-Паланка позади Пирота. У кругу ове дивизије бавио се на једном брежуљку близу друма и командант нишавске војске са доста официра. Миси-

[1]) Али пре мрака, цео први коњички пук *видео* је противника, па што он није помогао онај један батаљон *драгунском* борбом, кад већ није било ништа од наређене спреме за коњички јуриш?...

онар за демаркац. линију приђе команданту око 4 сата по подне и изјави му: да је био остављен код Чиноглаваца за обележавање демаркационе линије и да му је дат 1 батаљон за предстражу; да је за тим наишао на X пук и примио га под команду. Командант нишавске војске изјавио је: да не зна ништа о његовој мисији.

„У овај мах долете близу штаба нишавске војске једно топовско зрно. Близу стојећи коњи поплашише се и стадоше да се отрзају, а штаб нађе за нужно да се мало растури и да сиђе са врха. За овим је настао општи смеј.

„Пошто се је мисионар за демаркац. линију јавио команданту нишавске војске, разабрао је за команданта дивизије, отишао к њему и јавио му се. Успут примети позади 1 батаљон IX-ог пука и обавести се, да је други пред Пиротом одређен да се бори. И доиста се дивно борио. То је морао да призна и дописник Лукеш. А како му и не би признао. Један батаљон бори се од 3 сата до мрака против великог противничког фронта према себи. Биле су са њима у почетку и две батерије, па кад су испуцале муницију вратиле се кроз Пирот назад и оставиле сам самцит батаљон, јер коњица, као што је пред Пиротом и показала, неимађаше више борне снаге. Види се, како се код нас вршило попуњавање муниције, кад батерије морају да бегају, чим испуцају оно што су понеле. Ово је без сумње зло упливисало на батаљон, који је остао да се сам самцит бори противу много јачег противника. Кад се је командант IX пука, досада мисионар, вратио од дивиз. команданта, који је био на Сарлаку, видео је да је пред мрак послато још пола батаљона IX-ог пука пред Пирот. Он се даде за њим и прими команду. Ушавши у Пирот наиђе на коњицу, која одступа и закрчила цео сокак. Кад је прошла коњица пошао је даље, ал' на један пут ето ти руља од $1\frac{1}{2}$ батаљона IX-ог пука. Усамљен пред Пиротом и изложен нападу 12 бугарских батаљона, 10—11 ескадрона и 7 батерија (по Билимеку) одступио IX-ти активни пук. тек кад је настао мрак. Ушавши у први сокак вароши пресрео га је командат пука и повикао назад! Назад на положај! Али се већ руља у сокаку није могла зауставити ни уредити при свом наваљивању официра, нарочито што неки повикаше: „ето Бугара“. Руља пође сада назад да дође позади Пирота и таман, кад је била спрам кафане код српског краља, потпалише барутни магацин у граду. Пуцањ и она шарена светлост препали су војнике тако, да су многи дошли у панику. Овом приликом, од изненадног потреса, многима су поиспадале капе и многи су прегажени. За овај шкандал није знао командант нишавске војске. Самовласно је наредио командант дунав. дивизије.

„Мрак је већ наступио, а чуо се глас команданта IX-ог пука, где још скупља свој пук. Командант дунавске дивизије нашао је за добро, да оде пре уређења и сазнања стања своје команде, на становање у село Суводол. Командант нишавске војске, пошто је приметио, да дивиз. команданта нема, позове команданта IX-ог пеш. пука и преда му трупе дунавске дивизије, па и он оде, по свој прилици у Понор на преноћиште. После се чуло, да је командант нишавске војске стигао дивизиског команданта, али овога ипак затим трупа не виде.“

„Пошто се командант IX-ог пука у мраку вратио из Пирота, а мало пре тога дошао из Чиноглаваца, није имао прегледности рад распоредом дунавске дивизије. Пошто је прикупио свој пук и одредио му место за бивак, онда се кренуо да тражи остале трупе. Срећом изашао му је на сусрет командант VII-ог пука. Овај је био већ напред према Пироту и с тога он и предузме престраже. Затим се окренуо десно, где је нашао артилерију, а позади ње XIX батаљон, но без команданта батаљона. Пуковари су код својих пукова, али фини човек нашао је за нужно да тражи и у оној несрећи удобност. XV пук био је на Сарлаку, а тако исто, по свој прилици и две батерије. Оваки је распоред дунавске дивизије 14-ог Новембра у вече.“ — —

Кад смо тако свршили с коњицом и „центрумом“ од једног и по батаљона и једне батерије, — да се вратимо левом крилу. Да видимо како се у релацији шумадијске дивизије представља остатак 14-ог Новембра.

„После овога — вели г. Бинички — сишао сам са положаја, у равницу, и пред сами мрак, кад је противник надирао Пироту, доведена је једна батерија под заштитом 3-ег батаљона XI-ог пука, који је командант тога пука лично довео, да противника с бока подухвати. Батаљон напредовао је у правцу ка Ржани до саме Нишаве, а батерија заузимала је у два маха положаје пред Пиротом између путева из Пирота за Бериловицу и онога за Крупац. *Ово је противника довело у забуну и довело у застој његове колоне*, које су ка Пироту напредовале. Батерија је тако успешно дејствовала, да је од њене ватре *противник, нарочито на свом десном крилу, нечувено страдао.*

„Командант XI-ог пука позвао је и други свој батаљон и овај је пред Пиротом ступио у борбу, кад се почело смркњавати. Кад је се свим ноћ ухватила, наредио сам прекидање борбе и повлачење како батерије тако и оних двају батаљона.

„X-ти пук и брдска батерија имали су омању борбу са противником који је био посео висове над Извором пешадијом и једним брдским топом. — до у сами мрак.

„XII-ти пук заузимао је резервни положај пред *Нишором* и овог дана није улазио у борбу.

„Несрећна експлозија муниције у Пиротском градићу проузроковала је поред *многе несреће* и јаку *панику*, нарочито *код труаа другог позива*, које су се услед тога *разбегле*, као што се види из релације команданта II-ог пука другог позива. *А ко је овако* безсмислено потпаљивање наредио не знам позитивно, само ми је познато да ми је г. *Хорстиг* око 9 сати пре подне слао енжењерског поручика г. Ђурка Филиповића са поруком да је *наредио да се варош запали*. Колико ме је то изненадило, знаће најбоље да покаже поручик Филиповић, кога сам најхитније вратио да јави пуковнику Хорстигу, да ја никако нисам за паљење вароши, и да *он није ни позван ни надлежан да тако што наређивати може*. Сазнао сам да је поред паљења вароши за које је пионирска чета већ распоређена била наредио, да се запали и барут у Пиротском градићу, што је у вече и учињено. Ову заповест издао је г. Хорстиг мајору г. Весићу. За тим добио сам од Команданта Дунавске дивизије ово писмо:

„*Наредио сам да се варош запали*, пошто се непријатељ може да увуче између нас. Код града сам оставио два батаљона и једну батерију да осигурава ваш десни бок. *За запаљивање вароши служиће као знак један топовски метак.*

Пуковник
Хорстиг с. р.

„На ово сам одмах одговорио написмено пуковнику Хорстигу, да никако нисам за то да се варош пали, јер тим се апсолутно ништа не постизава и не добија, већ би се на против убио морал и код војске и код становништва. Ту сам га још позивао да за ово јави Команданту Нишавске војске пуковнику Топаловићу.“

Ово тако невероватно звони, да морамо потражити и релацију дунавске дивизије, да видимо за што је пуковник Хорстиг тако *самовласно* наређивао онако крупне ствари као што је потпаљивање вароши, и бацање у ваздух барутног магацина, за какве је наредбе *једино пуковник Топаловић могао бити надлежан*.

Ево шта има у тој релацији о 14-ом Новембру:

„14-ог по подне, непријатељ, ослобођен својим дотадањим победама, напао је и Пирот, но за кратко време заустављен. Међутим у вече овог дана успео је да потисне наше трупе, које су се испред Пирота налазиле (један батаљон деветог пука, две чете VII-ог (?) и прва позадна батерија) *и у варош уђе, да поседне Кастел и нижи део Сарлака*.

„14-ог ноћу дунавске трупе биле су распоређене овако: Један батаљон XV пука на Сарлаку, други између Сарлака и друма. Један

батаљон VII-ог пука између друма и долине испред села Гњилана, а други је остао[1]) код шумадијске дивизије; од IX-ог пука један батаљон код Гњилана, а други, који је у след борбе пред Пиротом био растројен, прикупљао се. XIX-ти гардијски батаљон на раскрсници друма за Пирот и Блато. Све 4 батерије у резерви. Коњички ескадрон између Пирота и Раснице. Муниц. колона на друму спрам Блата и Понора. Возарски пук у Белој Паланци. Пионирска чета по вишем налогу на Плочи, под командом пуковника Здравковића."

И то је све; више нема.

А паљење вароши?

А експлозија која нам је распрсла трупе другог позива, која је осакатила и деморалисала толике *наше* војнике, зар о њој нема ни речи у релацији дунавске дивизије?

Нема.

Ама Хорстиг је сам написао својом руком да је те наредбе издао, Бинички цитира то писмо Хорстигово, позива се на поручика Филиповића и мајора Весића који су живи, ми смо то још раније видели из релације дунавске пионирске чете, дакле *сумње нема* да је г. Хорстиг те наредбе издавао, и горе смо видели чак и његове разлоге за то т. ј. да се непријатељ не би „између нас увукао."

За што прећуткује у званичној релацији о целокупном ратовању дунавске дивизије овако крупне наредбе своје, кад за њих има тако дубоку мотивацију?

Не само да о свему томе нема у релацији ни речи, него и оно што има са свим није тачно, Бугари нису у вароши, а камо ли да да су поседи Кастел, који се још пуши и пуцкара, а камо ли да су заузели доњи део Сарлака, јер ево какав је рапорт *после* експлозије добио пуковник Топаловић од Биничког:

„Ми смо остали на истим положајима, ударили смо у бок Бугарима; *на сву прилику одступили су.* Молим вас јав'те ми гди се налазе трупе остале три дивизије, и каква је у опште ситуација на десном крилу? *У вароши нема Бугара,* с тога ме је експлозија барутног магацина јако изненадила. Молим најпокорније да ми се редовно јавља гди се налазе три дивизије, које су на левој обали Нишаве, иначе ја не знам да ли ми треба одступати са подручном ми дивизијом, или остати гди сам.

Командант, пуковник
Ст. Бинички."

Па није довољно што г. Хорстиг не вели у својој релацији ништа о својим наредбама, него изгледа као да је *и њега експло-*

[1]) Видећемо како је *остао*. То је онај батаљон за који је мајор Ванлијић јавио да му се од њега вратила десетина људи разних чета.

зија изненадила, јер ево шта је он писао Команданту Нишавске војске „са Блатског раскршћа“:

»Када је се пуцњава *предамном* чула, *послао сам патролу да ме извести шта је то?* И то је било пуцање у магацину. Сад се чује пуцањ пред Дринском дивизијом (десно крило). Резултат се не зна. Наредио сам опрезност и стојим у опрези.

Пуковник
П. Хорстиг с. р.“

То *изненађење* г. Хорстига због експлозије још боље ће се разумети ако цитирамо како је г. пуковник Хорстиг *после рата*, у Београду, мени причао своју радњу 14-ог Новембра.

„14-ог Новембра рано поседнут је Сарлак 15 им пуком, 7-ми је стајао јужно од њега, с обе стране Нишког друма, а 9-ти у резерви. Грађени су стрељачки ровови и засеке за топове. Градић са муницијом која се више није могла одвући, беше по пропису спремљен да се баци у ваздух. Издавање заповести за ово беше врховна команда за себе задржала (сигурности ради ево његових сопствених речи: das Castell mit der Munition, die sich nicht mehr fortschaffen liess, *nach Vorschrift* vorbereitet um in die Luft gesprengt zu werden. Die Ausgabe des Befehls hierfür behielt sich das Oberkommando vor.“

„При наступању Бугара од Суковског моста на овамо беше надкоманда (Oberkommando) опазила своју погрешку што је западни излаз из Пирота оставила непоседнут и што нема везе између дринске дивизије јужно, и шумадијске дивизије северно од Пирота.

„Око три сата по подне добио сам заповест да поседнем западни излаз из Пирота са једним батаљоном и једном батеријом, за што је одређен један батаљон IX пука из резерве и Крупова батерија. Трупе су се трудиле да се колико су могле у онако кратком времену лаким шанчевима заштите. Батерија је одатле врло успешно пуцала на непријатеља.

„Али пошто је испуцала своју муницију, а попуњавање муниције беше немогућно (?!) то је батерија око $5^3/_4$ с. у вече, у тренутку када је варошка лизијера изгубљена, *повучена натраг* (wurde die Batterie zurückgenommen). Око $5^1/_2$ с. у вече беху две чете оног другог батаљона IX-ог пука послате у помоћ истакнутоме батаљону. Али пре него што су ове две чете стигле на *источни* излаз Пирота, беху се Бугари већ дочепали варошке лизијере и наше трупе потисли. *Жестока борба по улицама* (?) свршена је губитком вароши за Србе (Ein heftiger Strassenkampf endete mit dem Verlust der Stadt *für die Serben*.) Трупе одоше разбијене (zersprengt) у положај иза вароши. Градић, који је био поседнут једном четом XV пука, под командом поручника Булића, беше, по казивању његовом (nach seiner

Angabe) такође изгубљен, и бачен је у ваздух. г. Булић наводи да је за то добио заповест по једном ордонансу од мајора Весића инжињер. референта дунавске дивизије. *Ја такву заповест нисам издао*, просто с тога што је врховна команда то себи задржала, и ако ратна правила захтеваху да се то учини (од речи до речи: Булић giebt an dass er hierzu durch eine Ordonanz vom Major Весић, dem Referenten für Jngenieur Angelegenheiten der Donau-Division, den Befehl erhalten habe. *Unterzeichneter hat solchen nicht ertheilt*, einfach aus dem Grunde weil das Oberkommando sich dies vorbehalten hatte; *doch war eine Sprengung nach den Regeln des Krieges geboten)*. На жалост ова експлозија *у невреме* (unzeitige) убила је и ранила више наших људи, који се враћаху из борбе по улицама, па пролажаху поред градића. Осем тога *неочекивана* силна експлозија унела је нешто забуне у трупе, нарочито код коњице и артиљерије, и то беше у толико осетније, што је ранжирање у мраку отежавано.“

То су све сопствене речи г. Хорстигове, написане и потписане његовом руком. И нехотице се сећам оних речи што их је Шекспиров Хамлет изговорио кад се Полонијус правио луд „Ама — вели — у том лудилу има *методе*.“

Мене је страх и да мислим о таквој методи једног *српског* официра, који командује *српском* дивизијом....

А шта је било на десном крилу Нишавске војске, код Дринске дивизије? За осигурање свог десног крила, пуковник Мишковић послао је свој VI-ти пеш. пук на висове десно од виса Божурате (Страњишта) на Забел и према „Црном врху“ те је ту са четвртом батеријом осигуравао десни бок дивизије.

Бугари су напали на Дринску дивизију у $2^1/_2$ сата после подне и борба је трајала до мрака.

Плотунска ватра дринске пешадије и артиљерије бацила је Бугаре са друма на Нишаву. Нарочито се у борби одликовао пети пук, који се тукао на 500—600 корачаји из подигнутих линета, и који је остао на положају до пола ноћи између 14-ог и 15-ог Новембра, када су Бугари напали на бок дринске дивизије на VI пук. Али о томе ћемо говорити на своме месту.

Мени је жао што о овој одличној борби Дринаца 14-ог Нов. после подне не могу да причам опширније, али не само што од г. Мишковића нисам могао ништа ближе дознати, него ни у грдној хрпи артија у Команди Нишавске војске нема ни једне једине цедуљице из блока г. Мишковићевог, ни једног јединог рапорта за време саме ове борбе....

Али за то имамо још пуно занимљивих детаља о борби на левом крилу Нишавске војске, у писму г. мајора Т. Поповића, који је

био не само очевидац него и учесник те борбе. Ми смо његову причу прекинули баш онде где је г. мајор прошао кроз Пирот идући на Сарлак да тражи пуковника Топаловића.

Ево шта даље прича:

„Борба је беснила на десном крилу и у центру. Пушке и топови слили глас у један непрекидни јек од ког земља брекће... Нигде живе душе у вароши. Улице пусте, дућани затворени. Све се скрило, све се повукло пред страшном сликом очајног проливања крви, као у по ноћи у страшној олуји.

„У градићу кроз који сам морао проћи, пењући се на Сарлак, беху војници с пушкама. Стоје крај шарти, мирни, опрезни. На Сарлаку нађох поручика Панту Оцокољу. Кад га запитах за пуковника г. Топаловића каза ми да ту није, но да је на Сарлаку сем њега још капетан Кораћ са својим батаљоном.

„Један тренутак посматрао сам ситуацију бојну. Наша је ватра од циглог једног батаљона у центру слабила пред Пиротом јер и један вод батерије капетана Дим. Николића одступаше у томе тренутку кроз Пирот. *Наше лево крило стајаше без дејства*, а непријатељске колоне развијаху се према нашем десном крилу и софијским друмом према уласку у Пирот. Наша коњичка бригада стајаше пред Пиротом с једне и с друге стране Нишаве *с пушком к нози!*......(?)

„Тачно сам видео стање, и у формалном очајању *молио сам* Оцокољу да са она два батаљона изађе пред Пирот, те да на тој тачци ојача нашу ватру, јер непријатељ нагињаше да продре између нашег десног крила и центра.

„Г. Оцокоља одговори ми да они имају заповест онде да остану.

„Кад нисам могао учинити да ови батаљони сиђу, пожурим се *да бар лево крило покренем* у дејство. Стрчах низа Сарлак.

„Уз пут сретох мог ађутанта г. Тошу Марковића.

„— Куда тако?

„— Та тражим жену. Побегла сирота пешке и боса па трчим да је стигнем.

„— Отићи ће она, не бој се, но хајде самном.

„— Вратићу се ја одмах само док видим шта је с њоме....

„Враћајући се кроз град, ја угледах шарте где зјапе празне; војника не беше више крај њих; град беше опустио.,..

„Што сам брже могао ја сам projурио кроз варош и стигао на наше лево крило... Тамо, иза Пејиног моста, наиђем у једном винограду на батаљон капетана Миладина Стојановића где у рову виноградском полегао с пушкама спремним за паљбу.

„Ах помислих, Боже помози, ово је мој стари познаник. И обратим му се с налогом:

„— Г. капетан, с тим вашим батаљоном крените се одмах ка оном врбаку на обали Нишаве и из њега дејствујте непријатељу у десни бок. —

„— Ко сте ви? — запита ме из јендека капетан.

„— Артиљеријски мајор Тодор Поповић, и заповедам вам да извршите ово што сам вам рекао.

„— Извините, г. мајоре, ја имам заповест од мога Команданта да овде стојим, и с тога не смем следовати вашем позиву.

„Надао сам се да ћу га моћи присилити, с тога рекох му још ово:

„— Ако не извршите што вам налажем, ја ћу доцније тражити рачуна од ваше непослушности! —

„Ал залуду; Миладин је имао право: он се није смео повиновати намету моме, код изричног налога свог старијег, који га је на то место поставио.

„Он оста у свом рову.

„Једнога од својих коњаника пошљем г. пуковнику Биничком да му представи моју молбу за овај покрет, а сам се упутим батерији капетана Димитрија Стевановића, која мало позади у бојном поретку ћути!

„— Немам — вели — заповест да пуцам.

„— Заповест ти је да идеш самном! —

„— Па може се и одавде дејствовати против непријатеља.

„— Не, не! Крените батерију замном! —

„Ту је занат победио. Топција је веровао топцији. Батерија се крену. Ја и сад, пишући ове врсте, осећам благодарност на повевереңу које ми је указао г, Стевановић. Хвала му.

„Изведосмо батерију скоро на висину деснога крила непријатељског, и шестора уста почеше да сипљу смртоносну ватру на непријатеља. Г. Пуковник Бинички беше кренуо Миладина из рова, и он са три своје чете оде у врбак, а пуковник дође у батерију и намести се тако рђаво поред првог топа да сам га морао опоменути на могућу опасност.

„Куршуми као муверојаху се око наших глава.

„Пуковник, видећи добро дејство батерије и Миладинових чета, оде да крене још један батаљон на обалу. До мрклог мрака батерија је тукла непријатеља у бок најбржом ватром. Ја сам на њеном десном крилу с коња посматрао њене метке, и она је, ја јој јамчим, учинила непријатељу огромне губитке. *И то је, нек се зна, она батерија, за коју је кнез Бугарски мислио да је њихова.* Нек се данас на лицу места проучи бојна ситуација па ће се видети говорим ли истину или не.

„Нећу да пропустим а да не поменем и одлично држање водног официра те батерије г. Димитрија Ристића који је с похвалном хладноћом вршио своју дужност у батерији.

„Свакоме своје по истини и заслузи.

„Ја ћу сада да вам кажем једно своје најдубље уверење, а ви га примите како хоћете:

„*Да је, срећом, место три Миладинове чете, био* у своје време у врбаку *цео пешачки пук, да је место батерије* Стевановићеве доцкан изведене, *дејствовао на време цео артиљеријски пук*, да центар наш, пред Пиротом, није био заступљен цигло једним батаљоном, *но да је у центруму била цела дунавска дивизија, наша отаџбина данас не би имала узрока да румени од стида пред Пиротом.*

„Истина, г. пуковник Бинички, као што рекох, кренуо је био *још један батаљон* к обали Нишавској, *али* тако касно да је батаљон стигао пред варош у Сумрак, и одатле *се после вратио без дејства.*

„Кад је борба умукла, штаб (шумадијски) крене се воденици чича Цеке Крстића на Градашничкој реци где је капетан Др. Борисављевић имао своје завојиште. Тек што тамо стигосмо, а од некуд искочи мој драгоцени поручик Милан Вучковић. Боже, кад га дочепа пуковник Бинички.. Ал пушке загрокташе одмах близу нас.

„Не знам ко је од нас брже појахао — тек са целим завојиштем ми опучисмо на сигурније место, на Провалију... Некоме дође срећна мисао да су то Миладинове чете натрапале у мраку на онај батаљон што се спуштао Нишави, па се потукли. Брже засвирају трубачи „прекини паљбу", и на тој се страни утиша...

„До душе доцније ми је говорио капетан Миладин да су то били бугарски коњаници с којима се он у одступању борио, ал од никог другог то нисам више чуо.

„Таман се ми испесмо на Провалију, а оно сијну као кад се појаве први зраци сунца, па та светлост груну, као да је утроба земљина пророкала.

„Све живо поничe земљи, а она се беше задрхтала...

„Под небом се витлаше огроман црн венац. Ја несмем ни покушати да опишем то што смо видели. За то би требало другчије перо. Али кад се сарањује једна окружна варош, од *Турака крвљу* откупљена — па се предаје *Бугарима*, онда је ова погребна почаст достојна несреће колико велике, толико и чудне...

„Дуго се над Пиротом вио онај црни венац, докле га ветрови не распирише, а хладна влажна ноћ не упи у се. Пирот је уздахнуо, пао, и примио мученички венац. Из његових пустих улица чуло се неко мумљање као из медвеђе пећине... Бугари упали у варош.

„На Сарлаку неколико пушчаних метака сијнуше, одјекнуше кроз глуву ноћ као одјек бусена који баца кепец на мртвачки сандук цинов!....

„Који то упали барутану у граду, који то спреми, ко изврши, ко нареди, за мене је савршена тајна и данас. Јер ја, одласком својим на Тепош, био сам спречен те ништа нисам предузимао ни радио на паљевини магацина. Говори се само, да је то дело пуковника Хорстига, који је хтео да упали целу варош да му се није одупрьо пуковник Бинички.

„Штаб пуковника Биничког леже украј ватре на голој влажној земљи у врх првог винограда на Провалији. На томе месту беху: пуковник Бинички, потпуковници Ломић и В. Мостић, мајор Мита Цинцар-Марковић, Dr. Борисављевић, ја, поручик Никола Петровић, потпоручици Љуба Лешјанин и Божа Пејчиновић, ордонанси пуковникови. Командант дивизије немађаше шефа штаба, и ваљда услед тога, или под утиском минулога дана, понуди ме да пише Топаловићу, да ја заузмем место шефа у његовом штабу. Ту понуду сматрао сам за врло часну.

„У току разговора ја сазнадох да је артиљеријски пук (моравски?) кренут к Сопоту. То ми даде повода примедби да би требало батерије извести на положај од Провалије до Нишора, за сутрашњу борбу, те да се, рекох, не пофтори данашња погрешка. Али се г. Мостић осече на мене „да не говорим о стварима о којима ни појма немам. Ти мислиш да си с оном батеријом што си је данас вукао нешто урадио? Ништа, ама баш ништа“!

„Госту је тешко препирати се са домаћином, а ја ту бејах само гост. Сем тога ја и не претендујем на какво озбиљно знање.

„Но пуковник у место мене одговори:

„— Богме, Васо, она је батерија доста учинила.

„А и г. Цинцар-Марковић додаће мушки и отворено:

„— Тоша има право што каже да би требало батерије извести на овај положај.

„Мени није био познат распоред шумадијске дивизије те нађох да ћу, у изгледу предложенога ми шефства, моћи оправдати ако учиним још једну благу напомену:

„— Г. пуковниче, ја мислим да ће сутра *главни напад* Бугара на нас, *бити од Нишора*.

„— Е, одговори он, шта може једна дружина целој дивизији? —

„У млађега поговора нема.

„Неколико гутљаја ракије из неке чутурице и сувише тесног грлића, што обилажаше око ватре, ишчупа ме из незгодне теме овог разговора.

„Не потраја дуго и доведоше две солдатчине бугарске. Ухватили их пијане у врбаку пред Пиротом. Кад су упитани о размештају њихових трупа један рече са свим отсечно:

„— *Два иолки отишли на ваш леви фланк.*"

„А, мислим се, ти ће на Нишор.

„Како се брзо потврдише моје речи и то баш устима непријатеља.

„Dr. Борисављевић превијаше поломљене кости и помагаше несрећнима. Доведоше и капетана Миладина Стојановића; куршум ударио му у голу сабљу, пребио је, и ударио у леву страну груди те га добро нагњечио...

„То је последња сцена тога вечера, сем што у разрушеном граду пррораше муниција и гранате, час јаче час слабије сву драгу ноћ."

Оволико из писма г. мајора Т. Поповића.

Дакле учешће Шумадинаца у првој битци Пиротској, њихов напад у бок непријатељу, за који се у релацији дивизије каже да је од њега непријатељ на свом десном крилу „нечувено страдао," све то беше не намерна радња пуковника Биничког, него само последица *случајне* иницијативе бив. пиротског окружног начелника, који немајући више никакву команду, могао је и не бити на бојишту тога дана? Дакле да случајно није г. Т. Поповић натрапао на батерију која га је због његове артиљеријске униформе послушала, од свега тога не би било ништа, и шумадијска дивизија би 14-ог Новембра гледала како Бугари бију свом снагом Дринце и ону шаку људи пред Пиротом, као што је мирно гледала 7-ог Новембра пораз Дунавске дивизије на Три Уши?

Не зна се шта нам је лепше, да ли наша стратегија, или тактика у самој битци.

Међутим се *пред* Пиротом могло с наше стране, да се хтело, учинити много, врло много.

Ево шта вели г. *Лукеш*, једини дописник страних новина, који је пуштен у нашу војску и који је у своме листу „Wiener Allgemeine Zeitung" описао Пиротску битку:

„Поље прве борбе око Пирота беше много повољније по Србе. Земљиште је у опште прилично испресецано и отворено. Нападачу ваља ту савлађивати различите теренске тегобе, а уз то мора наступати готово са свим незаклоњен. Он је нарочито на Пиротској равници изложен, без икаква заклона ватри бранилаца, јер само поред река има густе трске и до самих села нешто горе, што може за невољу бити заклон смакнутим оделењима. Осем тога равницом доминуши с обе стране висови, који се пружају на северо-исток и

југозапад. *Свако место може се узети под унакрсну ватру.* Међутим има још једна нарочита околност која чини те је земљиште повољно браниоцима. Две реке што се стичу с висова десно и лево, пресецају равницу тако да се са мало фортификационе помоћи може претворити у читав низ неосвојних предњих утврђења пиротских. Река Нишава и јак поток Рогот што тече с југо-истока на северо-исток стичу се у самоме Пироту и праве теренски триугао коме се основица подудара са линијом Крупац — Алачев — Чифлик — Смрдан, на којој су Бугари стајали у 2 сата по подне. Што се од те линије иде ближе Пироту, то је све краћи одбранбени фронт. Два три бедема један иза другога према југо-западу, преко равнице између Нишаве и Рогота са побочним редутима за артиљерију на висовима, морали би чуда починити, *Али су Срби са свим пропустили да се иоле користе овим обликом земљишта,* те изгледа да никако *нису ни хтели држати Пирот.* Цело утврђење поменутог бојишта беше један *стрељачки ров*[1]) од прилике за 1200 корачаји југо-западно од Пирота и изнад друма.«

»Тешко ми беше погледати српске војнике, како су се заклонили иза слабих гомилица земље и камења, које могаше сваки куршум олако пробити. У том стрељачком рову беше са развио у борну линију један батаљон од 500 људи. Командир му беше поручик Ђорђе Илић. Четом на левом крилу командовао је потпоручик Димитрије Штерић, четом на десном крилу други један потпоручик. а осталим двема четама командоваху наредници. Дакле тај цео батаљон имао је свега три официра.[2]) Затекао сам те људе добро размештене; они мирно чекаху непријатеља; поред свакога беше брижљиво спремљена гомилица фишека; по свему се на њима видела нормална војничка храброст; они се још подсмеваху бугарским куршумима који промашаху звиждећи поред њих. Осем тога бројно смањеног једног батаљона не беше више ни једног војника од српске пешадије у пиротској равници. Пред батаљоном борили су се стрелци а иза њега и са стране беху распоређена три ескадрона првог коњичког пука.

„То беше сва српска снага пред Пиротом у 4 сата по подне.

»Дотле су међутим продрла напред оба бугарска крила преко висова с обавде стране; десно преко Крупца на Извор, а лево преко Смрдана на Држину. Бугари беху најјаче навалили нарочито у овом последњем правцу, дакле управо против стратегијски важнијег десног

[1])Ми смо видели да ни тај ров не беше направљен од наших фортификатора за стрелце, већ од сопственика за граничење њихових њива.

[2]) У место прописних 18 !

крила српског, иза којега беше српска одступница за Белу Паланку. И тако дринска дивизија имађаше да издржи највећу тежину бугарскога напада. Пушчана борба на овоме крилу беше пред мрак дошла до неописане интензивности. По дужини, јачини и трајашности необично оштре и живе пушчане ватре на томе левом бугарском крилу, могло се закључити да је то крило њихово имало 6—8 батаљона које су снажно потпомагале две батерије (16 топова). Борба на томе крају бојишта свршила се тек око 7 сати, када се са свим смркло.

„На левом српском крилу, на десној обали Нишаве, по врлетним стенама Басоре планине, борила се шумадијска дивизија[1]) под командом пуковника Биничког и други коњички пук.[2]) И тамо је пушчана ватра долазила кадшто до велике жестине. Али то није трајало никад особито дуго. Јамачно је та дивизија имала заповест да упоред с деснокрилном дивизијом одступи до мрака на висове североисточно од Пирота, и источно од Градашнице. На том крају бојишта могли су Бугари имати два до три батаљона и шест топова.

„Међутим главни напад бугарски беше окомљен на српски центрум. После три сахата по подне почеше туђи у центрум гранате које принудише она три српска ескадрона да мењају положаје и да се у корак повлаче. И многобројни куршуми већ зазвиждаше кроз ваздух. Око 4 сата стиже у центрум поред друма једна српска батерија те отпоче артиљеријску борбу против двеју бугарских батерија у њиховом центру и на десном крилу. После четврт сата српска батерија мораде уступити испред надмоћније непријатељске ватре; она отступи за 500 корачаји па отпоче на ново борбу. Међутим бугарска пешадија пође у густим гомилама против српских стрељачких ровова с обе стране друма, а српски „коњички чаркаши“ повукоше се иза крила ове центрумске позиције. Многи куршуми удараху већ у близу она три ескадрона, који стајаху у резерви (?) и код којих сам се и ја напослетку зауставио. Ватра бугарска бивала је сваког тренутка све жешћа. Око 5 сати беше баш убилачка, те око 5¼ морадоше Срби напустити свој стрељачки ров и српска коњица повуче се с отвореног поља у Пирот. Срби су најпре одступали корак по корак, бранећи се јуначки, али на послетку не могоше одолети три пута надмоћнијој скорој ватри бугарској и све гушћој тучи од граната. Они се повукоше сада трком у Пирот. Међутим је и српска батерија морала туђи скором ватром.[3]) У том критичном мо-

[1]) Само три чете Миладиновог батаљона.

[2]) Овај се борио толико исто колико и први коњ. пук.

[3]) По Лукешу изгледа да је најпре пешадија и коњица па онда батерија одступила, а по релацији коњичке бригаде обратно.

менту притече један српски батаљон у помоћ, дође скоро до на измак вароши, али га онај батаљон, што већ одступаше врати собом натраг. Пуковник Прапорчетовић покушаваше да заустави пешадију у њеном одступању; али Бугари већ продреше у Пирот и по мрклој ноћи отпоче се по улицама Пиротским најкрвавија борба. Ни то још не беше доста, него око 6½ сати упалише Срби свој барутни магацин, те хиљаде метарских цената барута и милиони фишека одлетеше у ваздух. Као год из кратера каквога вулкана сену на један мах пламен из кастела зракасто на све стране, огњени стуб изви се под облаке. И као да је хиљаду громова грмнуло у један мах, затресе се цела варош из темеља, па чак и околина варошка заљуља се као од јаког земљотреса. Неизмеран притисак ваздуха поизбацива врата и прозоре из њихових баглама, распршта окна готово на свима прозорима; многи зидови препукоше, слабије зграде срушише се, па и у најтврђим кућама отпаде леп са таваница и зидова.

„За неколико тренутака престаде чак и најогорченија борба по улицама, и најхрабрији борци заљуљаше се као обнезнањени. Али одмах за тим настави се ужасно гушање Срба и Бугара, које је трајало од 6 до 7 сати, када Бугари беху заузели варош.[1]) По моме мишљењу имали су Бугари у центруму три батаљона и 6 топова.

„Кад се српска „војска“ почела повлачити с „позиције“ испред Пирота, ја сам се придружио коњици. Тако сам стигао у варош за неколико минута пре него што се почела борба по улицама. То кратко време употребим да се пријавим моме земљаку Фр. Сиручеку апотекару пиротском, који ме је раније пријатељски дочекао. Кад сам код њега мало дахнуо душом хтедох да идем. Али већ беше почела беснити борба по вароши, од прилике на стотину корачаји од апотеке, и куршуми звиждаху кроз ваздух. За цело бих морао запасти у кишу од куршума, и како бих због блата и помрчине морао јахати ходом, то бих пропао. И тако се вратим опет у апотеку Сиручекову.

„Сиручек ме упита шта ће да ради? Поглед његове од страха усплахирене жене питаше ме то исто. Да бежи са женом о томе се већ није могло ни мислити. Дакле ваља остати, апотеку за сада оставити отворену и истаћи заставу са црвеним крстом. Тако и учинисмо, и мало по мало се умирисмо, и кад после 7 сати наста као нека тишина ми се прихватисмо мало јелом што је остало од ручка и пописмо по чашу вина.

„Већ мишљасмо да је прегрмело оно што је најстрашније, кад ал' нама се сад спремало нешто друго. Из далека чусмо потмулу

[1]) У колико ли оно сати јављаше пуковник Бипички „*да у вароши нема Бугара*“?

лупу по дућанским ћепенцима. Лом дасака казиваше нам да настаје *пустошење по Пироту*. Не потраја дуго дође ред и на апотеку. По несрећи беше остала на пољу пред апотеком упаљена лампа а поред ње и облигатно звонце. Бог зна шта су Бугари мислили да је унутра. Они се стадоше дерати да им се отвори. Ја рекох те им се отворише врата и показа им се црвени крст. Али дотле већ беше одвојен капак са прозора, ударом кундака прозор пробијен и полупано неколико лабораториских стакала што се десило на прозору.

„— Шта хоћеш брате? упита Сиручек.

„— Дувана, ракије, хлеба, вина! — гракну више гласова измешано и преко реда.

„— Овде, брате, тога нема. Овде је апотека. Ето црвенога крста. Овде има само лекова за рањенике и болеснике — одговори на то Сиручек.

„— А да нема код тебе сакривених Срба? —

„— Нема, брате, сви су се Срби повукли! —

„За време тога разговора утишаше се мало духови. Уз то један паметнији подофицир или официр рече људима да не дангубе, и тако се Бугари показаше према пиротској апотеци човечни. Али за то је горе платио први и други сусед апотеке. Њихови дућани и магазе опустошене су у правом смислу те речи. Ја сам сутрадан набројао око десетину тако разорених магаза само у главној улици. Бугари ми рекоше да то није пустошење него казна над дотичним газдама за њихова антибугарска и србофилска мишљења.“ — —

Чудновато, да и овако озбиљном ратном дописнику као што је Лукеш, који не жали своју главу, који се повлачи тек онда када се повуче цела војска при којој се налази, који дакле све својим *очима* види што описује — може да пасира оно што се тако често догађа дописницима à la Хун, т. ј. да измисли по коју борбу. Ево једне битке ноћу између 14-ог и 15-ог Новембра о којој нема ни најмањег трага ни у рапортима и релацијама нити у пољским болницама наше војске.

„У осталом — вели г. Лукеш — био је још један узрок што су Бугари оставили на миру не само апотеку него и целу варош после 9 сати. Баш у то доба отпочет је бугарски напад на вис Сарлак, који Срби још држаху поседнут.... Три сахата трајала је жестока пушчана ватра између предњих варошких утврђења(?) и Сарлака, чему је експлозија барутног магацина [1]) толико светлела да су и Бугари и Срби могли прилично јасно видети бојиште уза вис и низ вис. У сред пушчане праске тутњили су поједини метци из топова и по чи-

[1]) Која се догодила у $6\frac{1}{2}$?

тава паљба батеријом. На послетку почеше прелетати преко вароши и гранате са њиховом пакленом писком, што их бацаху наизменце српске и бугарске батерије.

„Ова борба заврши се око пола ноћи страховитим јуришним усклином. Дунавска дивизија повуче се на гребен Белаве, а Бугари поседоше и Сарлак, чиме се тек заврши први дан боја пиротскога после 15 сати крвавог борења.“

Међутим ми знамо из релације дунавске дивизије да је ноћу између 14-ог и 15-ог Новембра на Сарлаку остао целу ноћ XV-ти пук, и то један његов батаљон на самом Сарлаку а други између Сарлака и друма.

На *томе* месту није могла бити та битка од 9 до 12 сати ноћу јер ако би г. Хорстиг имао рачуна да је прећути, чули би је и Шумадинци, и Моравци и Дринци, имали би из те тако крваве борбе бар једног рањеника на дунавском завојишту.

Да није г. Лукеш, затворен у пиротској апотеци чуо ноћни препад Бугара на позицију 6-ог пука, на крајњем десном крилу наше војске, па му се то учинило да је на другој страни, на Сарлаку?

Али тај се напад и препад десио тек у по ноћи.

Просто не знам где је била та борба за коју Лукеш прича да је вођена на Сарлаку ноћу између 14-ог и 15-ог Новембра.

„Али — завршује Лукеш свој опис првог дана пиротске битке — тим се још није никако завршила и страховита ноћ за становнике Пирота, који су остали у вароши. Час на једном час на другом крају вароши заметала се то дужа то краћа ватра између пешадије и артиљерије. И у самој вароши и њеним крајевима било је више или мање живљих сукоба између непријатељских трупа, које су у помрчини наилазиле једне на друге. Него у опште се може казати да је услед умора и с једне и с друге стране прекинута борба од пола ноћи до 4 сата пред зору 15-ог Новембра, ма да су оба противника провела целу ноћ у својим бојним положајима. Чист резултат првог дана борбе био је овај: да су Срби са њихове предње линије, од Чиноглаваца — Суковског Моста и Војнеговаца потиснути на линију Градашница — Белава — Расница, а да су се Бугари с линије Одоровци — Милојковац — Суково, помакли напред на линију Бериловица — Сарлак — Државна, а између поменутих линија има мало мање од двадесет километара размака.“

Што г. Лукеш мисли да је 14-ог Новембра у јутру била наша предња линија, то беху само предстраже, које су остављене четири сахата пешачког хода далеко од своје војске са *наредбом* да се повлаче ако би непријатељ пошао у наступање. Срби нису потиснути борбом на линију на којој су били ноћу између 14-ог и 15-ог

Новембра, они су ту линију заузели још јуче 13-ог Новембра у јутру по заповести врховне команде, и све што су Бугари потиснули тога *дана* то беше онај бедни једини батаљон IX-ог пука, и она батерија капетана Николића, које су потисли од пиротских војних пекарница *до Сарлака*, јер коњица се наша није ни борила да би се и за њу могло рећи да је потиснута, она се просто повукла испред непријатеља не ангажујући се ни толико, колико су се ангажовала она напуштена деца на Тепошу и Чиноглавцима!

Ето то је управо резултат првог дана, и деморализација трупа услед наредбе да се барутни магацин упали.

Баш у тренутку када је потпаљиван пиротски магацин, нишка телеграфска штација куцала је Команданту сједињених дивизија овакву депешу Врховнога Команданта Краља: од 6. с. 15 м. у вече:

„Телеграфској штацији у Пироту наређено је да никако не укида штацију до нужде, па у крајњој нужди да се опет одржи једна жица, а за случај укидања да се јави! Она пак није тако учинила но одмах укинула и по свој прилици побегла. Нека се штација одмах поврати, само ако иоле допушта ситуација, а за ово пак што су напустили штацију без рапорта овамо, наредићу да се даду под суд.“

Да л је дојиста персонал пиротске штације ову напустио и побегао?

Ево како изгледа њена последња депеша:

„Из Ниша. Команданту Нишавске војске (нема сата примања) *Пирот.*

Краљ је наредио да вам кажем да сваких 10—15 минута доносите — шаљете овде у телеграф извешћа о стању ствари и о ситуацији у опште.

Пита: где је наша војска, има ли муниције, има ли борбе, чује ли се пуцњава и у опште како...

По наређењу Команданта прекинусмо штацију и одосмо у Понор.

Д. С. Кар.“

Дакле штација је укинута по заповести Команданта. Да ли је њен руковођа имао још толико времена да јави у Ниш или није — не знам. Али судећи по томе да није имао када ни цело своје презиме потписати, вероватно је да су бугарске гранате већ падале око Пиротске телеграфске штације.

Изгледа да је осем телеграфске штације у Понору исто вече отворена и једна у Суводолу на брду више села, јер има једна цедуља оног истог телеграфисте са Сукова, Радојловића, пуковнику Топаловићу у којој вели:

„По наредби вашој овог часа отварам штацију на брду спрам Сувог дола, јер по наредби да је у селу Сувом долу отворим, није ми било могућно, због даљине од главне линије отворити, о чему вас најпонизније извештавам".

Из те суводолске телеграфске штације послат је у 8 сати 25 мин. извештај команданта нишавске војске Врховном Команданту о првом дану пиротске битке, која гласи од речи до речи:

„Непријатељ је јаком снагом непрестано надирао на Пирот. Пред саму ноћ потиснуо наше трупе на ивицу вароши. *Пред ноћ појачана је одбрана са још две чете,* које су продужиле борбу и *задржале противника ван вароши* све до 7 сахата, када су се наше *трупе* повукле и варош напустиле. Још немам извешћа да ли је непријатељ у варош ушао; изгледа као да се пред њом задржао.

„У моменту, кад су *трупе* из вароши одступале, *неко од војника,* против моје заповести, потпали у градићу магацин са топовском муницијом, што је изненађење *и известан нерсд* произвело. Но ред је на брзо повраћен.

„Пред ноћ вођена је борба и на нашем десном крилу, и судећи по ватри, противник је отуда сузбијен.

Односно данашње борбе могу рећи, да су се *наше трупе прилично држале.*"

Кад човек прочита ову депешу, он мора помислити, да су пред Пиротом биле *наше трупе,* ако не сво, а оно велики део, тако велики, да кад је ваљало *појачати одбрану,* није се имало шта више послати него *две чете.* Ама зар је доиста пуковник Топаловић *хтео да брани Пирот?*

По овој депеши изгледа да је командант нишавске војске доиста хтео да спречи Бугарима улазак у Пирот, јер иначе ваљда не би „одбрану појачао" са читаве две чете? А што не заповеди онда да Шумадинци нападну с бока свом снагом, што у место оне две чете не посла целу дунавску дивизију на „ивицу вароши", што ону грдну артиљерију остави у Блату, и код — Сопота, уместо да њоме начичка све висове, па да направи качамак од оних бугарских *смакнутих* колона, које онако глупо улазе у виљушку српских позиција иза и око Пирота — што не креће моравску дивизију?

Није могуће да је он хтео да брани озбиљно Пирот. Онај батаљон IX-ог пука сигурно је тако исто изашао на ивицу вароши као што је случајно Миладин са три чете отишао у врбак и Стевановићева батерија у бок непријатељу. Све саме случајности исто као и на Аустерлицу, као и на Бородину, као и у толиким другим биткама. Главнокомандујући, јављајући у вече своме Господару о току и свршетку једне *битке, не зна о њој ништа,* осем што је из да-

лека могао својим очима видети и закључити. Он не зна ни ко је потпалио барутни магацин у градићу, што је произвело „известан неред“.... И онда нам наш пријатељ Тотлебен из Кусатка доказује, како је војни занат чиста математика, једно мирно играње шаха, у коме је сваки покрет и свој и противников тачно срачуњен и одмерен, у коме поједини делови војске треба само да су послушни као пиони, коњици и топови на шаху, да не мисле ништа, него само да стоје онде куда их главни ђенерал-штаб намести и гурне, па је победа сигурна....

Владан Ђорђевић.

КАКВА ТРЕБА ДА БУДЕ
ЖЕЉЕЗНИЧКА САОБРАЋАЈНА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ
као копче између средње Европе и Истока

СТУДИЈА

Ф. Г. Винтера
ЖЕЉЕЗНИЧКОГ ИНСПЕКТОРА

(НАСТАВАК)

Сада да пређемо на оне железнице које у другој линији утичу на српске жељезнице.

У Румунији довршена је до сад жељезничка мрежа од 1.776 километара дужине. На попуњавању и ширењу те мреже ради се свесно (са веома тачним познавањем мете), ревносно и врло енергично. За последњих 10 месеци предато је саобраћају око 600 километара нових жељезница. Пројектовано је грађење још једне хиљаде километара. Осем линије од Черновице у Јаш, све су остале *државне* жељезнице. Главне су линије нормалне ширине, само локалне, индустриске и брдске линије су са уским колосеком. Осем побочних жељезница којима је задатак да удаљење привредне покрајине вежу са главним линијама, опажа се у румунским жељезницама ова главна намера: да се што више веза постигне са Дунавом и са пристаништем Кистенце. Стварање великог трговачког емборијума на црноме мору спада у оне аспирације на којима румунска влада ради са свом енергијом. У опште саобраћајна политика Румуније управљена је на то да што више упути како извоз тако и увоз *воденим* путевима и да по могућству експлоатише и Бугарску и Србију. До сада је Румунија на своје жељезнице утрошила 520 милиона динара.

У Босни су већ сграђене две главне линије са нормалном ширином: Доберлин — Бањалука — Нови (120 км.) и босанско-херцеговачка државна жељевница Босански Брод — Зеница — Сарајево (269 км.) са 07·6 м. размака. Прва која је у саобраћају још од год. 1873, везана је с аустро-угарском жељезничком мрежом код Сиска.

На линију Брод — Сарајево навезан је крак Добој — Симин Хан (76 км,) са 0.76 м. размака за Чевљанић (20·5 км.) са 0·76 размака

Од године 1885 предата је саобраћају и линија Мостар — Метковић (43 км.) 0·76 м. размака.

Свега данас има у Босни 512·46 километара жељезница.

Сада се гради жељезница долином Неретве (56 км.) која има да веже главне босанске линије с морем код Дубровника.

У пројекту је жељезничка линија од далматинске границе код Книна, долином Уне, преко Новога у Сисак, а тако исто и једна линија од Бихаћа преко Сења на Реку (Фијуму).

Најзад *кажу* да ће да изврше раније пројектовану линију од Сарајева до Митровице (280 км.) да се вежу са Солунском линијом. Али баш ако би се ова намера извршила, никада та линија не би могла конкурисати са линијом као што је Беч — Ђур — Пешта, — Београд — Ниш — Солун, не само с тога што би линија Беч | Вел. Кањижа — Брач — Пакрац — Брод — Сарајево — Солун била за 116 килом. дужа, него и што наша линија има много боље и грађевинске и саобраћајне услове.

У Грчкој се спрема грађење великих жељезница. До сада је довршено свега 377 км. (Атина Піреус 10 км; Воло - Велестина — Лариса 61 км; Велестина — Трикала-Калака 141 км; Атина — Коринт 100 км; Коринт — Науплија 65 км,). Сада се воде преговори о грађењу жељезнице за везу са Солуном (нормалног размака) од Атине на Ларису — Јаницу 420 км. Грчка хоће да увуче у саобраћај свега 1.300 км. жељезница. Осем тога када доврше Коринтски канал, путовање из јадранског у средиземно море, у пристаништа Архипелага и црнога мора скратиће се за 114 морских миља (212 км.) то значи на паробродима за 12—14 сахата. Овај ће канал бити дугачак 6·4 км. гради га Витали, биће готов 1890-те године, и њиме ће моћи да плове највећи морски бродови. Кад се постигне жељезничка веза између Грчке и Солуна онда ће и средње балканске земље ступити у конкуренцију с Русијом и Румунијом које морем увозе жита и брашно у Грчку, а треба знати да се годишње увози пшенице у Грчку у средњу руку 1,350,000 хектолитара у вредности од 26 милиона динара.

Кад се преда саобраћају линија Београд — Солун, онда ће извесна количина робе која се увози односно извози преко Солун-

ског пристаништа (године 1886. износио је увоз морем 43,316,000 динара, а извоз, опет морем 26,230,000 динара) напустити морски пут и ударити жељезницом, и то, дуван, опијум, вуна, памук, коже овче, козје и од дивљачи, и шљиве, из Маћедоније и Албаније, све што по статистичким податцима иде у Аустро-Угарску и Немачку, све ће то ударити краћим путем, транзито кроз Србију. Тако исто петролеум, чај, со и велики део оне робе колонијалне која се квари дугим путовањем на мору, извозиће се овом жељезницом. Тако исто они артикли из Аустро-Угарске, Немачке и Швајцарске, који нису тешки ни кабасти, и којима треба брзи пренос, неће се више преносити морем, него ће се слати линијом Београд — Солун. Овамо спада: пиво, шећер, дроге, гвоздене касе, фесови, разна плетива, стакларије, златна и сребрна жица, готове хаљине, намештај, порцелан, ужарија, вунена и памучна ткања, чохе, свиле, платна, жигице, артија, шпиритуоза итд. најзад сва она роба која се троши у Маћедонији и Албанији у колико може да конкурише са истом робом која се увози из Француске, Инглеске и Италије преко Солуна. Где ће лежати граница за ту робу, да ли северно или јужно од *Скопља*, то ће зависити од *тарифа за вожење робе.*

Путници, који из Мисира или Грчке хоће у средњу Европу, и који сада путују преко Бриндизи или преко Трста, путоваће преко Солуна и Београда жељезницом, јер ће на тај начин уштедети и времена и новаца а и многу непријатност на мору.

Што се тиче досадашњег саобраћаја на линији Солун-Скопље, то су влакови ишли само недељом, понедеоником, средом и петком, али су возили, у пркос великог задржавања у појединим станицама *са брзином од 40 км. на сахат*. Саобраћај на линији Солун-Митровица изнео је 1886: 67.678 путника, и то 920 прве, 5.388 друге и 61.362 треће класе (војни транспорти нису урачунати). Исте године пренела је та линиіа 111.696 тона робе од које је хитно преносено 1.491. а обичне робе 110.205 тона. Највише носи парче Солун-Скопље, јер на оно од Скопља до Митровице долази само пети део путника и само десети део робе.

Како ће испасти конкуренција трговачког саобраћаја између пристаништа јадранског мора и саобраћаја на жељезницама на Солун, то ће зависити од комулирања жељезничких, речних и морских подвозних цена

Онај пут који буде најјевтинији кад се сумирају сви трошкови да роба дође из места где се производи у место где се продаје, привући ће свагда трговину на себе.

Ово не важи у нашем случају само за транспорте из Аустро-Угарске и Немачке него и за оне из Белгије, Француске и Инглеске, нарочито ако железнице буду не само јевтиније него и брже возиле.

Знатан саобраћај развиће се прво с Немачком, јер се она ревносно стара да што више својих индустријских производа протури у балканске земље и у Леванту (Исток). Покушаји који су у своје време чињени од стране иницијативом немачке владе, да немачке жељезнице пусирају саобраћај са Србијом, Румунијом и Бугарском, показују колико се у Немачкој цени јевтин и брз транспорт. Па ипак не треба се сувише сангвинично надати, да ће трговачки саобраћај из Солунског вилајета *одмах* постати врло знатан, јер ће лична несигурност и остале незгоде у свима гранама живота, које још у том вилајету владају, градити сметње трговини које неће бити лако савлађивати.

Ми не смемо заборавити да је жељезница Солун-Митровица предата саобраћају ево већ 16 година, и да се оно већ постигло за трговину, што се под садашњим тамошњим политичким односајима могло постићи, а да то за европску трговину није много било. Немири и буне, недостатак европских судова и безусловног државног ауторитета, без којих се не може ни замислити реална трговина, као и многи други узроци чине, да се велика трговина ограничава управо на сам Солун, а одатле на све стране полуострва налази се трговачки саобраћај у јеврејским (шпаниолским), јерменским и грчким прекупачким рукама. Ови прекупци потпуно владају маћедонским и западно-румелиским трговима. Конкурисати овим вештим посредницима, који тако добро познају местне односаје, биће дотле немогућно док се поменуте политичке околности из темеља не поправе.

Сигурну основицу за унапређење трговачког саобраћаја дају за сада само оне балканске земље које леже дуж Саве и Дунава, а специјално Србија са својом жељезничком раскрсницом у Нишу.

Жељезничка линија од Врање кроз Македонију до Солуна биће годинама транзитни трговачки друм и тиме ће више допринети рентабилитету жељезнице него посредничкој трговини.

Права важност Солуна, у правој жељезничкој вези са континентом, лежи много више у важности овог пристаништа за источноазиски а нарочито за источно-индиски саобраћај, јер ови огромни и силни делови света добијају тиме много краћи и много удеснији пут за свезу са копном Европе.

Што се тиче *саобраћаја Дунавом* приметићемо само толико да се пловидба на горњем Дунаву мора да прекида сваке године за три до четири месеца, а да се на доњем Дунаву због мале воде и стена у Ђердапу мора да обуставља пловидба сваке године у средњу руку за 150 дана. Са свим слободна је пловидба Дунавом само од Марта до Јуна. Ток испод Оршаве, код Турне Северина почиње саобраћај да буде у толико живљи јер ту се удружује речна и морска пловидба.

Оволико смо сматрали за нужно да кажемо као приступ у нашу студију, а сада да видимо:

Какав је данашњи трговачки саобраћај Србије?

Извоз Србије у годинама 1881.—1885. износио је 44·1, 44·2, 44·3, 40·0 и 37·6 милиона динара, а у години 1886 изнео је 40·6 милиона динара.

Из ове табеле види се чега је, колико и куда извезено.

Извоз робе из Србије

ВРСТА РОБЕ	ЈЕДИНИЦА	КОЛИЧИНА У МЕТРИЧКИМ ЦЕНТАМА	ВРЕДНОСТ У ДИНАРИМА	У АУСТРО-УГАРСКУ	ТУРСКУ
				у милионима	
Цереалија и воћа . .	м. цен.	304.670	13,386.897	11,790	0,094
Дрвенарија	«	142.579	567.721	0,304	0,154
Животињски производи	«	1.696	—	—	—
Жива стока	комада	484.249	19,715.536	17.617	1.363
Јестива и пића . . .	м. цен.	27.685	1,163.555	0,348	0,163
Метали	«	693	51.867	0,033	0,005
Коже . . . . , . .	«	8.471	3,933.392	3.662	—
Сало и његови препарати	«	749	179.487	0,029	0,135
Минерали и руде . .	«	152.000	227.877	0,078	0,073
Отпатци, кости, прње .	»	2.103	54.474	0·054	—
Разно	«	4568	1,348.270	0·093	0,630
Свега:	м. цен.	645.214	—	—	—
Животиња	ком.	484.249	40,629.076	34,018	2,621
у процентима % . .	.	—	—	83·76	6·40

А из табеле II види се колико је, какве робе, и из које

у години 1886.

ОВЕ ЗЕМЉЕ:								Примедба.
ФРАНЦУСКУ	БУГАРСКУ	БОСНУ	РУМУНИЈУ	ИНГЛЕСКУ	ИТАЛИЈУ	НЕМАЧКУ	АМЕРИКУ	
динара (000 изостављене)[1]								
—	—	0,019	—	0,053	—	0,012	1,410	Жита, Шљиве, грах,
—	0,059	0,014	0,028	—	—	—	—	Даске, дуге.
—	—	—	—	—	—	—	—	
—	0,088	0,469	—	—	0,173	—	—	[1]) Читај н. пр. у
0,607	—	0,016	0,012	—	—	0,015	—	место 11,790 овако
—	0,006	0,006	—	—	—	—	—	11,790.000 динара,
0,262	—	—	—	—	—	—	—	у место
—	0,015	—	—	—	—	—	—	1,410—1,410.000
—	0,051	—	0,024	—	—	—	—	и т. д.
—	—	—	—	—	—	—	—	
—	0,602	—	0,019	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	Проценти целе вредности.
0,869	0,821	0,524	0,083	0,053	0,173	0,027	1,410	
2·12	2·02	1·29	0·20	0·17	0·50	0·07	3·47	

земље увезено у Србију године 1886.

Увоз робе

ВРСТА РОБЕ	ЈЕДИНИЦА	КОЛИЧИНА У МЕТАРСК. ЦЕНТАМА	ВРЕДНОСТ У ДИНАРИМА	УВЕЗЕНО			
				АУСТРО-УГАРСКЕ	ИНГЛЕСКЕ	ФРАНЦУСКЕ	НЕМАЧКЕ
				У милионима			
Артија	м. цен.	5.702	925.212	0,925	—	—	—
Цереалија и варива . . .	«	13.295	124.791	0,100	—	—	—
Дуван	«	8.800	2,000.000	0,040	—	—	0,660
Вуна и вунене робе . . .	«	2.262	2,342.600	1,954	—	—	0,213
Даске, дрво за гор. и за грађ.	«	373.102	—	—	—	—	—
Кола	ком.	—	—	—	—	—	—
Дрвенарија . .	«	—	2,261.513	2,243	—	—	0,018
Жива стока . .	«	32.924	—	—	—	—	—
Живот. произ. и коже . . .	м. цен.	4.898	713.887	0,312	—	—	0,016
Јестива и пића	«	10.548	1,306.106	1,190	0,010	0,018	0,028
Минерали, со, угаљ	«	312.920	4,116.481	2,855	—	—	0,040
Гвожђе, челик и гвожђарија	«	56.291	4,892.842	3,570	0,044	—	0,798
Кожа и каучук	«	2.896	2,889.406	2,492	—	0,014	0,139
Колониј. роба.	«	36.135	4,999.258	3,107	0,849	—	—
Отпатци, кости, прње . .	«	1.238	40.656	0,038	—	—	—
Хем. производи лекови, фарбе	«	20.802	2,276.109	2,122	0,019	0,017	0,103
Сала и њихови производи . .	«	28.726	2,763.209	1,263	0,234	0,015	0,013
Машине, вагони, оружје. .	«	16.214	4,246.722	1,532	—	2,695	0.014
Свила и свилене ствари . .	«	62	448.895	0,317	—	0,024	0,053
Памук, лан, кудеља, јута . .	«	14.563	7,849.828	4,682	2,659	—	0,168
Ситничарска роба . . .	«	1.378	1,503.952	1,209	0,263	0,032	—
Плетива . . .	«	3.582	5.592.969	5,396	0,136	—	0,012
Свега:	м. цен.	902.866	51,294.436	35,347	4,214	2,815	2,275
Животиња . .	ком.	32.924	проценти %	68·91	8·21	5·49	4·45

у Србију у години 1886.

ИЗ ОВИХ ЗЕМАЉА:										Примедбе.
РУСИЈЕ	АМЕРИКЕ	ПРЕКО ТУРСКЕ	ИТАЛИЈЕ	БЕЛГИЈЕ	ШВАЈЦАРСКЕ	БУГАРСКЕ	ГРЧКЕ	БОСНЕ	РУМУНИЈЕ	
динара (000 изостављене)[1]										
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	0,025	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	1,300	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	0,175	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
0,332	—	0,037	—	—	—	—	—	—	0,016	
—	—	—	—	—	0,060	—	—	—	—	
0,998	—	—	0,198	—	—	0,015	—	—	0,010	
—	—	0,014	—	0,452	—	—	—	0,014	—	
—	0,079	0,094	—	—	—	—	0,036	—	0,035	
—	0,593	0,146	0,232	—	—	—	0,060	0,012	—	
—	—	—	—	—	—	0,002	—	—	—	
—	—	0,015	—	—	—	—	—	—	—	
0,399	0,629	0,029	0,135	—	—	0,046	—	—	—	
—	—	—	—	0,005	—	—	—	—	—	
—	—	—	0,054	—	—	—	—	—	—	
—	—	0,058	—	—	0,282	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	0,011	—	—	—	0,038	—	—	—	
1,729	1,301	1,729	0,619	0,457	0,342	0, 76	0,096	0,026	0,061	
3·37	2·54	3·37	1·21	0·90	0·66	0·53	0·20	0·05	0·11	

[1] Читај н. пр. место 0,925—0,925000 динара.

Из ових табеларних прегледа види се не само цео увоз и извоз Србије у години 1886. него и процентуално учешће појединих земаља у целокупној српској трговини те године у милионима динара.

Какве ће промене настати у овом покрету робе услед отварања железничких веза наших са Солуном и Цариградом, о томе су мишљења још врло различна. Само о појединим артиклима може се већ данас говорити са сигурношћу и ми ћемо се на њих специјално вратити.

Са извесном сигурношћу може се рачунати, да ће трговачки саобраћај Бугарске, како за увоз тако и за извоз, напустити досадашњи пут преко Видина и Ломпаланке на Дунаво, и да ће окренути железницом транзито преко Србије, јер ће тиме уштедети дугачке транспорте на колима и претоваривања робе. Оних 32.842 метричких цената робе, што су је до сада пароброди носили низ Дунаво до Видина и Ломпаланке, осем једног гвожђа и дрва за грађевине, удариће железницом преко Србије, а тако исто и оних 52,946 метарских цената што се до тад на ту страну извозило из Бугарске, дакле од прилике 73.000 метар. цената или 730 вагона робе.

Али пошто је целокупни саобраћај трговачки с Аустро-Угарском износио 10·3 милиона динара за 1885, 15·5 милиона за годину 1886, дакле у средњу руку 13 милиона динара годишње, то се може узети, *ако се тарифа за транзитну робу удеси како ваља*, да ће свих 170.000 метричких цената робе што циркулише годишње између Бугарске и Аустро-угарске пасти у привлачну сферу директне железничке везе кроз Србију, а то би изнело годишње *око две хиљаде вагона робе*. — —

Да загледамо мало изближе табелу нашег *извоза*.

Од *разних жита* извезено је 1886: пшенице 70.738 метр. ц. ражи 6.567 мц., јечма 4.100 мц., зоби 14.721 мц., кукуруза 14.189 мц. граха 2.000 мц.

Свиња је извезено 290.644 ком.; вина од прилике 18.180 мц. (30.000 хектолитара) и то из Неготина за Париз, Бордо, Нант, Базел, Цирих, за Беч и за Немачку.

Шљива и пекмеза извезено је 178.916 мц.

Вуне преко 900 мц.

Ћилимова пиротских, говеђих и коњских кожа још се сувише мало извози.

Кожа је извезено 10.000 мц и то 650.000 ком. јагњећих, 180.000 јарећих и 227.000 овчијих кожа.

Дрва за градиво извезено је из Кладова, Брзе Паланке и Доњег Милановца, а за Румунију и Бугарску 19.875 куб. метара или 99.000 метр. цената.

Дасака и дуга из Бајине Баште, Дрином и Савом на сплавовима до Београда, а одатле за Аустро-Угарску, Турску и нешто за Немачку, извезено је 211.680 ком. или 37.300 метричких цената. Самих дуга извезено је преко 28,000 метар. цената, и то осми део из Крагујевца преко Београда, а остатак из Ваљева преко Обреновца уза Саву и уз Дунаво.

Кад загледамо изближе таблицу *увоза* налазимо да је г. 1886 увезено у Србију махом из Аустро-Угарске:

Пшенице 254. јечма и зоби 3469, кукуруза 815, гриса 205, брашна финијих сората 8334 и варива 38 метричких цената.

Са Бугарском и Румунијом нема никаквог саобраћаја за храну; из Маћедоније се такође мало за Србију отправља.

Кад прораде линије до Солуна и Цариграда можемо очекивати цереалија у транзитном саобраћају, али под обичним околностима неће бити никаквог скока у томе саобраћају. Али ће брашно из Аустро Угарске за цело поћи транзито кроз Србију нашом жељезницом.

Када би се у нас живље развила млинарска индустрија, онда би поступно могли очекивати знатан извоз брашна из Србије за горњу Италију. Швајцарску и за југ, јер српски млинари имају јевтине пшенице при руци, *а и крајње би време било, да се стане на пут увозу брашна (!) из Угарске, које се од српске пшенице у Будапешти меље.* Наравно, ваљало би подићи велике млинове модерне конструкције. У Солуну имају Далбреј Син и Комп. парни млин са 16 пари воденичних каменова и 12 цилиндара, па он има, поред свију осталих млинова, пуно рада. Један тако велики парни млин треба Србији, јер у пркос наших 9 великих парних млинова и воденица од Београда до Млаве, које дневно измељу до 300.000 кила брашна, што би одговарало годишњој количини на 680.000 метричких цената, у пркос хиљада малих воденица на потоцима и рекама, у пркос великих воденица на Колубари и Пеку и неколико средњих парних млинова у Шапцу, Влашком пољу, Јагодини, Крагујевцу итд., још нисмо могли доћи до тога да почнемо извозити брашно.

Оснивање каквог великог парног млина на акције и то у Нишу, на раскрсници жељезница у три правца, била би врло корисна спекулација како због унутрашње потребе пшеничног брашна, тако и за извоз брашна из Србије. (наставиће се).

И ЈА ЋУ ПРОЋИ...

И ја ћу проћи, у вечности крилу,
Капљица дажде посред мора сиња,
Тек спомен слабо сећаће те на ме,
Ко слаби жижак што над гробом тиња.

Нестаће мене; и суморна магла
У болној души што је вео вила,
Над трошним прахом уморнога тела
Тужно ће своја развити крила.

И кроз ту маглу, спомињања твога,
У сну ћеш видет једну слику бледу
Како се тихо изнад тебе диже,
Ко бледи призрак на далнем погледу,

И тужни уздах осетићеш тада
Како се вије над ложницом твојом,
И тихи шапат успављивих снова,
Последњом песмом где те маме мојом.

Ах, све ћеш видет, и та бледа сенка
Сетиће тебе на прошлости дивне:
На духа што ти језди из далека
Суморан, тужан, сред поноћи тамне.

И тад ћеш само ону тајну чути,
Коју сам брижно испред тебе крио
И тад ћеш чути оне горке боле,
Које сам собом у вечности скрио.

Драг. Ј. Илијћ.

ВЕРЕНИЦИ

Приповетка Алесандра Манцона

(наставак из св. 68)

ТРИДЕСЕТА ГЛАВА.

Ако јача навала и није била од оне стране, од које су се наши бегунци примицали долу, ипак на противном уласку почеше наилазити на сапутнике и на сапатнике, који су са преких путева и путањица дошли или долазили на друм. У таквим приликама кад се

људи нађу, а они су као познаници. Кад би год двоколице стигле каквога пешака, одмах се питало и одговарало. Неко је побегао, као и наши, не чекајући да војници дођу; неко је чуо бубње и трубе; неко их је видео, па их је описивао, као што уплашени хоће да описују.

„Ми смо још срећни," говорише обе жене; „хвалимо бога. Нека иду ствари; али смо бар ми спасени."

Али дон Абондију чињаше се да немају рашта толико радовати се; бацио се у бригу због ове гунгуле, а још више због оне, за коју је чуо да је на другој страни.

„Ох! каква беда!" гунђаше женама у један пар, кад никога не беше уз њих; „ох! каква беда! Зар не видите, да је прикупљање толика света на једном месту толико колико силом намамити солдате? Сви се крију, сви су навалили овамо; у кућама нико не оста; мислиће да је овамо читаво благо. Доћи ће зацело. Ох! куку мени! куд сам доспео!"

„О! имају они друга посла, а не да се амо пењу," на то ће Перпетуа; „и они морају ићи својим путем. А онда, ја сам увек чула да говоре људи, да је у невољи боље, што их је више."

„Што их је више? што их је више?" одговори дон Абиндијо; „јадна жена! Зар не знате, да је сваки ланцкнехт кадар по стотину таквих поручати? А онда, ако би хтели да праве какве будалаштине, тек онда би било најлепше, да се нађемо у по баталије, а? Ох, тешко мени! Мање би зло било ићи горе у планину. Шта су навалили сви овамо да се крију на једно место?.... Досадни људи!" гунђаше тише; „сви овамо; па иду, иду, један за другим, као оно стока бесловесна."

„На тај начин," примети Ањеза, „и они би исто то могли рећи за нас."

„Мало мање говорите!" осекну се дон Абондијо; „јер ту већ ништа не помаже бенетање. Што би, би; ту смо сад, па ваља ту и остати. Биће онако како хоће промисао божји; бог нека управи све на добро."

Али дође још горе, кад при уласку у долину угледа јаку стражу од оружаних људи, нешто на вратима од једне куће, а нешто у доњим собама; изгледаше као нека касарна. Он их гледаше крадом; нису била она лица, која је гледао у другој својој мучној незгоди, или ако су били они, јако су се променили; ипак не може се рећи, да му овај поглед није био непријатан.

„Куку мени!" мишљаше; „ето ти праве будалаштине. Та другојачије није ни могло бити; зар сам могао што друго очекивати од таква човека? Ама шта хоће? хоће ли да ратује? хоће ли да

се гради краљ? Куку мени! У оваквим приликама човек би да се у земљу сакрије, а овај још на све начине гледа, како ће да се истакне, да падне у очи; као да би хтео да изазове!«

»Погледајте, господине,« рече му Перпетуа, »то су срчани људи, који ће знати да се бране. Нека дођу сад солдати; ово нису као наши страшљивци, који нису ни за што, но да беже.«

»Мучи!« одазва јој се Абондијо тихим, ма срдитим гласом; »мучи! кад не знаш што говориш. Моли се богу, да се солдати журе, или да како не дознају, шта се овде чини и да се ово место удешава, као каква тврђава. Зар не знаш, да је то занат солдатима, да отимају тврдиње? Они друго и неће; за њих је поћи на јуриш, као ићи у сватове; јер све што нађу њихово је, а људе узму под мач. Ох, куку мени! Доста; гледаћу, да ли ће бити начина, да се склоним где горе на овим стенама. У боју ме се неће дочепати, о! неће ме се дочепати у боју.«

»Ви се дакле плашите и онда, кад вас бране и помажу....« поче наново Перпетуа.

Али јој дон Абондијо попреко упаде у реч, тек увек тихим гласом:

»Мучи! Па се добро узми на ум, да тако и другима говориш. Имај на уму, да овде ваља увек имати смешљиво лице и све одобравати, што год видиш.«

Код Маланоте наиђоше на другу стражу оружаних људи, пред којима дон Абондијо скиде шкрљак, међутим у себи говорећи:

»Авај! авај! таман сам доспео у војнички табор!«

Двоколице се ту зауставише; посилазише; дон Абондијо плати на брзу руку и отпусти кочијаша, па се са обе жене упути путањом не говорећи ништа. Поглед на ова места буђаше му успомене и мешаше данашње страховање са сећањем на оно, које је раније подносио. А Ањеза, која никад није видела ова места, па их је бог те пита како замишљала, кад би год помишљала на страшљиво Лучијино путовање, кад их сад збиља виде, осети као ново и веома живо чуство од ових мучних успомена.

»Ох, господине попо!« викну; »кад помислим, да је моја сиротица Лучија овуда ишла!«

»Хоћете ли ћутати, жено без памети?« викну јој дон Абондијо на једно ухо; »зар је ово место за такве разговоре? Зар не знате, да смо у његовој кући? Срећа што вас овде нико не чује; али ако будете тако говорили...«

»О!« рече Ањеза, »сад кад је као светац!...«

»Ћутите,« одговори јој дон Абондијо; »зар ви мислите, да се светитељима може све без обзира казати, што човеку падне на ум? Боље би било да му захвалите на оном што вам је добра учинио.«

„О! што се тога тиче, на то сам већ мислила; зар ви мислите, да не знам нимало, шта се пристоји?"

„Пристојност је: да се не говори оно, што би могло не допасти се, нарочито пак ономе, који није вичан да то чује. И слушајте обе, да овде није место да се којешта бенета и да говорите све што вам падне на ум. То је кућа велика господина, то већ знате; видите да има око себе друштва; ту долази свакојаки свет: дакле памет у главу, ако можете, па мерите речи, а пре свега говорите мало и само онда, кад морате; јер ко је ћутао, никад није погрешио."

„Ви само погоршавате са свима вашим...." опет ће Перпетуа.

Али јој дон Абондијо привикну са пола гласа: „Мучи!" а у исти мах скиде брзо шкрљак и дубоко се поклони, јер кад горе погледа, угледа неименованога, где према њима силази. И овај беше видео дон Абондија и познао га, те ускори ход идући му у сусрећу.

„Часни господине," рече, кад ближе дође, „радо бих вам повудио моју кућу у бољој прилици, али свакако ми је мило, да вам у чему могу бити користан."

„Уздајући се у велику доброту ваше пресветлости," одазва се дон Абондијо, „усудио сам се, да вам досађујем у овој жалосној прилици, па као што вам пресветло господство види, узео сам себи слободу да поведем и друштво. Ова је моја газдарица .."

„Добро ми дошла," рече неименовани.

„А ова," настави дон Абондијо, „жена је, којој је ваше господство већ чинило добра; то је мати оне... оне..."

„Лучије," рече Ањеза.

„Лучија!" викну неименовани и с обореном главом окрену се Ањези. „Ја, добра! Вечити боже! Ви мени чините добра, кад сте дошли амо... до мене... у ову кућу. Добро ми дошли. Ви ми доносите благослов."

„О, забога!" прихвати Ањеза; „дошла сам да вам досађујем. А најпре," настави и приближи му се уху, „имам и да вам захвалим..."

Неименовани јој прекиде реч, питајући својски за Лучију, а кад му она задовољи жељу, окрену се да нове госте прати у замак, као што и учини, макар да су се они противили са пуно церемонија. Ањеза даде пароку миг, који хоћаше рећи: ето вам, да ли је требало да се ви мешате међу нас и да нам дајете савете?

„Јесу ли стигли у вашу парокију?" запита га неименовани.

„Нису, господине, али ја нисам хтео да чекам те ђаволе," одговори дон Абондијо. „Бог зна, да ли бих могао жив изаћи из њихових руку и доћи да досађујем пресветлом вам господству."

„Е лепо, не бојте се," на то ће неименовани, „сад сте на безопасну месту. Овамо горе неће доћи, а ако би хтели да покушају, ми смо спремни да их дочекамо."

„Надаћемо се, да неће доћи,“ рече дон Абондијо. „А чујем,“ додаде и пружи прст на брда, која су затварала долину на противној страни, „чујем, да се и од ове стране друга гомила војника врве, а.... а....“

„То је истина“, примети неименовани; „али немојте сумњати, да смо се спремили и за њих.“

„У две ватре,“ рече дон Абондијо у себи; „управо у две ватре. Куда сам се дао навести, и то од две брбљуше! А овоме таман као да то годи! Ох! каквих људи неће бити на овоме свету.“

Кад доспеше у замак, господин нареди да се одведуАњеза и Перпетуа у једну собу са стране, одређену за женске, која је заузимала три стране од друге авлије у стражњем делу здања, који се дизао на високој и усамљеној стени а изнад једног амбиза. Мушке су сместили у крилима у другој авлији десно и лево и у оном, који је ишао на еспланаду. Средње здање, које је делило обе авлије и служило као пролаз из једне у другу пространим ходником преко од главних врата, било је за слагалиште ствари, које су бегунци хтели овде горе да склоне. У мушком одељењу биле су неколике собе одређене за духовна лица, која би могла доћи. Неименовани одведе лично тамо дон Абондија, који први беше да се тамо смести.

Двадесет и три или двадесет и четири дана остадоше наши бегунци у замку, у сред вечите узбуђености, у великом друштву, које је у прво време непрестано расло; али се не догоди ништâ необично. Можда није дана прошло, да се нису лаћали оружја. Ево ланцкнехта одовуд; ено су их видели на оној страни. Чим би му се то јавило, неименовани би изаслао људе да промотре, а ако би требало, повео би људе, које је увек држао спремне за то, па би с њима ишао ван дола, на ону страну, од које су јавили за опасност. И беше чудна ствар видети чету људи, наоружаних од главе до пете и уређених по војнички, како их води човек ненаоружан. Већином су били пљачкаши одељени, који би утекли, пре но што би им се ови приближили. Али једанпут, кад су некоје од њих гонили, да би их научили, како неће више долазити на ту страну, јавише неименованоме, да су у једно суседно село дошли напасници и опљачкали га. Били су то ланцкнехти од различних пукова, који су заостали да пљачкају па су се удружили и нападали изненада на села близу места где је војске било; они су пљачкали људе и чинили су им свака зла. Неименовани проговори неколико речи својима, па их поведе у село.

Стигоше изненада. Лупежи су мислили да иду само на пљачку, а кад угледаше људе уређене по војнички и готове да се бију, оста-

више пљачку, па журно одоше, не ишчекујући се, на оној страни, од које су били дошли. Неименовани испрати их донекле; онда се заустави, постоја неко време очекујући, да ли ће што ново видети, а најпосле врати се. А у повратку кроз спасено село, не може се исказати, каквом похвалом и благословима би пропраћена чета ослободитељка и четовођа.

У замку у овој гомили, која се искупила случајно од људи различних положаја навадом, полом и узрастом, не беше никад каква већа нереда. Неименовани је поставио страже по различним местима, које су све пазиле, да се не учини ништа неупутно, и то са ревношћу према ствари, за коју је имала да даје одговора.

Па је замолио и свештенике и одличније људе, који су се налазили међу бегунцима, да и они обилазе и да пазе на људе. А врло често, кад му се могло, и сам је обилазио и свуда се показивао; али, и кад он није био ту, помисао на онога, у чијој су кући били, служаше као узда ономе, коме је требало. А у осталом сви су то били бегунци и зато у опште наклоњени на мир; помисао на кућу и ствари, у неких још и на родбину и пријатеље, који су остали у опасности, новости које су долазиле споља, пошто су духове бацале у клонулост, одржаваше и увећаваше још већма ово расположење.

Али је ту било и лаке памети, људи грубије природе и са свежијим срцем, који гледаше, како ће те дане весело да проводе. Они су оставили своје куће, што нису били толико јаки да их бране; али им се не допадаше да плачу и наричу због ствари, којој не беше лека, нити марише да мисле на пустош, коју ће и сувише скоро гледати својим очима. Пријатељске породице дошле су заједно, или су се овде пре нашле; начинила су се нова пријатељства; и тако се гомила подели на дружинице, према нарави и обичајима. Ко је имао новаца и воље, сишао би се да руча у долину, где су се у оваквим приликама брзо подизале кујне; у другима су залогаје с уздисајима јели, нити је било слободно о другом чему говорити, до ли о несрећи; у другима не би се сетили на несрећу, што не би рекли, да на то не треба мислити. Ко није могао или хтео да троши, томе се делио у замку хлеб, чорба и вино; сувише, биле су неколике трпезе, које су се постављале сваки дан, за оне које је домаћин изреком позивао, а наши су били међу овима.

Да не би јеле хлеба тек онако, Ањеза и Перпетуа хтеле су да узму на се нешто од посла, који се искао у тако велику домазлуку, и у томе су проводиле велик део од дана; а остало време ћеретале су са неким пријатељицама које су биле стекле, или са бедним дон Абондијом. Овај није имао никаква посла, ипак није зевао: страх се удружио с њим. Страх од права нападаја, мислим, да

га је био прошао, или ако му је ипак остао, давао му је најмање бриге, јер је, премишљајући о томе, морао увидети, да нема разлога. Али помисао на околину, која је поплављена солдатијом и на једној и на другој страни; оружје и наоружани људи, које је непрестано гледао да тумарају; замак, овај замак; помисао на толике ствари, које су се могле радити сваки час у таквим приликама, све то држаше га у неком страху неопредељеном, општем, непрестаном, да не помињемо бригу, коју му задаваше помисао на његову несрећну кућу. Цело оно време, што га је провео у овом уточишту, не удаљи се он никад ни колико за пушкомет, а никад не метну ногу на стазу која води доле; једина му забава беше, да изађе на есспланаду, и да иде сад на једној, сад на другој страни од замка, да гледа доле преко бедема и амбиза, те да види, да ли би где био какав пролаз, каква год путањица, куда би могао за случаі какве гунгуле поћи да тражи каква скрова. Свима својим друговима у уточишту дубоко се клањао, али се слабо с којим дружио: најчешће би се разговарао с обема женама, као што смо били рекли; пред њима би олакшао срцу, и ако је ризиковао толико пута, да га Перпетуа усекне, па да га осрамоти и сама Ањеза. А за ручком, где би се мало задржавао и што мање говорио, чуо би новости од страховита пролажења, које су стизале сваки дан, било од села до села и од уста до уста, било да их је донео какав, који је у први мах хтео да остане дома, па је у последњем часу утекао, не могавши ништа спасти и уз то још добро издеветан; а сваки дан јављало се за какву нову несрећу. Некоје стокуће од заната купиле су ревносно све гласове, прорешетале би све новости, па би онда избор од тога давале другима. Препирали су се, који су пукови били најопакији, да ли су гори били пешаци или коњаници; понављали су, већ како су могли, извесна имена од војвода, о другима причали су бивша дела, означавали су станице и одморе: данас ће тај и тај пук да се разлије по тим и тим селима, сутра ће да иде у та и та, где је међутим овај и овај пук чинио свака чуда. А највише гледаше да дознаду, и о томе водише рачуна, који су пукови мало по мало прошли мостом лекажким, јер те су могли сматрати, као да су отишли и да су заиста ван земље. Сад пролазе Валенштајнови коњаници, па Меродови пешаци, пролазе Анхалтови коњаници, пролазе Бранденбургови пешаци, па онда Монтекукулови коњаници, па онда Фераровн; пролази Антрингер, па Фирстенберг, па Колоредо; сад пролазе Хорвати, пролази Торквато Конти, пролази други и други: када би богу воља, прође и Галасо, који је био последњи. Покретни шкадрон млетачки најпосле оде и цели крај десно и лево нађе се једном слободан. Већ људи из оних села, која су прва била поплављена и

очишћена, одоше из замка; а сваки дан одлажаше их, као што после јесење непогоде видимо, како са лиснатих грана велика дрвета излазе ода свуде птице, које су се тамо склониле. Ја, мислим, да су наших троје последњи отишли, јер је тако хтео дон Абондијо, који се бојаше, кад би се брзо вратио кући, да би још нашао да тумарају ланцкнехти, који су заостали као потрагуше иза војске. Ма колико говорила Перпетуа, да што се дуже оклева, тим се више даје маха неваљалцима из села, да се увуку у кућу и да однесу што је остало: где се тицало читаве коже, ту је увек одржао мегдан дон Абондијо, ако од непосредне опасности није био сасвим изгубио главу.

На дан одређени за полазак неименовани поручи, да се спреми код Малапоте један интов, у који већ беше метнуо за Ањезу опрему за рубље. Па је узе на страну и даде јој још замотуљак шкуда, да би могла оправити штету, коју би затекла у кући, макар да се ова ударала по прсима и понављала, да још није потрошила ни оне старе.

„Кад се састанете са вашом добром, бедном Лучијом....“ рече јој најпосле, „ја сам већ уверен, да се она моли богу за мене, јер сам јој учинио толико зла, а ви јој дакле кажите, да јој захваљујем, и у Бога се уздам, да ће њена молитва исто тако окренути се у благослов и за њу.“

Онда хтеде да сва три своја госта отправи до интова. Читалац може замислити оно понизно и срдачно захваљивање дон Абондија и Перпетујине поклоне. Кренуше се, као што су уговорили; свртнуше у кројачеву кућу, али и не посадише се тамо, и ту чуше стотину ствари о проласку: обичне приче о отимачини, боју, пустошењу и силовању; али ту срећом нису долазили ланцкнехти.

„О, господине!“ рече кројач, помажући му да се опет попне у кола; „могла би се печатати читава књига о оваквом покору.“

Пошто још мало пођоше, наши путници почеше својим очима гледати гдекоје ствари од онога, што су слушали да се описивало: виногради обрани, али не као у берби, но као од града и од олујине, кад би заједно наишли: лоза по земљи слистана и изломљена; тачке почупане, земља угажена и осута иверјем, лишћем и жилама; дрва изломљена и омлаћена; живица пуна дера; летве поодношене. А у селима врата разваљена, хартија на окнима издерана, комађе сваке врсте, рите на гомиле, или поразбацане по улици; тежак ваздух, а још јачи смрад куљао је из кућа; од људи неко скида свињску нечистоту, неко намешта рагастов, неки се шћукали у гомилу да заједно кукају; а кад је интов пролазио, пружене руке на прозорима и са ове и са оне стране, просећи милостињу.

Са таквим сликама, час пред очима, час у памети, и с изгледима да ће исто затећи у својој кући, стигоше дома; и заиста нађоше оно, што су очекивали.

Ањеза метну завежљаје у један кут од авлйце, који је остао понајчистији у кући, за тим је почисти; покупи и куда треба понамешта оно мало ствари, које су били оставили; поручи по једнога столара и једнога дунђерина, да би оправили највећу штету, а пре гледајући затим поклоњено бело рубље, комад по комад, и бројећи оне нове рушпије, рече у себи:

„На ноге сам пала; нека је хвала богу и богородици и ономе добром господину; ја баш могу казати, да сам пала на ноге.“

Дон Абондијо и Перпетуа уђоше у кућу без помоћи кључева; са сваким кораком напред у узаном ходнику осећаше како све јачи бива смрад од трулежа, од отрова, куге, која их одбијаше изнутра; са запушеним носом одоше до кухинских врата, на прстима уђоше у кујну, тражећи где да стану, да не би очепили свињарију, која покриваше тле, па погледаше око себе. Није да није ништа било, али у сваком углу, ту и тамо, остаци и комађе од оног што је ту стајало, перје од Перпетујиних кокошака, комађе од белога рубља, листови од календара дон Абондија, црепови од лонаца и тањира, све то заједно или разбацано. Само на огњишту могаху се видети трагови велике пљачке измешани међу собом, као оно многе сплетене мисли у дугачку периоду учтива човека. Беше то хрпа угарака, који су показивали, шта су пре тога били: ручица од двожичнице, нога од стола, прозор од ормана, једне ногаре од кревета, једна дуга од буренцета, у коме је било вино, којим се крепио желудац дон Абондија. Остало беше пепео и угљен, а истим тим угљеном ове штеточине, забаве ради, издрљали су по зидовима неке прилике са ћошкастим капама, или са неким тонзурама и пуним лицима, трудећи се да нацртају попове, и градећи их страшне и смешне, а та намера заиста је морала поћи за руком таквим уметницима.

„Ао свиња!“ викну Перпетуа

„Ао лупежа!“ викну дон Абондијо.

Па, као бежећи, изађоше на поље на друга врата, која су водила у врт. Одахнуше; упутише се правце ка смокви; али пре но што ће тамо да стигну, угледаше земљу раскопану и обоје сложно крикнуше; а кад тамо дођоше, наиђоше заиста на место „мртвога“ отворену рупу. Ту сад ударише у вајкање; дон Абондијо поче корити Перпетуу, што није добро склонила; а можете мислити, да ли је она ћутала; пошто су се доста навйкали, обоје са опруженом руком и са кажом управљеним према рупи, вратише се, гунђајући заједно Па од прилике судите, да су скоро свуда наишли на исту

ствар. Мучише се не знам колико, да очисте и освеже кућу, тим већма, што тих дана није било могуће наћи помоћника; а не знам колико су морали бити као у табору, удешавајући се, како су могли боље, или горе, и набављајући мало по мало врата, намештај, покућанство, новцем узајмљеним од Ањезе.

Као у име додатка, ова несрећа изроди друга питања веома непријатна; јер Перпетуа, распитујући и трагајући, уходећи и њушкајући, дознаде као извесно, да се некоје кућевне ствари њенога господина, за које су мислили, да су их војници однели или упропастили, налазе здраве и читаве у некојих сељана, те наваљиваше на господина, да устане на ноге и да тражи своје. У немилију жицу за дон Абондија није се могло ударити, јер му ствари беху у рукама лупежа, т. ј. таквих људи, с којима је он најрадије хтео да буде у миру.

„Ама кад нећу више да знам за такве ствари," говораше. „Колико ћу ти пута већ казати, да што је отишло, то је отишло? Зар још да набелајишем, пошто ми је кућа опљачкана?"

„Ја кажем," на то би Перпетуа, „да бисте ви пустили, да вам и очи ископају. Харати другога грех је, али је грех вас не харати."

„Ма зар не видиш, да све којешта лупаш!" одговарао би дон Абондијо; „зар нећеш једанпут ућутати?"

Перпетуа би ућутала, само не одма, па би ма каквим поводом опет почела на ново. Тако да сиромах дотле дотера, да се више није тужио, кад би видео да нема какве ствари у онај пар, кад му је требала; јер није једанпут морао да слуша да му се каже:

„Идите и иштите је од онога, у кога је, а он је не би досад држао, да није имао посла са добрим човеком."

Друго много живље страховање задавало му је глас, да поједини војници непрестано пролазе сваки дан, као што се добро био и домишљао; због тога је непрестано био у страху, да ће угледати како који од њих, или читава чета улази на врата, која је на брзу руку наместио за први мах, па их је брижљиво увек држао закључана; али богу хвала, ово се нигда не догоди. Али још ове страхоте нису биле престале, кад ево нове.

Али ћемо овде оставити овога сиромаха; тиче се сад другог нечега, а не брига појединих људи, јада неколиких села и прелазне невоље. (Наставиће се)

БАНКАРСКЕ И МЕЊАЧКЕ РАДЊЕ У СРБИЈИ

ИЗВОД ИЗ ГОДИШЊЕГ ИЗВЕШТАЈА ЗА 1886. Ц. И КР. АУСТРО-УГАРСКОГ КОНСУЛА

А. фон Стефани.

Из разних узрока банкарска је и мењачка радња у Србији незнатна, не само апсолутно, него и релативно. Пре свега Србија нема берзе. Истина намерава се да се установи у Београду берза за новац и робу, али меродавна мишљења сумњају да би она имала способности за живот. У другим земљама које такође немају своје берзе, то ништа не смета становништву да игра на берзама, како у стварним тако и у диференцијалним пазарима, али из Србије нико не игра на берзи, ни трговци ни приватни. Све новчане и еспапне радње, па чак и термински пазари, све је ефективно, и то је врло карактеристична особина српског трговачког сталежа. Удруживања за оснивање каквих великих предузећа такође су ретка. Железница је државна својина, а експлоатација дата је под кирију једном француском друштву у Паризу. Тако исто и монопол дувана дат је под аренду једном франц. друштву а монопол соли англоаустриској банци. Осем тога постоје од института: Привилегована Народна Банка Краљевине Србије. Српска кредитна банка (коју је основала аустриска Лендербанка), и још 21 институт у Београду и по унутрашњости: 1. Београдски кредитни завод у Београду. 2. Задруга за међусобно помагање и штедњу у Београду. 3. Смедеревска кредитна банка у Смедереву. 4. Задруга за међусобно помагање и штедњу у Смедереву. 5. Штедионица у Ваљеву. 6. Штедионица у Шапцу. 7. Нишка штедионица акционарска. 8. Кредитни завод у Крагујевцу. 9. Штедионица у Краљеву. 10. Штедионица у Обреновцу. 11. Штедионица у Јагодини. 12. Задруга за међусобно помагање и штедњу у Паланци. 13. Штедионица у Пожаревцу. 14. Ресавска штедионица у Свилајинцу. 15. Штедионица на Убу. 16. Штедионица у Ужицу. 17. Штедионица у Чачку. 18. Штедионица у Неготину. 19. Задруга за међусобно помагање и штедњу у Зајечару. 20. Задруга за међусобно помагање и штедњу у Крушевцу. 21. Млавска штедионица у Петровцу. Капитал појединих провинцијалних института износи 50—100.000 динара. Они стоје махом под патронатом Народне банке и управе фондова (државне хипотекарне банке). Акције, удеонице и т. д. налазе се у сигурним рукама тако, да те хартије ретко кад мењају газду. Како су даље, као што смо приметили, скоро све српске државне артије, осем лозова, пласиране у иностранству, а у земљи у опште влада извесна одвратност спрам хартија од вредности, то је и трговина с „ефектима" у целој земљи врло незнатна.

Према томе, у главноме се раде само ове банкарске радње: есконт, ломбард, ремисе, и мењање металног новца и новчаница, дакле мењачка радња у ужем смислу. Највећи ескоят има српска кредитна банка коју је основала Лендербанка. Кажу да је тај ескоят у години 1886. износио 50—60 милиона динара. Обрт у ескоиту Народне банке изнео је до 20 милиона динара. Ескоит београдског кредитног завода 24 милиона динара, Смедеревске кредитне банке 4—5 милиона. Код осталих кредитних завода оцењен је ескоит за њих 8 по 0·25 мил. дин за њих 6 по 0·5 мил. дин. за њих 3 по 1 милион динара, за један од њих на $1^1/_2$ милион, а за један на 2 милиона. Цео ескоит ових института у години 1886. износи 124 милиона динара. Приватно ескоитовање није незнатно. Тачне податке могли смо добити само од Народне банке и од Београдског кредитног завода.

„Привилегована Народна Банка Краљевине Србије“ ескоитовала је године 1886. — 1.591 меницу на злато у целокупној вредности од 6,680.394·10 динара, и 3882 менице на сребро у вредности од 12,297.966·09 динара. Ескоит је њен дакле у години 1886. износио 18,978.360·19 динара, (а у години 1885: 10,806.153·40 динара). Од горње суме долази на ескоитовање меница београдских кредитних завода 3,404.071·24 динара — а на рескоитовање меница новчаних завода по унутрашњости 5,680.667·22 динара. Остатак горње цифре долази на ескоитирање извесног дела благајничких записа (бонова), што их је Министарство финансија издало за време рата. За ескоитовање меница у сребру наплаћивало се од 1. Јануара до 24. Фебруара по 8%, а од 24. Фебруара до 31. Децембра 1886. по $6^1/_2$%. Међу тим српски новчани заводи уживају код Народне Банке једну олакшицу при реескоитовању и плаћали су за време од 1-ог Јануара до 1-ог Новембра по $^1/_2$%, а од 1-ог Новембра до 31-ог Децембра по 1% мање него што је Народна Банка у опште наплаћивала.

„Београдски кредитни завод“ ескоитовао је 1886 год. 6,818.192·44 динара месних меница и 7053·38 меница из унутрашњости све у апоенима на злато. Његова стопа интереса варирала је између 8—9%. У солидном приватном ескоитовању плаћао се у Београду интерес од 10—12%.—13% већ се сматра као зеленашлук. У унутрашњости плаћа се још и код новчаних завода 12%, а код малих меница интерес износи, кад се урачунају и све споредне таксе, на 18%.

У оним гранама банкарске радње, које се у опште обделавају, показала је дакле напредак година 1886. Обрт је постао већи и то осем ескоитовања нарочито у римесама, којима је добро дошао јак обрт у роби, нарочито јака радња са шљивама. Највише је тражено римеса за Беч, па онда за Будапешту, у трећој линији за Трст. Остале пијаце аустроугарске од споредне су важности за Беград. Од

немачких пијаца најважнија је Берлин, одмах за тим Хамбург (јер се и инглеске памучне тканине од чести плаћају у Хамбургу) па онда Дрезда (хемикалија и плетива) и Лајпциг, подједнако важне. Штутгарт, Минхен и Франкфурт траже се, али не често, и за мање суме. За Инглеску траже се римесе само за Лондон, у Француској само за Париз, у Италији за Рим и Милано, у Швајцарској за Сан-Гален и Цирих (мануфактуре и часовници), у Русији само за Петроград (чај), последње ретко и у незнатним сумама. Са Турском и Румунијом не постоје готово никакве директне банкарске везе. Па ни са Америком нема директних веза, и врло знатне лиферације шљива за Америку плаћају се у Трсту. Немачке куће, које раде са шљивама, исплаћују по кадшто преко агената паробродских друштава. Трговци из унутрашњости немају никаквог директног саобраћаја с иностранством у римесама; они раде готово једино са Београдом. У опште употребљаване су само кратке римесе (â vista или 8 дана), и само поједине београдске фирме, које раде са сировинама, трасирају на три месеца. Радња Народне Банке са чековима износила је 1886. године само 700.000 динара (за Беч, Берлин, Рим, Цирих, Брисел, Букурешт и Софију).

Према горе изложеноме сасвим је појамно да је ломбардска радња са свим незнатна у Србији. Где је мало ефеката не може ни ломбард бити велики. Народна Банка имала је 1886, у ломбарду обрт од 10.019.180 динара у злату, и 1,545.370 динара у сребру. Међу муштеријама налазило се и Министарство финансија са 30—40.000 српских лозова. Кредитни завод имао је у ломбарду обрт од 648·081·65 динара у злату. Највише је цветала мала мењачка (сарафска) радња, размена новаца и новчаница. Највише се мењаху динари (злато, сребро, новчанице) за аустриске банкноте, за тим саме српске новчане монете (злато и сребро за новчанице, никл и бакар). Сарафска добит износи у средњу руку око 2% обрта, код никла и бакра много више, али код дуката и наполеондора кадшто и испод ½%.

ЋЕНИЈЕ.

И он се јави у срећи и слави
И пљескајући свет је за њим стао —
Бесмртни венац на младићској глави
Славом му сјао.

*

И место каквог земаљскога блага,
Свет му је друге подносио даре:
Неко невоље, неко јаде старе —
Смешећ' се он им рече: „браћо драга,

Ваше сам патње и невоље знао
Уз звонку лиру и њих опевао
Уздаси ваши оре се пламени —
Ал' шта ти дајеш?“ -- рећ' ће тихо мени

.....За руку љубав узео сам своју:
Ја ништа немам осим љубав моју!
И њу ти радо ево дајем — рекох
А с' њоме и све што сам досад стек'о:

Невоље, патње и големе јаде,
Примаш ли љубав? прими и њих саде!
И звуци с твоје лире одабране
Нек блаже муке и крваве ране

И он је лиру дохватио свету,
И с' ње се чуше звуци лакокрили;
И уз њу он је опевао свету,
И прву љубав и састанак мили,
И бујну младост што нам срећу дели;
И први пољуб са усана врели —

И многобројан народ је у миру
Божанству лица окренуо своја; —
И ја сам слушо где *уз туђу* лиру
Ори се тио — *прва љубав моја!*

23. Јануара 1888. год.
Прокупље. **Милутин Ј. Илијћ.**

РЕМОН

РОМАН МАРИЈА ИШАРА

ЧЕТВРТИ ДЕО

1.

При свем том ја сам свако вече долазио у салон; нисам хтео никако да прекидам, да бих се могао у тренутку опасности умешати и спречити несрећу, које сам се бојао. Али то беше опасно

за мене. Та брижљивост моја помути наскоро спокојство Марино и донесе нам прву и последњу нелагодност, коју смо осетили једно према другом, прву и последњу разлику у нашим осећањима.

Маркиза биваше са мном све пријатнија; али сам осетио у пријатељству, којим ме је обасипала, извесну претераност, која ме је нагнала да сумњам у њену искреност. Госпођа Ленкурска звала ме је својим драгим дететом, и као да је хтела по ма какву цену да ми свије гнездо у својој породици. По ономе што им је дошапнуо Мељан о мојим осећањима, које су извели из мојих разговора с госпођицом Дијаном, доста сам нагађао камо се циљало овом предусретљивошћу; али нисам могао да говорим. Због те моје уздржљивости, ове су даме изводиле да је то очевидни знак скромности с моје стране; нађе се срество да ме охрабре. Једном су моје лепе пријатељице ручале у замку; седели смо сви под верандом, наслађујући се вечерњом свежином; ја сам се шалио са Мабелом и госпођицом Дијаном, док се Мара мало даље, разговарала с госпођом Керандрејском. Њихов разговор као да беше поверљивије природе, јер кад се г. Шарл приближи, Маркизин поглед даде му знак, да се удали. Он дође к нама, па, držeћи да се тамо говори о њему, чисто потпомагаше својим врелим погледима теткин говор.

Гледао сам да не изгледам свиреп на спрам њега, па ипак се ја и Мара лукаво погледасмо, погађајући, да је предмет њиховог говора овај улицкани господичић. Међу тим посматрао сам на бедној мојој пријатељици утиске, које на њу причињаваше смишљено лукавство у корист мога ривала, па се нисам бринуо, кад сам њу видео. Не знам при каквим речима, без сумње врло дирљивим, управи она поглед на мене с изразом очију, који убеђује готово до ужаса; одмах се дигнем да својим присуством прекинем тај разговор, коме циљ беше очевидно врло деликатан.

— Као да вам је звонило у ушима, рече ми маркиза задиркујући, кад се приближих, са осмехом: ми смо вас оговарале.

И она продужи на рачун тога разговор благонаклоним сарказмима, испод којих се скриваше најљубазније предусретање. Мара заћута и изгледало је као да се на мене што љути. Некакво чудно осећање стиште ми се у грудима; изгледало ми је као да ме више неће љубити. Нисам могао никако да разумем ову изненадну срџбу, и одговарајући госпођи Карандрејској како сам најбоље умео, са страхом сам очекивао тренутак објашњења. Мабела, придруживши нам се, погоди да Мара прикрива силом неку тешку узрујаност; одведе је на страну, те сам тако могао с њом на само говорити.

— Маро, повичем, имајте сажаљења, шта вам је? Шта сам вам учинио?....

— Ништа, рече ми она окрећући очи на страну.

Била је бледа и дрхтала је.

— Ах! Вами је нешто тешко, ја то видим. Маркиза вам је рекла што год што вас је дирнуло; поглед вам се на једаред следио, ви нисте више она Мара, која ме је љубила!....

— Нисам имала право, одговори она ухвативши ме за руку: опростите ми.

— Али рука вам дрхће...... Шта ли вам је рекла, Боже мој?...

— Будалаштину.... ја ћу је заборавити.

— Али ви видите добро да не можете да владате својим узбуђењем, Маро! одговорим упрепашћен. Зар ме дакле више не волите, кад кријете од мене?

— Хтела би да сакријем своју слабост, одговори она покушавајући да се осмехне, што је изгледало врло жалосно. — Лепо Ремоне, госпођа Керандрејска ми је рекла...... да ви волите госпођицу Дијану.

— Какво непоштење! повикнем ја љутито.

— Баш је нагласила. рече опет Мара, покушавајући узалуд да се покаже равнодушна, да ви долазите свако вече да се удварате госпођици Дијани.

— И ви сте јој то поверовали, Маро?

— Не. промрмља она, нисам јој веровала....

Али, изговоривши ове последње речи, није могла да угуши јецање, и смејање се претвори у поток суза, које су дуго задржаване. Стајао сам смрвљен и поражен пред овим срдачним боловима. Постиђена осећањем које се противило нашој љубави, а видећи неочекиване муке, које сам ја због тога претрпео, то анђеоско створење узе обе моје руке, чисто протествујући против своје слабости.

— Не, Ремоне, не, заклињем вам се, да јој не верујем! говораше она испрекиданим гласом.

Узалуд је хтела да се умири. Покушам да је уверавањем разуверим.

— Не правдајте се, ускликну она, мећући ми своју ручицу на уста. То би било подло.... обмана је учинила те сад трпим.... нисам размишљала....

Лице јој беше окупано сузама, а њене слатке очи управљене на ме као да су молиле за опроштај. У забуни тих незгодних осећаја, обухватим је у своја наручија, и, као да сам хтео њену тугу да сместим у своје срце, притиснем на груди ту злаћану главу и пољубим је чистим божанским пољупцем. Она оста тако за један тренутак на мојим грудима, држећи се за руку с Мабелом, која плакаше као и ми. Занесени, опчињени за кратко време сумњом и обма-

ном, бесмо ипак тако невини, да се тога нисмо стидели; ја сам имао пред очима своје поколебане наде, а она моје страховање, да можда нећу бити љубљен.

Али сумњи не беше више места у нашим грудима, свака реч беше излишна, сузе усануше у топлим а узајамним изливима нежности. Мара ми тада исприча све појединости разговора с Маркизом.

Знајући, без сумње, да ће ми се тај разговор саопштити, и да ћу бити смелији, кад будем једном сигуран да не ћу бити одбијен, госпођа Керандејска хтела је да придобије за госпођицу Дијану моју пријатељицу, па да би је заинтересовала за моју судбину открила јој је моју љубавну бојажљивост; причала јој је о мојим наклоностима, дугим разговорима, забуни у коју ме баца њен најмањи поглед; најзад све оне неистините знаке по којима је и г. Мељан сумњао на мене, а што сам ја опет држао да је увеличано његовим дрским хумором.

Лако ми је било да се оправдам:

Марина душевна чистота не могаше ни замислити тако чудну промену. Међу тим ударац беше тако свиреп, да јој је смешење изгледало још жалосније, кад ми рече:

— Како сам и могла веровати таквој глупости? Стидим се своје лакомислености. Ах, бедни пријатељу! Како су ужасне муке што нам их задаје љубоморност! додаде наивно; како ли сте тек ви морали патити, кад оно бесте љубоморни!

Добри анђеле мој! у својој тузи гледала је само узрок моје жалости; о мени је само мислила!

Срећом, ноћ нам прикри исплакане очи. Вративши се под веранду, младе се госпођице опростише са Маркизом, која, држећи по свој прилици да је њена намера већ доспела куда треба и то њеном вештином, ухвати ме за руку на врло значајан начин. Киван због мука које беше она Мари причинила, решио сам се да се сутра изјасним на начин, како више никоме неће пасти на ум тако глупе шале. Ни мало ми није ласкала улога оваквог плашљивог љубавника; а с друге стране опет добра Дијана могла је патити због те корисне услуге, коју су мислили да ми чине. Требало је, дакле, да се пожурим па да је у томе разуверим, што ми је као поштеном човеку била дужност.

Међу тим ма колико да је била моја намера часна, беше ми врло незгодно да је извршим; срећом, маркиза, да би ми, без сумње, дала прилике да изјасним, изађе сутра дан сама на сусрет мојој матери.

Убеђена, канда, да није потребно ништа више, но само да утре пут свадби, олакшавајући ми плашљиво уздржавано признање, из-

мишљавала је најповољније начине, који би ме привели исповести моје љубави; ободравала ме је тако нежно, да ми није ништа више требало, до да се бацим у њена наручја, називајући је тетком својом. — То сам ја баш и очекивао. — Тада, чинећи се као да ништа не разумем, преставих јој тако јасно мирноћу срца свога и своју одвратност на спрам женидбе, да је постало немогућно свако даље посредовање њено.

У осталом и сама госпођица Дијана била би може бити у незгодном положају, кад би увидела, да наше пријатељство хоће да претворе у љубав. Како беше поверљиве природе и увек расположена, поверавала ми је своје снове о будућности, и њени идеали тако беху мало налик на мене, да бих био врло неискусан, кад бих се надао да ће их она лако заменити мноме.

После овога, готово бруталног отказа части, коју ми скоро нуђаху, очекивао сам туђење с њихове стране. Но од тога не би ништа и својом изјавом нисам изгубио ни мало њиховог пријатељства.

При свем том нисам се дао преварити, тако великом широкогрудошћу, и слутио сам да је непријатељство ту, али само фино притајено.

Господин Шарл све се више заносио миразом и лепим очима Мариним; није ни сањао да у мени има свога ривала, а видели су да стојим у прилично поверљивим односима са Бернетовима, па нису никако ни сумњали да ћу, ако не за савет, оно бар бити упитан за своје мишљење онога дана, кад се буду решили, да удаду своју кћер. Могао сам им дакле послужити, па су ме штедели.

2.

У једном забаченом углу овога стана, где ми свако беше непријатељ, имао сам неког необјашњивог, чудноватог пријатеља, који као да је бдио нада мном, који ме је својим погледом пратио свуда и као да је хтео да проникне моју душу. Готово сваког дана, у једном крају парка, наилазио сам у путу на стару Јованку, на коју се нико и не осврташе, и њена би ме појава увек узбудила.

Увек намрштена и ћутљива, посматрала би ме кад пролазим, бацајући на мене своје грозничаве погледе као да је каквим натприродним даром надарена била. По катшто, зауставила би ме и питала о мојим односима с Маркијем. Рекао би човек да је њом овладала стална одлука, да се о њему стара.

Покушавао сам да је преварим прикривајући, што сам могао више, хладноћу, која је очевидно владала између господина Керандрејског и мене. Она ме тада слушаше равнодушно, за тим, као занета својим дубоким мислима, промрмља:

— Не, они се не воле. Они се не воле, а међу тим.... ја видим.

Поплашен овим пророчанским гласом, ја бих задрхтао, бојећи се, да не зна тајну у коју сам уплетен, шта она то види. Али по њеним речима без свезе, уверио сам се да и сама није разумевала чудновату симпатију, коју сам јој улевао. Једним од оних тајанствених нагађања материнског инстинкта, који изгледају готово као девето чудо, *она осећаше* да ја морам имати утицаја на живот човека, кога је она одојила. Тако исто, може бити несавладљива забуна у коју су ме доводила њена испитивања, пробудила је у њеној души неко неспокојство: довољно је да се ово чудновато створење наслањало на ме најчудноватијим слутњама свога срца. Беше у ове озбиљне и строге Бретонке неке дивље енергије, која ме је застрашивала; Ајлик је извештавао о најситнијем делању маркизином, она је дознала и за страховиту тајну њеног опхођења са господином Мељаном, па, неумољива и фанатична, одмах је известила свога госу.

— Не поверавајте се тој жени, говорила му је, она ће вас упропастити!

Та жалосна прорицања не беху без свога дејства; али опомињање старе дојиље ослабило га је. Међу тим, треба да признам, да се опасност приближавала.

Чим је Стеван дошао одмах је уведен у замак. Он је одмах настао да размрси плетке, које су се ту плеле; наше шале и досетке беху га упознале са намерама господина Шарла; али, ма колико да бејах поверљив према своме пријатељу, ипак сам му прећутао о својој мисији, у којој сам заузимао противнички положај на спрам господина Мељана.

— Ах, дакле, рече ми једнога дана, док маркиза ради у корист господина Шарла, изгледа ми да спрема своме господину супругу красне ствари.

— Зар је то тако очигледно, да пада у очи и ономе, који тек што је дошао? повичем ја.

— Па него! она се тако лепо слаже са г. Мељаном кад господин Марки није ту. Хм! хм! права Сељимена![1]) — Госпођа Ленкурска пак изгледа, да се врло радо бави вођењем љубавника.

— А! зар ти такво мишљење имаш о матери?

— Какво мишљење? Ах! богме! драги мој, та ме љубазна *дувна* почаствује својим разговором са сувише ласкавим опхођењем, а да је не бих познао на први поглед: то је мати са широким осе-

[1]) *Селимена* личност из Молијеровог „Misanthrope“-а. Тип лепе, младе, кокетне женске. П.

ћајима, од оних које теже једино за срећом своје деце, које су суревњиве на своје зетове, од природе их мрзе, и иду само за тим, да сметају срећи њиховој; направе их тиранима у очима „оних бедних голубица, које крхају своја крила о решетке ужаснога кавеза у коме их држи човек.“

— Познавао сам једну од тих пуница с лажном нежношћу, која говораше несрећнику, што је узео њену кћер: — „Ви сте красан човек, имате изванредан дух, право златно срце, диван карактер; кад не би били мој зет, волела бих вас до лудила; али вам не ћу никад опростити, што сте стекли права над мојом Хортензом“!

— Прођи све несрећне куће, продужи он, готово ћеш свуда наћи пуницу. Љубавник је само последица, пуница је готово увек узрок: има прилика, кад је само, да би утврдила свој уплив, тако разочарала жену о мужу, тако га коначно понизила у кћерином очима представљајући га као неко бешчуствено и неотесано створење, да први, на кога јој кћи наиђе у каквом мазуру или котиљону, који уме да се размеће ламартенским баналностима, добија све draжи правог Селадона [1])

Тај мали психолошки одломак врло је дубок, придодаде он, направивши навалице глупу мину, односно свршетка своје беседе. У осталом, ти мислиш, да ми је све то баш тако све једно, т. ј. догађаји Маркизини.

Ја сам уображавао до тога дана да су греси госпође Керандрејске довољно скривени за остале; Стеванова ме увиђавност запрепасти; оно што је он увидео, и други су могли увидети.

Маркиза не владаше довољно сама собом, па да прикрије мало своје кажњиве поступке, а оговарања светине могла су допрети и до ушију мога оца.

Не верујући, као и Стеван, у предусретљивост госпође Ленкурске, знао сам, да не треба никако рачунати на њену бадрост, јер мишљење, исказано о њој, беше са свим тачно.

Ова жена не имађаше праве материнске љубави, но надутости; она је јако жалила своју кћер, што живи без љубави, потчињена власти, које као да се и сама бојала. Рођена за време царства, веле, да је своју младост врло лакомислено проћердала; због тога су и њена морална начела накарађена, ма да је после свега изашла као тобожна богомољка.

Па заиста она и не би никако подржавала ту кажњиву везу, да је није њена сентиментална благост сматрала као једну од оних

[1]) *Селадон*, личност у «Astrée»-у славном Urfé-овом роману. То је име сад постало синоним ћутљивог и плашљивог љубавника.

Преводилац.

платонских обавеза, које су романтичне жене пронашле као неку уљудну угодбу између греха и супружанске верности; то вам је покварен морал, где се лажна врлина ангажује, држећи да остаје чиста, непокварена; на крају крајева, што и најнеискуснији љубавник уме, још у почетку, да дâ важности свакој страсти, да би охрабрио и намамио и најплашљивије грешнице; компромиса, која се свршује увек тиме што их упропасти.

3.

Моји се непријатељи с дана на дан све више удружују; претило ми је са сваке стране; али, беху само неколико недеља у слози. Госпођа Керандрејска отпоче, најзад, своју мисију код Маре. Била је врло вешта те није оставила господину Шарлу да се сам изјасни; њему ја дата, канда, за девизу — најпотпунија уздржљивост. Погнутим држањем, оборене главе, уздасима је једино хтео да осведочи живахност и топлину своје љубави. У свакидањим шалама, беше маркиза, као из далека, више пута напоменула Мари узрок неспокојства лепога јој нећака, говорећи, да би се то могло врло лако растумачити, и да ту мора бити нечега другог, а не само ласкања чарима, које је она свуда около себе сејала. Најзад дође време да покуша извршење својих планова; љубазна теткица послужи се једном згодном приликом, удешеном пре ручка, у часу кад се женске налажаху саме у замку, и упусти се у тугаљиво питање о удаји тако одређеним изразима, да се Мара није могла преварити у томе.

— Знате ли ви, моја лепа, говорила јој је, смејући се, да сте ви овде направили читав покор, и ја ћу морати наскоро да будем љубоморна? Марки лудује за вама, господин Мељан се куне само вашим лепим очима..... А већ, што се тиче сиромаха Шарла, он је потпуно очаран.

Па почињући таквим уводом, удари у неизмерне похвале о своме нећаку и његовим супружанским идеалима; помињући у својој беседи хиљаду будалаштина, које су сналазиле овога уздишућег љубавника; своју беседу пропраћала је неким дивљим гласом, и била је, као бајаги, тронута мукама тога бедног рањеног срца........ Румено лице господина Шарла, по њеним речима, постало је бледо.

И све је то било изговорено неким враголастим тоном, којим су могли продрети и најнежнији предлози. Маркиза је била и сувише вешта жена, те да за час не исплете најлепши венац ружичастих наклоности, које спајају заручнике, па лакомислено покушаваше да га набаци Мари на врат, наговешћујући јој, да ће сутра дан тражити њену руку.

Љубав даје по кадшто храбрости иначе плашљивим створењима: Марино је срце куцало врло јако; међу тим она надјача своју узрујаност, па, користећи се тим, што је цео разговор ишао шаљивим тоном, стаде се и она смејати, као да љубав господина Шарла беше само напрасно измишљена игра од стране теткине. И најзад, да би јој уништила сваку наду, употреби одважан начин, као да сам је подговорио, објашњујући, као разлоге, да не може никако да остави Мабелу, да ће се удати у Инглеској, и да то мора бити Инглез.

— А то је међу тим пресна лаж! рече ми она у вече, нешто збуњена, а нешто опет поносита својим савесним пожртвовањем.

Могао сам је утешити једном згодном језуитском изреком, али се не усудих. Само јој ради опроштаја, нежно стискох руку, и грех би заборављен.

Госпођа Керандрејска беше толико тактична да се и даље показивала љубазна према Бернетовим; али изненадна хладноћа, којом је мене предусретала, доказала ми је, да је и мени приписивала у део свој губитак. Ледени дочек опет с моје стране према пријатељству господина Шарла побуђивао је сумњу, и откривао у мени једног више ривала. Не беше протекло ни осам дана, а сва кућа беше са мном у непријатељству: вребали су ме, те се више нисам могао приближити Мари, а да се какав досадни трећи није умешао међу нас. То нас је направило још пажљивијим; али никако нисам могао ни замислити, докле их може одвести та страховита злоба.

Кад сам једног јутра шетао са Стеваном и мојим пријатељицама по шуми, спазим на једаред, како из неког честара изађе чича Бернажу, који ме тајанствено зовну на страну. Све сам се више и више пријатељио с овим поштеним сељаком, па, да би га потпомогао да издура до резултата нашег великог дела, тајно сам га употребљавао при тражењу рудних жица, драгоцених за мене, што би их могао наћи тек после врло дугог лутања. Но његова изненадна појава, не беше ми међу тим пријатна: знао сам, да је врло брбљив, па није било савесно поверити му какву тајну.

— Молим за извињење, што вас узнемирујем, проговори он збуњено погађајући моје негодовање, али више волим и да примим ваше прекоре него да вас пустим да ударите на непријатеља; тражио сам вас јутрос да вам кажем нешто што сте требали да знате одмах, па за то сам вас и узнемирио у друштву.

— Дакле, јуче у ово доба, настави он, не дајући ми никако времена, да ма шта речем, тек што сам вас видео, кад сте прошли од стране Етанга, кад сретнем на раскршћу Кроа-су-Боа г. Шарла Риго-а. који као де је стражарио. Кад ме видео где долазим, хтеде

у почетку да ме избегне; али кад је пошао да се прикрије, ја му се јавим; то је учинило те измени своју намеру. Онда се стаде разговарати са мном о које чему врло пријатељски: то ме је изненадило, јер је иначе увек био горд; и одмах сам помислио у себи, да ту мора бити каква сплетка ... Најзад ме запита, да нисам, случајно, уз пут, видео госпођице из Сентандреје; то ми изгледаше сумњиво. — Истина није створена за свакога, и ја му одговорим, да нисам никога видео. Беше му то мало непријатно, али се труђаше, да се не ода и заврши тиме што ме упита о вама: „да ли вас сретам по каткад, и где, и са ким, и ово и оно“. Пошто ја нисам његов пријатељ, правио сам се луд; казао сам му и да вас сретам, и да вас не сретам — да бих доцније могао казати онако, како се вами буде допадало. — Тад сам увидео, да би вам то могло бити од користи, јер је он све беснео од муке! Али то није ништа, сад тек долази најлепше! Како смо били пошли заједно у Езиро, он ми у путу рече, да му је услед неке опкладе, потребно, тек онако, да би се с вама нашалио, да зна куда ви идете. и, ако бих хтео да вас пратим једно два три дана, даће ми шест динара. Да би имао у мени вере, одговорим му, да би се то могло и удесити; само. што до сутра имам нека посла..... Па сам онда јутрос, као лукавији, њега вребао. Сад, у ово доба, он је на стражи близу Капуцинске стене. За то сам, видећи вас, и ишао од ове стране овамо, и мислио, да је паметно да вас о томе известим. Извините, што сам вас узнемирио, моја вест може вам бити од користи; ако није тако, онда ме сматрајте за стару будалу, која греши једино из сувишног пријатељства.

Заблагодарих чича Бернажу, и састанем се опет са својим пријатељима; саопштио им све што сам чуо. Мабела, склоњена крајностима, хтеде ићи да се поклони шпијуну у његовој заседи; али та подругљива освета стала би нас врло скупо; наши свакидашњи састанци били би откривени, и сер Џорџ дознао би све. Решисмо да прекинемо за неколико дана наше шетње, и да се вечером виђамо у парку Сентандрејском. Већ сам два пута био несмотрен те сам се увлачио у замак на нека забачена врата; та дрскост увек нам је срећно испадала за руком: у осталом, присуство Стеваново бранило нас је од сваког изненађења, пошто могаше посведочити у нужди случајност мојих посета.

Али, с друге стране, рукавица ми беше бачена, и од тога тренутка ишао сам само по сред сплетака. Моје присуство у салону Маркизином сметало је свакоме. Више пута бејах се усудио да држим страну г. Керандрејском противу напада госпође Ленкурске; то беше врло директан прекор да ме не праве никако предметом

неповерења. Докле су веровали, да бих ја потпомагао господина Шарла или би се оженио госпођицом Дијаном, дотле су ме штедели; али ти узроци не постојаху више, те сам постао у толико опаснији, што ме даме беху посветиле у своје сумњиве сплеткарије и виделе да ја никако не хтедох, да им се ставим на расположење.

Ја сам све то лепо знао и нисам могао остати више у замку; међу тим отворена борба беше немогућна. Да би ме приморала да напустим место, Маркиза нађе да нема ништа боље, него да ме завади са господином Керандрејским, пробуђујући у њему љубомору противу мене. А можда је тиме хтела и да скрене сумњу с друге стране...... И збиља на скоро постадох предмет тако очите мажње, да мој отац постаде суревњив.

Беше ми лако, да избегнем такве досаде, уздржавајући се од честог похађања замка, па то сам био и учинио за неколико дана; али по ново почнем долазити натеран и против моје воље неким чудноватим осећањем, које се беше родило у моме срцу; због чега сам се љутио у почетку као на неку слабост, али која умираваше мало по мало мој узбуњени дух, и освајаше мој живот у пркос мојих ранијих одлука, у пркос најсвирепијих успомена.

(Наставиће се)

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Хемија за више основне школе, израдио Раша Милошевић. Београд 1887.

Прочитао сам многа популарна дела хемиска, и ни једно од њих није ме задовољило. Код свију тих дела јављаху се две врсте мана: или је цељ популарисања одвела писца на ту странпутицу, да из свог дела избаци све што је теже, а тиме је дело саме науке лишио; таква дела излагаху само опис неколико тела, и изношаху неколико реакција хемиских; или је писац; опет у цељи популарисања, унео науку у своје дело без природног развоја њеног; таква дела опет не беху довољно разумљива. Одиста је тешко писати популарна дела на пољу хемије, без велике скривености њених појава. У таквим делима износе се истина и многи опити, да би настава била „очигледна"; али то, што ће се неки опит завршити с експлозијом, или ће букнути у пламен, или ће нам другу неку фрапантну појаву показати, све то може нас изненадити својом необичношћу, али сам хемизам тог опита често остаје скривен нашем опажању. Велика је вештина умети употребити хемиске опите, те да они по-

кажу оно, што се од њих ишчекује. Писац популарних наука у опште треба да представља и учитеља и ђака, а то нарочито вреди за популарног писца хемиских дела; он треба као ђак да овери све оно, што је као учитељ казао, па ће на тај начин сазнати, да ли је својим ђацима довољно разумљив.

Као углед популарних дела, али за вишу наставу, јесте дело професора *Авг. В. Хофмана* „Einleitung in die moderne Chemie". Колико је тај човек велики као научар, исто је толико велики и као учитељ. Он је обухватио у свом делу целу науку, а изложио је тако природно, да је разумљива и ономе, који ништа о хемији чуо није. Он почиње своје дело најпростијим чињеницама, изводећи из њих прве — основне појмове хемиске; за тим шири поступно обим својих опажања, пазећи непрестано на спрему својих читалаца, и тако их проводи поступно кроз целу науку. Нарочита јака страна тог великог учитеља та је, што он све могућне законе хемиске изводи очигледно из подесних опита. Његови опити, у рукама његовим, имају веома силну наставну моћ; с тога су исти примењени у целом свету, у школској настави. Ја држим, да тај велики учитељ треба да служи као углед писцима популарних хемија.

Према овоме појава дела *г. Раше* има општег интереса; свак је био рад да сазна, у колико је *г. Раша* одговорио том тешком задатку: написати добру популарну хемију. Ја сам прочитао то дело са врло великом пажњом и по дужем размишљању дошао сам до уверења, да је исто написано на онај други, мало час поменути начин; т. ј. у дело је унесено доста науке, али је иста често неразумљива, због неприродног развоја њеног.

Ја ћу прећи овде главније одељке тог дела и исказаћу моје мишљење о истима.

У предговору каже писац поред осталога: „У књизи је речено више но што ђаци треба да запамте, што је појмљиво, јер предавачи треба да кажу више, да би ученици запамтили онолико, колико њихова памет од предаванога запамтити може." Држим, да ово гледиште није ни у колико педагошко. По мом мишљењу не треба никад говорити ђацима о нечему, што они не треба да запамте, а још мање им треба дозволити, да из предаванога сами бирају, шта ће да запамте; прво чини забуну у предавању, а друго га може осакатити. Но из те напомене види се, да се и сам писац бојао, да му није дело превелико. И ја држим, да је то дело превелико за основне школе, па ма биле оне и више; много што шта могло је из њега изостати, а да сама настава не буде осакаћена. Осим тога и сам начин писања често је сувише развучен и испреплетан је по где што непотребном појезијом.

У питању може бити и то: да ли није унесено сувише теорије у то дело, које је најнижој настави намењено.

Исто тако држим, да је не педагошки и то, што писац упознаје ђаке претходно са „прибором" и „градивом," где они то морају учити механички на памет, незнајући зашто ће им све то. Много је боље упознавати ђаке са апаратима и матерNew јалом код појединих опита.

Објект првог предавања тог дела јесте „жижица". Мени се чини, да жигица није подесна за прво предавање. Истина је, да деца често пале жигице, али показати им на првом часу састав жигице и растумачити им процес горења те непознате а компликоване смеше запаљиве, то је врло тежак задатак. Ја држим, да је за прво предавање подесније показати деци анализу и синтезу неколико познатих простих једињења, па би се отуда лакше извео појам о хемиском елементу и једињењу, но што је то писац могао постићи, пошав од жигице. Аналитичан пут природнији је за извођење елемената, јер и дефиниција елемената ништа друго није, до немогућност анализе њихове; тим путем и наука је дошла до елемената.

Ја говорим о елементима, јер је најприроднији тај појам развити упоредо са појмом о једињењима.

И ако писац полази овде од жигице, опет за то за прве опите узима елементаран фосфор; писац је имао намеру да пође од познатог тела, од жигице, а опажања чини на непознатом фосфору. Пошто је писац упознао децу са важнијим особинама фосфора, пали комадић истога под чашом, која беше на води поклопљена, и по свршетку опита пита ђаке: зашто не изгоре сав фосфор под чашом? На та питања одговара писац деци: што беше мало ваздуха. Како деца не знају ништа о саставу ваздуха, нити им је позната улога његова при горењу, нити шта знаду о самом процесу горења, — то држим, да ће им поменути одговор бити неразумљив, па чак и невероватан; јер и после опита виде деца у чаши неки гас, који изгледа као и ваздух, па ће им бити чудноват горњи одговор, да не изгоре сав фосфор с тога, што беше мало ваздуха. Писац је претпоставио, да деца знаду, да сав ваздух не суделује при горењу. Прерано је на првом часу говорити о процесу горења, јер је за појимање истога потребно неко извесно знање хемиско.

После овога писац каже деци, без икаквог опитног доказа, да је био дим у чаши тежи од сагорелог фосфора, изводећи отуд да фосфор при горењу не пропада, већ узима нешто испод чаше, с тога је тежи. У ово могу деца веровати, али не могу осетити истинитост тог исказа. Тај тако важан факт, да фосфор постаје тежи кад сагори, требало је извести из опита, јер га само на тај начин деца могу осетити.

После овога писац показује деци још два опита: сипа уље у воду и меша угаљ са кречом, па упоређујући те појаве са горењем фосфора, изводи дефиницију хемиског јединења и смеше. Држим, да ни овде нису деца довољно спремљена да схвате тај важан појам хемиског јединења и механичке смеше; природније је било развити код деце прво појам о елементу, а тиме би се дошло и до појма хемиског јединења; то би се имало учинити на мало час поменути начин.

Подобна опажања чини писац и на сумпору, као другом састојку жигице.

Да би писац упознао децу са целом жигицом, каже, да би требало да говори о дрвету; но како је састав истога компликован, то он говори о ономе, што се из дрвета добија, а то је угаљ. И овде се види, како жигица не беше подесна за полазну тачку изучавања хемије; јер се и овде не говори о жигици, већ о другом нечему. У овом другом предавању излаже писац особине угља, говори о угљенисању дрвета и продуктима суве дестилације, додирује кружење угљеника у природи, напомиње непромењивост количине земљине материје, при метаморфозама њеним, и најзад говори о алотропским модификацијама угљеника. Нема сумње, да су сва ова питања сувише прерано ушла у друго предавање; деца још немају потребну спрему, да би их разумети могла.

Треће предавање посвећује писац ваздуху. Палећи комадић фосфора под чашом, која беше на води поклопљена, добио је бео дим, који се у води раствори, а остатак ваздуха у чаши не могаше више горење продужавати. Овим писац долази до састојака ваздушних, до азота и кисеоника. Опити са кисеоником врло су поучљиви за децу, само напомена фосфорне киселине требала је изостати, јер деца још ништа чула нису о киселинама. У популарним делима не сме се употребити нека реч, која казује извесан појам хемиски, док исти није код деце створен. Види се, да се и писац држао тог правила, али је често против њега грешио.

У овом предавању додирује писац закон јединења елемената у одређеној сразмери, излажући количине неких елемената и кисеоника, што се при горењу узајамно једине. Ови су бројеви просто наведени, без икаквих опитних доказа. На овај начин изведен тај закон, биће деци неразумљив, и она ће учити механички напамет, казане им бројеве. Како је ово најважнији закон хемиски, то је требало на њ више пажње обратити; требало је изнети пред децу читав низ опита, па да она сама, из података тих опита, изведу тај закон. Писац се истина враћа на овај закон у неком доцнијем предавању, али га ни тамо не изводи из опита.

Говорећи писац о лаганој оксидацији неких тела, упоређује труљење дрвета са рђањем гвожђа. Ово упоређење није требало чинити, јер труљење и рђање нису исти процеси; тако познато је, да за неку врсту труљења није потребан кисеоник. Осим тога још је рано говорити о том врло компликованом процесу, који још није у науци довољно објашњен; то је требало оставити за органску хемију.

При крају овог предавања каже писац да су кисеоник и азот у ваздуху смешани, а не хемиски сједињени; он то чини без икаквог доказа. Анализа ваздуха могла је изостати, јер су за децу довољни они резултати, које видеше приликом паљења фосфора испод чаше.

Писац наводи под заградом, да се азот зове и „гушик;“ ово је учинио по својој прилици из обзира према неким нашим хемичарима, који тај елеменат и тако називљу. У интересу истине, тај назив треба са свим избацити, па га не треба ни под заградом наводити. Тај назив неистинит је, јер азот, као индиферентан гас, није у стању да гуши, већ се у њему само не може живети због оскуднице кисеоника. Кад би азот гушио, онда се не би могло живети ни у ваздуху, јер у истоме има $^4/_5$ азота. Кад је *Лавоазије* сложио име за тај гас из две грчке речи (*ἀ φωτός*), он је тиме хтео да обележи само то, да се у том гасу не може живети, а не да он гуши. Немци преведоше тај назив погрешно са Stickstoff, а по том називу увуко се, прво код Хрвата, а за тим и код нас, гушик. Ова напомена односи се управо на оне наше млађе хемичаре, који, без довољног размишљања, србе све, па и опште термине.

У четвртом предавању говори писац о хемиским елементима. Ја држим да је требало раније развити тај појам код деце, јер је писац већ говорио: о многим елементима, о једињењима, о закону простих пропорција и др. а за све то беше потребно, да деца знаду о хемиском елементу; у осталом тај појам могаше се лако, још одма у почетку, код деце развити. На том месту упознаје децу писац са хлором и јодом, а напомиње у кратко силицијум и арсен. Опити са хлором и јодом поучљиви су, само не увиђам разлог, зашто је изостао бром. Напомене о силицијуму и арсену сувише су површне, а алотропије силицијумове излишне су.

У петом предавању говори писац о важнијим тешким металима. Овим предавањем шири се код деце познавање елемената у опште, а нарочито познавање корисних метала; али говорити на овом месту о металургији, може бити, још је рано.

У шестом предавању говори писац о важнијим лаким металима. Подела метала у лаке и тешке, према њиховој специфичној тежини, нема у себи довољно хемиског, с тога је за хемиске цељи неподесна.

Кад се већ хтело извршити неко груписање елемената, корисније би било издвојити их у фамилије, према хемиској подобности њиховој; па би тада и сама деца увидела ту подобност, а овако, напомене пишчеве о подобности неких елемената, нису деци очигледне.

Писац уврштује и водоник у лаке метале, ударајући нарочито гласом на то, да водоник има металан карактер. Стоји то, да водоник није металојид, јер се са истима једини врло лако, а са металима скоро никако; али с друге стране неутралан карактер водониковог оксида, одриче му металан карактер. Осим тога и у природном систему елемената (*Мендељева* и *Лотара Мајера*), стоји водоник одељен од осталих елемената; он је неки чудноват елеменат, који нема подобност ни према ком другом елементу. Према томе није требало, онако неоспорно, дати водонику металан карактер. Опити са водоником врло су поучљиви за децу, само је квантитативан састав воде изложен без икаквог доказа.

.На овом месту хоћу да додирнем једно питање, које још није расправљено, а то је: који назив треба задржати за овај елеменат, да ли старији „водоник,“ или млађи „воденик.“ Писац је усвојио овај млађи назив. Ја сам задржао старији назив, и ако ми неко од филолога рече, да му је наставак неправилан; то сам учинио с тога, што ми исти филолог рече, да ни назив „воденик“ не казује исто, што казује hydrogenium, јер је изведен из придева воден. „Воденик“ је изведен из придева водени, који је додатком „к“ претворен у именицу. Тај назив значи дакле, да је тај елеменат воден, или да он, улазећи у састав једињења, чини их воденим. Не стоји ни једно ни друго, и по томе, тај је назив неправилан. „Водоник“ је састављен из „вода“ и „ницати,“ и тај назив врло је приближан називу „hydrogenium,“ јер он означава, да из тог елемента ниче вода; само је за овај случај глагол ницати неподесан. Но поред свега тога, „водоник“ је бољи назив но „воденик.“ Руси су појмили значај грчког назива, hydrogenium па су га врло коректно назвали „водород,“ а исто је тако добар и немачки назив Wasserstoff. Ја предлажем да задржимо старији назив водоник, све донде, док не добијемо други правилнији.

У седмом предавању говори писац понова о закону простих и умножених пропорција; и овом приликом изводи тај закон без опитних доказа, излажући просто количиве неких елемената, по којима се они међусобно једине. Ја сам раније казао, да се такво извођење тог закона, не може примити у школској настави.

На овом месту упознаје писац ђаке са теоријом атома и молекила. Ја се нећу упуштати овде у нарочиту критику тог одељка, јер је исти толико нејасан и пун погрешака, да ће се и сам писац

кајати, што га је таквог пред децу изнео, само кад га још једном са пажњом прочита. Тако писац долази до сумопрних атома умишљеним механичким дељењем истога. Он изводи релативну тежину атома из релативних тежина тела. Гасне густине елемената сравњује према водоничном атому = 1. Њему гасне густине елемената представљају и атомске тежине њихове. Њему је најмањи делић елемената атом, а најмањи делић једињења молекил. Он изводи атомске тежине из гасовитих елемената непосредно, а кад их извади из гасовитих једињења, не назива их атомским, већ спајним тежинама; он истина мало даље идентификује атомске и спајне тежине, али је то само речено, без икаквог међусобног упоређења тих тежина. Писцу су еквиваленти исто што и атомске тежине. Писац изводи законе волумског једињења елемената без и једног опита; истина на крају овог предавања показује волумски састав воде, али то чини са свим засебно, а осим тога тај један опит није довољан за извођење горњег закона. У овом предавању тако је измешана теорија са емпиријом, да се не зна које коме служи као основа; често изгледа, да су неки емпирични закони из теорије изведени. Ја наведох овде само важније, али крупније грешке овог одељка. Појамно је, да ђаци неће имати никакве користи од овог предавања.

Писац износи у овом предавању и таблицу елемената, са атомским тежинама њиховим. На тој таблици пада ми у очи то, што поред неких елемената стоји по неколико бројева (до четири), као атомске тежине њихове; међу тим нигде није казато, шта значе те различите атомске тежине неких елемената. Ако је писац хтео тиме да покаже, како се код тих елемената, при разним одредбама, долазило до разних атомских тежина, онда је и код свију осталих елемената могао наћи по неколико различитих атомских тежина. Но ја држим, да деци не треба говорити о том тумарању хемичара, при одредби атомских тежина; већ код сваког елемента треба ставити по једну, најтачнију атомску тежину, а остале са свим пренебрећи.

На овом месту приметићу нешто о називу елемената. Писац овог дела, као и неки други наши млађи хемичари, србе латинска имена елемената, замењујући им латински наставак „um,“ српским „је“; тако н. пр. алуминијум, магнезијум, силицијум, калијум, цезијум и т. д. прекрштени су у алуминије, магнезије, силиције, калије, цезије и т. д. Ја држим да нико нема права мењати имена елемената, јер је то својина проналазача њихових. Кад је н. пр. *Бунзен*, чедо свог научног рада, назвао цезијум, то држим да нико нема права мењати то име. Није ни упутно мењати та имена, кад су у целом свету примљена. Чудно ми је то, да је ова промена потекла баш од оних људи, који траже класицизам, који траже учење ла-

тинског језика, а овде им је несносан онај латински наставак „um.“ Ради компарације поменућу, да ти млађи хемичари, који алуминијум претварају у алуминије, гимназијум претварају у гимназија. Но осим тога поменута промена имена доноси и неку забуну у неким хемиским појмовима; јер н. пр називи: магнезија, силиција, и др. означују оксиде тих елемената, а ти се називи подударају са горњим називима самих елемената. Тако сам писац вели: „магнезије је састојак печене магнезије“ (стр. 73); ту му дакле магнезије у првом случају значи елеменат, а у другом оксид истога. Не треба узети да придев „печен“ мора стајати поред именице „магнезија,“ па да ова значи оксид. Ја држим да не треба ићи тако далеко са србљењем; од тога треба поштедети бар опште примљене латинске и грчке термине.

Нека ми буде дозвољено, да на овом месту додирнем и то, што Хрвати реч „Хемија“ замениње речју „Луцба.“ Ја држим да је грешно србити такву прастару реч, која је од преисториског доба, па до данас, непрекидно, представљала појам те науке код свију образованих народа на земној кугли. Србити такав прастари назив, у опште је грешно; а кад је то србљење још и погрешно, тада је грех још већи. Тако хрватска „луцба,“ изведена из речи лучити, обухвата само аналитичан део хемије, синтетичан део пак испада из оквира тог назива. Хрватску „луцбу“ треба дакле одбацити, да не би пали у велики научан грех.

У осмом предавању говори писац о оксидима и хидратима метала, а у деветом предавању говори о оксидима металоида и њиховим киселинама. Десето и једанаесто предавање посвећује солима. Цељ је ових предавања, да се ђаци упознаду са киселинама, базама и солима, а то је такође један од тежих задатака. Сумњам да га је писац повољно решио, јер некако није довољно јасно изнесен појам о киселинама, базама и солима.

У овим предавањима, и идућим, у велико су употребљене хемиске формуле и једначине, тумачећи састав и метаморфове тела атомима и молекилима. Према ономе што рекох раније о предавању, где се говори о теорији атома и молекила, ђаци немају спрему за те појмове, па ће све то просто напамет учити.

Код алкалних хидрата упознаје писац ђаке са кувањем сапуна. Тај рад неће бити успешан, јер деца још не познају масти.

Са овим писац завршује предавање из неорганске хемије, а то и јесте најтежи део за школску наставу; јер ту треба упознати ђаке са важнијим законима и појмовима те науке.

На завршетку овог одељка имам још да додам, да је писац велику пажњу обратио на практичну страну Хемије. Тумачи многе

процесе, на које наилазимо у обичном животу, излаже производњу многих фабричних продуката и износи прве појмове из агрикултурне хемије. Са те стране дело ће донети лепе користи.

Органској Хемији посвећује писац 13-то до 22-ог предавања. Ту говори прво о вегетабилним, а за тим о анималним једињењима, завршујући дело првим основима физиолошке хемије. Са угљеним хидратима отпочиње писац органску хемију. Како су угљени хидрати компликована једињења, то она нису подесна да се од њих отпочне. При овом избору писац је гледао на то, да пође од познатих и важних тела; али с друге стране полазни материјал треба да је подесан и за природан развој органских једињења. Нема сумње да је ту био пречи метан и петролеум, па би се из тих угљо-водоника лакше извели алкохоли, алдехиди и киселине, но што је то могао постићи писац, пошав од угљених хидрата. Напомена пишчева о хомологим редовима органских једињења биће без успеха, а то ће исто бити и са представом молекуларног склопа органских једињења. Супституција алкохола, киселина и др. тако је у кратко наговештена, да је деца неће разумети. Извођење гликола и глицеринске киселине сувише је за наставу првих школа. Држим да би боље било, да је писац говорио о киселинама после алкохола, но што их је са алкалоидима спојио. У осталом овај део биће за децу врло поучљив, јер је и ту велика пажња обраћена на практичну страну тог дела хемије.

С. М. Лозанић.

Архијепископ Данило II. српска књижевност прве половине XIV века. Написао Милан С. Ђуричић. У Београду штампарија напредне странке 1885, цена 1 динар. 8^5, стр. 91.

„— — **и недооумѣю се, оть коудоу начьноу прьвѣе глаголати**,“ вели Доментијан, кад је узео да пише биографију Симеунову Тако је и мени било кад сам узео да прикажем читаоцима „Отаџбине“ ову књижицу. На свакој страници, у свакој врсти, огледа се тако мало претходна спрема пишчева, тако слабо познавање наше старе литературе, да се човек мора дивити смелости његовој, да са оваким радом на јавност изиђе.

Писац има право што вели да Данило „при свој својој важности није до данас као што треба обрађен, при свем том што су правци наше књижевноти, као: Шафарик, Рачки, Јагић и Новаковић исказивали потребност оваке студије.“ Но ти исти прваци увиђали су тешкоћу тога задатка, коју наш писац не увиђа. Нека ни мало себи не уображава да је тај задатак решио, при свој по-

хвали референата; нека зна да се доцнији радник, који се овога посла лати, ништа не ће моћи користити овом његовом студијом.

Да би свој рад што боље препоручио, не само што наводи мишљење референата, који оба мисле да ће српска књижевност много добити ако се овај спис штампа, него још додаје да је то израдио по Јагићевом савету и под његовим руководством, и да се сам Јагић о једном делу ове студије, што је штампана на руском језику, похвално изразио у својим лекцијама на петроградском университету.

Референти су своје мишљење притврдили својим потписима и њих остављам да мисле како хоће, али сам тврдо убеђен да Јагић ово дело, какво је пред нама, не може хвалити. Па ако се не може похвалити цело дело, то сумњам да се он могао похвално изразити, и то још на својим лекцијама, о једном делу његовом, што је штампан на руском језику, и који мени није долазио до руку.

Ова студија има четири одељка: 1. биографија Данилова, 2. радови историски до Данила, 3. Данилов рад и 4. упоредни цитати св. писма са цитатима Даниловим. О сваком одељку проговорићу засебно.

1. Како ми о Данилу ништа више не знамо до оно што нам је оставио његов биограф, то писцу није било тешко направити извод одатле. Али он је хтео да дометне мало и свога зачина, па је изишло којешта. Н. пр. Данило је био *паж* у дворцу, па му се није допао „дворски бујни и готово развратни живот," и побегне у калуђере. Српски двор у XIII веку и *пажеви*, и развратан живот! Да ли је мислио штогод писац кад је ово написао?

Кад под наводним знацима цитира Даниловог биографа, цитат се ни у пола не слаже са оргиналом нпр. стр. 14. Данило стр. 342.

Додаје и што нема у биографији нпр. стр. 8: Родитељи Данилови нису испрва знали где се налази Данило, но кад су дознали тада је већ било доцкан да се он враћа из манастира." Дан. стр. 332: **„родителꙗ же юго скрьбь велико́у имѣста и жаловааниѥ о раздо́учении ѹеда юго възлюблюнааго."**

Често пута из непажње и из неразумевања текста са свим изврне смисао. На стр. 10 вели да је Данила постригао игуман *Никодим* у оргиналу стоји *Никола* (стр. 335). На стр. 29. вели да је Данило подигао цркву у *Јелици* у оргиналу стоји у **Јельци**. На стр. 23. вели да је Милутин послао Данила у Жичу архијепископу Сави III., а у оргиналу стоји: **въ домь светыихь апостоль, тогда со́уштоу** (стр. 360.) etc. Још на неколико места говори да је архијепископска столица била тад у Жичи, а само на једном месту вели да је била у Пећи (стр. 28).

Но ово му је место најкласичније:

Стр 28—29. „У Цариграду Данило подиже величанствени манастир, коме је он сам план саставио. *У цркви су била два олтара* један у славу св. Јована предтече, а други у име св. Арсенија; *под кровом те цркве* налазила се још једна мала црква у име св. Николе. *Не далеко од те* цркве подиг'о је Данило Пирг (укрепљен за кулу) а на врх тога пирга цркву у име св. Данила стопника.“

А ево како је у оргиналу стр. 368, 369—370, 371:

„**Виде же мѣсто подобьно вь поставлѥниѥ црькьве, и тоу вьса приготовавь, начеть ѕдати црьковь вь име прѣсветыѥ ѩже ѕовома Одигитриꙗ цариградьска, праѕдьникь оусьпениѥ** .... **вьноутрь же тоѥ светыѥ црькьве вь ѥдино ѕданиѥ сьтвори црькви двѣ: единоу вь име прѣдьтечево, дроугоую же вь име светааго Арьсениꙗ арьхиѥпископа**...... **Вь тои бо светѣи прьвоѕданѣи црькьви, аже рекоу сьтворены храмь сего прѣосвештенааго, сьтвори, близь ѥѥ вь ѥдинь покровь црькьвицоу малоу вь име великааго арьхиѥрея христова Николы**.... **Тоу же вь домоу светыихь апостоль** (у Пећи дакле а не у Цариграду!) **прѣдь црьковию сьѕда пирьгъ**“.... итд.

Кад је Никодим постао архијепископом онда је Данило постављен за „*епископа хумског у области рашкој!*“ (стр. 24).

О његовим конјектурама којима објашњава поједина тамнија места у Даниловој биографији, не вреди трошити речи. И ово ће бити доста да се види како је изложио биографију Данилову.

2 У другом одељку има једно место које је веома карактеристично и које морамо цело цитирати.

Стр. 40—41 „На тај начин црквена јерархија јавла се у Србији у време Немање, а без ње није могло бити ни књижевности, изузимајући листина и писмених односаја српских Банова (као Кулин) и жупана са суседним државама и варошима, али и ти најстарији споменици јављају се у крајевима насељеним богомилима (патаренска јерес) и писани су већином глаголицом. — И тако кад је кирилица заједно с православном вером дошла у Србију, она је затекла овде богомилску азбуку глаголицу, те тако Срби у самом почетку своје писмености цепају се на две азбуке и на два језика. — Азбука глаголска одговара језику, којим је народ говорио, а азбука кириловска одговара језику, којим су написане свештене књиге. — Званична вера од Немање била је православна вера, а православље код Словена било је у најтешњој вези са кирилицом — православном азбуком — учитељи те азбуке долазили су из Бугарске и уносили су црквено-словенски језик, особине свога народног језика. — „*На том језику писани су сви стари српски споменици.*“

Само ово место ко прочита доста му је да оцени целу књигу. У ово мало речи писцу је испало за руком да тако маркантно обележи своје незнање као нигде на другом месту. Нити он зна шта је то ћирилица а шта глаголица, шта је писано једном шта другом, нити шта су то редакције старословенског језика. Кад би један ђак шестог разреда гимназије на часу историје српске књижевности овако одговорио на питање о ћирилици и глаголици, и о редакцијама, заслужио би у најбољем случају двојку. А шта заслужује професор — писац?

Међу претходнике Даниловс уврстио је и архијепископа Никодима не знам због чега. Ако је због превода типика, могао је навести и друге који су по нешто урадили. Или можда писцу није познато ништа више до Данила сем Саве, Стефана првовенчаног, Доментијана и Никодима?

Помињући Никодима он ништа не зна о Теодосију, о коме је до сад написан читав низ чланака. Што он то све није прочитао ни мало није чудновато, он и у другом издаје врло скромну начитаност. Али он цитира Јагићеву историју књижевности, његов Beitrag zur serb. Anatistik, Шафарикову Geschichte der südsl. Literatur, Даничићево издање Доменитијановог живота св. Саве. Он зна само да каже: „*Доментијаново житије св. Саве преписао је хилендарски монах Теодор Граматик*“ (стр. 46). И ова је реченица исто тако карактеристична као и горе цитирано место о ћирилици и глаголици. Послушајте, читаоци, њену историју.

Веома заслужни професор Григоровић пропутовав 1844—45 Св. Гору, Македонију, Тракију и Бугарску изда своје драгоцене белешке о томе путовању (очеркь путешест и т. д.) На стр. 27 (II изд.) вели да је у карејској ћелији видео рукопис живота св. Саве који је писао 1336 године Теодул, али му је наслов погрешно прочитао: место „списано Теодосијем,“ њему се учинило „Теодором.“ Ту случајну погрешку његову прими Голубински (очеркъ и т. д. 449—450) за готов новац, и без икаквог размишљања наставља да је то дело „составлѣно по дополнительнимъ разсказамъ Доментиана ученикомъ его Теодоромъ грамматикомъ, тѣмъ самимь которимъ въ 1263 г. написанъ синод. списокъ Шестоднева.“ И ако је Голубински помешао Теодора Граматика са Теодосијем монахом, он опет разликује рад Доментијанов од рада Теодосијева. Али наш писац иде још даље. Он вади из Голубинског само име Теодора граматика, и од своје стране самовољно додаје да је он *преписао* дело Доментијаново.

Погрешака оваке врсте има читава гомила.

Оно што вели о раду св. Саве, Стефана првовенчаног и Доментијана, вреди толико исто као да није ништа ни казао.

3. Говорећи о самом Данилу одмах у почетку ставља ова два питања: „I, Где и кад је написао Данило своје дело, и 2. Шта је написао Данило? а шта су његови ученици?“ и на њих одговара:

„И тако по нашем мишлењу писање Даниловог зборника ишло је овим редом. Између 1308—10-те год. написана су у Кареји житија Радослава, Владислава и Уроша I. и архијепископа Арсенија, Саве II. Јоаникија I. (који је то Јанићије II?) и Евстатија I. Даље у Жичи (!) између 1314—16 те год. — Написано је житије краљице Јелене, а у Пећи између 1321—25-те написано је житије краља Милутина и архијепископа Евстатија II. Саве III. и Никодима. — Тако исто за време живота Даниловог тамо су написана житија Дечанског и Душана.“ (стр. 56).

А камо живот Драгутинов и архијепископа Јакова?

„Према овоме што смо до сад казали Данилов зборник можемо поделити на три части.

„I· Својеручни рад Данилов у који спадају сва житија до Драгутина, Драгутиново до 43-ће стране, затим Милутиново и житија свију архијепископа до Данила.

„II. У други део спада она половина Драгутиновог житија, житије Дечанског и Душана и житије Даниловo, за сва ова житија скупио је материјал сам Данило, и она су писана под непосредним његовим руководством.

„III. Друга рука писала је житија патријарха и без сумње је једно лице написало сва та житија.“ (стр. 68).

О разлозима пишчевим којима поткрепљује ово своје мишљење само ћу рећи да су врло слаби, и да никога не могу убедити да је овако као што он вели. Шта више оно што би се могло навести као доказ да није Данилов рад он узима па доказује да је управо Данилов. Н. пр. у биографији Милутиновој говори се о Данилу у трећем лицу, очевидно је писао његов ученик, али он вели да је „брзописац од себе додао оне изразе (**сь господинь мои Данилъ** итд.)

Оваким доказима може се од црног направити бело, од белог црно.

По моме немеродавном мишљењу ова би питања ваљало ставити обрнуто. Кад се прво расправи шта је написао Данило, онда ће се посредно моћи одговорити и где је и кад је написано.

Више су њих покушавали да оделе рад Данилов од рада његових настављача, али као да ни једном није испало за руком Тешкоћа је у томе, што ми немамо пред собом рад Данилов, него рад његових настављача. А први настављач није (као писци биографија патријараха) просто продужио Данила, него га је *интерполирао, тако, да је готово немогуће одредити шта је Даниловo а шта*

његово. Ово нарочито важи за Милутинову биографију, и она хрисовуља коју у изводу наводи Григоровић (очеркъ стр. 37. II изд.), и која ће скоро бити штампана, могу у неколико послужити као руковође при чишћењу Милутинове биографије од уметака. С друге стране при томе послу ваља непрестано обраћати пажњу и на биографије Дечанског, арх. Никодима и Данила, јер се у њима позива на оно што је напред о Милутину говорено. Тек кад се расправи са Милутиновом биографиом може се одредити, да ли је Данило писао штогод од живота Дечанског или не, и докле је он написао биотрафије архијепископа.

Ну за тај посао као да писац још није дорастао. Он личи писцу расправе „Из старе српске књижевности, I. по нешто о биографијама српским XIII. века.“ Већ оно „I“ обећава да ће доћи и „II“ и III итд. А да ће под II доћи управо Данило, писац нам је дао наде завршујући расправу овим речима: „Такав је човек (Теодосије) родио првог биографа XIV века, Данила, који је био на оца ликом, али не даром. *Али о њему нисам обећао овде говорити.*“ Нека би нам што скорије и без обећања о њему проговорио.

4. Остаје још да речем коју о последњем делу ове „студије“, где су уз Данилове цитате приведена места из св. писма. Овај део при свима својим манама највише вреди. Да не буде овде оно што је рађено по савету Јагићевом, јер ово друго заиста није могло бити?

Знајући како Данило кипти цитатима св. писма мене је задивило, да је све могло стати на 10 листића, и посумњао сам да је све повађено. И заиста сравњујући првих десет страница Даничићева издања нашао сам шест цитата исписаних и управо *шест пропуштених*. Ако је у истој сразмери и даље ишло, онда би ово била тек половина! Сем тога из живота архијепископа није преведено ни једно место. Ми потпуно појимамо да је ово врло тежак посао, али кад га се писац подухватио требао га је потпуно исцрпсти, јер њему као богослову лакше је то учинити но другоме.

Друга је мана овога посла што су цитати св. писма исписани из садашње руске редакције. Ово би имало далеко већу вредност, да је писац повадио те цитате из српских рукописа XIV и XV столећа (а њих има и у петроградској и у београдској библиотеци). Сигурно би они били још ближе Даниловим цитатима него данашњи руски.

И на послетку, он неверно цитира Данила. Напред нам је дао доказа, да не зна шта су то редакције, и то је овде посведочио. У Даничићевом је издању васпостављена чиста српска редакција, и њему је требало само да верно препише, али он то није урадио. Он

међе једну реч српску другу руску, како му падне на ум. Отуда је изишла једна мешавина коју је смешно читати.

Један једини пример довољан је да то покаже.

Стр. 71. Павелъ глаголетъ: чеда не воздражайте родитель и родители не досаждайте чедомъ и питайте чеда ваша, дльжную им чьстъ воздаюшше.

Данило стр. 15. **Пакель.... глаголють: уеда не въздражанте родитель, и родителние не досажданте уедомь, нь питанте уеда каша, дльжноую имь уьсть въздаюште**

Две врсте и дванаест погрешака!

Ето каква је ова студија, па сад, читаоци, сами пресудите је ли српска књижевност много добила што је она угледала света, као што мисле референти. Имајте само то на уму, да ово нису све погрешке које су овде изнесене. Њих је као песка у мору, да их је немогуће све побројати.

Берлин. —ϱ

Прва посланица селском женскињу, од Јована Милинковића. Шабац. Штампарија А. А. Славуја.

Не сећам се да сам игде видео српску књигу скромнијег облика, а — да речем напред — већега значаја, но што је ова књижица од 32 стране, коју понуди г. М. нашем сељачком женскињу. Вели на корици да ју је израдио „по француском“, али ко је прочита неће у њојзи наћи ни трага од француског ни у садржини ни у облику. Или ће морати уступити да је српско и француско сеоско друштво истоветно. Наћи ће на против, да је књига заснована у *срaској* кући израђена од човека, који је опипао сваки дамар сељачкога друштва, и који је у руху друштвена лекара пошао да му вида ране, што му их зададе тамна сенка европске цивилизације -- жудња за таштим блеском.

И време је већ, крајње је време да се једном почне чувати у народу, што је још остало ненагрижено од надри-цивилизације, која се ево за неколико десетина година почела из рђаво заснованих школа наших примицати стожеру чистих народних нрава, непомућених народних појмова о ономе што је право и добро. Под фирмом образованости, ја науке, протурује се кроз народ накарађена поука, и црвоточан морал, и протурује се од кога, од школованих синова и кћери српских, што носе на се велико име народних наставника. Да није тако би ли зар могао свесан родољуб, познавалац прилика наших на селу, пожелети, да сеоско девојче не иде у школу; зар би

могао јавно рећи, да је за њу корисније остати у својој кући, под надзором неуке јој мајке, — да није уверен да ће јој се у школи пружити посластица смешне полуобразованости и сумњивог морала? Да ће је рђава навика њеног женског наставника отуђити од њезина кола, одродити од њезина рода, онеспособити за трудан али користан рад домаћице, а можда и одвратити од освештаног рада материнског. — —

Ја рекох да је књижица г. М. значајна појава у нашем друштву. Сад ето види читалац где лежи та значајност њезина! Социолог теоричар ће можда с негодовањем да баци из руке књигу, у којој се српском женскињу на селу вели разумљивим језиком, да нема вајде од школе, да ће „за то мало што би научиле да читају и пишу, научити и примити *друго што не ваља.....*“ Та нема цене — рећи ће он — која би била голема да се задобије то „мало“ што се зове *писменост* — па онда: није ли у свету опште признато, да је мајка врело народње писмености, просвете — није ли зар она, што рече наш Доситије, природна и прва учитељица свом породу?

Па ипак човек, који, као писац ове књижице с непомућеним погледом прати ток наше образованости кроза читаво пола века: човек који по своме положају и занимању припада ученој класи нашег друштва, али човек који је поникао из села, и кога је љубав према своме народу сродила са животом тога народа, тога села — ипак је тај човек, кад је опазио резултат наставе наше на селу, кад је видео с једне стране, како жена, та сасреда друштва на селу, поступно губи свој првобитни тип матере и домаћице, како лабави веза, која је до јако везиваше за ту кућу, за свој расплод у њојзи; како се у души њезиној рађају — да се послужим оригиналним називом — неки „идеали“ који имају неку шаблонску вољу модерне цивилизације; како под утиском тих идеала њезина негдања добра ћуд и племенска удружљивост тоне у партикуларизам, који прети породичној заједници растројством, а задружну снагу мрви у немоћ и оскудицу; кад види како *једна* „школована,“ јетрва „заборавља“ оно „мало“ писмености, али дубоко у својој души гаје оно много таштине, охолости, самољубог узнашања, — може презривим дахом својим да одува кућевно спокојство, да отуђи сроћене сестре њезине, да разбрати рођену браћу, да растури кућу, која се могла снагом својом одупрети толиким моћним душманским навалама да упропасти свога одвојеног усамљеног друга саможивим и таштим прохтевима својим — тада ће и најпедантнији оставити за часак своје просветне теорије, да се позабави с билансом добити и губитка, и — на крају

рачуна вероватно ће стати уза писца и рећи: Не, по ту цену нећемо писменост! Из таке писмености не ниче народна просвета!

Туга и стид на изменце овлађује читаоца, кад чита ове речи: „*Има нешто што се* **чини** *да је добро, а* **није**, *ружно је и шкодљиво.*" Туга што се то нешто зове „школа," другим речма храм знања и добрих нрава — а стид што мора о *нашој* школи да се рече, да *није* то што се *чини*, хоће рећи, храм знања и добрих нрава. Писац се није осудом окомио на свештенице у том храму; из редака његових провирује нада, да ће једном бити боље — али донде док је *овако*, он би да приволи женски свет да чува своју кућу, своју децу; да држи свој праг чист и светао, и да помаже своме другу радом својим, сносити терет, који му као домаћину наваљује на плећа породица и друштво. Он је узима за руку и води је кроза њезину рођену кућу; показује јој шта има, и даје јој да назре, шта би све могла имати, ако ту кућу узајамице почне подупирати. Он је подстиче на рад, казује јој што све има да ради, и колико све може да уради: показује јој вајде које долазе од њезине привреде, и које се зову: иметак, здравље и — поштење: учи је да се чува залуднице и нештедице — „залудница доноси развратне мисли, — она је извор чами па после и болести.... а нештедица кућу руши; казује јој, колико може дсбра домаћица да захвати у мушки рад, да привреди што је газдинству од потребе, — у кратко: износи у Смиљани јасну слику добре домаћице, која осим ципела све изради сама, па још својом женском економијом подупире свога домаћина — њојзи упоредо готово стидљиво ставља Босиљку „којој је ономад човек купио чарапе на Убу!" Може ли за српску жену, која цео дом обува својим плетивом, па још претече која чарапа и за родбину па можда и за каквог „ћату" — може ли за ту жену бити оштријег укора, а за њеног „човека" веће бруке, но куповати „вирковане" чарапе у чаршији?! Писац је дирнуо најосетљивији живац српске сељанке... рекох, да је он прерушен у лекара, који жели да вида. Он то жели, као што видите, и уме! Он не вели, да су шарене чарапе у наставнице по изгледу лепше; да оне не стају ни мало муке, — само нешто мало пара̂ — не вели ни то, шта све бива, у женском свету, кад се за све подмирење нема доста пара — —; он учи сеоску жену да уштеди и то мало и да научи своју кћер штедети тако, јер та је штедња скопчана с *радом*, а рад је најбољи чувар од „развратних мисли" па и ако је и мало то што уштеди, добит је већа но што се чини, а у осталом: „купи мало по мало, па ће бити много"!

Ето тако иде кроза све редове ове књижице: бистар поглед на ствар, јасан и правичан суд, а све скупа загрејано љубављу према ономе што је добро а називље се *своје*. Кад додам томе, да је језик

класичне чистоте и простоте, да у књизи нема реченица, које не би могло разумети сељаче кад чита или кад му се чита, тада могу рећи, да писац није узалуд трошио своје време; његова књижица је добро семе, које бачено у непокварено женско срце неће остати без добра плода. Г. М. је показао шта и како ваља писати сеоском женскињу нашем ако ће од књиге да му буде вајде. Желео бих само, да се ова мала књижица нађе у свакој сеоској кући; а ова искрена жеља нека буде вредноме писцу подстак, да настави овај по друштво наше тако користан рад. Др. М. Ј.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

ГОСПОЂИЦА КАО СЕЉАНКА

(*шаљива игра у четири чина од Милорада П. Шапчанина.*)

И опет једна оригинална новина на пољу драмске књижевности; један покушај више да се у косе српске Талије уплете још један листак ловора из врта српске књижевности! Већ сам овај факт доводи нас у пријатно расположење; нарочито данас, кад политичко-партизански форум постаје готово искључива позорница на којој се такме звани и незвани Само овај знак, па је довољно да поздравимо сваку књижевну појаву, која се ван политичких прилика јави.

Са таквим расположењем уђосмо 23 Јануара т. г. у позориште, које тога вечера беше посвећено оригиналној шаљивој игри г. Шапчанина, под насловом: „*Госпођица као сељанка.*“ У колико нас је ово одушевљење и даље распаљивало, ми ћемо на овом месту показати.

Али пре него ли започнемо о самој шаљивој игри говорити нећемо погрешити ако прићемо прво извору, из кога је писац материјал црпао. Ово ће нам у многоме допринети да лакше изречемо наш суд о самом делу г. Шапчанина.

Многим читаоцима биће позната Пушкинова приповечица: „*Госпођица као сељанка*“ (руски: „*Баришная крестянка*“), која је и на српски преведена. У овој приповечици покушао је Пушкин да нам престави један романтичан догађај у двема руским породицама, на југу Русије, које од дужег времена у завади живеше. Једна од тих властеоских породица беше *Муромска*, а друга: *Берестова*. Муромски је човек запојен духом европеизма или „англоманства“ тако, да на његовом спахилуку, где се склонио да живи, пошто је већ два села спирио на славу раскоша Англоманског, никако се друкчије и не живи нити понаша него све по енглески. Економија, начин живота, ручак, одело, васпитање и т. д. све, све удешено по енглески. —

Други спахија *Берестов* беше, на против, прави Рус, који се држи, до тврдоглавства, старог начина. Код њега је све по руски, све скромно и просто, па ипак све задовољно до ситнице. Англоман има ћер *Лизавету*, несташну а милокрвну и размажену девојчицу, око које се, место руске *њање* витла францускиња гувернанта, матора уседелица са „бонтоном“ и „декорумом.“ Берестов има сина *Алексија* поручника у оставци, младића са романтичном природом, који на прстену носи изрезану слику лобање, иде у лов и проводи шалу са сељанчицама. Лизавета дознавши да је Алексије дошао на свој спахилук, а чувши о романтичном понашању младићевом, преруши се као сељанка и са својом собарицом *Настом*, такође лепом и несташном девојчицом изађе у шуму, где се са Алексијем упозна, дуже времена састаје и после измирења обеју породица као и једне комичне ситуације, коју је несташница створила, испросе се и узму.

То вам је, у најкраћим потезима, изведена Пушкинова прича.

По своме романтичном склопу и пријатном а ведром хумору, који у обртним ситуацијама ове приповечице веје, ова приповечица није на одмет да је читалац прочита. Осим тога, она је, по руску књижевност, у неколико и од историјског значаја, у колико представља тип ондашњег западњачког романтизма, који се и у руску, још веома младу, књижевност без велике царине, уносио. Овај романтизам западне литературе хтео је Пушкин да прелије колоритом рускога живота; но у овој причици као да је то најмање постигао. Изменимо ли само имена у његовој причи, н. пр. Алексија назовимо Роберто, Трофима Францом, Муромског каквим Розенбергом, село Тугилово Шварцендорфом и т. д. Ми нећемо ни најмање познати да је то приповетка из руског живота на коју су накалемљена страна имена. А то и јесте најбољи доказ да замисао пишчева није рефлекс прекаљеног искуства из руског живота, него просто одблесак оних шаблонских, романтичних слика, које у то доба беху укус западне литературе. Према томе, кад би ми узели ову причицу као мерило за прави значај Пушкинов у руској литератури, морали би пресуду своју на његову штету донети. Његов пресудни утицај на руску књижевност огледа се у његовој поезији, његовом „Борису Годунову“ ит.д. Он је тамо руски писац, а овде само песник, кога заноси романтизам западњачке књижевности.

Већ по самом томе, ми смо мишљења да је писац шаљиве игре: „Госпођице као сељанке“ јако згрешио кад је хтео да нам, из ове приповетке, прикаже руске спахије. Јер кад сам извор, из кога је црпао материјал за своју шаљиву игру, нема довољно руских црта у себи, онда и само дело пишчево не може бити из руског живота

Кад додамо овоме и то, да писац шаљиве игре познаје Русију и живот Руса *једино* из романа — дакле из посредног и прилично удаљеног извора — онда потпуно разумемо што је г. Шапчанин и оно мало руског сенчења, које је Пушкин у своју причицу унео, превидео. И тако комедија из руског живота патила је, из основа, од непознавања руског живота; једном речи била је слична човеку који болује од анемије. Да је г. Шапчанин оставио Русима да они свој живот износе, а он да се латио да нам прикаже слике из живота свога народа, можда би и за себе и за нас више учинио. Овако је пао у једну погрешку, коју искрена критика не сме превидети, ако хоће да јој се не пребаци крадковидост.

Сад можемо прећи на саму комедију пишчеву.

Пре свега напомињемо да је сиже за шаљиву игру узет од речи до речи из горње причице. Нарочито напомињемо за то, што је у „*Д. Листу*" од 27 Јануара о. г. некакав *Петар* приказујући је исказао да се писац у сижету врло мало придржавао Пушкинове приповетке. Ми тврдимо на против. Изузимајући Алексијеве *Њање*, слугу и оног племића тркарала, све је Пушкиново, и то све до ситнице. Тврдећи ово ми ни уколико не замерамо што се писац придржавао горње приповетке. То не! И Шекспир је за своја дела узимао сижете из туђих прича па и сам Пушкин није без тога био. Кад би хтели да ситничаримо могли би и у овој Пушкиновој причи наћи неке сличности са Шекспировим „Ромеом и Јулијом." Но ту нема замерке; један истоветни сиже могу њих десетина употребити па опет на разне начине. Али кад већ писац узима туђ сиже, онда је дужан да га или боље изради те да надмаши извор, или бар да се са извором на једну висину уздигне. На жалост, овде није било тако! Писац комедије заостаје и сувише иза Пушкина; шта више смемо рећи да је, у многоме, покварио Пушкинову причу. Да ово докажемо. Изузимајући ведрог, романтичног описивања, Пушкин је у поменуто своје дело унео доста пријатног и здравог хумора, који се највише огледа у лакомисленом несташлуку Лизаветином; те ведрине и тога хумора у комедији г. Шапчанина нисмо видели нигде. Па и сам писац као да је осетио немоћ у овоме, а то се види из тога, што је у недостатку хумора морао да створи једну нему фигуру, учитеља франц. језика, који ће својом појавом у карикатури изазвати потребан смеј код публике. Већ овакав начин уношења немих фигура са нарочитом намером, није дозвољен у комедији, иначе она пада на степен обичне лакрдије. И као год што у самим радњама нема ни мало хумора, тако и конверзација оскудева оном духовитошћу, која је зачин шаљивим играма ове врсте. У целом делу, кад

изузмете оно непријатно ачење старог Берестова на крају игре, има два покушаја да се неки виц произведе. Први је, кад онај племић трчкарало кори лепу Насту собарицу претећи јој, да ће је, кад умре, *секцирати* и онда ће се доказати да је за живота имала на врх језика — *жабу*. Други виц начинио је слуга који је дужан био да пусти будилник да звони, ако се појави Лизаветина гувернанта, те да не затече Лизавету при ковању несташне завере. Слуга пушта будилник па дотрчи и моли Лизавету да му опрости, јер не иде гувернанта, него је некакав бумбар зујао око слике пок. госпође а он да га само преплаши пустио је будилник да зврчи.

И то су вам цигло два вица у овој шаљивој игри, који требаше да постигну свој ефект. Мислимо да није нужно доказивати неестетичност првога као и немоћ другог вица да произведе нарочити смех. Обадва она могла би се зар и прегорети да у делу имаде иначе здравога хумора; али кад тога не нађосмо никако тим се јаче ова два на видик истичу. Писац је до душе, покушао да нас у недостатку хумора забави макар и оним претераним ловачким приповеткама, које Племић трчкарало прича публици кроз читаву промену у шуми, па чак и чита, али ни у томе не беше ничега што би нас на хумор бар у нечем подсећало. И баш тај недостатак хумора причинио је у многоме да нам ова „шаљива игра,“ која иначе никаквих радњи нема, изгледа и сувише развучена. Хумор Пушкинов није у шаљиву игру уплетен, те је услед тога остала врло велика празнина коју г. Шапчанин ничим није попунио.

Да упоредимо сада каратеристику типова, који се у приповетци Пушкиновој и у комедији Шапчаниновој налазе.

Муромски, то вам је код Пушкина тип Руса европљанина, који занесен англоманством отреса се свега што је руско. По своме карактеру он је џентлмен, у главноме лакомислен али ипак достојанствен и великодушан. Има непријатеља Берестова кога, поред све мржње, уважава. Строг па ипак нежан отац, који својој Лизавети никакав несташлук не може одрећи.

За Шапчаниновог *Муромског* не знамо шта да кажемо. То је просто човек на коме видите енглеско одело и прилично заокругљен трбушчић; он не говори готово ништа, нити дела што, где би му се карактер истакао. У самој комедији изгледа сувишан; нити што утиче на радњу ни радња на њега, једном речи аутомат без икаквог вољног покрета.

Берестов Пушкинов, то вам је властелин, који је прво Рус и то Рус који свим животом и радом љуби све што је руско. Он је у тој љубави толико саревњив да не трпи суседа Англомана никако. Али поред свега тога он је поштен, племенит и благодаран.

Шапчанинов *Берестов* није такав. Он је човек, који је, до зла Бога, пргав, несносан; извикује се по кући на слуге, виче на Алексијеву њању, а мало час повраћа се, пружа руке слузи, а с Њањом плаче за покојницом женом, која је, Бог да је прости, ваљана домаћица.

Пушкинова *Лизавета*, то је девојче веселе и несташне нарави. Опкољена са свију страна извештаченим „бонтоном“ и „декорумом“ своје гувернанте, гледа како ће, бар за који часак своме несташлуку по вољи учинити. Начитана романима постаје до неког степена и сањалицом. Али, поред свега тога, она није неприродна нити извештачена.

Лизавета Шапчанинова не личи ни у колико на Пушкинову. Час је наивно несташна (у IV чину, кад излази пред Берестове накинђурена и набељена) а сад опет као какова намигуша, која извија врат, успија устима на гувернанту, кад јој ова окрене леђа и заваљује се у наслоњачу пред страним човеком, онако немарно, као младе салонске даме, које из дугог времена и преживелости не знају куда да се дену.

Пушкинов *Алексије* то је младић романтичног духа; жив, окретан, весео, али чија веселост не прелази оне границе које озбиљног човека разликују од обичног ћаскала. Док Шапчанинов *Алексије* изгледа нам више бонвивански.

Ето, то су вам главна лица у целој комедији као и у причи Пушкиновој. Ни један није у Шапчаниновом делу погођен као код Пушкина. А ни један од тих типова, које је Шапчанин на своју руку прерадио, није природан, није веран. А то је такође замашна грешка; јер ако у драми нема верно погођених типова онда та драма није истинита, није из живота; па по томе и неваља.

Остају нам још два оригинална типа, која је г. Шапчанин сам створио. То су Њања и Племић трчкарало. У њима видимо већ неку намеру да се задржи на свестранијем оцртавању карактера. Види се бар да је племић трчкарало један жив, увек безбрижан бонвиван, који трчи од пријатеља пријатељу, чини им услуге, вређају га, али им он прашта и никад се не срди. Једном речи права слика „*лорда Хаја*“ из комедије „*Шах краљу*,“ а нама се по свим знацима, чини да овај карактер и није ништа друго него врло бедна копија „*лорда Хаја*.“ *Њања* Алексијева и сувише је невидљива рола да не можемо њезин тип тачно означити. Но поред свега тога оба ова карактера чине онај исти утисак који и Муромски; т. ј. можете их комотно касирати и драма неће осетити, услед тога, никакве празнине. А то значи да ове личности немају довољно везе у драми и да не утичу ни у колико на развој догађаја међу којима се они налазе.

Резултат нашег мишљења о карактерима у овој комедији да искажемо у ово неколико речи: карактери Шапчанинови ни у колико не одговарају оним у приповетци Пушкиновој. Но можда ће нам ко год приметити да је Шапчанин могао карактере на своју руку обрадити, различито од Пушкина. Тако је. Но Шапчанин није ни ово учинио, као што смо видели, његови карактери ни у радњама ни у конверзацији не истичу се са особинама свога типа; они су свуда недоследни или непотпуни и ви се узаман трудите у коју категорију карактера да их ставите. То је за то, што у одсудним покретима психолошке радње не видимо никакве узрочне везе, ништа што би нам могло објаснити развоје појединих карактера и њихове радње.

Остало је још да прегледамо каква је радња у овој шаљивој игри?

Ни у овој страни не можемо исказати повољнији суд. *Радње у делу нема.* Ситуација појединих лица као и саме драме, перипетија па и сама катастрофа налази се у самом приповедању. Личности се појављују само за то нам усмено иприповедају Пушкинов роман; услед тога приповедања зауставља се радња или са свим или постаје и сувише трома. За саму драму то је погрешка од одсудног значаја; јер *где радње нема ту нема драме.* Овај закон за праву драму није извештаченим путем постао, он живи у самом појму драме, а онај који није у стању да се у кругу тога закона креће, никад не може бити драмски писац.

Завршујући овим наш поглед на дело пишчево да сумирамо све што смо казали. *Прво*: дело не одговара ни у чему своме називу „*шаљива игра,*" јер нема у себи ничега што би нас на шалу подсећало. *Друго*: дело није из руског живота, јер писац, пре свега, није у томе животу никада живео, па по томе и не познаје све оне фине нијансе које један живот од другог, једну народност од друге разликују. Шта више, писац није овај живот црпао ни из посредног — ма и удаљеног — извора, из руског романа. Он га је црпао из „*Баришная крестянка,*" приповетке по општем шаблону западне романтике. *Треће!* карактери нису ничим оцртани. Они у радњама пате од нерадње, а где се и појави какова радња, ту су са свим различни од онога, како их је пре тога појединo лице у приповедању оценило. *Четврто:* у овој шаљивој игри *нема драме;* нема радње која је битни услов за једну драму. Све што год би се могло у самој драми, у радњама истаћи, то нам се на сценаријуму приповеда, а то је доказ да у овоме делу аутор није био драмски писац.

Очекујући од г. Шапчанина да овај свој неуспех каквим савршенијим делом поправи, ми остављамо перо с напоменом, да су глумци овог вечера поред изврсног знања роле покушавали све да овој шаљивој игри створе достојан реноме. Са своје стране они су своме задатку тога вечера потпуно одговорили.[1])

Драг. Ј. Илијћ.

МЕСЕЧНА ИЗВЕШЋА

о трговини Србије.

Пошто трговци износе доста знатан проценат целокупног броја претплатника „Отаџбине“, то сматрамо за дужност да отворимо нарочиту рубрику у нашем часопису, за трговачка питања. У њој ћемо од сада свакога месеца доносити редовне извештаје о кретању наше трговине, који излазе у „Handelsmuseum“у, што га издаје ц. кр. трговачки музеум у Бечу, и који у прилогу доноси трговачка извешћа свију аустро-угарских консуларних надлештава. Ако се наши трговци буду хтели користити овом нашом рубриком за претресање појединих питања српске трговине, ми ћемо бити врло срећни да проширимо ову рубрику и да поред горњих месечних извешћа, направимо места њиховим расправама. **Уредништво.**

Децембар 1887 год.

Београд. Трговина. Како извоз тако и увоз попустили су у толико, колико то одговара добу године.

Извоз. Жита. Од овог артикла извезено је за овај месец 2584 q. у Беч и два вагона за Будапешту.

Шљиве. И ако их има много у магазама, обрт с њима био је слабији но у Новембру и то једно због рђавога пута, што је спречавало нов довоз, а друго што је и тражња из иностранства попустила. Лађама је експедовано 2584 q. за Беч, 6219 q. за Будапе-

[1]) За глумце и глумице може се рећи да су овог вечера брилијанто играли; режија, декорације, све је било изврсно, али све то није успело да придобије комаду ни онај succès d'éstime, који би г. Шапчанин заслуживао због својих других несумњивих књижевних и позоришно-административних заслуга. У осталом изгледа да ни сам г. Шапчанин није много веровао у успех ове своје драматизације Пушкинове приче, јер је није ни износио пред позоришни књижевнички одбор, који треба да одлучи да ли треба какав нов комад да се игра у Народном Позоришту или не.

Уредн.

шту, а 16.782 q. за Сисак. Жељезницом отишло је 118 вагона и то: 50 за Будапешту, 25 за Беч, 22 за Реку (Фијуму), 6 за Минхен, 4 за Манхајм, 3 за Романсхорн, по 2 за Аугсбург и Мајнц, по један за Густавсбург, Нердлинген, Хајделберг и Хамбург.

Шишарке. Овогодишњих рема више много. Добро стара роба налази се у чврстим рукама и држи се на тако високој цени да ова спречава сваки обрт.

Трговина с *кожама* имаћаше лабаву тенденцију у Децембру. Довоз *овчијих* кожа изостао је због сметова, 10 вагона купљено је за Будапешту по умереној цени. Цена варира од 3 до 3·40 динара за чифт.

Козје коже куповане су по 230—240 динара за 120 кг.

За *јареће* и *јагњеће* коже прошла је сезона и нема их више у магазама.

Вуна. 6 вагона (сваки по 55 q.) отишло је за Будапешту.

Жива стока. Узевши у обзир доба године мора се рећи да је извоз живе стоке био врло јак. Извежена су 43 вагона *волова*, и то: 32 за Будапешту, 6 за Варадин, 5 за Земун. Даље отишло је преко Београда 64 вагона *свиња* за Штајнбрух, 2 за Земун, 1 за Беч.

Дуга отишло је 4 вагона за Будапешту, а *ораховог дрвета* 19 вагона за Ладебург.

Најзад заслужује да се помене да је пет вагона *камена за грађевине* отишло је као проба, и то: 3 за Будапешту а 2 за Нови Сад

Увоз. У *кожама* је било мало обрта јер се ранијом куповином беше осигурала потреба потрошње. Једна партија румунских кожа лежи од летос непродата.

Радња са *колонијалном робом* била је овог месеца мало живља но у Новембру. *Каве* је увезено 167 бала или 102 q. Кило је плаћено по 3—3·40 динара.

Од *шећера*, који је поскупио стигло је, при трајној тражњи за потрошњу 1735 колета у тежини 876 q. — на овдашњу пијацу. Што има у резерви то је незнатно.

Петролеума увезено је 2653 q. Због немања довољне ефективне робе у Трсту, скочила је цена петролеуму и у Трсту па и овде. Општа је жалба да је петролеум који се доноси у Београд рђавог квалитета и да слабо светли.

Пиринча је подигнуто 565 q. Ренгун (Rangoon) нотираше 34—38, талијанска роба 48—52 динара.

Уља (зејтина) увезено 243 q. Цене су биле за котонско уље 90—100, за маслиново уље 115—130.

Угаљ коштао је у продаји на мало, и то угарски камени угаљ 4·50—5·0 динара, српски угаљ 1·50 дин. за метр. центу (без подвоза).

Мануфактурна роба, као и увек у ово доба године, много слабије. Лађом довезено 4800 q.

Ажио сребра и сребрних новчаница износио је у Децембру 3—3½ %.

Ултимо је прошло без икаквих тешкоћа.

Пловидба Савом и Дунавом обустављена је са свим у половини Децембра.

Ниш (децембарски извештај) *Трговина*. Рђаво стање трговине јављено за Новембар трајало је и овог месеца. Оскудица у новцу постала је још већа, и ако Божићни пазар не помогне, ваља се бојати инсолвенција.

Цена хране није се поправила, за то су сопственици још резервисани.

Кудеље је експедовано три вагона и пијаца је прилично задовољавала.

Радња с кожама задовољавајућа. Извезено је 9.000 ком. овчијих по 3 динара, и 9.000 ком. козјих по 5 динара чифт.

Ораси су одвезени пошто је уклоњена саобраћајна сметња на прузи Ниш—Београд, и постигли су добре цене као и прошлог месеца. Натоварено је 50.000 кила по 20—25 дин. на сто кила.

Рогате марве извезено је за Будапешту мање, 30 волова (а прошлог месеца 117.)

Целокупни увоз робе изнео је 49.897 кг. у вредности 59.983 дин. дакле нешто мање нег у Новембру.

Највише је увезено: готових хаљина, обуће, тканина за одело, спецерајске и колонијалне робе, памучног ткања и машина.

Извоз је изнео 5.560 дин. и то кудеље за 3.200 динара.

Штампарска погрешка:

Поред све пажње поткрала се и једна погрешка која квари смисао тиме што је на стр. 505 у место грчког писмена ζ стављено је φ.

ПРОФ. Dr. ЈОСИФ ПАНЧИЋ

Председник краљ. срп. Академије, држ. саветник, велики крсник св. Саве, командер Таковског ордена итд, итд.

ПРЕМИНУО ЈЕ 25-ОГ ФЕБРУАРА 1888 У БЕОГРАДУ.

БЕСЕДА

КОЈУ ЈЕ НА ЊЕГОВОМ ОПЕЛУ 26. ФЕБРУАРА 1888 У САБОРНОЈ ЦРКВИ ГОВОРИО

Др. Владан Ђорђевић.

Учитељу драги

Душа ми плаче, а треба да говорим...

Осећање, кад је овако силно, има само једну, нему али ненадмашну речитост — сузе...

Али ја морам да стегнем срце, ја не смем да плачем, ја треба да покушам утешити децу твоју, ђаке твоје, хиљаде поштовалаца твојих, читав један народ, који плаче што је тебе изгубио.

Срце ми јеца, а ја треба не само да беседим, него и да бирам реч по реч, коју ћу казати са овога светог места, јер око твога катафалка искупљено је све што је најодличније у српској држави, у српскоме друштву, у српској науци; искупљено је исто онако, као што је и за живота твога цео српски народ био сложан у

поштовању твојих великих врлина, у захвалности за твоје велике заслуге, којима си задужио Србију.

Никада до сад нисам толико осетио колико су моје снаге слабе, као што то осећам у овом тренутку.

С тога се ја нећу ни упуштати у анализу твојих великих дела. О њима ће други твоји ђаци, далеко способнији, и као твоји наследници у науци, далеко позванији од мене, написати читаве књиге, које ће бити вечити споменици твоје славе, споменици већи и лепши од свију споменика у мрамору и тучу. У тим књигама биће доказано да је Јосиф Панчић у српској науци о природи оно исто, што су друга два бесамртника за српски народ, Вук и Даничић, у српској науци о језику и о народности српској.

С тога ћу се ја ограничити да само неколико речи кажем о ономе, што ми је мисија у овоме тренутку, а то је, да се у име српског лекарског друштва опростим с тобом, учитељу драги, да те у његово име поздравим у тренутку, када полазиш у бесмртност.

Између безбројних твојих заслуга једна је: што си највише допринео да Србија добије толико лекара, да је могло постати и српско лекарско друштво.

У оно доба, када је највиша српска школа, лицеум, поклањала готово искључиво своју пажњу образовању правника, ти си први почео да нас учиш срицати и читати у величанственој књизи природе, ти си нас водио по овој лепој земљи српској, да нам покажеш сваки град и свако село, сваку реку и сваку планину, да нам покажеш све богаство српске флоре и фауне, и све рудно благо Србије. Пошто си нас познао са утробом српске земље, у дну њених рудника и величанствених

пештера, пошто си нас познао са сваким цветк
свим камичком на њој, ти си нас извео на врх
и Копаоника, да са тих величанствених висова погле
на целину свега онога, што си нам најпре у де
показао. И тада су наша млада срца први пут осет
каква је сласт волети своју отаџбину, јер се само
волети може, што се добро зна. Али ти се
ограничавао на то, да нас научиш волети своју
отаџбину, ти си нас водио и на Грамаду, да нам о
покажеш бела кубета Нишке цркве, која нам
беху врло далеко; са Сувог Рудишта на Копао
показао си нам да наша отаџбина није само тад
кнежевина Србија, да се она простире и преко Дурми
и Ловћена до питомога приморја на сињем Мор
преко Шар-планине, и преко Витоша. Учио си н
волимо и нашу велику српску отаџбину.

А када смо, уморни од пешачења, пали на к
какве бачије на висоравњу Иванове ливаде, и
се групирали око ватре и око тебе, свет
ти си нам говорио:

„Децо, ви сте на раскрсници, на којој ва
ваља решити, којим ћете путем ићи кроз живот
раскрсници, на којој вам ваља бирати чиме хоће
да послужи својој отаџбини. Ако хоћете да ме послу
учите медицину. За то има много разлога. Пр
патриотски. Без физичког здравља и напредка, нем
материјалног благостања ни моралног здравља. Ле
по своме позиву и као хигијеничари могу, ако су
пионири културе, ако су одушевљени свештеници
науке, врло много да помогну да се унапреди физ
здравље у народу. Други је разлог интелектуал
материјална корист, коју има сваки који озбиљно

медицину. Ова, да би могла проучити болесно човечије тело, мора најпре да изучава све функције живота у здравом телу; да би то могла, она мора да се послужи свима наукама о природи, она дакле обухвата целокупну васиону, и онај мали свет, који се зове човек. Услед тога, медицина данас даје сразмерно најшире и најтемељније савремено образовање, а Србији треба што више синова са широком и темељном образованошћу. Осем тога лекарска уметност осигурава сваком своме трудбенику пристојан насуштни хлеб, не само у својој отаџбини, него свугде где има живих људи. Са таквим хлебом лакше је бити *карактер*, а Србији треба много карактерних људи... Послушајте ме, децо, учите медицину!“

И ми смо те послушали, учитељу драги. И кад уђосмо у величанствене храмове наука о природи, ми смо те по хиљаду пута благосиљали, и кад написасмо наше прве скромне прилоге науци, ми смо их посвећивали своме првом учитељу, теби Magnifice, и кад уђосмо у практичан живот, кад стадосмо радити поред болесничке постеље и на јавној хигијени, кад превијасмо хиљадама српских рањеника на бојиштима за слободу, за независност и за будућност Србије, свагда смо се сећали да за божанско задовољство савесно учињене дужности, имамо теби да благодаримо. И, ако смо, по самој обимности наше струке, имали срећу да урадимо што добро, са катедре у школама, или на важним административним службама државним, или у самом законодавном телу Србије; ако смо стварали хуманитарна и културна удружења, ако смо што привредили науци у опште, ако смо, удружени у лекарско друштво, ударили темељ бар српској медицинској

терминологији, те тиме створили могућност за следећа покољења српских лекара, да на тој основи подигну зграду српске медицинске науке — за све то, има само теби да се благодари. А када и нама, твојим ђацима, дође ред да нас положе у мртвачки ковчег и да нас спусте у хладну земљу, када се дакле *могне* објективно пресудити и наш живот, ако људи пресуде, да смо целога живота истински волели своју отаџбину, да смо целога живота активно учествовали у сваком њеном великом послу, ако пресуде да смо живели и умрли као поштени људи — онда ће и наша деца, за то своје најлепше наслеђе, имати да благодаре твојој светлој успомени, која ће трајати докле буде српскога народа.

За све то, драги учитељу, за сва добра која си нам учинио за живота, па чак и за оно што ћеш нам учинити и преко наших гробова, ја имам само једну сиромашну и недовољну речцу, али она је у срцу и на уснама свију српских лекара:

Хвала! Хвала! Хвала!...

Али ти се ниси задовољио тиме што си нас учио, водио, и упућивао, од ране младости до пуне мушке снаге, теби није било доста, што си нам и после, пуних 20 година, био узор патриотизма, вредноће, савесности и грађанских врлина, ти си и на самоме часу умирања сетио се нас, прикупио си нас око твоје самртничке постеље, да нам покажеш: како је узвишена и лепа смрт на крају тако примернога живота, као што је био твој.

У нашим душама још је трептала хармонија твоје тронуте посланице, коју си ти, суверени Господар српске науке, упутио Краљевској Академији наука, на

дан њеног првог годишњег скупа, још је јечала та симфонија са самртничке постеље — а теби дође последњи час.

Твоје срце већ је тако тихо и неправилно куцало, да му куцње нисмо могли осетити; твоје руке беху већ хладне, мртве... Твоје усне беху већ мртвачки бледе, једва се мицаху. Али твој моћни дух беше још ведар и чио, као и у време твоје пуне снаге. Они који су клечали поред твоје постеље, само да чују сваку твоју реч, и који су гласно понављали шта си говорио у последњем часу живота, да сви чују, имали су срећу да буду тумачи твоје последње лекарске анамнезе, која је обухватала цео твој живот, од оне болести у 8-ој години твојега живота, ради које је твој стриц три дана над тобом плакао, онај стриц, кога си целога живота као свеца поштовао, па до оне бољетице, коју си добио враћајући се са метеоритима бањским, јер си путовао ноћу и по ружном времену, само да се не задоцниш са твојим предавањима на великој школи. Када ми, пристајући на облик конзилијума, који си ти изабрао за вечни растанак са твојим ђацима, приступисмо да узмемо Status præsens, ти си се само осмехнуо и рекао „Тело је већ мртво“ па си нам онда говорио твоју последњу медицинску расправу, цитирао си Хуфенланда и Шенлајна, твоје учитеље, шапутао си, али си говорио као с катедре, твој говор био је окићен класичким латинским цитатима, шалио си се, сећајући се једне класичке дијагнозе твојега колеге и пријатеља Др. Мајнерта о „Febris nevrosa versatilis“, причао си како је умрьо Балзак, и упитао си по његовом примеру: да ли ти можемо гарантовати бар још три дана жи-

вота? Поглед ти се оте на један започети рукопис на латинском језику, последњи што си диктирао, који лежаше на твоме столу, и који почиње овим речима „Regius hortus botanicus Belgradensis“... Твоје мезимче... ботаничка башта Србије... За тим си говорио о Академији наука... и то беху последње речи твоје, које смо чули.

После неколико часова ти си издахнуо.

Како је величанствено такво умирање! Како је диван дух људски који се блиста у већ мртвом телу, који преживи ту материјалну одећу своју. Какву силу дају науке о природи сазнавањем о вечности материје и силе, о васиони, која нема почетка ни свршетка, о животу и смрти као о простој и нужној промени облика, у којој из сваке смрти ниче нов живот!

Хвала ти учитељу и на тој твојој последњој поуци. Ми смо је разумели и ми ћемо се трудити да живимо и да умремо достојни тебе!

„Човечији је живот — вели један писац — то је једна кап која се издигне из океана, која се блиста на сунцу једну секунду — људи то зову 70 година — па је онда опет нестане у океану“.

Али та секунда, за коју је у српском народу заблистао Панчић, унела је толико светлости у његов умни живот, да ће сва потоња српска покољења, кад год се помене та секунда, захвално уздисати:

„Вјечнаја памјат!“

СЕЉАНКА

РОМАН

Јанка М. Веселиновића

(НАСТАВАК)

VI

Да видите у каки је народ дошла Анђелија!....

Још у време кад је Кара-Ђорђе закрајинио — побегну од турског зулума из Међаша из Босне две породице; Чича Панта Крстин и Никола Мандин и дођу у Глоговац, где је био бимбаша Сима Катић. Панта је био кум Катићу — јер је и овај из Босне, из Дворова — те тако Катић и њему и Николи одреди по нешто земље да се настане. Ту они подигну кућерке каке су могли.

Панта је имао само једног сина по имену Петра. Петар је био ожењен и имао је три сина: Симу, Стевана и Нинка. Сима је био већ стас'о за женидбу, а Нинко је био још мален.

Катић одмах узме Петра за пандура а чича Панта остане са унуцима Симом и Стеваном да зирати оно мало земље.

Петар је ретко долазио кући и слабо је марио за мотику. Душа му је била добра пушка и нож. Катић је позн'о у њему јунака па га није одвај'о од себе. Он му је био као неки старешина над пандурима. Њему је само смео поверити најстрашнија места — па да се ни мало не брине.

Катић је имао један чудан обичај. Чим се Турци заћуте неколико дана — он одмах крене своје пандуре па прелази Дрину и напада Турке у Босни. Много је пута Петар осоколио у тим нападима и, скоро, никад се није без плена вратио.

Но једне ноћи они пређу Дрину а Турци их дочекају у заседи баш на самом изласку и оборе ватру на њих. Катић са момцима одмах повата бусије; али, видећи да су Турци надмоћнији, викну:

— Доста јунаци! Дрште се за мога кулаша, он ће нас сви седамн'ест пренети преко Дрине! Ноћ је мрачна — Турци нам неће моћи ништа учинити!....

И нагазише на Дрину. Турци нису смели из својих заседâ, јер су се бојали преваре, него пуцаху у мрак.

Зрна су звиждала око Катића и његових момака, али ни једно не погоди. Већ су били на другом крају и Петар, приметивши да коњ гази, пусти се и пође обали...

Пуче потоња пушка и — на несрећу — погоди Петра баш у потиљак.... Он се само простре не пустивши ни гласа. Суреп смотри, притрча и изнесе га на обалу...

Катић заповеди да га понесу. Он је из свег срца жалио оваког јунака....

Донеше га кући.... Чича Панта паде по њему и закука. Љубио му је косу, лице, очи и уста. Нариц'о је тако тужно да не бӣ ока које не оплака. Мирјана — жена његова — пишти к'о гуја у процепу; Стеван и Нинко плачу и бусају се у груди, а Сима не беше код куће.

За мало сто и њега. Кад види шта је, он се само ухвати за очи. Сви заћуташе.... Он диже руке с очију, скиде капу, приђе посрћући мртвом телу очевом, прекрсти се и целива га.... Онда му се маши пâса и повади оружје....

— Шта ћеш с тим? — упита га деда кроз плач.

— Зар мислиш да ћу седети скрштених руку? — упита Сима задевајући оружје за свој силај.

— А ја!

Сима слеже раменима.

— Ко ће мене стара ранити; ко ће мени очи заклопити?!... узвикну деда очајнички видећи да му и овај одлази.

— Ето Стевана! — рече он.

— А зар оца нећеш сaранити макар?! — викну Мирјана видећи да оће да иде.

Он се врати натраг.

И пошто Петра сараните — Сима оде Зеки буљубаши у Парашницу.

Са храбрости и јунаштва — Сима постаде Зеки десна рука. Никуд се овај див без Симе не мицаше. Њему се допадаше код Зеке, а Зеки се опет допадала највише његова досетљивост и кураж у највећим опасностима.

А кад везир Дерен-делија удари на Равње 1813 године, и кад војводе српске пребегоше у Срем — Зека са својих „педесет голаћа“ изађе из шанца и поче се туħи с Турцима. С њим је био и Сима. Зека га погледа па рече:

— Да гинемо Симо!

— До једног буљубаша!

— Да оставимо спомен!

— Спомен којим ће се Срби поносити! — одговори Сима.

И они су се борили к'о дивови. Кад је нестало барута — Зека заповеди да кољу.... А кад се и ножеви отупише, кад од оружја оста само комађе, кад се Зека очајнички питаше: шта да ради —

Сима се досети и пружи прст на садевене хватове дрва.... У један мах дигоше заостали „голаћи“ и њихов буљубаша цепке и јурнуше у Турке.... Погибе јуначки Зека, изгибоше „голаћи“ па погибе и Сима....

Глас о смрти његовој убио је старог Панту. Он издану на рукама Стевановим....

Спаде кућа на Стевана. Радио је сиромах и дан и ноћ; није знао шта је то уморити се, само да би колико — толико задовољио и разговорио ожалошћену матер своју.

Али она је венула к'о лист на дрвету. Њена бол̓а долажаше од срца: она је живела међу живим а мислила о мртвим.... И кад се наврши година од Симине смрти — она нагна Стевана те се ожени — па на скоро, после његове женидбе, умре....

Стеван оста са Живаном и Нинком. Нинко је већ прираст'о па је помаг'о у раду; а Живана се никад није ни одмарала. Радили су од рана јутра до мркле вечери. Добра мачванска земља давала им је богату жетву. Мало по мало — и Стеван прошириваше своје имање... А кад господар Милош потуче Турке на Дубљу — и он дâну душом.....

Мир осигурава живот земљораднику. Кад је мир на њега се срећа смеје.... Кућа Стеванова поче напредовати. Он ожени Нинка и доби још две вредне руке. Његова Живана рађаше му синове. Он гледаше у будућности свој пород и напредак дома свога — па му се милио сваки рад....

Његова се авлија пунила лепим зградицама. И он — градећи те зградице — намењиваше их деци својој. Његова стока беше гојна, његове њиве доношаху доста плода....

Све што је почињ'о испадало му је, за руком, срећно. Он постајаше сваког дана богатији. Даваше богу божије а цару царево... Његово срце не дарну никаква жалост више: што је породио — то је подгајио. Он беше потпуно срећан... За то је ишао увек весео и насмејан; за то је пев'о по својим њивама и луговима и шалио се и издев'о имена деци својој....

У таком животу дочек'о је прву радост: — оженио је Мојсила; дочек'о је другу: — оженио је Саву; дочеко највећу: — добио унука.... Сад је оженио и Миладина. Још да дочека да удâ и мезимицу Миленију.... ал на то и не помишља....

Старост је на њега дошла као и зима: — с руку и ногу. И шта је старост у животу човечијем — ако није што и зима у добу годишњем.... Осетио је најпре немоћ у рукама и ногама, па онда у целом телу....

Да вам га само опишем!....

Ал то није нужно.... Старац је — старац. Узмите колико оћете — сви су налик један на другог.... У сваког је седа коса и брци, у сваког је погурено тело, у сваког је зборано лице, у сваког су уздрхтале руке од рада и ноге од тумарања... Таки је и чича Стеван...

Само да вам још кажем да је им'о једну навику, које није мог'о да се отресе.... Кад устане од спавања нигде се није хтео умити него на бунару. То је чинио било лето — била зима, био здрав — био слабуњав....

Живана је била мудра и паметна жена. Омалена, жољава, сува к'о шкрипац — али вредна к'о кртица. Немаш је шта видети — пека меса — али она је стекла са Стеваном и Нинком ово имање. С њима је она радила пољске радове и готовила ручак; гледала је кућу и гајила и чувала децу. Код толиког рада — она ни једно не опрљи и не ѳнакâзи; чувала их је и од ватре, и од воде, и од кола, и од свега што би им могло наудити.

Њојзи не беше тешко уранити. Кад је чича Стеван сазив'о мобу да многе радове сради — њу је онда зора затицала са пуном вуруном печена леба за радине. Она је имала кад и да ради пољске радове, и да меси и да чисти, и да тка, и да реже и шије кошуље. Чича Стеван и деца ишла су јој увек чиста и одевена....

Па и овако старој није јој се тешко сагнути ни укаљати. До душе сад је надгледала пос'о што јој снаје раде. Њих је она упућивала и учила свему добром. Код ње не беше „ѳсобине;“ њена снâ није могла казати: ово је моја квочка, моја ћурка, моја гуска; ни једна није смела поменути да се дели вуна и кудеља и ћетен — све то беше опште.... Заједно је сраћивано и метнуто на камару, па је с те камаре свака узимала колико јој треба. Она је се бринула да ни једној не буде криво, а од њеног се ока ништа није могло сакрити...

Чича Стевана је слушала и бринула се да му увек угоди. Његова жеља била је њојзи заповест. Она га је — право да рекнем — *волела*... И они су се, збиља, волели!... А зар се старост не може волети?... Може, богме, те још како!.. Младић воле *бу́јно* — старац *нежно*; младић воле *тело* — старац *душу*.. Младалачка се љубав топи у *пољупцима* — старачка у *пажњи*.... Младалачка је љубав заснована у *погледу* — старачка у *познавању*!... И, кажем вам, не верујте никад младићу који каже: волем моју драгу — јер је познајем!... Он је не познаје; само њено лице, њен осмејак, њене очи, њену косу — њену спољашност; — али верујте старцу — јер он познаје њену душу. Младић је познаје месец — два; али за старцем стоји низ годинâ мучних и срећних, тужних и веселих и — он ју је глед'о и у добру и у злу... Севаншије вам је не зажа-

лити младића кад тужи за својом драгом — него се насмејати старцу кад тужи за својом старицом. Младост лако заборавља и младићу је тим скинута једна препрека да тражи другу љубав; али старац је више не тражи, а ту љубав заборавља тек онда „кад пукне будак више главе“..... —

Нинко је био миран човек. Све што је он је знао то је мотика и сикира; да га одкуд пред суд изведеш он би се уплашио к'о да му је смрт дошла. Његова је највећа радост била да обилази њиве; а говорио би највише само онда кад је хвалио имање... Мушке деце није им'о него само женску. Једну је ћер и удомио. Он је био један од оних људи који не знају за своју сопственост. Запитај га:

— Чија је ово њива Нинко?

— Наша — одговорио би он.

— Чије је ово дете?

— Наше — одговорио би, па ма било и његово сопствено.

Све што су имали то је било задружно.

Синови Стеванови били су земљорадини к'о што је и Стеван и Нинко. Они су знали само оно, што су из Стевановних уста чули, и радили што им је он заповед'о. Жене су слушале Живану. То је ишло к'о у кошници. Није, дакле, чудо што се Стеван тако обогатио. Ово је била права сеоска задружна кућа....

VII

Зора заплавила. Месец беше на смирају; звезде се гасише; остајаху само крупније али и оне почеле да бле́де̂; небо беше чисто без и једног облачића.... Мало по мало исток поче обузимати белина, снежна белина; а испод белине указиваше се ру̏ме̂н, румен јасна, лепа, лепша од образа невине девојке — божанска румен.... Са земље се полако дизаше бела провидна магла; петли учестали, сеница цвркуће; свиње циче а „бронзе“ — што беху на воловима у „отави“ — звоне.... све друго спава....

А Анђелија уранила. Одложила ватру, успремила и почистила кућу, па узела судове да воде донесе.....

Има осећаја̂ које човек не може да искаже. Души је тело тада малено и тесно, и она се диже небу да Бога тражи.... Таки су осећаји овладали Анђелијом.... Она је гледала румену зору и плаво небо и слушала сетни и неједнаки звук звонаца̂... Осећала се лака к'о перо. Срце јој је живо било у грудима к'о да би хтело да излети....

Заватила је воде па се пљускала по лицу, онда се убрисала својим пешкирићем па се молила Богу:

„Господе Боже! Дај ми здравља и весеља; дај живота моме баби и нани и тетки и свима мојим!... Дај Боже здравља и тати

(свекру) и мајци (свекрви) и свима укућанима, и дај ми боже да ме пазе!.... И, молим ти се Господе, дај ми: да могу радити а да се никад не уморим, и дај ми лак сан да се могу одмах пробудити! И, дај ми Господе да сам увек весела и да се све смешим и певушим!... Молим ти се Господе!.. молим ти се Господе!.. молим ти се Господе!...«

Прекрсти се још неколико пута дубоко клањајући.

Онда нали судове, диже их лако к'о да су празни и упути се у кућу.

Из авлије гледаше ватру на огњишту како весело пуцкара... Таман да корачи преко прага а Живана пред њу. Уранила старица да снају „поучи."

— Добро јутро мајко!

— Бог ти помог'о ћери! — рече Живана и насмеши се видећи пуне судове.

— Уранила се већ?

— Јесам мајко.

— Е, нека, нека жива била! — рече Живана.

Анђелија унесе судове у кућу. Живана уђе напред.

Осврте се старица по кући и виде да је све у реду.

— Ти си добро уранила?

— Јесам мајко.

— И ја ураних да ти ред покажем. Јеси л стрљала обућу?

— Јесам мајко

— Успремљено је све! — рече Живана више за себе.

— Све мајко!

— Ти већ знаш ред. Види се да си у доброј кући била. Ради увек тако па ћеш ми бити права.

— Оћу мајко!

Срце јој играше од радости и задовољства. Она погледа Живану, погледа јој у очи мирно, к'о човек, кад свесно врши своју дужност, па рече:

— Кажи ти мени, мајко, и друге моје послове.

— Лепо ћери!... Кад ти свекар устане однећеш му обућу. Онда ћеш с њим изаћи на бунар да му полијеш — јер он се само на бунару умива — понећеш тамо чист пешкир да га убришеш. То ћеш исто учинити и брати (Нинку). Кад се врати у кућу ти ћеш га очешљати.

— Добро мајко.

— Онда ћеш му наслужити ракију и то ладну, јер он не пије варену.

— Оћу мајко.

— Онда ћеш изаћи те паранити пиљеж.

— Добро мајко.

— Па ако *он* хтедне куда ићи — продужаваше Живана — ти ћеш га испратити.

— Оћу мајко.

— То ти је пос'о за јутра. Редовати нећеш — јер моја снâ ни једна у првој години не редује — али ћеш помагати редари у свему и надгледати децу... Мораш бити увек чиста и уредна јер — наша је кућа украј пута — пи треба сваког дочекати на ко био — да био, — разумеш?

— Разумем мајко.

— Наша је кућа до данас била прва у селу — ја оћу да и од данас буде!

— И биће мајко!

— У вече ћеш свекра и брату и старије девере изути и ноге им опрати. То ти је пос'о.

— Све ћу радити мајко!

— Још нешто ћери!.... Од кад сам ја овде, у нашој је кући мир и слога. Ја оћу да и од данас то буде. Нећу да чујем свађе, нити да ти, кад у поњаве лежеш, говориш Миладину ово и оно.... Све се мора претрпити..... Ако ме послушаш — благосиљаћу те, а ако не послушаш — проклећу те!....

— Послушаћу те мајко!

— Е, добро ћери!... Сад знаш што ти је пос'о — па тако ради!... Него, Марта ми је казивала — а и сама сам видела — да женске радове добро радиш. Ћери моја, поучићеш у радовима и моју Миленију...

Ту старица поста њежнија.

— Оћу мајко, што год знам! — одговори Анђелија радосно.

Старица је пољуби у образ а она њу у руку.

— Ајде ћери, полй ми да се умијем!

Анђелија јој поли....

Мало по мало почеше се дизати и укућани. Анђелија однесе обућу свекру....

Траже од ње да ради, да слуша, да се лепо живи са укућанима -- па шта је она и могла друго тражити и желети него то!...

VIII.

Анђелија отпоче радити. Полила је свекру, убрисала га, очешљала и наслужила му ракију, онда га је испратила, јер чича Стеван оде до суднице.

Живана викну.

— Чујем мајко.

— Ћери моја, сад ћеш се ти бринути и о конаку. Тамо мора бити успремљено и намештено за госте.

Анђелија оде у свој вајат те изнесе неколико шареницâ па оде у конак.

Тамо поли и почисти па шареницама застре кревете и клупе. О прозоре повеша неколико кита босиљка да мирише. Ствари у конаку разредила је тако лепо, да би сметала једна кад би на другом месту била.

Живана дође за њом у конак. Зарадова се старица кад виде Анђелйну уредбу.

— Тако ћери, сад ми се допада! — рече она.

Анђелији срце препуно. Она је трчала од ствари до ствари ко челица од цветка до цветка. Сам рад даваше јој уживања а похвала Живанина дизаше је у небеса. Осећаје њене мог'о би сравнити са осећајем девојчице кад први преглавак изради, или, са осећајем ђачића кад прво слово напише.

Она је трчала и даље. Сваку не успремљену ствар у авлији успремила је. Онда је трчала редари у кућу па јој је постицала ватру или донела воде.

Сву је децу умила и очешљала. Она трчаху око ње к'о пилићи око квочке, а она им је давала: коме воћку, коме пољубац а коме осмејак. Сваком је име наденула као: голуб, лабуд, кадивица, девесиљка итд. па их је тим именом звала. Деца су је много заволела. А зар око деце треба много устајати и умиљавати се? ...Јок брате!.... Ти њима осмејак — они теби душу....

Око подне дође чича Стеван са кметом. Анђелија их дочека на капији, поклони им се и пољуби их у руку. Они одоше у конак а она у качару да ракије наточи.

Пошто је — клањајући — ушла и послужила најпре свекра па онда кмета — чича Стеван рече:

— Иди-де, дијете, види што год ручка.

Она се поклони и уступаше корак по корак у назад клањајући док на врата не изађе; ни пошто није смела њима задњи део окренути — јер то је не уљудно.

Кмет рече:

— Добра ти снâ!

— Добра.

— Уме и да се влада, и да услужи, и — шта оћеш.

— А од каке је вамилије — и не умела! — рече чича Стеван.

— Јâ; знам Илију. Ноћио сам једну ноћ код њега кад идох у Митровицу. Честит човек!

— Ко, зар пријатељ Илија?... Оно ти нема под небом!

— И нема! — рече кмет....

Они продужише разговор о чича Илији.

А Анђелија се са редаром стараше за ручак....

Дође и вече. Сви се укућани искупише. Анђелија зарсђа од једног до другог те их изу све осим Миладина; њега је изула Марта. После им опра ноге и поли те умише руке, па оде да поставља синију.

Чича Стеван рече:

— Да се молимо богу!

Сви се дигоше. Чича Стеван прилепи запаљену воштаницу за зид. Анђелија му додаде у земљаној кадионици жара. Чича Стеван пирну у жар, метну зрно — два тамњана, прекрсти се, окади свећу, себе и укућане, па онда даде кадионицу Анђелији, а он се поче молити богу....

Кад се молитва сврши чича Стеван пирну у свећу, рече: „на здравље молитва“ — па онде заседоше за синију.

Анђелија је дворила. Редара се бринула да има јела на синији а Анђелија је уједно и децу надгледала којима је обашка постављено.

За вечером је се водио разговор о ђрби. Живана се договараше са чича Стеваном и Нинком где да посеју ћетен....

Пошто су вечерали дигоше се и поседаше око ватре. Анђелија седе са редаром за вечеру.

Чича Стеван поседи још мало па устаде. Диже се и Нинко и сво мушкиње. Анђелија пољуби у руку свекра и Нинка, испрати да спавају па се онда врати.

— Ви, децо, узмите рад па радите — ја не могу бога ми! — рече Живана.

— Оћемо.

— А сад лаку ноћ!

— Лаку ноћ!

Анђелија је пољуби у руку, испрати је па оде у свој вајат да рад узме.

Кад је се вратила у кућу Марта, Стана и Миленија заселе око ватре па ћеретају.

— А, ево младе! — рече Стана.

— Шта ти ради момче? — пита је Марта.

— Шта ће радити? — спава — одговори Анђелија.

— А што си се тако дуго задржала — да га ниси будила? — упита Марта смејући се.

— Тражила сам рад! — одговори Анђелија поруменишти.

— Е, баш је тај рад!... Ви'ш ти њега како се он то завук'о!... Мора да је био на дну сандука!...

— Баш си ти јетрвице!...

— Шта сам ја?

— Није те стид, макар, пред голубицом!..., рече Анђелија прекорно.

— Бога ми баш!... Само некако и голубица тражи голуба!...

Миленија скочи па ухвати Марту за уста; Стана се смејаше од свег срца....

— Нећу те више дирати, нећу бога ми! — рече Марта.

— Ако ми још једанпут рекнеш то — завадићемо се — рече Миленија пуштајући је.

— Нећу кад си така!... Па, најпосле, признала си и сама пред јетрвицом. Шта се сад, бајаги, стидиш?

— Опет ти?...

— А знам да ћеш јој све и сама причати.... Немој, немој устајати — нећу више! Оћу да приповедам.

— Е, дела!

— Оћете ли страшно или смешно? — упита Марта.

— Смешно! — викнуше све три.

— Добро. Седи јетрвице!

Анђелија седе.

— Био, тако, један човек, па им'о једног сина коме је било име Милан. ....Не бој се, не бој се!.... па тај Милан заволео једну девојчицу, којој је било име Миленија...

Миленија скочи.

— Е нећу ни да причам више! — рече Марта.

— Боље немој: — побићемо се! — рече Миленија.

— Чујеш дилберче! — рече Марта — немој бити луда! Видиш нас три знамо све, а оћеш да кријеш од јетрвице. Немој, јадна, тако! Не знаш ти да те може јетрвица заклонити неки пут — те још како!... Нас четири треба да смо једно: што једна зна — све да знају!....

— Тако треба'! — рече Стана.

— Помисли, болан, да бих ја страдала једанпут да није било моје снаје Петре. Отишла ја Синђића кући на прело. Нико ме није видео кад сам отишла само Петра. Кад, на ђавола. мене наја потражи ноћу.... Сутра дан сва се накострешила — да ме сатре!.... „Где си ти била?“ — пита ме она. — „Спавала са мном у вајату“ рече Петра к'о да је бог научи. — „Е кад је тако — онда је друга ствар; а ја мислила да је била код Синђића са Савом!“ — „Није,

вала, нано, сву ноћ је са мном спавала!«.... А да не би Петре па — зло....

— Тако је! — рече Стана.

— Па не треба, дилберче, да се љутиш на ме.

— Не љутим се ја – него ме је стид! — рече Миленија.

— Чуда боже!.... Стид!.... А зар она није никад са момком стојала?

Миленија погледа у Анђелију. Ова ману главом у знак одобравања....

Лепа девојчица беше Миленија. Протегљаста, цр̀них очију и косице, румених обрашчића, још млечних усанâ иза којих провириваху ситни бели зуби.

— Е, па кад је тако, -- онда шта да кријем — ја стојим с Миланом!

— Право ми реци, кадивице, што ћу те питати – рече Стана

— Оћу, вала!

— Је л' те пољубио који пут?

Миленија обори очи и порумени к'о руменика.

— А?

— Што је вајде крити?... јесте! — рече Миленија.

— А где?

— У оба ока и оба образа.

— А кад?

— Летос на моби код нас. Играсмо, играсмо, а он ти мене повуче за руку. »Шта ћеш?« — питам га ја. — »Оди — вели — да ти кажем нешто«.... па ме повуче у присенак за твој вајат и — пољуби....

— А јеси ти њега? — упита Марта.

— Нисам.

— Вараш?

— Очију ми нисам!

— Добро, добро — не мораш се клети!... А право ми кажи, волеш ли га?

— Хм, хм!...

— Баш много?

— Све о њему мислим!... Неку сам га ноћ и саснила...

— И бићеш његова!... Не бери ти бригу док је твојих снаја! Ми ћемо то све лепо удесити — па кад погледаш — а оно ти за Миланом!...

Миленија се замисли....

— Ајде да певамо! — рече Марта.

— Ајде вала!

— Де ти јетрвице!
— Што, ви најпре? — упита Анђелија.
— Ајд најпосле. Дед Стано: „Маглица се пољем повијала“...
И запеваше:

„Маглица се пољем повијала.
„То не беше ни маглица сама,
„Већ то била Ђурђевица Мара
„И она се с деверима кара:
„„Oj девери моји недевери!
„„Не газ'те ми мога винограда,
„„Што је Ђурђе болестан садио,
„„Сваку лозу сузама залив'о““...

— Шта велиш јетрвице? — упита Марта.
— Лепа песма! — рече Анђелија.
— Де ти једну!
— Не могу да се сетим!
— Шта не можеш?... Де једну девојачку!
Анђелија се замисли.
— Јеси л' се сетила?
— Јесам.
— Дела! — рекоше у један глас и Марта и Стана.
Анђелија запева:

„Где ћеш бити мала Кејо
„Да довече дођем?“ —
„Ја ћу бити у ђул башчи
„Босиљак сејати.
„Босиљак ће мирисати:
„По мирису ми дођи!“
„Где ћеш бити мала Кејо
„Да довече дођем?“ —
„Ја ћу бити у вајату
„Дукате низати.
„Дукати ће звекетати:
„По звекету ми дођи!“....

Анђелија ућута.
— Чисто ме мину жеља — рече Стана.
— И мене! — рече Марта.
— Видиш, кадивице, како се договара?
— Видим — рече Миленија.
— Како ти шараш те чарапе? — упита Марта Анђелију.
— Ето, види.

— Дај-де овамо... Ала је ово лепа шара.

Стана застаде са вретеном па се наже да види; и Миленија такође.

— Баш ћу те молити, снашице, да и мени ту шару да̂ш да препочнем — рече Миленија.

— Даћу голубице

— А оћеш ли умети? — упита је Марта.

— Па показаће ми она.

— Оћу голубице.

— Ала у тебе, јетрвице, има лепих радова, право ми кажи је си ли ти оно сама радила? — упита је Марта.

— Јесам — одговори Анђелија.

— А ко те је научио?

— Снаје.

Јеси л ти клёчала и онај ћилим? — упита Стана.

— Јесам.

— И ја ћу почёти. Даћеш ми да препочнем.

— Даћу.

— Имаш, вала, и појасева лепих. Не знам од куд ти оваки!

— Па, кажем ти, да сам све од снаја добила почетке.

— Тамо, код вас, лепше раде него код нас — рече Марта.

Анђелија поче хвалити своје место рођења. Не може а да не похвали Ику и Станију како су до̂бре радинице.

— Нисам ја ништа! Да ти видиш само Икин рад, јетрвице! Ама к'о молован!.... Нећеш ти у ње наћи кончића да није на свом месту!....

— Па, велиш, још је девојка?

— Моја другарица

— Како би било да ја говорим мојим па да њу испросе за Перу? — рече Стана.

— Ког Перу? — упита Анђелија.

— Мог брата... Била би ти бар близу.

— Молим те говори! — викну Анђелија... Очију ми мојих, нећете се преварити! Ето и јетрвица Марта зна је — знаш она кр̏упна што је била самном у вајату.

— То ли је она? — упита Марта.

— Ја̏!

— Па, бога ми, добра прилика; не би се покајали. — рече Марта.

— Каки покајали!.... Оно је женско. Што очима види — то рукама створи!.... Ала би то било лепо: ја и Ика у једном селу! Право да вам кажем: кад би ми била она овде — не бих ни помислила на свој „сент!"....

— Кад је ти тако хвалиш — говориђу им — рече Стана.

— Кажи им слободно нека је просе — неће се кајати.

— А како ли је њен отац са стањем, јер мој отац тражи и добру девојку и добра пријатеља.

— Ко, зар чича Благоје Вукашиновић?.... То је један — по један!

— А каке је она нарави? Знаш, и то се мора знати.

— Ама зар Ика!... Та ти не зна шта је то: наљутити се..... Она и јетрвица Марта к'о да су сестре!.... Помисли ти болан, дирамо ја и Стаја њу — а она се само смеје, па нам тек по коју пришије — а ми да се поизврђемо од смеја!

— Е, кад је ти тако хвалиш — мора да је добра! — рече Стана.

— Ама к'о добар дан!

— Добро. Сутра ће и онако долазити моја мати овамо — па ћу јој казати.

— Кажи јој слободно: нека не траже на другом месту. Могу проћи свет — али онаке не могу наћи!

— А је ли здрава; да нема какве валинке на њој?

— Ама кажем ти: к'о тресак!... Ето и јетрвица Марта зна....

— Здрава је! — вели Марта.

— Е онда ће је тата испросити — не може валити!

— Дај боже! — рече Анђелија.

Разговор пређе на друге ствари. Миленија је само подстицала ватру, а Марта је загонетала и причала разне приче страшне и смешне.... Миленија се са свим ућутала.

— Што си се ти ућутала дилберко?

— А... ништа.

— Како ништа?

— Ништа, не говори ми се! — рече Миленија.

— А ти певај!

— Не пева ми се!

— Како то: ти тако млада, па да ти се не пева?... Ја, кад сам била девојка, ја сам певала куд год одим.

— Ја не могу!

— Да не смета Милан?

— Јест, он смета! — рече Миленија.

— Марта поче враголасто певушити:

„Милан иде странчицом,
„Миленија стазицом.
„Бацали се јаглуком,
„И зеленом јабуком.

„Нису се убили,
„Већ су се љубили,
„Мушко чедо родили,
„За руку га водили“....

— Е није него још нешто! — рече Миленија срдито...

Дуго су се шалиле....

Било је глуво доба кад су се разишле. Ништа се није чуло осим попка где пева; ништа се није видело осим по ког светњака.... Све је друго заспало.... (Наставиће се)

СТАЊЕ ЗВУКА ПРИ ПОКРЕТУ.

Кад се возимо на железници са две пруге, онда смо у стању, да посматрамо једну врло интересну *звучну појаву*. Интересна је са научног гледишта, а иначе ретко ком пада у очи. Ова се појава дешава само онда, кад се сусрећу два воза у ходу, па обе локомотиве пиште. А састоји се у овоме: Висина звука од локомотиве нашег воза остаје иста од почетка пиштања па до свршетка; звук пак у локомотиве оног другог воза, који пролази поред нас, *постаје у оном тренутку, кад мимо нас прође,* **нижи**. Што год возови јуре већом брзином, то је ова разлика у тону све већа. Најприметнија је кад су возови брзи, и кад јуре свом силом — тад износи цео тон. (Овде треба имати на уму, да локомотиве пиште у овом случају равномерном висином звука, а не мењају је, као што је случај код лађе).

Како се објашњава ова појава?

Висина звука, као што је познато, зависи од брзине треперења звучнога тела. Што тело, које издаје звук, *брже* трепери, тим је и звук *виши*. — Што јаче затегнемо струне на гуслама, то оне брже трепере, те зато и издају виши тон. Кад при певању утањимо гласом, ми онда затегнемо грленим мишићима гласне жице јаче, те онда брже трепере. Кад пустимо фонограф, да се окреће оном истом брзином, којом се је окретао при примању песме на штањол, он ће нам поновити песму истим гласом, као што је и певана. Но, ако га пустимо да ради брже, он ће нам опет поновити исту песму, ал само *вишим* гласом; ако ли га пак пустимо, да ради лакше, он ће је поновити *нижим* гласом. Итд.

Овако је, кад се имају у виду само звучна тела, без обзира на *уво*. Ну, кад се узме у обзир и уво, онда стоји ствар са свим друкче.

Ува се ни мало не тиче, каком се брзином *производи* звук. Њега се само тиче, *каквом брзином* **долазе** *звучни таласи један за другим* **у њ.** Што ваздушни таласи долазе у уво *брже* један за другим, то се осећа *виши* тон, т. ј. „тањи је глас;“ што у уво долазе ваздушни таласи *ређе* један за другим, то се осећа *нижи* тон, „дебљи је глас.“ Кад у уво долази за једну секунду не више но 16 (двоструких) таласа, онда се осећа *најнижи* звук, који је у стању да разликује обично човечије уво; 20.000 пак таквих таласа дају највиши звук, који још осећа човечје уво без бола.

Доплер је био први, који је приметио, да није то све једно, оће ли уво стојати на једном месту при примању звука, или ће се примицати ка звучном телу, или се одмицати од њега, т. ј. да ли ће стојати *у миру* или ће се *покретати.* Исто је тако и што се тиче звучног извора. И Доплер је поставио (1842 г.) за овакве случајеве овај закон:

Кад се уво примиче звучном телу, звук ће се осећати виши, но што је у ствари; кад се удаљава, звук ће се осећати **нижи**. *То исто важи и кад се звучно тело примиче к уву, и обратно — кад се одмиче.*

Ово нам се заиста у самој ствари и дешава сваки час у животу, но само што није то увек приметно. Неко пева на пример, а ми му се приближавамо — нама *мора* за то време приближавања његово певање изгледати да је у вишим тоновима, но што је у суштини, т. ј. но што би било, кад бисмо застали, па слушали, стојећи мирно на једном месту. — Седимо на прозору, а отуд долазе наша два пријатеља и разговарају се — нама морају да се чине гласови наших пријатеља да су виши, но што су у суштини. Тако је у самој ствари. Друго је сад питање, да ли ми ту разлику примећавамо. И ми је заиста не примећавамо. Та је разлика тако малена, да човечије уво није у стању да је примети — јер је и брзина човечијег хода веома незнатна. На железничким возовима пак, где је брзина огромно већа, но што је брзина човечијег хода и та је разлика много већа, те за то и много приметнија. Код путничких и обичних брзих возова она износи од прилике *цео тон;* код „муњевитих возова“ до *два тона.*

Ево за ово опширнијег објашњења.

Узмимо да оба воза стоје у миру и да се налазе на растојању од 330 метара, т. ј. на оном, које звук прелази за 1 секунду. Рецимо сад, да локомотива оног другог воза запишти, и то, као што је чешће случај, да тај звук одговара тону од 1875 треперења у секунди — онда ће на том простору од 330 метара бити од при-

лике свега до 1875 звучних таласа. Према томе сваки ће талас заузимати 176 мм. у дужину и долазећи у уво један за другим брзином од $\frac{1}{1875}$ дела секунде — т. ј. 1875 таласа за 1 секунду.

Рецимо сад, да се стане наш воз на један пут покретати ка оном другом возу, и то брзином од 22 метра у секунди (око 80 км. у сату, што по кад кад долази само код „муњевитог воза"). Онда ће очевидно у наше уво долазити звучни таласи брже један за другим, јер ће им уво ићи у пресрет, те ће их тако рећи скраћивати. — Уво ће сада за 1 секунду место 1875 звучних таласа примити 2000 таласа. Онај вишак од 125 звучних таласа, то је онај број таласа, који пада на оних 22 метра, које је прешла локомотива у напред за 1 секунду. Уво је на овај начин приморано, да за једну секунду прими и онај број таласа, који би примило, да је остало на пређашњем месту у миру (1875) и још оних следећих 125 звучних таласа, који су са находили *иза* ових, и који би тек у току идуће секунде (у времену од $\frac{125}{1875}$ делова те секунде) дошли у уво један за другим. — Кад се сад однос 2000 према 1875 скрати са 125, онда се добива однос 16 : 15, а то је баш *управо пола тона*. Јер, као што је познато у науци о звуцима, интервала, која стоји у односу као 16 : 15 равна је управо *полутону;* док односи 9 : 8 и 10 : 9 дају *цео тон*.

Према томе је дакле јасно, да ћемо пиштање оне друге локомотиве — кад се будемо кретали к њој сталном брзином од 22 м. у секунди — осетитити *за* $^1/_2$ *тона* **више**, но што је оно у суштини.

Ако сад наш воз продужи кретање са истом брзином и даље, онда ће висина звука остати иста, док год не дође наше уво упоредо са пиштаљком оне локомотиве. Но у оном тренутку, кад мимоиђемо пиштаљку оне друге локомотиве, наступа са свим обратна појава. Сад уво отпочиње да се *одмиче* од звучног тела, те с тога и сваки поједини звучни талас да прима доцније — оно сад тако рећи продужава таласе. На тај начин уво не прими у идућој секунди 2000 звучних таласа, као што их је за време примицања примало у свакој секунди; не прими шта више ни оних 1875 нормалних звучних таласа, који се у свакој секунди отисну од локомотивине пиштаљке — већ прими само 1750 звучних таласа (т. ј. 1875 — 125 = 1750). Наша бубна опона дакле сад ређе трепери, но у прошлој секунди. Ово смањивање треперења бубне опоне стоји у односу као 2000:1750 или 8 : 7, а то је нешто мало више но **цео тон** (јер већ 9 : 8 даје цео тон).

Ми дакле при примицању к оној другој локомотиви чујемо звук за $\frac{1}{2}$ тона *виши*, но што је у ствари; при одмицању за $\frac{1}{2}$ тона *нижи*, но што је у суштини — у сравњењу пак осећања звука при одмицању са оним осећањем при примицању, разлика је за *цео тон*. И тако ми осећамо у оном тренутку, кад мимоиђемо пиштаљку оне друге локомотиве, да се њен звук *пустио* за цео тон, *и ако у суштини то није било, и ако је у самој ствари њено пиштање остало* **непромењено!**

Овако је кад се покреће наш воз, а онај други стоји мирно. Ако се пак оба влака покрећу један према другоме брзином од 22 метра у секунди, онда ће се при мимопролазу разлика у висини звука оне друге локомотиве осетити двојином већа, дакле за *два тона*, и према томе биће јако приметна. Висина пак звука у наше локомотиве, ако и она при том буде пиштала, остаће за наше уво стална, јер и ми нисмо свој однос, положај према њој променили. Но онима, који се находе у оном другом возу, учиниће се при мимопролазу, да се у наше локомотиве спустило пиштање за два тона, а пиштање *њихове* локомотиве остаће им стално.

Др. *Циге* објашњава ову појаву [1] математичким путем овако:

Кад узмемо да c значи брзину простирања звука, а l дужину таласа дотичног тона, онда долазе до ува, кад је растојање стално увек два и два једноставна („долина и брег“ у таласа звучног) надражаја у $\frac{l}{c}$ секунде један за другим. Број треперења је отуд $m = \frac{c}{l}$. Ако се уво приближава звучном извору са једнаком брзином v, онда надражаји следују у краћем времену један за другим, и то са истим успехом, као кад би уво мировало, дужина таласа остала стална, али кад би брзина простирања звука порасла за v. Онда би трајање треперења бубњаче било равно $\frac{l}{c+v}$ секунада, а број треперења је у 1 секунди $m_1 = \frac{c+v}{l}$. По томе се односи $m : m_1$ као $c : c+v$. Ако се пак уво удаљава од звучног извора, онда излази однос овакав: $m : m_2 = c : c - v$. Из овога следује:

$$m_1 : m_2 = c + v : c - v.$$

Ако се пак и звучни извор покреће у противном правцу према покретању ува, и то брзином w (која је равна брзини v), онда треба у сразмери на место v да се стави $v + w$, дакле:

$$m_1 : m_2 = c + v + w : c - (v + w).$$

[1]) У „Humboldt“-у од прошле године, свесци за мај.

Узмимо, да је $c = 340$ метара, $w = v = 10$ метара, онда је однос овакав:

$$m_1 : m_2 = 360 : 320 = 9 : 8$$

т. ј. *цео тон*. Ако је пак $c = 341$ метар, $w = 0$, а $v = 11$ метара, онда је:

$$m_1 : m_2 = 352 : 330,$$

које кад се скрати са 22 износи 16 : 15, т. ј. управо *пола тона*.

*

Да сумирамо све досадање у кратко.

Прâви звук осећа се само онда, кад су у миру и слушатељ и звучни извор. Кад је ма које од овога двога у покрету, онда се не осећа прâви звук, но релативни, и то: кад се слушатељ и звучни предмет приближавају један другоме, онда слушатељ осећа звук виши, но што је у ствари; кад се удаљавају, онда нижи. Што се са већом брзином приближавају или удаљавају, то је и разлика у осећању звука већа. При постојаној брзини удаљавања или приближавања и разлика у осећању звука остаје постојана; при промењивој брзини и осећање звука је промењиво, и то у управној сразмери према брзини покрета.

*

Између небројених других и ово је још један доказ више, како је чулно човечије искуство *релативно*, и без светлости *наукине* врло *непоштуно и погрешно*. саопштио —*ци*—

ДОБРОВОЉАЦ

ПЕСМА ТРЕЋА

Благо

1. Витлајући Турке Иво није стао,
Докле није сутон на земљицу пао.
А тада се опет створио у гори
— Мајевичкој некој шумовитој страни —
Па уморан заста, да тело одмори,
И да се са дружбом за време настани.
Ту рањене таки завијати сташе,
А мртве окупише, па их укопаше.

2. Побожни поп Сима таки је похит'о,
Те мртвим опело самртничко чит'о.
А када се врати и у стану смири,
Он болне обиђе тешећи их редом:
Неком боле благим речима умири,

А неком и братским љубазним погледом.
Вукало је ране превијати знао;
А Сима је небу топле молбе слао.

3. Док су болни тешке превијали ране,
Дотле су сви здрави набављали хране.
Турске стоке беше по селима доста —
Требало је само по пашама заћи.
Нико никад гладан и жедан не оста,
Свуд је Ива знао војсци хране наћи.
Било је и меса и брашна и хлеба
И свега што борцу на бојишту треба.

4. Још крај горе беше бистра хладна вода,
За пијење дивна, за купање згода.
Једном, још за вида, млад барјактар пош'о,
Да донесе воде за себе и Иву,
Ал када је близу до Потока дош'о,
Зачу неку писку тужну, жалостиву;
И кад ближе дође, виде дете неко,
А од њега змија не беше далеко.

5. Дете беше дивно, лица бела, мила,
Косица му мека сва од злата била;
Увијено беше у шарено цвеће,
А бршљаном витким повијено мало;
Из груди му гласић жалостив полеће —
Осамљено беше, па се расплакало.
А змија са круном на дигнутој глави
Примаче се чеду пузећи по трави.

6. Лука, тако беше барјактару име,
Зграби једно дрво, те по змији њиме.
Змија главу спусти, па се вити стаде,
Сикну два три пута, па се онда скупи,
Подиже се мало, али опет паде,
И репом о земљу грчевито лупи,
Па се онда пружи и по земљи пусти,
А отрован јед се излио из усти.

7. Таман змија сврши и опасност мину,
А с неба се плава нека жена вину.
Беше лепа, млада, одећа јој бела,
Летела је брзо, имала је крила.
Свакога би смртног погледом занела —
Лука таки виде, да то беше вила.
Она, чим са неба на земљицу слете,
Похита, да види, је ли живо дете.

8. А када јој поглед на детенце паде,
Весела га узе, па љубити стаде;

Ал када и змију убијену виђе,
Обазре се свуда, те угледа Луку,
А румен јој лака уз образ подиђе,
Па на један брешчић пружи своју руку.
„Ти ми“ рече, „спасе моје чедо драго,
За то ти сад кажем: онде лежи благо!“

9. Кад вила то рече, на небо се диже,
А Лука пун среће четовођи стиже,
Па му весо каза, шта је рекла вила,
Те га зовну таки, да копају благо,
И чим нојца спусти своја тамна крила,
Одоше да траже — али би занаго.
Вратише се натраг од умора пали.
Па су таки слатко уморни заспали.

10. Али сутра дан се досетио Ива,
Да му некад мајка маленом казива,
Да у Босни свуда лежи силно благо,
Ал га бране неки подземаљски дуси,
И да ће га сваки копати за наго,
Докле земља турске крви не окуси.
То је после Ива и Луци казив'о,
Па је с нестрпљењем битку очекив'о.

11. Једног дана зачу, да су Турци пошли,
И да су већ скоро до логора дошли,
Па се на њих таки пун радости диг'о,
Те их силно нап'о и цео дан сек'о —
Обар'о је, клао, где је кога стиг'о,
Па, када их одби, мрак је једва чек'о;
И кад нојца црна на земљицу паде.
Он се с Луком таки на посао даде.

12. Крвавом је сабљом црну земљу коп'о,
Не би ли се блага жељена докоп'о;
Ал на скоро тутањ испод земље зачу,
А човечиј костур испод земље дође,
Па страшан и грозан у горкоме плачу
Ивану и Луки говорити поће:
„Уклањајте таки грешне руке своје —
Дрхтите и чујте тужне речи моје!

13. Ја под земљом трунем има четир века,
Четир пуна века ова хумка чека,
Да се Србин јави, да ископа благо,
Што је српска рука од Турчина скрила.
Долазише многи, али би занаго —
Свакоме је трудба узалудна била.
Многи су ме људском напајали крви —
Јест, многи и многи нисте ми ви први.

14. Ал ни један јоште не учини оно,
Што намени некад српско срце боно;
Још ни један није учинио дело,
Што захтева онај, што закопа благо,
Кад укопа над њим моје мртво тело.
За то труд и беше свакоме занаго;
Још ни један смртни није среган био —
Још ни један није турске крви лио.

15. Ја сам био племић од краљева рода,
И кад тужној Босни погину слобода,
И ја сам са њоме на бојишту пао,
А мој отац стари прободе се мачем,
Ал ме најпре овде с благом укопао,
И оплако тужним, родитељским плачем;
А уз то намен'о да нас бране дуси,
Докле земља турске крви не окуси.

16. И ја овде лежим четир пуна века —
Четир пуна века ова хумка чека,
Да се Србин јави, да крв турску лије;
Али то се до сад још никад не деси,
Турска крв се овде још просула није.
Па сад ето, ни вас срећа не задеси.
Ох, доста се крви нада мноме лило,
Ал туђинске крви јоште није било.

17. Сва несретна крвца, што се овде лила,
То је само српска врела крвца била.
Турске крви беше, када Босна пада,
Када јој се тешки, смртни удар спрема;
Ал од када Турчин над Босном овлада,
Од тог доба овде турске крви нема.
Са сваког се мача српска крвца пере —
Јест, крв је све једна, а разне су вере.

18. Но за разне вере мени није стало —
Због вера се благо није закопало.
Нек се Срби крве још четири века
Због вере и руха. крста и корана,
Још ће ово благо под земљом да чека,
И земља ће бити чврста постојана.
Док не падне овде туђинска крв права,
Дотле сваки благо залуд откопава.

19. Али моје кости не могу да сносе,
Да се Срби сами сатиру и косе.
Кости ми се тресу, кости ми се ломе,
Кад их когод јадне српском крвљу роси,
И када у пустом среброљубљу своме
Дође да из земље ово благо носи.

За то се сад дигох да милости просим:
Милост! јер крв српску не могу да сносим.«

20. Кад то костур рече он се сурва доле,
Јецајућ' и плачућ, уз најцрње боле.
Спустише се кости, под земљом их неста,
И у густој шуми све се за час смири;
Грмљава, плач, јецај и тутњава преста
А нојца се мирна над земљом рашири.
А Иву и Луку, пуне тешка јада,
Кад одоше у стан, сан једва савлада.

21. А сутра дан таки, чим засвити зора,
Зачула се хука, зајечала гора,
Зачули се бубњи, таламбаси, вика.
Стража Иви јави, да се Турци виде:
Преко поља хите, а стоји их клика —
Силесија грдна на стан српски иде.
Није проста војска, но с њом и низами,
А са њима тутње и топови сами.

22. Ива нам се није од топова бој'о.
Јер је на брдима шумовитим стој'о.
Али, кад је чуо да низама има,
Позва таки Симу и Вукала стара,
Да се пре сукоба саветује с њима,
И да се о бојном реду договара;
Па са њима реши, да се држе горе,
Да се само бране и из шуме боре.

23. Тога су се дана уздржали тако —
Из горе се није ни један ни мак'о,
Топови су тукли и кршили гране.
Грмљава се страшна по ваздуху вила.
Летела су гори ђулад с турске стране,
Али нису много штете починила.
Само један куршум са висине паде,
Па голему рану поп Сими зададе.

24. Када паде Сима, Ива душе боне,
Заповеди својим, да га где год склоне.
Склонише га одмах, докле бој не прође,
Па се борба опет на даље продужи
Док од турске стране црни Арап дође,
Па све Србе стаде да псује и ружи.
Србина је сваког најгорим назив'о,
Па је српске борце на мегдан позив'о

25. Али када виде, да не слуша нико,
Он се у свом бесу осмели толико,
Да у саму гору псујући упиђе,
И са голим ножем у зуб'ма полети,

Да уз један брешчић уочљив узиђе, —
Хтеде српски барјак тробојни отети,
Што се на брежуљку поносито вио,
Ал барјактар Лука уз њега је био.

26. То бејаше брешчић у ком лежи благо,
Што га Лука с Ивом тражаше за наго.
Стај'о је узвишен у почетку горе,
Па кроз борје беше на угледу свима,
И Србима, што се на планини боре,
И на равиом пољу турским редовима,
Ту је место било за стег српски дичан,
Ту је млади Лука стај'о непомичан.

27. Ал' кад црни Арап већ на брешчић дође,
И застави српској несрпљиво пође,
Херцеговац млади у разјару паде,
Кроз срце му нека чудна ватра прође,
Те заставу своме помоћнику даде,
И на мегдан црном Арапину пође.
Ућуташе пушке, крв се преста лити,
Све гледаше само, шта ће сада бити.

28. Страшан Арап беше: лице угљен прави,
Стресо би се човек, да се у сну јави —
Очи пуне ватре и пркоса пека,
Прћаве му усне дебеле и гадне,
А бели се зуби кезе из далека —
Плашљив би свак мор'о од страха да падне.
Али Лука ћути, па јуначки ступа,
И Арапу црну све ближе приступа.

29. Осу Арап неке, ваљда турске речи,
И показа зубе, а очи избечи,
Па јатаган диже, да по Луци лупи,
Али Лука својим јатаганом дану,
Те заклони главу и мало одступи,
Али опет оста сталан на мегдану.
По образу белом огањ му се вио —
Румен је и диван к'о девојка био.

30. А грдан је Арап к'о утвора стој'о,
Гледао га злобно, ал се није бој'о.
Научио беше да мегдане дели,
Па на Луку опет замануо злобно,
И у мало није постиг'о што жели —
Луци се јатаган примицао кобно.
Ал кад му се хтеде да дотакне груди,
У младом се Луци силан бес пробуди.

31. Па цикну и јурну на Арапа гадна,
Али он је стај'о као стена хладна.

Јатаган је држ'о испред црне главе,
Гледао је Луку, па се осмејкив'о,
А кад се насмеши зуби му се јаве,
Као да је на гњев Луку изазиво.
Ал кад Лука ножем и десницом ману —
Посрну Арапин, јунак на мегдану.

32. Но да видиш чуда, када Арап викну,
Па по турски нешто опсова и рикну,
И ножем полети на младога Луку —
У свакога срце стаде јаче бити;
Нехотно је многи прин'о пушци руку,
Жалили су Луку није требе крити.
Па и сами Турци и низами редом,
Гледали су Луку жалосним погледом.

33. Али када Арап свој јатаган диже,
Лукин га јатаган по сред главе стиже,
Паде Арап црни, само нешто викну,
А закопа ногом и окрете главу,
Па онда још тешко и потмуло рикну,
И стаде да чупа око себе траву —
Ал се брзо смири и мицати преста,
И његове претње и јунаштва неста.

34. Поврати се Лука уз веселу клику,
Сваком Србу беше клицање на дику;
А убојна пушка опет циктат' стаде,
И куршуми опет полетати сташе,
И тек када вече на земљицу паде,
Убојне се пушке мало утишаше;
А кад и ноћ црна криоца рашири,
Бој преста, и све се утиша, умири.

35. Тад весеље наста у српскоме стану,
Што је пао Арап на бојном мегдану.
Вукале је Луку јунаком назив'о —
Хваљаше га много, што Арапа згуби,
А Ива је сретан у радости плив'о,
Па весело Луку у чело пољуби,
Али, крај све среће, и црна је туга,
Морила све редом због рањена друга.

36. Симина је рана врло тешка била
А и крв се многа бејаше излила,
Тишташе га боли, тешко је и дис'о,
Ал је опет мушки своје муке крио:
Нит је зубм'а шкрип'о, нити је уздис'о —
Миран је и сношљив као јунак био.
А Вукало стари превијаше рану,
Добијену часно на бојном мегдану.

37. Те се ноћи Луци у сну старац јави:
Шлем му је се сјајни блистао на глави,
А облак му тамни покриваше чело;
Лице му је било као у јунака:
На себи је им'о војводско одело,
А у руци го мач, крвав до балчака.
Тај му старац рече: „иди копај благо,
А неће ти сада труд бити занаго!

38. Моја је се давна жеља испунила —
Над мојим се благом турска крв пролила.
Ко је јунак био да је данас проспе,
Нека моје благо као своје носи;
Нек с њиме до среће и до силе доспе;
Нек се с њим ко јунак дичи и поноси;
Нека с њиме чини, што му жеља могне —
Нек с њиме и Босни несретној помогне!"

39. На то старца неста а зора заруди,
И Лука се трже и из'сна пробуди.
Како је се диг'о оде Иви таки,
Да му вес'о каже, шта му старац рек'о;
Година му беше тили часак сваки,
А мркла му нојца бескрајно далеко.
Тешио се тиме, што ће Турци доћи,
Те ће дан у борби и пуцању проћи.

40. Али стража јави, да Турака нема —
Нит се пушка види, нит се топ припрема.
Турци ту ноћ беху у тајности стукли,
Па побегли крадом од стида и срама,
И топове тешке бејаху одвукли —
У том им је ноћна помагала тама.
Оставили беху само своје мртве,
Српске бојне пушке многобројне жртве.

41. Чим је ноћни покров преко горе пао,
Луци је се поглед на брежуљак дао,
И чудан се призор испред њега створи:
На брегу се пламен повисоко диже,
К'о да нешто светли, к'о да нешто гори,
Као да се ватра из земље подиже.
И Лука се диже четовођи таки,
Па пођоше одмах весели и лаки.

42. То гореше новци — тако народ каже —
И Лука сад виде, да народ не лаже.
Чим дођоше на брег, ватра преста сјати
Они земљу таки копати почеше —
Морадоше најпре костур ископати,
А после три ћупа потешка изнеше.

Земља је сва крвљу заливена била —
Арапова крв се одозго салила.

43. Ћупови су тешки били пуни злата —
Било је и сребра, ал и више дуката.
Чудни новци беху — ободом неравни!
Било је и турских — њих познаше таки —
Ал беше и неких пара стародавних,
Те им није био познат новац сваки.
Било их је доста великих и малих —
Копачи су крај њих ко неми стајали.

44. Свакоме је лице пуно миља било,
А Иви је око чисто засузило,
Па прозбори Луци: „Ао, брате, пара!
С тим новцем би били богати и сретни.
Али нашу срећу богаство не ствара —
Ми смо још и крај њих тужни и несретни.
Док по целој Босни слобода не сине,
Дотле нас јад тешки не може да мине.

45. Ово би нам могло само помоћ бити,
Да можемо наше жеље испунити.
Братимим те сада, ко јунака права,
Завери се овде, да ћеш ово благо.
Што пред нама лежи што нас опчарава,
Потрошити само на српство нам драго
И на јадну Босну и слободу њену,
Сенком силе турске давно покривену...“

46. Док Ива збораше, Лука, препун жуди,
Бејаше му пао на јуначке груди.
Ал кад Ива рече, да се с њиме брати,
Отрже се Лука, и уздрхта лако,
А не може тешки уздах уздржати,
Па му рече: „стани, не говори тако,
Не врећај ми само јадно срце моје —
Још нисам достојан те милости твоје!“

47. Па јецајућ опет паде му на груди —
— Био је пун туге и пламених жуди.
Зачуђен га Ива на грудима глед'о —
Није знао откуд така туга сада,
Па се беше сети и жалости пред'о,
А најзад и њега узбуђење свлада;
А око осети душу узбуркану,
Па и њему суза од узбуде кану.

48. Најзад Ива рече: „узми благо своје!“
Ал Лука зајеца: „не све је то твоје!
Све се моје жеље око тебе вију
Све су моје наде упрте у тебе;

Чудне ми се жуди у грудима крију —
И крај свега блага не марим за себе.
Узми све па носи и жељама годи —
Узми све, па носи и Босну слободи!“

49. Али Ива не хте; и једва се сложе.
Како да поделе, а да се не гложе
Одлучише тако: да се та три ћупа
На њих и на војску на троје поделе,
Па да сретни буду са свом браћом скупа,
И да се са њима заједно веселе.
После спусте кости, да се не растресу,
Па загрну земљу, а новце однесу.

50. А сутра, чим зора с истока забели,
Један ћуп се злата на војску подели.
Весели узклици сву гору потресу;
А Ива и Лука све незнане паре,
Рањеном поп Сими весели однесу,
Јер је он познаво многе новце старе,
Да им он објасни из кога су доба,
Кад су толко били на дну црна гроба.

51. Чисто сину лице рањеноме Сими,
Кад у своје руке старе новце прими.
Разгледа их мало, па им онда рече:
„То су српски новци, којих нема сада,
Доста дугих лета на земљи протече,
Од како се њима нико и не нада.
Нестануло српске државе и силе,
Па и српске паре већ се погубиле.

52. Има и виткога млетачкога злата,
Има и подоста луждевих дуката.
На њима се види Исусова слика,
А око ње венац од звездица има,
И лик светог Марка, као заштитника,
Пред ким смерно клечи дужд на коленима.
Али те ми паре нису тако миле —
Наше су ми паре срце узбудиле.

53. Радостан их гледам изнемоглим гледом,
И све ћу их сада описати редом.
Ето, то је новац краља Владислава,
Под њиме су први новци и ковани;
Њему нек је хвала, њему нек је слава,
Што су први српски новци исковани!
С једне стране он сам, крст у руци има,
А са друге Христос — оба с натписима.

54. А ово је опет Стеве Котромана,
Босанскога бана за време Душана.

Душан му је ћерку хтео снахом звати —
Хтео је узети за свог сина мила;
Ал Мађари знаше томе на пут стати,
Те је та просидба покварена била. —
А ово је новац тог истога бана
И, у исто време, славних Дубровчана.

55. Он је жељан био љубави и слоге,
Па ортачки с њима кова новце многе. —
А ово је новац Дубровника сама:
С једне стране стоји Исусова слика,
Окружена свуда сићаним звездама,
А са друге патрон града Дубровника.
Те новце сви старци врло добро знају,
А жене их радо на бабиње дају. —

56. Ово вам је новац крала Драгутина,
Унука Стевана, сина Немањина.
С једне стране престо и Христос на њему,
С друге краљ са голим мачем преко крила.
Драгутин је влад'о као краљ у Срему,
Под њим је и Босне једна страна била. —
Ово му је новац праунука дична,
Босанскога краља Твртка, слави вична.

57. Кад је српска сила посртати стала,
Твртковa је круна још сјајем сијала.
Жеља му је била, да се Српство дигне,
Да не губи оно, што је задобило,
И да стару славу и силу постигне —
Његове је војске на Косову било.
У Босни му равна владаоца нема —
На новцу му круна и штит поред шлема.

58. На овом је новцу српско сунце јарко,
Краљ српских јунака, Краљевићу Марко,
Што је после оца у Прилипу влад'о. —
А ово је новац проклетога Вука,
Што му је с неверства српски народ страд'о"
И ту је поп — Сими задрхтала рука,
Па на болне груди од један пут клону.
Али он прикупи своју душу бону.

59. Узе други новац и кад га окрену,
Рече: „тај је новац кован у Призрену:
С једне стране Христос, с друге Призрен пише.
То је било онда кад Србин не страда;
Када није мор'о тужан да уздише;
Кад се владар српски Цариграду нада.
А ово је зетски — с курјачијом главом,
Ово опет Ђурђа, Смедеревца, с лавом.

60. Ово је сребрник српског кнез-Лазара;
А ово босанског последњег владара,
Томашевић Стеве, Томашева сина:
Шлем је с једне стране, свети Ђорђе с друге.
Некад Србу беше извор од милина,
А мени је сада узрок тешке туге."
После узе новац повелики, златан,
Беше врло диван, изгледаше знатан.

61. Па узбуђен рече: „овај новац кова
Узданица српска, дика Србинова."
Заста, јер га беше смалаксала рана,
А после полако шапћући изусти:
„То је златан новац силнога Душана."
Погледа све тужно, па — душу испусти.
Сви су га у стану с тугом оплакали,
И мртво му тело часно укопали.

Вл. М. Јовановић.

АНТРОПОЛОШКО-КРИМИНАЛИСТИЧКА ШКОЛА

— њен постанак, развитак, и циљ —

од

Мил. Р. Веснића.

II.

Изложив овако у најкраћим потезима назоре оснований школе нама се чини, да је сад најудесније, да у тако исто кратком обиму прегледамо њен успех у самој Италији. Но њена делателност је данас тако развијена, а њени поборници тако многобројни, да ми не можемо ни помишљати на то, да је у целокупности преставимо. Она се још непрестано бори за свој опстанак, и у својој домовини мора да даје отпора напорима тако јаких научара као што су Вирџилио, Танасиа, Де Паоли, проф. Буцелати, Калучи, Месалија итд. Али су и њени поборници колико ватрени толико исто и прожмани убеђењем у истинитост својих назора. Ми ћемо за сад оставити на страну напуљског професора *Песину*, оштрог сицилијанаца *Пуљију*, адвоката *Салинција*, *Вараљију*, *Морселија*, *Тамбунинија* и многе друге, па ћемо се задржати само на двојици поборника ове школе, који су у њој уз Ломброза највише учинили, који с правом стоје међу првим данашњим европским научницима Та двојица су *Гарофало* и *Фери*.

Досадањи казнени системи немају по Гарофалу (Di un criterio positivo della penalità, Napoli 1880) ни репа ни главе; није према томе чудо, што нису могли да стану на пут непрекидном умножа-

вању злочина и то нарочито оних, који су се у поврату појављивали. Затим је развио мисао, да се квантитативно мерење злочина и казне може управљати само по *опасности* (temebilità) *злочинца*. Ова основа изведена из антрополошког проучавања злочина даје се свести на појам *будуће опасности*, чија се величина изводи с једне стране из повреде правне сигурности произведене злочином, а с друге из јачине, продужености или поновљеној појави мотива, који воде к злочину. На овој основи деле се злочини (односно преступи) у следеће групе: 1) *врло тешки злочини*, који су по себи довољни да свог виновника преставе опште опасним, и чије се понављање апсолутно мора онемогућити; 2) *лаки преступи*, но које су извршили преступници из навике и чије понављање треба што већма отежати; 3) *тешки злочини* одн. *преступи*, чији се извршиоци не могу узети за злочинце из навике (окореле зликовце) и код којих не долази толико у обзир поврат, колико то да се *подражавање* од стране других *предупреди* и 4) *лаки иступи*, чији виновници нису такође никакви кривци у правом смислу речи, и где казна има да се употреби као покушај за поправку.

Даље примењује Гарофало основу опасности злочина на општи део и на више посебних одељака казненог права. У првом обзиру узима он за ублажавајуће околности — сагласно досадањем учењу — хијерерхичну послушност, страх и претњу, као и младост и старост. Али он се од осталих одваја у томе што неодољивој сили (Forza irresistibile) неће, изузев спољну физичку силу, никако да прида својство олакшавајуће околности, већ сматра неопходно нужним осамљење онога, који унутрашњој сили није могао да се одупре.[1]) Даље је мишљења, да покушај као и осујећен преступ ваља онако исто казнити као и извршено дело.

Код појединих категорија преступа мисли Гарофало, да код младих, нарочито малолетних преступника, који би се преставили као лењивци, скитнице итд. казна треба да служи нарочито циљу побољшања и да се врши у кратком но строго усамљеном затвору. Код извесних лакших преступа н. пр. простих крађа итд. али чији су ви-

[1]) Да ове треба учинити сасма безопасним наводи он за пример неког Гранди, који се (до некле душевно болестан. — imbécile) осећао узнемиреним од суседне деце, и који је ову, да би се њиховог узнемиравања ослободио, увлачио једно по једно у собицу иза дућана, где их је затварао и следеће ноћи одмах живе у земљу закопавао. Он је на овај начин лишио око десеторо деце живота, а све *у нади, да ће после тога моћи мирно радити*. Други опет један суманути удавио је свог ујака просто с тога, *што му је досадно било, да гледа његове разроке очи*. Garofalo: Le type criminel, у Revue philosophique, год. XII. 220.

новници преступници из навике, треба последње затварати у казнене заводе с принудним радом на *неодређено време*, примењујући ирски систем. Отпуштање има да се изврши тек по доказаној поправљености, али у случају да се затвореник непоправљивим покаже, не треба га *никако* у слободу ни пуштати. За најтеже злочине чао н. пр. за убиство с предумишљајем задржава и он *смртну* казну. Али има једна врста злочина и преступа, где казна нарочито има да спречи подражавање од стране других. Овде треба употребити затвор (detenzione) или прогонство на дуже време. У ову групу спадају злочини извршени у јарости (н. пр. изазвано убиство) телесна повреда у искључивој намери поруге, политички преступи, убиство из непажње и злочини извршени у напитом стању.

Добар зналац целокупне правне науке, *Фери* је у погледу казн. права обратио и сам нарочиту пажњу статистици.[1]) Употребив педесетогодишњу статистику Француске он је исправио многе погрешке у самом Ломброзовом делу. Фери дели све преступнике у пет редова и то на следећој основи 1) преступници душевно болесни (pazzi o semi pazzi); 2) по природи неисправими (nati incorregibili(; 3) преступници из навике (abittualii); 4) под утицајем страсти (per passione) и 5) случајни (d' occasione).[2]) За сваку од ових категорија требало би удесити нарочите казнене заводе, а тако исто требало би и понашање у овима према свакој класи нарочито удесити.

Данас нема ни једног правника, који би толико радио на примени резултата нове школе на казнено право колико је то чинио Фери у своме делу „La teoria deii inputabilità e la negazione del libero arbitro“ побија он разлоге, који су били изнети у корист тако зване *наравствене слободе*, па прелазећи к посматрању узрочног начела, које се како у физиологији тако и у статистици потврдило, долази на порицање слободне воље.

По метафизичком схватању човек може сасма произвољно имати добрих или рђавих жеља и по њима делати. Ако он изабере да чини зло, онда је дужан подврћи се одговорности и казни. Против овог устаје Фери и доказује, да сви физиолошки опити, чињени до сад, упућују на неизбежни *закон нужности*, коме се морају потчињавати и човечије жеље и поступци. Престава слободне воље или је само-

[1]) Види његов известан рад Sulla criminalità in Francia, annali di statistica 1881. То исто немачки под насловом: Das Verbrechen iu seiner Abhängigkeit von dem jährеichen Temperaturwechsel у већ наведеној листовој Ztschrift f. gesammte Strafrechtswissenschaft. год II. стр. 11—49.

[2] Sui limiti fra dirito penale ed antropologia criminale, у Archivio di psich. criminale 1880. свеска I. и II.

обмана, која је последица незнања физичких, физиолошких и психолошких закона који условљавају и нашу вољу, или пак двосмислени појам, при чему слобода за извршење каквог дела није ништа друго до *физичка* слобода, т. ј. осудство сметња мишићному извршењу воље, које се јавља у спољном свету. Али и ако је свако човечије дело неопходима и неизбежна последица узрочне везе, ипак сваки човек има сопствену физичку и психичку индивидуалност. Ова је производ средине у којој живи, различно условљена према неједнаким односима времена и места. Баш из те индивидуалности и излази то, да се сваком човеку приписује у кривицу њим извршено казнимо дело као одблесак и последица *његовог* организма. Човек је машина — али с особитом конструкцијом. Као и друге машине он се налази у пуној зависности од средине и узрочне везе, али различно од ових он реагирује на спољашња дејства, а та реакција је — према индивидуалним особинама, времену, месту и комбинацијама које одатле произлазе — различна. Ако човек ради противно друштву и његовим интересима, друштво је у праву, па макар тај рад био и последица нужности, да се одупре таквој радњи; њему је шта више дужност да спречи њен поврат. У интересу свог опстанка друштво мора казнити; у том интересу оно „убија бесна пса, затвара у лудницу сишле с ума, а у казнени завод преступника.“ Питање урачуњивости он своди на *нормално стање разума* и *законитост мотива који радњу одређују*. Узев ово у обзир има да се суди о различним околностима, које урачуњивост умањују или са свим уништавају.

У поменутом статистичком прегледу злочина у Француској (1825—78) и у другом једном свом спису [1]) Фери потврђује врло слабо дејство казне у погледу на смањење злочина и први пут обележава оштро и потпуно различне факторе преступничког феномена (fenomeno criminoso) у антрополошком, физичком и друштвеном погледу. [2]) Утицај разних момената (клима, времени однорошаји, годишња времена, насељеност, употреба алк. пића, земљорадња, занати, фи-

[1]) Sostituti penali archiv. di psichiatria 1880. I. II.

[2]) „Шта може, вели он, учинити законодавна-претња против друштвених и козмичких преступних фактора као што су обичаји, јавио мњење, растење становништва.... раса, клима, температура? Као законо средство казна може дејствовати, само против антрополошких и индивидалних фактора, и према томе само против *случајних* преступника с успехом управљена бити. Њеном применом (н. пр. усамљеношћу у казн. заводу) не могу се уклонити органски или наслеђени фактори преступа. Све ово показује да се преступ и казна крећу у сасма издвојеним круговима, и да последња не уклањајући узроке, који преступе стварају, не може ни њихове последице отклонити.“

нансиско државно стање, политички одношаји, законодавство) на годишње — или више година обухватајуће — промене представља нам он у целокупном преступништву или појединим врстама сасма јасно, на графичким таблама. Из проучавања горе побројаних факата изводи Фери закључке не само о слабом дејству досадањих казнâ, већ и о нужности других мера („sostivuti penali") којима би се могла заштитити јавна сигурност. Основане на физиолошким и психолошким законима, а у складу с вȇрским, политичким и економним стањем даће ове мере најбоља средства, да се *бар умали* број преступа. О њиховом апсолутном спречењу или уништењу ни речи не може бити.

Говорећи с правног и политичког гледишта о добрим и рђавим странама пороте[1]) он наглашује противност у којој ова установа стоји с друштвеним законима, и наглашује, да ни једно друштвено уређење, које хоће да буде корисно и трајно, не може бити пренесено на просту законодавчеву вољу из једне земље у другу, већ се мора постепено развити из повесничких и етнолошких односа дотичнога народа. Порота не може ни с тога као што ваља вршити своју дужност, што је само њено биће атак на поделу рада, која се данас на свим пољима неопходно нужном показала. На основу свега овога захтева он, ако не потпуно укинуће, оно бар коренит преображај данашње пороте. У даљем свом разлагању мисли он, да друштво у борби против преступништва нема толико да се брине о самом правосуђу, колико о *казненој полицији* у најширем смислу те речи. И он је, као и многи правници пре њега, тврдо убеђен, да *казна не застрашује толико жестином колико својом неизбежношћу.*

III.

Ми смо били у почетку намерни, да у овом одељку представимо антропол. криминалистичку школу у осталих народа. Но како се она код Немаца[2]) Руса[3]) итд. развија поглавито на основима и

[1]) Cenni critici sulla gjuria, 1880. — Довде скициране мисли налазе се даље разрађене у његовим до сад не поменутим делима: Nuovi orizzonti del dirito e della procedura penale. Друго изд. 1884. La scuola positiva di dirito criminale 1883. Socialismo psicologico et statistico nel dirito criminale (у Archiv di psich. IV. 2.) даље: Socialismo e criminalita: appunti. 1883 итд.

[2]) Њен је главни и најревноснији последоватељ у Немачкој професор марбуршког свеучилишта *Лист*, са својим изванредно добро уређиваним, до сад већ помињатим листом Zeitschrift für die gesammte Strafrechtswissenschaft, који од 1881 год. издаје (најпре у друштву с професором *Дохоеим* а сад с проф. Лилијенталом из Цириха). Поред већ поменутих радова Ломброзових и Ферријевих, ми овде чинимо читатеља пажљивим још

по импулсима, који јој се дају из Италије и Француске, то ћемо се ми овде задржати још само на њеном развитку и данашњем стању у Француској,. Главни њен преставник је овде професор на лијонском свеучилишту *Лакасањ.*[1]) Он се у својим радовима не ограничава на изучавању људских одн. човечијих преступа, већ своја испитивања простире и у област *животињског* света (што у осталом и Ломброзо у свом главном делу чини) тражећи у овоме одговора на многа питања у постојећем казн. праву. Ако код људи преступност зависи од патолошких и механичких промена организма и психомоторних центара као и анатомског строја, то ће ти узроци имати и код животиња исте последице. После радова Пришера, Дарвина, Бихнера и других, данас готово никог више нема, који би порицао сродствену везу између животиња и човека. Опити над животињским мозгом објашњују иам радње човечијег мозга и обратно. Он прелази у кратким потезима понашање појединих народа наспрам животиња су најстарије доба. По правним појмовима најстаријих народа *сматране су животиње равноправнима човеку*, нарочито у погледу преступности. Ти појави су се у неколико одржали још и у средњем веку и тек их је метафизика својим учењем о души могла мало по мало потиснути. Као год и роб сматра се и животиња у старих члановима породице; њено липсавање производи жалост а њени рђави поступци казну. Када би у старом Египту липсало домаће псето, укућани би се бријали од жалости по целом телу. Један од старих атинских закона наређивао је, да нико нема права никаквој живо-

на *Kräpelin*, Lombroso Uomo delinquente (год. V. стр. 669—680) као и на извештаје Гароа о француској и Брузе о италијанској савременој казнено-правној књижевности.

[3]) У месечном часопису *Русское богатство* (Мај—Јун 1884) изложио је врло лепо правац ове школе *М. Гребенщиковъ* у чланку «Новыя теоріи преступленія и наказанія» а у неколико и пре тога (Мај и Јуни 1883) у чланку «Позитивное изученіе права.» То исто је у мало опширнијем обиму учинио (исти лист. 1886. Март и Април) већ наведени *Л. Менчиковъ*, у чланку «Уголовная антропологія,» Поред овога види и *А. Лихачева* «Новыя работы въ области уголовной статистики» (Журн. гражд. и уголовн. права 1883. бр. 1.)

[1]) Види његове радове: Marche de la criminalité en France de 1825—1880. Le criminel devant la science contemporaine (Revue scientifique III. Serie I. 675.) La criminalité comparée des villes et des campagnes, Lyon (Mongr.n-Rusand) 1882. De la criminalité chez les animaux, Lyon (Bourgeon) 1882 итд. Поред тога издаје он од почетка прошле године у Лијону Les archives de l' Antropologie criminelle, из кога је и чланак проф. *Гароа* „Односи казн. права и криминалне социологије“ оштампан (у преводу др. М. В. Васића) у «Праву» год. II. стр. 356—365.

тињи чинити зла, Нужно је поменути и улогу, коју су играле животиње у средњем веку у верским светковинама и краљевским славама. У Паризу се годишње држала литија лисици, а био је и нарочити магарећи дан.

Па и у самом погледу урачуњивости изравнавали су стари законодавци животињу с човеком. Ако бик, вели Мојсије (Исход XXI.) убоде рогом човека или жену, па од њих које од тога умре, то *ће се он убити камењем*, и његово се месо не сме употребити на храну; биков се газда пак има огласити невиним." Под Доменцијаном је постојала казна за лава, који би био неблагодаран своме госи. У средњем веку су такође животиње, са свим формално осуђиване на смрт. Год. 1120. лаонски је епископ одлучио од цркве гусенице и пољске мишеве. Бенда-Сент-Ири наводи на седамдесет које смртних пресуда, које одлучења од цркве изречених над животињама — почев од магарца па до скакавца — у току од 1120 до 1741 године. Шта више, животиње су и *као сведоци* учествовали у казненим споровима.

Све ово по мишљењу Лакасањевом показује, да је човеку још у најстарија времена урођена идеја преступности у животиња. Но ако се она појављивала у времену фетишизма и средњевековних сујеверица у виду жалосних предрасуда, данас је дужна да послужи као основа за стварање *упоредне казнене психологије*. Он понавља изреку Ж. Леруа, да нам курјакова наравственост може човечију објаснити, и изводи из разних списа читаву масу животињских преступа. Ми наводимо овде примера ради: отмицу у курјака, грабеж у пчела, прељубу код голубова, насиловање у коња, онанисање у мајмуна, бикова, медведа и паса, наклост к убиству код чижака итд.[1])

Говорећи о одношајима, које су закони међу човеком и животињама стварали, показује, да су ови одношаји прошли три степена развића. Код фетишких народа показује се тежња, да се човек и животиња у погледу казне изједначе; под утицајем метафизике гледа се, да се један од другог потпуно разлуче; противно томе тежи се данас, да се противности — на основу теорије развића — опет зближе. Заједничке преступе, који се дакле како код човека тако и код животиња појављују, дели он у следеће класе: 1) из нагона

[1]) Као пример злоће и осетљивости наводи он — по Кодену — једно домаће псето, које је било принуђено, да дели своју храну с домаћом свињом. Оно је ову последњу најпосле тако омрзло, да је једног дана прекинуло свој ланац, јурнуло на свињу, изуједало је, и умртвљеној распорило трбух и одгризло уши. Жаколио опет прича, да људи у Индији сами изазивљу, код иначе мирних животиња као што су слонови, склоност к убиству, и то хранећи их месом.

за храњењем (крађа животних средстава итд.); 2) из животињског полног нагона; 3) под утицајем материнске љубави; 4) из животињског нагона к рушењу; 5) из нагона к сујети и 6) на преступе, које животиње чине код утицајем друштвеног (животињског) нагона.

Као год шта се код људи под утицајем напредовања у развићу примећује опадање, шта више: ишчезавање појединих преступа, исто се тако то умањавање показује код животиња, јер што се већма која врста н. пр. домаћих животиња развија, тим су код ње блажије страсти, а тим бивају ређим они поступци, које би ми, кад би их човек починио, назвали злочинима одн. преступима, и као такве казнили. Сравњујући инстинкте и страсне и преступне наклоности људи и животиња, ми долазимо до закључка, да изучавање преступности у последњих мора бацити светлост и на људску преступност. И по томе правници ће се тек онда избавити многих омашака и погрешака, од којих их не може спасти ни најревносније изучавање римског права и метафизике, када у низ осталих правних наука буде на достојно место стављена психијатрија (која се опет без знања анатомије и физиологије ни замислити не може).

Ми прелазимо на Лакасањеве назоре у казненој психијатрији и статистици. У њима је он такођер строг природњак, али далеко од крајности, у које упадају његови италијански једномишљеници. Изучив казнену статистику и он долази до убеђења, да је преступ један од стотине повремених и неизбежних сапутника друштвеног живота, исто онако као и рођења, бракови или смрт. Одбацујући теорију Кетлеову о „буџету преступности“ тврди он, да је ова изложена разноврсним утицајима, а међу овима разликује — у главном као и Ферн — три врсте: дејства физичко-хемиска, биолошка и друштвена (социолошка). Противно Ломброзу доказује Лакасањ, да образовање значајно умањава преступност, а нарочито њене грозније облике. Убиство родитеља и деце извршују најчешће лица, која нису ни мало образована. Али ако се под утицајем образовања умањује број преступа против живота, у толико већма расте број преступа против здравља (злостављања и рањавања). У даљем излагању он се већином слаже с Феријем. Али нема доста речи, да сваком приликом учиним пажљивим на *прави задатак* казненог законодавства. Он не треба да се састоји у разним новим и старим врстама кажњавања, но *у отклањању околности, које стварају преступе.* У периоди 1856—1864 године, када су били укинути (одн. суспендовани) заводи где су се могла давати ванбрачна деца без опасности сазнавања њихових родитеља, увећало се нарочито убијање деце. Број преступа против својине расте у годинама кад хлеб скупља, и у томе времену сам осуђеник сматра казнени завод пре уточиштем

но заводом у коме треба да поправи свој преступ. Преступи пак против личности појављују се нарочито у добу политичких немира. Но највећи утицај на растење или падање преступа има произвођење и потрошња алкохолних пића.[1]) Човек је четири пута склоњенији злочину но жена. Ова склоност се појављује код човека нарочито у добу од 25 до 30 година а код жене после навршене 35. године.

Као год Ломброзо и Фери држи се и Лакасањ теорије атавизма,[2]) налазећи за њу поткрепљења не само у упоредној анатомији већ и у нарави преступника и односају самоубиства к преступности.

Све преступнике дели он на три класе: 1) преступници *по наслеђеном нагочу и осећајима*, прави и непоправни преступници, јер је преступ неизбежна последица њиховог *болесног* душевног и телесног стања. Из ове класе се појављују највише преступници у повратку, 2) преступници *из случаја или околности* (страсти, жеље, даље околности, које дају веровати, да ће преступ остати некажњен). Ово је најмногобројнија врста и казна је код ње од користи. 3) *душевно болесни преступници*. Њихово је мождано стање резултат наслеђа или последица тешких болести. Они су најстрашније убице, и с тога за њих треба имати нарочита уточишта. За другу врсту могао би се с успехом применити ирски прогресивни систем, а преступнике прве врсте требало би слати у друге делове света.

[1]) Преступи против својине најчешћи су зими (у Децембру) а најређи у пролећу и лети (Април и Јуни). Преступи против личности расту у Јануару и Фебруару, опадају у Марту, опет расту до Маја, где достижу највећи број; одатле опадају тако да су у Децембру најређи. Објашњење ваља тражити у космолошким (врућина, зима, годишња времена и т. д.) или друштвеним (месојеђе, празници, доба жетве и бербе и т. д.) утицајима. Убиства деце се дешавају обично од Јануара до Априла, што се објашњује нарочито тиме што зачећа обично падају од Априла до Јула. Побацивања обично падају према томе (будући се врше обично у 4. 5. месецу) од Октобра до Децембра. Силовања и неморални напади падају такођер у месецима зачећа а нарочито у Јуну. Убиства и најопасније телесне повреде врше се такођер у најтоплијим месецима нарочито у Јулу и Августу. Оцеубиства су најчешћа у Јануару и Октобру.

[2]) Он овде наводи у потврду *Bordier-а* чије ћемо речи ради њине важности у оригиналу навести „Les assassins que j'ai étudié, вели он, sont nés avec des caractères qui étaient *propres aux races préhistoriques*, caractères, qui ont disparu chez les races actuelles, et qui reviennent chez eux par une sorte d' atavisme. Le *criminel ainsi compris est un anachronisme, un sauvage en pays civilisé*, une sorte de monstre et qelque choise comparable à un animal qui, né de parents domestiques, apprivoisé et habitué au trarail, aparaitrait brusquement avec la sauvagerie de ses premiers ancétres.

Други један следбеник[1]) ове школе у Француској, посматрајући душевно преступничко стање с медицинске, психолошке, правничке и друштвене тачке гледишта, тврди као и Бордије, да се *код већине злочинаца налазе неправилности у строју самога мозга.* Преступник је по њему *наказа по рођењу*, и мишљење да се он може поправити спада међу највеће светске заблуде. Но ово своје начелно мишљење ограничава у неколико поставком двеју преступничких класа: у прву спадају преступници *по наследству*, — ово је врло многобројна класа и казнена средства против ње употребљена, остају сасма безуспешнима, једина можда бојазан од смртне казни има у неколико дејства (прелаз к другој класи чине разне мање групе); у другу класу спадају лица која постају преступницима *по стеченим недостатцима* који се могу узети као производ савременог развитка и индустрије. Слободна воља по метафизичком схватању никако не постоји. Како с правничког тако и с општег друштвеног гледишта казна је нужно *друштвено право*, које оно има исто онако наспрам преступника као и наспрам дивљих животиња, а чија величина има да се одреди не по преступниковој кривици или злој вољи, већ по опасности, коју би преступ за друштво имао. Отуд особито првенство смртној казни и шиљању (депортацији) на острва.

IV.

Пошто смо у овако кратким потезима изложили развитак и захтеве саме школе, нека нам се дозволи, да сад бацимо тако исто кратак поглед на њено досадање дејство и борбу коју је имала да издржи као и на њене бар главније мисли.

Одмах по појави Ломброзовог дела устали су нарочито италијански правници с прекорима: ви хоћете да сведете казнено право на једну главу из психијатрије, ви поричете казнено правну одговорност и нужност застрашења и т. д. На то одговара Ломброзо: Ми то само *у неколико* чинимо. Са случајним преступницима имаће закон да се бави као и до сада; положај преступника по рођењу само се у толико мења, што ће се за њих установити завод, у коkојима ће они имати да остадну у интересу друштва целог свог живота. Таква мера најбоље осигурава друштво, које изложено злочинцима из обичаја, чим ови преступе праг казнених завода, те изађу на слободу. Овим ће отпасти моменат унижавања (инфамије), и ако данас има још врло мало правника који на њ у казни данас што год полажу. Застрашујуће дејство неће овим ништа изгубити, и

[1]) Le *Bon*, Problèmes antropologiques. La question des criminels (Revue philosophique VI. 519—548).

ако је и оно у очима бољих правника много од своје важности изгубило.

На противнички прекор, да је чудновато да ова школа, која с правом ничега заједничког нема, намеће овоме своје назоре, одговарају њени заступници. „Ко се против тога буни, што се судски лекари баве медицином и антрополози антропологијом, да би отуда извели корисне закључке за право, тај заборавља, да су се на сличан начин бавили хемичари индустријом а механичари хидрауликом и да је баш на тај начин дошао Бокло до правог иеториског истраживања, унесав у дотадању сувопарну повесницу краљева и година, науку о народној привреди, упоредну анатомију, физиологију и етнологију.“ Антрополошка је школа, као што смо већ видели, обратила нарочиту пажњу на утицај климе у стварању злочина. Пребацило јој се да она тим самим обара цео казнени систем. Њени поборници одговарају. „Ако је казн. закон непроменљив, то долази отуда, што он није стваран с довољно увиђавности и погледа у људске одношаје, као што је то требало да буде, — и баш с тога што он стоји у противностима с наравима, објашњују се многобројна ослобођавања, која у ствари стварају поред постојећег нов закон, а која се објашњују утицајем који има клима над наравственошћу.“ Тако схвата порота у јужн. пределима поједине преступе сасвим друкче но у северним. Непрактичност досадањих правних школа потицала је и отуда, што је правник из сопственог психолошког и наравственог „ја“ изводио закључке за наравствено, болесно — од његовог сасвим различно — преступниково „ја,“ чега је резултат био: сасма погрешни закључци о преступнику.

Ма какав се суд изрекао над свим радовима ове школе, толико јој се не може порећи, да она противно досадањим школама истакла место силогизма посматрање, а место метафизике анатомску антропологију и физиолошку психологију, на место хипотетичног, узрочном закону противног учења о слободној вољи, психолошку одн. органску неопходност датих појава воље код човека у опште, а код преступника посебице. На место претераног мекуштва и попуштања према преступницима, иставља она добро прорачунато заштићавање општих интереса, чувајући се ипак да у тој својој ревности не падне у крајности старог и средњег века. Признајући и водећи рачуна о *идеално-наравственој* човековој одговорности, као основи казненоправне одговорности, ипак се тим већма држи *стварне* одговорности, сматрајући казну као нужну последицу *права на самоодбрану*. Отуда она при бирању казн. средстава гледа искључиво на целисходност и опробано дејство, а отуд она полаже већу пажњу предохрањујућим средствима (борби против пијанства, озбиљној контроли про-

ституције, заштити радника нарочито малолетних и т. д.) но самој казни.

Ова школа има већ и по томе основан изглед на успех, што се она — противно својим старијим другарицама — не сматра непогрешивом, већ сваку мисао, која јој се као неправилна и нецелисходна покаже, напушта и замењује бољом, па макар ова од куд долазила. Ослабађајући се тако од својих погрешака, постајући увек практичнијом, њој је пошло за руком, да свој глас и при стварању нових законика с успехом подигне. Повесница последњих година показује нам, да су многи од предлога и захтева ове школе, не изузимајући међу њима ни оне, које су противници највећма нападали, међу одређењима нових законика или већ заузели угледно место или ће га у најкраћем року заузети. За ово нам дају довољно примера сви европски новији законици.[1])

Ломброзу се пребацује, што говори о „преступничком типу" кад га он сам тек у 40 на 100 осуђеника налази. „И ако број 40% вели он, није за презирање; неприметни прелаз од једног карактера к другом примећује се код свих органских бића, шта више и између појединих врста. Ово се с понајвише права може узети у антропологији, где изгледа да индивидуално усавршавање потире *чист* тип. Тешко је н. пр. наћи 5 италијанаца на 100, који би имали потпун тип расе; остале познајемо тек пошто их са странцима упоредимо. Па ипак нико код последњих неће порицати италијански тип." Појам „тип" ваља по Ломброзу узети исто онако као средњи број у статистици.

На примедбе Тардове да Ломброзо пориче и најмању аналогију између преступника по рођењу и суманутог (aliéné) као и да меша првог с наравственим болесником (fou moral) губећи из вида атавизам, који нема ничега заједничког с болешћу [2]) одговара он, да ту нема противречности, јер наравствени болесник нема ничега заједничког са суманутим, он управо и није болесник већ *наказа (crétin) у наравственом осећању*.

Стара правна наука се ограничавала на тумачење текста постојећих закона, нова школа је ставила себи за задатак да изучи преступника као таквог. На томе путу она је дошла до закључка,

[1]) Ми помињемо само законе против злоупотребе пића у Француској. Холандији, Швајцарској и Немачкој, брачни закон у Немачкој и Италији, закон о побољшању радничког стања у Немачкој и т. д.

[2]) Tarde G. Criminalité comparée. Paris (Alcan) 1886. Тард поставља сам следећу разлику: „chez le fou l'accomplissement même de l' acte delictueux *est le but*, chez le criminel ce n' est qu' *un mogen d' obtenir un autre avantage*, avantage apprécié aussi bien par le plus honnête homme du monde."

да постоје читаве масе људи, који су већ рођењем одређени злочину и који увек сачињавају тако звану „преступничку војску.“ Ова створења сматра она непоправивима, с тога држи за најцелисходније, да друштво треба да се од њих осигура. Отуд се објашњује да већина њених поборника захтева одржање смртне казне. Но као да Фери иде овде најдаље кад узвикује. „Смртна је казна нацртана у сваком углу васионе и у сваком тренутку друштвеног живота. Она не противречи праву, јер ако је неопходно потребна, онда и са свим праведна. Сам напредак сваке заједнице врши се одбирањем, у коме се слабији потчињавају јачима и пропадају. По томе одбирање, које би друштво у својој средини извршило истребљењем елемената, који су му на штету, не само да би било у складу с правним већ и с природним законима.“[1]) Но нова школа је показала да је пријемчива за сваку корисну промену. Она је многе од својих практичних захтева, уверив се да не одговарају циљу, напустила. Ми смо уверени да ће она у току свог даљег развитка и напретка наћи сређства, којима се друштво може сачувати од опасних злочинаца, па да се ипак не мора служити варварском смртном казном. Тој нади нас води и та околност што су већ у њене редове ступили и постепено ступају поред до сад поменутих и такви научници као што су Бретон, Ортолан, Тард, Рибо и Деспих у Француској, Холцендорф, Гролман, Хофман, Хомел у Немачкој, Вилзон, Томзон, Бентам у Енглеској и т. д.

Журећи се да штованим читаоцима завршимо њену преставку, која се преко наше воље мало отегла, ми мислимо да ћемо најбоље учинити, ако то учинимо речима једног од њених најревноснијих присталица, но у исто време и настрожијих критичара. „Криминалисти није дозвољено, вели учени *Тард*[2]) да од данас буде само прост правник, да се брине само о светим правима личности и да о њима при сваком датом случају аргументише сколастичком логиком, којом се служе објаснитељи грађанских законика. Он мора данас бити философ у статистици и имати пред очима увек *само* општи интерес. Но док нам казнена статистика показује преступе тако рећи у сноповима а преступнике у групама, дотле нам казнена антропологија открива везу наклоности к разним преступима с извесним телесним, наследним — никако чисто личним — особинама, а патологија наше душе, наоружана најновијим тековинама у познавању нервног система, принуђава, да преправимо теорију казнене одго-

[1]) Навод у Гребенщикова l. cit. стр. 353—.

[2]) У предговору ка Crim. comparée.

ворности на најздравијим основима, тражећи изван појединца право начело и истините поводе његовим поступцима. С тога је неопходно нужно да сваки, који хоће казненим правом да се бави, изучава и антропологију и психијатрију.«

ВЕРЕНИЦИ

Приповетка Алесандра Манцона

ТРИДЕСЕТ ПРВА ГЛАВА.

Куга, за коју је санитетски одбор страховао да ће моћи у Миланску доћи са немачком војском, дошла је заиста, као што је познато; а исто тако познато је, да се није зауставила овде, но је походила и опустошила добар комад од Италије. Вођени концем наше приповести, ми ћемо прећи да причамо главне догађаје овога попуштенија дабогме у Миланској, па у Милану скоро искључно; јер, тако рећи, савремени спомени говоре о овом граду скоро искључно, као што то скоро увек бива и у свему, са добрих и лоших разлога. А у овој приповести наша намера није само да истину кажемо, да опишемо стање ствари у коме су се налазила наша лица, но да уједно изнесемо на видик, у колико нам је то можно, и један део наше домаће историје не толико познат, колико разглашен.

Од многих савремених извештаја нема ни један, који би био довољан по себи, да нам у неколико даде разговетну и уређену слику, као што ни један није, да не би могао помоћи да се до те слике дође. У сваком овом извештају, не изузимајући ни Рипамонтов, који их све надмашава количином и избором чињеница и још више начином њихова посматрања, у сваком су изостављене важне чињенице, које су у другоме забележене; у сваке имају стварне погрешке, које се могу познати и исправити помоћу кога другога, или помоћу оних неколиких исправа јавне власти, које су остале издане или неиздане; често се у једноме налазе узроци, којима се виде последице, као у ваздуху. Онда у свима влада чудна збрка са временима и стварима; то је вечито долажење и одлажење, као случајно, без општа плана, без плана у појединостима; у осталом, то је најобичнији карактер, који највише у очи пада у књигама онога времена, нарочито у онима, које су писане народским језиком, барем у Италији, а да ли је тако и у осталој Европи, то ће знати учењаци, а ми подазревамо. Ни један каснији писац није себи предузео да промотри и провери ове записнике, да по њима опише у свези догађаје, историју ове куге; тако, да слика, коју од ње уопште

имамо, мора да буде веома нејасна и у неколико збркана, слика неопредељена велике беде и великих погрешака (и зашто је било и тога и онога, и то више, но што би се могло помислити), слика склопљена више од мишљења, него од чињеница, некојих разбацаних чињеница, често пропраћених најкарактеристичнијим околностима, без разбора времена, то јест без разумевања узрока и последице, тока и развитка. Испитујући и упоређујући, барем са великим старањем, све печатане извештаје, не један неиздани, многе (од оних неколиких, које су остале) исправе, како веле, службене, ми смо гледали да створимо, ако не оно што смо хтели, а оно нешто, што до сада још није било учињено. Не намеравамо износити све јавне исправе, нити све догађаје, који у неком смислу заслужују спомена. Много мање хоћемо да учинимо сувишним читање оригиналних извештаја за онога, који би хтео да добије савршенију слику од ствари; сувише осећамо ону живу, својствену, тако рећи несаопштљиву силу, која увек почива у списима тога рода, ма како иначе били замишљени и извршени. Само смо покушали да разаберемо и проверимо најопштије и најважније чињенице, да их распоредимо по стварности њихова последовања, у колико им то подноси разлог и природа, да им међусобно утицање посмотримо, те тако да засад и докле когод боље не буде учинио, донесемо кратак, но искрен и непрекидан извештај о овој несрећи.

Дакле целим оним крајем, којим је војска пролазила, налазила се по каква лешина по кућама, а по која по друмовима. Мало за тим, у том и у оном селу почеше разбољевати се и умирати људи и породице од жестоке болетице, необичне, са знацима, које нису знали већина од живих људи. Тек их је неколико било, којима није била нова; то су били она неколицина, која се могла опоменути на кугу, која је пре педесет година такође опустошила добар део Италије, а посебице милански крај, где су је звали и данас је зову кугом светога Карла. Толико је јако милосрђе! Међу тако различним и тако свечаним успоменама опште несреће могло је оно да задржи пре свега ону на човека једнога, јер је оно томе човеку улило чуства и дела знаменитија од несреће; оно га је задржало у памети, као језгру свега овога јада, јер га свуда утуснуло и уметнуло, као вођу, помоћника, пример, добровољну жртву; милосрђе је од оштега попуштенија начинило обележје за овога човека, оно га је по њему назвало, као да је какво освојење или откривење.

Први лекар Лодовико Сетала, који не само што је видео ону кугу, но је био и један од највреднијих и најсрчанијих, те ако тада и веома млад, један од најуваженијих лекара, а сада, веома подозревајући на кугу, био је на опрезу и распитивао је за њу, па је

20. Октобра јавио санитетској власти, како се у селу Ћузи (последњем у области леканској и на граници од бергамске области) појавила без сваке сумње зараза. На ово се није ништа закључило, као што се види из *опширнога извештаја* Тадинова.

А ево сад стигоше извештаји из Лека и Белана. Власт санитетска реши се и задовољи се тиме, да пошље једнога комисара, који ће успут повести у Кому једнога лекара и с њиме отићи да прегледа речена места. Оба ова, било са незнања, или за што друго, дадоше се наговорити од једног старог незналице берберина у Белану, да та болест није куга, него је то у једним местима обична последица јесењих испарења из баруштина, а у другима да је последица од неприлика и незгода претрпљених приликом пролажења Алемана. Овакво уверење предадоше власти, која као да се тиме умирила.

Али кад стадоше без престанка долазити нови и нови гласи о умирању у различним крајевима, одаслаше двојицу да виде и нареде шта треба: поменути Тадино и један члан суда. Кад ови тамо стигоше, зло се већ било толико распрострло, да су имали доказа, а да нису морали ићи у тражење. Они прођоше леканском облашћу, Валсасином, поред обала комскога језера, крајевима који се зову Монте ди Бријанда и Ђера д' Ада, и свуда нађоше села затворена брклљачама при уласку, друга скоро пуста, а становници им утекли и улогорили се у пољу, или се разбегли; „и они изгледаше, вели Тадино, као какви шумаци, држећи у руци који метвицу, који руту, који рузмарин, а који стакоце са оцтом." Распитиваше за број умрлих: беше ужасан; они прегледаше болеснике и мртваце и свуда нађоше гадне и страшне знаке од куге. Одмах послаше писмено ове црне гласе санитетској власти, а ова кад их доби, што је било 30. Октобра, нареди, како вели исти Тадино, да се издају билете, како би се од Милана искључила лица, која су долазила из места, где се зараза показала; а докле су састављали наредбу, издаваше претходно неке узгредне наредбе царинарима.

Међу тим изасланици издадоше на брзу руку неке наредбе, које су им се чиниле најприкладније, па се вратише са тужним уверењем, да неће бити довољне да уклоне и задрже зло, које се већ тако осилило и раширило.

Кад се вратише 14. Новембра и поднесоше санитетском одбору извештај устмено и наново на писмено, добише од одбора налог да оду до губернатора и да му представе како стоји ствар. Они одоше и вратише се с извештајем, да је он на такве вести показивао велику нерасположеност, да је био пун саучешћа; али ратна брига да је много већа: sed belli graviores esse curas, тако вели Рипа-

монте, који је употребљавао записнике санитетског одбора и био у споразуму са Тадином, који је нарочито добио налог, који је био на реду други, ако се читалац сећа, истим послом и с истим успехом. После два или три дана, 18. Новембра издаде губернатор објаву, у којој наређиваше јавне свечаности поводом рођења краљевића Карла, првенца краља Филипа IV., а ни помишљао, или ни бринуо се није за опасност од велике навале света у таквој прилици: све као и у обично време, као да му није ништа било ни говорено.

Овај човек беше, као што је већ речено, славни Амброзо Спинона, послан да у овом рату буде вођа и да поправи погрешке дон Гонсала, а узгред да буде и губернатор, а ми можемо овде узгред споменути, да је он умро после неколико месеци у истом том рату, до кога му је било толико стало; а умро је не богме од рана на бојном пољу, но на постељи. од бриге и дерта, од замерака, уврeда и непријатности сваке врсте, које је искусио од оних, којима је служио. Историја је оплакивала његову судбину и замерила је непризнавању оног другога; она је брижљиво описала његова војничка и политична дела, хвалила му је увиђавност, радљивост, постојанство; могла је потражити и шта је учинио са свима овим својствима, кад је куга претила и посетила народ, који је био поверен његовом старању, или боље рећи, његовој самовољи.

Али оставивши замерку на страну, што умањава дивљење овом његовом понашању, што изазива друго и веће дивљење, то је понашање самога народа, хоћу рећи, онога, који још нетакнут заразом, имаше пуно разлога, да је се боји. Кад дођоше ови гласи из места, која су тако зло заражена била, из места, која су око вароши као у једном полукругу, гдегде у растојању од ње једва осамнаест или двадесет миља, ко не би помислио, да ће се у њој показати општа узбуђеност, жеља за предупређивањем каквим-таквим, бар неки празан немир? Ипак ако се белешке онога времена, у чему слажу, то је у тврђењу, да од свега тога није ништа било. Невоља од лањске глади, притисак од војске, душевна клонулост, чињаше се да су довољни да објасне умирење; на пијацама, у болтама, по кућама кад би ко изустио реч о опасности и споменуо кугу, био би дочекан са ругом неверовања, са гњевним презирањем. Исто неверовање, боље рећи, иста заслепљеност и тврдоглавост владаше у сенату, у декурионском већу, код сваке власти.

Ја налазим, да је кардинал Федериго, чим је дознао за прве случаје од заразне болести, расписао пастирском посланицом пароцима, између осталога, да народ што чешће опомињу на важност и строгу дужност да пријаве сваки такав случај и да заражене или

сумњиве хаљине предаду власти; па и ово се може навести међу његовим похвалним особинама.

Санитетски одбор искао је и молио потпору, али је добијао мало или ништа. А у самом одбору ревност није ни издалека одговарала журности; као што више пута тврди, Тадино и као што се још боље види из целога садржаја његовог извештаја, само два лекара, уверена о озбиљности и непосредности опасности, пооштраваше овај одбор, који је за тим требао да друге пооштрава.

Видели смо већ, како се на први глас о кузи поступало немарно у послу, па и у информацијама; ево још један доказ не мање немарности, ван ако није била приморана због препона стављених од стране виших власти. Она наредба за билете, за коју је било решено 30. Октобра, написана је тек 23. Новембра, обнародована је тек 29-ога. Куга је већ дошла била у Милан.

Тадино и Рипамонти хтели су да прибележе име онога, који је први донео, као и друге околности, личности и случаја; и заиста, у посматрању зачетака огромна умирања, у коме жртве не да се не одликују именом, него се једва могу од прилике да означе, бројем тисућа, рађа се нека чудна љубопитност да се дознаду она прва и неколика имена, која су се могла прибележити и сачувати: ову врсту одликовања, претходницу изгибанија, као да налазе у томе и у појединостима, иначе посве равнодушнима, нешто као кобно и знаменито.

И један и други историк вели, да је то био један Талијан у шпањолској служби; иначе се не слажу међу собом, па ни у имену. Тадино вели, да је то био неки Пјетро Антонијо Лавато, укватириран у леканској области; Рипанонти каже, да је био неки Пјер Паоло Локати, са квартиром у Ћавени. Разилазе се и у дану њена доласка у Милан; први га мећe на 22. Октобра, други на исти дан следећега месеца; а не можемо да усвојимо ни један ни други. И један и други рок не слажу се са другима боље овереннма. А ипак Рипамонти, пишући по налогу великога вéћа декурионскога, морао је имати на расположењу многа средства да прибави потребне податке; а Тадино је по своме занимању могао боље него ико други бити извештен о таквоме факту. У осталом излази из упоређивања других података, који су, како рекосмо, далеко поузданији, да је то било пре обнародовања наредбе за билете, па кад би за тим стало, могло би се баш доказати, или готово доказати, да је то морало бити првих дана тога месеца; али ће нас читалац зацело разрешити од тога.

Било сад како било, тај узаочасни војник и носилац несреће дође са великим завежљајем хаљина купљених или украдених од алеманских војника, па оде и настани се у једној кући својих рођака

у подграђу источних врата близу капуцина; чим тамо дође, разболи се, однесоше га у болницу, где мицина једна, коју открише испод једнога пазуха, побуди у видара сумњу, да ће бити оно што је заиста било; четврти дан умре.

Санитетски одбор даде његову породицу оделити и затворити у кући; његове халине и постељу, на којој је лежао у болници, спалише. Два служитеља, која су га неговала, и један добар фратар, који га је причестио, разболише се такође до мало дана, свих троје од куге. Сумња, коју су одмах у почетку зачели у болници о природи болести, као и мере опрезности, које су према томе узели, не дадоше да се зараза тамо више рашири.

Али је солдат ван болнице оставио семе, које наскоро изникну. Први, за кога се ухвати, беше домаћин од куће, где је дошао био на стан, неки Карло Колона, лаутар. На то сви укућани тамошњи бише по наредби одборској одведени у лазарет, где их се већина разболи; гдекоји кроз кратко време умреше очевидно заражени.

У вароши је зараза већ од ових била раширена њиховим хаљинама, њиховим покретним стварима, које су рођаци, укућани, млађи сакрили од ватре прописане одбором, а још и тиме, што је ње још придолазило због недовољних наредаба, због небрижљивости у извршењу и због вештине у изиграњању тих наредаба, те она кријаше се вукући се полако цели остатак тодине и првих месеца 1630. године. Овда онда, час у овом, час у оном крају напала би на кога, где који би од ње умро: па ови ретки случајеви успављиваше подозревање истине, утврђиваше људе све већма у том глупом и смртоносном веровању, да то није куга, да никад није ни била. Па и многи лекари, одзивајући се гласу народа, (да ли је и у овој прилици био глас сина божја?) ругаше се злогуцима, претећим опоменама неколицине, па имаше и готова имена обичних болести, којима су означавали сваки случај куге, где су бивали позвати ради лечења, макар се ова показивала уз ма какве знаке.

Извештаји од оваковић догађаја, ако су и дошли до одбора, долазили су већином касно и непоуздани. Страх од контумаца и лазарета изоштраваше сваком ум, болеснике не пријављиваш, е и од самих нижих чиновника санитетског одбора, изаслатих ради прегледа мртвих трупина, добијаше се за новац лажна сведочаства.

Но како је одбор у сваком случају, који је могао да дозна, наређивао да се ствари спаљују, да се куће ставе под затвор, да се породице воде у лазарет, то се лако може замислити, колики је гњев и гунђање било у публици, Тадино вели: „у племству, међу трговцима и у светини;“ јер су сви били уверени, да су то закерања без разлога и без користи. Главна мржа паде на два лекара:

реченога Тадина и сенатора Сеталу, сина првога лекара, тако да већ нису могли проћи улицом, а да их не нападну грдњом, па и каменицама. И заиста је чудно стање било, и заслужује да се спомене, у коме су за неколико месеци били ови људи, који су предвиђали ужасно попуштеније, трудили се свим начинима да га одврате, а овамо су налазили препоне, где су тражили потпору и добру вољу, и уједно су били циљ грдњама и прозвани непријатељима отаџбине: pro patriae hostibus, вели Рипамонти.

Један део ове мржње падаше и на друге лекаре, који уверени будући, као и они, о истинитости заразе, препоручиваше опрезност, гледаше да свакога увере о тој црној истини. Најразборитији људи пребациваше им да су лаковерни и тврдоглави; а сви други били су уверени, да је то јавна превара, сплетка удешена, како би се користовали општим страхом.

Врховни лекар Лодовико Сетала, тад већ око осамдесет година, бивши професор медицине на университету у Павији, онда философије моралне у Милану, писац многих дела, која су тада била веома уважена, на гласу са позива добивених на катедре других свеучилишта: инголштатскога, пизанскога, болоњскога, падованскога које све пажње одбио је, био је зацело у своје време један од најуваженијих људи. Уз уважење због учености, долажаше оно због његова живота, и ка поштовању оно благовољење због његове велике милосрдности у лечењу и помагању сиротиње. Па што у нас мути и смућава чуство поштовања, које уливају толике заслуге, а које је тада требало да буде тим општије и тим јаче — овај сиромах беше такође предмет најобичнијим и најкобнијима предрасудама својих савременика; он је далеко измакао пред њима, али се није удаљио од гомиле, а ово је она која привлачи јад и често хоће да уништи уважење задобивено у другим стварима. Па ипак и ово највеће уважење, које је уживао, не само да није било довољно у овом случају да савлада мишљење оних, које песници нaзивају простом светином, а шмокљани поштованом публиком, него га не могаше спасти ни од огорчења и увреда од онога дела публике, који по најлакше хоће од свога мишљења да приступи демонстрацијама и делу.

Једанпут, кад је у тетревану обилазио своје болеснике, почеше се око њега купити људи, деруђи се да је он коловођа онима, који би силом хтели да има куга, да он задаје вароши страх оним својим мргодним погледом, и оном својом брадурином, само да би се плаћало лекарима. Гомила и беснило биваше све већи; носачи видећи да ће бити зло, склонише свога господара у једну пријатељску кућу, која је случајно била близу. То га је постигло, јер је био јасно видео и казао, шта је, па је хтео да сачува од куге многе тисуће

људи; а кад је својим једним сажаљења достојним саветом помогао да муче, кљештама чупају и неку као вештицу, једну јадну несрећницу, јер јој је господар патио од необичних грчева у стомаку, а други један господар пре тога био је у њу жестоко заљубљен: онда је у публици опет био хваљен као мударац, и што је мучно помислити, добио је нову титулу многозаслуженога.

Али при концу месеца марта почеше прво у подграђу на источним вратима, затим у сваком крају вароши појављивати се честе болести, смртни случајеви, уз необичне грчеве, лупање срца, укоченост, жестоко бунцање, уз оне кобне модре пеге, и мицине, смртни случајеви преки, жестоки, не ретко изненадни, без свака претходна знака болести. Лекари, који нису хтели да признаду да је то зараза не хотећи сад оно да исповедају, чему су се пре ругали, а ипак приморани да новој болетици даду неко име, кад је и онако постала тако свакидашња и тако јавна, да јој се више нису могли чинити невешти, назваше је пакосном грозницом, кужном грозницом, јадна петљанија и титрање речима, које је овамо чинило велику штету; јер градећи се да су познали истину, опет им је пошло за руком да не даду оно веровати, што је веома важно било да се верује, да се увиди, да се зло шири посредством додира. Власти, као ко се буди из дубока сна, почеше мало боље слушати пријаве и предлоге санитетског одбора, извршивати му наредбе, прописане контумаце и карантине. Овај непрестано искаше и новаца на дневне трошкове у лазарету, који су непрестано расли, као и на друге послове, а искао их је од декуриона, докле се не буде решило, (а мислим, да се то никад није ни решило, до ли чином), да ли да те трошкове носи варош, или краљевска благајница. По налогу самога губернатора, који је отишао да наново опседне несрећно Казале, наваљиваше на декурионе велики канцелар; на њих се обраћаше сенат, да промисле о начину, како ће да снабдеју варош храном, пре но што се по несрећи буде зараза раширила, те се забранило мешање са другим местима; да нађу начина да се издржава велик део народа, који је остао без посла. Декуриони гледаше да дођу до новаца путем зајма и намета, и од онога што су добили, дадоше нешто санитету, нешто сиротињи; набавише нешто жита и подмирише неке потребе. А велика невоља још није била дошла.

У Лазарету, где је народ, ако и десеткован сваки дан, ипак сваки дан растао бројем, имадоше другу тегобу, како ће да одрже службу и послушност, да сачувају прописано одлучивање, једном речи, да одрже, или боље рећи, да утврде, ред прописани санитетским одбором; јер од самога почетка ту је све било збркано због разузданости многих затворених и због немара и попуштања

служитеља. Одбор и декуриони, не знајући где им је глава, смислише да се обрате капуцинима, те замолише фра комисара провинцијалнога, који је заступио не давно умрлога провинцијала, да им учини љубав и даде им људе, који би могли управљати овим очајним царством. Комисар им предложи као старешину некаквога фра Фелича Казата, човека у зрелим годинама, који је врло на гласу био са милосрђа, радљивости, благости и уједно крепости душевне, а то је и заслуживао потпуно, као што ће се после видети; а за друга му и као помоћника, некога фра Микела Поцобонела, човека још млада, ма озбиљна и строга мишљу и погледом. Драге воље примише их и они дођоше у лазарет 30. марта. Председник санитета свуда их проведе, као да би лазарет узели у своје руке, па искупивши служитеље и чиновнике свију степена, рече им, да ће одсада бити старешина са потпуном влашћу на овом месту фра Феличе. Мало по мало, како је ово жалосно друштво расло, придођоше им други капуцини, те бише ту надворници, исповедници, управници, болничари, кувари, ризничари, прачи, све што је требало. Фра Феличе, вазда радљив и увек брижљив, обилажаше дању и ноћу ходнике, собе, оно пространо унутрашње двориште, каткад носећи копље, каткад оружан само својом кострети; он улеваше дух у сваку ствар и уређиваше је; он утишаваше гунгуле, суђаше жалбама, претијаше кастигама, укораваше, тешаше, брисаше и пролеваше сузе. У почетку разболи се од куге; али је преболи, па са новом вољом лати се ранија посла. Већина његове братије тамо изгубише свој живот, али сви радо и вољно.

Заиста, таква врховна управа била је чудно средство; чудно, као и она беда, као и оно време; па да не знамо што друго, довољно би било за доказ, као и за пример друштва посве покварена и зло уређена, да види, како они, који би требало да су на се узели тако важну управу, не знадоше друго, него да је уступе, а не нађоше, коме ће да је уступе, него људе, који су по свом позиву посве далеко били од тога. Али је уједно не мали доказ о крепости и вештини, коју милосрђе може да покаже у свако доба и у свакој прилици, кад гледамо ове људе, како јуначки носе такво бреме. А лепо је и то било, што су га узели на се, без друга разлога, но што није кога било да га понесе, без друге цељи, но да служе, без друге наде у овом свету, но да примѐ смрт, којој треба више да се завиди него ли што јој се завидело; исто тако лепо је било, што су се жртвовали сами, јер је жртва била тешка и опасна, и јер се претпостављало, да ће они имати ону срчаност и хладнокрвност, која је тако потребна, а тако ретка у оваквим приликама. И зато рад и срце ових фратора заслужују да их поменемо с удивљењем, са не-

жношћу, са оном захвалношћу, коју смо дужни уопште за велике услуге учињене од људи, а још већма онима, који ту нису рачунали на награду. „Да се ови оци нису ту нашли, вели Тадино, зацело би пропала цела варош; јер је то било право чудо, што су ови оци учинили за тако кратко време толике ствари за општу корист, да не имавши помоћи, или бар посве мало од вароши, својом умешношћу и мудрошћу одржаше у лазарету толике тисуће сиромаха.“ За оних седам месеци, докле је фра Феличе тамо управљао, примљено је око педесет хиљада душа, како вели Рипамонти, који са разлогом каже, да би морао такође и о таквом човеку говорити, кад би, у место што би описивао невољу једне вароши, морао причати оно, што јој може служити на част.

И у публици природно уступаше и губљаше се оно тврдоглаво порицање куге, у колико се зараза шираше, а шираше се додиром и прометом; а губљаше се тим јаче, кад пошто се зараза неко време држала само међу сиротињом, а сад поче узимати и познатије личности. А међу овима, како је тада био најпознатији, заслужује и овде да се изриком спомене најстарији лекар Сетала. Да ли су барем признали, да је сиромах старац имао право? Ко то зна? Од куге разболише се он, жена, два сина, седморо од чељади. Он и један син прекужише, остали помреше. „Ови случајеви, вели Тадино, који се догодише у вароши у племићким кућама, бацише у мисли племство и светину, а неверни лекари и глупа и продрзљива светина поче затварати уста, стискивати зубе и обарати очи.“

Али излици, изговори, освете, да тако рекнем, убеђене тврдоглавости каткад су такви, да би човек пожелео, да је она остала тврда и постојана до краја против свака разлога и очигледности; а овако је сад био случај. Они, који су тако одсудно и тако дуго порицали, да код њих и међу њима има клица зла, које може природним начином, да се шири и да причини општу беду, не могући му више порицати ширење зла, а не хотећи то приписивати томе начину, (јер онда би морали у исти мах признати велику погрешку и велику кривицу), били су тим већма расположени да тиме траже други разлог, да усвоје први на који натрапају. По несрећи, то је тако већ било скопчано са мислима и предањима, која су тада владала не само овде, но и по свој Европи: мајсторије отровничке, врашки послови, људи који су се заверили да шире кугу, посредством заразног отрова и врачарија. Већ такве и томе налике ствари претпостављане су и вероване при многим другим кужним болестима, а нарочито тада, у половини прошлога столећа. К томе дође, да је годину дана раније дошла депеша са потписом краља Филипа IV. губернатора, да га опомене, како су из Мадрита утекли четири Француза, које су хва-

тали, јер се подозревало, да они шире отровне и кужне масти; дакле нека мотри, ако би се кад показала у Милану. Губернатор је саопштио депешу сенату и санитетском одбору; али као да тада нису на то особито обртали главу. Но кад се куга појави и познаде, сећање на ту опомену могло је служити као потврда неопредељеном подозревању на грешну пакост, а могло је бити и први повод да се та сумња родила.

Али два догађаја, један од слепа и претерана страха, други од не знам какве ревности, преокренуше ову нејасну сумњу могућа покушаја у сумњу, и у многих, у извесност позитивна покушаја и стварна злочина. Некима се учинило, да су видели 17. Маја у вече неке људе у саборној цркви, како мажу преграду од дасака између места одређених за оба пола, те по ноћи дадоше изнети из цркве преграду и неколико скамија уз њу; ако председник санитета, дошавши са четири одборника, пошто је прегледао преграду, скамије, судове са светом водицом, и није нашао ништа што би могло потврдити глупу сумњу у отровнички покушај, ипак да би учинио по вољи туђем уображењу, а *још пре са сувишне опрезности*, нареди, да ће доста бити да се преграда једанпут опере. Ова крндија од нагомиланих ствари учини велики упечатак на поплашену светину, којој ма што лако постане доказаном. Рекоше и уопште и вероваше, да су у саборној цркви намазане све скамије, зидови, па најпосле и ужета од звона. Али се није само тада говорило: све белешке савременичке, у којима се говори о томе, (гдекоје писане после много година), пишу о томе с истом сигурношћу; а прави ток ове ствари морао би човек нагађати, да се не налази у једном писму санитетског губернатора које се храни у аркиви Сан Феделе, и из кога смо га узели, и у коме су речи, које смо горе подвукли.

Друго јутро ново и још чудније и значајније позорје занимаше грађанима очи и умље. У сваком крају вароши видеше врата од кућа и зидове пуно умазане неком прљаштином жућкастом и беличастом, коју као да су тамо прскали каквим сунђером. Било да је била глупа шала, како би се изазвао много јачи и оштрији страх, било да је грешнија намера ишла на увећавање опште забуне, или друго што: ствар је посведочена тако, да нам се чини, да би луђе било држати је за сан многих људи, него ли за дело неколицине, у осталом за дело, које нити је било прво ни последње тога рода. Рипамонти, који често, а нарочито што се мазања тиче, неће да се руга, још мешће пак да оплакује народну лаковерност, овде потврђује, да је видео то замазивање, па га описује. У поменутом писму господа од санитета истим речима описују ствар; казују, како су правили опите са том материјом код паса, и како није било зле

последице; додају, да они мисле, „да је таква продрзљивост произишла пре из несташности, него ли са злочиначком намером," а та им мисао показује, да су они до тога времена имали довољно душевне мирноће, да нису видели оно чега није било. Друге савремене белешке, говорећи о томе, такође кажу, како су одмах многи мислили, да је то учињено шале ради, из несташности; нико не каже, да је то когод порицао; зацело би га споменули, да га је било, ако не зашто, а оно да би га назвали заврзламом. Нисам држао, да ће бити сувишно да саопштим и да овде ставим и ове ситнице о чувеној глупости, које су слабо познате, а у неколико и нимало; јер у заблудама, а највише у заблудама многих, оно што је најзанимљивије и најкорисније да се посматра, рекао бих, да су управо путеви којима су ишле привидности и начини, са којима су могле улести у духове и њима овладати.

Варош већ узбуђена узбуди се тиме са свим: газде од кућа палише сламу и гореше замазана места; мимоходци би застали, гледали, грозили се, стрепели. Странци, већ тиме сумњиви, а како се лако могаше распознати по оделу, биваше задржавани народом на улицама и вођени у суд. Ту се предузимаше испити и претреси од задржаних и задржатеља и сведока; никога не нађоше да је крив; још главе биле кадре да двоуме да испитују, да разумеју. Санитетски одбор изда наредбу, којом обећаваше награду и некажњеност ономе, који би пре казао виновника или виновнике недела. У поменутоме писму, које носи датум 21. Маја, али је очевидно било писано 19-ога, кога је дана потписан печатани оглас, веле сва господа овако: „На сваки начин нама се чини, да овај злочин никако не треба да заостане не кажњен, нарочито у такву опасну и сумњиву времену; ради утехе и спокојства овога народа и да би се добило знања о том делу, ми смо данас издали објаву, итд." Али у самом огласу не беше ни трага, барем не јасно, од овог разложнога домишљања, које су саопштили губернатору, а ово ћутање уједно показује помамну предрасуду у народу, у њима пак попуштање, које заслужује тим више укора, што је могла бити опаснија.

Докле је одбор тражио, многи у публици, као што то бива, већ су нашли. Од оних, који мислише, да је то неко отровно мазање, неко мишљаше да је то освета дон Гонсала Фернандеса од Кордоно за покрде примљене при свом поласку; неко мишљаше, да је досетка кардинала Ришеља, како би опустио Милан, те да га се дочепа без муке; држи, не зна се на ком основу, означаваше као виновнике Коланта, Валенштајна, овог или оног племића миланског. Било их је, као што рекосмо, који су у том послу водили само глупу шалу, па је приписиваше ђацима, господи, официрима којима је до-

дијала опсада Казана. Али како не викаше, као што су се бојали да је дошла затим одмах општа зараза и помор, то ће бити зато да се онај први страх за сад уталожио, и да ствар изгледаше да је отишла у заборав.

У осталом било је неколико људи, који још нису били уверени да је то куга. А како су се неки и у лазарету и у вароши излечили, то су говорили, (увек је љубопитно знати последње разлоге поражена мишљења), говорили су у народу, па и многи пристрани лекари, да то није права куга, јер би иначе морали сви поумирати. Да би се уклонила свака двоумица, нађе санитетски одбор начин према потреби, начин који би очигледан био, какав се у оно време могао тражити и замислити. Једнога од духовских дана имали су грађани обичај да се купе на гробљу светога Григорија изван источних врата, да се моле за оне, који су умрли од раније заразе и тамо били погребени, па улучивши у побожности прилику за забаву и гледање, одлазили су тамо у стајаћу руху. Тога дана била је изумрла од куге читава једна породица. Баш кад је народа било највише искупљено, бише по налогу санитета кроз сред каруца, коњаника и пешака извешене трупине те породице на речено гробље на једним колима, голе наге, како би светина могла на њима видети јасна знамења куге. Свуда, куда су кола пролазила, дизаше се крик гнушања, грозе; дуго гунђање владаше, докле пролазише; дуго гунђање иђаше пред њима. У кугу сташе јаче веровати; у осталом она сама стицаше све више вере, сваки дан више; па и тај сабор није је мало распростр'о.

Дакле у почетку није куга, никако није, ни на који начин; ни реч јој се не смеде изустити. Онда кужне грознице; мисао се допушта наокришке у придеву. Онда није права куга то јест, јесте куга, ма у извесноме смислу; није баш куга, али нешто, чему не може да се нађе друго име. Најпосле куга без сумње и без противословља, али је већ уз то дошла и мисао друга, мисао тровања и врачбине, која испрчава и буни изречну мисао речи, која се није могла више одбити.

Мислим, да није потребно много познавати историју мисли и речи, па да се види, како су многе ишле истим путем. Хвала богу, да их нема много таквих и тако важних, које своје биће извојевавају по ту цену и којима се могу да придруже такве узгредности. Али би се могао, како у ситницама, тако и у крупним стварима, већином избегнути овај дуги и тако завојити пут, кад би се људи држали давнашњега правила: да прво посматрају, слушају, упоређују, мисле, па онда да говоре.

Али говорити, ова тако јединствена ствар, толико је лакше, него све оне друге укупно, да и ми, велим, ми људи у опште, заслужујемо у неколико сажаљења. (Наставиће се)

НАШЕ ГИМНАЗИЈЕ

Неколика отворена просветна питања.

I.

Класицизам и реализам.

Борба старога с новим, прошлог са садашњим, националног с космополитским, идеалног са стварним, сусрећеног с расплинутим, догматисаног с неодређеним и т, д., на пољу гимназиском — с једног гледишта — није ништа друго но борба класицизма с реализмом.

И не гледајући на све облике, у којима се јављала у разним временима и народима, — борба је ова постала с друштвом и опет ће је с друштвом нестати. Ни један век, ни један народ па чак ни једно покољење није могло минути а да један део своје снаге не истроши у рату међу овим чињеницама. Па шта више, и у самом индивидуалном животу елементи ови воде непрекидну борбу, и у разним добима живота час један час други превлађује.

Добро, дакле, схваћена и без фанатизма појмљена борба реализма с класицизмом и обрнуто, борба је која потиче из самог развоја, из самог тога и потребе живота. Без те борбе, не гледајући на све разнолике облике њене, живот се не би могао никако ни појмити.

Ето то је, у неколико речи, значај борбе класицизма с реализмом у нашим гимназијама,[1]) кад се на ствар погледа с непартајичног и свестрано обухваћеног гледишта. А наши академичари као да се свега тога нису сетили, кад су ту недавно у својим препиркама полазили онако са уског једностраног и искључивог гледишта.

[1]) Борба класицизма с реализмом повела се од скора код нас *у књижевности*, *у просветном савету*; али је *у нашим гимназијама* нема једино с тога, што у њима *и нема класицизма, нити га је игда до сад било*. У нашим гимназијама владао је и влада искључно реални правац; класицизам је у њима свагда био extra dominium; класични језици беху свагда права «пепељуга» међу осталим наставним предметима. Да је бар пређе било *правог* класицизма у нашим гимназијама, оне би у дугом низу година однеговале доста *зналаца*, а у зналцима и доста *бранилаца* класицизма, и противници његови били би у нашој интелигенцији само незнатан изузетак, као што су то у свих других народа — осим нас.

Прим. Референта
„Отаџбине“ за просветна питања

Кад се реализам и класицизам посматрају са овог гледишта, онда је прво материја а друго снага, која материју прожима; једно је статички а друго динамички моменат; једно тело а друго душа; једно инстикат а друго разум; једно егојизам а друго алтрујизам. Или на краће, то су супротни елементи, које је природа нагнала да једну целину састављају — да једно буде темељ а друго зграда која се на темељу подиже. То је природан поредак појава, а са свим је друго питање да ли годи људским таштинама.

Са свим је друго питање, да ли се не би тако исто препирали, међу собом, темељ и зграда какве истинске грађевине — кад би нешто могли говорити — као што се данас препиру реалисте и класичари: јер би зграда с правом могла рећи темељу, како га она штити од свих непогода, а темељ би опет с тим истим правом могао згради одговорити, да он сноси све њене терете и да се она без њега не би могла ни замислити.

Таки је дакле удес светски у свему па и у скорашњој препирци наших класичара и реалиста. Но то је тако само донде, докле се препирка води, у истини, о самом начелу класицизма и реализма. То је тако, докле се класицизам узима као нешто што води самопрегоревању, родољубљу итд. а реализам као нешто што води материјалној величини, као основи без које не може бити ни речи о људским особинама.

То је тако донде, докле се хоће да дâ превага у животу људском и друштвеном једној поли живота људског и друштвеног; а чим се пређе са тога терена и, место истинског класицизма, узму два мртваца из старине, два мртва језика двају мртвих народа, и место правог реализма, техничка страна тако званог модерног природњаштва, — кад се све то тако узме и почне доказивати како је једно спас а друго пропаст, онда је то у истини борба без значаја.

Класицизам је неопходан не само у животу једног народа но и у животу једне индивидуе, али не мртви класицизам старине, не остаци деморалисаних народа Грка и Римљана, но живи класицизам који се налази у живом врелу живота народног.[1]) Тако исто реализам нам је потребан, али не сићушни расплинути технички и природњичарски меркантилизам. Живот је сваког народа скроз реалан но тако исто скроз и класичан. Живот је цео целцат реалност прожета класицизмом.

[1]) Лепо и красно. Али ево цела образована Европа не да још ни како мира том „мртвом класицизму" и тим „остацима деморалисаних Грка и Римљана," па још једнако чита у својим гимназијама „деморалисаног" Омира, Тукидида, Платона, Ксенофонта, Цицерона, Хорација, Тацита — још „у оригиналу!" Треба л' да Европа пође за нама, или ми за Европом?

Прим. Реф.

Класицизма, дакле, по неопходности има у животу и биће га до века, без сваког тамњана којим се каде остаци Грка и Римљана. А реализма било је и биће га до века, без сваке примесе меркантилног сиђушног модерног природњаштва и техничке. Тако је у истини са истинским класицизмом и реализмом, а оно што се данас обично тим именом назива, и око чега се данас води борба не само у нас но и у других народа, није ништа друго но вековна борба међу старим и новим предрасудама.

Родољубља и самопожртвовања може бити посред модерног природњаштва, а може га не бити прсред чистог јелинизма, и обрнуто. Јелинизам и романизам, нема сумње, могу толико исто одгајити родољубље колико предике моралне. А то исто вреди и за однос природњичарства с народним благостањем

Питање реализма и класицизма, у оном смислу како га истичу наше реалисте и класичари, — питање је васпитно, економно и политичко. Нек дакле наши академичари најпре науче бар главне основе из тих наука па онда нек се препиру о значењу класицизма и реализма.

Оволико о том предмету у опште, а сад да на ствар изближе погледамо.

II.

Какве нам требају гимназије, — класичне или реалне, — питање је које се мање више непрекидно у нас потрже [1]) Наш је законодавац[2]) решио питање у корист реализма, али је и класицизам оставио у животу.[3]) Хтео дакле, да угоди свему, да буде помирљив, да задовољи оба захтева васпитног једног завода и у томе у начелу доиста, није погрешио.

Али је погрешио, и то љуто погрешио, што је гимназију претрпао, хотећи угодити свима и свакоме, — злосхваћеном реализму и још горе појмљеном класицизму. И та му је погрешка доста до-

[1]) Требају нам и гимназије и реалке. А гимназије ваљало би једном да нам буду *праве гимназије*, да нам буду онако удешене, као што су у Бечу, Берлину, Паризу, Лондону, Москви, Риму, па најпосле и у самом — *Сарајеву* и *Софији!* «Класична» гимназија је плеоназам; «реална гимназија је налик на «црвен барјак од зелене свиле!» Прим. Реф.

[2]) *Законодавац* ту није решавао ништа; то је решио један и други *министар*. Прим. Реф.

[3]) Јадан је то живот! О грчком језику ни помена, а латинском језику дато је у свих седам разреда 12 часова свега! У Берлину скоро толико је дато латинском језику само у једном (у првом) разреду.

Прим. Реф.

принела оним грким плодовима на које класичари показују као на плодове реализма, а реалисте опет обрнуто, као на плодове класицизма.

Обе стране признају да има недаће у нашим гимназијама, само се разликују по гледишту са кога полазе у посматрању. Погрешка је, дакле, извесна само се није по све на чисто са врелом из кога проистиче.

Класичари с правом показују на најживљу рану на телу горњих наших друштвених слојева, — на владу егојизма у најцрњем смислу, и оскудицу родољубља и самопожртвовања, и све то опет приписују реалним студијама и рачунском меркантилном васпитању. Са своје стране опет реалисте то исто наглашавају, али све то приписују лудом класичком патријотизму без икаквог рачуна.[1])

Ко дакле има право? И једни и други, и опет ни једни ни други. У нашем спољном животу владао је вазда претерани нерачунски класични патриотизам [2]) а наш се опет унутарњи живот вазда руководио с претераним меркатилним реализмом.

То је факат, који нам и историја и искуство наших дана сведоче на сваком кораку. А са свим је друго питање да ли, и колико те недаће ваља бацити на врат реалистичком и класичком нашем уређењу гимназиском. Гимназије су доиста такви заводи у којима, у главноме, стече целокупно образовање сва наша интелигенција, која рукује народним пословима. Па је по себи јасно и разумљиво, да ће много наш јавни живот и спољни и унутарњи зависити од уређења и радних снага тих просветних завода.

Тај факат нико не сме порицати, али се тако исто не сме порицати, да само уређење, сама организиција гимназија неће вредети ништа, ако нема у заводу живог начела те организације, ако наставници и васпитачи нису дорасли да буду угледи и вође омладине која се у њима васпитава.

На ту недаћу не помишљају ни класичари ни реалисте кад говоре о реализму и класицизму. За класично васпитање ваља непоречно класичан наставник, а у нас је просеком сама средовност која се ни мало не уздиже изнад обичног живота и обичних навика најобичнијих људи. За реалистичко васпитање и наставу ваља опет

[1]) Писац би добро учинио, да нам објасни, шта треба да се разуме под тим „лудим класичким патриотизмом без икаквог рачуна?"
Прим. Реф.

[2]) И ово ће бити нека врста онога «класичног патриотизма» под бр. 1. само нешто блажа од онога, јер онај је «луд,» а овај само „претеран." Ваљало је то тврђење ма и једним фактом из нашег „спољног" живота и доказати. Прим. Реф.

имати строге и слествене рачунске стварности, која мора имати својих преставника у лицу васпитача, а ми имамо просеком људе без сваког реалног васпитања у истини.

А и за једно и за друго ваља имати ма какег убеђења, ма коликог поштовања спрам оног што ваља и негодовања спрам онога што не ваља, ма колике воље да се човек уздигне изнад дивљих слабости других људи, који су својим положајем на те слабости осуђени. А без свега тога што би могли реализам и класицизам, сваки на по се, и оба у скупу учинили? Могу ли људи који су далеко и од класичности и од реалности одгајити те особине у других? Пустимо нек на ово питање одговоре сами наши класичари и реалисте.

Но то је само један од главних чинилаца на које се класичари и реалисте не осврћу, кад износе слабе стране наших гимназија, кад доказују, да из гимназије излази сићушност помешана с егоизмом и равнодушношћу; а сума се узрока никако и не додирује. Ту се и не помиње како се те особине провлаче, данас, кроз српску породицу горњих слојева — која је управо истинска гајиља омладине. Ту се не вели, како се те особине у велико опажају у свих сталежа, па и у целокупног друштва нашег.

И што је најглавније не само наши класичари и реалисте, но и сви наши прваци, који су икад и шта о гимназији говорили, нису се сетили да гимназији, као васпитном заводу, одреде какво год место у целокупном животу, како јавном тако и приватном.

У нас се до сад узимала школа као нешто за се, одвојено од друштва, од породице, што је највећа погрешка, која се икако може учинити. Јавном васпитању и настави, као да се до сад није никакав правац одређивао у животу. Није се никад, колико нам је познато, ни постављало питање, да ли ова или она школа својим радом треба да потпомаже породицу и према томе да јој се да оваква или онака организација.

На против, непрекидно се чују тужбе, како породица неће да потпомаже школу, као да је школа нешто главно а породица споредно! Тако натрашке схватање пројурило је кроз све слојеве нашег живота и донело доста недаће нашем народу. У држави једној, где се хоће ма каквог рада ма каквог напретка, мора имати ма какви тип васпитања, ма какав тип за навике, за дисциплину јавну, а једини природни тип за све то, тип је породички.[1])

Тај природни образац ваљало би да све прожме, да се свуда проведе, да све њему тежи и све се на његовој страни развија.

[1]) Ми разумемо добру и ваљану породицу, а не неваљалу, која запоставља све чланове, и на коју се по несрећи неки просветници угледају.

Ваљало би да се школа уреди по типу породичном, и да потпомогне колико може ту најприроднију заједницу, а породица опет да потпомогне општину; јер су те две установе станац камен сваког државног уређења. Какве су те две чињенице таква ће бити и држава. Сићушност у породици и општини доноси неизбежно сићушност у држави.

Оно што је било величина нашег народа пре додира са модерном цивилизацијом, то је била породица и општина. А и сви народи на земљи, који су ма у чему заслужни за род људски, само су се једном или другом, или обема од тих чињеница и прославили.

То би ваљало запамтити добро онима, који траже каквог плода не само од наших гимназија но и од целокупног нашег школског уређења. Нарочито би ово ваљало запамтити нашим класичарима и реалистама, као реформаторима наших приватних завода.

То су напомене које се начеоно тичу целокупног живота просветног каквог уређења, а сад ћемо бацити кратак поглед на унутарњи склад и распоред наставних предмета у нашој гимназији.

III.

У нашим гимназијама у неким предметима нема никакве поступности, у неким је опет испреметана, а неки опет предмети или су сувише окраћени или сувише растегнути, што је и у једном и у другом и у трећем случају од големе штете.

У распореду грађе из српске граматике по разредима све су се ове мане стекле. Ту нема поступности; ту је и оно што је има испрекидано; ту су у неким разредима неки одељци сувише растегнути, а у другим опет сувише утрпани. А у свему нема природне унутарње складности.

По природној самониклој методи, основа, облик, гласовна промена, и састав речи иде од једном, у један мах. Природна би поступност у том погледу била онаква каква се налази при самониклом изучавању језика. Најпре све ово у мањем облику после у нешто већем и на послетку ствари ређе и необичније.

Где би основна школа дала икакве спреме[1]) то би се у гимназији могло свршити за три године са свим темељно, да буде стварних практичних резултата. По овом природном методу подела граматике на основе, гласове, облике и синтаксу, и наставни план удешен према тој подели, не би имали места.

[1]) Докле је садашња ревизија у животу, дотле ће се, по признању свих савесних и поштених учитеља, узалуд та спрема очекивати.

Но и сама одлучна и вештачка поступност није заступљена у садашњем наставном плану за гимназије. По тој поступности најпрѣ би ваљало говорити о гласовима и њиховој модификацији, после о основама, за тим о облику и напослетку о склопу речи.

Па и онда кад се узме поступност чисто психолошка, од познатијег ка непознатијем, опет данашњи распоред у наставном плану гимназиском не би одговарао ни овом начелу. Кад се језик изучава независно од онога што речи и реченице означавају — онда је то изучавање по све апстрактно, па почели га с које нам драго стране. Са тога гледишта — са гледишта проучавања граматичког — деци је непознато, све вештачко, све одлучно. Па кад је тако, опет остаје да се држимо оне природне поступности, која одговара природном развићу самог говора.

Синтакса, наука о гласовима, наука о облицима и основима у једно стрпана и напослетку синтакса — то је садашњи распоред граматичке материје у наставном плану гимназиском. Да ту нема никаке ни унутарње природе ни спољне вештачке поступности, сувишно је и доказивати.

Такав распоред не само да не одговара практичком изучавању језика свога, но је још штетан и са тога што је ради изучавања једног туђег језика, који се почиње с првим разредом гимназије, неопходно нужно да се бар знају пре тога најглавнији називи свега граматичког материјала из српске граматике.

У настави географској тако исто нема поступности и природности. Настава је тога предмета без невоље развучена у четири године, што је олабавило сусређеност материјала. Осим тога у настави географској врло је неприродно оцепљивање проучавања топског од физичког, и овог опет од политичког земљописа. Јер све то иде на расплинутост у проучавању, што је велика сметња за целокупно схватање.

А шта да се рече о цепању геометрије и геометриског цртања, а шта да се рече о томе, што је у први разред бачено неколико анатомских црта о човекову телу и тек се после у VII., у неку руку настављају? А шта да се рече о томе што географија не иде пред историјом, што се цепа хемија од минералогије, што географија не иде упоредо са ботаником и зѳлогијом итд.

Питања ова очекују одговора, који би по све премашио обим ове наше напомене, с тога се оставља или другима или другим приликама.

IV.

После унутрашње складности у настави гимназиској, имамо да напоменемо оно што чини битност завода, битност васпитања, бит-

ност улоге сваког просветног рада — имамо да поменемо однос ученика и наставника, наставника и старешине завода. Или на краће, имамо да поменемо школски ред, школску дисциплину, у свима правцима, односно главног предмета свога, односно ученика, који се у заводу настављају.

У овом односу наше гимназије стоје још понајгоре. Сем ретких изузетака наставници ових завода немају никаквог појма о ма каквом васпитном начелу, о ма каквој вишој и широј задаћи просветног једног завода, као што је гимназија. Оскудица више научне дисциплине, самообразовања и саморада толико се опажа у наших наставника средњих школа, да се они у брзо, кад оставе праг Велике Школе, изједначе са околином и падну у један исти дисциплински ниво са простим необразованим људма.

Отуда је оно, што наставници гимназиски, сем ретких изузетака, тýже, из свег срца, за покојном батином, онако исто као стари сеоски кметови и други власници, који су се кад год тим оруђем по вољи служили. Отуда је оно, што неки од поклоника те прошле светиње у очајању своме прибегавају шамарању, које није батина, али по својим последицама горе је од ње. Оскудица у појимању истинске задаће ма каког васпитног и просветног завода узрок је што такви наставници средњих школа не воде никаквог рачуна о врло нежним и деликатним одношајима, који ваља да постоје међу наставницима и ученицима.

Отуда је напослетку несрећни удес што са немања виших научних и педагошких појмова неки од старешина гимназија колико је нама познато тако схватају своју задаћу, као да су ту само као администратори а не као душа, као начело, које ваља да прожима у заводу све, да даје тона свему, да креће стварима у заводу к идеалним цељима, које су му постављене; да предњачи наставницима у свима старешинским и наставничким врлинама.

Кад се још с превиђајем свега тога споји страсна каква партиска привржeност, или страх од неких наставника опет страсних партизана, — онда је то најжалоснија слика која се може икако замислити.

Онда је ту могућност да се у заводу чини шта се хоће. Нарочито се та могућност показује онде где поједини своја права заснивају на каквим партиским основима. Непоштовање школских наређења и свега онога што би ваљало да служи као углед омладини, ту се онда сматра као врлина. А кад једном до тога дође, тешко онда и заводу и народу, који ће из тих завода добијати негда своје старешине!

Несрећан факат овај износимо више с тога, не би ли се на њ обазрели наши реформатори приликом реорганизације гимназија кад се буде VIII разред уводио. Јер смо уверени да за недаћу, коју поменусмо, нису криви ни сами наставници ни старешине, но њихови ограничени појмови о науци у опште, и оскудица у сваком педагошком и наставничком знању. При преустројавању гимназије, — чему неизбежно мора следовати преустројство Велике Школе — тој би се недаћи доскочило тиме, што би се они, који се спремају за наставнике и старешине завода морали, упознати на широко с главним васпитним и наставним начелима. А како би се и на који начин све то постигло и уредило није, наше да овом приликом износимо. Само напомињемо, да је досадање уређење гимназије и велике школе, заједно с професорским испитима, донело оне плодове које смо поменули.

V.

Но и кад би се све удесило како захтева напредно здраво искуство и васпитна наука, опет би могло остати отворено питање, би ли било од свега тога какве користи, ако највиша школска управа не би вазда будним оком мотрила на све оно што се дешава у њеном подручју. Јер и најбољи закони, и најбоља уређења, и најбоља спрема остану често црно слово на белој хартији, ако нема некога који ће се старати да се закони са свим строго врше. Па и то није све. Још би се могло питати — ма да је у науци то питање једном за свагда решено — не би ли боље било, — кад већ по несрећи, многи наставници не умеју да настављају без батине, и кад би по мишљењу неких од њих батина спасла Србију само да се уведе у школу и касарну, – питање је не би ли боље било да се батинање законом регулише, но да се остави кријумчарењу и изигравању закона, што је веома опасно за све људске послове а нарочито за васпитно-просветне?

Питање је ово управо од неоцењене важности, јер ништа нема горе на свету но кад сами они, који настављају друге, изигравају земаљске законе. У просветним заводима, као год и у најнеразвијенијих сеоских становника, чује се вапај за батином. Многи наставници наших гимназија држе, да су садањи школски закони — и ако су доста строги — скројени за идеалну децу, а не за децу каква су по природи, па према томе да се не могу ни вршити. Ученим људма и школској управи ваљало би испитати ову несрећну изјаву, па ако се нађе да је истинита, онда да се батинање законом регулише, а ако није тако, онда би кријумчаре ваљало строго казнити.

За нас је необорив факат да је природа детиња просеком така, да су и садањи закони сувише строги за њу, и да је сва кривица

до наставника, до њихових погледа, њиховог васпитања итд. ако не могу без батине, или шамарања, децом владати. На неке од наше браће из „прека“ нарочито се ово може односити, јер они држе да је српски народ с оне стране Саве и Дунава питомији и бољи но с ове, с тога се са овдашњима не може ништа без батине![1])

Ето какве има проповеди и међу наставницима наших гимназија где се потквашава народна свест, слобода, родољубље итд!

М. Миловановић.

АНА КАРЕЊИНА

Роман Лава Толстова

(НАСТАВАК)

IV

Дарја Александровна, у капутићу, зачешљане, већ ретке, а некад лепе и густе косе — стајаше пред отвореним шифонером прибирајући ствари, тужна лица и као поплашено гледајући својим крупним очима. Чувши мужа где иде, она застаде, погледа на врата, узалуд се трудећи да изгледа строга и презрива. Она осећаше да га се боји па се бојаше и овога састанка. Она покушаваше да учини нешто, што је у ова три дана већ десет пута узалуд покушавала, — т. ј. да узме ствари своје и детиње и да оде својој матери. Па и сада је сама себи говорила како тако више не може остати, и како ма шта мора чинити да га казни, да га понизи, да му се ма колико освети за сав бол и тугу што јој је нанео; она говораше себи како хоће да га остави, а осећаше при том, да то није у стању да учини; јер се ипак не могаше навикнути да га не сматра за свога мужа и да га не воли. Она га не могаше оставити, па се ипак вараше и прибираше ствари, као да би збиља хтела отићи.

Угледав мужа, она узе тобож нешто претурати по шифонеру, и погледа га, тек кад јој беше већ сасвим близу пришао. И ма да се усиљаваше да изгледа строга и одлучна, њено лице ипак издаваше тугу и забуну.

— Доли, рече он тихо и понизно. Беше погнуо главу да би изгледао погружен и понизан, па ипак на лицу му се огледаше здравље и свежина. Она га одмери брзим погледом од главе до пете.

[1]) Ово је ваљало упутити на праву адресу, а не на „неку браћу *из прека*“, јер мислимо, да ће се по која присталица некадашњег шабачког посланика (у питању о батинама) наћи и код неке браће из „*одавде*“.

Прим. Реф

— Како је срећан и задовољан помисли она, а ја? — Сав га свет воли због те његове доброте, а мени је баш она одвратна.

Уста јој се стискоше, и живци на десном образу бледога лица њезина, задрхташе грчевито.

— Шта ћете? рече брзо загушљивим гласом.

— Доли, понови он дршћућим гласом. Ана долази данас.

— Па шта је с тим? Ја је не могу примити.

— Али тек треба. Доли...

— Одлазите, одлазите, одлазите, викну она.

Степан Аркадијевић могао је још и бити спокојан док је мислио на жену, могао се и надати да ће се већ све „удесити," и могао је спокојно пити каву и читати новине; но кад угледа то јадно и измучено лице, и кад зачу тај глас пун очајања и резигнације, њему се стискоше груди, стеже га у грлу, и очи му се напунише сузама.

— Боже мој шта сам урадио! Доли, тако ти имена божија...

Он не могаше продужити и зајеца.

Она затвори шифонер и погледа га.

— Доли, шта могу више да кажем? Опрости! Помисли, зар девет година живота не могу да извине један тренутак...

Она беше спустила очи очекујући шта ће даље рећи. Чисто га је молила да је како год разувери.

— Тренутак... искушења, изрече он и хтеде продужити, но она плану и живци на десном образу опет јој задрхташе.

— Одлазите, одлазите, одатле! повика она још јаче — и не говорите ми више о својим искушењима и о својој подлости.

Она хтеде изаћи, али се занесе и придржа се за столицу. Лице јој се развуче, усне испупчише а очи напунише сузама.

— Доли, продужи он јецајући, тако ти имена божја, помисли на децу, она нису крива. Ја сам крив и мене казни, мене пусти да покајем грехе своје. Готов сам да чиним што год узмогу. Крив сам и већ не умем да искажем колико, али, опрости, Доли.

Она седе. Он слушаше њено дубоко, тешко дисање, и беше му је неисказано жао. Она неколико пута хтеде говорити, али не могаше. Он ишчекиваше.

— Ти помишљаш на децу, само колико тек да се забављаш с њима, али и ја помишљам на њих, и знам да су пропала. Ову је фразу она очито више пута понављала у себи. Она му рече *ти*, и он је захвалан погледа, и хтеде је ухватити за руку.

Али она се с гнушањем окрете од њега.

— Ја мислим на децу, и за њих бих учинила све на свету: али ја не знам како да их спасем: да ли да их отргнем од оца, или да их оставим развратноме оцу, — јест, развратноме оцу?...

Кажите и сами, зар је могућно да и даље живимо заједно после свега што се догодило, зар је то могућно? понављаше јачим гласом — Зар кад је мој муж, отац моје деце стао проводити љубав са гувернантом своје деце...

— Али шта да се ради? Шта да се ради? рече он као утучен, не знајући шта већ више да каже, и још ниже клонувши главом.

— Ви сте ми гадан, одвратан! повика она у све јачој раздражености. Ваше су сузе — вода! Никад ме ни волели нисте; ви немате ни срца ни осећања! Ви сте ми мрзак, одвратан, туђ, савршено туђ! — Ову ужасну реч „туђ" изговори болно и пакосно.

Он је погледа, и мржња изражена на њезином лицу поплаши га и задиви. Он није разумео да ју је дражило баш његово сажаљење према њој. Она је опазила да је то само сажаљење а не љубав. „Не, помисли, она ме презире, и неће ми опростити."

— Ах то је ужасно, ужасно, рече гласно.

У тај мах заплака и дете у другој соби, по свој прилици беше пало; Дарја Александровна послуша и њено се лице мало ублажи. Она беше застала за неколико тренутака, без сумње ни сама не знајући, шта да ради; потом устаде нагло и пође вратима.

— Та ето она воли моје дете, помисли он, приметив промену на њезином лицу, *моје* дете; па како онда може мене да мрзи?

— Доли, још само једну реч, узвикну он, пошав за њом.

— Ако пођете за мном, ја ћу да зовем слуге, децу. Нека сви виде какав сте неваљалац! Ја данас одлазим, а ви останите овде са својом љубазницом!

И изађе, треснув вратима.

Степан Аркадијевић уздахну, обриса зној с лица, и тихо пође из собе. „Матија рече: све ће бити добро; али како? Ја не видим никакве могућности. Ух, ух ала је то страшно! Па како је простачки викала!" говораше он у себи помишљајући на њену вику и речи: неваљалац и љубазница. „Можда су чуле чак и слушкиње! Простачки, страшно простачки." Степан Аркадијевић застаде за неколико тренутака, утре сузе, уздахну, потом истури прса и изађе из собе.

Беше петак, и у трпезарији часовничар немац дотериваше часовнике. Степан Аркадијевић сети се своје шале о том ћелавом часовничару т. ј. „како се немац целога свога века дотеривао да дотерује часовнике" и насмеши се. Степан Аркадијевић радо се шалио.

„Можда ће најпосле све добро бити", помисли.

— Матија! повика за тим. Успреми с Маријом ону крајњу собу за Ану Аркадијевну.

— Разумем.

Степан Аркадијевић обуче бунду и пође на степенице.

— Хоћете ли код куће ручати? упита га Матија, који пође да га испрати.

— Може бити. Ево за трошак, рече, давши му десет рубаља. „Је ли доста?“

— Мораће бити доста, рече Матија, залупи крило на колима и врати се на степенице.

Међу тим је Дарја Александровна забавила дете, и чувши по колима да јој је муж отишао, вратила се у своју собу. Та јој је соба била једино уточиште од свију домаћих брига. Јер чим би из ње изашла, одмах би је окупили. Ето и сада, тек што је изашла да обиђе дете, већ су је Енглескиња и Матрена Филимовна узеле запиткивати, да им је једва могла да одговора: шта деца да обуку за шетњу, хоће ли им дати млека, да ли да се погоди други кувар.... „Ах махните ме, махните ме,“ одговори она и врати се у своју собу. Она седе на исто место, где се разговараше с мужем, и склопив своје мршаве руке она се поврати на цео свој разговор с њиме.

„Оде! Али шта је *с њоме* учинио? питаше се. Да ли ће се опет видети? Како да га то не упита! Не, не, ту нема измирења. Баш и да останемо под једним кровом — ми ћемо бити на свагда туђини једно другоме. На свагда туђини, понављаше она с особитим нагласком ту за њу страшну реч. „А како сам га волела, Боже како сам га волела! А зар га сад не волем, и то више него и пре? Али што је најгоре.... но ту мисао не доврши, јер се на вратима указа Матрена Филимовна.

— Да пошљем по брата, рече, бар ручак да скува; иначе деца неће ништа окусити ни до шест часова, као и синоћ.

— Добро, ето ме одмах да наредим што треба.

— Је ли ко отишао по млеко?...

И Дарја Александровна пође за свакидашњим послом, и заборави за неко време на своју тугу.

V

Степан Аркадијевић као даровит младић учио се добро у школи, али беше прилењ, и с тога је изашао из школе међу последњима. Но поред свега лакомисленога живота, и макар да је био још млад човек, ипак је заузимао добро плаћени положај шефа неког московског надлештва. Тај му је положај израдио зет, муж сестре његове, Алексије Александровић Карењин, који је опет био неки веома важан чиновник у министарству, под којим је то надлештво стајало. Али и да му Карењин није то место израдио, Степан би Александровић преко стотину других особа, браће, сестара, тетака, ујака и

сродника — ипак добио то исто или друго какво место с годишњом платом од шест хиљада рубаља, колико му је управо и требало; јер његово финансиско стање поред свега великог имања жениног, било је ипак врло растројено.

Половина Москве и Петрограда беху све сами рођаци и пријатељи Степана Аркадијевића. Он се родио међу људима, који беху све неки сами власници и великани. Једна трећина старих државника беху пријатељи његова оца и знађаху га још из малена; с другом трећином говорио је *ти*, а последња трећина беху све његови добри познаници. Сви дакле они, који су делили земаљско благо у виду звања, прихода и концесија, били су све његови пријатељи, и немогаху га обићи. Облонски дакле није имао потребе да нарочито моли за како добро место; довољно је било само да никада не отказује, да не завиди, да се не свађа, да се не налази увређен — а те све он у осталом по урођеној доброти својој није никад ни чинио. Њему би изгледало смешно кад би му се казало да не може добити место с платом, која би њему била доволна, тим пре, што он никад није Бог зна колико ни тражио; он је само хтео да буде на равном положају са својим вршњацима, а већ у своме послу и онако није био гори од ма кога другог.

Степана Аркадијевића нису волели само због добре и веселе нарави и несумњивога поштења; него је у самој његовој пријатној спољашности, сјајним очима, црним обрвама и коси, свежем, руменом лицу — било нешто весело и примамљиво.

Ах Стива, ево и Облонскога, кликнуо би свако, с ким би се састао. Па баш и кад би се десило да какав разговор с њиме и није био Бог зна како забаван и весео, — ипак би му се другог или трећега дана цело друштво исто тако обрадовало.

Служећи већ скоро три године као шеф извеснога надлештва у Москви — Степан Аркадијевић не само да је придобио љубав него и поштовање својих другова, потчињених и старешина, на кратко свију оних, с којима би имао посла. Главна особина због које су уважавали Степана Аркадијевића, беше његова снисходљивост према људима. Она је имала свога основа у познавању својих сопствених махна. Потом, Степан Аркадијевић беше потпуно либералан човек. И то није било утицајем новина, што их је читао, него по нарави својој беше потпуно приступачан свакоме, па ма какога он био стања или положаја. И најпосле, што је најглавније, он беше у свакоме послу савршено непристрастан, тако, да никад није упадао ни у какве погрешке ни странпутице.

Дошав у надлештво, Степан Аркадијевић, праћен вратаром, уђе у свој мали кабинет, обуче униформу, и упути се у седницу. Писари

и остали званичници устадоше поздрављајући га љубазно и с поштовањем. Степан Аркадијевић приђе брзо своме месту, рукова се са члановима и седе. Шалећи се проговори неколико речи, управо колико је било потребно и даде се на посао. Нико није могао боље од Степана Аркадијевића погодити ону границу слободе и службенога тона, те да заједнички рад буде доиста пријатан. Секретар приђе весело и с поштовањем, и отпоче оним фамилијарно-либералним тоном, какав је завео Степан Аркадијевић.

— Добили смо извештај од пензенске губернијске управе. Ево, ако је по вољи.

— Дође ли већ! рече Степан Аркадијевић додирнув прстом акта. — Дакле, господо.... И посао отпоче.

— Само кад би знали, помисли он, значајно спустив главу на страну, слушајући извештај, само кад би знали какав је пре пола сахата изгледао њихов старешина! И он се смејаше у себи док су му читали извештај.

Радило се непрекидно до два сахата. Потом је био одмор за доручак.

Баш пре но што ће избити два сахата, отворише се наједанпут велика стаклена врата, и неко уђе. Сви чиновници што сеђаху под царевим ликом и под огледалом, једва дочекаше да мало одахну, и погледаше на врата; али момак што стајаше на вратима избаци с места тога човека на поље, и затвори врата за собом.

Пошто предмет би прочитан, устаде Степан Аркадијевић, протеже се, запали цигару и оде у свој кабинет. За њим одоше и два његова друга, стари чиновник Никитин и камерјункер Гриневић.

— Бићемо готови после доручка, рече Степан Аркадијевић.

— Само ако се узмогне! одговори Никитин.

— Али тај Фомин, мора да је неки неваљалац, рече Гриневић; говорећи о човеку, који се помињао у прочитаним актима.

Степан Аркадијевић само се намршти, хотећи тиме да покаже како не треба давати свој суд у напред.

— Ко је то био? упита момка.

— Уђе неко без пријаве, ваше превасходство, само тек што сам се осврнуо. Хтео је код вас. Кажем му ја лепо: чекај док изађу чланови, па онда....

— А где је?

— Сад баш штуче некуда. А све је ту био. Ха, ево га, рече момак, показујући неког снажног човека, широких плећа и коврчасте браде, који се хитро пењаше уз камене степенице, не скидајући шубаре с главе. Некакав мршави званичник што силазаше низ сте-

пенице с актима у руци, застаде, погледа попреко у ноге тога човека и, чисто питајући, управи очи у Облонскога.

Степан Аркадијевић стајаше на степеницама. И угледавши човека, његово добродушно лице, још већма се разведри.

— Дакле збиља ти си то Љовине, рече пријатељским осмехом поздрављајући Љовина. И ти си се потрудио да ме овде потражиш рече Степан Аркадијевић пољубивши се с пријатељем. — Јеси ли одавна дошао?

— Тек што сам дошао, и одмах похитах теби, одговори Љовин, збуњено а у исти мах и срдито и бојажљиво осврћући се.

— Хајдмо у мој кабинет, рече Степан Аркадијевић, и познавајући устручљиву и срдиту нарав свога пријатеља, ухвати га за руку и поведе за собом, као да га је проводио кроз неку опасност.

Степан Аркадијевић говорио је „ти“ са свима својим познаницима. Са старцима од шесет година, с млађима од двадесет година, с глумцима, с министрима, с трговцима, с ђенерал-ађутантима. Он се дружио с људма који су стајали на двема крајњим тачкама друштвених лествица, и који су се веома зачудили, сазнавши, да преко Облонскога, имају нешто заједничко. Он је говорио *ти* свакоме, с ким је пио шампањера, а пио је шампањера са сваким. Према томе, кад год би се сукобио с каквим својим постидним пријатељем, како је он многе у шали називао, — а пред својим потчињенима, он је својим урођеним тактом увек умео ублажити тај за његове потчињене непријатан утисак. Љовин истина није спадао у „постидне“ али је Облонски ипак нагађао да Љовин држи, како он не мари да пред својим млађим покаже своју срдачну дружбу с њиме, па је баш зато и похитао да га уведе у свој кабинет.

Љовин је био скоро једних година са Облонским, и они се нису спријатељили пијући заједно шампањерскога. Љовин је био његов друг и пријатељ још од ране младости. Према томе, ма да су били супротнога и карактера и навика, они су се волели, као што се воле пријатељ из детињства. Па ипак, као људи који су ударили разним правцима у животу, сваки је од њих презирао у души правац свога пријатеља, макар да се трудио да тај правац извини и оправда. Сваки је држао да тек он живи правим животом, а његов пријатељ да тек животари. Угледав Љовина, Облонски се није могао уздржати тихога, ироничког осмеха. Колико га је већ пута видео да дође у Москву из села, а шта је у селу радио, то Облонски никад није могао појмити, што је, у осталом, слабо и разбирао. Кад год би долазио у Моску, Љовин би увек изгледао усплахирен, увек ужурбан, увек се нешто снебивао, а то га је опет једило, и увек са неким новим, особитим погледима на ствари. Степану Аркадијевићу било

је све то и смешно и забавно. Али је исто тако и Љовин у души презирао велики варошки живот свога пријатеља, и подсмевао се његовој служби, коју је сматрао као праву залудницу. Разлика је била само у томе што се Облонски, живећи као и сав остали свет, смејао самосвесно и доброћудно, а Љовин без икакве самосвести, и, по кад кад, и јетко.

— Ми смо ти се већ одавна надали, рече Степан Аркадијевић, и пошто га уведе у кабинет, пусти му руку, као да би му хтео показати како је већ ван сваке опасности. Јако, јако се радујем што те видим, продужи. Ну па како си? Како? Кад си дошао?

Љовин ћуташе, погледајући њему непознате пријатеље Степана Аркадијевића; нарочито се загледа у руку углађенога Гриневића, у беле дугачке прсте, са дугим жућкастим на врховима повијеним ноктима, и на велика сјајна дугмета на маншетама. Те руке беху одвукле сву његову пажњу. Облонски примети то и насмеши се.

— Ах да, допустите да вас преставим. — Мој пријатељ Филип Иванић Никитин, Михаило Станиславић Гриневић, — а ово је чувени сточар и ловац, члан земства, атлет који једном руком диже пет пудова, мој друг Константин Димитријевић Љовин, брат Сергија Иванића Кознишева.

— Драго ми је особито, рече Никитин.

— Имам част познавати вашега брата, Сергија Иванића, рече Гриневић, пружив своју лепу руку са дугим прстима.

Љовин се намршти, рукова се хладно, и одмах се окрете Облонскоме. Јер макар да је јако уважавао свога рођенога брата, кога је као одличнога писца знала цела Русија, опет није марио, да ко год у њему гледа не Константина Љовина, него брата знаменитога Сергија Иванића Кознишева

— Ја више нисам члан земства. Раскрстио сам са свима, и више не идем на њихове састанке, рече Љовин, обратив се Облонскоме.

— Зар већ? рече Облонски смешећи се. — А зашто то?

— То је дугачка историја. Причаћу ти једном, рече Љовин, и одмах узе причати. — Једном речи, дошао сам до уверења, да се у земству ништа не ради, и не може ништа радити, додаде, као да га је неко увредио: — то је с једне стране права играчка, играју се парламента, а ја за те беспослице нити сам довољно млад ни довољно стар; а с друге стране.. ту штуцну... то је само средство за месну котерију да дође до новаца. Што су пређе била туторства, судови, то су данас земства — сад нема више места, али има незаслужених плата, говораше он тако страсно, као да му је то неко спорио.

— Ехе, па како ја видим, ти си опет у новој, консеративној фази, рече Степан Аркадијевић — У осталом о томе ћемо после. —

— Да, после. Но ја нарочито дођох до тебе, рече Љовин зловољно погледајући руку Гриневићеву.

Стеван Аркадијевић насмеши се једва приметно.

— И ти си говорио, како никад нећеш обући европско одело? рече, погледајући капут, што му га је извесно сашио какав француски кројач. Кажем ја, нова фаза!

Љовин поцрвене. И то не као што то бива код одраслих људи, једва приметно, него поцрвене као дете — осећајући колико је смешан онако сметен, па у толико поцрвене још јаче, скоро да плаче. Необично изгледаше ово паметно, мушко лице са тако детињским изразом, и Облонски погледа на страну.

— А где ћемо се наћи? Потребно је, врло потребно, да се разговорим с тобом, рече Љовин.

Облонски се тобож замисли.

— Знаш шта: хајдмо на доручак код Гурина, и тамо ћемо се разговорити. У три сахата ја сам слободан.

— Не могу, одговори Љовин размисливши се. Имам још посла.

— Па лепо, онда да ручамо заједно.

— Да ручамо? Управо ја и немам шта много да ти говорим. Две три речи само. А после већ можемо ћаскати.

— Е па онда кажи одмах, а већ за ручком ћемо продужити.

— Ево шта је, рече Љовин: — у осталом ништа особито

И он се чисто намргоди, да би сакрио своју забуну.

— Шта раде Шчербацки? Све по старом?

Степан Аркадијевић знао је већ одавно, да је Љовин био заљубљен у његову свастику Кити. Он се насмеши једва приметно, и његове очи радосно синуше.

— Ти рече две три речи само, а ја ти опет на то не могу одговорити у две три речи, јер... извини за један час...

У то уђе секретар, са фамилијарним поштовањем, и са неком као и у свију секретара, скромном самосвести о надмоћности над својим шефом. Он донесе нека акта, и тобож тражећи упутства, стаде објашњавати некаку заплетену ствар. Степан Аркадијевић и не саслушав, ласкаво се дотаче руке секретареве.

— Не, не, урадите како сам ја казао, рече он, трудећи се, да љубазношћу ублажи примедбе своје, — Тако, молим вас, урадите Захаре Никитићу.

Збуњени секретар изађе. Љовин се међутим беше опоравио од своје забуне, и наслонив се на столицу, слушаше с неким подсмешљивим изразом, цео тај разговор.

— Не разумем, не разумем, рече.

— А шта ти ту не разумеш? такође смешећи се упита весело Облонски, и узе цигару.

— Не разумем, како ви то радите, рече Љовин, слегнув раменима. Како ти све то озбиљно узимаш?

— А што?

— Та зар је и то какав посао?

— Ти то тако тек мислиш. А ето ми имамо посла и сувише.

— Посао на хартији. Да, да, ти за то имаш дара.

— То јест, ти држиш да мени нешто не достаје.

— Може бити да је и тако. Свакојако, мени се допада та твоја величина, и радујем се што ми је пријатељ тако велики човек. Него ти мени не одговори на питање, рече он, и са очајничким усиљавањем упре очи право у Облонскога.

— Добро, већ, добро. Притрпи се мало, и све ће бити. Ето, имаш три хиљаде десетина у каразинском срезу, па каква је у тебе снага, па свежина — као у девојке — доћи ћеш ти већ у наш род. А што питаш за Шчербацке: све је по старом. Штета само што те нема тако давно.

— А што? поплашено упита Љовин.

— Та ништа, одговори Облонски. Разговараћемо се. Него реци ти мени за што си управо дошао?

— Ах, и о томе ћемо се разговарати, рече Љовин, поцрвенив до ушију.

— Лепо, разумем, рече Степан Аркадијевић. Видиш, позвао бих те својој кући, али ми је жена нешто слаба. Још нешто: ако желиш да их видиш, данас ће бити у зоолошкој башти на леду између четир и пет часова. Биће и Кити. Иди дакле тамо, и ја ћу доћи по тебе, па ћемо ићи заједно гдегод да ручамо.

— Врло добро, дакле до виђења.

— Слушај само, знам ја тебе. Ти ћеш то да заборавиш, и да се вратиш у село! — смејући се рече Степан Аркадијевић.

— Како бих заборавио.

И Љовин излазећи из кабинета, тек се на самим вратима сети, да је заборавио опростити се са друговима Степана Аркадијевића.

— Ово мора да је неки врло енергичан господин, рече Гриневић.

— Да, да, одговори Степан Аркадијевић, срећан човек. Три тисуће десетина у каразинском срезу, читава будућност пред њим, па тако свеж и чио. А не као ми.

— А шта ли то вама није по таман, Степане Аркадијевићу?

— Зло, зло, рече Степан Аркадијевић, дубоко уздахнув.

(Наставиће се)

НАШЕ ПОРЕСКО ПИТАЊЕ

Разговор уредника „Отаџбине“ с једним трговцем

(НАСТАВАК)

— Ви ћете дозволити — рекох ја — да су неки критиковали ваш предлог, по коме би се, поред порезе на капитал од 3 на хиљаду, имао још плаћати и порез од 3 на сто на принос од рада. Они су очекивали после вашег одлучног осуђивања порезе на капитал, да ћете предложити, да се порез на капитал са свим укине? —

— Примедба је основана — рече старац — али ја ћу вам казати какви су ме *опортунитетски разлози* нагнали да задржим и једно и друго. 28-ог Новембра пр. г. дошао ми је до руку законски предлог за измене и допуне у закону о непосредној порези. Кад сам видео да се у њему пење порез на капитал од 3 до 10 на хиљаду, ја сам зинуо од чуда. Ја одох одмах двојици мојих добрих познаника, који су скупштинари и радикалци, и покушах да их уверим да порез на капитал треба са свим укинути. Пошто нисам успео, то је резултат нашег разговора био *компромис*: да се ова пореза задржи са досадашњом стопом од 3 на хиљаду а да јој се дода пореза на принос од рада и то 3 на сто. Ја сам за тим одмах, 3-ег Децембра, дошао к вама да наставимо овај разговор и молио сам вас да Јануарску свеску „Отаџбине“ издате још у Децембру не би ли се пропагандом у јавном мњењу *барем* спречило *повишавање* порезе на капитал.

— А ви се сећате, да сам вам тада казао, да не верујем да ће наша скупштина усвојити повећање порезе на капитал, од 3 до 10 на хиљаду?

— По моме мишљењу у нашој скупштини, свака влада која има своју компактну већину, може са својим пројектима лако продрети за пореске законе. Онакво безобзирно заступање сталешких интереса, какво видимо у страним парламентима, какво н. пр. терају аграрци и присталице заштитне царине у немачком сабору — не може се ни замислити у нашој скупштини. Србин има образа, он неће да му се пребаци себичност у његовом посланичком раду. Ви сте, г. докторе, били члан народне скупштине године 1884, када се вотирао нов порески закон. Сећате се са каквим је одушевљењем скупштина вотирала тај закон, при свем том што не беше ни једног члана скупштине, коме тај закон није натоварио много веће пореске терете, него што их је икада дотле сносио. Тако је исто било и 1886 када су укинути фондовски прирези и када су замењени

државним прирезом од 34%. За то сам ја уверен, да би ово повећање порезе на капитал, од 3 до 10 на хиљаду, скупштина за цело усвојила, само да јој је предлог поднесен у почетку Новембра.

Пошто ми је, у нашем разговору од 3-ег Децембра пр. год. била главна намера да правим пропаганду против повишења порезе на капитал — то моји *позитивни предлози* за поправку наше пореске системе осташе тада без довољне одређености и мотивације. Сматрам за дужност (бар спрам себе самог) да у данашњем нашем разговору допуним што је тада остало нејасно и непотпуно. Ја бих непосредну порезу поделио на три врсте: I пореза на објекте, II пореза на личност, и III пореза на обрт. Стопу разрезивања за сваку од тих врста порезе ја бих предложио већу за то, што сам мишљења, да би требало укинути државне прирезе. Код порезе на објекте главна би била пореза на земљиште, и као основу за њу морамо узети колико доноси просечно прихода један хектар земљишта извесне каквоће. Као стопу разрезивања те порезе предлажем 8% од просечног прихода. Према томе платио би:

Хектар II кл. у равници, на просечни приход од 125 дин. по 8% порезе 10 дин.

Остала земљишта II-ге кл. на просечни приход од 85 дин. по 8% порезе 6·80 дин.

Остала земљишта III-ће кл. на просечни приход од 65 дин. по 8% 5·20 дин.

Остала земљишта IV-те кл. на просечни приход од 45 дин. по 8% порезе 3·60 дин.

Остала земљишта V-те кл. 20 дин. по 8% порезе 1·60 дин.

Шљивари на просечни приход од 160 дин. по 8% порезе 13 дин.

Тако исто би плаћали и виногради и баштованциннце по 8% од свог просечног прихода. Земљишта која се налазе дуж Саве, Дунава, и железница, до на 10 километара од ових, плаћала би поред горњих 8% од просечног прихода још 20% због те близине великих саобраћајних срестава. Јасно је могућно да ће какав стручњак наћи, да сам ја у горњим цифрама погрешио у оцени просечног прихода појединих врста земаља. То не би било чудо, јер ја нисам стручњак. Главно је да ја предлажем порезу од 8% на просечни приход, ма колики овај био по најнадлежнијој оцени. Али начело правде захтева да се пре порезивања ма каког прихода, претходно одбије барем најскромнија сума, која је безусловно нужна за издржавање породице. Тај минимум за сваку душу у сеоској кући ја ценим на 30 динара годишње, и према томе од суме, коју би нека земља имала да плати порезе, рачунајући по 8% од просечног прихода валало би одбити по 2 динара и 40 пара за сваку душу оне по-

родице која од дотичне земље живи. Разуме се да би ово одбијање важило само за оне сељачке породице које се искључиво издржавају приходом од своје земље, коју саме обрађују, а не би важило за све оне, који дају земљу наполичарима, нити за оне, који поред земљорадње имају прихода од зграда, или од новаца датих под интерес, или од трговине, ако тај приход износи преко 400 динара годишње. Таквим сељачким породицама нема нужде да се одбија оних 2 д. 40 пара за сваку душу. —

Друга врста порезе на објекте била би она *на зграде*. Предлажем да се члан 17, тачка б. замени овако. „На све грађевине по селима осем кућа у којима земљорадници станују и оних зграда које су потребне за земљорадњу.“ Предлажем да пореза на зграде буде 8%, а у Београду 10%. Фабрике да плаћају половину. §.§. 23 и 24 пореског закона од 1884, који су укинути, да се врате у закон и да опет важе.

Трећа пореза на објекте била би пореза на принос од капитала по члану 35 пореског закона од 1884. Предлажем да се на капитале уложене на облигације и менице са роком од преко 6 месеци, плаћа 8% од интереса који носе. Што се тиче меница са роком испод 6. месеци, камате на улоге на текуће рачуне, приход од акција или других артија од вредности, предлажем да се тај приход сматра као принос од рада, прво с тога, што мислим да нам треба олакшавати новчани обрт, а друго што су менице, акције и артије од вредности више предмет трговачког и банкарског промета него инвестирања капитала (улагања на дуже време). Ваља ми додати да би перезу на новчана примања, менице и облигације, које су предате суду рад наплате ваљало узимати кад се те суме и у колико се одиста камате исплате, јер ја знам случајеве у којима неко по две године плаћа порезу на извесне суме рад којих се суди, а можда неће извући ни капитал, а камо ли интерес.

Четврта врста порезе на објекте, била би пореза на доходак, и то не само на принос од рада него на сваки доходак ма од чега он био, само ако није од земљишта, зграда и капитала на облигације или менице са дужим роком, што је већ порезано. Као доходак сматрао би се чист приход по одбитку оних трошкова без којих се дотични доходак не би могао створити. У пријавама за принос од рада ваљало би на једној страни ставити бруто-приход, а на другој страни ваљало би детаљисати све трошкове: патентарину, кирију, плату момачку итд. како би се могла тачно одредити сума коју ваља порезати. Од тако пречишћеног дохотка предложио бих да се од сваке суме преко 1000 динара наплати порезе по 5%, али приход који би земљорадник имао, било од трговине, било од спекулације

или калауштине, имао би да плати тих 5% без обзира на то, да ли је тај приход испод 1000 динара или прелази ту суму. Само принос од рада *у заштићеним занатима* плаћао би половину ове порезе то јест $2\frac{1}{2}$% на суме преко хиљаде динара.

— Молим — упадох му ја у реч — шта разумете под »заштићоним занатима« ? —

— Столарски, браварски и сваки други занат за који би се нашло да га ваља у Србији заштитити. Ми би наравно на друге начине те занате унапређивали, развијали и осигуравали, али тек не смемо их губити из вида ни при порезивању.

— Још једно питање, молим. За што одређујете подједнаку стопу порезивања како за велике тако и за мање дохотке? Како се то слаже с вашим начелом прогресивности? Зар за све по 5%?

Прогресивност може се применити само на целокупан приход. Ево примера: Један писар I-ве класе има 1515 динара плате али има и 6000 динара прихода од онога што му је отац оставио у наслеђе. Један стари богат трговац, коме су се синови прихватили других каријера, смањи своју трговину тако да му она не носи више од 120—150 дуката, колико тек да има забаве, да не мора ваздан седети у кавани. Али тај исти трговац вуче које од интереса на своје капитале које од зграда на 8000 динара годишње. Један секретар министарства има 4000 динара плате и никаквих других прихода. Један марвени трговац заслужи годишње 4—5000 динара али иначе нема никаквог имања. Зар би право било да се приход од рада ове последње двојице оптерети јаче него оне прве двојице? —

— Одиста не би право било.

— Хајдемо даље. Свршили смо са порезом на објекте, сада да пређемо на *порезу на личност*. Ја сматрам порезу на личност као минимум који сваки држављанин има даплати за издржавање своје државе. Порезу на личност ја бих поделио на три класе:

Најнижу класу, од 12 динара годишње плаћали би:

а.) они земљорадници који, по одбитку своте за издржавање породице не би имали да плате ништа, или само 10 динара у име порезе на земљиште.

б) надничари, калфе, у опште они држављани којима дневна зарада не износи више од два динара (250 надница по 2 динара = 500 динара годишње). —

в.) слуге који имају поред стана и хране до 20 динара месечне плате.

г.) калфе заштићених заната па ма колико зарађивали дневно или годишње.

Нижу класу од 24 динара плаћали би:

а.) земљорадници који осем порезе на земљиште до 48 динара не плаћају никакву другу порезу.

б.) надничари,калфе и други држављани који имају до 3 динара и 40 пара дневне или 800 динара годишње зараде.

в.) слуге који поред хране и стана имају до 40 динара месечне плате.

Општу класу од 36 динара плаћали би сви остали становници Србије од 19-те године живота па на више. Земљерадници у земљерадничким *задругама* плаћали би сваки половину оне личне порезе коју плаћа старешина задруге.

— Јесте чули — рекох ја — мени се чини да ви по мало претерујете са тим вашим заштићавањем заштићених заната. Зар један калфа који у тим занатима зарађује дневно по 5—6 динара, или некакав деловођ занатске радионице који годишње истера до на 2500 динара прихода, да плаћају по 12 динара личне порезе, а један пиљар или некакав практиканат са 900 динара годишње плате да плаћају личну порезу од 36 динара?

— Без доброга калфе — рече старац — нема заната. Ја би њих ослободио и од општинских и од свију приреза. Докле год им годишња зарада не би прешла 1000 динара, они би плаћали само 12 динара личне порезе, а после би имали да плаћају и 2 ½ % на принос од рада. Сад хајдемо даље: Друга врста личне порезе била би *прогресивна пореза на личну имућност* (Personaleinkommensteuer) која би се разрезивала само на ону суму, коју државланин може сваке године да „мете на страну“ т. ј. да капитализује. Та би се сума израчунавала из целокупног прихода (осем оног од земљишта) по одбитку разрезане порезе и суме за издржавање целе породице. Ова неопходно нужна сума за издржавање била би различна према имовном стању дотичне породице и према броју душа у њој. Оно што претиче преко сума за издржавање целе породице и преко порезе, то је сума могућне капитализације, и на њу би се имала да разреже прогресивна пореза на личну имућност. Да загледамо мало изближе суму за издржавање. Ова се мора састављати из две врсте цифара. Једна је сума потребна за издржавање шефа породице, а другу врсту састављају суме потребне за издржавање сваке појединe душе у фамилији. У трговини у којој ради неколико ортака, сваки од њих има право на по једну главну квоту за издржавање своје, па и онда када су ортаци међу собом у сроству.

Главну квоту ја бих рачунао и оним пореским главама које не живе стално у Србији, а споредну квоту рачунао би само за оне чланове породице, који живе у Србији. Пошто са растењем имућности расту и личне потребе и обвезе социјалног положаја дотичне

пореске личности, то налазим да и квота на издржавање треба, и акс скромно, опет прогресивно да се пење, са растењем имућности. С тога ја квоту за издржавање делим на ових 12 класа:

I класа Приход 751—1500 дин. Главна квота 600 д. Споредна квота 200 динара.

II класа, Приход 1501—3000 дин Главна квота 750 дин. Споредна квота 250 дин.

III класа. Приход 3001—5000 дин. Главна квота 900 дин. Споредна квота 300 дин.

IV класа. Приход 5001—8000 дин. Главна квота 1200 дин. Споредна квота 400 дин.

V класа. Приход 8001—11.000 дин. Главна квота 1500 дин Споредна квота 500 дин.

VI класа. Приход 11.001—15.000 дин. Главна квота 1800 дин. Споредна квота 600 дин.

VII класа. Приход 15.001—20.000 дин. Главна квота 2400 дин. Споредна квота 800 дин.

VIII класа. Приход 20.001—30.000 дин. Главна квота 3000 дин. Споредна квота 1000 дин.

IX класа. Приход 30.001—40.000 дин. Главна квота 3600 дин. Споредна квота 1200 дин.

X класа. Приход 40.001—50.000 дин. Главна квота 4500 дин. Споредна квота 1500 дин.

XI класа. Приход 50.001—60.000 дин. Главна квота 5400 дин. Споредна квота 1800 дин.

XII класа. Приход 60.000 дин. Главна квота 6600 дин. Споредна квота 2200 дин.

При одређивању прогресивне скале за порезивање оних сума које по одбитку квота за издржавање и за порезу претичу на капиталисање, ваља у интересу фискалном порезати и мале суме, а с друге стране ваља пажљиво употребити прогресивност, да се веће суме за капиталисање не би и сувише оптеретиле. Имајући у виду оба ова обзира ја предлажем овакву класификацију порезе на личну имућност:

I класа. Сума могућне капитализације од 101 до 500 динара да плаћа $2^1/_2$ %.

II класа. Сума могућне капитализације од 501 до 1000 дин. да плаћа 3 %.

III класа. Сума могућне капитализације од 1001 до 2000 дин. да плаћа $3^1/_2$ %.

IV класа. Сума могућне капитализације од 2001 до 3000 дин. да плаћа 4 %.

V класа. Сума могућне капитализације од 3001 до 4000 дин. да плаћа 5 %.
VI класе. Сума могућне капитализације од 4001 до 5000 дин. да плаћа $5^1/_2$ %.
VII класа. Сума могућне капитализације од 5001 до 6000 дин. да плаћа 6 %.
VIII класа. Сума могућне капитализације од 6001 до 9000 дин. да плаћа $6^1/_2$ %.
IX класа. Сума могућне капитализације од 9001 до 12.000 дин. да плаћа 7 %.
X класа. Сума могућне капитализације од 12.001 до 15.000 дин. да плаћа $7^1/_2$ %
XI класа. Сума могућне капитализације од 15.000 динара да плаћа 8%.

Ова пореза рачунала би се само на пуне стотине; разломци преко стотине не би се узимали у рачун.

Још ми остаје да у кратко поменем *обртне порезе*. Прва би била ова, која и сада постоји *на обрт од радње* по чл. 49-ом пореског закона. Друга би била *патентарина* коју сам поменуо у нашем разговору од 3-ег Децембра[1]), коју би ваљало удесити према нашим друштвено-економним начелима, и за коју ја држим да би држави доносила велике приходе.

— А шта велите *о трошаринама* у којима су све европске државе тражиле и налазиле нове изворе за своје све веће и веће државне потребе? —

— Ја мислим да је у малим државама веома тешко удесити трошарински апарат тако, да не буде тежа дара него масло. Довољно је поменути искуство које смо имали са крчмарином. Једина трошарина на месо могла би се завести без особитих трошкова за наплаћивање. Све варошке општине већ наплаћују своју трошарину на месо. Можда би се она могла повисити па да тај приход општине деле са државом.

Међутим моје је мишљење да код пореских закона све зависи од њихове примене. Бојим се да нам у *разрезивању* порезе ваља још много желети док би могли рећи да је то разрезивање не само праведно и на закону основано, него и тачно. Говори се, да са *наплаћивањем* порезе не иде најбоље и да су ненаплаћене порезе достигле већ велике суме. Мени се чини да би наша пореска управа требала да усвоји као девизу ону изреку талијанског министра финансија Селе, која гласи: Paga chi deve e non chi vuole! —

[1]) „Отаџбина“ св. 70-та, стр. 234.

— Како би било када би ваше позитивне предлоге применили на неколико конкретних случајева, можда на оне исте на којима сте у 69-тој свесци „Отаџбине“ крикитовали садашњу пореску систему?

— Можемо. Само у тим истим конкретним случајевима морамо претпоставити већих и мањих породица како би могли оценити и нашу прогресивну порезу на имућност. Дакле:

1. *Један сиромашан сељак* има 4 хектара земље IV-те класе. Он би имао да плати по 3·60 динара на хектар, то је 14·40. Али он има 7 душа на храни. Кад се за сваку одбије по 2·40 као сума за издржање, онда он нема да плати *ништа на земљу*, већ само свој лични порез 12 и за једног задругара 6, свега 18 динара.

2. *Сељак има 5 хектара земље II-ге класе.* На њу има да плати 4 × 6·80 = 34·00. Но кад се одбије сума за издржавање 9 душа по 2·40 т. ј. 21·60, то *има да плати* на земљиште . . 5 60
на личност за себе и задругара . . . . 36·00

Свега 41·60 дин.

3. Сељак има 6 хектара земле II-ге кл. у равници, поред железнице. Он би плаћао на земљиште 6 × 10 = . . . 60·— дин.
додатка 20% због жељезнице . . . . 12·— »

72·— дин.
по одбитку 2·40 за 7 душа . . . . 16·80 »

плаћао би порезе на земљу . . . . 55·20 дин.
порезе на личност за себе и задругара . . . . 54·— »

Свега 109·20 дин.

Кад би тих 6 хектара земље били својина каквога свештеника или трговца, онда се не би одбијала сума за издржавање, него би се платила цела пореза на земљу.

4. *Једна већа сељачка задруга* има 30 хектара земље II-ге кл. по 6·30 = ... 189 динара
по одбитку издржавања за 25 душа 60

плаћала би на земљу . . . . , ... 129 динара
порезе на личност старешине . , ... 36 »
» » » 4 задругара по 18 . , . . 72 »

плаћала би: Свега 237 динара.

Али ако та задруга има од једног млина или од шпекулације преко 400 динара годишњег прихода, онда јој се неће одбијати на издржавање, него ће платити свих 189 динара порезе на земљу.

5. *Један велики газда на селу* који има 170 хектара земље II-ге класе, и који већи део те земље даје наполичарима на обрађивање

имао би да плати 170 × 7·20 на земљу . . . . . 1224 динара
порезе на личност . . . . 36 „
плаћао би свега динара 1260 порезе.

6. *Један капиталиста који живи* од кирије својих кућа. Вуче годишње 10.000 динара кирије. По 10% плаћао би
на то порезе . . . . 1000 динара
порезе на личност . . . . 36 „
за издржавање његово 1500
за издржавање жене и ћерке 1000
за порезу има да плати 1036
претиче му за капиталисање 6400
на ту суму по 6½ % . . . . 416 „
имао би да плаћа свега 1452 динара.

7. *Један општински чиновник у Алексинцу* има 3000 дин. кирије од имања на које је толико дужан да плаћа 2200 дин. интереса. Претиче му од кирије 800 дин. на то по 8%
платио би . . . . 64 динара
пошто му је плата само 900 дин., то плаћа још само
порезу на личност . . . . 36 „
плаћао би свега 100 динара.

8. *Један пиљар* са 700 динара годишње зараде плаћао би само порезу на личност 24 динара.

9. *Један трговчић у среској вароши* који зарађује 2000 дин годишње плаћао би на другу хиљаду порезу на при-
нос од рада по 5% . . . . 50 динара.
порезу на личност . . . . 36 „
за издржавање њему и жени 1000
порезе плаћа 86
претиче му на капиталисање 900 дин.
На ту суму по 3% . . . . 27 „
плаћао би свега 113 динара.

10. *Онај сарафчић у Нишу* са 1000 динара годишње зараде плаћао би само порезу на личност 36 динара.

11. *Велики сараф у Београду* који зарађује 12.000 динара годишње, имао би да плати на 11.000 динара принос
од рада 5% . . . . 550 динара.
порезу на личност . . . . 36 „
издржавање за њега 1800
издржавање за 8 чланова породице по 600 = 4800
имао да плати порезе 586.
претиче му за капитализацију 4800 по 5½ % 264 „
имао би да плаћа свега 850 динара

12. *Једна трговина у окружној вароши* која има зараде годишње 12.000 дин. на 11.000 дин. пореза на принос од

рада 5%, ...	550 динара.
пореза на личност	36 »
на издржавање за њега и за 3 члана породице 3600	
порезе има да плати 586	
претиче за капиталисање 7800 по $6^1/_2$% . . .	507 »
имала би да плаћа свега	1093 динара.

13. *Два уортачена марвена трговца* зараде годишње 10.000 динара. На 9000 дин. плаћали би порезу на принос

од рада по 5%	450 динара.
на личност њих двоје	72 »
издржавање њих двоје 3000	
издржавање 11 чланова породице 5500	
за порезу им треба 522	
претиче им за капиталисање 900 по 3% . . .	27 »
имали би да плаћају свега	549 динара.

14. *Велика трговина са готовим хаљинама.* Газдина породица живи ван Србије. Годишња зарада 25.000 динара.

На 24.000 пореза на принос од рада по 5% . .	1200 динара.
пореза на личност	36 »
на газдино издржавање 3000	
за порезу му треба 1236	
претиче му за капиталисање 20.700 по 8% чини	1656 »
Та би велика трговина имала да плаћа	2892 динара.

15. *Велика колонијална трговина* са 25.000 дин. годишње зараде.

На 24.000 дин. принос од рада по 5% . .	1200 динара.
на личност порезе	36 »
издржавање старешине и 9 члан. породице 12.000	
треба му за порез 1236	
претиче му за капиталисање 11.700 д. по 7% порезе	819 »
Та велика трговина плаћала би	2055 динара.

16. *Радња са деликатесама* која носи 8000 дин. годишњег прихода. Породица газдина не живи у Србији. На 7000

дин. по 5%	350 динара.
на личност	36 »
на издржавање газдино 1200	
за порезу му треба 386	
претиче му за капиталисање 6400 по $6^1/_2$% . .	416 »
Та би радња плаћала	806 динара.

17. *Велика књижара у Београду.* Зарада 8000 дин. годишње.

На 7000 дин. по 5% . . . . 350 динара.
На личност . . . . 36 »
На издржавање старешине и 7 чланова његове породице 4000
За порезу му треба 386
Може да капиталише 3600; на ту суму по 5% . . 180 »

Плаћала би свега 566 динара.

18. *Тројица мајстора*, занатлија који зарађују сваки по 3000 дин. годишње. Један од њих припада заштићеним занатима
и за то плаћа на 2000 дин. по $2^1/_2$ % . . . . . . 50 динара.
на личност . . . . 36 »

Свега 86 динара.

Другог мајстора занат не спада у заштићене, с тога
он на 2000 динара плаћа по 5% . . . . 100 »
на личност . . . . 36 »

Свега 136 динара

и пошто је оптерећен са великом породицом, то не претиче ништа за прогресивну порезу на имућност.

Трећи је мајстор такође од незаштићених заната, породица му живи у „Турцко". Он плаћа на 2000 по 5% порезе
на принос од рада . . . . 100 динара,
на личност . . . . 36 »
за издржавање 750
за порез 136
остаје му за „вилајет" 2100 и на то би имао да плати
по 4% . . . . 84 »

Овај би мајстор плаћао свега 210 динара.

19. *Два калфе* зарађују сваки по 30—40 динара дневно. Обојица би плаћали само личну порезу, само онај од заштићеног заната платио би 12 а онај други 24 динара.

20. *Двоје занатских деловођа* са по 1400 дин. годишње зараде плаћали би: онај од заштићеног заната на 400 дин.
по $2^1/_2$% порезе 10 дин.
на личност . . . . 12 »

Свега 22 дин.

А онај од незаштићеног заната платио би на 400 дин.
по 5% . . . . 20 дин.
на личност . . . . 36 »

Свега 56 дин.

21. *Један судски секретар.* Има плате 2250 дин. На 1250 плаћао би порезу на принос од рада по 5% — 62·50.

На личност	36	
На његово издржање	750	
За 5 чланова породице	1250	
За порезу му треба	98	
Претиче му за капиталисање	200 и	
на то по $2\frac{1}{2}$ %		5
	Имао би да плаћа свега	103 дин. 50 п.

22. *Начелник одељења у Мин.* удовац, чија деца већ сама себе издржавају. Плата 7000. На 6000 пореза на принос од

рада по 5%		300 дин.
пореза на личност . . . . ,		36 »
издржавање	1200	
пореза	336	
Претиче му за капиталисање 5400 по 6%		324 дин.
	Имао би да плаћа свега	660 дин.

23. *Један Министар* има плате 12,000 дин.

На 11,600 по 5% на принос од рада . . .		580 дин.
пореза на личност		36 »
Сума за издржавање његово и 9 чл. њег. породице	9100	
Треба му за порез	660	
Претиче му за капиталисање	2900 по 4% =	116 »
	Плаћао би свега	732 дин.

24. *Један окружни лекар* који има плате и прихода 6200 дин. год.

на 5200 по 5% *на принос од рада;*		260 дин.
на 1800 дин. кирије по 8% порезе на зграде . . .		144 »
на личност		36 »
на издржавање његово и 2 члана породице	2100	
треба му за порез	440	
претиче му за капиталисање	5400	
на то по 6% порезе		324 »
	Имао би свега да плаћа	704 дин.

25. *Један адвокат* са 6000 дин. год. зараде

на 5000 по 5% на принос од рада		250 дин.
на 3000 кирије по 8% порезе на зграде		240 »
на личност порезе		36 »
на издржавање његово и 8 чланова породице	5500	
за порезу му треба	576	
претиче му за капиталисање .	2900	
и на то по 4% порезе		116 »
	плаћао би свега	642 дин.

26. *Једна велика трговина у окр. вароши.* Два брата, или отац и син ортаци. Годишња зарада 12,000 динара. На 11,000 д. пореза
на принос од рада по 5% . . . . 550 дин.
на 6800 дин. кирије 8% порез на зграде . . . . . 544 »
на 1200 д. интереса од новаца датих на зајам по 8%. 96 »
порезе на личност за двојицу . . . . 72 «
сума за издржавање
двојице ортака 2 × 2400 = 4800
13 чланова породице 13 × 800 = 10,400
за порезу треба 1,262
претиче за капиталисање 3,500 по 5% = 175

Плаћала би свега 1437 дин.

27. *Један од највећих чиновника у пензији, у Београду.* Има пензије 8000 д. На 7000 платио би порезе на принос од рада по 5% 350 дин
на 16,000 д. кирије од зграда по 10% . . . . . . 1600 «
на 5000 д. интереса на новац издат у зајам, по 8% . 400 »
на личност порезе . . . . 36 »
на издржавање за њега и два члана породице 5000
за порезу му треба 2386
остаје му за капиталисање 21,600 по 8% 1728

Имао би да плаћа свега 3114 дин.

28. *Једна од највећих трговина у Београду.* Отац и син као ортаци. Годишња зарада 90.000 динара.
на 89.000 по 5% на принос од рада . . . . . . 4450 дин.
на 10.000 кирије од зграда, по 10% . . . . . . 1000 »
пореза на личност за њих двојицу . . . . 72 »
сума за издржавање за њих двојицу 2 × 6600 = 13.200
за порезу им треба 5.522
за 7 чланова породице по 2200 × 7 15.400
Претиче им за капиталисање сума од 67,800 динара и
на њу би платили по 8% . . . . 5450 »

Плаћали би 11,972 дин.

— Па та велика трговина — повиках ја — плаћала би на тај начин скоро 12% целокупне годишње зараде? —

— Са свим — рече старац мирно — па опет би мање плаћала него онај богати сељак који своју земљу даје на пола, јер не може сам да је изради. Такав би сељак по овој системи плаћао између 14 и 16% своје годишње зараде! —

— Молим вас, још једну примедбу. Ако се добро сећам нашег разговора од 3-ег Децембра прошле године, ви сте сада јако променили ваше мишљење односно порезе на личност. Ви ту порезу сада повишавате.

— Тако је, и ви би сада хтели да знате узрок. Овај је врло прост. Тражио сам повећање једног прихода које би нам дало могућности да укинемо *извозну* царину, па сам нашао да то повећање може да буде у порези на личност.

— И ви остајете при томе у пркос нашег незгодног финансијског стања? —

— Са свим одлучно. Не може се ни замислити већа неправда за нашу *производњу* него што је та наша извозна царина. Говорити о праведнијој подели државних терета, а оставити извозну царину, па још по *тежини*, била би највећа неследственост. Ја не могу ни да појмим са каквом би се логиком ми, при обнављању наших трговачких уговора, могли борити против аграрних заштитних царина страних држава, ако задржимо ово оптерећивање сопствене земљорадње у форми извозне царине по тежини!

(Разговор од 15-ог Фебруара 1888)

— Ви сте — рекох ја — добили обећане статистичке податке из наше пореске управе. Пошто је тај *„преглед разрезаног пореза и приреза за рачунску 1886—7 годину“* литографисан, то он вероватно није никаква званична тајна. Би ли хтели да ми мало објасните ту масу цифара, да учините да оне проговоре? —

— Хоћу, али само у толико у колико ове цифре објашњују моје предлоге за реформу наше пореке системе, о којима смо говорили последњи пут. Да почнемо са порезом на земљиште. Ове је последње године рачунске порезано 8,128.286 динара или кад се дода и оних 46% државних приреза 11,946,286 дин. Сада да видимо, према подацима пореске управе колико је какве земље порезано и да вам кажем колики може бити у опште приход од те земље, наравно по моме мишљењу:

а) *зиратна земљишта.*

Хектара 5800 I-ог реда. приход ценим по 200 дин. на хектар = 1,160,000 динара.

Хектара 425,000 II-ог реда А, приход ценим по 125 д. на хектар = 52,922.000 динара.

Хектара 800,000 II-ог реда Б. приход ценим по 85 дин. на хектар = 68,000 000 динара.

Хектара 516,000 III-ег реда, приход ценим по 65 д. на хектар = 29,670.000 динара.

Хектара 434,000 IV-ог реда, приход ценим по 45 д. на хектар = 19,530.000 динара.

Хектара 267,000 V-ог реда, приход ценим по 20 д. на хектар = 6,340.000 динара.

Хектара 2,447.800 могу донети прихода на 177,622,000 дин.

Ваља ми приметити да земљишта другог реда има 1,225,389 хектара а ја сам од прилике узео да од тога долази 425,000 хектара на равнице у Поморављу, Посавини итд.

б) *Земљишта под шумом,*

Хектара 156,000 II-ог реда, ценим приход по 50 дин. хектар = 7.800,000 динара.

Хектара 124,000 III-ег реда, ценим приход по 30 дин. хектар = 3.720,000 динара.

Хектара 134,000 IV-ог реда, ценим приход по 20 дин. хектар = 2.680,000 динара.

Хектара 167,000 V-ог реда, ценим приход по 10 дин. хектар = 1.670,000 динара.

Хектара 581,000 код којих ценим приход на 15,870,000 дин.

Кад се овој суми дода и приход од виратне земље у 177.622,000 дин. то приход свију земљишта даје годишње 193.492,000 динара. Сада би требало још да знамо колико од тих хектара земље II-ог и III-ег реда лежи дуж великих река Саве и Дунава и поред железнице, а тако исто и број хектара под виноградима и шљивацима, и онда би могли израчунати тачно *колику нам ренту даје земља.* (Bodenrente); како о томе нема података у „Прегледу разрезаног пореза и приреза за рач. 1886—7 год.“ то да оставимо тај вишак прихода као резерву за исправку евентуалних погрешака у мојој горњој оцени прихода. Да би још сигурнији били противу тих могућних погрешака у мој оцени прихода, ја ћу да сведем ренту наше земље од 193 на 180 милиона, и то да у ту суму урачунам и приходе од сточарства и од целокупне земљорадничке производње.

— Ама за Бога — упадох му ја у реч — сам извоз износи 35 милиона годишње, а где које године и више. После треба да узмете у обзир колико од земљорадничке производње потроши само варошко становништво! —

— То се не рачуна тако en bloc — рече старац — у оних 35 милиона извоза вала рачунати и зараду посредника, прекупаца, извозача, свињарских трговаца, и то не само њихову зараду, него њихове трошкове око зараде, на кирију, момке, подвоз, кантарију, порез итд. У цени коју платите за земичке урачунати су и трошкови и зараде житарског трговца, млинара, пекара, разношача итд. Као земљорадничку производњу можете рачунати само вредност за ону храну, стоку, шљиве, сир итд. што сељак прода из свога домазлука, и ону вредност коју сам произвођач потроши на издржавање своје породице, па и те две вредности тек представљају *бруто-приход* од кога ваља одбити цену земљорадничких алата и

справа, со за стоку и остале трошкове, без којих не би могло бити земљорадничке производње.

— На зар и оно што произвођач — сељак потроши ваља рачунати у зараду?

— Тако исто као год и вредност онога што гостионичар храни себе и своје из гостионичарске кухиње, као год што обућар носи ципеле из свог дућана. Верујте ми г. докторе, кад би ми стручњак, на основу позитивних статистичких података доказао ово што ја претпостављам, т. ј. да наша земљорадничка производња износи 180 милиона годишње ја бих викнуо „Алилуја, Тебе Бога хвалим" — Али хајдемо даље. Кад би се на 180,000.000 ударило по 8% то би дало 14,400.000 динара. Али ваља одбити на издржавање од прилике 1,400.000 земљорадничких душа по 2·40 на душу што чини 3,400.000 и тако би нам остало од порезе на земљиште равно, 11,000.000 динара. — Остало нам је само земљиште под утрином и јавним испустима. На ту земљу ја би спустио порезу још више него што се предлаже у пројекту садашњег г. Министра финансија т. ј. ја бих наплатио на хектара:

103,·00	II-ог реда	по	1·20	порезе	123,600
105,000	III-ег	„	0·80	„	68,0?0
131,000	IV-ог	„	0·40	„	52.000
335,000	V-ог	„	0·20	„	67,000

На 774,000 хектара порезе 310,000 дин.

Да пређемо сада на *порезу на зграде.* Ове порезе било је у рач. год. 1886—7 разрезано:

	на кирије механске	на кирије дућанске	на кирије станова
по округима	132,242	163,586	129,140.
у вар. Београду	29,268	49,158	100,000.

Дакле целокупна пореза на зграде у целој Србији изнела је 603,986 дин. или кад се још дода оних 46% државних приреза 881,826. На основу суме коју је који округ платио као своју порезу на зграде израчунао сам пријављене кирије, и нашао сам да је *пријављено кирије.*

у округу:	од механа	од дућана	од станова
Београдском	139,780	94,270	50,530
Рудничком	61,120	5?,?40	43,400
Смедеревском	175,400	266,?00	205,300
Ваљевском	178,860	235,330	224,500
Алексиначком	76,380	199,300	124,500
Крајинском	96,440	233,700	131,600
Пиротском	72,440	233,700	159,920
Пожаревачком	527,800	649,900	699,340

у округу	од механа	од дућана	од станова
У 8 округа,	1.330,200	1.916,240	1.639,100
Шабачком	170,200	194,500	255,900
Ужичком	113,000	112,800	166,100
Чачанском	101,300	129,600	159,700
У 11 округа:	1.715,700	2.353,140	2.220,800
Крагујевачком	193,300	327,500	367,900
Јагодинском	89,500	122,500	138,800
Нишком	259,200	594,700	743,500
Ћуприском	128,800	238,000	320,000
6 осталих округа	259,150	458.530	522,000
Свих 21 округ:	2.644,750	4.089,370	4,312,000
Варош Београд:	587,350	1.223,970	3.349,400

Очевидно је да су једино механске кирије прилично пријављене, за то што су механе и кавaне махом *дате под кирију*, а кирија од дућана и станова по унутрашњости (по окрузима) за то је тако недовољно пријављена, што махом сопственици кућа и дућана у њима станују и раде, па обарају могућну кирију у пријави колико могу више.

Кад се измени чл. 17 пореског закона, а поглавито кад пореске комисије буду тачније оцењивале пријављене кирије, нарочито оних зграда у којима сопственици живе, ја сам сигуран да ће пријављена кирија изнети *преко* 20,000.000 динара, али опет, да не би погрешили, да узмемо мању цифру, рецимо 19,000.000. Да одбијемо интерес од 6% на вероватних 50 милиона дуга интабулисаног на све зграде у Србији, то значи да одбијемо три милиона, остаје нам за порезивање зграда, сума од 16,000.000 динара. Ја бих од кирије на зграде у Београду које по мом мишљењу

износе 6,000.000 наплатио по 10% порезе = 600.000 дин
по окрузима 10,000.000 наплатио по 8%
порезе = 800.000 „
и тако би пореза на зграде за целу Србију дала 1,400.000 дин. годишње.

Да узмемо сада *порезу на принос од капитала* која се наплаћује по чл. 35 пореског закона. Ове порезе било је разрезано у рач. години $188^6/_7$ динара 312·095 што са државним прирезима од 46% износи 455.658 дин. Ова врста пореза врло је важна са народноекономног гледишта јер она представља суму дуговања које српски грађани дугују један другоме за капитале дате односно узете под интерес. Из сума ове порезе можемо да израчунамо суму интереса коју дужници годишње плаћају а повериоци наплаћују. Ево до какве сам таблице дошао тим рачуном.

У Окрузима:	*Сума интереса*		*Сума разрезаног пореза на приннос од капитала*	
Пожаревачком:	482.200	дин.	28.933	дин.
Крагујевачком	467.500	»	28.050	»
Шабачком	386.200	»	23.172	»
Нишком	346.700	»	20.804	»
Ваљевском	320.200	»	19.207	»
Смедеревском	306.000	»	18.360	»
	2,308.800	дин.	138.526	дин.
Чачанском	196.100	»	11.766	»
Ћуприском	192.200	»	11.527	»
Ужичком	178.000	»	10.783	»
Алексиначком	1[illegible]3.000	»	10.373	»
Рудничком	155.500	»	9.334	»
Београдском	147.000	»	8.814	»
Краинском	144.200	»	8.652	»
Јагодинском	125.800	»	7.548	»
	3,620.600	дин.	217.123	дин.
Осталих 7 округа	412.700	»	24.768	»
	4,033.700	дин.	241.891	»
Варош Београд	1,170.000	»	70.204	»
Свега	5,203.300	дин.	312 095	динара

— Веома интересанто — рекох ја разгледавши ове цифре — Шта мислите коме реду становника припада већина ових дужника? Колики је то капитал на који они плаћају преко 5 милиона годишњег интереса?

— Ја сам уверен — рече старац — да две трећине свију дужника по окрузима припадају земљерадничком сталежу. Ако узмемо да је интерес у средњу руку 12%, онда оних 4,033.700 интереса што их по окрузима плаћају представљају дуг од 33,600.000 динара. Пошто сам ја предложио порезу на принос од капитала по 8% од интереса који капитал носи, али без државних приреза, то ја држим да би ова пореза донела 400.000 динара.

— Па ви на тај начин смањујете порезу на принос од капитала. До сада је било 6%, али кад се дода 46% државних приреза, то је износило скоро 9% — а ви сада предлажите само 8%. Мени се чини да би баш ту врсту порезе могли повисити! —

— Немојте заборавити г. докторе да сви ти дугови нису зеленашки, да по окрузима можда читаву трећину свију дугова састављају легитимни дугови од новаца узетих с интабулацијом на имање, да онај 1,170,000 динара годишњег интереса, што га плаћа Београд

представља дуг од 13 милиона за који ја држим да је махом хипотекарни дуг са интересом од 7 до 10%, и да од овог интереса многе удовичке и пупилне масе живе. Повишавајући порезу на принос од капитала ви би казнили легитимне дугове.

— Па добро, та би се пореза могла поделити на две класе, па да се оптерете само зеленашки дугови.

— Не можете их поделити. У осталом не брините се. Лакомислено задуживање наших сељака и ненаситљива грамзивост зеленаша достигле су већ свој врхунац Ако се интервенцијом државе не постигне поравнање — та ће брука ликвидисати сама собом. — Сада да узмемо *порезу на зараду* »на капитал уложен у радњу« по члану 46 и „на рад« по чл. 51. пореског закона од 1884. Од те порезе разрезано је у рач. 188⁶/₇ години.

У окрузима	На обвезнике. по чл. 46.	На обвезнике. по чл. 51.
Краинском	13.973 дин.	18.853 дин.
Чачанском	9.647 »	11.785 »
Београдском	5 944 »	7.926 »
Топличком	3.246 »	5.862 »
Црноречком	3.090 »	7.171 »
	35.900 дин.	51.607 дин.
Рудничком	5.795 »	5.674 »
Врањском	5.870 »	5.173 »
Пожаревачком	34.870 »	28.022 »
Крагујевачком	25.897 »	23.606 «
Шабачком	19.705 »	17.233 »
	128.037 дин.	131.315 дин.
у осталих 11 округа	180.256 «	146.991 »
	308.293 дин.	29.298 дин.
Варош Београд	204.812 »	14[illegible].991 »

— Молим вас станите. Та то је страшно. Зар у пет округа умни рад плаћа три петине те порезе а капитална снага и све занатлије да плаћају само две петине? Зар у десет округа, међу којима имају и три крупна, који дају милионе под интерес, да подједнако поделе ту порезу умни рад и капитална снага? Ја не велим да је на умни рад пореза велика, али капитали уложени у радњу плаћају сразмерно далеко мање, и то је велика штета *за државу*. Није л' тако?

— Пошто не знам колики је број обвезника по чл. 46 а колики по чл. 51. пореског закона, то вам на ово питање не умем ништа одговорити. Само једно морам да приметим, а то је, да у оним милионима датим под интерес, нису искључиво трговачке паре, има и

чиновника, а биће и богатих сељака који дају паре под интерес Моје је мишљење да досадашњи обвезници по чл. 46 не треба да плаћају порезу на капитал уложен у радњу него порезу на принос од рада, а вероватну цифру тога приноса морам индуктивним путем потражити. *Где* зарађују ти обвезници своју зараду? Занатлије и трговци у својим дућанима, магазама, оборима; механџије, кафеџије и гостионичари у својим локалима. Да видимо у каквој сразмери стоји пореза разрезана на капитале уложене у радњу, спрам порезе разрезане на кирије од локала у којима су те радње.

У окрузима:	Пореза на локале за радње укупно	Пореза на капитал уложен у радње.
Пожаревачком	52.397 дин.	34.780 дин,
Ваљевском	18.356 „	16.837 „
Краинском	14.171 „	13.972 „
Чачанском	10.252 „	9.647 „
Јагодинском	9.376 „	9.448 „
Београдском	10.760 „	5.944 „
Топличком	5.005 „	3.246 „
Врањском	5.598 „	5.870 „
Рудничком	5.281 „	5.795 „
Алексиначком	11.791 „	12.149 „
	142.986 дин.	117.688 дин.
У осталих 11 округа	152.842 „	190.605 „
	295.8?8	309.293

— Јесте чули, г. М, то отњуд не разумем. Како може да буде у 10 округа пореза на кирију дућанску, механску итд *већа* него пореза на оно што људи у тим локалима преко године зараде? Зар они мање зараде но што кирије плаћају? Зар у осталих 11 округа целокупна зарада тога сталежа износи само 25% више од кирије за локале у којима ради своје радње?

— Морам признати да је и за мене ово готово непојамно. Изгледа да је узрок од чести у нетачној пријави капитала уложеног у радње, а поглавито у бесмислици овакве порезе у опште. Ја мислим да ове цифре довољно оправдавају моју критику на ту врсту порезе.

— Молим вас, а како стоји у Београду са том сразмером између порезе на кирије и оне на капитал уложен у радње? —

— У Београду износи пореза на кирије од локала укупно 78.527 динара, а пореза на капитал уложен у радње 204.812 дин.

— И ако је та сразмера много боља од оне по унутрашњости, ја налазим да ни она није правилна. Та онај велики сараф што зарађује годишње 12.000 динара, за цело неплаћа више него 100 дуката кирије, она велика трговина са готовим хаљинама рецимо да

плаћа 2500 динара, она велика трговина што зарађује 90.000 динара за цело не плаћа девет хиљада динара годишње кирије, еле у свима тим случајевима зарада износи десет пута толико колико кирија, а по лањском разрезу Београд је платио само $2^1/_2$ пута толико на капитале уложене у радње колико на кирије локала у којима су те радње. То је којешта. Оно истина гостионичарске радње зараде махом 3—4 пута толико колико плаћају кирије, а кадшто и само 2 пута толико кад се урачуна у зараду и стан и храна гостионичареве породице, али то су изузетци, и ја мислим да не би погрешили кад би узели да све радње у целој Србији носе бар 6 пута толико годишње колико износи кирија за њихове локале?

— Те кирије у целој Србији износе по пријавама 8,560.000 динара, али су те пријаве испод истине барем-барем за један милион динара. Да узмемо дакле да је фактична кирија само за $^1/_2$ милиона већа него што је пријављена, то је 9,000.000 Да рачунамо зараду не 6 пута већ само 5 или само 4 пута толику колика је кирија локала, па ће изаћи да зарада обвезника по чл. 46 порес. закона износи на 36,000.000 динара. Сада да видимо колико је годишња зарада обвезника по чл. 51-ом порес. закона. Они плаћају порезе по 1, 2 и 3% од своје зараде. Како је врло мален број оних који плаћају по 3%, то можемо узети просечно да сваки од тих обвезника плаћа на сваких 100 динара зараде по 1 дин. 70 пара порезе. Пошто њихова пореза износи 407.624 дин. то значи да они зарађују годишње 24,000.000 динара.

— То је много, то умна снага у Србији позитивно не зарађује!

— Примећујем да чл. 51 пореског закона не обухвата само умну снагу него и калаузе, агенте, трговачке помоћнике итд. Сада кад саберемо вероватни приход од рада свију обвезника по чл. 46 и 51. пор. закона добијамо цифру од 60,000.000 динара. Од те суме да одбијемо све приходе испод и до хиљаде динара, који могу изнети 26,000.000 дин., онда нам остаје да разрежемо порез на принос од рада на: 34,000.000 дин По 5% изнела би та пореза 1,700.000 динара. Да пређемо сада на обвезнике по чл. 52-ом пор. закона. На њих је прошле рач. године разрезано:

У округу Нишком	26.390	динара
» » Пиротском	15.795	»
» » Врањском	7.158	»
» » Топличком	2.330	»
	51.673	динара
» » Крагујевачком	9.927	»
» » Смедеревском	9.789	»
» » Ваљевском	8.972	»
	80.311	»

У осталих 14 округа	45.275	динара
„ вароши Београду	20.844	„
	156.400	„
Државних приреза 46%	71.944	„
	Свега 338.344	динара

Што се тиче личне порезе, ње је за прошлу рачунску годину разрезано 3,325.859 или са државним приреэима 4,855.779. По моме предлогу та би пореза доносила годишње 8,000.000. Докле је лична пореза по закону од 1884 само додатак, дотле би она по моме предлогу имала да буде главни основни прилог свакога држављанина за издржавање своје државе, а остале би порезе биле оптерсћавање објеката. Докле по досадашњем пореском закону и онај радник што зарађује само два динара дневно, и онај сиромашан сељак који нема више од 2—3 хектара земље, мора да плаћа порезу на рад или на земљиште, дотле по моме предлогу хиљадама таквих људи не би плаћало ништа на зараду, него само повећану личну порезу. Порезивање би било много простије а у многим случајевима и праведније. Један пример. Од три пиљара један има 10—15 дуката капитала и са великом муком заради до 500 дин. годишње. Други пиљар ради са 40—50 дуката капитала, заради годишње 6—700 динара. Трећи пиљар који има 120—150 дуката капитала, има већ свој дућанић у коме комотно заради до 1000 динара годишње. По чл. 46 садашњег пореског закона морају да плаћају *сва тројица подједнако*, т. ј. плаћају.

Порезе на капитал, минимум	10 дин.	
„ „ личност	8 „	
Приреза државних 46%	8 „	28 пр.
Свега	26 дин.	28 пр.

а по моме предлогу ни један не би плаћао порезу на имање (објекат) него само личну порезу и то:

Први пиљар плаћао би 12 дин. годишње.
Други „ „ „ 24 „ „
Трећи „ „ „ 36 „ „

Сад хајдемо даље. Што се тиче порезе на личну имућност, на оно што претиче преко безусловно нужних трошкова и порезе, ја рачунам суму годишње могућне капитализације у Србији на 16,000.000 динара. Средња пореза на те суме била би по 5%, то значи да би та пореза доносила од прилике 800,000 динара годишње. — Односно порезе на обрт прошла рачунска година донела је од оних 5% на обрт са прерађевинама и 1% на обрт са сировинама свега: 1,593.000 динара.

— То је лепо. Али ви предлажете још једну обртну порезу, патентарину, како ли? Били хтели да се о њој мало опширније изјасните?

— Ја сам вам, у нашем разговору од 3-ег Децембра[1]) казао да је по моме мишљењу врло неправедно што је у место крчмарине заведена пореза од 12% на кирије механске. Ви знате да је у исто време заведена и *допуњујућа* пореза на механско радње, са 4%. Данас ове две порезе на механске радње доносе:

12% од кирије (место крчмарине)	. . . . .	359.301 дин.
4% » » (допуњујући порез)	. . . .	124.932 »
	Свега	484.233 дин.

Када би се на механске и ликерџиске радње, у место ових двеју пореза завела патентарина, и то од 200 до 1200 динара годишње, према величини и лукративности радње, ја сам уверен да би механска патентарина донела сама 1,000.000 динара. Међутим ви знате да би ја за све радње, осем земљорадничке и чиновничке, ударио патентарину. У пореском закону имале би се све радње поделити на категорије а свака категорија на 5 класа, па онда би се одредило колико која класа које категорије има да плаћа и колико годишње патентарине. Пореске комисије имале би да одреде за сваку радњу у коју категорију и у коју класу долази, велим сваку радњу, јер један грађанин може имати 2—3 разне радње, које припадају разним категоријама и класама, и он би онда плаћао 2—3 разне патентарине.

— Но, ту би тек било широко поље за самовољу пореских одбора. Између I и V кл. е има доста растојања.

— Ваљало би ставити у закон да на неправедно порезивање у опште, има места жалби како за порезанога, тако и за пореског надзорника, ако би овај био незадовољан с оценом пореског одбора. Ја мислим да би добро удешен закон о патентарини доносио 7 до 800.000 динара годишње осем патентарине на механске радње и ликерџинице.

— Знам, знам. Али ви сте већ ударили на принос од рада 1,700.000 динара, сад хоћете од патентарине на тај исти рад да извучете још 700.000 динара, то ће бити мало много?

— Патентарина се не оснива ни на капиталу, ни на приносу од рада, већ на *природи* рада. Ево вам доказа. Као допуњујућа пореза заведено је да сеоски дућани плаћају обрт на радњу најмање 50 динара. Прва година је отуда донела 49.591 динар, а сеоски тр-

[1]) „Отаџбина,“ св. 70, стр. 234.

говци једва ако су и трећину те суме платили као порезу на капитал уложен у радњу! —

— Како би било да сад сумирамо цифре, до којих сте ви дошли тако мучним и опширним рачунима, да видимо колико би држава имала прихода од непосредне порезе, када би усвојила ваше предлоге за реформу наше пореске системе?

— Изволте. Ево да видимо:

А. Пореза на објекте

1., на земљишта		11,300.000
2., „ принос од капитала		400.000
3., „ зграде		1,400.000
4., „ приход од рада		1,700.000
	Свега:	14,800.000

Б. Лична пореза

1., на личност		8,000.000
2., „ личну имућност		800.000
	Свега:	8,800.000

В. Обртна пореза

1., на обрт прерађевина и сировина		1,600.000
2., патент на механе, гостионице и ликерџин.		1,000.000
3., патент на друге радње.		800.000
	Свега:	3,400.000
Непосредне порезе		27,000.000 дин.

— Молим вас г. М. Јесте ли ви *уверени* да би државни терети били праведније подељени и да би државни приходи могли да осигурају стварну равнотежу у државном буџету, када би се наша пореска система реформисала у смислу ваших предлога?

Старац поћута мало, па онда рече:

— Само темељно образовани стручњак у народној економији, који би имао опширно познавање свију одношаја у Србији до у најситније детаље, могао би израдити закон о праведној подели порезе, па и то само онда, ако би имао на расположењу потребан статистички материјал. Ја сам из народне економије таман толико научио да видим колико мало знам, и према томе моји ће предлози садржавати за цело много нетачности, али можда ће се у њима наћи и која добра мисао.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

НА ПРЕСТОЛУ

Роман Бертолда Ауербаха

КЊИГА ПЕТА

3.

У Престоници беху затворене све школе, све канцеларије и све радионице, по улицама могле су се видети само жене и деца, међу њима по кадшто гомила људи који нешто гласно дебатоваху, и који сви улажаху у једну велику кућу. То беше дан општих избора за скупштину. Целокупан живот варошки са његовим хиљадама разних занимања и мишљења беше се прикупио на једну тачку: беше као да се нека велика душа повукла у саму себе да нешто велико пресуди. У по дана беше на улицама тишина као у каквом очараноме месту из приче. Кола краљевског личног лекара, долазећи од Брунове куће, зауставише се пред општинском кућом, Гунтер изађе из њих, оде горе и даде свој глас. Због тога што он беше практичан лекар који има врло много болесника, пустише га да гласа преко реда. За тим се је одвезао кући. Чим је ушао у собу жена му пружи некакву депешу. Гунтер је отвори.

— Шта ти је? — викну госпођа Гунтеровица, јер никада до сад не виде такву промену на лицу свога мужа.

Он јој пружи отворену депешу и она прочита.

„Грофа Еберхарда Вилденортског ударила капља. Не може да говори. Јавите сину и кћери. Одмах да дођу, ако могућно и ви.

Окружни физик, **Др. Ман**“

— Ти ћеш да одеш? — рече госпођа Гунтеровица узбуђено, готово и не питајући. Гунтер само климну главом.

— Имам да те молим за нешто — настави г-ђа Гунтеровица. Он јој само руком даде знак да говори. Беше као да је и њему одузета моћ говора.

— Ја бих ишла с тобом! —

— Не разумем. —

— Седи — молила је жена, и кад Гунтер седе, она положи своју руку на његово високо чело. Лице му се одмах разведри. Она рече:

— Виљеме, ја у овоме видим ужасну судбу. Допусти ми да помогнем стишавати и ублажавати колико се може. Ја могу да замислим како ће бити у души оног несрећног изгубљеног детета, када му овакав глас донесу. Ко зна да ли њено владање није било узрок овој несрећи. Хоћу да се нађем у невољи грофици Ирми, као да се

не вози на каруцама, него као да сам је нашла да лежи на улици. Макар да ме јадница тера од себе, ја се нећу маћи од ње. Ја не знам шта се може десити, али кад је стану фурије шибати, може јој затребати да спусти своју измучену главу на какво женско срце. Пусти ме да и ја идем с' вама.

— Добро. Спреми што треба за пут! —

Он се одвезе Бруну.

— Докторе — викну Бруно кад угледа жалост на Гунтеровом лицу — ваша је партија побеђена на изборима! —

— Још није — рече Гунтер, па му онда у благом прелазу каза какву је депешу добио.

Бруно се само окрете, зграби нека разбацана писма са стола, закључа их у фијоку и за час беше готов да са Гунтером иде Ирми. Они јој врло пажљиво саопштише несрећну новост.

— Знала сам, знала сам! викаше Ирма. Више не чуше ни једне речи. Она оде у спаваћу собу и стропошта се на постељу, али тек што је додирнула узглавља, скочи као да је неко натраг баци, паде на колена на поду, па онда се свали на леђа. После кратког времена Ирма уђе опет у собу за примање. Лице јој се беше скаменило. Брзо нареди слузи и собарици да спреме све што треба за пут. Лични лекар оде да узме одсуство, обећавши да ће и за Ирму урадити све што треба.

— Треба да се опростиш са Краљицом — промуца Бруно.

— Не, не! — викну Ирма — не могу и нећу! —

У предсобљу не беше слуге. Неко закуца. Ирма се уплаши. „Ако буде сам Краљ?“

— Унутра! — викну Бруно.

Госпођа Гунтеровица уђе.

„Ви овде? И то сад?“ — питаху погледи Ирмини, јер она не беше у стању да изусти ни једну реч.

Госпођа Гунтеровица рече врло просто, да је чула несрећну новост и да моли Ирму да јој учини то пријатељство, да јој дозволи да је сме пратити.

— Хвала, хвала од срца! — јаукну Ирма.

— Дакле моја је молба одобрена? —

— Хвала. На коленима ћу вам благодарити, али, извините, сад не могу да говорим! —

— Није ни нужно драга грофице — поче госпођа Гунтеровица — само по спољностима изгледа да сте ме мало заборавили или пренебрегли, али ја знам да ме у души својој нисте заборавили, па баш и да јесте, за један часак ја сам била у вашем срцу а ви у моме! — Ирма се бранила обема рукама као да је те добре речи

погађају као стреле. Гунтеровица настави ублажујућим тоном. — Ви ће те мени учинити велико добро, ако ми допустите да учиним ма што добро за вас. Ви немате мајке, а можете изгубити и — оца... —

Ирма пропишта и покри очи рукама.

— Драго дете — мољаше је госпођа Гунтеровица и положи своју руку на Ирмино раме. Ирма задрхта — Драго дете, на овој земљи за то има много људи да се један другом на невољи нађе, да један буде потпора другоме кад хоће да падне, да му буде светлост, када се око њега све помрачи. Молим немојте бити поносити, допустите да вам помогнем сносити све што вам најближи дани донесу! —

— Поносита? Поносита? — питаше Ирма, зграби руку госпође Гунтеровице, али је одмах испусти — Не, поштована, драга госпођо, ја скрушено признајем и видим вашу срдачну намеру... ја разумем... ја знам... све... Ја бих могла ваше добро дело примити, ја знам, или бар верујем, да би ја тако исто радила, кад би...—

— То је најбоља, то је права захвалност; — упаде Гунтеровица у реч, али Ирма настави одбијајући је.

— Молим вас, ви ме ударате на муке, немојте више. Ваш г. муж и мој брат пратиће ме. Молим ни речи више, хвала; ја ћу се вас сећати, хвала! —

Гунтер дође. Ирма рече.

— Је ли све готово? Не губимо више ни једног тренутка! —

Она се поклони госпођи Гунтеровици. Како би је радо загрлила, али није могла.

Госпођа Гунтеровица, чија нога није никада у двор ступила, беше сада дошла да се нађе у помоћи једној изгубљеној. Никада дотле не беше страх и ужас толико обузео Ирму као сада, када јој приступи и пружи руку оличена чиста доброта.

Као да је демони растрзају, тако је жестоко осећала бол што не сме да се зближи са чистотом. Хтела је да пред госпођом Гунтеровицом падне на колена, али она је ипак стајала, укочено у њу гледала, па онда прође поред ње.

У предсобљу се дерао папагај ширећи крила, као да и он хоће с њима да пође, па викну његово „збогом Ирма!“

Ирма је прешла ходник као да је замотана у некакав облак. Под капијом дворца срео ју је Краљ, који долажаше из парка са Шнабелсдорфом. Први Министар имађаше неколико депеша у рукама; његово лице беше весело, добија победне гласове.

Ирми се учинио Краљ и Шнабелсдорф као некакве магловите слике. Њено лице беше покривено двоструком црном копреном. Није хтела да покаже дворској радозналости своје болом растрзано лице.

Краљ јој приђе; она није могла да подигне копрену те јој се с тога чинило да је Краљ далеко — врло далеко од ње; она је чула његове пријатељске и за цело врло добре речи, али она није ништа разумела шта јој је казао.

Краљ пружи руку своме личном лекару, за тим Бруну, па најзад Ирми. Он стиште њену руку, али ова оста непокретна.

Улажаху у кола. Госпођа Гунтеровица још држаше руку на вратаоцима од кола Ирма се саже те пољуби ту руку. Кола појурише.

За дуго није пала ни једна реч. Кад прођоше прво село, Бруно извади једну цигару па рече својој сестри, спрам које је седео, „Ја сам човек, а човек треба и у невољи да сачува своју присебност Покажи сада и ти да си доиста јака душа!“

Ирма не одговори ништа. Она забаци копрену па гледаше кроз колски прозор. Беху се тако брзо кренули на пут, да је тек сада дошла мало к себи и слободно уздахнула.

— Требало је ипак да се опростиш са Краљицом — поче Бруно опет прибраним тоном. Није могао да трпи толико дуго ћутање. Зле часове ваља протерати колико се може боље. Но како Ирма ни сада ништа не рече, то он додаде. — Та ти знаш како је Краљица нежна и осетљива, њу је најлакше увредити! —

Ирма опет ћути. Али сад Гунтер рече.

— Одиста, увредити Краљицу било би то исто што и оскрнавити храм Божији. Само варварска душа могла би да уздрма Краљичину веру да су сви људи добри и поштени! —

Гунтер је то изговорио тако енергично и брзо, како то не беше његов обичај. Ирма осети да је погођена у срце. Је ли она то што скрнави храмове? Краљица је његов идеал, тако мисли и Краљ. Ко зна да ли под маском сродности душа... Ирма брзо спусти копрену преко свога лица; дисала је убрзано, образи јој се зажарише. Ко сам зна да је... мора и друге... ништа није савршено... Нико... Она је осећала да мора нешто рећи па најзад промуца.

— Краљица заслужује да има таквог пријатеља као што сте ви. —

— У томе сам ја једнак с вама — рече Гунтер мирно. — Ја верујем да смо нас двоје достојни истинске љубави тако чисте душе! —

— Ви дакле верујете да може бити такве љубави између ожењеног човека и удате жене? — упита Бруно.

— Ја њу познајем — одговори Гунтер.

— Коју „њу“? Љубав или жену? — прсну Бруно у смех, али се брзо сети жалосног узрока за ово путовање, па се опет уозбиљи.

Лекар не одговори ништа.

На првој поштанској станици нађоше гомиле људи у жагору. Поштар објасни путницима да је тај жагор око избора, да је борба врло огорчена, али да ће црни овде пропасти.

Бруно беше сишао с кола. Он упита кочијаша.

— Племенити суграђанине, је си ли и ти употребио данас твоје суверенско право, јеси ли гласао? —

— Да боме да јесам, и то противу црних! —

Одвезоше се даље.

На следећој станици Бруно није силазио с кола. Већ су се примицали Еберхардовом срезу. Кад су мењали коње у среској вароши, чуше гласне усклике многих гласова „Победа! Живео гроф Вилденортски.“

— Шта је то? — упита лекар нагнувши се кроз прозор.

Објаснише му да ће гроф Вилденортски победити на избору у пркос свију напрезања црне партије; рекоше му како су противници његови растурали нитковске гласове само да окаљају седога грофа, али они су на њима сами себи скрхали врат. Цео свет је казао: шта је отац крив ако му је дете неваљало, напротив баш сада му ваља указати највећу почаст.

Ирма се трже у мрачни буџак од кола и заустави дисање.

Ћутећки одвезоше се даље.

Бруно рече да му је сувише топло у колима, да не може да поднесе вожење седећи натрашке, али да ни како не може допустити да лични лекар промени своје место с његовим; он заустави кола па седе на позадно седиште поред собарице Ирмине, пославши лакеја да седне поред кочијаша. Ирма скиде шешир па наслони главу; беше јој глава постала веома тешка. Неколико пута, кад год су кола возила каквом стрмином поред провалија, усправила би се брзо; хтела је да скочи из кола у амбиз; али увек се малаксала стропоштала назад. Гунтер не говори ништа, и тако су се возили кроз нему ноћ.

Собарица хтеде једном да прсне у смех. Бруно јој запуши уста.

4.

Беше скоро пола ноћи кад путници стигоше у замак Вилденортски.

Слуга им рече да гроф спава и да је лекар из долине код њега.

Кад су ушли у предсобље, окружни лекар изађе им из болесничке собе на сусрет; хтео је да Гунтеру најпре саопшти шта је у ствари. Гунтер га замоли да најпре сам прегледа болесника па онда ће саслушати његово извешће. Полако уђе он с Ирмом и Бруонм у болесникову собу.

Еберхард лежаше у кревету са главом на нагомиланим јастуцима; он гледаше оне што улазе у собу као да су то прилике каквога сна.

— Еберхарде! Од срца се радујем што те опет видим — рече Гунтер.

На лицу болесниковом задрхта нешто; стаде отварати и склапати очње капке, покуша да пружи руку своме пријатељу али она паде немоћна на јорган. Гунтер узе ту руку и задржа је у својој.

Ирма стајаше непомично; није могла ни речи да изусти.

— Како вам је тата? — упита Бруно.

Као да је пушка пукла поред његовог увета, Еберхард се трже и стаде давати знак да Бруно изађе из собе.

Ирма паде на колена поред кревета. Еберхард стаде пипати њено лице уздрхталом руком која се овлажи од њених суза, али на један пут Еберхард трже своју руку, као да се дотакао некакве отровне животиње, окрете главу и прислони чело уз дувар. Тако је дуго лежао.

Ни Гунтер нит Ирма рекоше једну реч. Издаде их глас пред оним коме беше говор одузет. Еберхард опет окрену лице и нежним знаком показа Ирми да изађе из собе. Она оде.

Гунтер оста на само с Еберхардом. После растанка од тридесет година беху пријатељи опет заједно, Еберхард превуче Гунтерову руку преко својих очију па онда затресе главом.

Гунтер рече „Разумем. Хтео би да плачеш па не можеш. Разумеш ли што ја говорим?“ —

Болесник климну главом да разуме.

— Е, онда замисли — настави Гунтер, и његов глас имађаше у себи пуно оживљавајуће снаге — онда замисли да време у коме смо раздвојени живели, није било дуже од једнога часа. Наша мера за време није обична. Сећаш ли се како си имао обичај да у тренутцима узвишеним рекнеш: Сада смо опет живели читаве векове? —

Испрекидано трзање наста на болесниковом лицу, исто овако као кад човек који плаче, помисли нешто пријатно, па хоће да се насмеши, а не може.

Еберхард покуша да пише прстом по јоргану. Гунтер се мучио да прочита те знаке.

Болесник показа један сто на коме беше књига и рукописа. Гунтер их је доносио редом. Болесник не беше задовољан, тражио је друго. Најзад Гунтер донесе некакав сашивен рукопис. На корицама беше написано „Ослобођење, спасавање себе самог.“ Болесник климну радосно као да поздравља некакав сретни догађај.

— Ово си ти сам писао. Хоћеш да ти читам?

Болесник брзо климну. Гунтер седе на кревет па стаде читати:

„*За онај дан, и за онај час када моја свест хоће да иомркне, нека ми ово иосветли.*“

„Ја сам увек у себи размишљао. Хтео сам да схватим шта сам ја без обзира на извесно време, на нарочито место и на нека факта. Ја назирем шта сам, али не могу то да задржим. Кап росе затворена у средини некакве стене.

„Има часова у којима сам ја идеал, а има других у којима сам карикатура своја сопствена. Како да појмим стварну сушност? Шта сам ја?

„Ја признајем да сам нешто што припада васиони и вечности.

„Када то схватим — то су блажени тренутци који постану и читави часови — онда је све сам живот, онда нема смрти ни за мене, нити у опште у свету.

„Када будем умирао, желео би да ми буде тако јасно, као што ми је сада, да сам ја у Богу и да је Бог у мени.

„Нека религија има за се топлину осећања и сјај уобразиље — ми имамо јасно схватање, које садржи у себи и осећање и уобразиљу.

„Често, у немирне дане, када сам хтео да приморам оно што је бескопачно, да ми даде рачуна о себи, чинило ми се као да се распадам, растварам, растапам, као да ме нестаје, Хтео сам да знам: како је Бог?

„Сад имам одговор нашег учитеља: Ми немамо никакву чулну слику о Богу, али ми имамо јасну мисао или појам о њему.

„Она стара изрека: ти не треба да градиш никакву слику Божју — за нас значи: ти *ниси у стању* направити никакву слику Божју. Свака је слика нешто ограничено, а појам о Богу, то је појам неограничености.

„Ми се морамо замишљати као један део Божији — учи Спиноза.

„Мој дух, трудећи се да схвати целину, појмио је шта значи изрека: људски дух је део Божанскога духа.

„Из вечно узбурканога мора појави се једна кап, сунце је обасја и просветли за једну секунду — коју зову седамдесет година — па онда се та кап опет изгуби у мору.

„Појединн је човек у неку руку мисао која стаје на праг свести о Богу; чим умре тај човек, он се загњури опет испод тога прага свести. Али он никада не пропада, он је увек у вечности као што свака мисао живи у својим последицама.

„Када скупим у једно много и разностраних таквих божанских појмова, и назовем их народом, онда цео народни ђеније ступа на праг свести, чим се тај народ попне на висину историје.

„Кад се опет покупе сви народи у једно, онда је то човечански род, скуп свију мисли, свест о Богу и свету.

„Често ми је хтела да помрча свест када сам тако високо помишљао. Сада стојим чврсто на највишем стрменом врху.

„Кад ми стигнеш ти часу, што те зову последњим у животу, онда ми је последња жеља, да ме ове мисли још једном загреју, растворе, ослободе. Ту нема никаквог ограниченог и неограниченог живота, они се слевају у једно, они су једно.

„Јасно сазнавање и свест да смо једно с Богом и са целином — то је највеће блаженство. Ко има ту свест он не умире, он живи вечним животом,

„Душе светлости, дођи ми још један пут у часу када будем тонуо..

„На мојим крилима има прашине као и на крилима шеве коју одовуд видим како полеће са пооране бразде у етар. Бразда орнице је тако исто чиста као и етар, шева тако исто, као и црв — и у ономе што изгледа да је пропало, још има Бога. Нека се угаси моје око — ја сам видео вечност, мој је поглед вечан. Слободан над свима нагрдама и саморазорењима лебди вечити дух.“ — — —

Овде Еберхард мету своју руку на Гунтерова уста, и погледа дубоко у његове очи.

— Ти си се поштено борио са самим собом и са најузвишенијим идејама — рече Гунтер, и у његовом гласу дркташе бол другачији од онога, који се осећа због смрти.

Еберхард склопи очи. Када Гунтер виде да болесник чврсто спава, он устаде.

Он сада виде да Ирма седи иза постељног штита. Он јој даде знак те заједно изађоше из собе.

— Јесте ли све чули? — упита Гунтер.

— Ја сам ушла тек пре неколико тренутака.

Ирма захтеваше да јој се каже права истина о стању њеног оца. Гунтер признаде да нема никакве наде, само не може одредити када ће наступити смрт. Ирма покри лице рукама и врати се у болесникову собу. Ту је седела иза постељнога штита.

У великој дворани седаше Бруно спрам окружног лекара. Чим уђе Гунтер, Бруно брзо устаде, пође му на сусрет и рече му забатргано „овај наш пријатељ већ ми је дао потребну утеху. Ствар хвала Богу — језик му се спотаче изговарајући ову реч — нема никакве блиске опасности. Само ви умирите моју сестру.“

Гунтер не одговори ништа. Он је видео да Бруно хоће да изгледа као да он не зна ни о каквој опасности, па је Гунтер био довољно дворанин да не намеће истину никоме ко неће да је чује.

Он се врати Ирми, Бруно за њим па стаде храбрити сестру. Она је одмахивала главом, а он рече да хоће да прикупи своју снагу и дурашност за тешко време које им предстоји; у ствари хтео је да изјаше да не буде код куће када се страхота догоди. За што да се човек излаже потресима, кад не може ништа помоћи?

Поче свањивати. Болесник лежаше још мирно.

— Он дише лакше! — шапу Ирма тако полако да се једва чуло. Лекар климну главом утишавајући је. (Наставиће се)

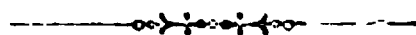

КАКВА ТРЕБА ДА БУДЕ
ЖЕЉЕЗНИЧКА САОБРАЋАЈНА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ
као копче између средње Европе и Истока.

СТУДИЈА

Ф. Г. Винтера

ЖЕЉЕЗНИЧКОГ ИНСПЕКТОРА.

(НАСТАВАК)

Да наставимо преглед нашег увоза.

Свиња је увезено само 379 ком; *вина* 509 мтц. *пива* 1240, *кафе* 4214 мтц. која се увози у Србију преко Трста и Реке. *Сурогата за кафу* увози се годишње око 200 мтц из Немачке (Лудвигсбурга).

Пиринча је увезено у Србију 1886 године око 8124 мтц. и то махом преко Бремена, Регенсбурга и Реке (Фијуме). Преко Реке долази талијански пиринач. Турски из Пазарџика не може да издржи конкуренцију даље од Ниша. *Уља* (зејтина) увежено је 5700 мтц. *шећера* 20.669 мтц. (од овога 31 мтц. транзито за Турску.)

Текстилне робе увезено је 1950 мтц., и то вунене 550, од животињске длаке 13, памучне 1387 мтц.

Од мануфактурне робе увезено је свиленог конца 2, полусвилених тканина 31, са свим свилених 28, плетених 470, финог памучног ткања 1870, вуненог конца 287, простих вунених штофова 534, финих вунених штофова 878, памучног конца 4540, простог памучног ткања 3850, финог памучног ткања 1870, кудељног конца 245, ужарија 387, простог кудељног и ланеног ткања 2207, финог таквог ткања 378, свега *15,707 метричких цената.*

Памучна мануфактурна роба довози се махом из Енглеске, јер она због јевтиног подвоза може да издржи конкуренцију са свима

другим; до Београда метричка цента се вози за 17·60 динара (од Ливерпула преко Фијуме).

Из Швајцарске, а у неколико и из бечких фабрика увозе се *шамије* у вредности до 400,000 динара годишње.

Готових хаљина увежено је године 1886 на 2440 мтц. готово искључиво из Аустроугарске.

Увоз *уређених кожа* изнео је у год. 1886 на 4380 мтц. Бивоље све коже из Америке преко Трста и Хамбурга, такође половина коњских. Друга половина из Будапеште, Бечкерека, Панчева. Сегедина и Новог Сада. Овчијих, јагњећих и јарећих кожа 32 мтц. Са свим израђених кожа увезено је 2193 мтц. готове обуће 310, опанака 54, седларске робе 132, разних кожних кеса 168 мтц. Кожа за ђонове увози се махом из Будапеште и Брина, лице за ципеле из Будапеште, Загреба и Беча. Из немачке долази лакована и фина кожа. Готових рукавица долази 6 мтц. из Беча, Прага и Париза.

Гвожђа, *челика и машина* увезено је 39,768 мтц. гвоздене и челичне робе 15,080 мтц. шиваћих машина 380 мтц, пољопривредних и индустријских машина 3438 мтц. оружја 12,258 мтц. Гвожђе и челик увози се из Немачке, Аустро-угарске, горњо Шлезије, Босне, Француске и Белгије.

Жигица увезено је 1886 год. из Аустрије 870 мтц.

Дрва за гориво увезено је 20,000 куб. мет. (160,000 мтц.) из Славоније, до Београда лађом.

Дрва за грађевине, даске, шиндре, бурад увезено 213,000 мтц. из Крањске преко Сиска, из Ердеља Тисом, из Кашаве (горње Угарске).

У пркос великог богатства Србије угљем, увози се годишње на 200,000 метричких цената *каменог угља* из Угарске (жељезница потроши 120,000 мтц.) Војна управа троши сада око 60,000 мтц. угља из алексиначког рудника (за гарнизоне Београд, Ниш, Крагујевац), који се лиферује на штацији Алексинац по 1·16 динара за метр. центу, докле угаљ из Салго-Тарјана кошта у Београду 2·60 динара за метр. центу.

До скора је из српских рудника код Алексинца, Јелашнице, Сења, Параћина и Сталаћа вађено мрког угља, а код Костоца и Пожаревца вађено је лигнита од прилике на 150.000 метричких цената. Од тога је половину трошио сам Београд.

Велике се наде полажу на угарско-белгијско друштво „Српске Индустрије“ које је добило повластицу да експлоатише угљени мајдан Вршке Чуке, које је уложило 3 милиона динара да сагради жељезницу од мајдана до Радујевца, и која се жељезница (76 килом. дугачка са размаком од 75 сантим) сада гради.

За Србију је веома важно да унапреди своје мајдане угља, како би могла извозити угаљ низ Дунаво, да ступи у конкуренцију с инглеским угљем.

Петролеума увезено је 1886 године 19,335 мтц. Американског нестаје све више с европске пијаце, којом овлађује све више кавкаски петролеум.

Новонаправљени цистернски вагони који су са руским петролеумом из Трста стигли у Београд, доказали су да се тај петролеум може јевтиније добавити. И преко Галца продр'о је он већ до Радујевца одакле се носи колима у Неготин, Зајечар, Књажевац, Белу Паланку и Пирот. Американски петролеум носе кириџије из Скопља до Лесковца а руски преко Београда продр'о је до Ниша.

Стакла је увезено 1886 год. у плочама 1689 мтц. у боцама и чашама 3615, у огледалима и лампама 145 мтц, и то све махом из Угарске, Ческе и Хрватске. Белгијско је стакло већ истиснуто.

Порцулана простих судова увезено је 1798 мтц. *грнчарије* 1264 мтц. (све из Аустро-угарске и Немачке).

Хартије 5800 мтц. махом из Аустрије (само за цртање из Немачке).

Хемијских препарата и дрога 18,050 мтц. из Немачке, и 2750 мтц, из Аустрије.

Барута увози се из Немачке годишње на 1000 метричких цената јер наше барутане у Страгарима, Крушевцу, Ужицу, Врањи и Свилајенцу не производе више од 250 мтц. пушчанога праха годишње. Пола увоза иде транзито кроз Србију за Бугарску и Турску. *Динамита* увози се годишње 50 мтц. из Аустрије.

Сад нам је остало само да разгледамо наш *трговачки саобраћај са Бугарском*, и онда можемо одмах прећи на главну тему наше студије, на саобраћајну железничку политику Србије.

Из података које ћемо ниже изложити, односно бугарског увоза и извоза (без источне Румелије), из најновијих искустава о привредном стању Бугарске за 1886 годину излази, да њен цео трговачки обрт обухвата 2,837.734 метр. центе у вредности од 70,705.854 динара. Целокупни *извоз* из Бугарске у год. 1886 изнео је 1,920.958 мтц. у вредности 26,354.494 динара, а годину дана раније извезено је из Бугарске за 42 милиона динара робе. Од *извоза* 1886. долази на Турску 33·90%, на Француску 29·40%, на Инглеску 15·92%, на Аустроугарску 8·68%, на Румунију 4·44%, на Србију 0·94% и на Русију 0·72%.

Оно што је из Бугарске извезено у Србију вреди 246.544 динара, дакле нема ни 1% целок. буг. извоза. Узрок је велика царина на српској граници и недовршена жељезничка веза.

Аустроугарска укинула је царину на увоз жита из Бугарске. Последица: Док је 1885 извезено из Бугарске за Аустрију разних

цереалија само у вредности од 915.332 дин., тај извоз износи 1886 године 1,284.763 а године 1887 износи 2,288.013 динара.

Вина је извезено 1886 из Бугарске за јужну Француску на 60.000 хектолитара.

Односно *увоза* у Бугарску има да се примети: Вредност увезених 917.776 мтцената представља вредност од 44,351.360 динара. Од тога је увезено из Аустроугарске 29·77%, из Инглеске 26.02%, из Турске 17·17%, из Румуније 6·93%, из Русије 6·46%, из Француске 4·69%, из Немачке 3·89%, из Италије 2%, из Србије 1·58%, из Белгије 1·01%, из Грчке 0·48%.

Гвожђе и челик из Немачке због своје јевтиноће успешно конкурише с инглеском и аустријском робом, (путује морем, па онда уз Дунаво до Лома). Само жељезничке шине увезене су из Инглеске, мостови из Белгије, локомотиве из Аустроугарске.

Стакло у таблама из Белгије, у боцама и чашама из Аустроугарске. *Памучна роба* махом из Инглеске. *Вунену робу* увози Француска, Немачка и Италија. Обично сукно ради се у Румелији и у Самокову. Војничку чоху и финије шињеле даје Аустроугарска у већим масама. *Свилена роба* махом из Француске. *Полусвилена* из Аустроугарске, *платно* из Немачке, артија за писање и за цигарете, намештај, готова врата и прозори, и жигице из Аустроугарске. *Ужарија* се увози из Србије. *Шећер* из Аустрије. *Петролеум* искључиво из Русије. *Шпиритус* из Аустрије 4900 мтц. а из Русије 8225 мтц., јер је богатији алкохолом, и Гагаринове лађе јевтиније возе него друге.

Нема никакве сумње да ће највећи увоз у Бугарској, онај из Аустрије (29·77% целокупног) још више порасти, и да ће ударити преко Србије чим се доврши веза са бугарским жељезницама, да обиђе сметње пловидбе на Дунаву и да уштеди путовање на колима од Лома до Софије (160 килм.). Разуме се, да је и за Србију и за Бугарску од највеће важности да што скорије закључе *трговачки уговор*, а дотле да бар спусте своје високе царине које су уништиле српско-бугарску трговину а потпомагале само криумчарење. Тако се из Бугарске криумчарски уноси у Србију шећер, жигице, дуван, со, петролеум, јер се рентира, пошто та роба из Аустрије при улазу у Бугарску има великих олакшица, а у Србији мора да плати 13% царине. Спуштена царина за увоз у Бугарску упутила би тамо велике количине наше ужарије, вина и стоке, чиме би се поправило стање наше пиротске краине, која нема извоза ни на коју другу страну, и тако поправило, да би држава имала веће вајде од порезе у томе крају, но што данас има од високе царине на тој граници. Најприродније и најбоље срество да се заштити домаћа производња од кон-

куренције стране производње, није у заштитној царини, већ у потпомагању, унапређивању и усавршавању домаће производње, јер када буде наша роба истога квалитета као и страна, ова јој никад неће моћи конкурисати, јер је скупља за онолико, колико износе подвозни трошкови. У народно-економном интересу ваља премирати све артикле нашег извоза, свачим чим се може. Саобраћајни заводи морају спустити цене за подвоз свега што се из земље извози.

Око 90.000 мтц. сировина из Бугарске за Аустроугарску, у вредности 2,000.000 динара, и око 80.000 мтц. фабриката из Аустроугарске, у вредности од 12,000.000 динара, удариће транзито кроз Србију. Осем оних количина робе које сада путују из Бугарске уз Дунаво, ваља се још постарати да се и оне количине бугарског извоза, које сада иду низ Дунаво па онда морем за Италију, а преко Ђенове за Швајцарску и јужну Немачку, привуку да иду српским жељезницама, а то се може постићи специјалним тарифама за извоз из Бугарске транзито кроз Србију.

Колико је нужно за Србију да већ сада утврди своју *жељезничку саобраћајну политику*, доказује живо интересовање свију пограничних држава за отварање наших жељезница, и оне мере, које те државе већ сад предузимљу да се осигурају за своју надмоћност у конкуренцији на пијацама балканских земаља.

Врло је вероватно да ће се 1888 године предати саобраћају не само линија Ниш-Врања-Солун, него и линија Ниш-Пирот-Цариград.

Угарско министарство комуникација изаслало је још у пролеће 1887 године два стручњака да проуче трговачке и саобраћајне одношаје дуж свију линија жељезничких на балканском полуострву, да пронађу какве се саобраћајне потребе где појављују, и због овога последњег установило је у Солуну и Цариграду трговачке агентуре угарских државних жељезница. Задатак је тих агентура да својим објективним извешћима обавештавају управу угарских државних жељезница, да ли и какве промене треба да предузима у својим тарифама.

Желети би било да се управе српских, бугарских и турских жељезница угледају у овоме на своју угарску другу, у толико пре, што у одлукама четворне комисије имају за њих обвезе, које гарантују основу за међународни саобраћајни савез.

Веома је важно да отварање саобраћаја са линијама турским и бугарским затече готову *тарифску конвенцију* између српских, аустроугарских, немачких, бугарских и турских жељезница, јер садашње стање саобраћаја не само што спречава обилатију и ширу радњу наше трговине, него ако би се дуже одржало, могло би да скрене саобраћај Европе с Истоком на такве путе, који би за ин-

тересе српских жељезница могли постати веома опасни, нарочито што ће дунавско паробродско друштво морати за подвоз низ Дунаво да спусти цене чак испод садашње своје тарифе.

Толико исто, ако не и још више важно је да *српска влада, преговарајући о тој тарифској конвенцији с аустроугарском владом*, постави као свој *услов*: да угарско министарство комуникација *што скорије сагради и преда саобраћају бар оне хрватско-славонске жељезничке везе, које је угарска влада одавно закључила да гради*, а то су линије: *Сисак-Горњи Карловац, Брод-Нова Градишка*, и *Митровица-Винковце*.

Производња целог нашег Подриња и Колубаре гравитује к Сави, да се у срећном случају — док иду лађе — дочепа Сиска, а одатле жељезницама, Реке и Трста. Када то не може — зими — она се нагомилава у Београду одакле она због дужих транспората (обилазећи преко Будимпеште) не може да издржи конкуренцију.

С тога ми, у садашњим околностима не би никако били за жељезницу Ваљево-Београд, него за линију Ваљево-Уб-Обреновац (Забреж) која би најбоље одговарала трговачким интересима Колубаре, Ваљева и његове позадине. Њихов је центар на западу, њихов извоз треба више да гравитује Реци и Трсту него Београду. Разуме се да то важи и за целу Посавину и Подриње.

Наспрам успешних напрезања угарске владе да од Будимпеште начини трговачки емборијум на саобраћајном путу између истока и запада — примећено је са више страна, да право рачвање за велики саобраћај робе, лежи много јужније, у Нишу, где се одвајају линије за Солун и Цариград.

И ако се с једне стране не може одрећи да је у Нишу главно рачвање, опет с друге стране не сме се изгубити из вида, да Ниш по својој трговачкој предузимљивости, још није позван да постане тако велики трговачки емборијум, да у Нишу, под данашњим околностима, а богме и за многе године у напред, нема ни замашније локалне индустрије, нити јаке спољне трговине, те да би у Нишу било услова за подизање великих антрпота.

Ниш ће, по своме географском положају, као раскрсница за транзитни саобраћај, играти велику улогу, али они транспорти који с истока буду пролазили кроз Ниш, носиће махом сировине којима није нужно претоваравање нити стално магацинирање. Тако исто и од страних фабриката који буду пролазили кроз Ниш, биће само малим делом одређени за Ниш и његову околину, оне округе који још немају жељезничке везе са главном линијом. У Нишу се може очекивати товарење жита, кожа, брашна, дуга, вина, мрког угља и живе стоке и стоваривање фабриката за локалну потребу. Али при свем

том саобраћај робе у Нишу знатно ће порасти према садашњему, с тога ће требати да му се повећају магацини, перони за товарење и стоваривање, депови и обори.

Али што се тиче великог саобраћаја масама робе, то се истиче *Београд* као најважније место за централизационску станицу, јер из Београда се отварају трговини многи путеви и водом и сувим, на све стране и у свима правцима. Београд је по своме положају позват да постане онај велики саобраћајни и прометни трговачки емборијум. Ми смо још у години 1881, у једној комисији коју беше саставио г. министар грађевина, доказивали да на Сави треба подићи кејове, да за пристаниште ваља начинити басен, који би пловидбу везао непосредно са жељезничким шинама. Наравно да би онда ваљало подићи још и многе нове магацине за робу, да би ваљало комплетовати и мрежу жељезничких линија на београдској станици. Кад би се све ово извршило, Београд би доминирао целокупним прометом робе на истоку. Лађе са горњег и доњег Дунава и са Саве стовариле би у добро направљеном и осигураном пристаништу своју робу, која би се из Београда разашиљала жељезницама на све стране, а товариле би ону робу, која једва чека да се дочепа воденог пута,

Тиме би се не само мобилисала сва српска производња, него би многи српски производи јурнули на Саву, на хрватске и угарске жељезнице, него би и међународни транзитни саобраћај, јако олакшан, постајао све већи, а то је за Србију од огромне важности.

У дневним листовима стране штампе, нарочито у последње време, наилазили смо на прекоре што се српска влада још и сад придржава своје пасивне саобраћајне политике.

Док се не отвори саобраћај преко наших граница, на турским и бугарским жељезницама, дотле не може бити речи о другачијој нашој саобраћајној и тарифској политици, али на сваки, начин крајње је време да се утврде начела те будуће наше политике како нас догађаји не би изнедили, како се наши саобраћајни интереси не би оштетили. Та и Турска већ преговара са друштвом за експлоатацију својих линија Солун-Митровица и Скопље-Врања да боље удеси према садашњим околностима тарифу за подвоз робе, како би мобилисала и ону робу из позадине Солуна, која до сада због скупог подвоза није извожена (до сада је жито плаћало за метричку центу на километар 3·5 динарских пара, дакле готово два пут толико колико се до сада плаћало на нашој жељезници за робу I кл.).

Потрошачи се боре за најниже, а спекулативне жељезничке експлоатације за највеће подвозне цене. Услед тога народна и жељезничка привреда долазе у судар.

За жељезнице, саграђене о државном трошку и у државној експлоатацији настају са свим други односаји него за жељезнице које су саграђене од приватних друштава, или под гаранцијом државном па их експлоатишу приватна друштва.

У првом случају држава се стара највише да на жељезници заради онолико колико јој треба за отплату уложеног капитала, не тражи ни интерес на тај капитал, она са својом жељезницом не прави никакав „кшефт," него је сматра као једно саобраћајно срество — као друм — који је подигла за унапређење благостања својих држављана. Корист која се има од таквих државних жељезница не лежи у ренти коју оне носе, већ у ванредној користи коју указују народној привреди.

Другаче стоји са жељезницом приватном, јер ту се друштво стара да из њих извуче што већу ренту, а држава што већу корист за своју народну привреду.

А још другчије стоји ствар са државним жељезницама које је какво друштво саградило о државном трошку, па их оно експлоатише — као што је случај са нашим жељезницама — јер друштво има државну гарантију за свој рад, оно је за своје редовне приходе осигурано. Оно нема никакве потребе да се *само* стара за већи саобраћај и за веће приходе. У оваквом случају мора држава да се стара да повећа приходе жељезничке, како би њима бар покрила гарантовану суму. С друге стране држава мора тежити што јевтинијој тарифи јер је главна задаћа државних жељезница да подижу народно благостање. С тога се држава мора једновремено старати и за подизање и унапређивање земаљске производње, како би не само саобраћај гарантовао рентабилитет жељезнице, него како би све нове масе народне производње ушле у саобраћај. Најзад држава мора да спусти подвозне цене на жељезници и за то, да спречи конкуренцију кочијаша и рабација дуж жељезница. Чим приходи државне жељезнице покривају уговорену гарантију, држава треба да спушта цене подвоза у народном интересу. Иницијатива за овај посао треба увек да пође из управе државних жељезница, која никада не треба да допусти да јој се с правом пребацује да нема трговачкога духа нити разумевања за трговачка питања. У томе послу треба више трговачког рачуна него државничког бирократизма. Жељезничке тарифе не смеју се никада употребити за истеривање што већих државних прихода оне не треба никада да буду „Steurschraube."

Узевши у обзир да се наше жељезнице, по самом географском положају Србије, налазе између два страшна конкурента за њих, између Дунава и Јадранског мора — ми немамо куда, ми морамо спуштати тарифе за *провоз робе кроз Србију,* колико год се више

може. Не треба заборавити да ће парабродска друштва, која и сад, за сваку већу количину робе спуштају своје и онако ниске цене, да ће она у будућности чинити то још у већој мери.

У питању о добро уређеном саобраћају жељезничком цело тежиште налази се у тарифској политици, јер онај, који управља жељезничком политиком какве земље, држи у својим рукама и садашњост и будућност привредне снаге у тој земљи.

С тога се жељезничка политика може расправљати само у свези са привредном.

Из свега до сада изложенога ми изводимо, да је за добру саобраћајну политику Србије нужно:

I. Регулисање тарифе. Завођење директног, тако званог савезног саобраћаја (Verband-Veıkehr); сразмерно спуштање тарифе за подвоз лица и робе у опште, завођење специјално спуштених тарифа:

а) *за увоз* оних артикала, који се у Србији не производе, а који су јој апсолутно нужни.

б.) за *извоз* свију земаљских производа, нарочито за оне који имају да издрже конкуренцију сродних производа других земаља. Осем тога извоз неких земаљских производа треба да се награди.

в.) *за провоз* кроз Србију оне робе, која би могла и другим путем доћи до свог опредељења, ако јој није јевтиније да прође кроз Србију.

II. Учешће друштва за експлоатацију у ономе што претече као чиста добит по исплати гаранције државне за експлоатацију, и још неких трошкова.

III. Већа брзина у возидби путничких влакова.

IV. Да се подигну у Београду антрпоти, басен за пристаниште, кеови на Сави.

V. Да се регулише односно смањи увозна царина, да се сасвим укине извозна царина, да се што скорије закључе трговачки уговори са Турском, Бугарском и Грчком.

VI. Да се саграде оне побочне линије које су нужне било за везивање појединих крајева Србије са главном линијом њених жељезница, било за увоз и провоз суседних земаља.

VII. Да се реформише суђење у трговачким споровима тако, да буде строжије и непартаичније.

VIII. Да се потпомаже и унапређује земљорадња, сточарство, занати и индустрија у Србији.

А сада да пређемо на објашњавање сваког појединог од ових наших предлога. (НАСТАВИЋЕ СЕ)

ЉУБАВ

На зеленој трави лежах — измеђ грања
Гледах како један облак други гања.

Гора нема, извор само што жубори,
И тичице цвркутаху ту по гори.

Видиш! — рећ' ће једна тица другој тици —
А обадве стајале су на гранчици,

Овај чича што ту лежи, ја га знадо,
Док је био младо момче голобрадо.

Беше снажан а и румен још у лицу
И несташну љубио је девојчицу —

Знам је! — рећ' ће друга тица првој тици —
Стајала сам тако исто на гранчици.

Видила сам кроз прозоре њене куће,
Једног дана како неки странац уђе.

Беше богат, имађаше много злата,
И рече јој: бићеш славна и богата.

Буди моја! заборави љубав твоју, —
Она приста и пружи му руку своју. —

Грозне тице! — ја им викнух препун јада, —
Љубав моју ви причате мени сада!

Тајну љубав чије стреле још ме пале:
Несмислено ви сте свуда цвркутале!

И гди одем и у пољу и у гори,
Несретна се моја љубав свуда ори!

И неверно њено име свуда чујем,
И кад седим ил' се кренем да путујем.

Даље! — викнух — и прнуше тице мале
Ал' су опет у даљини цвркутале.

3 Фебруара 1888 год.
у Прокупљу.

М. Ј. Илијћ.

СТАТИСТИКА ПАРНИХ МАШИНА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ

(из годишњег извешћа за 1886 аустроуг. консула *г. А. фон Стефани)*

„Г. фон Стефани — вели „Volkswirthschaftliche Wochenschrift, Bd. VIII, стр. 104 — учинио је први покушај да састави статистику оних радња у Србији, које се раде парном снагом. Овај његов посао веома је савестан и вероватно потпун.“

Слажући се са том оценом пољ. привредног часописа, ми држимо да ћемо учинити услугу нашим читаоцима, ако им у српском преводу саопштимо ту занимљиву студију поштованога г. фон Стефани, онако како смо је нашли у „Volkswirthschafliche Wochenschrift.“

Србија има најмање 225 парних казана. Са свим тачно не може се број одредити због лађа које плове не само дуж српских обала, него и других држава. Од горњега броја служе 124 парна казана за грађење и експлоатацију саобраћајних срестава (жељезница и пароброда), 60 их има у парним млиновима, за фабриковање војних потреба 8 (српска влада има свега 18 парних казана), за фабрикацију шпиритуса 8, за стругаре 5, у парним пиварама 7, у рударству 6, у пољској привреди 6 (или 8) у парним купатилима 5, за фабрикацију дувана 2, у штампаријама 2, у парним цигљанама 2, за фабрикацију кожа 1, за фабрикацију чепљева 1, за фабрикацију цемента 2 и за фабрикацију чохе 1 казан. Као што се види поједини намештаји парних казана служе кумулативно разним гранама послова. У 18 случајева употребљава се пара непосредно (пулзометри и купатила), у 17 случајева употребљена је пара и непосредно и за кретање машина (фабрике за шпиритус, пиво, дуван) а у свима другим случајевима пара служи само за кретање машина. Од 225 парних казана 123 служе локомотивама (односно машинама паробродским) и локомобилима, а само 92 сталним машинама. За 10 казана не зна се где су прављени, 141 казан је из Аустроугарске (међу њима 108 у паробродима), 22 из Инглеске, 43 из Немачке (од последњих 40 за жељезничку потребу). У години 1886 приновљево је 6 парних млинова, једна фабрика дувана, и два парна купатила.

I. Жељезнице.

Друштво за експлоатацију државних жељезница има 25 великих и 4 мале локомотиве од којих су: 17 из саксонске фабрике за машине у Кемницу од 1883 и 1886, 4 из машинске фабрике у Еслингену, од 1887, 4 од Г. Сигла у Винер-Најштату 1884 (све 4 за главну

пругу), једна од Крауза у Минхену, а једна од Хеншла и Сина у Каслу, обе 1886 за побочну пругу Лапово-Крагујевац, две од друштва des anciens établissements Cail, обе 1886 за побочну пругу Велика Плана-Смедерево. Даље има друштво на стацијама за пумпање воде (Београд, Рипањ, Међулужје, Паланка, Лапово, Ћуприја, Сталаћ, Алексинац, Ниш, Лесковац, Цеп, Врања, Смедерево, Осипаоница и Крагујевац) мале парне казане (од прилике са 10 квадратних метара површине за грејање) са пулзометарским намештајем од Керлинга у Хановру (1883—1886), а у радионицама нишким за оправке, два казана од Хартмана у Кемницу, са парном машином од 30 коњских снага. На прузи која се сада гради (Бела Паланка-Пирот) употребљавају се две мале локомотиве, једна од Крауза у Минхену, а једна из хановерске фабрике за машине.

II. Пароброди.

а.) Српска влада има један реморкер „Делиград", француског порекла, коме ће сада бити на 30 година, са два казана и машином од 120 коњских снага, и девет шлепова.

За специјални саобраћај дуж српске савске и дунавске обале намењене су даље:

б.) Све лађе привилегованог аустроугарског друштва државних жељезница.

в). један део лађа ц. кр. прив. дунав. паробродског друштва. Само по каткад пристају у српским пристаништама лађе панчевачког пропелерског друштва, дунавско-дравског паробродског, ђурског паробродског друштва, и лађе угљеног мајдана Дренкове.

Када је саобраћај најживљи, у Септембру 1886, радило је дуж српске и дунавске обале, 37 пароброда (15 путничких и поштанских, 2 локална, 10 пропелера и 10 товарних лађа) са 71 казаном и са 4040 коњских снага, даље 48 шлепова, све дунавског паробродског друштва, а осем тога 5 пароброда са 5 казана и машина од укупно 700 коњских снага и 8 шлепова друштва аустроугарских државних жељезница.

III. Варош Београд.

Млин: *Игњата Бајлона и Синова;* казан од челичног лима из Прага 1884, и један резервни казан из Будима. Машина 40 коњских снага, 4 камена (Mahlgänge) 6 ваљака.... (Walzenstühle). Млин и фабрика шпиритуса *Ф. Тоболара и Друга.* 8 казана из Решице 1887, 40—50 коњских снага, 6 каменова, 2 ваљка, један колонен-апарат са ректификацијом. — Млин и парна хлебарница *Косте Симића* (сада

М. О. Марковића и Компаније), један казан од Брајтфекла и Данијела у Прагу један казан из Немачке, машина од 45 коњских снага, три камена, два ваљка, једна машина за мешење хлеба, и 10 пећи (фуруна). Грејање водом. —

Млин *Живка Карабиберовића*, један казан (нов) машина (стара) од 20 коњских снага, три камена.

Млин *Нахмана и Албахарија*, један казан од Ланга у Будапешти. машина 20 коњских снага, 3 камена, 2 ваљка.

Пивара *Ђорђа Вајферта*, два казана и машине (нове од Брика у Бечу 1872, са 12 коњских снага.

Пивара *Јована Брабеца*. казан и машина од Новака и Јана у Прагу од год 1884, 12 коњских снага.

Друштво за закуп монопола дувана у Србији, један казан од Ганца и Комп. у Будапешти, 1887, један локомобил (стари) француског порекла, са 20 коњских снага.

Парно купатило *Милице Димитријевићке*, два казана из Пилзна 1886 год.

Штампарија задруге штампарских радника, један парни мотор од 2 коњске снаге, три преса.

Кожна фабрика *Јовице Барловца* један казан, машина од 5—6 коњских снага.

Фабрика чешљева *Нахмана и Соломоновића*, парни мотор од 2 коњске снаге, год. 1887.

Циглана *Стеве Ивковића*, казан и машина од Ганца и Комп.

Државни парни млин, казан из Решице, 1886, машина од Керешија у Грацу 1866. Осем тога налазе се у граду један (старији) локомобил из Олмица (који се не употребљава) и један локомобил од Клејтона и Шитлворта, 10 коњских снага 1885, употребљава се за пресовање сена.

IV. Алексиначки округ.

Алексинац. Пивара *Јована Апела*, казан од Шимелбуша у Бечу 1882, машина од 4 коњ. снаге.

Житковац. Парни млин *Хаџи-Илића* и ком. машина од 12 коњских снага, три камена.

V. Београдски округ.

Барајево. Млин: казан од Желбела у Паризу (1882 ?). Машина 7. коњ. сн.

Болеч. Млин *Карла Раба*, локомобил од Маршала Сина комп. из Инглеске 1881 са 8 коњских снага, 2 камена.

Брестовик, Млин *Косте Атанацковића*, локомобил, 12 коњских снага, 2 камена (не ради).

Сремчица. Млин *Пере Стојића*, старији казан, машина од 4 коњске снаге.

Гроцка. Млин *Милутина Гарашанина*, казан и машина од Декера и комп. у Канштату 1882, 30 коњских снага, 4 камена.

Кнежевац. Млин *Милана Чедића*, казан и машина од Ганца и комп. у Будапешти 1887, 10 коњ. сн. 2 камена.

Међулужје. Млин *Ђорђа Танасевића*, два казана од Филипа Николзона у Будапешти, један старији а други од 1887, машина 18 коњских снага, три камена.

Мељак. Млин; казан и машина од Ференца Сабо у Будапешти, 1886, са 25 коњ. сн. не ради.

Рипањ. Фабрика цемента *Јована Глигоровића*, два казана, један од Е. Шкоде у Ческој 1884, други од П. Хаберњија у Финфкирхену 1882. Машина од 60 коњских снага.

Влашко поље. Млин *Стевана Милашевића*, локомобил од Клејтона и Шитлворта 1886, са 8 коњ. сн. и 2 камена.

VI. Ваљевски округ.

Уб. Млин *Петра Јовановића*, казан и машина из радионица угарских државних жељезница у Будапешти 1870, 8 коњских снага.

VII. Врањски округ.

Нема ни једне парне махине.

VIII. Јагодински округ.

Јагодина. Млин *Светозара Гавриловића*, и комп. намештај од Ганца и комп. у Будапешти 1886, 12 коњ. снага, 2 камена. Стаклара *Нацка Јанковића*, машина од 6 коњских снага.

Медвеђа. Млин и стругара; намештај Сигла и комп. из Беча 1884, 20 коњских снага, 3 камена, 1 тестера.

IX. Књажевачки округ.

Нема никаквих парних машина.

X. Крагујевачки округ.

Аранђеловац. Млин браће *Јовановића*, намештај из Решице у Банату, 16 коњских снага. — Млин *Илије Капетановића*, намештај из Решице у Банату, 30 коњских снага.

Кисела вода. Државна бања, 3 пумпе.

Крисцан (?) Млин, намештај од Ферд. Домаинског, у Бечу.

Крагујевац. Краљевски арсенал, 8 казана и машина, 5 намештаја од Ламоса, један 1879, два 1858, два 1864, три од Сигла у Бечу 1883. свега 400 коњских снага и 115 машина. — Млин *Марка Марковића*, намештај Стевана Реке из Будапеште 1876, 20 коњских снага, 4 камена (Hochmüllerei). — Млин и парно купатило *Јована Спалајковића*, намештај Стевана Реке из Будапеште 1876, 10 коњ. снага. 2 камена. — Државна преса за сено, локомобил од Клејтона Шитлворта 1885, 4 коњ. сн.

Лапово. Млин *Пере Крстића*, локомобил од Стевана Реке, Будапешта 1883, 12 коњских снага, 3 камена.

XI. Краински округ.

Доњи Милановац. Стругара *Герхарда*.

Мајданпек Рудник бакарни и топионица. Два намештаја од Баудена и комп, Њукестл, Инглеска 1874. око 400 коњских снага; три намештаја Џона Брауна из Шефлида 1881 са 600 коњ. снага.

Неготин. Млин и парно купатило браће *Штајнлехнера*. Старији намештај из Будапеште, 10 коњских снага, 2 камена.

XII Крушевачки округ

Крушевац. Државна преса за сено. Локомобил од Клејтона и Шитлворта 1886, 4 коњске снаге.

XIII Нишки округ и варош

Лесковац. Млин Лазара Карамарковића и Комп. намештај Ф. Николзона из Будапеште 1886, 20 коњских снага, 3 камена. *Ниш*. Пивара Јована *Апела*, намештај Шимелбуша у Прагу 1884, 14 коњских снага. — Државни млин, намештај од Рапета и Сина из Инглеске (?), прихваћен је у своје време од турске владе, 9 коњских снага и 4 камена.

XIV Пиротски округ

Нема никаквих парних машина.

XV. Пожаревачки округ

Мало Црниће. Млин *Бајлона* и Синова. Намештај (као помоћ за турбине) од Ридолевича у Течену 1874, са 25 коњских снага, 9 каменова 8 ваљака, једна циркуларна тестера, машине за оправке.

Велико Градиште. Стругара. Локомобил од Рустона у Инглеској, 1884, 8 коњских снага.

Оравица. Млин, намештај из Беча 1884, 10 коњ. сн. 2 камена.

Пожаревац. Млин *Обрада Јовановића* намештај из Будапеште 1878, 16 коњ. сн. 3 камена. — Петра *Николајевића*, намештај из год. 1886, 40 коњских снага.

Жабаре. Млин Младена Јанковића локомобил из Решице 1884, 8 коњ. сн. 4 камена.

XVI. Подрински округ.

Брштица. Стари казан не ради.

Крупањ. Мајдан, кажу да је пре 40 година био удешен за производњу поташе.

XVII. Руднички округ.

Нема никаквих парних намештаја,

XVIII. Смедеревски округ.

Азања. Млин *Б. Арсенијевића,* намештај из Будапеште, 12 коњских снага, три камена.

Аџибеговац. Млин Алексе *Поповића,* намештај из Аустроугарске, 8 коњских снага, 2 камена.

Друговац. Млин, намештај Гросмана из Будапеште, 6 коњских снага, 2 камена.

Коларе. Млин 6 коњ. сн. 1 камен.

Велика Крсна. Млин Стојана *Ђорђевића,* намештај Филипа Николзона из Будапеште, 10 коњ. сн. 3 камена.

Кусадак. Млин Koje *Старчевића* , локомобил од 8 коњ. снага, 2 камена.

Паланка. Млин *Гризбахов,* старији намештај из Инглеске 1 камен.

Смедерево. Млин Петра *Станишића* и синова. Намештај од Стевана Реке у Будапешти 1877, 36 коњских снага, 4 камена. — Млин Пере *Стаменковића,* инглески локомобил 8 коњ. сн. и једна инглеска хоризонтална машина од Ребе (?) од 1886, 20 коњских снага, 3 камена.

XIX. Топлички округ.

Нема никаквих парних намештаја.

XX. Ћупријски округ.

Ћуприја. Млин, намештај од Коморака (?) 1884, 6 коњ. сн. 1 камен. — Млин нов намештај. Сад се гради.

Параћин. Фабрика чохе Минха и Шумпетра. Намештај од Марлера Брумовског и ком. у Адамсталу 1881, 30 коњских снага, 6 машина за предиво свака са по 240 вретена, 44 разбоја (6 ручних за ћебад), два ваљка, 4 машине за стригање.

XXI. Ужички округ.

Нема парних намештаја.

XXII. Црноречки округ.

Нема парних машина.

XXIII. Чачански округ.

Чачак. Пивара, млин, и стругара Фердинанда *Крена*, намештај од Прика (?) у Бечу 1885, 15 коњ. сн. 1 камен.

Краљево. Млин Јована Сарића (? Careic ?) Локомобил, Будапешта 1882, 10 коњ. сн. 2 камена. — Државна преса за сено. Локомобил од Клејтона Шитлворта.

XXIV. Шабачки округ.

Церовац. Млин, стугара и фабрика скроба. Локомобил Клејтона Шитлворта 1885. 14 коњ. сн. 3. камена.

Шабац. Млин *Јовановића* и *Павловића*, намештај од Шлика у Будапешти 1886, 25 коњ. сн. 4 камена. — Млин и Стругара *Милошевића и Топузовића*. Једна стална машина и један локомобил од Сигла 1882, 20 и 12 коњских снага, 3 кам. -- Млин *Орељев*. Једна стална машина и један локомобил од Клејтона Шитлворта 25 коњ. сн. 2 кам. — Пивара Панте *Куртовића*, казан и машина од Мајера и синова у Штајнамангеру 1883, 5 коњ. сн. машине за крунење кукуруза од Пирика у Бечу. — Локомобил *Мићановића* од Рустона и Проктора, 4 коњске снаге за вршидбу и круњење кукуруза (kukurtzrebler) — локомобил *Бошковићев* од Рустона и Проктора 4 коњ. сн. за вршидбу — локомобил *Јовановићев* од Гутјара и Милера у Будапешти, 6 коњ.. сн. за вршидбу — поп *Данилов* локомобил од Николзона у Будапешти, 6 коњ. сн. за вршидбу — *Поповићев* локомобил 5 коњ. сн. за вршидбу.

СЛИВНИЦА

XV

Други дан Пиротске битке.

У два сата после пола ноћи (између 14-ог и 15-ог Новембра) јавио је Командант Дринске дивизије пуковнику Топаловићу да су Бугари напали у 11 сати 40 мин. на шести пук, да су један његов батаљон потисли и положај шестог пука пореметили, да је послат XIV пук да помогне шестом повратити положаје, и да ће резултат јавити, а он (Мишковић) налази се код — Бари Чифлика.

У исто време јавља му и пуковник Милован С. Павловић да је послао XIV-ти пук у помоћ VI-ом пуку да би се повратио положај који је ноћас у 12 сати VI-ти пук дрин. дивизије „напустио." „Остајем, вели, са I-им пуком, 2 пољске батерије, пионирском и санитетском четом изнад Чифлика Барја."

„Онако смишљено вођена јучерашња борба — вели се у изводу из дринске релације, који је пред нама — и корисно завршен бој, помути вест, примљена пре по ноћи од г. мајора Штурма команданта VI-ог пука, да је непријатељ извршив ноћни препад, успео да продре, и да шести пук одступи.

„Овај неуспех учини да непријатељ, имајући у рукама висове могао је цео положај и позадину дринске дивизије уздуж да туче.

„С тога командант дивизије дринске *нареди повлачење трупа до на висове код Бари Чифлика*, где је била моравска дивизија. Ту командант *умоли* команданта Моравске дивизије да један свој пук одашље на вис г. мајору Штурму, и XIV пеш. пук буде одмах послат, где је око *6 часова стигао*.

„У $2\frac{1}{2}$ сата добио је међутим командант дринске дивизије извештај *да је VI-ти пук* изгубљени *положај* на вису *повратио*, те у *сљед тога нареди да се све трупе поврате у пређашње своје положаје*,што је до $6\frac{1}{2}$ сати и извршено." —

Одмах пуковник Мишковић пише из Бари Чифлика команданту Нишавске војске овакав рапорт:

„VI пук повратио свој положај; XIV-ти је пук код њега; борбе нема; висови сви у нашим рукама који су и били. С те стране, по казивању заробљеника нападао је I-ви бугарски пук са једном батеријом и једним ескадроном, и вероватно да ће се јутрос борба обновити. Предузете су нужне мере за ово. Има неколико заробљеника. До сад 5 познатих рањеника. Молим да ми се јави за Пирот шта се зна."

Чудновато, да у овом рапорту г. Мишковић ни једном речи не помиње да је целу своју дивизију био повукао да Бари Чифлика, у исти мах када је XIV пук *моравске дивизије* послат у помоћ VI-ом пуку, и да ју је вратио на исте висове „који су и били наши" *тек* пошто је VI и без помоћи XIV-ог, повратио свој положај. Или је тако једна ноћна шетња целе једне дивизије и сувише ситна ствар да би се морала јављати главноме команданту војске? Каки су оних 5 „познатих" рањеника. Је ли то *свега* 5 рањено у томе препаду на VI пук, што се могло сазнати за $6\frac{1}{2}$ сати после препада, или су то само команданту *познати* рањеници. Биће пре ово последње, јер каква би то била борба између четири бугарска батаљона (I пук) једне батерије и једног ескадрона с једне стране, и три српска батаљона (VI) и једне батерије с друге стране, у којој би мајор Штурм

напустио тако важан вис, да због тога губитка мора да се цела дивизија повлачи до Барја, — и то све за то што је VI-ти пук имао пет рањеника? Мора бити да је то г. Мишковић јавио за петорицу својих познатих рањеника, а да је тај препад био много озбиљнија ствар.

Па ипак о њој г. Лукеш који је провео ноћ у Пироту у апотеци ништа не зна. Да пустимо нека најпре он исприча 15-ти Новембар, јер ће нам његов опис дати општу слику, а ми ћемо после лакше разабрати се у детаљима наших извора, званичних релација и рапората.

„Од 4 сата изјутра 15-ог Новембра отпоче се чарка на левом српском крилу код Градашнице. Одмах за тим осу се и са Сарлака и Белаве жива пушчана ватра. На послетку се чу и десно крило код Раснице, где већ отпоче и канонада. Око 6 сати беше на целој линији ватрена борба у пуном јеку како од стране пешадије тако и од стране артиљерије. Српски куршуми који са Белаве претураху вис Сарлак, гађаху непрестано у Пирот.

„У дворишту код апотеке падала су танад тако често, да у кући на ново завлада ноћашњи страх. И српске гранате звиждале су преко Пирота, гађајући по свој прилици бугарску резерву; неке су летеле ниско и ударале у кровове. Из једне оближње куће изби прилично густ дим, али се кућа не запали. Но то је било доста да се зада страх. Око 9 сати изјутра поче се ватрена борба са Сарлака примицати све ближе, те по томе познасмо да су Бугари потиснути. И тачно у 9 сати загрокташе пушке по вароши. Отвори се на ново ватра по Пироту и одмах настаде на ново љута борба по улицама варошким. Вирећи кроз кључаницу на вратима и кроз пукотине на прозорским капцима, пратили смо догађаје на улици с онаквим нестрпљењем, какво се лако може замислити. Сваки час тргнуо би се по ко од нас с врата или прозора, јер су баш пред нама праскале пушке за пушкама. Мало се шта могло видети, али је пуцњава била све чешћа и помицала се оним правцем од куда Бугари пре тога беху дошли. На послетку чусмо са свим разговетно трчање на југо-источни излазак из Пирота; уз то загрмеше топови своју громовиту пратњу. Но топовска се борба водила преко Пирота. Поједине гранате ударале су наравно и у варош, као што се могло познати по експлозијама и детонацијама у најближој близини. Поред свега тога чуше се најпре поједине па онда све чешће пушке са српске стране улицом. Одмах затим захори се главна улица Пирота од српског „Ура!“ и тачно у 10 сати 25 минута пре подне projури прва српска колона поред апотеке. Ми причекасмо још 8 минута, па отворисмо апотеку те радосно кликнусмо и ми „ура“

заједно са војницима дринске, моравске и дунавске дивизије, који се на јуриш беху нагнали за Бугарима. Честитасмо њиховим командирима, официрима: Милану Поповићу и поручнику Крсти Раденковићу.

„Око 11 сати пре подне уђе српска *коњица за пешачким* одељењима[1]) а одмах за тим беху транспортовани натраг већ заробљени Бугари.

„И тако Пирот опет беше потпуно у српским рукама.

„Ја се сад на брзу руку искрено опростим са Сиручеком и његовом женом и одох српским позицијама, ударивши главном улицом према центруму. На северо-западном крају вароши пуцаше једно одељење трећега батаљона I-ог пука моравске дивизије под командом поручика Ђорђа Михаиловића. Док смо проговорили неколико речи већ удари једна граната близу нас, експлодира са треском који живце потреса, ископавши земљу за метар дубоко и избацивши читаву тучу комађа и блата. Ми се руковасмо ћутећи па се пожурисмо да се уклонимо одатле.

„Ово што сам довде опширније описао, догодило се у осталом свима становницима, који беху остали у Пироту, па се сад већином уклањају на врат на нос са децом и пртљагом. Поједине куће у главној улици беху страшно оштећене од граната. У вароши беше више дућана опустошено. На улицама читаве развалине.

„Мој пут беше друмом пиротским пошав западу поред виса Сарлака. Бугарска артиљерија тукла је жестоко шрапнелом и гранатом овај вис и две батерије намештене на друму близу Гњилана. И тако ја сам опет морао проћи добра три километра између граната које су ударале лево и десно поред друма. Ту сам опазио да бугарска артиљерија баш изврсно влада правцем свога гађања, али мора да има доста рђавих топџија јер готово све гранате подбациваху или пребациваху нишан. Видео сам да је само једна граната ударила у смакнуто одељење или батерију српску. То ми је потврдио и пуковник Хорстиг, кога сам нашао на друму три километра западно од Пирота. Он је с великом пажњом пратио борбу на десном крилу где се бораше дринска дивизија. Исто интересовање владало је и у главној команди, где сам стигао око једнога сата по подне. На левом крилу одржала је шумадијска дивизија своју позицију на Градашници против свих напада бугарских на десној обали Нишаве, тако, да се баш то крило показивало све више као прави стожер укупнога положаја српске војске. Међутим на десноме крилу код дринске дивизије, близу Раснице, нису ствари стајале како би се могло желети. Као год првог дана, Бугари су и данас навалили свом

[1]) Читаво по сата *после пешадије*.

жестином на ово крило, те је оно и поред упорне одбране, и поред помоћи од стране моравске дивизије, која је као резерва стајала код Блата, морало напослетку одступити на линију Бари-Чифлик и Костур.

„Ово повлачење имало је још и ту злу последицу што је центрум морао око 1 сат напустити оно земљиште које беше пре подне отео од Бугара, и повући се не само из Пирота него и са виса Сарлака, те су Бугари опет заузели и варош и Сарлак не опаливши ни једне пушке на центрум. Тим драговољним, али тактички оправданим повлачењем центрума, а после и повлачењем левог крила српског завршио се други дан борбе пиротске.“ —

Према казивању г. Лукеша излази дакле: да је попуштање и одступање *дринске* дивизије било узрок што смо не само морали напустити без борбе, на јуриш отету варош, него што смо се морали повући и у центруму и на левом крилу.

А како причају то Дринци?

У оном изводу дринске релације који ја имам стоји:

„Борба је отпочела изјутра рано и продужавала се до 8½ сати У ово доба мајор Ст. Грујић[1]) донесе вест (да ли усмену или писмену?) да *Дунавска* дивизија *попушта*, међу тим стигне и извешће (од кога?) да *попушта и шести пук са четрнајестим*, да непријатељ продире у десни бок, и за то командант Дринске дивизије изда наредбу за повлачење дивизије према Расници и Чифлику.

„У извршењу тога, око 9 сати командант дивизије примио је налог од команданта Нишавске војске *да се дивизија заустави и ако је могуће у офанзиву пређе*, пошто се дунавска дивизија не само зауставила и свој пређашњи положај заузела, него и у варош Пирот своје трупе пустила.

„Услед тога дивизијар дрински нареди да се дивизија задржи и заузме положај на височима пред селом Расницом десно крило, а Бари Чифликом лево крило.

„Ово је извршено тако да су трупе дринске дивизије између 9 и 10 часова пре подне биле овако распоређене:

У првој бојници, десном крилу, четврти пук са трећом батеријом, и на левом крилу пети пук са првом и другом батеријом.

У другој бојници: за десним крилом, на височима изнад Раснице шести и четрнаести пешачки пук, куда су се *без заповести* били повукли после изгубљене борбе. Оба пука била су под командом мајора Штурма. На тој страни, у Расници, и четврта батерија.

[1]) Који је сада био при штабу Нишавске војске.

„Око $11\frac{1}{2}$ часова приметише се бугарске трупе где се спуштају са висова које су шести и четрнаести пук изгубили и наступају све ближе у бок бојном реду дринске дивизије.

„Да не би дошао безкорисно у опасност и претрпео велике губитке, и пошто се борба удаљавала све више у правцу Темске иза Пирота, Командант дринске дивизије наредио је повлачење својих трупа ка Блату и Костуру.“

Дакле пуковник Мишковић се дао изманеврисати из свог новог положаја са „две бојнице“? Не може бити да он није ни покушао борбу, наш извод сигурно је погрешан?

Ево како представља сам пуковник Мишковић [1]) ову борбу:

„У ноћ напад на моје десно крило — VI пук. Повлачење и враћање у стари положај. 15-ог изјутра борба у јучерашњим положајима код IV-ог и V-ог пука успешно, код VI-ог неуспешно. Међутим и дунавска дивизија у центру одступила, с тога је се и моја дивизија почела да повлачи.

„После кратког времена би добивен налог да се по могућству заустави и понова бој почне. То и учиних на привременом положају код Раснице. Шести и XIV (моравски) пук беху одступили иза Раснице са Гојковићевим батаљоном. Ја, са два батаљона четвртог и три батаљона V-ог пука и две батерије одупрем се целој бугарској сили која беше навалила. Један јуриш одбијем, али као слабији и у рђавом положају морао сам се повући у толико пре, што и испред Пирота отступаху. Овде се дакле борило 5 батаљона, а не дринска и моравска дивизија као што је Лукеш писао.“

Знао сам ја да Мишковић не би одступио само за то што су се Бугари почели спуштати низ оне висове што су VI и XIV пук изгубили, знао сам ја да ће он бар један бугарски јуриш одбити.

Дакле отуд одовуд па опет *дунавска* дивизија крива што други морају да одступају?

Да видимо шта прича њена релација за 15-ти Новембар!

„У зору 15-ог Новембра имала је дунавска дивизија исти распоред, који је описан 14-ог у вече, само што јој је око $10\frac{1}{2}$ сати пре подне послат у помоћ први пук (моравске дивизије) који је као резерва стављен спрам села Гњилана.

„Непријатељ је зором отпочео напад на целој линији, но борбу је започео најпре на Сарлаку, *тежећи да га заузме* (дакле га није био ноћас заузео) вероватно у намери да центар општег положаја пробије. Један батаљон XV-ог који се на Сарлаку налазио, уступио је у први мах, но доцније је успео не само да непријатеља одбије,

[1]) У свом приватном писму од 19 Јуна 1886.

него, потпомаган најживљом ватром свију батерија дунавског артиљеријског пука, освоји и остали део Сарлака.

„У ово време један батаљон I-ог пука и оба батаљона XV пука освојили су кастел, који је непријатељ дотле држао, а тако исто и улаз у варош. Кад је за тим и I-ви батаљон VII-ог пука упућен био полудесно на ивицу вароши, онда је *непријатељ са свим био изгнат из вароши, и ова освојена*. Трупе ове допрле су на други крај вароши, но пошто је у то време *шумадијска* дивизија била *јако ангажована*, то су оне (*дунавске* трупе) опет биле *повучене* из вароши (?!) но тако, да је једна чета XV пука остала у Кастелу а три чете заузеле излаз вароши. Други батаљон истог XV пука стављен је у резерву на Сарлаку заједно са две батерије. Оба батаљона IX-ог пука стављена су такође на Сарлак но правцем ка Градашници да фланкирају непријатељев напад против шумадијске дивизије. Батаљон VII-ог пука враћен је на пређашњу позицију са две батерије, а први пук повучен је у резерву (одакле је доцније отишао преко Бари-Чифлика дринској (?) дивизији).

„Борба на центру била је за наше оружје успешна. Непријатељ се на овој тачци није више појављивао, али је навалио највећом снагом на десно крило где је била дринска дивизија. У сљед велике навале непријатеља почела је најзад да одступа стално како дринска тако и шумадијска дивизија. Због њиховог повлачења, *трупе дунавске* остале су на Сарлаку *усамљене и истакнуте*, а оба крила наше војске *далеко у назад устукнута*, те за то су, *по налогу Команданта Нишавске војске*, одступиле у два и по сата по подне на Белаву и Суводол.“

Ене сад!

Дакле дунавци су напустили освојену варош само за то, што су Шумадинци били јако ангажовани, па је ваљало фланкирати непријатеља који је наваљивао на Шумадијску дивизију. Знам, али то се могло и с ивице варошке према Градашници, а најзад ако је баш IX-ти пук морао за ту цељ на Сарлак, што не осташе XV-ти I-ви и један батаљон VII-ог пука у Пироту?..

С друге стране одступање нашега центра није могло ни у колико бити *повод* отступању целог десног крила дринске дивизије и XIV. пука, јер ето дунавци су по заповести и то доцније одступили са Сарлака, него Дринска дивизија.

Хајде да саслушамо још кога очевидца, н. пр. пуковника Прапорчетовића, који и онако као да данас није имао много посла, па је могао видети шта је или ко је управо крив за одступање, које довде центар баца на десно крило, а ово опет на дунавце.

Ево како се прича 15-ти Новембар у релацији коњичке бригаде:

„У јутру, око 7 сати отпочне борба око Пирота, у који су Бугари ноћу ушли били и то око Сарлака.

„Према наређењу команданта Нишавске војске, бригадир је издао заповест да други коњички пук и даље остане у долини Нишаве и заклања простор између шумадијске и дунавске дивизије, а први коњ. пук да се ешелонише у равници десно од друма с ове стране блата и пиштољине.

„Борба је око Пирота била упорна и трајала је све до 3 сах. по подне. С почетка трупе дунавске дивизије беху напустиле своје положаје, *и на представку дунавског дивизијара*, Командант Нишавске војске беше наредио да се и дринска и шумадијска дивизија повуку, али постепено, при чему коњички пукови да им заклањају одступање. Али мало за тим поправи се стање код дунавске дивизије. Трупе њене заузеше поново Сарлак и отвори се жестока борба око самог Пирота, нарочито артиљеријска, у којој цељи су све батерије дунавског артиљеријског пука концентрисале своју ватру против Пирота са положаја код самог друма. *У сљед тога* Командант Нишавске војске опозове своју наредбу за одступање. Дринска дивизија баш у том времену (?) беше потиснула Бугаре и са једним одељењем (?) *гонила их је* доста далеко, док је *седми пук* са своја *два*[1]) батаљона већ и *у Пирот ушао* био. У сљед чега буде наређено (од кога?) првом коњичком пуку да се са својим ескадронима *приближи*[2]) *Пироту*, да отступајуће Бугаре гони[3]) а наше од бугарске коњице штити ако би ова на њих напала.

„Бугарска коњица видела се на равници између Пирота и висова западно од вароши, управо спрам нашег првог коњичког пука, и не покушаваше напад, сигурно што је између ње и наше коњице било оно блато и пиштољина[4]). Од нашег првог пука већ су била ушла два ескадрона у Пирот, где је и рањен потпоручик Милета

[1]) Г. Прапорчетовић, и ако је у штабу главне команде, не зна да је батаљон капетана Илије Стевановића одступио Шумадинцима.

[2]) Али само полако и *пажљиво*, јер сад су *српске* трупе у Пироту.

[3]) Онда мора пројурити *кроз српску пешадију* која је пре по сата већ одјурила Бугаре на други крај вароши?

[4]) Како је нежна ова колегијалност. Прапорчетовић не само што је свој први коњички пук поставио позади тога блата и пиштољине, како би лакше могао јурнути на Бугаре, него гледа још да извини и бароне Ридезла и Корвина што ни они не предузимљу никакав напад. Ове су две непријатељске коњице просто дражесне.

Таушановић[1]). Кад на један пут, *без икаква узрока* буде *наређено* од команданта *дунавске* дивизије *да се наши из Пирота повуку*. Вероватно је он то наредио за то што су му се она два батаљона на Сарлаку распрштала од неколико добро циљатих бугарских топовских метака, али је дунавски дивизијар лако могао вратити та два батаљона *да је хтео*, но он беше још раније наредио те је цела његова артиљерија напустила положај и отишла на брда више Пирота, тако да у моменту, *кад је артиљерија најнужнија била, није више било ни једног јединог дунавског топа ту*, него се морало наређивати да шумадијски артиљеријски пук из позадности дође и тај положај заузме.

„Кад су наши почели из Пирота одступати, коњички бригадир, који је био у штабу команданта нишавске војске, изјавио је *да би томе требало на пут стати*, но командант нишавске војске одговорио је:

„— *Шта ћу ја? То је тако сигурно наредио командант дунавске дивизије!* —“

Само за тренутак да прекинемо причу г. Прапорчетовића, да се мало зауставимо код тих неколико судбоносних речи команданта нишавске војске, јер о њиховој аутентичности не може бити сумње кад их је пуковник Прапорчетовић унео у званичну релацију, а то неколико речи боље карактеришу нашега главног команданта у пиротској битци, него читава књига.

Дакле г. Топаловићу ви би, и ако не по својој иницијативи, *јер ви је нигде дотле нисте показали*, али бар по предлогу коњичког бригадира наредили да наши не одступају из Пирота, који су на јуриш узели, кад нема никаквог паметног узрока за то одступање, ви би то наредили као што сте отоич, на предлог г. Хорстига били наредили *одступање целе војске*, али сада не можете, јер је то напуштање Пирота без борбе „сигурно наредио командант дунавске дивизије“!...

Па ко је онда командант „сједињених дивизија,“ Топаловић или Хорстиг? За што командант целе једне армије потчињава своју вољу и своју памет вољи једнога свог потчињенога команданта? Ваљда за то што се г. Топаловић за кратко време својега командовања нишавском војском већ изобила уверио, да је г. Хорстиг најбољи

[1]) Како, при којој акцији, кога ескадрона је рањен тај официр, шта су у опште радила та наша два ескадрона у Пирот? О томе ни речи, као да се таква акција у којој један *официр* буде рањен сваки дан дешавала нашој коњичкој бригади, као да то није *једини* официр на 8 бригадних и 3 дивизијска ескадрона који је рањен. Али овај се барем помиње. А г. Хорстиг *и не помиње* јунаштво мајора Ванлијића који је, и ако рањен, јурио напред докле није добио још један бугарски куршум...

стратег и тактичар као што је и најхрабрији официр у повереној му војсци, па кад је *он* нешто наредио онда је то свето, и не може бити боље?

Други на месту г. Топаловића не само што се не би женирао да касира какву заповест г. Хорстига, о којој би имао уверења да не ваља, и да може компромитирати целу битку а с њоме и војнички углед Србије — него би му с места одузео команду.

Бадава — енергија се не може одрећи пуковнику Топаловићу. Види се да је он у пиротској битци чврсто држао у својој руци дизгине свију дивизија своје војске, види се да се само оно радило, што је требало да се ради, што је *он* хтео!

Па ипак пуковник Прапорчетовић, коме се за цело не може пребацити да је у лудој коњичкој налетљивости заборавио на мирноћу и разложност која се тражи од једног ђенералштабног официра — овако наставља своју званичну релацију:

„*Само да је овде енергичније поступљено. Бугари тога вечера не би више ушли у Пирот.* И овако су они опет ушли у варош много доцније, кад су је наши са свим напустили били. Доказ: што после тога нигде око Пирота није било пушчане ватре, јер су Бугари само артиљеријом, и то *с оне стране Пирота* против нас а нарочито против наше коњице[1]) дејствовали; што Бугари нису никако избијали *с ове* стране Пирота, *напротив тек тада почеше се неки грађани из вароши исељавати* и на нашу страну прелазити.

„Међутим ситуација се на нашем десном крилу знатно променила. Изгледа да су Бугари сву трупу, која им се из Пирота повукла, употребили за ојачање свог левог крила, и наше десно крило напали, са огромном јачом силом, исто потукли и чак иза села Раснице бацили. Што Бугари нису и даље на тој страни напредовали, а могли су, јер је још видно било, има се приписати *једино:* првом коњичком пуку, који је, пошто се са пешадијом *морао*[2]) вратити из Пирота сада грозио њиховом боку и *позадини.* Да их напада није могао за то што је немогућно било прећи преко блата и пиштољина.[3])

[1]) Колико жртава у след тога код ње?

[2]) Зар је г. Хорстиг заповедао и ескадронима коњичке бригаде? Зар њих *њихов* командант није могао оставити на ивици вароши те да бар вара Бугаре да је Пирот још у српским рукама, а ако их баш нападну лако је за коњике пројурити кроз варош натраг...

[3]) Грех на душу ономе ко укочи нашу коњицу тим блатом и пиштољинама! Како би то славно било да је сада наша коњица могла и *напасти* на позадину бугарског, левог крила, којој је само грозила! Помислите Бугари би били ухваћени као у клопци, морали би се предати!

„Први коњички пук остао је на *свом иоложају* (у блату и пиштољинама?) све до мркле ноћи, и ако су Бугари против њега ужасну топовску ватру обарали, али му нису *никакве* штете нанели, јер су смакнути ескадрони непрекидно место мењали, те Бугарима нишан пометали.

„По налогу команданта нишавске војске оставио је ту своју предстражу, а преноћио је где и синоћ.

„Други коњички пук одступио је са шумадијском дивизијом до *Црнињева*, заклањајући њену артиљерију.“

И тиме се свршује рад коњичке бригаде у српско-бугарском рату 1885!

Дакле Шумадинци одступили чак до Црњињева? А Нишор и Будин-дел, оне јаке позиције. које су нас другог рата онолико муке и жртава коштале, зар су напуштене? Шта је то било данас на левом крилу наше војске?

Ево нек прича најпре сам командант шумадијске дивизије у својој званичној релацији о 15-ом Новембру.

„Подручне ми трупе стајале су овог дана изјутра на положајима које су 14-ог држале, и на којима су заноћиле изузимајући онај батаљон X-ог пука на Црном Врху, *и оба иука другог иозива*, који су се преко ноћ, *без узрока* и *без одобрења*, а изговарајући се на експлозију у граду, *са свим иовукли* у позадност и то на положаје иза села Доброг Дола, а лево од Нишора. Са њима је преко ноћ *одступио и први батаљон VII-ог иука*, који се на истим висовима прикупљао, по одступању са предстраже, и тамо заноћио. Овај батаљон дошао је изјутра рано, и његов командант, капетан Илија Стевановић ставио ми се на расположење, и ја сам га у току борбе преко дан употребљавао и налоге му издавао. Од истога капетана Стевановића сазнао сам за *одступање оба иука другог позива и 3-ег батаљона X-ог иука са најважнијих иоложаја без нужде и без борбе.*“

То значи од 16 батаљона које је пуковник Бинички синоћ имао на положајима, 8 их је преко ноћ одступило чак на Добри Дол, и само се један (капетан Стевановић) јутрос вратио... Дакле оној двојици наших славних мајора Ржанских није било доста што су одвукли шест батаљона другог позива чак иза Доброг Дола, него су морали још деморализати и онај један батаљон првог позива (X-ог пука) и одвући га са собом? Збиља, чија ли је за ово дело већа заслуга дали мајора Аксентија или мајора Марка? То би требало расправити, јер није право да Аксентије постане пре потпуковник само за то што је пре Ржане и Доброг Дола био случајно старији у рангу?

„Бугари — наставља г. Бинички у својој релацији — умели су да се користе овим неоправданим одступањем, и поселн су пред

зору исте положаје, а чим се свануло напали су с бока она два батаљона X-ог пука, који су са два брдске топа стајали на положају између Бериловице и Градашнице, *и ови су, после кратке борбе потиснути*, и морали су се повући у позадину положаја нишорских, које су држали XI-ти и XII-ти пук. Командант 2-ог батаљона X-ог пука, пошто је већи део својих људи прикупио и одморио, довео је свој батаљон на наше крајње лево крило где се и 3-ћи батаљон истог пука налазио. А командант 4-ог (?) батаљона, *капетан З. Павловић, прикупивши своје људе отишао је са целим батаљоном*, без питања и без знања својих претпостављених *у далеку позадину*, шта више, *он и поред добивеног налога да са батаљоном дође на Нишор, отишао је све даље у позадину*, и вратио се тек 17-ог Новембра у састав свога пуки. Овај официр и због иначе рђавог држања у борби биће оптужен, док се прикупе сви податци за што је већ издат налог команданту X-ог пука.[1])

„Скоро једновремено са нападом на X-ти пук, противник је напао и на остале тачке, поглавито на лево крило дунавске дивизије, која је одмах у почетку борбе одступила са Сарлака ка Белави, и противник је напредовао косом Сарлака. То ме је приморало да наредим да први батаљон XI-ог пука окрене фронт према Сарлаку, и нападајући противника да олакша борбу левом крилу дунавске дивизије. После кратке борбе и плотунске ватре у бок противнику, исти је одагнат са свим са Сарлака који је дунавска дивизија понова заузела напредујући према Пироту.

„За време ове борбе на Сарлаку командант нишавске војске саопштио ми је из Гњилана ово:

„— Дунавска дивизија је јутрос нападнута и већ почела да одступа. Према томе и ви се управљајте и постепено одступајте. —"

Ово сам добио око $7\frac{1}{2}$ с. изјутра, а око $8\frac{3}{4}$, пошто је поменути батаљон подручне ми дивизије био потиснуо противника са Сарлака, командант нишавске војске послао ми је овакво писмо:

„Дунавска дивизија заузела је свој стари положај, и према томе држите се на вашој позицији док се држе дунавци. Међутим пратите и сами ток борбе, па према томе удешавајте кретање трупа. Док се дунавска дивизија овако држи, ви, ако можете, радите и офанзивно."

„Мало раније примио сам писмо команданта нишавске војске из Сувог дола ове садржине:

„— Ноћас око пола ноћи напали су Бугари на наше крајње десно крило и положаје VI-ог пука пореметили. XIV-ти пук послат је у помоћ да поправи то поремећено стање, али још немам извешћа

[1]) Да ли је тај официр оптужен не знам, али је сигурно да није осуђен. У осталом од куда сада те „формалности" када су *редови* стрељани и без „формалности."

какав је успех. Онај највиши вис на нашем десном крилу пред самом Расницом, известно је још у нашим рукама, пошто ми није јављено да је он изгубљен, а положаји шестог пука били су пред њим и удесно. — Добро пратите ток борбе на левом крилу дунавске дивизије, како не би били одсечени за случај одступања тога крила, а и ја ћу се старати да вас на време извештавам о разним фазама борбе на овој страни. Одступница ваша треба да буде, као што сам вам и усмено казао, у правцу Бабине главе, где треба такође непријатељу отпор ставити, а с Бабине главе после у правцу Ниша. Дивизије које би одступале у правцу на Паланку заузимаће на путу згодне положаје и покушаваће да непријатеља задржавају.“ —

„По одступању X-ог пука са положаја пред Градашњицом непријатељ је јако надирао у десно висовима над селом Градашницом к моме левом крилу које су имали да бране II-ги и XV-ти пук другог позива, којима сам доцније у помоћ послао и прикупљена два батаљона X-ог пука, јер се у трупе другог позива скоро ни у колико нисам смео поуздати.

„XI-ти и XII-ти пук са првим батаљоном VII-ог пука и један брдски топић [1]) имали су целог дана борбу, која је на правом фронту, према висовима на левој обали градашничке реке. Истина борба није била са ватром доста жива и упорна, по свом карактеру више одуговлачећа (пуцкарајућа), јер се и противник није унапред кретао, већ се једнако у пристојном одстојању повлачио у десно, ка мом левом крилу, а и кад је покушавао да се приближи моме фронту, онда је сигурном ватром успешно задржаван, и намера му је свагда осујећавана. У след тога он је јамачно своје трупе борећи се па и резерве више у десно кретао не би ли боље успео на моме левом крилу.

„Пољска артиљерија овог дана није у борби учествовала за то што ми је командант артиљеријског пука, на мој позив, *да бар једна батерија изађе на Нишор*, одговори: *да због рђавог и стрмог пута* никако није могла изаћи [2], све четири батерије повукле су се на Пребијен дел, и *тамо* изабрале и утврђивале положај. [3])“

„После подне добио сам од команданта нишавске војске ово писмо:

— „Наше је крајње десно крило и средина попустила и сишло у долину што вам јављам ради вашег знања да и *ви полако одступате*.

Топаловић с. р.“

[1]) А за што пословасте цео артиљерски пук чак у Сопот те остасте с једним топићем г. Бинички?

[2]) Ту за цело није било тако стрмно као од Разбојишта до Малова куда је се попела пољска батерија коњичке бригаде....

[3]) Још боље би било на Бабиној глави.

„А друго писмо истога команданта од истога дана гласи:

„— Ми смо се повукли на косу села Суводола и ту намеравамо са трупама да заноћимо. Лево крило ових трупа наслањаће се на гребен Белаве испред села Станичења. Према овоме могли би и ви удесити ваше одступање и могли би се зауставити на висовима изнад Црноклишта. Мишковић се зауставио у селу Блату.

Ком. пук. Топаловић —“

„Више у след ових саопштења и што је дунавска дивизија напустила Будин-дел, но због бугарских успеха тога дана, који управо нису ни постојали према мојој дивизији, а најзад и за то што моје трупе неколико дана нису могле да добију хлеба, ја сам наредио одступање које је извршено 15-ог и 16-ог Новембра до реке Темске.“

И доиста када се погледа на губитке шумадијске дивизије тога дана, када се нађе да је погинуло 16, рањено 104, нестало 17, и кад се види да је цела дивизија утрошила *само* 133.390 метака, онда је јасно да се она повукла до Темске због заповести команданта нишавске војске, а можда и нешто мало за то што су јој Бугари били својим „повлачењем у десно“ обишли њено лево крило?...

Да видимо још како се данашњи дан код Шумадинаца прича приватно.

Ево шта вели мајор Тодор Поповић у често поменутоме своме писму:

„Рано изјутра загрокташе пушке на Сарлаку. Бугари су већ били на његовој највишој тачци гребена, што се лепо видело с Провалије где ми бесмо.

„Четврта чета III-ег батаљона XI-ог пука под командом потпоручика Саве Спасојевића беше баш згодно намештена према Сарлаку у јендеку виноградском. Ја *замолим* његог пуковара *мајора Цинцар-Марковића и он ми дозволи да са Савином четом дејствујем против непријатеља на Сарлаку.* Дошавши чети, ја војницима тачно покажем непријатеља како је распоређен и на колико треба да нишане. Кад сам видео да су ме добро разумели командујем чети:

— На две хиљаде корака нишан! — Јесте ли добро нанишанили?

— Јесмо.

— Пли!

А долина Нишаве зајеча.

Тако 2—3 пута целом четом па онда десетинама с лева, јер ветар пираше нама с десне руке. Непријатељ поче одговарати нама.

Ја командујем „ура!“ И чета јекне па прида плотун као у један глас. Наша је ватра очигледно косила и непријатељ поче бежати. Чета у радосном заносу кликташе „Ура, ура,“ а непријатељ

струже ли струже низа стрме стране. Кажем г. Сави да постави три трубача да дувају непрекидно што жешће могу „десно крило напред." јер од гњиланских винограда појавило се до два батаљона по свима формама бојнога строја. Неколико бугарских јогунаца, заклоњених од нас грдним камењем држаху се још на оном удољу што се образује на северној страни посред Сарлака. Али кад им се примакоше с лица они наши стрелци од Гњилана, а ми их с бока почастисмо још неком десетином, онда и од тих јогуница што оста живо, наже у дивљем бегству к Пироту. Стрпаше се између града и Сарлака и ту их последњи пут Савина чета почасти једним плотуном.

„Сарлак беше очишћен од Бугара.

„Доцније ми је причао поручик Булић да је на Сарлаку затекао доста Бугара мртвих и међу њима једног дебељка официра *и сви беху ударени с њихове десне стране.* Али је ово бочно дејство морало и бити страшно, јер су по заповести г. Цинцар-Марковића још две чете, поред Савине, дејствовале у истом правцу.

„Кад код Савине чете нисам имао више интереса да останем, пошто је она извршила свој задатак, а борба се међутим развила пред фронтом нашега положаја — то се кренем на ту страну.

„Други батаљон X-ог пука одступао је к Провалији, са Прћевца противнога виса, што се диже између Нишавске и Градашничке долине, на левој страни ове последње. Непријатељ га је гонио, а у долини градашничкој појави се и непријатељска каваљерија. У томе тренутку ја нађем г. пуковника Бињичког са више официра на друму, баш на узлазу на Провалију од Пиротске стране.

„Он посматраше ситуацију. Приђох и пристојно га замолих да дејствујем четама првог батаљона XI-ог пука, које њихов пуковски командант беше распоредио на страни према Прћевцу, те да заклоним одступање наших.

„— Молим вас — осече се г. пуковник на ме — немојте да се мешате у туђа посла! —

„— Ја, господин пуковник, разумем та посла, за то вам понизно предлажем....

„Но још и не доврших реченицу, а бугарски плотун просу кишу куршума на друм на коме ми стајасмо.

„Штаб сигурно беше већ проучио стање, и да не би дангубио око мојих разглаголствија, живо оде пут Нишора..

„Ово поступање само ме је ожалостило, али ме није нагнало да стрпам сабљу у ножне и да напустим бојиште. Мене је срце болело гледајући пред собом несрећни Пирот... Тим људима чије је куће до темеља затресла злосрећна експлозија у градићу, преко чијих глава и имања сипље смртоносна ватра братска и непријатељ-

ска, ја сам био до јуче глава и старешина... Моја лична егзистенција беше ситна ствар у таквим околностима.

„Али шта да чиним? Под својом командом имађах свега три човека: пандура из начелства Војина Трендафиловића, коњичког жандарма Илију Симића из Књажевца, и коњаника редова коњичке бригаде Гавру Рајковића, који још на Тепошу беше остао код мене на служби. Шта ћу пре са толиком трупом?

„Али ту беше одлични командант XI-ог пука, ту беше мајор Мита Цинцар-Марковић. Он ме је разумео као човек и као брат, Он ми приђе и благо, као да хоће да ме теши рече.

„— Па иди Тошо па командуј оном блатаљону како ти желиш.“

„Ја се исправих, појурих од чете до чете командујући по један плотун.

„Наши, који имађаху најлакше ноге, беху се већ дохватили Провалије и мишљаху да продуже пут. Али на њихову пакост ја бејах ту.

„— Не'те, децо, за име Божје, не бежте, на банак ту, па пуцај као у сватовима —“

„Неки послушаше а неки не хтедоше. Ове позвах револвером, који позајмих од рез. потпоручика Миливоја Петровића. Тај позив боље разумедоше. Остатак II-ог батаљона X-ог пука задржа се на Провалији.

„Овај мој поступак критикован је као насиље „ненадлежног“ лица, које, као резервни мајор без команде, нити је имало права нити какве власти да тако што чини. Критичари овог мојег поступка међутим добили су од капетана Милисава Симића и поручника Петра С, Нешића такав одговор, да ја могу са захвалношћу ћутати.

„Како су у том тренутку стајале Митине трупе? Ја сам покушао да забележим, непријатељ се према нама беше поставио од Прњевца ка Нишору на три чуке које су нас доминирале, и пуцаше на нас плотунима.

„Од чете до чете замном је непрекидно летио Гавра Рајковић храбри коњаник, али нас пред подне растави непријатељски куршум који Гаври размрска десно колено. Благо њему, он је часно и верно пролио своју крв за отаџбину... Бејах код чете потпоручика Јосифа Продановића командујући јој један плотун. Али бугарски беше бржи, и моја се кобила сруши подамном.

„— Шта је ово? — упитах у чуду.

„— Г. мајор, коњ вам је рањен — рече г. Јоса.

„Сирото марвинче. Крв му је лопила на нос и на уста. Ја сам и сам био тако малаксао да се једва држах на ногама. Ја пођох не знајући ни сам куда. Мој чича Војин изађе плачући предаме, др-

жеђа да сам и сам рањен јер бејах попрскан крвљу по лицу. Стаде ме сеђати на децу. Ја одох своме другу Цинцар-Марковићу. Он ми рече:

„—Ти Топо канда хоћеш силом да погинеш. Ако је за вајду доста си урадио. Хвала ти! —

„Борба се грозно таласаше. На нашем десном крилу (целе војске) јасно смо видели како је јуначки одбијен први непријатељски јуриш, и у души се силно зарадовасмо.

„— Бравос честити Дрипци! — викну Мита у патриотском заносу — Алал вам вера! —“

„Али та радост не потраја дуго. Кроз троугласте масе бугарских бегунаца, помолише се нове одморне колоне непријатељске, и оне просуше тако страшну ватру каква се не да ни замислити а камо ли исказати, и наша пушчана ватра умуче на један пут као пресечена.

„ — Бог и душа осташе наши без једног фишека! — престрависмо се ми.

„У центру, између Пирота и Бари-Чифлика појави се с наше стране једна танка модрикаста ватрена линија, али и она усахну после неколико минута.

„На левом крилу пужају се две непријатељске колоне уза стрмен над клисуром Градашничком према Нишору — журе се да нас надкриле. А ми се отегли, ми се растегли, без топова... без...

„Збиља, без топова! А Бугари нас бију брдским топовима са чука, а пољским из долине нишавске.

„Митина се трупа непомично држаше, но као да јој непријатељ спремаше „шах мат“ не с лица на њу, него од Нишора, преко другог, коњичким скоком.

„Он је у току борбе писмено захтевао од пуковника две батерије за свој положај — али није их добио.

„Ми се разговарасмо о могућности одступања на Будин Дел. И када ја руком показах Жуковски мост испод Будин-Дела, који је у последње време подигнут ради пиротских винограда, он беше радостан и сагласан да са својим пуком заузме тај красни позадни положај.

„Ова одлука мора да је спречена с више стране, јер при растанку с њиме он доби налог од команданта *да одступа.*

„Имао сам у резерви једно бугарско кљусенце. Узјашем га и упутим се Нишору.

„Не знам које је доба могло бити кад сам са чича Војином приметио дивизијски штаб на путу од Нишора ка Сопоту.

„Пожуримо се те их стигнемо.

„Када сам се јавио пуковнику Биничком, он беше веома погружен, блед и мучан. Ево шта ми рече:

„— Молим вас, г. начелниче, идите у Белу Паланку, известите Његово Величанство да имамо свега још *девет хиљада метака пуцчаних*, и *да је се већина војника разбегла*. А за вашу храброст слободно се свагда позовите на мене. Хвала вам на учињеним услугама“.

„Мислим се, џаба ти сва јунаштва пред таквом црном сликом.

„*У* томе тренутку докаса к нама поручик Јарослав Јавкура, и пошто по војнички салутова, рече:

„— Г. Пуковник, молим, где ћемо ми са нашим пуком? —

„— А где је ваш пук? —

„— Испод Нишора! —

„— Та ја баш тражим Х-ти пук. Е сад се морамо вратити! —

„Пуковник се опрости самном и оде пут Нишора са својим штабом.

„Ја се спустих у Сопот. Кроз шумарак избије по један, по два, по три војника... Да се човеку стужи. Набасасмо на једног сељака, и упитасмо га за пут.

„Он се тек продера на нас:

„— А, је ли ви бре, што нам упалисте град те немамо где купити соли? — па као дивља звер поче бежати и кревељити се на нас.

„Сиромах! Њему је Хорстигов шенлук са барутним магацином мозак померио...

„О, наше бруке нема нигде у свету!

„Ноћ се већ беше примакла кад избисмо на пут темски.

„Пут беше закрчен: другим коњичким пуком мајора Лазаревића, артиљеријским пуком потпуковника Мостића.

„*Коњица и артиљерија беше се упутила за Бабину главу.*

„У Темској видех уседаше на кола и санитет мајора Др. Ђ. Димитријевића, и бескрајња поворка возова беше се отегла у правцу ка Церови.

„Пуцањ непријатељских плотуна допираше из шумарака над самим Сопотом...

„Пођем у манастир више села Темске, и поведох кмета Маноjла и бирова из села, а поручих да ми у манастир дође и посланик среза височког у народној скупштини чича Филип Вељковић из Рудиња.

„Ноћ се беше спустила.

„С неба се просипаше невиђена дажда метеора. Пред овом необично ретком појавом природном сваки се беше повукао у се. Ни један од нас није смео другоме да обрати пажњу на ту појаву, док нас најзад манастирски кров не заклони од овог чуда...

„— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

„Сутра дан одох на Бабину Главу.

„На целом путу преко Церове, Базовика и Орље стизали смо гомилице војника свију могућних пукова. Иду уморни, разбијени, и свак те пита као да забашури свој стид и забуну.

„— Ама господине знате ли где је наш VII-ми или X-ти? — или Бог те пита који пук.

„По друму разбацани фишеци м. 80. Војници пролазе мимо њих равнодушно... Други разузурили се украј пута и пеку кокошке.

„У Орљи затечем оног истог четовођу Јанка, што сам га на Тепошу везао и што сам га пред Пиротом ослободио и повратио му чету, где са својим војницима отима од сељака пиће... Отерам их из села и забраним кмету Пејчи да им се и за новце иишта даде.

„На Бабиној глави застадох пионирску чету, којом командоваше поручик Боривоје Нешић, он ми се жалио да од почетка рата па до тога дана (за две недеље) није више но 4—5 пута примио тајин.[1])

„—Па како сте чету хранили? —

„— Идемо по селима па просимо.

„Путем од Бабине Главе к Белој Паланци видео сам како из јаруга и шумарака избијају моји другокласци Нишавски... Њих је Пиротска експлозија чак довде бацила...

„Јелте да су ово ружне ствари што вам испричах? Али ја бих вам казао и горе да сам их видео, не би ли једном и ми дошли *до праве истине*, не би ли се њоме поправили док не буде *доцкан*.. Кријући истину ми ћемо вечито лутати по мраку.

„На послетку стигох чемеран у Белу Паланку.

„Поруку Биничкову ја сам испоручио — на своју штету.

„Зао весник — зао и дар.

„После тога нисам више био ни окружни начелник.“

„Али из тога времена имам и једну кап мелема. Мајор Цинцар-Марковић у своме писму од 14 Декембра 1885 из Темске, пружио ми је ту кап мелема. Скромност ми не допушта да цитирам то писмо. За ме је доста да у њему такав официр као што је Мита Цинцар-Марковић тврди, да сам ја у пиротској битци учинио своју дужност патриотску.

„Шта је даље било — то је други лист историје.

„А ово довде поверавам вашем патриотизму, који ће знати шта се од свега овог сме казати, а да се не повреде интереси отаџбине јер ја сам имао само један обзир: *да казујем истину*“ — —

[1]) А какве су штрапаце имали пионири да издрже у овом рату — то смо видели на дунавској пионирској чети.

Тако се свршује ово писмо г. Т. Поповића, коме имамо да благодаримо за толико драгоцених података, без којих би наша скица овога доба била са свим непотпуна.

Из овог последњег одељка тога писма који говори о другоме дану Пиротске битке, нарочито се јасно види како је истина *улепшавана* у релацији шумадијске дивизије. Изгледа да она није одступила, као што се званично каже, *само* у след отступања десног крила и центрума Нишавске војске, и што је дунавска дивизија напустила Будин дол, који она није ни имала да држи, већ који је хтео Цинцар-Марковић да поседне да није добио од Биничког налог за одступање. Изгледа да ће оних 9.000 пушчаних метака што је дивизији остало свега, да ће оно разбегавање *половине војника* бити узрок што је дивизија шумадијска тако далеко отступила. Да то одступање није било онако правилно, како се у релацији представља, доказује изненађење пуковника Биничког на путу за Сопот, када му је поручик Јанкура јавио да има читав један пук његове дивизије испод Нишора, и када се штаб вратио на Нишор. Каква је дисциплина тога дана владала у шумадијској дивизији види се из тога факта, што Цинцар-Марковић писмено тражи две батерије од дивизијара; овај *моли* потпуковника Мостића за бар једну батерију, а овај не само да му не шиље ту једну батерију, не само што не бира и не утврђује позадне положаје, као што у релацији стоји — већ цео артиљеријски пук упутио се Бабиној глави.... Па онда, из релације не само не видесмо ни најмање делце коњичко тога дана, него не нађосмо ни једне једине речи о другом коњичком пуку. А међу тим тај пук данас оставља за собом на Нишору сву шумадијску пешадију, па путује за Бабину главу да „заклања артиљерију“ као што се срамежљиво додаје у релацији коњичке бригаде. Кад се прочита да коњица „заклања артиљерију“ то врло лепо звони; човек себи представља да је сва пешадија одступила, артиљерија хоће да се за њу жртвује само да картечом колико толико заустави гоњење непријатеља, па макар и који топ изгубила, и онда коњица по своме позиву, највеликодушнији и највитешкији род оружја, такође није хтела да одступи, него остаје да заклања своју артиљерију. То је лепо, узвишено, витешки, то више није само кавaљерийски, већ кавaљерски поступак. Али на жалост прошла су времена тако витешког идеалног пожртвовања чак и у војсци. На Садови 1866 још се артиљерија жртвује за пешадију, а 15 Новембра 1885 код Пирота, после двадесет година, цела артиљерија једне дивизије стоји далеко позади своје пешадије која се бије, њу при одступању не заклања ни коњица, јер ова прати артиљерију пут Бабине главе ....

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Земљопис за ниже разреде средњих школа. По најновијим изворима написао професор В. Карић. I део Топски Земљопис, II део Физички Земљопис, III део Политички Земљопис. а) Јевропа; б) Азија, Африка, Америка и Аустралија. Београд, штампарија српске напредне странке.

Навршиле су се већ четири године, како је г. Стојан Новаковић, као министар просвете и црквених послова, препоручио наставницима средњих школа, који Земљопис предају, да се Земљопис г. Карића „може“ употребити као „ручна књига“ за ученике нижих гимназија и наредио, да се та дисциплина по горњој књизи предаје. Наредио је, велим, министар просвете, јер г. Карић је био своје дело пре тога поднео главном просветном савету на оцену: да ли се може оно као „учебник“ употребити за ђаке нижих разреда наших средњих школа, па га је просветни савет, по рефератима својих чланова г. Милоша Зечевића професора београдске гимназије и г. Драгољуба Јовановића професора ниже гимназије београдске, одбацио као неподесан учебник ђака нижих гимназија. Очекивати је било да се за ове 4 год., од како се географија предаје по књизи г. Карића у нашим средњим школама, јави који наставник, који има срећу да ту дисциплину предаје својим ђацима по Карићевом делу, са опширнијом критиком, па како то до сада нико није учинио, покушаћу ја.

Али је овде врло згодно, кад је реч о географији г. Карића, да се баци један, ма и површан поглед на ту дисциплину у школи и књижевности нашој, те да се види како место заузима она, међу осталим наукама. Са жалошћу душе морам констатовати, да ни једна дисциплина није била тако занемарена у школи, до скора, као географија. По наставном плану све до 80 г. њој је маћијски било удељено место само у II и III разреду нижих гимназија, а предавали су је обично „катихете“ или они професори, који су после дугогодишње службе тражили одмора. Те је отуда та корисна и важна дисциплина, због рђавог предавања, ђацима била врло мрска и досадна; јер су предавачи географије — „катихете“ — тражили да им се све каже „на памет,“ а они су ревносно пратили прстом по књизи, да ли ђак каже све оно што је у књизи било написано. И сам се сећам како сам с тешком муком могао да запамтим и побројим редом имена река, као што су: Мекензи, Мисисипи, Колорада, Мерембиџ, Заира, Замбеза, Шат-ел-Араб, Јенисеј, Колима, Јинцекијанг, Печора и т.д. без да сам знао одакле која река тече, које су им водо-

међе и т.д. или имена планина и њиних врхова као: Хималаји, Тијан-Шан, Јинлинг, Кинган, Катламба, лупатске планине и т.д. или: Давалагири, Гаурисанкар, Чорулo, Попокатепетл, Илимгод, Хокер и т.д. Од таквог учења Географије, без карата, глоба и осталих географских справа, разуме се, да се ништа ваjдили нисмо, јер је учење голих имена, без икаквих интересантности, морило памтење дечије и стварало код ђака уверење да је географија најтежи, а уједно најнекориснији предмет. Кад се уз то дода, да су учебници били скоро никакви, написани често врло тешким стилом, као г. Драгашевића географија, онда се тек може разумети мука ђачка. Тако је предавана политичка, а тако и математичка и физичка географија.

Наука која је тако рђаво стојала у школи, није заузимала боље место ни у књижевности нашој. Њоме се није ни један наш професор „искључиво" бавио, већ само узгред. Па и таких људи број је врло мален. Крстић, Зечевић, Драгашевић, Ђ. Мишковић, ето то су имена људи, који су се, поред осталих послова, бавили и географијом. Ну и они су се бавили једино политичком географијом, дакле само једним делом ове науке, изузимајући Ђ. Мишковића, који је написао „математичку и физичку географију". Највећи је пак радник на овој науци г. Драгашевић, који је чувену Сајдлицову географију: „Lehrbuch der Geographie, C: grössere Ausgabe," „прерадио" т. ј. тако осакатио, да прерада г. Драгашевића није ни принети доброј, ваљаној и чувеној Сајдлицовој географији. Па ипак су скоро 10 год. црпли све знање из географије, ђаци српских школа из те тако осакаћене прераде г. Драгашевића, па су по свршетку школа са истим знањем долазили да предају ту тако важну и корисну дисциплину, као наставници наших средњих школа. А да онај ко незна не може ни другога научити о томе збора нема. И да нису 1874 г. уведени професорски испити, за наставнике средњих школа, географија би и даље остала забатаљена, а предавали би је и даље „катихете."

Ето тако је стајала код нас наука, о чијој би се важности и користи могло много написати, која је корисна за свакога, ко хоће да се зове образованим, и о којој Theodor Buy у чланку „Zur Wiederaufrichtung erschütterter Autoritäten" вели: „ми би тежиште целе наставе померили у земљопис; сви други предмети ваљало би, да од њега полазе и њему се враћају. На вишим ступњевима наставе овоме би предмету требало дати половину од укупног броја часова,[1]) а интернасионални конгрес наставе у Брисељу за исту науку вели: „Земљопис, *наука од таке огромне важности, по друштво*, постао је у

[1]) Карић. Физички земљопис. Предговор другом издању. Стр. 3.

новије време најомиљенији предмет изучавања« Congrès iuternational de l'enseignement, Bruxelles 1880. Rapport preliminaire de M. A. Moens, Jnspecteur et membre de la seconde Chambre à la Haye p. 71 Карић. Физички земљопис. Предговор другом издању. Стр. 3.

Међутим ова је наука у другим образованим земљама далеко одмакла. Она је својом важношћу и коришћу прокрчила сама себи пут и заузела угледно место не само у нижим и вишим разредима средњих школа, разним стручним заводима као: академијама војеним, учитељским школама, земљеделским школама и т. д.; већ и у највишим заводима за образовање, универзитетима. А број радника на овој науци врло је велики тако, да ми нисмо у стању, у овом кратком прегледу ни најважније да поменемо.

И при свем том што ова наука стоји високо и заузима тако угледно место својом важношћу и коришћу међу другим наукама, ипак ми немамо до данас ни једнога књижевног радника, који би се искључиво бавио овом науком, који би био „специјалиста«; а наша *велика школа* — српска академија наука, нема ни до данашњега дана свога сталног професора за географију, већ је, као хонорарни професор, предаје један пуковник, који се овом науком бави само после службених послова у „часовима одмора«.

Ово не треба коментара.

А сад после овога краткога прегледа географије у нас да пређем на саму ствар.

Прелазећи на географију г. Карића ја ћу ићи редом, т. ј. прегледаћу прво I па II и најзад III део његове географије, заустављајући се на сваком делу, износећи добре и рђаве стране, и тек пошто пређем све делове по наособ, изрећи ћу свој суд о целом делу, казавши уједно може ли оно бити „учебник« за ученике наших средњих школа.

Земљопис за ниже разреде средњих школа. I *део. Топски земљопис.* По најновијим изворима написао професор В. Карић. Четврто поправљено и попуњено издање са 10 слика у тексту. Београд. штампарија српске напредне странке. 1886 год.

„Топски је земљопис основа ове науке; он стоји према њој као граматика према целокупној књижевности једнога народа.«[1])

O. Peschel.

Ето тако вели о „топском земљопису« један од највећих и најозбиљнијих радника на пољу географије — *Оскар Пешел*, и г. Ка-

[1]) *В. Карић. I део Топски земљопис.* Из предговора другом издању. Стр. 3.

рић га је, поред других географских писаца, позвао у своме предговору, да би доказао да је одиста погрешно почињати учење ове науке са политичком географијом, као што се дотле у нашим школама радило. Јер као што се у осталим гранама науке мора ићи постепено и по извесноме реду, тако ваља радити и у географији. Пре него се пређе на изучавање појединих делова света, ваља упознати децу с природним распоредом копни и воде на земљиној кугли, а томе их учи *топски земљопис.*

И г. Карићева је заслуга што је овој науци дат бољи и природнији правац у нашим школама, за шта нека му је и на овоме месту хвала!

Ну пре него што пређем на само дело, ваља ми рећи коју о предговорима г. Карићевим, који иду уз овај део земљописа његовог. Њих има два. Г. Карић је пишући своје дело и сам видео како жалосно стоји географска наука код нас, па је сматрао да му ваља рећи прво коју о важности и користи ове науке; а друго да се ова наука предаје врло рђаво, као катихизис „на изуст.“ Отуда су и потекла ова два предговора. У првоме су изнета мишљења неколико ваљаних радника географских, (од којих сам и сам нека у недостатку оригинала навео) да би се показала корист ове науке; а у другоме се показује пут и начин како да се географија предаје у нашим школама, те да ђаци од ње користи имају. Све што је у тим предговорима казато потекло је из доброг разумевања географске науке. Па како се они тичу једино наставника (јер се њима упут даје) то их и препоручујем озбиљној пажњи наставничкој, јер ће се успех у овој науци одиста постићи ако се онако ради, као што г. Карић у својим предговорима препоручује.

Топски земљопис г. Карића овако је подељен:

I. *Приступ,*

II. *Најпотребнија претходна знања зарад нахођења на мапи,*

III. *Летимични преглед површине земљине,*

IV. *Опширнији преглед површине земљине.* а) разита разграна, б) висинска разграна и в) воде на копну.

Напослетку долази, на крају књиге, додатак, у коме је најкраћи извод из политичког земљописа.

У приступу се казује: зашто се учи земљопис, његова важност и корист и најзад шта је то земљопис. После тога долази подела земљописа, при чему г. Карић није доследан с оним што је урадио. Јер овде долази на првоме месту, као I део земљописа звездописни земљопис, а овај део треба увек да иде уз физички земљопис, као што је то г. Карић и урадио при изради свог земљописа.

У најпотребнијим претходним знањима говори се о видику (хоризонту) и његовој равнини, странама света, мерама за дужину и површину, глобу, картама, размеру и размернику квадрата, земљописној дужини и ширини и појасима земљиним.

И овај је део, у главноме, добро израђен. Само је ваљало, говорећи о подели карата, казати шта су то физичке, математичке, орографске, хидрографске и т. д. карте, пошто ће то доцније требати ђацима. Тако исто рђава је дефиниција плани-глоба, нити је казано да насликана на карти источна половина земљина чини *источни*, а западна половина *западни плани-глоб;* а код размера и размерника квадрата још и како се израчунава по њему даљина једног места од другог. До душе, то може ђацима и наставник казати, али у доброј „ручној књизи" ђачкој, писац се не сме ослонити на наставника, већ мора казати све што је *потребно*.

Говорећи о *полутару* (екватору) г. Карић вели: „полутар је замишљени круг око земље, подједнако удаљен од оба стожера." Та дефиниција није добра. Боља је: да је полутар замишљен круг око земље, који полови земљу на две једнаке половине: северну и јужну, откуда му и име.

То су важније замерке, које би се овом делу могле учинити. Иначе је остало добро израђено.

У летимичном прегледу површине земљине говори се о подели у опште и именима делова воде и копна т. ј. о континентима и океанима.

У овоме делу налазе се крупне погрешке, које се провлаче, неопажене и непоправљене, кроз сва 4 издања г. Карићевог „топског земљописа", што баца врло ружну слику на оно што писац вели: „четврто *попуњено* и *поправљено* издање."

Ево тих погрешака:

За Аустралију (стр. 27) вели се да је велика.	89.000 □ Мм.
„ Америку (стр. 27) вели се да је велика.	425.000 □ Мм.
„ Африку (стр. 28) да је велика . . .	300.000 □ Мм.
„ Азију (стр. 28) „ „ „	436.000 □ Мм.
„ Европу (стр. 29) „ „ „	100.000 □ Мм.

међутим

Аустралија је велика. .	890.000 □ Мм.,	8,900.000 □ км.
Америка „ „ .	4,250.000 □ Мм.,	42.500.000 □ км.
Африка „ „ .	3,000.000 □ Мм.,	30,000.000 □ км,
Азија „ „ .	4,360.000 □ Мм.,	43,000.000 □ км.
Европа „ „ .	1,000.000 □ Мм.,	10,000.000 □ км.

значи да је сваки део света само за 10 пута умањен. То су велике — крупне грешке, које се не могу лако опростити писцу земљописа

тим пре, што је писац и дугогодишњи професор те дисциплине, па је не видећи грешку у својој књизи учио погрешно толико година своје ученике а уједно навео и друге наставнике, који су лаици у тој науци, да и они погрешно казују својим ђацима. Сам сам имао прилике да се уверим, говорећи о г. Карићевом земљопису, да један мој колега није увидео горе наведене погрешке, већ предавао као што је у књизи. Најзад, те се исте погрешке налазе и у осталим деловима г. Карићевог земљописа из чега излази да ово г. Карић није учинио из непажње, већ пре из незнања. И ја држим да овим чиним пријатељску услугу писцу, да бар у идућим издањима учини исправку, коју у овим издањима није приметио.

Тако исто погрешно је казата у књизи величина океана. (стр. 29) И њова је величина за 10 пута умањена, јер је:

северни ледени океjан велики 1,360.000 □ Мм. а не као што у књизи стоји 110.000 □ Мм.

јужно ледени океан 2,000.000 □ Мм. а у књизи му није забележена величина

индијски океан велики је 7,600.000 □ Мм., а не 760.000 □ Мм.

атлански океан велики је 8.960.000 □ Мм. а не 896.000 □ Мм. и

велики океан велики је 18,200.000 □ Мм. а не 1,820.000 □ Мм.

И те се погрешке налазе у осталим деловима г. Карићевог земљописа.

У опширнијем прегледу земљине површине говори се.

а) о разитој разграни.

Да се задржимо прво на речи »разит,« јер је њоме г. Карић унео у географију један нов термин. Ево за што је узео писац ту реч: »у Вуковом рјечнику има: ра̂з, m. (у Сријему) као мала дашчица, којом се, кад се жито мјери, превуче преко мјерице, те се скине оно што је више мјерице увршено; затим *разити*, разом скидати храну с мјерице. Од основе у овим речима начињен је придев *разит*, који ће се у овој књизи употребљавати, према основноме му значењу.«[1]) Међутим ми држимо да овај сковани термин г. Карићев не може се одржати, јер није ни мало подесан нити одговара ономе рад чега је узет. Напротив ја држим да ни један школован човек, који није имао прилике да ту реч види у г. Карићевој географији, не зна шта значи разит, те с тога држим да би место »разита разграна,« ваљало задржати пређашњи бољи термин »разграна обале.«

Није тачна дефиниција *мора* и *залива* (стр. 30). У књизи се вели: »а кад један део воде зађе у копно подалеко зове се *море*; а море ако је омање и није јако одвојено од океана или повећег

[1]) Карић. Топски земљопис I. део. Стр. 30. Четврто издање.

мора зове се *залив.*“ А ваљало је рећи: а кад један део воде зађе подалеко у копно и *изгледа више као засебан део* зове се *море; залив* пак зове се она отока од мора или океана, која је дубоко зашла у копно, *па не изгледа као засебна.*“ Јер по дефиницијама г. Карићевим море ваља да је увек веће од залива, а да је то погрешно довољно је да наведем, да се отока црног мора и ако мала зове азовско *море*, а отока атланског океана и ако већа зове *бискајски залив;* или *жуто море* је мање а *бенгалски залив* много већи и т. д.

Ни дефиниција земљоуза (стр. 30) није добра и разумљива. У књизи се вели: „често, два повећа копна, везана су врло узаним између два мора притешњеним копном, и онда, тако узано копно,' зове се земљоуз“. Боље је казати: узано парче земље, које везује два копна зове се *земљоуз.*

Даље неприродно је уз дефиницију земљоуза метута дефиниција *канала*, кад ту није било речи о мореузу.

Код острва сендуичких (стр. 32) ваљало је казати да се зову још и *хавајска* јер се по њима зове и држава на тим острвима.

Тако исто код бахамских острва (стр. 33), да се зову и *лукајиевска;* код залива Кабес да се зове и *мала Сидра;* залив мартабански зове се још и Пегу; није истина да се највеће острво међу филипинским острвима зове Луцом већ *Луцон;* острва лакадивска у индијским океану г. Карић зове двојако. Тако на стр. 37 пише лакативски, а на 55 ликадивски!

Иначе је овај део пажљиво и добро, за ученике I разреда, израђен.

Најзад уз овај део иде и један сувише кратак упоредни преглед копна и воде, континената и њихових обала, а после тога прелази се на

б) висинску разграну копна.

Овај и последњи део г. Карићевог „топског земљописа“ још понајбоље су израђени и тако удешени да потпунце одговарају намењеној цељи. У њима је унешено толико материјала колико је довољно за ученике I разреда, који ваља да се познаду више површно са копном и водом. Али се свакако мора писцу замерити што је тај исти материјал унео и у остале делове свога земљописа, дакле за ђаке III и IV разреда. Но о свему томе биће говора кад пређем на остале делове овога дела.

Дефиниција *планине* (стр. 43) доста је нејасна и тешко престављена. Није тачна ни дефиниција *превоја*. Даље г. Карић у својој књизи не прави разлику између кланца, и клисуре или ждрела, а то није све једно.

Последњи део г. Карићевог „топског земљописа,“

в) вода на копну,

као што напред поменух, у главноме је добро израђен.

Говорећи о водопађама (стр. 60) писац вели да водопађа има језерских и морских, а заборавио је да има и океанских; *сем* ако држи да је море и окејан једно исто.

Дефиниција пада хрђава је и неразумљива. Тамо се вели (стр. 60): „пад је разлика у висини двеју тачака једне реке, кад се упореди са њиховом долином“. Којих тачака?!

Река Токантинс (стр. 64) није притока реке Марањона, већ атланског океана.

Говорећи о Рио де ла Плати писац вели да она постаје од Паране и Парагваја (стр. 65), да после теку без имена до самога ушћа где приме реку Уругвај, а то није истина; већ Парагвај утиче у Парану, тече даље под именом Паране, при ушћу прима Уругвај и тек после зове се Рио де ла Плата, дакле не тече без имена!

Инд (стр. 69) не утиче у персијски залив, већ у арапско море, а у персијски залив утиче Тигар и Јеуфрат (Шат-ел-Араб).

И уз овај део иде један компаративни преглед површине копна коме је природније место у осталим деловима г. Карићевог земљописа, а не у овоме делу коме је задатак да упозна ђаке са природним распоредом копна и воде на земљиној површини.

Најзад уз овај део земљописа иде „извод из политичког земљописа“, коме никако место није било овде. Јер се у њему помињу државе, насеобине и т. д. а о свему томе ђаци немају ни појма. С тога треба овај део г. Карић да избаци у даљим издањима свога „топског земљописа“.

Прегледавши овако „топски земљопис“ г. Карића, мишљења сам, да у главноме одговора својој цељи и само кад би га г. Карић *озбиљно* допунио и *поправио* он би био, без икаква приговора ваљана „ручна књига“ за ученике I разреда наших средњих школа.

А сад на завршетку ваља ми рећи коју о језику, тим пре што је ово књига од школског човека и за ученике наших средњих завода. С правом се дакле има тражити да у њој не буде никаквих грешака у језику. Али у овом случају на жалост није тако!

Пре свега стил је доста тежак, а многе дефиниције нејасне и тамне, од којих сам неке напред навео. Даље има обичних грешака српског језика, које се нарочито морају замерити професору. Тако пише: мороуз место *мореуз;* земљоуз место *земљеуз;* подалеко, помање, поуже место *по далеко, по мање, по уже;* обићићемо место *обићи ћемо;* средземно море место *средоземно море;* обски залив место *опски* залив и т. д; даље незна који се придеви пишу великим

а који малим словом, већ у томе је сасвим самопроизвољан. Тако на пр. пише: Берингово море и берингово море; Каролинска, Маријанска и Фиџијска острва великим, а бродарска малим словом; карпентаријски залив малим, а мехикански великим словом; ново сибирска или лијаковска острва великим, а курилска и јапанска острва малим словом; карско и Карско море; аденски и Гинејски залив; пише јадранско и јонско море, а Фарска, Балеарска и Јонска острва Лупатске, Нубијске планине и снежне и црне; Китајски алпи и манџурски алпи; сибирска низија и Китајска низија и. т. д. и. т. д. Таквих, и њима подобних погрешака, пуно је у овој књизи.

Најзад још једну малу примедбу. У другом предговору свога топског земљописа г. Карић на стр. 8 вели: „Сем тога да би одговорио захтевима данашње хигијене, цело ћу дело штампати *на жутињавој* артији“; па ипак је цело дело штампано на *белој* артији. Ради угледа самог г. Карића ми би га молили да ову реченицу избаци у даљим издањима.

То је све што сам имао да кажем о овом делу г. Карићевог земљописа, а сад да идемо даље.

Љуба П. Ћирић

Спасић А. Н. Разговор о најбољем облику владавине, — по Љуjису Корнељу. Београд. штампано у краљ. српс. држ. штампарији 1887 м. 8.° 138.

На пољу наше сиротне књижевности дочекује се свака новина с рашириним рукама. Ми показујемо ову предусретљивост и наспрам ствари белетристичке природе, па чак и онда, кад се ове баш не могу похвалити каквоћом првога реда. С каквом радошћу и радозналошћу узимамо тек сваку књигу, која носи на себи и најмањи знак научности! А шта да кажемо: с каквим се нестрпљењем узима у руке књига, која говори о најважнијем дневном питању, и то у тренутку, кад ово треба да се реши, и то тако да се реши, да ћемо ми десетине година имати да осећамо последице доброте или худоће тога решења, да ће под упливом његовим ићи цела држава у одређеном правцу. Или ће ваљда бити кога, који би могао тврдити, да књига, која говори „о најбољем облику владавине“, нема, нити хоће да има икакве везе с решењем нашег уставног питања? Такво тврђење би било бесмислица, и оно би на првом месту могло увредити г. писца. За бога, та с тим једном треба бити на чисто, да се књиге не пишу тек онако, без икаква одређена циља, само да се време проведе. И ако се то можда и може овда — онда допустити каквом пес-

нику „полетарцу“, тако се што ни пошто неће нити сме подметнути једноме државнику, као што је наш г. писац. Ствар је дакле јасна. Књига је писана у намери, да у појединим питањима даде поуке и објашњења сада, кад се и у нас ради на „најбољем облику владавине“.

Највећи умови, за које повесница зна, бавили су се питањем „о најбољем облику владавине.“ Ако је истина, да су Адам и Ева први створови рода човечијег на земљи, онда се с извесношћу може узети, да су они још отворили ово питање. Оног дана, кад су се људи разумом почели одвајати и разликовати од других животиња, искочило је неизоставно питање: како да живе и шта да раде, те да им живот буде што лакши. Истина, они онда ово питање нису расправљали у политичким а још мање у повременим листовима, нити су се ради тога скупљали у зборове, да све из основа претресу, већ су на решење упливисали с једне стране природни нагон, а с друге стране прилике у којима се живело, и борба која је имала да се са свима природним елементима издржи. Није чудо, што нам о свему томе нису оставили ништа „написмено“. Но оставимо њих, њихова размишљања тешко да би што данас помогла. Нама не могу ни од какве користи бити ни египатски ни индиски мудраци. Па и сами велеучени Грци Аристотело и Платон, кад нам пруже своја чувена дела о најбољем облику владавине, чине то с извесним устезањем, с извесном резервом, као да би хтели рећи: ево вам, ми смо тако мислили; то је било најбоље, до чега се у наше доба могло доћи, а ви сад гледајте, како ћете. Чак и његови последници, како Циперон тако и Тома Мор, како Овен тако и Сен-Симон па и сам Тома Кампанело протрли би руке и смирено приметили, да су они у своје време онако мислили, а кад би сад требали коју да рекну, мора ли би најпре мало опет проживети овим нашим грешним, земским животом. Не само то; преместите Аристотела из Грчке у Шпанију, Русоа из Швајцарске у Русију а Овена из Енглеске у Турску, па им онда ставите питање „о најбољем облику владавине“, они ће слећи раменима, погледати вас једном у очи онда у земљу, и рећи да вам они не умеју одговорити на питање. Они вам то морају рећи, јер би иначе варали и вас и саме себе, јер се „о најбољем облику владавине“ не може говорити in abstracto. И доиста, ни један вам од ових великих умова тако и не говори, већ сваки од њих изражујући своја мишљења гледа у првом реду на круг и државу где сам живи. А друкче није ни могуће. С тога превод оваквих дела има само онда смисла, кад она преставља умовање какве величине првог реда, и с тога ћете видети, да оваква дела читају само стручњаци, и то не толико с тога, да из њих у првом реду извуку поуку за садашњост, већ нарочито с тога, да виде како се у старијим временима,

и како су баш ти велики умови о томе питању мислили. С тога сигурно ни г. А. Н. Спасић није узео те просто превео Корнелово дело, већ је по њему израдио ново.

Напомињемо овде још само толико, да за решење питања „о најбољем облику владавине“ треба најпре проучити повесницу дотичног народа, изучити његове етничке особине, упознати се добро с његовим привредним одн. индустријским стањем, са ступњем његовог образовања; проучити уплив. који на њ имају околне државе у политичком и економном погледу и бити на чисто с циљем, коме треба дотично друштво да се води. Кад се све ово узме озбиљно у обзир, кад раднике на датом послу не буде ништа друго руководило до поштење и љубав к отаџбини, онда можемо бити сигурни, да ће за то одређени моћи створити за дотично друштво најбољи облик владавине.

Књига г. А. Н. Спасића је новина у српској књижевности, а ова мора водити о њој рачуна већ и с тога, што њен г. писац није новајлија на књижевном пољу. Он је писао: о дипломацији, о банкама и банкарима; његови су радови штампани у „Гласнику Српског ученог Друштва“ и по другим часописима. Нама је особито жао, што сад немамо ни једнога од тих радова, али колико се њих сећамо, чини нам се, да нећемо ни за длаку погрешити, ако рекнемо да је наш г. писац на књижевном пољу ударио мало натрашке. Кад се на наслову једне књиге каже да ју је А. израдио *по* Б-у, то значи, да он није просто узео Б.-ово дело и просто га превео, већ је према своме нахођењу у њему изменио ову или ону ситницу, овде нешто додао, тамо опет нешто избацио. Кад узмете на ум, да г. писац издаје своју књигу »о најбољем облику владавине“ у тренутку, кад се у Србији мења устав, онда одмах долазите логично на ту мисао, да ће у тој књизи бити говора и о нашим приликама, да ће се у књигу уплести ово или оно питање из нашега политичког живота, наших жеља и смерова. Од свега тога нема у књизи ничега. На што онда оно „по“? Зар онда није требало рећи: превео? Па ипак и то има свога разлога. Кад би наш г. писац рекао да је превео Корнела, а међу тим би из њега изоставио можда нешто, што он држи да је за Србију опасно, што му се у опште не допада, онда би се огрешио о писца; шта више у очима науке и књижевности би изгледао као известан кривац. А нама се чини да је овог изостављања било местимице и то баш с планом.

У књизи вам излазе четири човека — три представника разних облика владавине и један критичар — и претресују питање „о најбољем облику владавине“. Код већине класичних писаца наилазите ви на овај начин расправљања појединих питања. Али кад узмете

у руке Платона или Цицерона, ви видите да у целом разговору влада извесна живост; расправа питања се води тако, да се читалац заинтересује за једну или другу страну. Ништа вам од тога овде нема. Разговарачи су г. Спасића (одн. Корнелови) просте мумије, из чијих уста излазе као кроз какву вештачку цев монотоно дате им речи, онако монотоно као што капља за капљом пада с извесне стрехе после кише или после отопљавања снега. Читалац се умори после треће стране, и само, ко је осуђен да књигу до краја прочита, као по Богу ми, тај што но веле зажмури, јури напред, па шта му да Бог. Али и то јурење је опасно. Пут је тако џомбаст, да би се човек огрешио, ако изишав на крај не би припалио свећу светоме — Вартоломију. И то је оно, у чему мислимо да је г. Спасић на сваки начин у назатку. Ми просто не можемо да верујемо. да је језик у његовим досадањим радовима овакав био. Видите на сваком кораку, како он подлеже упливу страних језика. Ми наводимо овде тек неколико примерака, да се не рекне, да ма из кога узрока онако тек од ока говоримо. Тако одма стр. 4.(21) „наука, којој ја *правим замерке*“ (м. краћега: замерам) или на 5. „Ни један паметан човек неће порицати утицај навика и удружења у политици, *или* неће пробати да поступа са друштвом живих људи као *са* каквом мртвом машином“. На 8. стр. читате следећу реченицу: „*Сразмера* човекова рода, која се управља републ. установама, веома је мала, и извесно је да није никако невероватно ако узмемо, да ће и овог малог изузетка са свим нестати“. Ја бих се радовао, кад би ми ко могао да разјасни ово (37): „и без поделе суверене власти *на једно тело*, слободна владавина не може постајати“. На стр. 39. читате „*С* помоћу њих.. и т. д. и на стр. 59. .. „што су историчари о франц. револуцији од 1789-те, већином или *краљеваца* или *републиканаца* присталице“. Шта значи опет ово (69): „Да су *старе установе и старе владавине допустиле да поступно нестану* под паметним утицајем просвете... свет би био поштеђен од свих крвопролића и т. д. Стр. 73. „Аристотело налаже, да је олигархија у опште од кратког живота облик владавине“ или 78: „Твоје мишљење меша аристократију као *ред* са аристократијом као *облик* владавине“ са свим су обична појава. Г. писац пише „њихова појава“ а од тога истог прави у множини: „њихови појави“. Он вели на стр. 34: „Такве царевине, као што су *Асирска* и *Персиска* у старо доба и *Хине* и *отоманске порте* данас, *никад није постојала*...“ Код г. писца је богиња правде мушкога рода. Он пише (77) „Ја се бојим *Немезиса* Јакобинства„. Он пише даље (80). „*Тридес Тирана* у Атини“. На стр. 131 видим чак и некакву „ногу савршене једнакости“. Он пише: демократа, аристократа, али поред ових речи не може да трпи и монархисту већ за

њега вели да је »монарх«. Али ми овде наилазимо и на неке новине у нашем језику. Тако ћете ретко где на другом месту наићи на »*множтвено* гласање« (88) или на какво »предложење« или опет на какву »*мањиву надмелост*« итд. итд. Треба ли, да сад помињемо како ни благонаклоне »штампарске погрешке« нису изостале, и ако је књига тако рећи прештампана (најпре је изишла у „Српским Новинама«).

Ми смо били у свом извођењу и сувише кратки. Томе је нарочито узрок скученост простора на који може полагати право »Разговор о најбољем облику владавине« у овом часопису. Мислимо да нас нико неће рђаво разумети. Поред тога молимо да се још само ово има на уму: наша књижевност је још у свима својим гранама сиротна. Њој је сваки рад добро дошао. Људи који у њој нису нови, а који имају још воље и способности да јој послуже, заслужују свако признање. Први пак услов, који ваља испунити па да се на једној књижевности може што с успехом радити, то је, да се њен језик темељито изучи. Коме је тешко да то сад још једном почиње, тај нека замоли каквог свог пријатеља, да му језик поправи пре но што дело да̂ у штампу. Кад се узме на ум, да код других народа и најбољи писци дају своје радове пре штампања на преглед стручњацима у језику, онда ће се моћи лако појмити и умесност ове наше напомене.

8. Нов. 1887. Монаково.

Мил. Р. Весни.

ЈАВНА ГОВОРНИЦА

1.

Господине уредниче,

И ако нешто касно, мислим да ће бити потребно, да се у вашем цењеном часопису *сада* наштампа ово неколико мојих редака, задржавајући себи право, да касније, кад ви будете завршили опис целог Српско-бугарског рата, изложим моје исправке на ваша казивања и поједине досетке, у колико нису тачне и објективне, а тичу се мога рада и дринске активне дивизије, којом сам имао част командовати у последњем рату.

Ова моја молба односи се само на два писма, штампана у Децембарској свесци »Отаџбине« за прошлу годину, а под насловом: »Ко је наредио одступање са Сливнице«? (стр. 134—138).

Тамо се у другом писму вели, између осталога: „а кад је Јоца Петровић добио Краљеву наредбу, *он је, у договору с Атанацковићем и Мишковићем,* противно њојзи, заповедио повлачење трупа на границу Србије“ (стр. 137).

Овај је навод, односно мене, по све *неистинит*, јер ја, у то време, нити сам видео именована два официра, нити сам се са њима о томе питању споразумевао.

Ако је писцу „писама“ и све остало „поуздано“, како он вели у почетку II писма, — као што је овај навод, онда се томе писцу нема много да завиди; али опет желим да покаже, из „каквог је извора црпео своје наводе“.

Ако су г. г. Петровић и Атанацковић вољни за оваке изјаве, уверен сам, да ће потврдити моје речи.

Овде сам се дотакао само крупнога питања „повлачење на границу“, а другом приликом и у скоро показаћу, у колико су верни и умесни и други наводи, који се тичу мога рада у Српско-бугарском рату.

Ваш поштовалац
Јов. Мишковић
пуковник.

Врло радо ћемо штампати сваку исправку г. пуковника Ј. Мишковића. Што ће он у опште морати ди их пише, то је његова кривица, јер ја сам толико претпостављао да један ђенералштабни пуковник напише историју нашег последњег рата, да сам му нудио цео мој рукопис „Сливницу“ да га употреби као грађу. Али он нити је примио ту понуду нити је мени хтео да даде мало више грађе за дринску дивизију, те за то је њен рад најнепотпуније описан у моме делу.

Др. Владан.

2.

Господине уредниче

У последњој свесци „Отаџбине“ штампана је критика г. *Симе Лозанића* на моју Хемију за више основне школе.

Благодарим г. Лозанићу што је ту књигу приказао читатељима „Отаџбине“, јер ће напомене његове обратити пажњу оних, који се том науком баве, и сами ће оценити које су од тих напомена умесне. Остављајући да о тој критици и мојој књизи, читатељи изреку свој суд, а нарочито они, који по тој књизи предају, мени није могуће да прећутим ово:

Г. Лозанић напомиње, како је тешко помирити науку с њеним популарним излагањем, и ретко је коме то испадало за руком. Же-

лећи да приступачнији будем, ја нисам отпочео своја предавања оним редом, кога се у Хемији придржавају, него сам изабрао други, који ће ми боље помоћи да објасним хемиске процесе.

Заиста ја и држим, да је тешко науку изнети у популарном облику, али ипак мислим да ће мој ред излагања хемиских истина најподеснији бити, да се деци саопште из Хемије најнужнија знања. Систематика, коју би г. Лозанић хтео видети и у овој књизи, може се препоручити само за ђаке на великој школи, она је штетна чак и за ђаке у гимназији, Сва одвратност, што је ђаци имају наспрам природних наука, лежи у сувопарном, систематском излагању научних истина. На против, њих може привући само оно излагање, које се оснива на познатом педагошком правилу: да у излагању науке ваља полазити од познатог ка непознатом. Да ли је овај начин бољи или гори од старога, то ће најбоље показати успеси ђачки из ове науке.

Г. Лозанић ме са свим неумесно кори, што сам на првом месту побројао приборе без икаквих експеримената, а ђаци ће морати учити напамет имена свију прибора и градива.

За бога г. Лозанићу, зар сте могли тако разумети?! Не верујем да је тако разумео и један учитељ. У предговору ја набрајам шта све учитељ треба да набави за свој лабораторијум. Изречно му наговешћујем да се и не упусти у предавања док не набави све у приступу побројане ствари. Те приборе и ствари не треба на памет да учи ни учитељ а камо ли ђак, него се тамо набраја, шта је све потребно учитељу при предавањима, и да све то набави за своју збирку.

Још већу ми неправду чини г. Лозанић, кад напомиње, да је ово сувише много за децу; да деца не знају још ништа о ваздуху, па ни сам се смео њиме, као чињеницом непознатом деци, ни послужити; да деци треба саопштити само оно што она треба да запамте а не и оно што могу и заборавити. Г. Сима ће се сагласити, да нема учитеља, да нема професора, који у својим предавањима не каже више, него што ђаци треба да запамте. Жалосно би било предавање, у коме би се казало само оно што деца треба да запамте. Г. Лозанић при том претреса ову књигу као учебник за ђаке, ма да се ова књига почиње овим речима: „Ова књига намењена је *учитељима* виших основних школа, да се њоме служе при предавању хемије“. Дакле, ова је књига упутство за учитеље, за оне који су већ слушали хемију у учитељској школи. Њима за цело треба рећи више него ли њиховим ђацима. За доказ да је то књига за учитеље, који дакле већ знају шта је ваздух, којима се дакле мало више и из теорије може рећи служи мој предговор, у коме велим, да сам израдио према овим предавањима и ручну књигу за саме ученике. коју имам у ру-

копису непуних 15 табака, која је предата Просветном Савету још Априла месеца, и која се још кисели код г. г. рецензената.

Тамо у тој ручној књизи за ђаке, ви бисте нашли само оно, што ђак треба да зна; тамо нећете наћи ни непужне теорије, нити пак многих формула.

Сва је пометња у томе, што је г. Лозанић држао, да је ова штампана Хемија за ђаке, међу тим је она намењена учитељима. Добри учитељи издвојиће оно што је за ђаке, и то ће од њих тражити да знају. Ја сам у томе хтео да им помогнем тиме, што сам израдио и ручну књигу за ђаке, али што у овоме нисам успео — није моја кривица.

Напомене г. Симине о терминологији потпуно усвајам, и то не зато, што његова терминологија боље одговара захтевима српског језика, него зато, што терминологију један пут усвојену не треба мењати, јер се тиме прави забуна у науци. Међу тим је сам ту терминологију морао усвојити, јер да је нисам усвојио, не би Просв. Савет примио дело онако, како о њему реферишу референти, а писцу се у томе не даје никаква слобода. Писац није у стању да одбрани своје мишљење пред Просветним Саветом, па ма како оно било истинито и научно.

Дакле молим г. Лозанића, да прими к знању: да је ова књига упутство за учитеље а не за ђаке; да сам за ученике израдио ручну књижицу, која ће изнести до 6 штампаних табака; да сматрам, да је с педагошког гледишта моје излагање хемиских истина много боље, него ли обично систематско излагање; уздам се да ће успеси ђачки доказати, да је то једна од најбољих страна моје Хемије.

Молим Вас г. уредниче, будите тако добри, те дајте места у „Отаџбини“ овоме моме писму.

Београд
13. Фебруара 1888.

Раша Милошевић.

МЕСЕЧНА ИЗВЕШЋА
о трговини Србије.

Јануар 1888.

I. *Београд.* Трговина се кретала у још ужим границама него прошлога месеца. Тек са отварањем пловидбе на Сави и Дунаву може се очекивати да ће трговина опет живакнути.

а.) *Извоз*. *Пшенице* 11 вагона, све за Буда-пешту.

Шљиве: Трговина са шљивама била је живља, јер су Немачка и Америка показале више воље за куповање. Па ипак леже веће количине по магазама чекајући отварање пловидбе. Извезено је 109 вагона и то: 34 за Фијуму, 20 за Будапешту, 18 за Беч, 14 за Трст, 5 за Мајнц, 3 за Минхен, по 2 за Романсхорн и за Манхајм, један за Рорсбах. Цена је била за ситнију робу 17—18 дин., за крупнију 19—20 дин. по метричкој центи.

Коже. Трговина с њима у опште била је без значаја. Промет *јагњећих* кожа може бити да је изнео 25.000 комада. Услед живе тражње из Немачке порасла им је цена за 20—30 пара за чифт. Обрт са овчијим кожама изнео је при стално одржаним ценама на 30.000 ком. 4—5000 јарећих кожа лежи, али се не продаје.

Жива стока. Извезено преко Београда само 13 вагона (а прошлог месеца 43) *волова* и то: 8 за Будапешту, 2 за Земун; *свиња* је натоварено 34 вагона, готово искључно за Штајнбрух.

б.) *Увоз*. *Кожа* ништа. *Колонијалне робе:* потпуна стагнација, јер оно што су трговци из унутрашњости купили од ове робе у Новембру и Децембру, лежи већином још непродато. *Шећер:* Овде имамо приметити да се после толиких година опет учинио покушај са шећером из Чешке, и то с изгледом на успех. Овај артикл ће од сада, због спуштене подвозне цене, више долазити жељезницом на ову пијацу него што је до сада било. *Кафа*. Куповало се таман толико колико да се накнади утрошак. *Уља*. Мањи обрт у зејтинима тумачи се великим запасима. *Петролеума руског* дошло је 6 вагона.

Жигице. Од како је кријумчарење, у след бандерола и пломбе са свим престало, постао је нормални трговачки обрт у овом артиклу живљи. Купљено је 4500 сандука по 17—18 форината од Беча. *Дрва*. Услед трајно строге зиме проредише се овдашња дрварска стоваришта и с тога су и цене дрвима скочиле. Довоз из унутрашњости немогућ услед високих цена подвозних на српској државној железници, продајне цене биле су: за растовину 20, за брестовину 22, за јасеновину 26, за буковину 28, за грабовину 26 динара за метрички хват.

Ажио на сребру $3^1/_2$—$3^3/_4$ на сто. Народна банка платила је купон који је био на реду, а платиће и дивиденду која ће изнети 3—4 динара за сваку акцију.

II. *Ниш*. (Децембар). Трговина је била тако исто млитава као и прошлог месеца. Оскудица у новцу била је тако осетна да су чак и бољи трговци имали муке да одговоре својим обвезама.